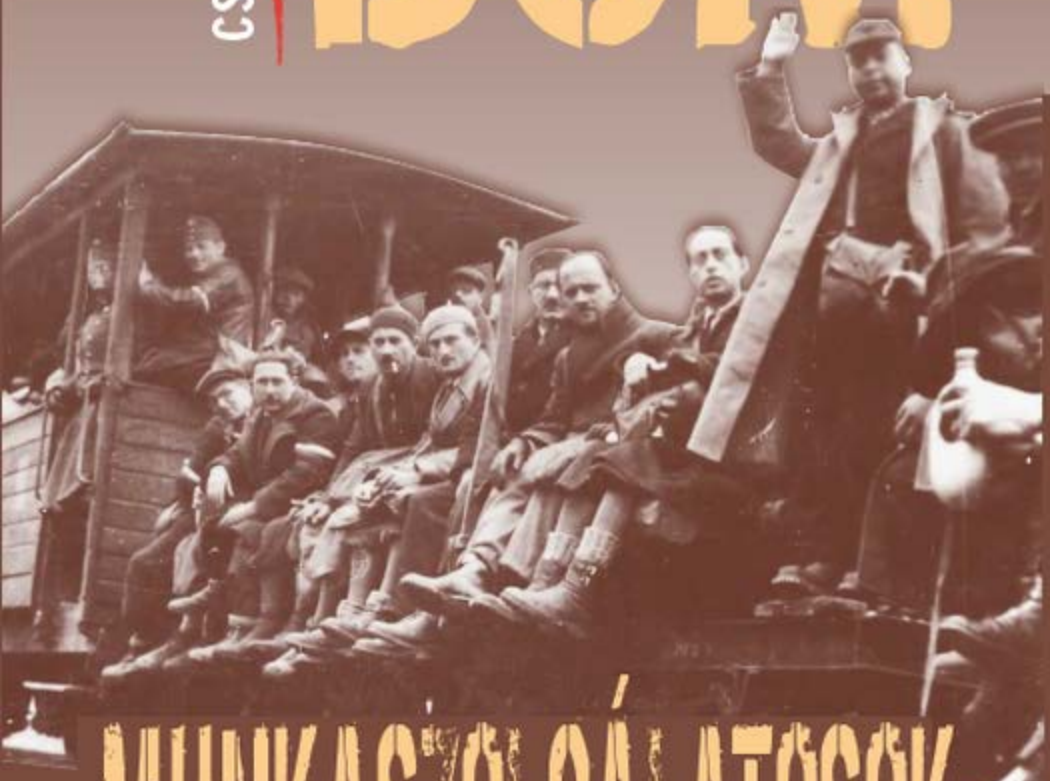
CSAPODY TAMÁS

BORI

MUNKASZOLGÁLATOSOK

VINCE KIADÓ

Csapody Tamás

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

Csapody Tamás

BORI
MUNKASZOLGÁLATOSOK

Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből

VINCE KIADÓ

A könyv megjelenését támogatták:

Arnold Liebster Stiftung
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
Lukács György Alapítvány
MAZSIHISZ

Nemzeti
Kulturális
Alap

© Csapody Tamás, 2011
© Vince Kiadó, 2011

Minden jog fenntartva. Kritikákban és recenziókban felhasznált rövid idézetek kivételével a mű egyetlen részlete sem reprodukálható semmiféle eljárással a jogtulajdonosok előzetes engedélye nélkül.

Kiadta: Vince Kiadó, 2012
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
(1027 Budapest, Margit körút 64/b)
www.vincekiado.hu

A kiadásért a Vince Kiadó igazgatója felel
Főszerkesztő: Krén Katalin

Szerkesztette: Bencsik Péter
A szöveget gondozta: Labányi Ágnes
A térképeket rajzolta: Nagy Béla
Borítóterv és nyomdai előkészítés: P.R.S. Bt.
A borító a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonában lévő
archív fotó felhasználásával készült.
Nyomdai kivitelezés: Arrabona Print csoport
– Print Invest Magyarország-H Zrt. – Győr
Felelős vezető: Ványik László

ISBN 978 963 303 048 6

TARTALOM

BEVEZETÉS 13

A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma 13
A kutatás és a források 23

Köszönetnyilvánítás 31

I. ORVOSOK ÉS ORVOSLÁS BORBAN 37

1. A gyógyítás bori lehetôségei és a *Berlin*-tábor orvosai 39
A bori orvosok és az orvosi hierarchia szintjei 43
A bori városi kórház 46
Orvosok a *Berlin*-táborban 47

2. A *München*- és *Vorarlberg*-altáborok orvosai 55
A második transzport Vácról és Jászberénybôl 59
A váciak 59
A jászberényiek 60
A *Vorarlberg*-altábor orvosai 62

3. A *Rhön*-altábor orvosai 64

4. A *Westfalen*-altábor orvosai 69

5. Az *Innsbruck*-altábor 76

6. A *Laznicai* altábor 77
Laznicai orvosok a partizánok között 79

7. A *Stráfláger* és orvosa 80

8. A beteg munkaszolgálatosok sorsa 81

9. Balesetek és halálesetek Borban 84

A bori munkaszolgálatosok végsô nyughelyei 87
Bori munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban 89
Orvosok a visszavonulás során 91

10. Orvosok Bor után 92

Jegyzetek az I. részhez 97
Melléklet 114

II. JUSTUS PÁL BORI MUNKASZOLGÁLATA 115

Az indulás 118
A *Bregenz*-altábor helye 119
A *Bregenz*-altábor 122
Császár János fôtörzsôrmester 123
Élet a *Bregenz*-altáborban 124
A munkahely 126
Visszavonulás 126
Temesvár 131

Jegyzetek a II. részhez 135

III. MARÁNYI EDE, A BORI TÁBORCSOPORT FŐPARANCSNOKA 141

Balogh András alezredes 143
Marányi Ede alezredes 145
Losoncról Budapestre 149
A doni jelentés 150
Nyugállományba helyezés 152
Marányi Ede Borban 153
Csillag Albert és kivégzett társai 154
Bor után 157
A Maros utcai lakás 158
Feltételezések és legendák 159
Marányi Ede népbírósági pere 160
A népbírósági per értékelése 161
Marányi Magdolna és Katalin 164
Marányi Ede külföldön 166
A Markdorf melletti Riedern 170

Fehér Antal halála 171
Összegzés 172

Jegyzetek a III. részhez 175

IV. A BORI MENET A DUNÁNTÚLON 185

1. A bori gyalogmenet Újvidéken 187
Radnóti Miklós utolsó híradása 187
Az újvidéki elhelyezés 189
Az újvidéki szökések és kivégzések 190

2. A bori menet Mohácson és Baján 193
A mohácsi boriak 194
A bajai boriak 198
A bonyhádi tömegkivégzés 200

3. A bori maradék 204
Megérkezés Szentkirályszabadjára 205
Szentkirályszabadja 207

4. A bori maradék Szentkirályszabadján 210
A bori maradék állapota 211
Betegségek és halálesetek Szentkirályszabadján 212
A szombathelyi kórház 214

5. Radnóti Miklós Szentkirályszabadján 216

6. A honvédelmi miniszter rendelete 219

7. A szentkirályszabadjai indulás 222
Összefoglalás 225

8. Radnóti Miklós és Juszt László a dunántúli menetben 227
A hiteles tanúk 230
A Juszt fiú 231

9. A bori menet Tarjánpusztán 233
Ellentmondásos források 233
A tarjánpusztai major 236

Az éjszakák száma 238
Az útvonalak 239
Kérdések és lehetôségek 240

10. A péti és a bori munkaszolgálatos menet találkozása 245
A Nyúl község elôtti találkozás 246
Az écsi disznó 248
Sós Endre és Radnóti Miklós 248
Összefoglalás 250

11. Az écsi átvonulás és az écsi kocsisok 252
Az écsi adatközlôk 254
Az écsi kocsisok 257
A szóba jöhetô écsi kocsisok 258
Összefoglalás 261

12. A gyôri kórházak 262
A Szentháromság Közkórház 264
Katonai kórházak 267
Összefoglalás 267

13. Az abdai kivégzés szemtanúi 268
Közvetlen tanúk 269
1. Bolla Géza 269
2. Ginzer László Zoltán 270
3. Hujber Kálmán, Somogyi Rudolf,
3. Szücs Lajos és Burkus Ferenc 273
4. Fehér Nándor és Kránicz József 277
A közvetett tanúk 278
1. Sarmann Ferencné 278
2. Kugler Sándorné 278
3. Blazsovits Ida és Devecseri Jenô 279
Összefoglalás 280

14. Az abdai gyilkosság elkövetôi 281
Német katonák és a szakácsok 281
Magyar katonák 282

15. Cságoly Tibor és Purussi 284
Hatvannyolc munkaszolgálatos abdai kivégzése 284

16. A dunántúli menet Abda és Zurndorf között 289
Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom: megérkezés és átadás 296
A zurndorfi bevagonírozás 299
A dunántúli útszakasz veszteségei 302
Merre tovább? 305

17. Bori munkaszolgálatosok német koncentrációs táborokban 306
A flossenbürgi boriak 306
A sachsenhauseni boriak 308
A dunántúli menet kronologikus összefoglalója 310

Jegyzetek a IV. részhez 315
Mellékletek 355

V. A BORI KERET FELELŐSSÉGRE VONÁSA 361

1. A dunántúli útszakasz kísérôi és késôbbi sorsuk 363

2. Tálas András népbírósági pere 366
A nyomozás és a népbírósági eljárás 369

3. Juhász Pál, Asztalos Ferenc és Pataki Ferenc 382

4. Horváth József 385

5. Katz József, Sisák György, Rezsneky Mihály és Bodor Sándor 394
Katz József 394
Sisák György 395
Rezsneky Mihály 399
Bodor Sándor 400

6. A felelôsségre vonások mérlege 401
A dunántúli menet helye a bori menetek történetében 401
A népbírósági perek idôszaka 402
A nyomozás 403

A népbíróságok és a perek 403
A tanúk 404
A vádlottak és a védelem 405
A lehetséges gyilkosok 406

7. Abdai gyilkosok 407
Dokumentumok 410
Mit tartalmaz a dosszié? 414
A bizalmas nyomozás eredményei 415
Radnóti Miklós „tanúi" és Tálas András gyanúsított 417
Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Bodor Sándor 418
Az abdai gyilkosok ötfôs csoportja 420
Nevesített és „anonim" kerettagok, illetve párttagok 421
Az abdai kivégzés leírása 422
A bizalmas nyomozás lezárása 423
A gyanúsítottak jogi minôsítése 426

Jegyzetek az V. részhez 431
Mellékletek 453

VI. AZ ABDAI EXHUMÁLÁS 459

1. Abdai exhumálási jegyzôkönyvek 461
A Ruppenthal-visszaemlékezés 461
Nagy József szemelvényei 462
„Az exhumálási jegyzôkönyv" közölt részei 465
A Spiegel-jegyzôkönyv 466
Lehetséges források 467
Összefoglalás 468

2. Az abdai exhumálás idôpontja és szemtanúi 469
Az exhumálás szemtanúi 472
Az orvosok 473
A hitközség képviselôje 474
Nyilasok, rendôr(ök), hatósági tanú és kíváncsiskodók 475

3. Az abdai exhumáltak 476
Kiket exhumáltak Abdánál? 476

Kiket nem exhumáltak Abdánál? 478
Klein Miklós 478
Tabán Gyula 479

4. Az abdai exhumáltak végsô nyughelyei 481
Exhumálások és újratemetések 483
A Kozma utcai temetô sírjai 487
A Rákoskeresztúri új köztemetô 488
Mahler György Iván 488
Bodor Béla 489
Az idôpont 490
A gyôri tömegsírok 491
Összefoglalás 496

5. Kísérletek Radnóti felkutatására 498
Ortutay kapcsolatrendszere 499
Radnóti Foksányban és szovjet büntetôtáborokban (1945 tavasza és 1946. április) 500
Különbözô hírfoszlányok (1944 ôszén és 1945 tavaszán) 501
Radnóti Sachsenhausenben (1945. február) 502
Radnóti Temesváron (1945. február) 504
Radnóti Szegeden (1945. március) 505
Hírek Radnótiról (1945. március–április) 505
Radnóti Zwickauban (1945. május) 507
Radnóti Liberecben (1945. május) 509
Radnóti Izsákon (1945. július) 511
Radnóti Flossenbürgben (1945. április–június) 513
Radnóti Gyôr környékén (1945. július–1946. január) 514
Radnóti Gyôrben és Dachauban (1946. január) 517
Radnóti Abdán 519

6. A gyôri agnoszkálás 520
Az agnoszkálás lehetetlensége 521
A fogazat és az aranyfogak 523
A Biblia és a bakancs 524
A viharkabát 525
A második *Bori notesz* 526
Összefoglalás 529

Jegyzetek a VI. részhez 531

IRODALOMJEGYZÉK 553

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 577

TÉRKÉPVÁZLATOK JEGYZÉKE 581

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE 584

SUMMARY 589

ZUSAMMENFASSUNG 593

A SZERZŐ TÉMÁVAL KAPCSOLATOS PUBLIKÁCIÓI 597

NÉVMUTATÓ 601

Bevezetés

A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma

A második világháború alatt összesen mintegy hatezer magyar munkaszolgálatost vittek kényszermunkára Jugoszláviába. A német kérésnek a magyar kormány nem tudott tovább ellenállni: 1943 és 1944 nyarán egyaránt háromezer magyar munkaszolgálatos került a kelet-szerbiai Borba. A németek ekkor már évek óta birtokolták az 1904 óta francia tulajdonban lévô bori bányákat. Jugoszlávia 1941-es lerohanása után a szerbek felrobbantották a bori gyárakat, jelentôs veszteséget okozva ezzel a németeknek. A franciák által kiépített infrastruktúrára és a folyamatosan modernizált bányamûvelés eredményeire a németeknek nagy szükségük volt.

A bori bányákban lévô réznek, nikkelnek, ónnak és ólomnak a német fegyvergyártásban fontos szerepet szántak, de értékes volt az e bányákban lévô arany és ezüst is. A Déli-Kárpátokban, vagy más néven Szerb-Kárpátokban (Szerb-Érchegységben) lévô bori bányák a világ akkori réztermelésének mintegy két százalékát, a német hadigazdaság összes ércszükségletének ötven százalékát adták. A kapacitás növelése és a kibányászott nyersanyagok szállítása, valamint feldolgozása elsôdleges katonai érdekké vált. A németek éppen ezért az egész Jugoszlávia területérôl munkásokat toboroztak. A mostoha körülmények között, a megszálló németek fennhatósága alatt végzendô nehéz fizikai munkára azonban kevesen jelentkeztek, és akik jelentkeztek, azok is megszöktek. A kiesô és egyre fokozódó munkaerô-szükséglet miatt a németek kényszermunka igénybevételét határozták el.

1941 végétôl kezdôdôen Borban és környékén lágereket építettek. A munkatáborokat általában német és osztrák városokról, valamint tartományokról, vagy az elsôként ott fogvatartottakról nevezték el. A bányák helyreállítása és a kitermelési kapacitás folyamatos növelése mellett azonban egyre nagyobb problémát jelentett a feldolgozott nyersanyagok elszállítása és a Belgrádtól keletre elterülô (kostolaci) szénbányákból a szén ideszállítása. Az árut ugyanis elôször keskenyvágányú kisvasúton kellett déli irányba, Zaječárra szállítani, majd ott átrakni a hagyományos nyomtávú vasútra. A tehervagonok ezután a Timok folyó völgyében, keleti irányba haladtak, és az áruk végül a szerbiai Duna-kikötôben,

a szerb–román–bolgár hármashatár közelében lévô Prahovóban kerültek uszályokra. (A Bor–Zaječar–Negotin–Prahovo közötti vasúti út ma is körülbelül hat órát vesz igénybe.) A kostolaci szén – visszafelé haladva – ugyanezen az útvonalon érkezett Borba. A szállítási útvonal biztonságosabbá tétele és gyorsítása érdekében 1942-ben a németek jelentôs mérnöki tervezô munkába és kényszermunka igénybevételével együtt járó infrastrukturális beruházásba kezdtek. Az addigi kelet–nyugati vasúti szállítás helyett a kelet-szerbiai hegyeken *(Homoljske planine)* keresztül vivô, észak–dél irányú keskeny nyomtávú dupla sínpár megépítését határozták el.

A bányamunkák és a vasútépítés miatt 1942 végétôl kezdve 1944 ôszéig 30 000–80 000 kényszermunkást foglalkoztató lágerkomplexum jött létre. A Jugoszlávia területén élô „jugoszlávok" (bosnyákok, horvátok, magyarok, szerbek, szlovénok, zsidók) és elfogott partizánok mellett cseh, francia, görög, lengyel, román munkás és – az olaszok 1943. májusi kiugrása után – nagy számú olasz hadifogoly élt és dolgozott a térségben. A Bor központjától kb. két kilométerre lévô központi *Lager Berlin* háromezer kényszermunkás elhelyezésére szolgált. Bor kettô–négy kilométeres körzetében volt a magyar munkaszolgálatosok által csak átmenetileg lakott *Brünn*, *Dresden* (a továbbiakban: *Drezda*), *Süd- (Jug)*, valamint a *Stráfláger* (Büntetôtábor).

A Zaječar felôl vasúton érkezô kényszermunkások általában elôször az elosztótáborként is funkcionáló *Drezda*-táborba kerültek. Bortól északnyugatra ötven kilométeres körzetben Žagubica városig és Laznica faluig összesen hét altáborba, az *Innsbruck*-, a *München*-, a *Vorarlberg*-, a *Bregenz*-, a *Rhön*-, a *Heidenau*-, a *Westfalen*-altáborokba vittek magyar munkaszolgálatosokat. A németek ezen kívül még Laznica község területén hoztak létre – magyarok lakta – altábort. A Bor és Žagubica közötti közút mentén voltak más, elsôsorban franciák és olaszok által használt altáborok, mint a Brestovačka Banja üdülôhellyel szemben lévô *Wien*-altábor, a *Vorarlberg*-altábor közelében lévô *Graz*-altábor, a *Bregenz*-altábor közelében lévô *Bayern*- és *Franken*-altáborok vagy a *Heidenau*-altáborhoz közeli *Tirol*-altábor. A Homoljske-hegység tövében található Žagubicán német katonai logisztikai központ (*Sachsen*-tábor) volt. Innen a mintegy ötven kilométerre északra lévô következô város, Petrovac között további hét vasútépítô altábor volt. Ezekben azonban magyar munkaszolgálatosok nem fordultak meg.

A központi *Berlin*-táborba és a Bortól tizennyolc kilométerre északra lévô *München*-táborba 1943 júliusában érkezett háromezer magyar munkaszolgálatos. A munkaszolgálatosok 93 százaléka zsidó volt, akik már korábban különbözô munkaszolgálatos századokban szolgáltak.

Pontosabban a Páhiban (V./1. kmsz. szd.; V./3. kmsz. szd.), a Szegeden (V./2. kmsz. szd.; V./4. kmsz. szd.), a Székesfehérváron (103./4.), a Szentkirályszabadján (101./62-64.; 101./68.; 110./59.), a Tasnádon (XII./5. kmsz. szd.), a Zombor körzetében (Bükkszállás: 108./81.; Bácsszentiván: 108./84.; Bácskertes: 108./90.) állomásozó közérdekû munkaszolgálatosok (kmsz.) és tábori munkaszolgálatos századok (táb. mu. szd.) kaptak parancsot a bori indulásra. (Összesen tehát 14 zsidó század.) Ezáltal a korabeli Magyarország egész területérôl származó, 1901 és 1926 között született évfolyamok tagjai kerültek Borba. (Századok szerint és nem évfolyamok szerint történt az elvitelük.) A Borba vittek korosztály, lakhely, társadalmi és vagyoni helyzet, kulturális beállítottság viszonylatában és egészségi állapot, valamint foglalkozás szempontjából nagyon heterogén csoportot alkottak. Jelentôs különbség mutatkozott a Kárpátaljáról származó, magyarul alig beszélô, jiddis nyelven kommunikáló, kétkezi (fakitermelô) munkából élô és az idegen nyelveken beszélô, világlátott budapesti, középosztálybeli zsidók között. Identitás vagy vallási hovatartozás szempontjából is különbség volt közöttük, hiszen az ortodox és neológ zsidók mellett („sárgák" vagy sárga karszalagosok) voltak ún. kikeresztelkedett, magukat kereszténynek vagy keresztyénnek valló, de a hatályos törvények szerint zsidónak minôsülô munkaszolgálatosok is („fehérek" vagy fehér karszalagosok). Utóbbi meghatározás miatt Borban egyszerre voltak jelen a „fehérek" és a „sárgák", akik között ez a megkülönböztetés csak a visszavonulás során szûnt meg.

A munkaszolgálatosok orvosi alkalmassági vagy szakma szerinti szûrôn nem mentek keresztül, hanem mindezek nélkül vitték ôket Borba. Akárcsak a hozzájuk csatolt 801-es különleges munkaszolgálatos század (klgs. mu. szd.) tagjait. A mintegy kétszáz fôt számláló század tagjai a katonai szolgálatot elutasító, antimilitarista kisegyházak, korabeli nevükön „szekták" tagjaiból kerültek ki. A Borba vitt Jehova Tanúi (160–180 fô), a szombatista vagy más néven reformadventista (adventista) (tizennyolc fô) és nazarénus (kilenc fô) híveket elôször több évre elítélték és bebörtönözték. Ôk is a korabeli Magyarország területérôl származtak, de ôket különbözô börtönökbôl gyûjtötték össze Jászberénybe. Ôk alkották a „Jehovás Isten Tanúi szektákból" kikerülô és Borba vitt „jehovás" vagy „szektás" századot.

Az 1943. július 2-i magyar–német megállapodás szerint Magyarország a németek rendelkezésére bocsátott háromezer magyar zsidó munkást meghatározott nyersanyag-kompenzáció fejében. A magyar munkaerôért cserébe tehát a németek 30% réztartalmú koncentrátumot ígértek. A magyar kormány késôbb krómmal vagy különbözô eszkö-

zökkel és fegyverekkel történô ellensúlyozásról is tárgyalt, de mindmáig nem tudjuk, hogy ténylegesen történt-e bármilyen szállítás Magyarországra. A megállapodás része volt, hogy a magyar munkaszolgálatosok magyar katonai felügyelet (katonai keret, keresztény keret, vagy keret) mellett kerülnek Borba, és ott is magyar keret fennhatósága alá tartoznak. Így a katonai ôrszemélyzetet és munkaszolgálatosokat a Csatay Lajos vezérezredes irányította magyar Honvédelmi Minisztérium fennhatósága alá, ezen belül az V. szegedi közérdekû munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoksága (kmsz. zlj. pság.) alá rendelték. Mindez azt jelentette, hogy Budapestrôl mintegy hatszáz kilométerre délre a munkaszolgálatosok katonai parancsnokság alatt, katonai hadbíróság ítélkezése mellett, katonai rendben és hierarchiában, de rendfokozat nélkül hadmûveleti területen éltek és dolgoztak. Katonaként kezelték, dolgoztatták és büntették ôket, német katonai fejadagokat kaptak, részben katonai ruha viselésére kötelezték ôket, miközben sem a zsidók, sem pedig a katonaságot elutasító kisegyházak tagjai nem voltak katonák. Fegyvertelen katonai munkaszolgálatot teljesítettek, miközben rabszolgamunkát végeztek és fogolyként ôrizték ôket.

A munkaszolgálatosok felett a táborokon belül a magyar keret rendelkezett. A legszigorúbb tábor a központi *Berlin*-tábor volt, ahol a legtöbb büntetés, a test hátrakötött kezek által történô felhúzását jelentô ún. kikötés történt. Az eredetileg az élelmiszerek tárolását szolgáló krumplivermekben munkaszolgálatosokat tartottak fogva és kínoztak. A *Berlin*-táborban 1944-ben két, szökés után elfogott munkaszolgálatost kivégeztek. A Bortól távol esô altáborokban a táborparancsnok személyétôl, a keretlegények habitusától függött a közhangulat, a büntetési gyakorlat stb. A hírhedt keretlegényeken, mint például Császár Jánoson, Horváth Józsefen és Tálas Andráson kívül számos emberséges keretlegény is volt, mint Nagy József, Száll Antal, Szép Lajos. A keretlegények magatartását meghatározta a magyar belpolitikai és a szerbiai katonai helyzet, a világháború kimenete és nem utolsó sorban a táborcsoport parancsnokának a személye. A honvédelmi miniszter elsôként Balogh András alezredest, majd pedig Marányi Ede alezredest nevezte ki fôparancsnoknak. Utóbbi fontos szerepet játszott abban, hogy a munkaszolgálatosok helyzete minden vonatkozásban sokkal rosszabb lett, mint elôdje idejében és a rábízottak közül kevesen élték túl a háborút. A kötetben egy egész fejezet foglalkozik Marányi Ede alezredes kalandos életútjával. Az elsô világháborúban orosz hadifogságban éveket töltô, majd a fehérterror idôszakában katonai különítményben szolgáló katona, majd határcsendôr Marányi katonai hírszerzô lett. Végigélte a keleti front harcait, ahonnan fontos beszámolót küldött haza. Súlyos beteg-

ségei nyomán elôbb szakszolgálatos állományba került, majd szolgálatra alkalmatlan besorolást kapott. Az inaktív állapotból került a korábban szintén szakszolgálatos és katonai hírszerzô Balogh András helyére Borba. A bori parancsnoki magatartása miatt katonai felelôsségre vonás helyett a Szálasi-kormány elôléptette, és a visszavonulás után is megbízta a bori munkaszolgálatosok további vezetésével. Marányi 1944 végén nyugatra távozott, és Fehér Antal álnéven az NSZK-ban halt meg 1985-ben.

A munkaszolgálatosok Borban és Bor környékén a felszíni mûvelés alatt álló bányákban és a bányamûvelés különbözô területein, sokféle beosztásban, két vagy három mûszakban dolgoztak. Az altáborokban élôk a vasútépítéssel összefüggô munkakörökben, napi norma teljesítési kötelezettséggel dolgoztak. A mindenkori munkavégzést azonban nem a magyar keret, hanem a német katonai munkaszervezet, az *Organisation Todt* (OT) irányította az egész térségben. Az OT-katonák, az általában idôsebb német és osztrák katonák, a különbözô rangfokozatú todtisták váltakozó szigorral és teljesítményelvárással dolgoztatták a munkaszolgálatosokat. A nagyszabású munkákhoz az OT adta a katonai felügyeletet, míg a Siemens-gyár a szakmai hátteret (mérnöki, bányászati, feldolgozói stb.). A kényszermunkások így a Siemens alkalmazottai voltak.

1943-ben tehát Ercsibôl, Szegedrôl, Apatinból vízi úton Prahovóig, onnan pedig vasúton szállították Zaječárra, majd Borba a munkaszolgálatosok elsô háromezer fôs csoportját. Az eredeti tervekkel ellentétben azonban sohasem váltották le ôket. Az 1944-es transzport ugyanis nem leváltásukra, hanem vasútépítésre érkezett Borba. A németek ugyanis újabb háromezer fô magyar munkaszolgálatos alkalmazásáról állapodtak meg a magyar kormánnyal. A honvédelmi miniszter 1944. május 5-én elrendelte az 1924-es születésû, zsidó kisegítô szolgálatra kötelezettek azonnali behívását. A teljes létszámot azonban csak más korosztályok (1905–1925) tagjainak egyidejû behívásával sikerült kiállítani. A Jászberénybe és Vácra behívott zsidók között azonban sokan voltak az idôsebb korosztály képviselôi is, továbbá azok, akik megjárták Ukrajnát, illetôleg számos korábbi munkaszolgálatra kijelölt erdélyi, felvidéki vagy kárpátaljai helyszínt. Ebben a második transzportban sokan voltak olyanok, akik a kultúra, a mûvészet, a közélet vagy a politika ismert szereplôi voltak. Közöttük volt a kötetben talán legtöbbet emlegetett bori munkaszolgálatos, Radnóti Miklós költô vagy Justus Pál szociáldemokrata politikus, akinek egy egész fejezetet szentelek. Az idôsebb generációhoz tartozó Justus Pált minden bizonnyal politikai tevékenysége miatt vitték az akkor már rossz hírérôl ismert Borba. Bori munkaszolgálatának története egyben az egyik altábor, a *Bregenz*-tábor

élet- és munkakörülményeinek leírását is tartalmazza. Később együtt volt Szalai Sándor szociológussal és Radnóti Miklóssal, majd felszabadulását követôen bajtársai informális vezetôjeként próbálta elintézni hazajutásukat. A felszabadult Borban, majd Temesváron azonnal politikai szerepet vállalt, és írásaival sokat tett a bori munkaszolgálatosok történetének megismerése érdekében. Mindez kis híján hozzájárult ahhoz, hogy a Rajk-perben még súlyosabb büntetést kapjon. Élettörténetében benne rejlik egy nagy formátumú és sokra hivatott XX. századi magyar politikus drámája.

A vasúton érkezett zsidó munkaszolgálatosok szinte kivétel nélkül a Bor környéki, a németek által már fölépíttetett altáborokba kerültek, és folytatták a kényszermunkások által már megkezdett, hegyen-völgyön keresztül menô vasútépítést. Borban és az altáborokban a munkaszolgálatosok rossz higiénés körülmények között éltek, és balesetveszélyes munkát végeztek a legalapvetôbb biztonsági védelem nélkül. Borban a robbantásos technikával történô felszíni fejtés és a bányavédmûvek építése során, az altáborokban élôk pedig a nehéz hegyi terepen történô munkavégzés miatt szenvedtek balesetet. Számos haláleset is történt, és a bori munkaszolgálatos temetôben összesen mintegy ötven munkaszolgálatost temettek el. A balesetekben és a különbözô megbetegedésekben jóval többen haltak volna meg, ha Borban és az altáborokban nem szolgáltak volna kitûnô zsidó orvosok. A maguk is munkaszolgálatra kötelezett orvosok mind a hegyi terepen, mind az altáborok gyengélkedôin, mind pedig a *Berlin*-táborban lévô kórházbarakkban igyekeztek mindent megtenni a betegekért. Tábori körülmények között, alapanyagok nélkül gyógyítottak, sôt a központi táborban életmentô mûtéteket is végeztek. Ennek ellenére többek, így Lukács László költô életét sem tudták megmenteni. A kötetben táborokra, altáborokra lebontva foglalkozom a Borba vitt mintegy ötven orvos gyógyító munkájával és személyes történetével. A hosszú fejezet a Borba vitt munkaszolgálatos orvosok történetét és a bori orvoslás történetét dolgozza fel. Az orvostörténeti vonatkozásokon túl igyekeztem nyomon követni a bori orvosok életének alakulását is, sôt megírni néhány olyan jeles orvos történetét is, aki Bor után lett orvos.

A hadihelyzet 1944 augusztusára megváltozott. Románia kiugrása nyomán a szovjet csapatok gyorsan közeledtek Jugoszlávia felé, a németek pedig szervezetten vonultak vissza a Balkánról. A vasútépítés és a bányamunka nem volt tovább folytatható. A honvédelmi minisztérium a magyar munkaszolgálatosok hazarendelése mellett döntött. Elôször az altáborokban fogvatartottakat rendelték vissza augusztus végén, szeptember legelején Borba. A visszavonulás során tömeges szöké-

sekre került sor. A Borba érkezettek a *Brünn-*, a *Süd- (Jug)-* és a *Berlin*-táborba kerültek. A mintegy hatezer magyar munkaszolgálatos két ún. lépcsôben, két különbözô idôpontban indult el gyalogmenetben Magyarország felé. Az elsô lépcsô mintegy 3600 fôs csoportjába elsôsorban a korábban érkezettek, az 1943-tól a *Berlin*-táborban fogvatartottak kerültek. A fôszabály alól azonban számos kivétel akadt, sôt a *Heidenau*-altáborból nem csak Radnóti Miklós, de rajta kívül számosan kerültek az elsô lépcsôbe. Az elsô lépcsôbe kapott besorolást az egész „jehovás" század is. Ez a csoport szeptember 17-én indult el Borból, és a partizánok szeme láttára vonult végig a *Homoljske planinén* át Petrovácig és tovább. A menet a Belgrád melletti Zimonyban pihent néhány napot. Ekkor a szombatisták már nem voltak velük, mert szerbiai hittársaiknak köszönhetôen megszöktek. A bori menet Pancsován keresztül érkezett meg a német megszállás alatt álló Bánátba. Pancsova és Titel között német katonák, bánáti németek is kísérték a menetet, nem kis szenvedést és veszteséget okozva a munkaszolgálatosoknak. A korabeli német (jugoszláv)–magyar határt Titelnél lépték át, és útjuk Újvidékre vezetett. Radnóti Miklós innen adott utolsó életjelet magáról barátjának, Ortutay Gyulának írt levelezôlapon. Újvidéken sokan megszöktek, így többek között Spira György, a késôbbi neves történész. Újvidék és a Nyugat-Bácskában lévô Cservenka község között a magyar keret mellett bácskai németek is kísérték az egyre elcsigázottabb és lelassult menetet. A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-érôl 8-ára virradó éjszaka a magyar keret tudtával és közremûködésével német katonák mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatost kivégeztek. Cservenkán az addig együtt vonulók három részre szakadtak. Az egyik zsidó munkaszolgálatosokból álló gyalogmenet német katonai kíséret és jelentôs veszteség mellett ért Zomboron át Mohácsra, míg a másik – ugyancsak német katonai kíséret és jelentôs veszteség mellett – Bajára. Mohácsra kerültek a *Heidenau*-altábor volt foglyai, köztük Radnóti Miklós. A mohácsi és bajai bori munkaszolgálatosokat átadták a helyi magyar katonaságnak. Egy kisebb csoportot a németek vonattal Szentgotthárdra, onnan Ausztriába vittek. Közben, a helyieknek köszönhetôen sokaknak sikerült megszökni, elsôsorban Baján. A mohácsiak és bajaiak magyar katonai kíséret mellett érkeztek meg vonaton 1944 októberében a Veszprém melletti Szentkirályszabadjára. Itt már várta ôket a bori keret, amely elôször Cservenkáról Zomborra kísérte a kisegyházak munkaszolgálatos tagjait. Zomborból vasúton Kiskunfélegyházára vezetett az útjuk, ahol a bori keret kiváltója és részese volt a mintegy kétszáz zsidó (nem bori) munkaszolgálatos kivégzésének. A honvédelmi miniszter Marányi Edét és a bori keretet bízta meg a „bori mara-

dék", azaz mintegy ezerötszáz fô összegyûjtésével és új munkaszolgálatos századokba szervezésével. A szentkirályszabadjai Reptér-táborban Radnóti Miklós megírta utolsó ismertté vált versét. A mohácsi és bajai boriak egymástól eltérô idôpontban, külön menetben, bori keretlegényeik ôrizetében indultak el Veszprém–Gyôr–Mosonmagyaróvár irányába. Szentkirályszabadjáról összesen hat, bori zsidókból álló század (105/501-506. szd.) indult el. A kétszer három század Gyulafirátóton, Nagyesztergálban, Veszprémvarsányban töltött egy-egy éjszakát, majd az út felénél, Tarjánpusztán, illetôleg Gyôrszentmártonban (Pannonhalmán) két-két éjszakát. A mai 82-es számú fôúton ebben az idôszakban több munkaszolgálatos század is igyekezett gyalogmenetben Gyôr és Mosonmagyaróvár felé. Az országban ekkor összesen hetven zsidó munkaszolgálatos századnak kellett elérnie Mosonmagyaróvárt. A magyar kormány ugyanis ekkor arról egyezett meg a németekkel, hogy mintegy 15 000–17 500 zsidó férfi munkaszolgálatost ad át kényszermunkára. A menetek Gyôr után áthaladtak Abdán, és Öttevénynél töltötték az utolsó, Mosonmagyaróvár elôtti éjszakát. Radnóti Miklós menete a Gyôrszentmárton környéki éjszakák után Écsen át Ménfôcsanakra (Gyôr-Ménfôcsanakra) ment, és itt töltötte az éjszakát.

A könyv leghosszabb fejezetében a Szentkirályszabadjára érkezô és onnan útjukat a dunántúli menetekben tovább folytató bori munkaszolgálatosok történetét dolgozom fel. Ebben a fejezetben különösen sokat idézem a Radnóti Miklóssal kapcsolatos szakirodalmat. Részletekbe menôen elemzem Radnótinak az Újvidéktôl Cservenkán és Mohácson át Szentkirályszabadjáig és Abdáig megtett útját, amely során a *Bori notesz*ben ismertté vált versei egy részét írta. A dunántúli menetrôl szóló fejezet szétválaszthatatlanul foglalkozik a dunántúli menet, a bori keretlegények, a bori munkaszolgálatosok és Radnóti személyes történetével. Iránymutatónak tartom a Baróti Dezsô, Dienes András, Hulesch Ernô, Kôszegi Ábel, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor Radnóti életével és elsôsorban utolsó idôszakával foglalkozó kutatók eredményeit, amely nyomán kialakult a Radnóti-kánon. A kánon, amely egy eleve gyenge fizikumú és lelkileg, valamint fizikailag egyaránt megtört, halálvágyát verseiben megfogalmazó Radnótiról szól. A kánon szerint a költô elôre látta sorsát, noteszébe írt verseinek tanúsága szerint pontos jósnak bizonyult: Gyôr környékén menetképtelenné vált, Écsen lovasszekérre került, a gyôri kórházakba nem kapott bebocsátást és huszonegy bori társával együtt 1944. november 9-én meghalt. Tálas András hadapród ôrmester és bori keretlegény társai az abdai Rábca-gátnál kivégezték. A kánon része Radnóti abdai és gyôri azonosítása és a *Bori notesz*, valamint személyes dokumentumainak egyidejû megtalálása is. A Rad-

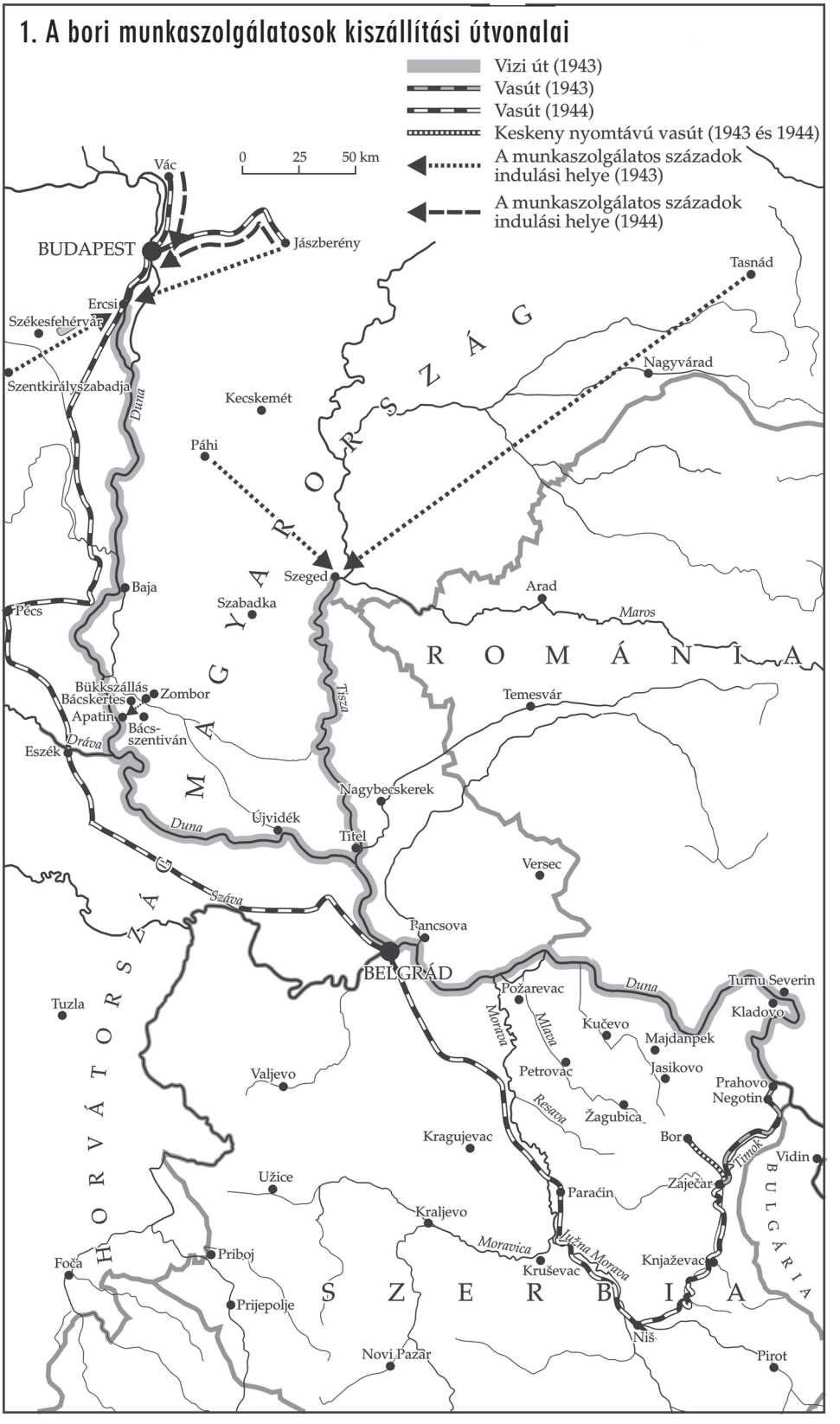
nóti-kánon azonban megszületésekor és megszületésének „folyamatában” egyaránt nélkülözte a teljes bizonyosságot. A hiányérzetet Ferencz Gyôzô irodalomtörténész által elôször publikált és Radnóti Miklósné Gyarmati Fannitól származó naplórészletek tovább erôsítik. Vitatkozom a Radnóti-kánonnal, hol megerôsítve, hol pedig cáfolva a benne foglaltakat, miközben kutatom az összesen huszonkét, Abdánál kivégzett személy kilétét és végsô eltemetési helyét.

A dunántúli bori menetek végül november 7-én és 9-én megérkeztek Mosonmagyaróvárra. A honvédelmi miniszter rendeletének megfelelôen Hegyeshalomban átadták ôket a németeknek, akik gyalogmenetben átkísérték a munkaszolgálatos rabokat a magyar–német (osztrák) határon. Bevagonírozásukra a burgenlandi Zurndorf falu melletti vasútállomáson került sor. A mohácsi boriak mintegy 670 fôs csoportját a Berlin melletti sachenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen különbözô koncentrációs táborokba (Weimar-Buchenwald, Ravensbrück, Barth, Ludwiglust) szállították tovább ôket. A bajai boriak ugyanilyen számú csoportját Zurndorfból a cseh–német határ melletti flossenbürgi koncentrációs táborba vitték, ahonnan Ohrdurf, Mittelbau-Dora, Herzbruck, Buchenwald, Bergen-Belsen és Dachau koncentrációs táborokba szállították tovább ôket. A Borból elinduló mintegy 3600 fôs menetbôl menet közben több száz fônek sikerült megszöknie és mintegy 1500 fôt útközben kivégeztek. A német koncentrációs táborokba vitt mintegy 1500 fô közül kevesebb mint 500-an élték túl a megpróbáltatásokat.

A bori zsidó és Jehova Tanúi, valamint nazarénus munkaszolgálatosok közös története Szentkirályszabadján ért véget 1944 októberében. A kisegyháztag munkaszolgálatosok Szombathely térségében szabadultak fel 1945 márciusában. Közülük és a Belgrád elôtt megszökött szombatista munkaszolgálatosok közül legalább hét fôt *málenkij robot*ra vitték a Szovjetunióba. Innen három szombatista soha nem tért vissza.

A Borban maradtak közül 1944. szeptember 29-én indították el az ún. második lépcsôt. A mintegy kétezer fôt számláló csoportot menetelésük második napján, még a *Homoljske*-hegységben felszabadították az idôközben megerôsödô Tito-partizánok. A fölszabadítottak között volt Justus Pál, Szalai Sándor és a bori orvosok többsége. A bori munkaszolgálatosok feje fölött azonban még nem múlt el a veszély, mivel a partizánok ekkor még csak a hegyekben uralták a terepet, míg az utak és települések nappal a visszavonuló németek, valamint a velük általában szövetséges szerb királypárti csapatok, a nacionalista csetnikek ellenôrzése alatt állt. A boriak döntô többsége haza akart menni, ezért különbözô utakon és csoportokban általában a Romániához tar-

1. A bori munkaszolgálatosok kiszállítási útvonalai

tozó Aradra és Temesvárra mentek. A német ellentámadások nyomán, különösen a Kučevo környékén történt német áttörés nyomán ennek a csoportnak is voltak veszteségei, de döntô többségükben szerencsésen túlélték a háborút. A partizánnak állt bori munkaszolgálatosok, köztük a partizán orvosokká lett bori orvosok szintén megmenekültek, és többségük 1945 elején Szegedre, majd a fôváros felszabadulása után Budapestre érkezett. A boriak közül már ekkor többen a Palesztinába történô kivándorlást választották, és általában Románián és Törökországon keresztül értek Palesztinába.

A kutatás és a források

A bori munkaszolgálat történetének kutatásával 2005 eleje óta foglalkozom. A bori téma kutatása nyomán számos tanulmányt, interjút, bori naplót, recenziót és oknyomozó riportot közöltem szakfolyóiratokban, valamint napi- és hetilapokban. A kötetben tehát az Olvasó mintegy hét év kutatási eredményeit olvashatja. A fejezetek a bori munkaszolgálat orvostörténeti vonatkozásait (Bori orvosok, orvoslás Borban), egyes szereplôinek élettörténetét (Justus Pál politikus, Marányi Ede alezredes), a munkaszolgálat történetének meghatározott szakaszait (dunántúli menet, abdai kivégzés és exhumálás) dolgozzák fel, valamint a bori keretlegények sorsával foglalkozik. A kötet tehát nem monográfia, hanem a bori történet egyes „vonatkozásainak” a teljességre törekvô feldolgozása (Fejezetek a bori munkaszolgálat történetébôl).

A bori munkaszolgálat történetének kutatása kizárólag interdiszciplináris alapon történhet. Éppen ezért a történettudomány és a hadtudomány, a szociológia és vallásszociológia, a jog- és a politikatudomány, valamint a kötet egyik fejezete miatt az orvostörténet, a kötet egy másik fejezete miatt az irodalomtudomány által is használt forrásokra támaszkodtam.

A bori kutatás meghatározó forrásai értelemszerûen a levéltári és szakirodalmi források. A bori munkaszolgálat esetében is fontos, hogy a leírtak nem csak a történetkutatás, a holokauszt vagy kisegyházkutatás eredményeire támaszkodva kerüljenek megfelelô „szövegkörnyezetbe”, de földrajzi vonatkozások tekintetében is. A bori munkaszolgálat legfontosabb helyszíneit, azon belül is a magyarországi és szerbiai (jugoszláviai), a bori helyszíneket, a gyalogmenetek fôbb állomásait, a bevagonírozások és kivégzések helyeit ugyanúgy bejártam és kutattam. A kutatás fontos része, egyben nagy lehetôség az adatok bôvítésére, hogy a szemés fültanúk, maguk a túlélôk még megszólíthatók. Vagyis nem csak a hozzátartozók, a második generáció elmondásaiból lehet személyes bori

élettörténetekhez „jutni”. A túlélôk adta lehetôség azonban két „csoport” tagjai esetében nem adatott meg nekem. Az egyik a fogvatartottak oldalán lévô szombatisták, akik közül már nem találkozhattam túlélôvel. A másik oldalon a katonai keret tagjai állnak, akik közül minden szándékom és igyekezetem ellenére senkit nem tudtam személyesen megtalálni.

A bori munkaszolgálat történetét magyarországi, szerbiai, németországi és izraeli levéltárakban, archívumokban, kézirattárakban, gyûjteményekben (továbbiakban: levéltárak) személyesen kutattam. Ausztriában, az Amerikai Egyesült Államokban és Romániában kutató kollégák voltak segítségemre. Állami és egyházi tulajdonban lévô levéltárakban kutathattam itthon és külföldön. Külön is megemlítendô, hogy számos magánarchívumba, családi irattárba, hagyatékba kaphattam betekintést. Személyesen megôrzött dokumentumokat, tárgyakat, relikviákat láthattam. A levéltárakban és magánarchívumokban találtam több tucat kallódó vagy publikálatlan bori visszaemlékezést, amelyek közül különösen nagy hasznomra volt a budapesti Darvas Ferenc és Gál Dezsô, a kassai Halper Nándor Ferdinánd, a felvidéki Hanák András, a tel-avivi és egyben budapesti Liebermann Béla, a kolozsvári Morvay István, a budapesti Papp Bálint, a szegedi Pollák László, a paksi Szinger Ádám visszaemlékezése. A túlélôk magánarchívumainak kutatása közül kiemelendô a Párizsban élô Csányi Károly (Charles Chany), az Izraelben élt Jehuda Deutsch (Deutsch Lajos György), a Párizsban élt Landler Iván (Yvan Landler), a budapesti Lugosi Lajos, az újvidéki Sosberger Pál (Pavle Šosberger) és a Budapesten élt Spira György gyûjteménye. Külön köszönet illeti a túlélôket és hozzátartozóikat azért, mert megkaphattam Battyán György, Gergely István, György Lajos, Spira György, valamint K. I. és egy ismeretlen személy korabeli bori naplóját.

Kutatási dokumentációját megosztotta velem, illetôleg bepillantást engedett a vonatkozó magánarchívumba Bartos Sándor (Alex Bartos) üzletember, Ferencz Gyôzô irodalomtörténész, Godó Ágnes hadtörténész, Kôszegi Ábel író, Lónyai Péter számítástechnikus, Ozsváth Zsuzsa irodalomtörténész, Palásti Éva (Eva Brown) író, Tolnai Márton közgazdász és Somogyi Éva helytörténész. Ortutay Tamásnak köszönhetôen átnézhettem Ortutay Gyula több helyen ôrzött hagyatékát és Ferencz Gyôzônek köszönhetôen Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplórészleteit.

A kutatást segítô túlélôk, hozzátartozók, ismerôsök, kutatók, valamint levéltárakban dolgozó segítôk felsorolására a kötet elején külön is kísérletet teszek ugyan, de mindenkinek a felsorolása reménytelen fel-

adat. Szeretnék tehát itt külön is, a késôbb név szerint felsoroltaknak és a fel nem soroltaknak egyaránt köszönetet mondani.

Külön is köszönettel tartozom mindazoknak a bori túlélôknek vagy szemtanúknak, akik megosztották velem életük történetét vagy elmondták az általuk látottakat. A bori túlélôk közül hatvanhét fôvel találkozhattam személyesen Franciaországban, Izraelben, Magyarországon, Romániában, Szerbiában és Szlovákiában. Természetesen a legtöbb volt bori zsidó munkaszolgálatossal Budapesten találkoztam. Közülük többen voltak olyanok, akik a világ különbözô pontjairól látogattak Budapestre. A Jehova Tanú bori túlélôket Magyarországon és Szlovákiában kerestem fel, míg a két élô nazarénus túlélôvel szintén Magyarországon találkoztam. Szombatista túlélôk hozzátartozóival Magyarországon és Romániában vettem fel a személyes kapcsolatot. A telefonon, postai és elektronikus levélben megtalált volt bori zsidó túlélôk száma mintegy ötven fô az amerikai kontinensen, Ausztráliában és Európában. Hasonló számban találkoztam és leveleztem elhunyt bori zsidó, Jehova Tanú, szombatista és nazarénus munkaszolgálatosok hozzátartozóival itthon és a nagyvilágban.

A túlélôkkel általában életútinterjút, míg a hozzátartozókkal strukturált interjút készítettem. Számos túlélôvel, hozzátartozóval többször is találkoztam, másoktól pedig telefonon vagy levélben kértem újabb és újabb információkat. A személyes találkozások alkalmával az adatközlô engedélyével hang- és fényképfelvételt készítettem, és a hangfelvétel anyagát legépeltettem, míg a telefoninterjúkról jegyzeteket készítettem.

A levéltári, szakirodalmi és az adatközlôk útján szerzett információkat a bori munkaszolgálat helyszínein azonosítottam. Borban és környékén három alkalommal, összesen húsz napot (Bor, Laznica, Majdanpek, Petrovac, Prahovo, Zaječar, Žagubica stb.), Belgrádban és környékén (Jabuka, Kučevo, Pancsova, Titel, Zimony stb.) egy hetet, a Vajdaságban (Cservenka, Szabadka, Újvidék, Zombor stb.) három alkalommal összesen tizenhat napot töltöttem. Bejártam a bori munkaszolgálat legfontosabb magyarországi helyszíneit is Váctól Jászberényig, Bajától Szentkirályszabadjáig és Écstôl Abdáig, valamint a burgenlandi Zurndorfig.

A kutatás során mindent pontosan dokumentáltam. A kötetben pedig törekedtem a lehetô legteljesebb és legpontosabb forrásközlésre. Külön hangsúlyt fektettem arra, hogy a könyvben említett személyek adatait is közöljem. A kötet végén ezért annotált névmutatót teszek közzé. A jegyzetek és elsôsorban az annotált névmutató összeállításának esetében azonban nem volt lehetséges minden egyes esetben minden forrás teljes körû megnevezése. A bori keretlegények, a bori munkaszolgála-

tosok és a bori munkaszolgálattal kapcsolatos, a könyvben említett személyek esetében számos levéltár anyagára, kézhez kapott vagy általam összeállított „adatbázisra" támaszkodtam. (Például az adott személy nevét az egyik, születési helyét egy másik, születési dátumát egy harmadik, míg a halálozási dátumát egy negyedik „adatbázisban" találtam meg.) Ezért itt a bevezetésben szeretnék ezekre kitérni.

A legnagyobb és leggyakrabban felhasznált adattár a MEASZ-NÜB Archívumában megtalálható anyag. A mártírok emlékének megôrzésére és a túlélôk támogatására 1957-ben megalakult a Nácizmus Üldözötteinek Érdekvédelmi Szervezete. Az idôközben nevét Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) elnevezésre változtató szervezet keretein belül ún. táborcsoportok alakultak. Ezek egyike volt a Bori táborcsoport vagy gyakrabban használt nevén a Bori csoport. A csoport vezetôsége a bori munkaszolgálatosok körében szociológiai kutatások folytatását határozta el azzal a céllal, hogy a kutatási eredményekrôl és egyben a bori munkaszolgálat történetérôl könyvet jelentet meg. A munka során, 1962 februárja és 1963 márciusa között 402 volt bori munkaszolgálatosról készült ún. személyi karton. (A karton megnevezése: „Személyilap a bori koncentrációs tábor lakóiról".) A fennmaradt bordó kartonokat a túlélô adatközlése alapján a NÜB-alkalmazott géppel vagy az illetô saját kézírásával töltötte ki. A kartonok így pontos és hiteles adatokat tartalmaznak nem csak a személyi adatok, de a bori munkaszolgálat kezdete és vége, a táborban végzett munka stb. vonatkozásában is.

A MEASZ-NÜB Archívumában megtalálható a Bori csoport vezetôségi listája, a bori táborokon belüli altáborok vezetôinek fogadóórái stb. A kartonok kitöltése nyilván ilyen szervezeti struktúrában történt. Az ekkor felvett és postán visszaérkezett kartonok és egyben leadott bori dokumentumok alapján elkészítették a táborok töredékes névlistáját. Ezzel a munkával párhuzamosan készülhetett a 673 bori túlélô nevét tartalmazó lista is, amely név, születési év, foglalkozás stb. adatokat tartalmaz.

A kötetben többször teszek említést a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumhoz tartozó Hadtörténeti Levéltárban (HM HIM HL) lévô, 1944. december 14-én készült hivatalos veszteséglistáról (HM 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám, a továbbiakban: Cservenka után készült veszteséglista). A 417 bori zsidó munkaszolgálatos adatait tartalmazó lista mindenképpen hiteles, de pontatlan. A munkaszolgálatosok személyi adataira, hadrendi számára stb. vonatkozó adatok pontosak, míg a halál vagy szökés helye vagy ténye bizonytalan. A kötetben pontosan feltüntettem a HL-bôl származó forrásokat, de itt külön is említést szeretnék tenni a Marányi Ede és Balogh And-

rás alezredesek esetében különösön fontos Anyakönyvi lapokról, az Igazoló Bizottság anyagairól és a Partizán-Jugoszláv Gyûjteményben lévô visszaemlékezésekrôl (Pgy.-Jug.).

A kötetben sokat használt forrás a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) számos jegyzôkönyve. A magyar holokauszt mintegy ötezer túlélôje mondta jegyzôkönyvbe 1945-ben és 1946-ban személyes történetét. A jegyzôkönyvek papír alapú formáját a budapesti, Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyûjtemény Közalapítvány (HDKE) ôrzi. A mintegy 3500 DEGOB-jegyzôkönyv online adatbázisát – amely jelenleg a holokauszt-visszaemlékezések legnagyobb online gyûjteménye – a Magyarországi Zsidó Levéltár (MZSL) tette közzé és interneten szabadon hozzáférhetô (http://www.degob.hu/). A kötetben mindkét adatbázis nagy segítségemre volt, és összesen mintegy hatvan magyar és német nyelvû, a bori témához kapcsolódó jegyzôkönyvet használtam fel.

Hasonló módon jártam el az 1945 és 1949 közötti népbírósági dokumentumok és a titkos nyomozati anyagok, megfigyelési stb. dossziék vonatkozásában is. A bori keretlegények ellen indult népügyészi nyomozati és népbírósági anyagok (a továbbiakban: népbírósági anyagok) bôvelkednek a vádlottak és a tanúk adataiban, dátumokban, eseményleírásokban stb. Az általam kutatott budapesti (Budapest Fôváros Levéltára [BFL], Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTL]) és vidéki (Gyôr, Sopron, Szeged, Szombathely) levéltárakban mintegy hatvan bori keretlegény népbírósági anyagát és velük valamilyen összefüggésbe hozható népbírósági aktát tanulmányoztam. A BFL-ben megtalált és a kötetben sokat idézett népbírósági akták tették lehetôvé a bori keretlegény, így Tálas András hadapród ôrmester vagy Horváth József tizedes történetének megírását. A népbírósági akták több ezer oldalas anyagából kigyûjtöttem a neveket, adatokat, dátumokat stb. és készítettem egy saját adatbázist. Ugyanígy jártam el az ÁBTL-ben fellelhetô és a keretlegényekre, túlélôkre stb. vonatkozó dossziék esetében is. Konzulensem segítségével itt találtam meg a kötetben legtöbbet idézett dossziét, a Radnóti Miklós és társainak meggyilkolásával foglalkozó, *Abdai gyilkosok* fedônevet viselô belügyminisztériumi aktát is. Az érintettek anyagaiban lévô adatokat kigyûjtöttem, rendszereztem, összehasonlítottam, és így nem csak kontrollált és általában megbízható adatokhoz jutottam, de például a dunántúli menet vonatkozásában meg tudtam állapítani, hogy a bori keretlegények közül ki kísérte a menetet és kik azoknak a köre, akik az abdai mészárlást egyáltalán elkövethették. Külön is hangsúlyozni szeretném az ÁBTL-nek a kutatói kóddal hozzáférhetô internetes adatbázisát, amely azonnali és pontos hozzáfé-

rést tett lehetôvé a nyilvántartott dossziékhoz és az abban szereplô személyek adataihoz. A levéltári kutatáshoz további segítséget adott a BFL honlapján mindenki által elérhetô internetes adatbázis (LEAR adatbázis).

Az egyházi tulajdonban lévô levéltárak sorából kiemelendô a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetségének (MAZSIHISZ) felekezeti szaklevéltárában, a Magyar Zsidó Levéltárban (MZSL), a Gyôri Izraelita Hitközség archívumában és a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház budapesti, Történeti Archívumában (Bételben) folytatott kutatások. Esetükben külön is köszönettel tartozom az általuk rendelkezésemre bocsátott olyan dokumentumokért és adatbázisokért, amit a kutatók közül elsôként kaphattam kézhez.

A Kozma utcai izraelita temetôben áll a Hajós Alfréd tervei alapján 1949-ben elkészült mártíremlékmû, amelynek egyik oszlopán (pilonján) a bori munkaszolgálat során meghaltak nevei találhatók. Az oszlopon (a továbbiakban: bori falon) szereplô 457 bori munkaszolgálatos nevének és a mellette gyakran feltüntetett születési évének leírásából egy kisebb adatbázis állt össze. Az így nyert névsor megbízhatósága megkérdôjelezhetô ugyan, de a gyakorlatomban használhatónak bizonyult.

A források teljes körû felkutatására irányuló szándékom és azok forráskritikai használata ellenére a kötetben természetesen elôfordulhatnak hiányosságok, tévedések és hibák. Kérem tehát az Olvasót, hogy a bori munkaszolgálatról készülô monográfia számára legyen szíves ezeket nekem jelezni (csaptam@net.sote.hu)!

A felsorolt források mindegyikének esetében fontos hangsúlyozni a forráskritikai megközelítést. Különösen fontos a forráskritika az elbeszélt történelem *(oral history)* forrásainak körébe sorolható DEGOB-jegyzôkönyvek, a különbözô levéltárakban található visszaemlékezések, az általam készített interjúk, valamint a vallási és hitéleti meggyôzôdés hangsúlyozásával készült visszaemlékezések, továbbá a politikai kényszerek vagy lelki és fizikai erôszak alkalmazása során kikényszerített tanúvallomások esetében. Ide sorolandók a népbíróságok és az állambiztonsági szolgálatok elôtt tett tanúvallomások is. Mindezek – nagyon különbözô okokból – gyakran pontatlanok, egymásnak ellentmondóak vagy éppen hamis állításokat tartalmaznak. Éppen ezért különös figyelmet fordítottam az elemzô, az adatokat és adatbázisokat egymással összehasonlító, kritikai forráskezelésre, az elsôdleges és másodlagos források egybevetésére. Kritikai észrevételeimnek a kötetben rendszeresen hangot is adtam. Fontosnak tartom ugyanakkor megemlíteni, hogy az adatok bizonyos köre (például személyi adatok, bizonyos dátumok és

földrajzi nevek, valamint személyek és történések megnevezése) kívül esik a mindenkori hatalmi, politikai és ideológiai meghatározottságon. Vagyis ezek az adatok a mindenkori hatalom, politikai és uralkodó történelemszemlélet, továbbá a vallási meggyôzôdés által nem determináltak, tehát hitelesnek tekinthetôk és felhasználhatók.

A bevezetés végén mindenképpen szólni kell arról is, hogy a kutatások folytatása és a kötet megjelenése nem lett volna lehetséges munkahelyi és alapítványi, valamint szellemi és anyagi támogatók nélkül. Szeretném megköszönni munkahelyemnek, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének támogatását. A kutatás lehetôségét, amelyet Kopp Mária intézetigazgató ideje alatt kezdhettem el és Túry Ferenc intézetigazgató alatt tovább folytathattam. Külön is köszönöm csoportvezetôm, Kovács József bioetikus támogatását, akitôl a Bori orvosok, orvoslás Borban címû fejezet megírásának alapötlete is származik.

Az elmúlt közel hét évben összesen mintegy százhúsz kutatási, ösztöndíj-, alapítványi, könyv megjelentetésére vonatkozó stb. pályázatot írtam. Kutatói támogatásban részesített az Emlékezés 1944–2004. Közhasznú Alapítvány (2005., 2006.), a MAZSÖK (285/2006., 477/2006.), az Oktatási és Kulturális Minisztérium (OKM) Kulturális és Oktatási Szakdiplomáciai Fôosztály (21777/2007.), a Táncsics Mihály Alapítvány (2006.), a MAZSIHISZ (12/2007.), a The Gábor Várszegi Endowment / J. and O. Winter Fund (Magyarország-USA / 2008.), a Raoul Wallenberg Alapítvány (2009.), a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) Ismeretterjesztési és Környezetkultúra Szakmai Kollégium (alkotói támogatás: 2502/0796. 2009.), a Péter Horváth Stiftung (2010., 2011.), valamint magánszemélyek. (A teljesítésrôl szóló valamennyi kutatási beszámolóm elfogadást nyert.)

A kötet megjelenését a Lukács György Alapítvány (2009.), az NKA (2010.), a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány (2009.), az Arnold Liebster Stiftung (Németország / 2011.) és a MAZSIHISZ (K/4/2009.) anyagi támogatása tette lehetôvé. Szeretnék továbbá köszönetet mondani a kötet térképvázlatainak elkészítéséért Nagy Béla térképésznek, a kötet szerkesztôjének, Bencsik Péter történésznek és a Vince Kiadónak.

Csapody Tamás
http://www.magtud.hu/dr-csapody-tamas/szakmai-oeneletrajz

Budapest, 2011. szeptember 25.

Köszönetnyilvánítás

A kötet elkészítésében nagyon sok bori és holokauszt-túlélô, hozzátartozó, adatközlô, kutató, levéltáros és könyvtáros, fordító, gépíró, valamint más személyek nyújtottak segítséget. Sokan sokféleképpen támogatták a kötet megjelenését. Közülük többen nem csak adatközlôk lettek, hanem segítôk, sôt barátok. Támogatásukért valamennyiüknek köszönettel tartozom. Terjedelmi okokból azonban nem tudom minden segítômnél külön felsorolni, hogy miben állt pontosan a kötet megszületéséhez való fontos hozzájárulása. Így tehát a cím, rang, foglalkozás és a támogatás mibenlétének meghatározása nélkül, az alábbi csoportosítás szerint szeretnék köszönetet mondani a felsorolt segítôknek, akik nélkül a könyv nem születhetett volna meg:

Bori és holokauszt-túlélôk:
Alon, Moshe (Ilkovits Márton)
Andai Ferenc
Arato, Steven (Arató István)
Bartos, Alex E. (Bartos Sándor)
Berényi János
Chany, Charles (Csányi Károly)
Czitron Lajos
Darvas Ferenc
Deutsch, Jehuda (Deutsch Lajos György)
Fleischer, Arje (Fleischer Ernô)
Fried, Jehuda (Fried Jenô János)
Füzesi József
Gergely, Stephen (Gergely István)
Golan, Mose (Grossz György)
Grenfell, Joe (Grünfeld József)
Guiora, Alexander Z. (Goldberg Sándor)
György Lajos
Halper Nándor Ferdinánd
Hanák András
K. I.
Kádár István
Kardos Péter
Kenesei Tamás
Korányi György
Kovács Dénes
Landler, Yvan (Landler Iván)
Lipkovits Tibor
Lugosi Lajos
Markovits Pál
Mayer Rudolf
Morvay István
Nhor, Jichak (Mautner Károly)
Ozorai István
Pal, Ladislav (Pál László)
Papp Bálint
Papp Lajos
Pataki Ervin
Perl Miklós
Petô Gábor Pál
Potasman, Willy (Potesman Vilmos)

Redô Ferenc, id.
Seitenbach Ervin
Shelley, George
(Strausz György János)
Shiklosh, Jozef (Siklós József)
Sólyom Gábor
Soós Gergely
Šosberger, Pavle (Sosberger Pál)
Spira György
Strauss, Zoltan (Strausz Zoltán)
Szauer László
Szekely, Stephen (Székely István)
Szigetvári Miklós
Szinger Ádám
Török Károly
Ungár Jenô
Vági József
Vágó László
Varró Vince
Ziltzer, John
(Ziltzer János György)

Hozzátartozók:
Adler György
Árvai Vilmosné
Bárdos Artúr, ifj.
Bárdos Tamás
Barsela, Agi (Barsela Lea)
Battyán Katalin
Benisch Veronika
Bérci Pál
Bérci Pálné Mahler Lívia
Bogárdi Józsefné
Bognár Edit
Böszörményi Katalin
Brown, Eva (Palásti Éva)
Czitron Anikó
Dénes Gábor
Fillenz István
Fischer Alexandra
Földi Tamásné Kovács Anna
Friedmann Katalin
Gábor Éva
Kálmán Hajnalka
Kern Józsefné
Kurtág Márta
Landesmann György
Lefkovics Péter
Lengyel Márta
Levendel Ádám
Levendel Júlia
Lónyai Péter
Lovas Andrea
Matolay, Veronika (Cukor Panni)
Morvay Klára
Ördögh Mária
Paksiné Péteri Júlia
Pollák Ágnes
Potesman, Emmy (Potesman
Emili)
Radó Erika
Rapcsák Vilmosné
Rapcsak, Stevan Z.
(Rapcsák István)
Redô Ferenc, ifj.
Roboz Ágnes
Rubányi Ágnes
Schwartz Ibolya
Soós Péterné Bata Margit
Szalai Júlia
Tabák András
Tolnai Márton
Varga Ferenc
Veres Ilona

Adatközlôk:
Barat, Stevan (Barat István)
Czigány Jenô
Csenár Imre
E. Csorba Csilla
Eszéki Frigyes
Fenyô Ervin

Gál Zoltán
Gyulai Tiborné Jancsó Katalin
Haynal Lajosné Kesserû Zsuzsanna
Horváth József
Horváth Miklós
Huszár Tibor
Jakab, Gabor (Jakab Gábor)
Jemnitz János
Jovanović, Dušan T.
Kálmán Józsefné Németh Lívia
Keresztény Lászlóné
Kis Eszter
Kovács Géza, id.
Kovács Jenôné
Kovács Nóra
Kozák János
Köves Zsuzsa
Kristály Klára
Kurtág György
Lakó János
Malkovics Teréz
Merza József
Molnár Edit
Nagy Éva
Nagy László
Nagy Mária
Németh Árpád
Németh Imre
Orosz Mihály
Ortutay Tamás
Otoltics Lászlóné Sipák Aranka
Pénzes Mihály
Rejto, Michele (Rejtô Mihály)
Sarmann Ferencné
Simon Mária
Soós Zsuzsanna
Spiegel Mariann
Spitzer Olga
Szabó Zsolt
Szinetár Miklós
Tarjányi Imre
Tóth Gyuláné
Varga Lajos
Varga László
Varkonyi, Peter (Várkonyi Péter)
Várnai Olivér
Várszegi Asztrik
Villányi Tibor
Zobay András
Zsegova Csaba

Kutatók:
Balogh Sándorné
Bar Shaked, Gabi
Barth, Bend-Rainer
Braham, Randolph L.
Dirksen, Annegret
Egri Zoltánné (Egriné T. Szonja)
Emed, Alex
Faragó István
Forró Lajos
Frojimovics Kinga
Füzes János
Gazsi József
Gerencsér Miklós
Gidó Attila
Godó Ágnes
Haudek, Ingrid
Karsai László
Katona Ferenc
Kenedi János
Kovács Éva
Kovács Sándor
Kovács Sándorné
Kovács Tamás
Kôszegi Ábel
Nuber István
Ozsváth Zsuzsa
Rainer M. János
Révész Béla
Schuller Balázs
Somogyi Éva

Szántó György
Szarka László
Szécsényi András
Szita Szabolcs
Tóth Tamás
Ungváry Krisztián
Varga Katalin
Vitári Zsolt
Zinner Tibor

Levéltárosok és könyvtárosok:
Áldozó István
Baczoni Gábor Miklós
Balla Tibor
Blaga Borbála
Csaplár Ferenc
Csató Mihály
Csekô Ernô
Darvasi Piroska
Dénesi Tamás
Földesi Ferenc
Gárgyánné Lampert Magdolna
Hegedûs Judit
Illésfalvi Péter
Jović, Vule
Katonáné Erzsébet
Kemény Aranka
Markovics Panni
Meister Éva
Meister Róbert
Néma Sándor
Nikolić, Aleksandra
Panić, Barbara
Papp Józsefné
Paulik Ágnes
Pôcz Péter
Rácz Balázs
Rau, Franziska
Ristić, Danijela
Salamon Pál
Simonfay Géza
Singer, Naomi (Balázs Noémi)
Somorjai Noémi
Soós Mihály
Suba János
Szilágyi Irma
Thuróczy Gergely
Toronyi Zsuzsa
Tulipánné Fügedi Erika
Vajda Orsolya
Villám Judit
Zalai Katalin

Segítôk:
Adamovics Jenôné (Karácsony Rozália)
Agárdi Péter
Akos, George (Ákos György)
Aradi Gábor
Bächer Iván
Bardy, Magda (Bárdy Magda)
Bardy, Thomas (Bárdy Tamás)
Barna Hajnalka
Báthory Tóth Erzsébet
Becker Hubert
Bencsik Péter
Bloch Sándor
Bodor Pál
Bolgár György
Borbély János
Bubryák István
Budai Katalin
Csepregi András
Csíky Lajos
Dalos György
Darvas Sándor
Deák Péter
Dobos Anna
Drukker Tibor
Dunai Andrea

Durdević, Klara
Egervári Vera
Egri Zoltán
Erdély Miklós
Erdélyi Ágnes
Erez, Cvi
Estókné Csete Olga
Fadus Györgyné Siklósi Margit
Fehér Tamás
Fehéri György
Ferencz Gyôzô
Filyó Tibor
Flórián Tiborné Tyahur Ilona
Fóti Péter
Frisch György
Gál Gergely
Gál Katalin
Gera Gabriella
Gonda Julianna
Goór Judit
György Péter
Harsányi László
Hartkopf, Karlheinz
Hiller István
Holló József Ferenc
Horpácsy Eszter
Horváth Péter
Illés Csaba
Illésné Zita
Jankovics Marcell
Jankovics Tibor
Jónás Zsolt
Katona Klára
Kende F. Csaba
Kengyel, Karoly
(Kengyel Károly)
Keresztury Tibor
Király Péter
Kiss János
Klages, Uwe
Komma Kristóf
Kónya Péter
Kopp Mária
Kornfeld, Tibor (Konfeld Tibor)
Kovács Béla
Kovács Erzsébet
Kovács Géza, ifj.
Kovács György
Kovács Jenôné Horváth Anna
Kovács József
Kovács Péter
Kôbányai János
Krén Katalin
Labányi Ágnes
Lalić, Janko
Lustig, Jozef (Lustig József)
Marton József
Mátyás Ferenc
Merkler, Andras
(Merkler András)
Molnár Gábor
Morvai Katalin
Muray György
Müller Péter Sziámi
Nagy Béla
Oblath András
Ofry, Dan
Olajos Anna
Pamuk András
Papp Ervin
Pézsa Sarolta
Pfeifer Mária
Rábai László
Radó István
Raduch Csilla
Raj Tamás
Révész László
Ritter László
Róder László
Rosenberg Ervin
Salamon Erzsébet
Sessler György

Soldatović, Nikola
Šosberger, Josip
Szabó Zsuzsa
Szalóky Ferenc
Szántó Zsuzsa
Szenes Iván
Szigeti Robert
Szinai T. József
Szöllôsi Mihály
Tóth István
Tóth Vilmos
Túry Ferenc
Vámos Anna
Varga Tamás
Varjú Márta
Zoltai Gusztáv
Zsigmond Anna

Fordítók:
Csizovszki Barnabás
Dineen, Finbar
Gromon András
Konkolÿ Thege Barna
Medgyes Réka
Molnár István (Molnar Stevan)
Oláh János
Puticza, Lukać
Szukits János
Szukits Veronika
Zelena Judit

Gépírók:
Hrováth Ferencné
Kránitzné Kis Katalin
Mészáros Nóra

I.

Orvosok és orvoslás Borban

1. A gyógyítás bori lehetőségei és a *Berlin*-tábor orvosai

A második világháború alatt a szerbiai Borban mintegy hatezer magyar munkaszolgálatos dolgozott. A Németországgal történt megállapodás szerint a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a bori rézbányákban és a bori vasútépítésen magyar zsidók, Jehova Tanúk, szombatisták[1] és nazarénusok dolgozzanak. A származásuk vagy a katonai szolgálatmegtagadásuk miatt kényszermunkára a németeknek átengedett magyar munkaszolgálatosok a német katonai munkaszervezet, az *Organisation Todt* (OT) irányítása alatt és magyar katonai felügyelet mellett dolgozott. A Déli-Kárpátokban, a szerb–román–bolgár hármas határ közelében, Budapesttôl mintegy hatszáz kilométerre délkeletre lévô Borba és környékére összesen mintegy ötvenezer szerb, olasz, román, görög, lengyel, belga és magyar kényszermunkás, hadi- és politikai fogoly, partizán került a körülbelül harmincöt munkatáborba. Európa egyik legnagyobb bányaipari környéke adta ebben az idôben a világ réztermelésének mintegy kettô-négy százalékát. Az itt kitermelt réz a teljes német háborús rézszükséglet felét-negyedét volt képes biztosítani. A francia többségi tulajdonban lévô bánya 1940 júniusától, Párizs német megszállásától kezdve volt német kézen és egészen 1944. szeptember végéig a német katonai ipar szolgálatában állt.[2] A háború kezdetén a bori bányakombinát két bányaüzemmel, egy kôfejtôvel, öt nagyolvasztóval, egy elektrolizáló üzemmel és egy kénsavgyárral rendelkezett.

Magyar munkaszolgálatosokat 1943-ban és 1944-ben vittek kényszermunkára a hadmûveleti területen fekvô Borba. (A Kelet-Szerbiában lévô Bor[3] Belgrádtól kétszázhúsz km távolságra van.) Borból szintén két csoportban (ún. lépcsôben) távoztak 1944 ôszén. Az 1943-as csoport hajón tette meg az utat a Tiszán és a Dunán a szerb Prahovo kikötôig. Innen vasúton mentek tovább a Bortól mintegy huszonöt kilométerre délnyugatra lévô Zaječar városig. A jelentôs német katonai és ipari bázison keskenyvágányú vasútra szállították át ôket. A munkaszolgálatosok festôi környezetben kanyargó hegyi vasúton érkeztek meg az akkor eldugott falunak számító Borba.[4] A mintegy háromezer zsidó, körülbelül 160–180 Jehova Tanúja, tizenkilenc szombatista és kilenc nazarénus munkaszolgálatos – összesen tizenöt század – a Bor közvetlen közelében lévô központi lágerbe, a *Berlin*-táborba került.

Innen egy századot a néhány kilométerre lévô *München*-altáborba irányítottak. A központi táborban fogvatartottak a mintegy tizenhat hónap alatt a bányamûveléssel összefüggô feladatok elvégzésében vettek részt. Morvay István bori túlélô, kolozsvári fuvolamûvész leírása szerint alapvetôen három munkahely volt számukra Borban: „a *Hochwasserschutzdamm* (árvízvédelmi töltés),[5] ami a bányát volt hivatva a megduzzadt hegyi patakoktól megvédeni; a *Tagebau* (külszíni bányászat)[6], ahol rengeteg *bagger* (kotrógép) és vonat segítségével egy nagy hegyet hordtak el, hogy az aljában új, nyitott rézbányát kezdjenek; végül a *Stollenbau* (alagútépítés)[7] a hegy alatt, a feltárásában húzódó 2 1/2 km hosszú alagút, amely a *Hochwasser*en összegyûlô vizet kellett volna levezesse”.[8]

Magyarország német megszállása után a németek további magyar munkaszolgálatosokat kértek és kaptak a magyar kormánytól. Az újabb magyar, kizárólag zsidókból álló mintegy háromezer munkaszolgálatos csoport vasúton érkezett Borba, a normandiai partraszállás idôszakában, 1944 júniusában. A megérkezôk – köztük Radnóti Miklós és Lukács László költôkkel – a *Berlin*-táboréhoz képest sokkal rosszabb közállapotok közé, a Bor környéki táborokba kerültek. A 17–42 év közötti munkaszolgálatosok Bortól északnyugati irányba, vad hegyi terepen lévô hét táborba kerültek.[9] (Elnevezésük: kihelyezett táborok, külsô táborok, altáborok; továbbiakban: altáborok.) Ôk valamennyien vasutat építettek.[10]

A Borba vitt munkaszolgálatosok a visszacsatolt területekkel együtt értendô magyar területekrôl származó hadköteles férfiak voltak. Ôk zsidó származásuk vagy ideológiai, vallási meggyôzôdésük miatt kerültek Borba. Származásuk vagy baloldali gondolkodásuk, továbbá antimilitarista–pacifista vallási meggyôzôdésük miatt hívták be ôket munkaszolgálatra. A munkaszolgálatuk jogi és katonai szempontú meghatározása eltérô és idôben változó volt. A helyzetüket leegyszerûsítve azonban elmondható, hogy a Honvédelmi Minisztérium rendelkezett velük, miközben nem voltak katonák, de mégis katonai fennhatóság alatt, katonai rendben teljesítették katonai munkakötelezettségüket.[11]

Borban civil orvos nem létezett. A Borba vitt orvosok (továbbiakban: bori orvosok) éppen úgy, mint a bori, nem orvos magyar munkaszolgálatosok a magyar katonai és a háború idején hatályos jog, a hadmûveleti területeken érvényes, különösen szigorú szabályok szerint voltak kötelesek munkájukat teljesíteni. Tovább nehezítette a munkaszolgálatosok helyzetét, hogy a Magyarország határaitól messze lévô, teljesen ismeretlen környezetben (nyelv, szokások, hegyvidék, bánya stb.), a német katonai szövetségesek mellett egy nehezen

kiismerhetô katonai környezetben (Tito-partizánok és a németbarát, változékony hovatartozású csetnikek), fogolyként kényszerültek élni és dolgozni.

A munkaszolgálatosok döntô többsége a nehéz fizikai munkához nem volt hozzászokva és szennyezett (kéngáz, rossz ivóvíz), fertôzött (tetvek, poloskák, férgek), fokozottan balesetveszélyes (robbantás, csillézés, fakitermelés és vízbeömlés, alagutak, tárnák stb.) környezetben, minimális védôfelszerelés nélkül (megújíthatatlan saját ruházat, fatalpú saruk) dolgoztak napi 8-12 órát. (Továbbá napi 30-120 perces gyaloglással érték el a munkahelyüket.) Szélsôséges idôjárási viszonyok között (a hegyekben 1945 telén mínusz harminckét fokot mértek!), és egyre kevesebb és minôségében romló élelmezési fejadagok mellett kellett teljesíteni a napi munkanormát.

Ebben a helyzetben a munkaszolgálatosok „egészségvédô magatartása", azaz, a túlélést jelentô higiénés, táplálkozási, ruházkodási és mentális viselkedése abban nyilvánulhatott meg, hogy a rendelkezésre álló szûk kereteket kihasználták és azokat lehetôség szerint tágították. Ez a tisztálkodás vonatkozásában azt jelentette, hogy a táborokban általában volt folyó- vagy forrásvíz. A *Berlin*-táborban volt külön fürdôbarakk, a tábort nyugati oldalon elérô patakot a kisegyházak tagjai felduzzasztották, ami a tél kivételével fürdési lehetôséget biztosított. A központi táborban azonban egész idô alatt kevés volt a mosdóvíz és csak sorbanállással lehetett hozzájutni a vízhez. A *Heidenau*-altáborban a mai napig megtalálható a híres zuhanyozó betonalap, amirôl Tolnai Gábor irodalomtörténész[12] írt és Németh Árpád rendezô Radnóti Miklósról szóló dokumentumfilmben[13] örökített meg. A visszaemlékezôk a víz és melegvíz hiánya mellett azt rótták fel elsôdlegesen a katonai keretnek, hogy nem kaptak hatékony segítséget az élôsködök elleni folyamatos harcban: ruháikat nem tudták fertôtleníteni. A táborokba történt beköltözés és a hétvégékre idôzített, szervezett, de eszköztelen élôsködôirtás csak rövid idôre hozott mérsékelt megkönnyebbülést.

Az altáborokba vitt munkaszolgálatosoktól elvették lábbelijeiket, és helyette fatalpú, a lábon nehezen rögzíthetô, bocskorszerû „cipôt" kaptak. A bocskor teljesen alkalmatlan volt a nehéz hegyi terepen végzett megerôltetô fizikai munkára. Kétségtelen azonban, hogy sikerrel óvott a szökéstôl. A megfelelô lábbeli hiánya jelentôsen megnövelte a balesetek számát. A munkaszolgálatosok a táplálkozásból eredô hiányosságokat úgy voltak kénytelenek pótolni, hogy a bori piacon vagy a helyiektôl élelmet vettek. A szerény zsoldért, ruháért vagy a magukkal hozott és a keret által el nem kobzott pénzért zsírt, sajtot, kenye-

ret stb. vettek. Az altáborokba kerültek közül többen beszámoltak arról, hogy gombaismeretüknek nagy hasznát vették vagy hogy az erdei gyümölcsök mentették meg ôket a tragikus következményekkel járó vitaminhiánytól.

A táborokban a munkaszolgálatosok orvosi panaszaira a táborparancsnokok, a magyar katonai keret (katonai elöljárók, keretlegények) idôben és altáboroktól függôen, eltérôen reagáltak. Általában véve elmondható, hogy a katonai keret a jogi elôírásokat gyakran megszegve felügyelte a munkaszolgálatos orvosok és nem orvosok munkáját. Teljhatalommal bírtak és különösen az 1944. januári parancsnokváltást követôen minden kegyetlenkedést kontroll nélkül megengedhettek maguknak.[14] Külön is meg kell említeni a kikötést (1×2 vagy 2×2 óra)[15] mint a munkaszolgálatosokkal szemben alkalmazott büntetési formát és a keret által meglopott élelmiszer-fejadagokat. (A németek megállapodás szerint biztosították az élelmiszert.) Mindezek miatt a munkaszolgálatosok fizikai állapota, ellenállóképessége folyamatosan romlott, fertôzô megbetegedéseket kaptak. Sebeik lassan vagy nem gyógyultak, a verések és kikötések okozta sérüléseik maradandóak lettek vagy tartós egészségromlást okoztak; sok baleset is érte ôket. A testi felépülésüket jelentôsen befolyásoló lelkiállapotuk is folyamatosan romlott. A keret fokozatos eldurvulása, az otthonnal való szûk keresztmetszetû kapcsolattartás (néhány ellenôrzött levelezôlap, esetleg meglopott hazai csomag), a szinte teljes információzárlat súlyos lelki terhet jelentett számukra. A család hiányát nem ellensúlyozta, legfeljebb csökkentette a munkaszolgálatosok között kialakult baráti kapcsolat. A túlélôk közül sokan számoltak be arról, hogy a rájuk nehezedô fizikai és lelki terhek elviselésében, a munka elvégzésében vagy a szökésben milyen fontos szerepet játszottak a baráti és bajtársi kapcsolatok.

A bori táborokban gyógyszerellátásról nem lehetett beszélni. A munkaszolgálatosok által magukkal hozott és általában elkobzott gyógyszerek képezték a „gyógyszerkínálatot". Bánáti Miklós azt írta, hogy „Még Szentkirályszabadján értésükre adták, hogy jó lesz, ha gyógyszert viszünk magunkkal, így az utolsó hét pengô húsz fillér kincstári »járandóságunkat« adtuk oda. Ezeken a hét pengô húsz filléreken vásárolt kötszermennyiség viszont egy-kettôre elfogyott."[16]

A bori munkaszolgálatosok egészségi állapotát meghatározó tényezôk nem teljes körû és kizárólag tendenciákat felvázoló leírása alapján megállapítható, hogy egészségügyi állapotuk általában gyorsan romlott.

Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy ilyen körülmények között az orvosok mintaadó, iránymutató szerepe és szakmaszeretete mennyi-

re fontos és meghatározó volt, illetve az orvosi munka milyen nehézségekbe ütközött.

A bori orvosok és az orvosi hierarchia szintjei

A Bor és Bor környéki lágerekbe 1943-ban és 1944-ben került zsidó munkaszolgálatosok között számosan voltak olyanok, akik orvosi, gyógyszerészi, fogorvosi, fogtechnikusi vagy állatorvosi tanulmányaikat megkezdték, esetleg azok befejezése elôtt álltak, valamint olyanok, akik már befejezték tanulmányaikat, praktizáltak, esetleg már szakmai elismerést is szereztek maguknak. Tudunk olyan munkaszolgálatosról is, akinek semmilyen orvosi elôtanulmánya vagy orvosi tapasztalata nem volt, mégis orvosi, kisegítô, felcseri tevékenységet folytatott (a továbbiakban egységesen: bori orvosok). A bori orvosok egyik, értelemszerûen idôsebb (35-42 éves) csoportját azok alkották, akiket már mint végzett orvosokat vittek bori munkaszolgálatra, a munkaszolgálatosok és a katonai keret orvosi problémáinak kezelésére. A másik csoportba azok a fiatalabb korosztályhoz (20-23 éves) tartozó munkaszolgálatos orvosok sorolhatók, akiket mint az orvosi tanulmányaikat megkezdô medikusokat vitték ki, valamint akikrôl ott Borban derült ki, hogy rendelkeznek orvosi elôtanulmányokkal. A Borba vittek közül pedig sokan voltak-lettek olyanok, akik a bori munkaszolgálat túlélése után kezdték meg Magyarországon vagy máshol – elsôsorban az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Franciaországban és Izraelben – orvosi tanulmányaikat.

A bori orvosi ellátásnak különbözô hierarchikus szintjei voltak. A szinteket alapvetôen a katonai beosztás (katonai hierarchia) határozta meg. A bori munkaszolgálatos orvosok – mint ahogyan azt korábban kifejtettem –, nem voltak katonák, hanem a többi nem orvos munkaszolgálatossal megegyezô „státuszban" voltak. Nekik is voltak katonai elöljáróik. A katonai elöljáró volt a katonai rendfokozattal bíró katonaorvos (például a *Berlin*-táborban), a mindenkori század- és táborparancsnok (például altáborokban), vagy a katonaorvos által helyettesként megnevezett munkaszolgálatos orvos (például a *Berlin*-táborban). Gyakorlatilag azonban a munkaszolgálatos orvosnak formálisan és informálisan egyaránt minden magyar katona – rangjától és beosztásától függetlenül – általános és szakmai vonatkozású kérdésekben egyaránt parancsot adhatott. A katonai hierarchia szintjeit tovább bonyolította, hogy a magyar munkaszolgálatosok munkáját irányító német katonai szervezet (OT) megbetegedett katonáit (elsôsorban az altáborokban), a partizánharcokban megsebesült *Wehrmacht*-katonákat (elsôsorban Bor-

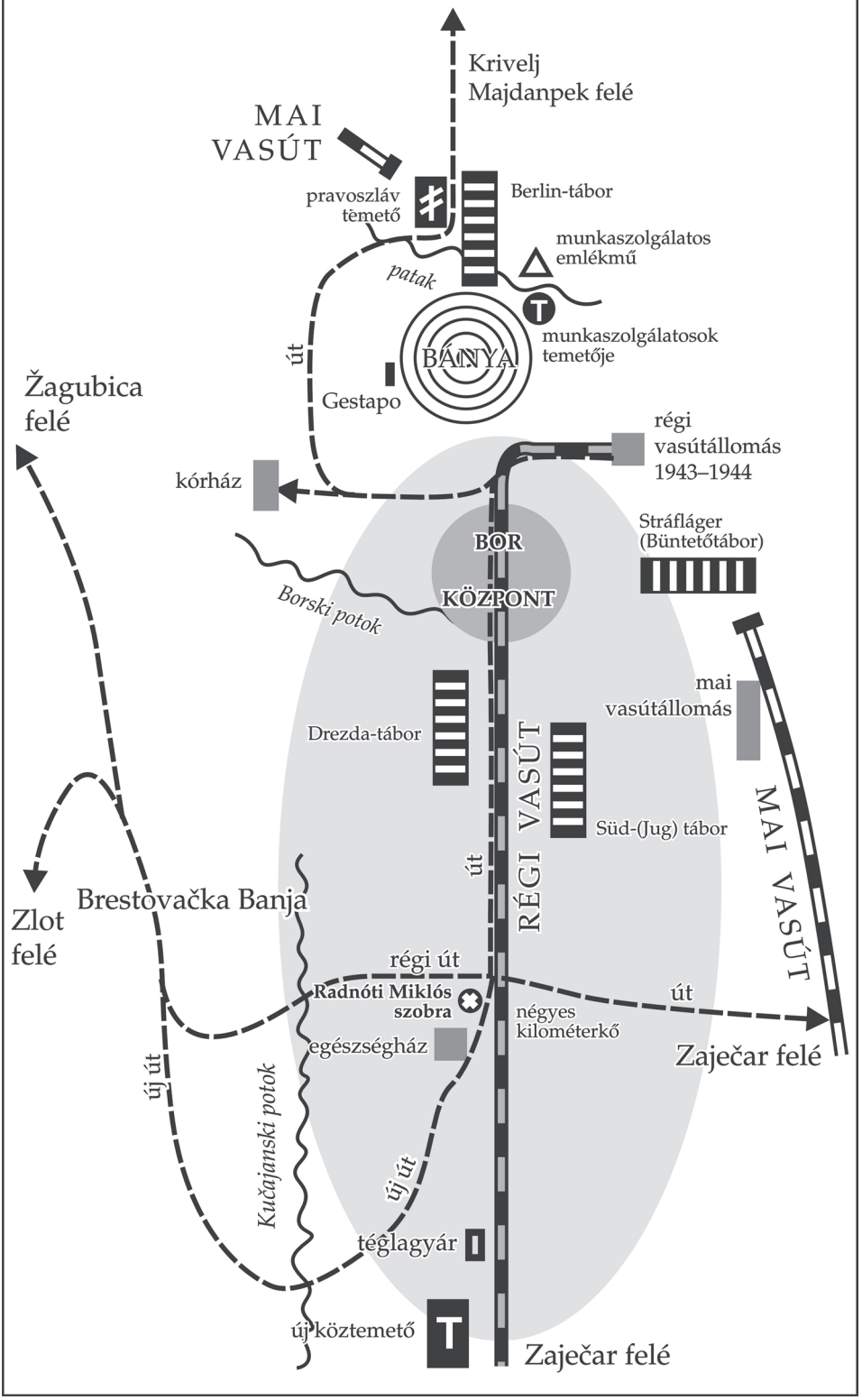
ban) és a különbözô nemzetiségû beteg kényszermunkásokat (minden tábor esetében) is gyógyítottak. Az OT és a *Wehrmacht*-katonák gyógyításához külön német katonai engedélyre volt szükség, mivel a német hatályos jogszabályok szerint zsidó orvos német katonát kizárólag külön engedéllyel gyógyíthatott. A teljesség kedvéért pedig még meg kell említeni, hogy a bori orvosoknak a német és különbözô nemzetiségû kényszermunkások orvosi felügyeletét ellátó – elsôdlegesen a bori kórházban dolgozó – különbözô nemzetiségû orvosok is a katonai elöljáróik voltak. Mindebbôl eredôen látható, hogy csakúgy, mint a magyar katonai parancsnokság, úgy a magyar orvosok is alá voltak rendelve a német katonai vezetésnek.

A katonai hierarchia után a végzettségen és tapasztalatokon alapuló orvosi beosztás (szakmai hierarchia) jelölte ki a munkaszolgálatos orvos helyét Borban. A szakmai hierarchiát árnyalta az a körülmény, hogy melyik munkaszolgálatos orvos mikor érkezett Borba. A korábban (1943) érkezett orvosok a helyi viszonyok ismerete miatt tettek szert esetenként nagyobb tekintélyre annál, mint amit szakmai képzettségük indokolt volna. A szakmai hierarchia csúcsán voltak értelemszerûen a Budapesten már szakmai hírnévnek örvendô, idôsebb és egyben sebészi feladatokat ellátó szakorvosok (*Berlin*-lágerben például dr. Rubányi Pál és dr. Zoltán László), majd pedig az orvosi diplomával, esetleg praxissal rendelkezô általános orvosok. Az orvosi hierachia végén a medikusok és az orvosi, felcseri feladatokat szakképzett orvos hiányában elvégzô orvosok kerültek.

A bori orvosok között különbséget lehet tenni annak alapján is, hogy ki melyik táborban (altáborban), továbbá, hogy pontosan hol (táborban vagy a munkavégzés helyén) teljesítette orvosi hivatását (területi tagoltság és munkavégzés helye szerinti meghatározottság). A területi tagoltság szempontjából a központi *Berlin*-tábor és az altáborok között lényeges különbség volt az orvosi feladatok mibenléte és az orvosi ellátás lehetôségei között. A központi táborban ugyanis körülbelül háromezer munkaszolgálatosra 3-5 orvos, míg az altáborokban körülbelül 330 fôre két-három orvos jutott. A *Berlin*-táborban voltak sebész szakorvosok, míg az altáborokban nem voltak. Lényeges különbség, hogy a központi tábor mellett Borban, a faluban kórház mûködött.

A Borban és környékén lévô altáborok egészségügyi rendszere tehát leegyszerûsítve úgy nézett ki, hogy a német katonai parancsnokság alá tartozó bori kórház volt a betegellátás központja, míg a magyar munkaszolgálatosok betegellátásának központja a *Berlin*-lágerben lévô kórházbarakk volt. A súlyosan beteg magyar munkaszolgálatosok az altáborokban is kaptak fekvôbeteg-ellátást. Minden táborban volt orvosi rendelô és

2. Bor térképvázlata

gyengélkedô, a munkavégzés helyén pedig elsôsegélynyújtás történt. Az egészségügyi ellátás és szolgáltatások minôsége és hozzáférhetôsége egyenlôtlen, térben és idôben eltérô és nagyon korlátozott volt. A bori orvosok a munkaszolgálatosok és az ôket felügyelô magyar katonák szemében általában magas presztízzsel rendelkeztek, a munkaszolgálatosok általában elégedetten nyilatkoztak róluk. A munkaszolgálatosok egészséget veszélyeztetô tényezôk sokasága között éltek, sokan megbetegedtek, közülük nem mindenki fordulhatott orvoshoz, akik orvoshoz fordultak, azok sem kaptak megfelelô ellátást és kizárólag a krónikus és súlyos megbetegedések esetén lehettek fekvôbetegek vagy kaptak sebészi-orvosi segítséget. Mindez hozzájárult a bori, majd pedig gyalogmenetek közbeni magas halálozási arányszámukhoz.

A bori városi kórház

Bor település lététérôl elôször a XIX. század közepén történik említés. A rézérc megtalálása után a falu és környéke a XX. század elején lett bányavidék, majd 1947-ben nyerte el a városi rangot. A rézbányát 1906 óta üzemeltetô francia *Mines de Bor* nevû társaság alkalmazásában 1935-ben már legalább négyezren dolgoztak. A bánya egyszerre biztosított megélhetést és okozott súlyos lég- és vízszennyezôdést. Egyben a környék mezôgazdaságának hanyatlásához vezetett. Borban megépültek a bányatársaság és alkalmazottaik épületei, vagyis fölépült a francia negyed és a kórház, valamint a Zaječarral összekötô keskenyvágányú vasút. Az elsô kórházat ugyan 1905-ben rendezték be, de a modern értelemben vett kórház 1922-tôl létezett Borban, amikor az már belgyógyászati és sebészeti osztállyal is rendelkezett. A brit biztosító intézethez tartozó kórházat egy évvel késôbb tovább bôvítették. Az új kórház építését 1933 tavaszán kezdték el és a következô év nyarán ünnepélyes keretek között adták át. A *Politika* címû napilap azt írta az új kórházról, hogy „a település nyugati részében, mely az egész környék felett uralkodik, szép kétemeletes kórház épült, amelyet felszereltek a legmodernebb orvosi eszközökkel. Ez a kórház semmilyen tekintetben nem marad el a legjobb magán szanatóriumoktól. Ami legelôször szembe ötlik, az a példás tisztaság, ami érthetô is, ha megfigyeljük a majolika lapokkal lefedett falakat. A pincehelyiségekben különféle orvosi felszerelések kaptak helyet és itt helyezték el a röntgengépet és a fertôtlenítô eszközöket is. Az elsô emeleten a sebészeti osztály van, ahol korszerû mûtôt is berendeztek. Minden ágy mellett orvost hívó gombot szereltek fel. A központi fûtéssel rendelkezô kórház ötven ágyas. A pincébôl élelmet hordó lift villanyáram segítségével mûködik. A kórház mellett

kápolna épült és még két épület befejezésén dolgoznak: épül az orvosi rendelô és gyógyszertár valamint néhány orvosi lakás."[17] A sebészeti osztály külön részlege volt a szülészet. 1936-ban külön fertôzô osztályt hoztak létre. A brit biztosító pénztár tulajdonában lévô, 13 500 négyzetméter hasznos területtel rendelkezô kórház építési költségét (2,5 millió dinár) a francia bori bányatársaság fedezte. A bori kórház ma változatlanul az egyetlen kórház a Bortól huszonöt kilométerre délnyugatra lévô Zaječar és az ötven kilométerre északnyugatra lévô Žagubica közötti területen.[18]

A korabeli fotókon jól látható a nagyszabású építkezés.[19] A Bor központjától nyugatra emelkedô domb épületei, a kórház, a kápolna, a jellegzetes szürkéskék egységes kôépületek ma is megvannak: a francia negyed ma is ugyanúgy bejárható. A kórház nyilván több fázisú bôvítésére a korabeli fotón látható, bekerített hatalmas telken belül került sor. Nem is lehetett ez másként, mert a terület földrajzi adottságai, a domb déli oldalán futó mély törés és a patakvölgy kizárólag a kelet–nyugati irányú terjeszkedést tette lehetôvé. A jellegzetes sárgásbarna kórházépület (homlokzatán a cirill betûs felirattal: „Bor 1933") azonban még mindig áll. Rácsos ablakai mögött ma pszichiátriai betegek élnek. Az 1933-as kórházi épületet teljesen körbeveszik az azóta épült kórházi létesítmények. Ma az egyetlen járható közút a vasútállomástól és egyben a központból a volt *Berlin*-tábor és a régi (pravoszláv) köztemetô felé a kórház és a kápolna között halad el.[20]

Nincs tudomásunk arról, hogy a bori bánya német át- és elvételekor, 1940 júniusában milyen állapotban volt a kórház. Azt tudjuk, hogy az 1927-ben Borba került elsô sebészorvos dr. Georgije Pedanov volt, aki közel húsz évig dolgozott itt. Ô lett a kórház igazgatója is (1930), és ezt a pozícióját a német megszállás egész ideje alatt megtartotta. Utóbbi idôszakban kényszermunkásként került a bori kórházba dr. Vinko Arneri és prof. Bogoslav L. Dragojević.[21] Róluk is ír a bori bánya háború alatti történetérôl publikáló dr. Tomislav Pajić[22] bori történész. Tôle tudjuk, hogy a Borba deportált dr. Vinko Arneri osztályos orvos (1943–1944) mûtéteket végzett a kórházban.[23] Ô késôbb a belgrádi honvédkórház plasztikai sebészetének osztályvezetôje lett.[24]

Orvosok a *Berlin*-táborban

Bor központjától mintegy két kilométerre, a bori pravoszláv temetôvel szemben lévô[25] magaslaton helyezkedett el a központi *Berlin*-láger. A tábor fôbejáratával szemközti oldalon, a tábor délnyugati részében, a tábor

legtetején volt a kórházi barakk. Ezt már a magyar munkaszolgálatosok odaérkezése után építették. Az 1944 májusában ide vezényelt munkaszolgálatos dr. Rubányi Pál budapesti sebész azt mondta visszaemlékezésében, hogy „a barakképületben volt a tábor kórháza és rendelôje”.[26] A jugoszláv dr. Julie Tauber tábori orvos visszaemlékezésében azt írta, hogy a *Berlin*-táborban „Egy külön barakkban néhány betegszoba is volt, néhány ággyal. Egy nagyobb szoba mûtônek volt berendezve…”.[27] A tábor helyének bejárása során[28] azt tapasztalhattam, hogy az étkezô- és raktárbarakk, a tábor nyugati oldalon lévô barakkok, továbbá az északi részen lévô latrina és a fogdaként használt krumplivermek helye jól azonosítható. Ezzel szemben a kórházi barakk pontos helye már nem található meg. A kisegyházakhoz tartozó munkaszolgálatosok barakkja mellett álló kórházbarakk helyén ma kerítés övezte bányaépületek állnak és a mélymûveléshez használt aknatorony épülete magasodik.[29] A tábornak helyet adó domboldal tetejét 1960 után elegyengették. Ezen a laposssá vált, kiterjedt területen, valahol a hajdani felsô barakkok és kórházi barakk helyén avatták fel 1982. május 7-én a *Berlin*-táborban szenvedô olasz, szerb és magyar kényszermunkások – így a magyar orvosokra is emlékezô – betonemlékmûvét.

Dr. Julie Tauber nem csak a táborban lévô kórházra emlékezett vissza, de közvetlenül a munkahelyeken végzett orvosi munkára is, ahol a szerb szanitéc, Nirco is dolgozott.[30] Azt írta ugyanis, hogy „A kényszermunkások három váltásban dolgoztak a »*Hochwasserschutzdam*« építésén, valamint a »*Tagebau*«, a »*Tilva Mika*« [hegy][31] és a »*Stollenbau*« nevet viselô munkahelyeken. E helyek mindegyikén volt egy kis orvosi rendelô egy ápolóval. A mi feladatunk, mint heteseknek, az elsôsegélynyújtás és a sérülések ellátása volt, valamint az akut megbetegedések kezelése.”[32]

Az ide megérkezô és itt mintegy 16 hónapot töltô magyar munkaszolgálatosok közegészségügyi szempontból sem kerültek jó körülmények közé. A budapesti munkaszolgálatos Darvas Ferenc azt írta a megérkezésérôl az 1945-ben kelt visszaemlékezésében, hogy „A tábor távolról sem hasonlított ahhoz a paradicsomhoz, ahogyan azt nekünk és hozzátartozóinknak elmesélték. Rengeteg volt a légy. Ezek a nagy, nyitott latrinákban termettek meg. Borban pedig az utcára dobták ki a szemetet. A rothadó szemét állandó és undorító bûzt árasztott. Ez a légytömeg lehetett az oka, hogy az elsô napokban az emberek nagy része bélhurutot kapott. […] A láz ugyan hamar elmúlt, de a hasmenés továbbra is megmaradt. Vagy két hónap kellett ahhoz, hogy a járvány csökkenni kezdjen. A járvány és a gyönge koszt sok embert legyengített.”[33]

György István bori munkaszolgálatos 1957-ben megjelent kisregényében írta meg a *Halálraítéltek*[34] címû visszaemlékezését. Ebben írta le, hogy „A bori kórházat magyar katonaorvos vezette. Keretlegénysége is volt a kórháznak és a vezetô honvéd katonaorvos mellett három munkaszolgálatos orvos mûködött. Kettô közülük híres budapesti sebész volt."[35] Sosberger Pál (Pavle Šosberger) bori munkaszolgálatos azt írta tanulmányában, hogy „A »*Berlin*« láger keretén belül egy kórházbarakk lett építve, ahol igen neves zsidó munkaszolgálatos orvosok dolgoztak, sôt operáltak is. Nominálisan dr. Bedô István hadapród ôrmester-orvos volt a kórház fônöke, de valóságban a szabadkai dr. Kohn László vezette a kórházat."[36] A bori orvosok magyar katonaorvosi elöljárója tehát a központi táborban dolgozó újkécskei[37] dr. Bedô István hadapród ôrmester volt.[38] Dr. Bedô István nem csak a *Berlin*-tábor orvosi rendelôjének parancsnoka, de a táborparancsnokság tagja is volt, akinek az elôzetes engedélye nélkül nem lehetett senkit mûteni.[39]

György István azt írta kisregényében Bedôrôl, hogy „Ennek a hadapródnak a származása körül valami baj volt. A hadapród egyik felmenô rokona nem volt árja származású. A hadapród be akarta bizonyítani, hogy ô a felmenô rokon ellenére is megbízható elem." Mindezt egy másik bori túlélô, az újpesti Jehuda Deutsch is megerôsítette könyvében.[40] György István leír egy orvos–beteg találkozást is, azt, hogy Bedô hogyan viszonyult egy hozzá forduló beteghez: „Egyszer egy idôs munkaszolgálatos jelentkezett nála vizsgálatra, vérzô aranyérrel. Az orvosi vizsgálat úgy zajlott le, hogy amikor a beteg lehajolt, az orvostól olyan rúgást kapott, hogy nekizuhant a fejével a falnak."[41] Bleier László kenderesi születésû magántisztviselô, a *Berlin*-tábor kényszermunkása, 1945-ban kelt, német nyelvû visszaemlékezésében azt írta, hogy „Egy ötvenéves gépszerelô agyhártyagyulladást kapott és a láger orvosa, a kadét orvos,[42] dr. Bedô elvetette a kezelést, mondván, hogy csak akkor hajlandó kezelni egy zsidó munkaszolgálatost, ha már a belei kilógnak. Következô napra a gépszerelô, akit Polláknak hívtak, halott volt."[43]

A bori táborok második csoportparancsnoka, Marányi Ede alezredes 1944 augusztusában kelt tisztiparancsában azt írta, hogy „Dr. Bedô István karp. [karpaszományos] orvos-ôrmester a Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000, majd 6000 fôt kitevô egységének egyedüli keresztény vezetôorvosa – rátermettségével – kiváló sebészi és általános szaktudásával elérte azt, hogy a csoport eü. [egészségügyi] helyzete 12 hónapon át kimagaslóan jó volt. Mint törhetetlen magyar gondolkodású, igen jó bajtársnak köszönetemet fejezem ki az itteni kifejezett munkálkodásáért."[44]

Bánáti Miklós, a *Berlin*-tábor munkaszolgálatosa, 1945-ben megjelent *Égô gyûlölet* címû könyvében[45] leírta, miként zajlott „a beteggé nyilvánítás" folyamata a táborban. Közlése szerint „38 fokon felüli hôemelkedésnél lehetett csak bennmaradni a lágerban. […] Volt olyan eset, mikor 39,2 lázzal zavart ki Balázs fôhadnagy, a táborügyeletes tiszt a munkára, ô nem tartotta magára nézve kötelezônek a 38-as hôfokot. Ha valaki napközben betegedett meg, érte sérülés vagy magas láz, akkor a táborügyeletes orvos megállapítását a táborügyeletes tiszt is ellenôrizte. Ez volt a gyakorlat, mert a hivatalos rendelés csak reggel és este volt. Természetesen Balázs fôhadnagy ellenôrzése nem úgy történt, hogy lemérte volna a lázt, hanem egyszerûen a bennmaradó cédulát eltépte."[46] Már idézett visszaemlékezésében Darvas Ferenc hasonlóan írt a bélhurutban megbetegedett munkaszolgálatosokról: „A láz hirtelen magasra felszökött, de a láger orvosa még 38 fokos lázzal is munkára küldött bennünket."[47]

Dr. Bedô legmegbízhatóbb beosztott orvosa a kassai születésû és szabadkai származású, ekkor 31 éves munkaszolgálatos, dr. Kohn László (Vladislav Kohn dr.) volt.[48] Az ausztriai Grazban orvosi diplomát szerzô dr. Kohn 1943-ban került a táborba – akkor, amikor kórházbarakkot építették. „A kórházbarakk fônöke dr. Bedô István orvos ôrmester volt (névleg), de a kórházat dr. Kohn László vezette mint fôorvos. Mindvégig ô volt a kórház tényleges vezetôje."[49] Kiemelt helyzetében a nyilván anyanyelvi szinten beszélt szerb, német és magyar nyelven túlmenôen a fertôzô betegségek terén szerzett szakmai képzettsége is közre játszhatott.[50] Morvay István már idézett visszaemlékezésében leírta az 1943 szilveszterén a *Berlin*-táborban elôadott egyik kabaréepizódot, amiben kifigurázta az orvosi ellátást és név szerint Kohn Lászlót. Azt írta ugyanis, hogy „állítólag Dr. Kohn egy nap szolgálatmentességet adott egy fiúnak (a sok kikötés miatt), akinek pedig csak szervi szívbaja, tüdôgyulladása, vese, epe és májbaja, tetanusza és trombózisa volt. Mint lapzártakor jelentik, a fiú mégis kivonult… (Dr. Kohn azok közé tartozott, akik behódoltak dr. Bedô M. kir. hadapród-orvos embertelen rendszerének.)."[51] Sosberger Pál említést tesz az 1943-ban, vasárnap délutánonként megrendezett mûsorokról, amelyeknek egyik, elmegyógyintézetben játszódó jelenetében ô játszotta a tábornok szerepét.[52] Ebben az – ahogyan ô nevezi –„szkeccsben" „az egyik szerep volt a híres »dr. Bón«, ami tulajdonképpen kifigurázta dr. Kohnt, a fôorvost." Kohn 1944 szeptemberében – feltehetôen, mint a második lépcsôben felszabadított munkaszolgálatos – beállt a partizánok közé, és a XIV. hadtest egyik partizánkórházában kapott katonaorvosi beosztást. A jugoszláv hadsereg orvos ezredeseként ment nyugdíjba, és Rijekában telepedett le.[53]

Bedô hadapród ôrmestert 1944 nyarán dr. Molnár zászlós váltotta fel.[54] Bedô ismeretlen helyen folytatta tovább katonai pályafutását. Édesapjának, a köztiszteletben álló tiszakécskei id. dr. Bedô István orvosnak viszont a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fellelhetôk a dokumentumai.[55] Ezek egyikébôl tudható, hogy ifj. dr. Bedô István „a háborúban 1945-ben" meghalt.[56] Egyik rokonának közlése szerint „a Rajna mentén halt meg". Földi maradványait a család lakhelyére, Tiszakécskére hozták, és itt a r. k. temetôben lévô közös családi sírban temették el.[57]

Az ifj. dr. Bedô István helyére lépô dr. Molnár zászlóst György István úgy jellemezte, hogy „…jó embernek látszott. Csak az volt a bökkenô, hogy ezt a bori parancsnokság is hamarosan megtudta, s az nem szerette a »jó fiúkat«. A kórházat ezért rendszeresen kezdték ellenôrizni."[58]

Dr. Molnár zászlós lehetett már a *Berlin*-láger katonaorvos elöljárója, amikor – mint már említettük – megérkezett ide 1944 májusában az akkor negyven éves dr. Rubányi Pál sebész, a budapesti I. számú Sebészeti Klinika tanársegédje. A hetedik generációs orvos, későbbi híres, Kossuth-díjas sebészprofesszor, az Országos Sebészeti Intézet igazgatója és a SOTE rektorhelyettese azt írta visszaemlékezésében, hogy „Ketten, néhai Zoltán László professzor és én voltunk a sebészek. Itt nemcsak a különbözô sérülteket láttuk el, hanem igazán primitív körülmények között és segédlettel, szükség esetén nagy mûtéteket is végeztünk. Meglepôen jól gyógyultak a betegek, kivéve persze azokat, akiket már elkésve, súlyos hashártyagyulladással vagy igen rossz állapotban hoztak be."[59] A Rubányi Pál által említett másik sebész tehát az ekkor szintén 40. életévében járó dr. Zoltán László volt, a budapesti II. sz. Sebészeti Klinika adjunktusa, aki 1935-ben fél évet töltött Németországban Humboldt-ösztöndíjasként. (A késôbb nemzetközi hírû idegsebész professzor, az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézet egyik megszervezôje, majd igazgatója lett.) A két kiváló magyar munkaszolgálatos sebésznek jó híre volt és nemcsak hogy „a mûtétre szorulókat a külsô táborokból is ide kellett küldeni",[60] de ezt szívesen is tették az altáborok orvosai. A kiváló szakmai munkát bizonyítja az is, hogy elôfordult, hogy a német katonákat nem a bori városi kórházba, hanem a *Berlin*-tábor barakk-kórházába vitték mûteni. Errôl számolt be visszaemlékezésében a 23 évesen Borba vitt, későbbi neves tüdôgyógyász és közéleti személyiség, dr. Levendel László: „Már a tábori kórházban dolgoztam, amikor behoztak két *Wehrmacht*ost. Járôröztek és aknaszilánkot kaptak. Az egyiket meg kellett operálni. Zsidó orvos engedély nélkül nem operálhatott németet. A súlyos hasi

mûtétnél segédkeztem, majd ápoltam a beteget."[61] (Minden valószínûség szerint az engedélyt a bori *Wehrmacht*-parancsnokság adta meg.)

A *Berlin*-tábor kórházbarakkjában dolgozott Levendel László is. Ô még ekkor nem volt orvos, viszont már volt némi „orvosi" tapasztalata, mivel 1938 és 1941 között egy budapesti proszektúrán boncsegédként dolgozott.[62] Levendel a kárpátaljai és szilágysági munkaszolgálat után 1943 júniusában Szegedrôl indult Borba. A központi táborban helyezték el és a *Tagebau* munkahelyen végzett fizikai munkát, majd „a tél folyamán bevezényeltek munkára a tábori kórházba, afféle mindenesnek. Eleinte csak a kórtermeket, a rendelôket, a mûtôt mostam fel. De hamarosan kötöztem, ápoltam, etettem a betegeket; sterilizáltam, majd mûtôsködtem: két kiváló sebészünknek (késôbb vezetô sebészprofesszorok) asszisztáltam, és csak azután mostam fel a mûtôt. Jó ideig kinn laktam még a barakkban, álltam sorba ételosztásnál, majd amikor egyre több lett a sebesült, az amputált, súlyos beteg a tábori kórházban – a szakaszvezetô és a tizedes sok munkára hivatkozva kértek egy munkaszolgálatos segítséget. Így kerültem a kórházba, s a két tisztes rámhagyta a munkát és boldogan lustálkodott. […] Ott aludtam a »súlyos« kórteremben egy hordágyon. […] Elôfordult többször, hogy a külsô táborokból beküldött betegek este értek be: ha éhesek voltak, odaadtam a vacsorámat."[63] György István könyvében „hatalmas munkabírású és az embereket nagyon szeretô fiatal orvos"-ként jellemezte „Levelekit",[64] azaz Levendel Lászlót, aki „még éjszaka sem hagyta el a kórházi szobát, és legfeljebb néhány percre dôlt le egy üres hordágyra, amelyet odahúzott valamelyik súlyos betege mellé."[65]

Levendel László a visszavonulás során az elsô lépcsôben menetelt Belgrád és Szentkirályszabadja felé. Bajára érve is folytatta orvosi munkáját és a legsúlyosabb betegeket elkísérte a helyi kórházba. A fertôzô osztályon azonban ott kellett neki is maradnia. Így lett végül szabad 1944. október 13-án.[66] Bori munkaszolgálatos társai közül ugyancsak Baján sikerült megszöknie – az egyébként bajai – Rapcsák Vilmosnak is. Baja felszabadulása után Levendel és Rapcsák azonnal, 1944 novemberében Szegedre utaztak, hogy elkezdhessék orvosi tanulmányaikat. Dr. Rapcsák Vilmosné közlése szerint évfolyamtársak lettek a Szegedi Tudományegyetem Orvostudományi Karán.[67]

A Levendel által említett „két tisztes" feltûnik György Istvánnál is, aki megjegyzi róluk, hogy „Mielôtt a beteg a mûtôasztalra került volna, a két keretes megjelent ágyánál és lecsatolta a beteg karóráját vagy láncát. Több ízben operáció után látogatták meg a beteget, amikor az még a narkózis bódulatában feküdt és sokszor szabadították meg értéktárgyaitól."[68] Bánáti Miklós szerint dr. Bedô hadapródorvos

„pribékjeinek" egyikét Pálfinak hívták, és „Ez a három szadista ütötte, verte, rúgta a betegeket."[69]

A fejezet elején idéztem György Istvánt, aki könyvében három, a *Berlin*-táborban dolgozó munkaszolgálatos orvosról tett említést. Ôk azonban, mint láthattuk, nem hárman (Rubányi Pál, Zoltán László, Levendel László), sôt Klein Lászlóval kiegészülve nem négyen, hanem – legalábbis idôszakosan – öten voltak. Ide került ugyanis a szabadkai születésû és a belgrádi orvosi egyetemen három évet elvégzett Strausz Zoltán is. A tanulmányait 1942-ben kényszerûségbôl megszakító Strausz Zoltán medikust Borban „a szerb szanitéchez, Nirco-hoz osztották be, késôbb küldönci beosztást is kapott. Ebben a beosztásban a németektôl szabad mozgási engedélye volt a város területén."[70] Strausz Zoltán késôbb a dachaui koncentrációs táborba került. Ausztriában szabadult fel, majd Belgrádban befejezte orvosi tanulmányait, és végül egy izraeli kórház gerontológus fôorvosaként ment nyugdíjba.[71]

A *Berlin*-táborban fokozatosan romlottak az orvosi ellátás lehetôségei. Errôl a már idézett visszaemlékezésében Levendel László azt írta, hogy: „Ahogyan fokozatosan leromlottak, kimerültek a fiúk, nehezült a helyzet a kórházban: mind több lett a beteg, s egyre súlyosabbak. Felütötte fejét a tífusz. A kórházparancsnok kegyetlen döntést hozott: ki kell helyezni a beteget egy sátorba, a kórházon kívülre, S. Árpád ott maradt 40 fokos lázzal, egyedül. Ki visz neki vizet, folyadékot? A tisztesek vállukat húzták: ôket erre nem kötelezhetik. Nagyon féltem. Csak azt tudtam, hogy a tífusz fertôzô, de fertôzés útját még nem ismertem. […] Klorocid még nem volt, csak lázcsillapítót adhattam és sok folyadékot… A krízis csúcsán eszméletlenné vált a beteg, majd oldódás után szépen javult. A tapasztalt orvosok kioktattak, s minél többet tudtam meg a tífuszról, annál kevésbé féltem. Az utat is kiismertem. Soha többé, semmilyen fertôzô betegségtôl nem féltem."[72]

Félelemérzet nélkül dolgozott egy másik „orvos" is a *Berlin*-táborban. A budapesti Laufer György autószerelô, minden képzettség nélkül hihetetlen orvosi beavatkozásokra vállalkozott. A némi olvasottsággal rendelkezô Laufer ugyanis arra az elhatározásra jutott, hogy a vakbélgyulladásban szenvedô és orvos nélkül maradó bajtársain megpróbál segíteni. Az általam többször kontrollált[73] történet szerint Laufer, a barakkban éjszaka végrehajtott vakbélmûtétei során a gyertyalángnál fertôtlenített bicskájával felnyitotta a beteg hasát és a gennyes részt kivágta. A minden segédeszköz nélkül, hályogkovács módjára elvégzett mûtétjei rendre sikerültek. Az emlékezet megôrizte egyik „betegének" nevét is, Pressburger György késôbbi budapesti fôkönyv-

velô személyében. Laufer orvosi tevékenysége ismertté vált már Borban is, és dr. Rubányi Pál, valamint dr. Zoltán László mûtéteket végzô orvosok is tudtak róla. Késôbb Budapesten, egy-egy számukra is megoldhatatlannak tûnô mûtéti beavatkozás során mondogatták is, hogy „hívjátok Laufert!". Laufer György is túlélte a holokausztot, 1945-ben tanúskodott a Császár János fôtörzsôrmester elleni népbírósági perben, és Budapesten élt fényképészként.[74]

A bori munkaszolgálatra kényszerítettek egyik neves alakja Lukács László. A túlélôk közül számosan megemlékeztek a neves költôrôl, aki a *Berlin*-tábor mûtôasztalán 38 éves korában halt meg. A *Nyugat* és a *Magyar Csillag* címû folyóiratokban is publikáló, antifasiszta és kommunista nézeteiért korábban többször bebörtönzött Lukács László a Bortól körülbelül 35 kilométerre lévô *Rhön*-lágerben volt munkaszolgálatos 1944 májusától. A Bolognában egy évig maga is orvosi tanulmányokat folytató, hét idegen nyelven beszélô Lukács halálának körülményeirôl a *Rhön*-tábor munkaszolgálatos orvosa, egyben Lukács „kezelôorvosa", a késôbbi neves pszichiáter, Mária Béla számolt be. Leírása szerint Lukács László „általános hashártyagyulladás következtében halt meg", miután a *Berlin*-táborban a szakszerû orvosi beavatkozás ellenére sem lehetett ôt már megmenteni.[75]

Lukács László mellett ismertté vált további két, gyomorbetegséggel összefüggô orvosi eset is. A Palásti László könyvében leírt esetek a Borhoz közelebb esô *Vorarlberg*-táborban történtek meg. A *Vorarlberg*-láger munkaszolgálatos medikusának, „Glaser doktornak bélátfúródása volt". Orvostársa „azonnal telefonált Borba, ahonnan megígérték a mentôautót. Másnap befutott a *Todt*-szervezet autója, mely tizennyolc perc alatt Borba ért a beteggel. Félóra múlva dr. Zoltán munkaszolgálatos sebész sikeresen megoperálta."[76] Míg Glaser életét megmentette a mûtét, a szintén *Vorarlberg*-táborból, szintén *Todt*-mentôautón Borba vitt Alter [Simon] nevû munkaszolgálatosét nem. Ebben az esetben ugyanis az történt, hogy „A Todt-szervezet orvosa megvizsgálta Altert és egyszerû gyomorgörcsöt állapított meg. Alter a barakkban maradt. […] Altert akkor vitték el, amikor már haldoklott. Hiába operálta meg bravúrosan Zoltán doktor…".[77]

Lukács Lászlót a vele azonos politikai nézeteket valló bajtársa, Varga Endre temette el a *Berlin*-tábor mellett létesített munkaszolgálatos temetôben.[78] Azt mondta errôl a vele készült interjúkötetben, hogy „Természetesen kimentem Lukács László temetésére is. Elmondtam, hogy: – Költô volt, de nem érhette meg a magyar szabadság bekövetkeztét, mártírunknak számítjuk."[79] Lukács László testének exhumálás utáni földi maradványai minden bizonnyal az új bori köztemetô munkaszolgála-

tos parcellájában találtak végsô nyughelyre. Lukács Lászlóról és Radnóti Miklósról Bor új városrészeiben – közel egymáshoz – utcát neveztek el.[80]

2. A *München*- és *Vorarlberg*-altáborok orvosai

Az elsô csoporttal Borba érkezô munkaszolgálatosok közül nem mindenki került a központi *Berlin*-táborba. 1943 augusztusában a Borba érkezô munkaszolgálatosok közül a bori keret összeválogatott egy külön századot. Borban alakult meg az eredetileg a Zombor–Bükkszálláson (108/81. táb.mu.szd.) és a Zombor–Bácsszentiványon (108/84. táb.mu.szd.) állomásozott századok összevonásával létrehozott 108/84-es munkaszolgálatos század. A Bükkszálláson állomásoztatottak Baján, a Bácsszentiványon állomásoztatottak Apatinban szálltak hajóra. Az összevont század kárpátaljai ortodox zsidó munkaszolgálatosokból és hetven bácskai zsidó munkaszolgálatosból állt.[81] Ezt az összevont századot a Bortól mintegy tizennyolc kilométerre északnyugatra fekvô *München* nevû altáborba vitték.[82]

A *München*-táborba került század történetét viszonylag pontosan ismerjük Nagy György szabadkai munkaszolgálatos leírása nyomán. Nagy leírta, hogy már a Borba indulást megelôzôen sokan próbáltak orvosi papírokkal „ügyeskedni", és ezáltal elkerülni a „rossz sorsot jelentô" szerbiai munkaszolgálatot.[83] Ez többeknek sikerült, de másoknak nem. Valódi kárvallottja azonban Gotteszman Bertalan lett, aki „… úgyszólván vak és sánta, szegény sorsú" bajtárs volt, akit azután „menesztettek Borba".[84] (Kutatásaim szerint ô az elsô lépcsôben történô visszavonulás során halt meg.[85])

A *München*-táborba – akárcsak a többi táborba – úgynevezett fehér és sárga karszalagos munkaszolgálatos orvosokat hívtak be. (Elôzôek az úgynevezett kikeresztelkedett zsidók, míg utóbbiak ki nem keresztelkedett zsidó munkaszolgálatosok voltak.) Az elsô kategóriába tartozott dr. Böszörményi Miklós tüdôgyógyász, késôbb az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet híres, állami díjas igazgatója. Böszörményi Miklóssal hosszú interjút készített Fenyô Ervin színmûvész. Ebbôl a könyv nagyságú és Böszörményi által korrigált interjúban[86] számos, a bori munkaszolgálatra vonatkozó részlet olvasható. Innen tudhatunk a Bükkszálláson állomásozó munkaszolgálatosok orvosi alkalmassági vizsgálatáról. Böszörményi felettese, Németh János[87] századparancsnok ugyanis lehetôséget adott neki arra, hogy a nehéz fi-

zikai munkára alkalmatlanokat kiszûrje. A bácsalmási honvédkórházban „hetvenen, nyolcvanan jelentkeztek”[88] nála. „Ennyien nem lehettünk, kiválasztottam azt a 25-30 legbetegebbet, ezek között volt komoly szervi szívbajos, epilepsziás stb.” Az orvosi döntését felülvizsgáló zombori katonaorvos azonban közölte vele, hogy „ezek a bajtársaim mind alkalmasak a bori szolgálatra”.[89] Mint utóbb Böszörményi számára kiderült, a századparancsnok szándékosan járt el így, hogy a legbetegebbek is Borba kerüljenek. Szintén Bükkszálláson történt meg, hogy Németh fôhadnagy „a gyengélkedôk számát limitálni akarta”, de Böszörményi közölte vele, hogy „ki a beteg és kinek kell gyengélkedôbe menni, azt én határozom meg”.[90] Ezzel ugyan kiváltotta felettese ellenszenvét, de leírása szerint oldotta „a munkaszolgálatosoknak kereszténységem miatti ellenszenvét”.[91] Böszörményitôl tudjuk azt is, hogy az Apatinban hajóra tett századdal három – köztük egy Olaszországban végzett – orvos érkezett meg Borba. Közülük a fehér karszalagos Böszörményi volt a „hivatalos orvos”.[92]

Nem csak a budapesti dr. Böszörményi Miklós, de a szegedi dr. Kádár László is kénytelen volt a bácskai munkaszolgálatát bori munkaszolgálatra cserélni. Kádárnak már a Borba vivô Apatin–Belgrád–Prahovo dunai hajóúton dolga akadt: egy megvert munkaszolgálatos esetében „neki kellett elsôsegélyt nyújtani”.[93] A hajón, illetve a hajóhoz kötött uszályon szállították ugyanis Jászberénybôl az Ercsin behajózott „Jehova Isten tanúi szektához tartozó” Jehova Tanúit, valamint a szombatistákat (reformadventistákat) és nazarénusokat. Ôk valamennyien hitbéli elveikbôl eredô antimilitarista meggyôzôdésük miatt kerültek elôször börtönbe, majd vitték ôket a zsidókkal együtt hajón Borba. Ôk alkották a jászberényi 801-es különleges munkásszázadot – vagy a Borban használatos elnevezésük szerint – az úgynevezett „hívô”, „jehovás” vagy „Jehova” századot. Létszámuk összesen mintegy 188-209 fôbôl állt. Közülük a hajón a Jehova Tanúk egységesen nem voltak hajlandóak vallási nézeteik miatt felvenni a nemzeti színû piros-fehér-zöld karszalagot és a katonasapkát. Szinger Ádám Jehova Tanú, bori túlélô közlése szerint ennek „következménye a kényszerítés és ütlegelés lett. […] Az uszályban bent egy testvért, Garai Mihályt mindannyiunk szeme láttára úgy megverték, hogy felvitték a fedélzetre, három napig eszméletlen állapotban volt. Megérkeztünk Prahovóba, a bolgár határhoz közel, ott megengedték, hogy Garai testvért kórházba vigyék…”.[94] (Garai Mihály túlélte a verést és követte Borba hittestvéreit.)

A munkaszolgálatos századok és magyar katonai kísérôik megérkeztek a Duna prahovói kikötôjébe. A Prahovo és Zaječar közötti utat

a Timok folyó völgyében futó vasútvonalon tették meg. A Borba megérkezett háromezer fô közül ezt az összevont századot a *München*-táborba vitték. Az OT-buszok mintegy 460 fôt szállítottak a festôi környezetben lévô, erdei lágerbe. A korábban itt lakó görög hadifoglyok nagyon rossz higiénés viszonyokat hagytak maguk után. Volt viszont egy „orvosi rendelô is, egy elkerített kuckó az ebédlôbarakk végén".[95]

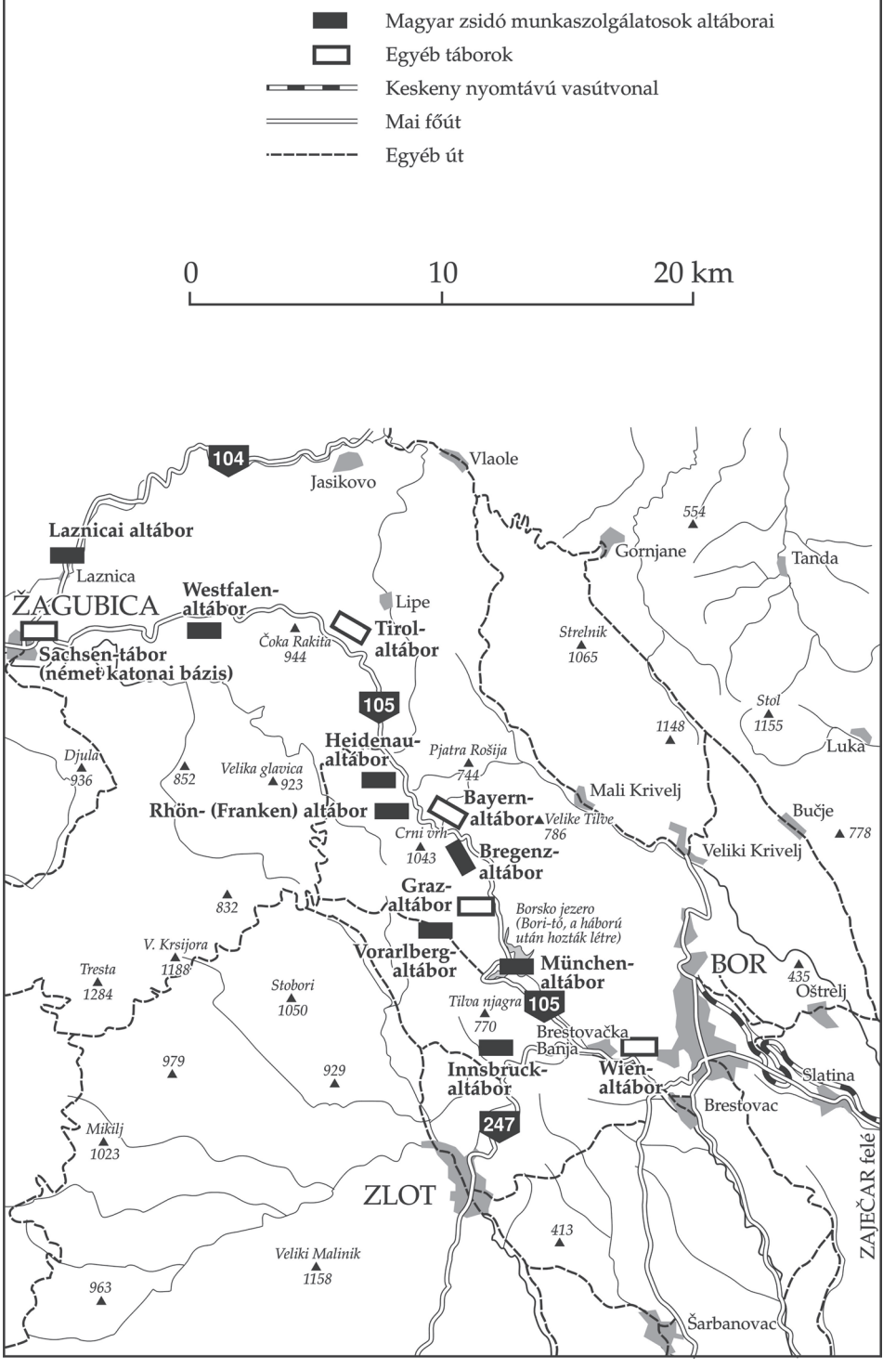
Az orvosoknak a táborokban, így a *München*-táborban is volt egy speciális „orvosi feladatuk". Böszörményi Miklós beszámolt az általa nehezen megélt feladatáról: „a büntetendôket nekem meg kellett néznem, nyilatkoznom kellett, hogy végrehajtható-e a büntetés vagy nem".[96] Konkrét esetet is említ, amikor betegét, Krauszt ki akarták kötni. „Volt egy fiú, akinek nyilván a nem táplálkozása [éhezése] miatt furunkulózisa volt, amit megpróbálkoztam saját vér kezelésével gyógyítani, ami könnyen keresztülvihetô volt. Volt fecskendô, tû és vettem tôle vért és beadtam neki muszkulárisan. Nem sokat javult. Egy nap jövök be a táborba a századdal együtt és látom, hogy csôdület van a láger elôtt. És látom, hogy ott áll mindkét orvos és a Németh fôhadnagy ki akarja köttetni ezt a furunkulózusos pasast. Mondtam, kezelem ezt az embert, nem szabad kikötni, teljesen tönkre fog menni a bôre. Azt a mondta a Németh, hogy »doktor urak, ki vállalja helyette a kikötést?« Azt mondtam, én vállalom!"[97] Ezt követôen Németh János dühében mindhárom orvos kikötésére parancsot adott az egyik keretlegénynek. A legkegyetlenebb keretlegények egyike a parancsot azonban nem hajtotta végre és titokban elengedte ôket.

Nagy György úgy emlékezett vissza, hogy „a kikötéseket egyenesen az elsô bori csoportparancsnok, a táborban szemlét tevô Balogh András alezredes rendelte el, mivel […] soknak találta a gyengélkedôk számát, s köztük a súlyos beteg kanizsai Schaffer Lacit[98] szimulánsnak minôsítette. Ezért büntetésként rövid idôre kiköttette az orvosokat: a szegedi Dr. Kádár Lászlót, a kikeresztelkedett Dr. Böszörményit és a nagyváradi Dr. Szilast."[99]

A *München*-tábor munkaszolgálatosai – ahogyan azt Nagy György leírja – négy munkacsoportban dolgoztak. A legnehezebb és egyben leginkább balesetveszélyes két munkahely a *Crni vrh* (Fekete-csúcs) alatt a *Bregenz*-altábor közelében volt, ahol vasúti töltés építése volt a feladat.[100] A harmadik csoport a Bortól négy kilométerre lévô ún. négyes kilométerkônél folyó építkezéseken, míg a negyedik csoport a Brestovačka Banja nevû gyógyfürdônél végzett fakitermelô munkát.[101]

A *München*-tábor helyén ma a Bori-tó (*Borsko jezero*) terül el.[102] A Bortól ma mintegy tizenhat kilométerre,[103] a *Tilva njagra* (Fekete-

3. Bor környéki altáborok

hegy) északkeleti oldalán két patak találkozásánál[104] 1959-ben hozták létre a harminc hektáros tavat. (A méreteket jól jellemzi, hogy a völgygát hossza 170 méter.) A *München*-tábor és a ma szintén víz alatt lévô közút a tó nyugati oldalán volt. A Bori-tónál ma kiterjedt üdülô-, szabadidôs és sportövezet alakult ki. Az itt létesült autóscamping országosan ismert. A jugoszláv idôkben és a bori bánya prosperálásának idôszakában felépült létesítmények ma pusztulófélben vannak. A tóba nyúló festôi földnyelven állt, árnyas fák oltalmában Radnóti Miklós bronz szobra. Varga Imre szobrászmûvész alkotását 2001 aszályos ôszén máig ismeretlen réztolvajok lopták el.[105] Az új Radnóti-szobor – ami szintén Varga Imre alkotása – Borban, az ún. négyes kilométerkônél lévô egészségháznál látható.

A *München*-tábor magyar zsidó munkaszolgálatosait 1943 novemberében átvezényelték a Bortól még további, körülbelül hat kilométerrel messzebb lévô *Vorarlberg*-táborba.[106] (Bortól való távolsága összesen körülbelül huszonnégy km.) Nagy György szerint „a »*München*« lágerben maradt körülbelül 30 zsidó iparos, akik jobb ellátással szakmunkát végeztek egészen a visszavonulásig”.[107] (Az ô orvosi ellátásukról nem maradt fenn adat.) A következô év tavaszán, azaz 1944-ben, ugyancsak a *Vorarlberg*-táborba vezényeltek „egy szakasz anyaországbeli, fehér karszalagos, kikeresztelkedett” kényszermunkást.[108] Velük együtt az 1943. novemberi négyszázhúsz fôs létszám 1944 júniusában mintegy ötszáz fôre duzzadt.

A második transzport Vácról és Jászberényből

A váciak

A *Vorarlberg*-altáborba 1944 nyarán megérkezett szakasznyi anyaországbeli munkaszolgálatos – írta Nagy György. A *Vorarlberg*-táborba ekkor megérkezettek egy jóval nagyobb csoporthoz, az abban az évben Borba vittek háromezer fôs csoportjába tartoztak. A honvédelmi miniszter parancsának[109] megfelelôen a háromezer zsidó munkaszolgálatost 1944-ben két ezerötszáz fôs egységben indították útnak Magyarországról. Az elsô vonatszerelvény Vácról indult május 27-én.[110] A marhavagonokból álló hosszú szerelvényen magyar katonai keret ôrizetében utazott az elsô ezerötszáz zsidó munkaszolgálatos. Ezen a szerelvényen volt többek között Radnóti Miklós is. Ô a vonatút alatt kötött barátságot a budapesti orvosi egyetemen végzett és az Orvosvegytani Intézetben dolgozó dr. Bárdos Józseffel. Ezen a szerelvényen utazott a késôbb szintén a *Heidenau*-altáborba került többi munkaszolgálatos

orvos is.[111] Így a Radnóti „heidenaui" irodalmi köréhez tartozó zombori dr. Spitzer László[112] és a budapesti Rajna István orvostanhallgató.[113] A *Heidenau*-tábor foglya, Andai Ferenc visszaemlékezésben említ egy harmadik „heidenaui" orvost, Vécsei Zoltán személyében. (Rajna István túlélte a bori munkaszolgálatot, befejezte orvosi tanulmányait, és a hatvanas évek végén hasznos adatközlôje volt Tolnai Gábornak.[114])

A Bortól mintegy negyven kilométerre lévô *Heidenau*-altáborban fogva tartott mintegy négyszáz munkaszolgálatosra és az ôrszemélyzetre összesen tehát három orvos jutott. A Žagubica város felett lévô táborban talán emberségesebb volt a bánásmód, mint más táborokban. Minden esetre ennek egyik bizonyítékaként hozza fel Tolnai Gábor irodalomtörténész, hogy „Bárdos József, Spitzer László és Vécsei Zoltán, a »keretparancsnok« tudtával kijárt a táborból, sebesült partizánokat gyógyítani".[115]

A jászberényiek

Az 1944-ben Borba ért másik hosszú szerelvény Jászberénybôl indult el június 10-én. A marhavagonokba ebben az esetben is 1500 zsidó munkaszolgálatos került.

Jászberénybe hívták be a „frissen" érettségizett Gál Dezsôt és Soós Pétert is. (Késôbb egyaránt a Bortól körülbelül harminc kilométerre lévô *Bregenz*-altáborba kerültek.) Mindketten hasonlóan élték meg a bevonulást. Gál Dezsô azt írta visszaemlékezésében, hogy „Nagy könnyebbséget jelentett számunkra már ekkor, fôleg pszichikailag, hogy a sárga csillagos osztály jelentôs része ugyanabba a vagonba került és így eleinte inkább hatott az egész egy érettségit követô külföldi kirándulásnak, mint annak, amivé pár nap után vált."[116] Soós Péter özvegyének, Bata Margitnak az elmondása szerint férje késôbb maga is mosolygott azon, hogy cserkészként, trombitával vonult be Jászberénybe. „Azt hitte, hogy a dzsemborira megy."[117]

Ugyancsak Jászberénybe kapott behívót György Lajos, a késôbb orvosi diplomát szerzett, ismert környezetvédô. A végül a Bortól legtávolabbra, ötvenhat kilométerre lévô Laznica[118] faluban lévô altáborba került György Lajos korabeli naplójában[119] ezt rögzítette jászberényi behívásáról: „A dolog egyáltalán nem sújt le, szinte még örülök is neki. Épp ma jött ki egy rendelet a zsidók összeírásáról, ez már a gettó elôszele, napról napra közelebb jön Pesthez a gettó határ, nincs kedvem gettóba menni, inkább vagyok musz., a muszoknak jobb dolguk van, mint a gettóba zárt zsidóknak. Ez az általános vélemény."[120]

A Budapesti Orvostudományi Egyetem szigorló orvosaként Jászberénybôl került 1944 júniusában Borba a huszonnégy éves Békés (Neu) György. Ugyancsak 1944. június 2-án kellett megjelennie Jászberényben a késôbbi bori orvostársának, a nála négy évvel idôsebb dr. Erdélyi (Engel) Lászlónak is. A két, egyaránt a *Westfalen*-altáborba került orvos közül Erdélyi Lászlónak fennmaradt a vasúti útról szóló visszaemlékezése. Ebben azt írta, hogy Jászberénybôl marhavagonokban tették meg az utat Borig. Erdélyi leírása szerint „A vagonokban zsúfoltan voltak elhelyezve az emberek, nekünk szerencsénk volt, mert valamelyik »okos« kitalálta, hogy egészségügyi vagont kell csinálni és mi csak 25-en voltunk (kb. 15 orvos, gyógyszerész és 10 protekciós), késôbb ez a szám növekedett, mert a betegek is ide kerültek. Különösen Eszék után, ugyanis itt adtak elôször egy csajka meleg ételt (húsos borsófôzelék), amibôl mindenki alaposan beevett (amíg volt). Valószínûleg romlott volt az étel, mert olyan hasmenést kapott az egész szállítmány, hogy pokoli jelenetek zajlottak le a robogó vonaton, amely nagyon ritkán állt meg…”[121] Minden bizonnyal az „egészségügyi vagonban” kapott helyet egy késôbb szintén híres orvos is, a 38 éves dr. Román György. Neki is, akárcsak Erdélyi Lászlónak a doni munkaszolgálatból „sikerült megmenekülnie”.[122]

A váci és a jászberényi szerelvény azonos útvonalon (Pécs–Eszék–Belgrád–Niš–Zaječar) és zaječari átszállás után érkezett meg Borba. A megérkezôket várta az egy éve már bányamunkát végzô háromezer magyar bori munkaszolgálatos. A két különbözô idôpontban Borba érkezô kétszer 1500 zsidó munkaszolgálatos a Bor központjától körülbelül egy kilométerre lévô *Drezda*-táborban éjszakázott. A mai Bor belvárosának számító *Drezda*-tábor helyén a tábor „utcaszerkezete” megmaradt, és a barakkok alapjaira egyszerû „sorházak” épültek. A „sorházak” méreteikben megtartották az eredeti barakkok külsô méreteit.[123]

A munkaszolgálatosoknak az altáborok szerinti elosztása a megérkezést követô reggel történt meg. A *Drezda*-táborból gyalog vagy a legtávolabbi altáborokba OT autóbuszokkal vagy teherautókkal szállították el ôket. Így kerültek az *Innsbruck*-, a *Vorarlberg*-, a *Bregenz*-, a *Rhön*-, a *Heidenau*-, a *Westfalen*- és a *Laznicai* altáborokba.[124] Átlagosan 430 fô került az egymástól átlagosan nyolc kilométerre lévô altáborokba. Valamennyi altáborba került munkaszolgálatos feladata a vasútépítés vagy az ezzel összefüggô munkák elvégzése volt. Ôk valamenynyien a Bor és a Duna melletti Kostolac (Belgrád) között keskeny nyomtávú vasútnak a Bor–*Crni vrh* (Fekete-csúcs)–Žagubica közötti mintegy negyven km-es szakaszát építették a 644–1043 méter magas hegyek között.[125]

Egy kisebb, körülbelül nyolcvan fôs egységet a *Vorarlberg*-altáborba vittek, hogy velük kiegészítsék a *München*-altáborból már korábban odavezényelt munkaszolgálatos századot.

A *Vorarlberg*-altábor orvosai

A *Vorarlberg*-táborban korábban görög hadifoglyok laktak. A „birkaakol külsejû" épületekben rendkívül rossz higiénés állapotok uralkodtak és „rengeteg volt a bolha".[126] „Volt egy nagy fabarakk, ebédlôterem, ennek elkerített »kuckója« pedig az »orvosi rendelô«".[127] Az újonnan érkezôk között volt a sokat idézett és a bori élményeit késôbb regényes formában megörökítô Palásti László író is. Palásti név szerint felsorolta a táborban lévô négy fôs „orvosi kar" tagjait, akik: „Dr. Kádár, egy pesti belgyógyász, Dr. Klein Miklós nagyváradi orvos, Dr. Szilas, egy pesti gyakorló orvos és Dr. Katzer gégegyógyász. A rendelôben segédkezett Dr. Glaser volt medikus is."[128]

Palásti László felsorolásából azonban hiányzik dr. Böszörményi Miklós. Ez így pontos is, hiszen ô már nem követte a munkaszolgálatosokat a *München*-lágerbôl a *Vorarlberg*-táborba. Azért, mert még 1943 novemberében „feleségemnek itthon sikerült elérnie, hogy azonnali hatállyal helyezzenek el Kassára".[129] A vele készült interjúban azt is elmondta, hogy ügyében minden bizonnyal a Honvédelmi Minisztérium illetékese, Rôder Jenô vezérôrnagy intézkedett, mivel fehérkarszalagos munkaszolgálatos orvos nem lehet hadmûveleti területen.[130] Így Böszörményi elhagyhatta munkaszolgálatos századát. A bori keret két tagjával és egy „törött lábú munkaszolgálatossal" vonaton tette meg az utat hazafelé. Leírása szerint „borzasztó állapotban, tíz kilót lefogyva", krónikus hasmenéssel érkezett meg Budapestre.[131] Itt leszerelték, és azonnal visszament korábbi munkahelyére, a Budakeszi Tüdôszanatóriumba dolgozni. Innen 1944 márciusában egy erdélyi munkaszolgálatos századhoz hívták be újra.[132]

A kikötéseken való kényszerû orvosi jelenlétrôl dr. Kádár László is beszélt. Egyik népbírósági perben azt mondta errôl, hogy „kötelességem volt minden büntetésnél statisztálni, jelentettem, hogy a büntetést nem szabályosan hajtják végre, hanem a földtôl 40 cm-re [a föld felett] lógnak a megbüntetettek…"[133] Mindezen túlmenôen „Aki elájult, azt leengedték, felpofozták és még ha nem is tért magához, újból felhúzták. Egy ilyen kikötés után az áldozat sokszor hetekig nem tudta karját emelni. […] Volt, hogy három musz. is, kik tüdôbetegek voltak és nem munkára, hanem üdülésre helyezték oda a bori magaslati levegôre. Ezeket egy ízben Katz szakaszvezetô agyba-fôbe verte."[134] Kádár a saját táboron belüli helyzetének érzékelésére elmondta, hogy

„Mint orvos kivételezett helyzetem volt", mert Tálas András hadapród ôrmester sohasem bántotta, sôt, ha ügyeletes volt, akkor sakkozott vele.[135]

A Palásti László által megnevezett harmadik orvos „Dr. Szilas". Ô a késôbbi bajai rendôrorvos fôhadnagy, a rákospalotai születésû Szilas György. Az egyik bori katonatiszt ügyében indított népbírósági perben azt mondta magáról, hogy „1944 júniusában vonultam be Borba a *Vorarlberg*-lágerbe. Én, Kádár és Klein hárman, mint musz. orvosok teljesítettünk szolgálatot. Ám én, mint orvos megkülönböztetett bánásmódban részesültem, mégis egyik keretlegény elvette minden pénzemet…".[136] Ugyanitt még hozzátette, hogy a „kikötések alkalmával mindig jelen volt orvos, de sohasem fordult elô, hogy annak a véleményét akceptálták volna".[137] Szilas György Észak-Amerikában élô özvegye, Veronika Matolay elmondta nekem, hogy férje végül sohasem kapott orvosi diplomát. A harminc évesen, katonakönyvébe „orvos" bejegyzéssel, valójában három évi orvosi tanulmányokkal a háta mögött Borba kerülô Szilas ténylegesen orvosi feladatokat látott el. Bajai szökését és felszabadulását követôen a helyi rendôrség felkérte rendôrorvosnak. Késôbb Budapesten divatlap kiadóvállalatot alapított. Ennek államosítása után, 1949-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Itt egy kórház adminisztrátora és egyben ugyanennek a kórháznak a társtulajdonosa lett.[138]

A források még említést tesznek a szintén a *Vorarlberg*-táborban munkaszolgálatos Szemzô Miklós orvostanhallgatóról. Ô az elsôsegélynyújtásban vett részt, továbbá a hetenként végzett tetûvizsgálat felelôse volt. Nagy György úgy említi ôt, mint akinek döntô érdemei voltak abban, hogy nem tört ki tífusz a táborban. Dr. Szemzô Miklós is túlélte a holokausztot, és végül „idegorvosként" telepedett le Izraelben.[139]

Palásti említést tesz még a táborban lévô „két fogtechnikusról" is, akiket büntetésbôl „Marányi alezredes parancsára munkára küldtek [külsô, fizikai munkára]".[140] Nem tudjuk, hogy Palástinál a fogtechnikus azonos-e a fogorvossal? Minden esetre szólnunk kell a *Vorarlberg*-táborba került dr. Wiezner László fogorvosról. Wiezner Olaszországban szerezte meg diplomáját, és az Amerikai Egyesült Államokba készült kivándorolni. Érvényes amerikai vízum birtokában Olaszországból hazajött Budapestre, hogy elbúcsúzzon szüleitôl. Budapestrôl azonban már nem tudott elutazni: elvitték Borba. A bori menetbôl szintén Baján szökött meg, és ott is telepedett le. Késôbb Milánóban folytatta fogorvosi praxisát, és ott is halt meg.[141]

A szovjet csapatok és a partizánok közeledtével az altáborok kényszermunkásait Borba vezényelték. A „vorarlbergi" munkaszolgálatoso-

kat, orvosaikkal együtt 1944. szeptember 6-án visszarendelték a *Berlin*-lágerbe. Utánuk maradt a felégetett tábor és legalább egy, a csillekiürítés során balesetben elhunyt munkaszolgálatos társuk sírja.[142] (Sírja ismeretlen.)

A „vorarlbergieket" a bori központi táborba hajtották gyalogmenetben. Itt tíznapi tartózkodás után, szeptember 17-én keltek útra Magyarország felé az ún. elsô lépcsôvel. A gyalogmenettel tartó Kádár László azt mondta, hogy „Juhász Pál fôhadnagy elrendelte, hogy „az úton hazafalé állandóan mellette" meneteljek, „hogy esetleges partizán támadáskor, mint orvos a honvédek segítségére lehessek".[143] A visszavonulás alkalmával „egy Szilas nevû másik zsidó orvossal közvetlenül a vádlott mellett haladtunk".[144] A „vorarlbergi" orvosoknak azonban nem csak a keret tagjaira kellett odafigyelni, hanem – elsôsorban a bánáti és bácskai útvonal során – a legyengült, lábsérülésektôl szenvedô és nem utolsó sorban a keret kegyetlenkedéseitôl (puskatusozástól, lôtt sebektôl) megsérülô munkaszolgálatosokra is.

3. A *Rhön*-altábor orvosai

A Bortól mintegy harmincöt kilométerre lévô *Rhön*-altábor a *Heidenau*-altábor szomszédságában volt.[145] A két tábort egy hosszú és széles völgy választotta el, és a táborlakók tiszta idôben a messzeségben meg is pillanthatták egymás táborát. (A két altábor már Žagubica településhez és nem Borhoz esett közelebb.)

A *Rhön*-táborba 1944 tavaszán és nyarán vasútépítésre vittek összesen 402 magyar zsidó munkaszolgálatost. A *Rhön*-tábor munkaszolgálatos foglya, Liebermann Béla megírta bori visszaemlékezését.[146] Leírása szerint a szabadkai orvos, dr. Schäffer László[147] „…már 14 hónapja van Borban", amikor ôk 1944 tavaszán megérkeztek. Liebermann szerint a bunyevác származású Torma Frigyes zászlós, századparancsnok „eszközölte ki, hogy az orvos az ô századjába [sic!] kerüljön. Schäffer az egyetlen ember a századunkban, akivel a zászlós kivételezett. Az orvos szintén szabadkai volt, mint orvos fôhadnagy szolgált ugyanott, ahol a zászlósunk volt hadnagyi rangban."[148] Ráadásul Torma zászlós civilben drogista volt. Jehuda Deutsch szerint Torma és Schäffer egyaránt a vajdasági Magyarkanizsáról[149] származott. Deutsch leírása szerint „ez az ismeretség sokat segített a munkaszolgálatosoknak, mert sikerült Schäffer doktornak különbözô könnyebbséget kijárni a századparancs-

noknál”.[150] Liebermann szerint viszont a doktort „Rövid idô alatt kiismertük és a fiúk között nem volt nagyon népszerû, mert mindenki tudta, hogy lekötelezettje a századosnak, tehát nem lehetett bajtársias.”[151] Mindenesetre a hozzá fordulóknak dr. Schäffer „csak tanácsokat tud adni, gyógyszert nem, mert azt elvették tôle”.[152]

A *Rhön*-tábor foglya volt Jehuda Deutsch is. Azt írta egyik levelében, hogy „pár napig ott voltam az orvosoknál, mert a fogorvos a lábamat megoperálta, levette a nagy ujjamról a körmöt és még mást is csinált. Szerencsére volt neki az akkor használt fagyasztó spray, amivel annak idején a kihúzandó fogat befecskendezték és így szinte fagyasztottak fájdalom ellen.”[153]

A *Rhön*-altáborban fogvatartott 402 munkaszolgálatos közé tartozott Redô Ferenc is. A késôbbi neves és ma is élô mûvész nyolc hónapos Don melletti munkaszolgálat és a dorosicsi tragédia túlélôjeként került ide.[154] Redô egészségét nem az orvosi ellátásnak köszönhette. Lelki egészségét a rajzolás, a természet szépségének megörökítése, míg testi egészségét az általa rendszeresen gyûjtött és fogyasztott erdei gyümölcsök és gombák ôrizték meg.[155]

A *Rhön*-táborba 1944 júniusában érkezett az Olaszországban orvosi diplomát szerzett dr. Mária (Müller) Béla. Mária Béla maga is neves költô, az illegális kommunista párt és a húszas évek végétôl mûködô szocialista orvoscsoport vezetôségi tagjaként,[156] az ukrajnai munkaszolgálat után kapott behívót Borba. A *Rhön*-táborban a vasútépítésen és orvosi beosztásban dolgozott. Visszaemlékezésében így írt „orvosi praxisának” megkezdésérôl: „1944 júliusában érkeztem a Bor környéki *Rhön*-táborba, ahol akkor már vagy kétszáz fôbôl álló csoport vasútépítésen dolgozott. Ez az elsô csoport vagy hat héttel elôttünk érkezett ebbe a táborba. […] A táborparancsnok – civilben drogista – kegyetlen ember volt… […] A zászlós csak egyetlen emberrel tett kivételt, a falujából érkezô orvossal. Aki szintén az elsô csoporttal érkezett, s akinek otthon jelentôs földbirtoka volt, és nyilván azt remélte tôle, hogy hazaérve busásan meg fogja hálálni kedvezéseit. Ennek az orvosnak külön lakosztálya volt, a keretemberek kosztját ette és nem kellett dolgoznia, még csak ki sem vonulni. Fogorvos volt és teljesen egy húron pendült parancsnokával. Betegséget nem ismert el, kórházba súlyos betegeket sem küldött. Amikor a második csoport megérkezett – és vele együtt jómagam is – kényes helyzetbe került. Mindenki tudta, hogy orvos vagyok és ha beoszt a kényszermunkások közé, saját orvosi reputációját teszi ki veszélynek. Attól is idegenkedett, hogy maga mellé vegyen külön barakkba, mert elôjogait így is veszélyeztetve látta. Néhány napos gondolkodás után úgy döntött, hogy maga mellé vesz mégis úgy, hogy másodrendû szerepem azért

ki legyen hangsúlyozva. Ô az ágyon aludt továbbra is, én csak a szalmán. Ô bent maradt a »körletben«, én kimentem a munkaszolgálatosokkal a munkahelyre és szükség esetén ott nyújtottam orvosi segítséget. […] Én így is boldog voltam, nemcsak viszonylag jobb helyzetem miatt, de azért is, mert azt reméltem, hogy bajtársaimnak így inkább a segítségére lehetek."[157]

Mária Béla táborbeli betegei közé tartozott többek között a két jeles, Borba vitt költô, Radnóti Miklós és Lukács László. Radnótival kapcsolatban azt írta, hogy „nekem volt némi fogorvosi gyakorlatom és gyakran húztam más táborbéli bajtársaimnak is fogat, mert több táborban nem volt fogorvosláshoz valamit is értô orvos. […] 1944 nyarán (júliusában vagy augusztusában) találkoztam vele a *Rhön*-táborban. A *Rhön*-táborba úgy került Radnóti, hogy fogfájás címen odakérette magát."[158]

Mária Bélától ismerjük a korábban már említett Lukács László betegségének és kórházba kerülésének részleteit is: „…jelentkezett nálam »maródin«, a kiváló kommunista költô, akit már Pestrôl ismertem. Bár alig egyszer-kétszer volt alkalmam addig vele beszélni. Gyomorbántalmakról és hôemelkedésrôl panaszkodott. Elmondta, hogy régebben volt már gyomorfekélye. Arra gyanakodtam, hogy fekélye kiújult. Szóltam róla »fônökömnek«, a bácskai fogorvos-földbirtokosnak, aki megmérte a lázát, és mivel az nem érte el a 39 fokot, újra munkára parancsolta. Másnap a munkán láttam, hogy Lukács alig áll a lábán, mire másnap ismét berendeltem vizsgálatra s akkor már 39 fok fölé nyomtam a lázát. Rávettem kollégámat, hogy hozassunk szalmát, és fektessük le két szobánk egyikébe. Nehezen állt rá, mert féltette privilegizált helyzetét és kényelmetlen volt számára más jelenléte az orvosi pavilonban. Végül mégis sikerült rábeszélnem, hogy tartsa ott. Sôt késôbb, fokozatosan elértem azt is, hogy a másik szobából »gyengélkedôszobát« alakítsanak ki. Addig az volt a szokás, hogy aki semmiképpen nem tudott dolgozni, az a munkahelyén »pihent«. Itt a betegek mégis védettebbek voltak, a munkaszolgálatosok a magukkal hozott és »elkobzott« gyógyszereibôl gyógyszert is tudtunk adni (addig csak a keretembereknek jutott belôlük), és azt is el tudtam érni, hogy valamivel több élelmet és teát kapjanak. Kollégám persze gúnyosan beszélt humanizmusomról. Azt hajtogatta, hogy munkaszolgálatos nem érdemel jobb sorsot. (Ismétlem, ô maga is az volt.) Lukács napról napra rosszabbul lett. Nyögött, panaszkodott; kollégám gúnyolódott és hisztériásnak tartotta. Megtapintva hasát, láttam, hogy kemény és átfúródástól tartottam. Próbáltam rábeszélni, érjük el, hogy a bori munkaszolgálatost kórházba szállítsák, ahol kitûnô munkaszolgálatos pesti sebészorvosok mûködtek. Nem volt hajlandó beszélni a zászlóssal,

hiszen erre eddig nem volt példa, hogy valakit onnan kórházba szállítottak volna. Végre is én magam kerestem fel a zászlóst, akivel nem voltam a legjobb viszonyban. Hallani sem akart a kórházba szállításról. Ismerve azonban viszolygását minden adminisztratív teendôtôl (félig-meddig analfabéta volt), úgy próbáltam meggyôzni, hogy ecseteltem elôtte a sok hercehurcát, jelentést, írásos tevékenységet, amit ki kellene fejteni, akkor, ha Lukács meghalna. Nagy nehezen beleegyezett abba, hogy Borba […] szállítsuk a beteget; ehhez azonban semmi segítséget nem voltak hajlandók nyújtani. Szereztem egy valamire való hordágyat, két-három bajtársam segítségével Lukácsot ráhelyeztük és kiálltunk az országútra. Minden arra haladó német katonai jármûvet megállítottunk s bár egy fegyveres magyar keretember is volt a kíséretünkben, nem voltak hajlandók a beteget felvenni. Végre több mint egy órás várakozás után az egyik német sofôr megszánt bennünket és felvette a beteget és a keretembert a Bor felé haladó teherautóra. A teherautó mindenféle benzinhordókkal volt megrakva: csak nagy nehezen tudtuk elhelyezni rajta a beteget. Semmiképpen nem volt ideálisnak mondható a betegszállítás ezen módja: az autó rossz utakon robogva, a beteg a legkényelmetlenebb helyzetben ülve-feküdve a már nyilvánvalóan átfúródott hasfallal, ide-oda zöttyenve haladt. De hát nem volt más megoldás. Néhány nap múlva hallottuk, hogy a beteg mégis élve megérkezett a bori kórházba, ahol Rubányi professzor úr meg is operálta azonnal, de segíteni már nem tudott rajta. Általános hashártyagyulladás következtében meghalt."[159]

H. Lukács Borbála irodalomtörténész, Lukács László leánya szerint a költô „…ételébe üvegszilánkok kerültek; a gyomra perforálódott. A parancsnok csak akkor engedte kórházba, amikor már menthetetlen volt; csak kétfajta munkaszolgálatost ismer – mondta –, olyat, aki dolgozik és döglöttet. Még egy lapot írt családjának, már alig olvasható írással. Június végén halt meg."[160] (Mária Béla idézett leírása szerint csak 1944 júniusa után halhatott meg.)

Mária Béla az 1944. augusztus végi visszavonulás után a *Berlin*-táborban találkozott ismét Radnóti Miklóssal. Így írt errôl: „Radnótit sikerült megtalálnom, sôt egy-két órán belül egy valóságos »irodalmi kört« alapítottunk a bori szabad ég alatt."[161] A 10-12 tagú „irodalmi kör" tagjai baloldali értelmiségiek voltak, írók, újságírók, mûvészek, politikusosok és nem utolsó sorban orvosok.[162] Mária Bélán kívül orvos tagja volt ennek a körnek Halász Jenô orvos-költô is.[163] Radnóti kivételével az „irodalmi kör" tagjai, így Szalai Sándor filozófus, Justus Pál szociáldemokrata politikus, valamint Mária Béla és Halász Jenô orvosok az ún. második lépcsôben indultak haza. Ôket a partizánok felszabadították.

Mária Béla a *Kortárs* folyóiratban késôbb azt írta, hogy „a szerb partizánok között töltött néhány hetes tevékenység után" érkezett meg 1944 novemberében a már felszabadult Temesvárra.[164] Elôtte azonban még orvosnak jelentkezett a szerb partizánoknál. Ezt erôsítette meg Andai Ferenc bori munkaszolgálatáról írt könyvében, amikor is azt írta, hogy a partizánok hívó szavára „orvosok is jelentkeznek: a sebész Rubányi Pál, Müller-Mária Béla és még egy tucat kiváló orvostudor".[165] Nem tudjuk, hogy Rubányi Pállal ellentétben, Mária Béla miért nem maradt tovább a partizánok között. Azt viszont már magától Mária Bélától tudjuk, hogy Temesváron megkereste a „régi *»Korunk«*-beli" [166] munkatársait és a temesvári napilap munkatársa lett.[167] Így került a temesvári neves lapszerkesztô Méliusz Józsefen és Mária Bélán keresztül a *Déli Hírlap*, illetve annak utódjaként megjelenô *Szabad Szó* címû napilaphoz Halász Jenô, Szalai Sándor, valamint Justus Pál. Miközben Radnótit az úgynevezett elsô lépcsôben kivégzésének színhelye felé hajtották, addig a *Déli Hírlap*ban bori munkaszolgálatosok versei jelentek meg, *Költôk a szögesdrót mögött* címmel.[168] (Szerkesztette Szalai Sándor.) Az 1944. október 30-án megjelent lapban Radnóti Miklós versei együtt jelentek meg Halász Jenô, Justus Pál és Mária Béla verseivel. Itt jelent meg elôször Radnóti híressé vált két bori verse, és itt írtak elôször szabadon a bori drámáról.[169] Mindezt átérezhette a szintén Temesvárra került sok száz volt bori munkaszolgálatos is. Szintén a *Rhön*-tábor munkaszolgálatosa volt Veres Pál, a késôbbi neves orvos, aki azt írta ugyanis, hogy „A felejthetetlen élményre 1944. november 4-én került sor. Akkor olvastam Temesvár magyar nyelven megjelent újságjában Radnóti Miklósnak a *Heidenau*-táborban írt verseit, melyeket a fogolytárs dr. Szalai Sándor, a szociológus professzor" „cipelt magával".[170]

A *Déli Hírlap* „bori oldalán" feltûnt Halász Jenô orvos-költôrôl keveset tudunk. Mária Béla 1964-ben írta róla, hogy: „A 37 éves Halász Jenô Pécsett, Párizsban és Budapesten élt, verseit a *Pécsi Napló*, a *Párizsi Munkás* és más lapok közölték". Mária Béla írásának idején tehát Halász Jenô már meghalt.[171]

Mária Béla 1944 decemberében elhagyta Temesvárt. Szegeden 1945. január 15-én „a párt megbízásából" megrendezte „az elsô magyar szavalóestet", ahol Radnóti-vers is elhangzott.[172] A Rajk-perben megvádolt Justus Pál koncepciós perében tanúként meghallgatott Mária Béla vallomásából pedig az is kiderült, hogy Mária Béla 1945 februárjában tért vissza Budapestre.[173] Mária Béla ebben az idôszakban az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet fôorvosa. A szintén volt bori orvossal, a neves dr. Fejér Artur György pszichiáterrel együtt

itt hozta létre 1953-ben az újdonságnak számító elme-belgyógyászati osztályt.

4. A *Westfalen*-altábor orvosai

A Bortól mintegy 45 kilométerre lévô *Westfalen*-táborba kerülôket az *Organisation Todt* teherautói szállították. Román György azt írta visszaemlékezésében, hogy „Az utolsó kocsik egyikére kapaszkodtam fel, ahol Dr. Rácz László budapesti fogorvos vezényelte diszkréten a berakodást és felénk, a jövevények felé gyorsan odasúgta: »szerencsések vagytok, jó helyetek lesz!« […] Rácz Laci kollégánk, késôbb jó barátunk nem csapott be."[174]

A táborba érkezett 450 munkaszolgálatos két egymás mellett, de külön álló hatalmas barakkba került.[175] A fehér és a sárga karszalagos munkaszolgálatosok alkották a két barakk lakóit. A már itt tartózkodó 150-200 olasz hadifogoly külön épületekben lakott. A „négy orvost egy külön barakkba, a konyha és a gyengélkedô mellett egy szobába" helyezték el.[176] „Az elképzelés az volt, hogy járvány esetén ne kelljen az orvosokat is mind karanténba zárni, hiszen a 15-20 tagú keretnek sem volt orvosa, csak Borban volt katonaorvos."[177]

Békés György a feleségének küldött, ellenôrzött tábori levelezôlapján azt írta, hogy „Magamról ismét csak azt írhatom, hogy jól vagyok, sôt módomban van tanulni is. Az idôsebb kollégák foglalkoznak velem, természetesen önállóan is dolgozom. Fôképpen Dr. Engel László […] sebészi vezénylése alatt."[178] A közel egy hónap múlva küldött tábori levelezôlapján pedig ez állt: „Továbbra is csak azt tudom írni, hogy a szó szoros értelemben véve jól vagyok és megelégedett és a hivatásomat teljesíthetem itt is."[179]

Az orvosok munkarendje itt úgy alakult, hogy „naponta este volt két rendelés (általános bevonulás után 5-6 óra körül), ezen kívül két orvos naponta a munkahelyeket járta, hogy balesetnél elsôsegélynyújtást adjon".[180] Román György felváltva vonult ki „Erdélyi kollégával és a negyedik orvosként beszervezett Békés Györggyel, akinek már csak néhány vizsgája hiányzott a diplomájához. Rácz dr. pedig szerzett jogainál, no meg tapasztalatainál fogva is választott vezetônk volt. Ô állandó belsô ügyeletet tartott egyikünkkel."[181] Dr. Román György említést tesz még „…az ötödik, legkisebb, legfiatalabb, de sajátos funkciójánál [fogva] igen fontos tagunkról, Lelkes Iványról, a »dialektikus-

ról«, a »Morzsáról«, a közszeretetnek örvendô összekötônkrôl. Intelligenciája, fürgesége, ügyessége és agitációs tehetsége szerencsésen egészítette ki az egészségügyi brigádunkat. Ô volt az állandó élô kapcsolat közöttünk és a munkaszolgálatos társaink között. »Morzsáról« azonban nem csak az orvosok, hanem a munkaszolgálatosok is ugyanolyan véleménnyel voltak. A »Wesfalen« tábor egyik munkaszolgálatosa, a budapesti Vágó László azt mondta el nekem, hogy »Volt egy Lieberman nevû fiatal muszos, aki éppen a kora miatt kapott az orvosok mellett beosztást. Késôbb vele is találkoztam Pesten. Közgazdász lett, nevét magyarosította Lelkes Iványra, magas beosztásba került és a VIII. kerületi Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek lett a vezetôje.[182] Livinek vagy az apró alakja miatt Morzsának hívtuk. Hihetetlenül lelkiismeretes volt: számon tartotta a sérülteket, éjszaka felkereste a lázasakat. Mindenki, még a keret megbecsülését is kivívta! A gyógyszer mennyiség be volt határolva, voltak, akiknek folyamatosan kellett valamilyen gyógyszert szedni, de Morzsa mindenkinek szerzett gyógyszert.«[183] Így valószínûleg sokak nevében fogalmazta meg Román György azt, hogy „Szerettük ôt és szívesen emlékezünk rá, a tragikus sorsú, volt VIII. kerületi ifjúkommunistára."[184] Békés György özvegyének, Roboz Ágnesnek közlése szerint Lelkes Iván 1956 augusztusa utáni idôszakban egy pozsonyi útja során a Duna vízébe esett és „a víz egy stég alá sodorta és nem tudott onnan feljönni. Tudom, hogy a férjemet nagyon megviselte a hír."[185]

Vágó László elmondása szerint „volt munkabaleset, de nem volt súlyosabb eset".[186] Ezt erôsíti meg Román György is, aki azt írta, hogy „feladatunk nem volt nehéz. Sem mi, sem a dolgozók nem voltak erôn felüli feladatokra kényszerítve."[187]

A *Westfalen*-tábor orvosainak közremûködésével került sor – a magyar bori táborok vonatkozásában – a feltehetôleg legtöbb embert érintô szökésre. A munkaszolgálatosok a szovjet csapatok elôretörésének idôszakában kezdtek el egyre többet gondolkodni a szökésrôl. A táborból történt egyik elsô, több munkaszolgálatost érintô szökésrôl Vágó László elmondásából tudunk. Ehhez Morzsa is segítséget nyújtott, mivel „impregnált, bierott vásznat szerzett, ami sebet betakaró vászon volt. Mi az anyagainkat csavartuk bele, azért, hogy a szökésig jól el tudjuk azokat ásni. Mind a négyünknek szerzett egy ilyen csomagot!"[188] (A szökés 1944. augusztus 8-án történt és mind a négyüknek sikerült.)

A szovjet csapatok elôretörése miatt az altáborokat fel kellett számolni, és elérkezett a visszavonulás ideje. Erdélyi László leírta, hogy összeszerveztek huszonkét munkaszolgálatost, elsôsorban azokat, akik

már „megjárták Szovjetuniót", illetve két szerbül és két románul tudó muszost. Vezetônek Goldschmid Sándort választották.[189] A Borba történô visszavonulást a munkaszolgálatosoknak augusztus 30-án kellett megkezdeniük. Az elsô napig a már kiürített, körülbelül hét kilométerre lévô, nyomaiban ma is fellehetô *Heidenau*-táborig jutottak. Itt „éjjeleztek éberen, mert az állandó tanácskozás miatt, no meg a hihetetlen poloska tömegektôl aludni úgy sem lehetett. Reggelre készen állt a terv…".[190] Erdélyi azt is leírta, hogy „A szökést szeptember 1-jére tûzték, mert volt egy súlyosan operált fiunk, ôt nem akartuk ápolás nélkül hagyni, de Borban több jól képzett orvos állt rendelkezésre. A szökés tulajdonképpen simán ment. Az országút két oldalán sûrû erdôség volt, keretünk nagyon félt a partizán támadásoktól és együtt ment elöl. Így aztán mint orvos, aki végigjárkált a sorok között, megadtam a jelt a fiúknak, hogy: »balra az erdôbe«! Mikor összeszedtük magunkat, kiderült, hogy kb. ötvenen vagyunk! Sokan csatlakoztak hozzánk, mert akik látták, hogy az orvosok szöknek, úgy gondolták, hogy az biztosan jó »buli«."[191] A kollektív szökésben tehát fôszerepet vállaló orvoscsoport Békés Györgybôl, Erdélyi Lászlóból, Rácz Lászlóból, Román Györgybôl és az ismeretlen sorsú Váradi fogorvosból állt.[192] Minden bizonnyal velük tartott Morzsa is. Az orvoscsoport bori munkaszolgálata itt ért véget, de a háborús területen végzendô orvosi feladataik azonban korántsem fejezôdtek be.

Az orvoscsoport szökésével megmenekült mintegy ötven munkaszolgálatos. Ez azonban egyben azt is jelentette, hogy az el nem menekült munkaszolgálatos bajtársaik orvos nélkül maradtak. Az ekkor 23 éves „westfaleni" tábortárs, a késôbbi híres szegedi belgyógyász, Varró Vince könyvében azt írta, hogy a nagy melegben rendületlenül továbbmenetelôk este 11 órára értek Borba, ahol a fáradtságtól „félholtan rogytunk le a *Brünn*-láger udvarára aludni".[193] A belgrádi orvosi egyetemen három szemesztert hallgatott Varró Vince mindehhez azt is hozzátette, hogy „Közben kisült, hogy a *Heidenau*nál az orvosaink megunták a dicsôséget, megszöktek, s itt állunk kb. száz feltört lábú fekélyes beteggel, minden gyógyszer és orvosi segítség nélkül. Elhatároztam, hogy kezembe veszem a dolgot, jelentkeztem a fôhadnagynál, aki maga is megrémült az emberek kinézésétôl. A *Lágerführer* rendelkezésünkre bocsátott egy szobát, ott parancsnokságom alatt megkezdtük a rendelést. Az elsô nap kb. 60 embert kötöztünk be. […] Késôbb még két láger érkezett meg, azoknak az orvosai is bejöttek, úgyhogy körülbelül húszan aludtunk a kis szobában…".[194] A *Brünn*-táborba[195] bezsúfolt mintegy 1500 munkaszolgálatos „a víz miatt állandó" bél- és hólyaghurutban szenvedett.[196] A keret sok szen-

vedést okozott a munkaszolgálatosoknak, de „az orvosi szoba tagjait" nem bántotta, és Varró Vince is mint orvos, minden munka alól mentesült.[197] Az elsô lépcsôben hazaindulók után (1944. szeptember 17.) minden munkaszolgálatos átköltözött a *Berlin*-lágerbe. Itt a keret kegyetlenkedései miatt Varró Vince úgy fogalmazott, hogy „jónak láttam otthagyni orvosi funkciómat, inkább munkára jártam ki".[198] A második lépcsô végül szeptember 29-én elindult hazafelé, de a partizánok felszabadították ôket, így Varró Vince is megmenekült.

A *Heidenau*-tábornál megszökött orvoscsoport tagjai és a partizánok által felszabadított Varró Vince azonban késôbb ismét találkozott. A román–bolgár határnál lévô Negotin város kórházában való találkozásig azonban sok minden történt.

A németek, a Tito-partizánok és az általában németbarát csetnikek által közösen uralt területen megszökött orvoscsoportra kalandos út várt. Ôk németbarát csetnikekbe botlottak, de nem esett bántódásuk, mert orvosra nekik is nagy szükségük volt. A csetnikek között találkoztak a négy éve családjával itt élô bácskai származású, magyarul beszélô Kovacsevics orvossal. Ô volt a csetnik parancsnokság orvosa.[199] Segítségével jutottak el szeptember 18-a körül a körzeti csetnik parancsnokságra, Rudna Glavára.[200] A már szabad, volt munkaszolgálatosokat – írta Román György – itt „négy csoportba osztották, különbözô rendeltetéssel. Tíz emberrel engem Kucsevóba vittek. Kucsevo kb. 20 000 lélekszámú városka[201] és annak egyetlen emeletes fogadójában kellett rendelôt, az elsôsegély helyét megszervezni. Itt ismerkedtem meg Dr. Markovits Pál állatorvossal, aki már hónapokkal elôtte szökött meg és került a csetnikekhez. Jól beszélt szerbül és nagy segítségemre volt az elhelyezkedésünknél. Néhány polgári betegen kívül igaz nem akadt más munkánk, de hisz mi igazán csak arra vártunk, hogy csatlakozzunk Tito seregéhez."[202] A közelmúltban meghalt neves kutatóorvos, a sárbogárdi Markovits Pál, bori munkaszolgálatos állatorvos 1943. december 23-án szökött meg a *Berlin*-táborból. Az ekkor 27 éves állatorvos Borban munkaszolgálatos orvosok gyógyításával hivatásszerûen nem foglalkozott, de találkozásunk során elmondta, hogy jó barátját ô gyógyította meg.[203] Barátja, Rubin Péter visszaemlékezésében azt írta, hogy a Borban Kakoszi doktornak[204] nevezett Markovits Pál „egy humán doktor buzgalmával és szakértelmével gyógyított meg, amikor sárgaságban megbetegedtem".[205] Markovits Borban emberek „magán" gyógyítása mellett, állatokat is gyógyított. Az egyik bori bányász anyadisznóját és malacait mentette meg bravúros állatorvosi beavatkozással (császármetszéssel). A bányász késôbb hálából megszöktette Markovitsot és két társát.[206] Ezt követôen nyolc hónapig volt a partizánok ellen harcoló csetnik vajda orvosa. A csetnik vajda ala-

kulatában 1944 nyarára a Borból szökött magyar munkaszolgálatosok száma tizenhárom fôre duzzadt.

Markovits Pál memoárjában szintén megemlékezett a Román Györggyel történt találkozásáról. Markovits szolgálati helyére, a Pek folyó mellett lévô Kučevo[207] járási székhelyre „jött egy szökött orvos, Dr. Román György is. Kezdetben velem lakott, majd kis idô múlva kapott egy elhagyott városközponti épületet, hogy ott kórházi rendelôt nyisson, amit délelôttönként a járási központ, illetve a környezô községek és tanyák kezelésre szoruló lakói vehettek igénybe. Késôbb a vajda kívánságára én is beköltöztem a kórház egyik emeleti szobájába. Helyreállt a normális állapot, az észak-szerbiai járás lakói orvosi ellátást kaptak. Az orvossal való viszonyom azonban kissé visszás lett. Mint szanitéc továbbra is szívesen segítettem volna, ám ô ezt nem igényelte."[208]

Markovits említést tett a Román György érkezését követô napokban Kučevóra megérkezô három szökött bori orvosról. Ôk „pszichológusoknak mondták magukat. Sajnos ez utóbbiak egy hét elteltével tovább mentek, de velük is sokat beszélgettem."[209] A három „pszichológus" nevét azonban sem könyvében, sem pedig személyes találkozásaink során nem említette.[210]

A Román György és Markovits Pál által említett rendelônek és az elsôsegélyhelynek otthont adó kučevói „emeletes fogadó", az „elhagyott városközponti épület" ma is áll. A ma mintegy ötezer lelket számláló városka közepén, a Požarevac–Majdanpek fôútvonal és a belvárosi fôút keresztezôdésében áll a szürke épület.[211] A ma is elhanyagolt állapotban lévô ház utcaszintjén két üzlet, az ötablakos emeleten magánlakások találhatók.[212]

A csetnikeket és a németeket üldözô Tito-partizánok 1944. szeptember közepén elérték Kučevo környékét. A csetnik parancsnokságon gyógyító Markovits menteni próbálta a csetnikekhez került bori bajtársait: „…felelôsséget éreztem a Borból szökött társaimmal szemben és az utolsó napokra kiküldtem ôket – köztük Dr. Román Györgyöt is – egy közeli faluba, hogy ne essen bántódásuk."[213] Erre Román György is így emlékezett, hiszen azt írta errôl, hogy szeptember 18-án „átkeltünk a Pek folyócskán", és a körülbelül öt kilométerre lévô „Kucsajnába és itt voltunk három napig, akkor visszaköltöztünk a felszabadult Kucsevóba és jelentkeztünk az elfoglalást boldogan ünneplô partizán stábon".[214] Mindeközben Markovits Pál „A partizánok érkezésének éjszakáján a kórház épületében" maradt.[215]

Mindkét kučevói bori orvos szerencsésen túlélte Kučevo felszabadítását. A két bori orvos útja azonban elvált egymástól. Román György a Bortól északra lévô Rudna Glavára, a partizán hadosztályi kórház köte-

lékébe került. Markovits Pál pedig végül[216] az užicei[217] állategészségügyi szolgálat központi kórházának vezetô állatorvosa lett.[218] Mivel mindketten elhagyták Kučevót, nem voltak már jelen, amikor október 9-én az 1. Német Hegyi Hadosztály idôlegesen visszafoglalta a várost.[219] Arató (Altmann) István bori munkaszolgálatos telefoninterjúban elmondta, hogy a majdenpeki[220] partizán fôhadiszállásról irányították ôt és körülbelül száz bori bajtársát Kučevóba. „Kucsevóban ettünk elôször egy egész kenyeret. Jöttek a német repülôgépek és lövöldöztek minket. A posta épületnél a németek három munkaszolgálatost lelôttek. Kijöttünk Kucsevóból, a lakott területrôl, tízen kimentünk a kukoricásba, de a németek észrevettek minket. Nem volt mit tenni, mind a tízen jelentkeztünk a németeknél mint magyar bányamunkások. […] Pozsarevacnál találkoztunk a saját keretlegényeinkkel, akik megszöktek a partizánok fogságából. Négyen voltak, nevükre nem emlékeszem. Felismertek minket és ki akartak végezni. Amikor kísértek minket kivégezni, repülôtámadást kaptunk. Szétszaladtunk. Kettôt közülünk a magyar keretesek lelôttek, nevükre nem emlékszem, de a többiekkel együtt én is megmenekültem."[221] Andai Ferenc, aki átélôje volt a német áttörésnek és errôl részletesen beszámolt könyvében, további halottakról és sebesültekrôl írt.[222]

Dr. Román György Rudna Glaván kapta meg katonaorvosi beosztását: a hadosztályi kórházban belgyógyászati szolgálatot látott el. Kezdetben a körzetben mozogva végzett orvosi feladatokat, majd október 16-án jutott el betegeivel az akkor már felszabadult Borba. Késôbb Kučevóban a 25. hadosztály 19-es ezredsegélyhely vezetôjének nevezték ki. Az egyik állomáshelyén, a szovjet parancsnokság felügyelete alatt mûködô požarevaci[223] tábori kórházban ô állította ki korábbi tábortársának, a kučevói német áttörés során súlyosan megsebesült Biró Imrének kórházi elbocsátó levelét.[224] Román György munkahelye, a segélyhely, a frontot követve folyamatosan mozgott és nyugat felé tartott. Szerbia után Boszniában és Horvátországban, front közeli táborokban, háborús körülmények között végezte szerteágazó orvosi munkáját. Elsôsorban sebészeti beavatkozásokat hajtott végre. Román György számára a horvátországi Lasinja[225] kis falucskájában ért véget a háború 1945. május 8-án. Ahogyan ô nevezte, a „Jugoszláv-Tito-hadseregbôl" 1945. július 19-én bocsátották el, hogy két nap múlva hazautazhasson Budapestre.[226]

A csetnik parancsnokságon, Rudna Glaván maradt dr. Erdélyi László és dr. Rácz László. Erdélyi László azt írta, hogy nekik itt „berendeztek egy rendelôt és betegszobát a németektôl zsákmányolt anyaggal. Kb. egy hétig voltunk itt (sok munkánk nem akadt), ekkor tudtuk meg, hogy éjszaka az egész parancsnokság lelépett. Szerbül beszélô bajtársunk úgy tudta, hogy a partizánok már Klokocsevacon vannak, tôlünk

15 kilométerre. Szereztünk egy szamarat, arra felpakoltuk a mûszereket és kötszereket és elindultunk Klokocsevac felé."[227] Szeptember 10-én találkoztak a partizánokkal. Erdélyi László és Rácz László ekkor lettek partizánok, majd pedig a jugoszláv hadsereg orvosai. Útjaik azonban szétváltak. Erdélyi a 19. ezred ambulanciáján, október végétôl pedig a 25. szerb divízió kórházában teljesített szolgálatot. Erdélyi visszaemlékezésében megemlíti még, hogy a mozgó kórházban sebészként tizenkét jugoszláviai helységben gyakorolta orvosi hivatását. A már említett Biró Imre önéletrajzában azt írta, hogy Majdanpekben Erdélyi Lászlótól kapott orvosi kezelést.[228] Ugyancsak ô írta, hogy „másnap a kórház elindult a front után, aki járni tudott, beosztották a kórházat biztosító részlegbe, kezünkbe nyomva egy puskát. Éjjel-nappal mentünk és késô éjszaka ismét Kucsevóba értünk."[229]

Erdélyi László visszaemlékezésébôl érdemes három fontos orvosi-szakmai élményét külön is kiemelni. Az egyik – írja Erdélyi – : „A sterilizálással kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy mindent tábori körülmények között kell értelmezni. Nagyon vigyáztunk arra a két lábasra, melyben fecskendôt és mûszereket fôztünk ki! Fehérnemût, kötést, pólyát benzineshordóban kialakított »sterilizálóban« forraltunk, elvileg gôzben, de [megfelelô] hôfokot sohasem tudtunk [biztosítani] és mindig nedves volt a kikerült anyag." Erdélyinek „kellemes meglepetés" volt „a mozgó sebészet", amely „minden nagyobb összecsapás után megjelent (1-2 sebész, asszisztencia és mûtô), és azonnal megkezdték a súlyos betegek ellátását, Csacsakon[230] például szinte »meleg csákányváltásban« voltunk. Ôk operáltak, mikor érkeztünk és miközben mi berendeztünk, folyamatosan vettük át az altatást, mûtétet, azután ôk pihentek (és csomagoltak), felhívták a figyelmet a súlyosabb esetekre és tovább mentek." Erdélyi harmadik fontos orvosi élményérôl azt jegyezte fel, hogy „Negotinban részt vettem egy gyomormûtéten, én altattam (életemben elôször chloroformmal), egy orvos operált és a férfi mûtôs instrumentált és asszisztált egyben. Óriási teljesítmény volt!"[231]

Erdélyi László a megfeszített munkában kimerült és maga is súlyosan megbetegedett. 1945. február 5-én a šabaci[232] kórházba került. Felgyógyulását követôen, április 18-tól a lazarevaci[233] rokkantkórház vezetô orvosa lett egészen 1945. június 17-i leszereléséig.[234] Mindeközben Erdélyi nagy hírû sebész lett. A „westfaleni" munkaszolgálatos, Budapesten élô Perl Miklós azt mondta nekem, hogy „Erdélyinek a szerbek a kezét csókolták", akkora tiszteletnek örvendett.[235]

A határ menti Negotinban a Rubányi Pállal is együtt dolgozó Erdélyi László nyilván találkozott a szintén ide került Varró Vincével. Varró Vince elsôdlegesen Rubányira emlékezett: „Sebészeten foglal-

koztattak, Rubányi Pál volt az operatôr, mellette kettôs minôségben mint tolmács és asszisztens mûködtem. […] Rubányi nagyon nyugodtan és magabiztosan végezte dolgát. […] Nagy érdeklôdéssel figyeltem Rubányi Pál mûtéti technikáját, talán innen ered, hogy késôbb, az ötvenes években gond nélkül tudtam kísérleteim során kutyákat operálni."[236]

Az orvoscsoport szökésében részt vett Békés György sorsa eltért Erdélyi László és Román György sorsától. A késôbbi neves szülésznôgyógyász dr. Békés György, a II. számú nôi klinika[237] adjunktusa és a Rókus (Semmelweis) kórház igazgató-fôorvosa minden bizonnyal a csetnik parancsnokságig, Rudna Glaváig együtt volt orvos társaival. Békés György egy olyan csoportba került, amirôl önéletrajzában azt jegyezte fel, hogy „A brigád a Vörös Hadsereg közeledtével teljes egészében átállt a Szovjet Hadsereg oldalára. Jómagam egy kisebb alakulattal a brigád törzsérôl elválva, külön beosztást kaptam, azonban a beosztási helyem felé mentünkben szembetalálkoztunk a Bulgáriából kivonuló német hadsereggel és egy hadmûvelet során egy éjszaka ladikon átkeltünk [a Dunán] a román partra, ahol már a Vörös Hadsereg sorakozott fel. Innen néhány napos hadifogolytábortartózkodás után, leigazolásunk megtörténtével szabadon bocsátottak. Ekkor Bukarestbe utaztam. Bukarestben a Joint keretében mûködô menekülteket segélyezô bizottság mellett, egy ambulanciát szerveztem és vezettem. Harmadmagammal megszerveztem a Magyarországról Deportáltak Antifasiszta Mozgalmát, amely a Román Kommunista Párt tudomásával mûködött. Ez az egyesület késôbb elképzeléseimtôl igen élesen eltérôen igazolvány gyártásával és hasonlókkal foglalkozott, ezért az elsô adandó lehetôséggel 1945. január 20-án Bukarestet otthagytam és január 28-án Budapestre érkeztem."[238] Itt azután azonnal folytatta a bori munkaszolgálata miatt félbemaradt orvosi tanulmányait.

5. Az *Innsbruck*-altábor

Az altáborok a Bortól Žagubica város felé vezetô körülbelül ötven kilométer hosszú út mentén helyezkedtek el. (A mai 105-ös út mentén.) Két kivétel volt ez alól: az *Innsbruck* és a Laznica településen lévô altábor.

Az *Innsbruck*-altábor a Bor és Zlot város közötti út mellett volt. Vagyis a Borból Žagubica felé vezetô útról Brestovačka Banja település (fürdô) után kellett nyugat felé letérni. A hegyek között, alpesi tájra

emlékeztetô vidéken át vezetô út mentén, éppen a 14. kilométerkônél volt az altábor. (Bortól tehát 14 kilométerre, Zlottól pedig hét kilométerre).

Az *Innsbruck*-altáborban fogvatartottak közül fennmaradt Spira György történész és „K. I." tisztviselô korabeli naplója. Spira György naplója kevés bejegyzést tartalmaz a fogvatartás és többet a visszavonulás idôszakáról. A magát megnevezni nem akaró, orvosnak készülô K. I. korabeli naplója viszont számos bejegyzést tartalmaz.[239] A napló bejegyzése szerint a Vácról, 1944. május 27-én elinduló munkaszolgálatosok 1944. június 1-jén érkeztek meg az *Innsbruck*-altáborba. K. I. szerint Magyarország terültén haladt velük a vonat, amikor „egy cukorbeteg bajtársamat már útközben ki kellett dobni a vagonból, meghalt, mert nem kapott inzulint".[240] Az altáborba történt megérkezés utáni második napon le kellett adni a gyógyszert. A június 17-i bejegyzésben pedig az olvasható, hogy a „cukorbetegek meghaltak", majd egy héttel késôbb, hogy egy „bajtárs meghalt".[241] Júliusban számos baleset történt. Az egyik Borba tartó autó útközben a mélybe zuhant és több munkaszolgálatos meghalt. Két nappal késôbb, július 3-án ismét „autószerencsétlenségben" meghalt egy „fiatal bajtárs". A tábor történetének legsúlyosabb balesete azonban ezután következett be: egy hirtelen kitört vihar elôl a terepen dolgozó munkaszolgálatosok közül többen a védelmet ígérô egyik csatornaátereszben kerestek menedéket. A lezúduló víz azonban betört ide és hatan meghaltak, ketten pedig megsérültek. „4-8 km-re sodorta ôket az ár." Éppen ezért vasárnap „gyászistentiszteletet" tartottak a táborban. A naplóban még két halálesetrôl történt bejegyzés: egy „epeoperációs bajtárs" és egy „vesezsugorodásos bajtárs" halt meg. Az adatok alapján annyit tudunk megállapítani, hogy az *Innsbruck*-altáborba vitt kényszermunkások közül legalább tizennégy munkaszolgálatos halt meg. Közülük többeket az altábor közelében, és legalább két fôt Borban temették el. Az *Innsbruck*-altábor helyét és méreteit pontosan sikerült azonosítanom, de sírok nyomára nem bukkantam. Kutatásomban a közeli házakban élôk sem tudtak segíteni.[242]

6. A *Laznicai* altábor

A Bortól északnyugat felé tartó hegyi úton ötven kilométer megtétele után érkeztek a kényszermunkások Žagubicára. A két város között a Brestovačka Banja fürdôn és a hegyi tanyákon kívül ma sincs semmilyen település. A Žagubicán lévô *Sachsen* nevû német tábornak a ma

is látható méretei és épületei, illetve azok maradványai alapján látható, hogy jelentôs német logisztikai központ állt itt.[243] A magyar zsidó munkaszolgálatosokat azonban nem ide, hanem az innen hat kilométerre nyugatra lévô Laznica faluba szállították. A zömében a román nyelv egyik rokon változatát beszélô vlahok által lakott Laznica a mai 104-es út mentén fekszik és hegyek veszik körül. Itt kizárólag magyar munkaszolgálatosokat tartottak fogva. Részükre nem építettek barakktábort, hanem a falu épületeiben laktak.

A korábban már említett, késôbb orvosi diplomát szerzô György Lajos a *Laznicai* altáborba került. Naplójának korabeli bejegyzése szerint „Szállás. A falu kocsmájában, frissen van ciánozva, meszelve, 18-45-ös létszámú szobák, poloska nincs, ágy: 3-as fapriccs. Ivóvíz 200 méterre a körlettôl, patak, hol mosni s mosdani lehet, 20 méterre. A konyha cca. 50 méterre van."[244]

A tisztaság ellenére a szintén ide került Erdei László – nyilván rovarcsípés következtében – váltólázban (malária) megbetegedett. Erdei visszaemlékezésében[245] elmondta Godó Ágnesnek, hogy „két hétig ápoltak, meglehetôsen veszélyes egészségi helyzetem alakult ki, de fiatal szervezetem a maláriát átvészelte".[246] Ebben azonban szerepe volt egy szabadkai orvosnak, dr. Friedmann Lászlónak is, aki „kigyógyította ôt" betegségébôl.[247] Terjedelmes visszaemlékezésében Erdei összesen három szabadkai orvosról tett említést. A táborban Friedmannon kívül Traumen és „Weintréger vagy Weinberger" orvosok dolgoztak.[248] Utóbbi a szerb hadsereg tiszti rangban lévô orvosa volt korábban. Ôt „a csetnikek egy éjszaka – nagy szenzáció volt – elrabolták. Ez ki volt dolgozva, tudták, hogy itt van ez az orvos. […] …az éjszaka az ôrség szeme láttára ellopták."[249] György Lajos nem tett említést naplójában errôl a „szenzációról", de arról igen, hogy „1944. augusztus 26-án megszökött a két szerbül tudó orvosunk s 28-án megjött a hír a hazaindulásról".[250] A munkaszolgálatosok által várva-várt visszavonulás másnap 17 órakor meg is kezdôdött. Nem volt azonban mindenki menetképes. A „gyengélkedô épületben" […] „nagyon súlyos vérhasos, két vagy három bajtársunkat otthagytuk" – mondta Erdei László.[251] Ôket a tábor kiürítését követô napon két, Žagubicáról érkezô német páncélos gépkocsi ismeretlen helyre szállította.[252] György Lajos naplójába írt egyik Laznicán maradt beteg társáról, Gyarmatiról, aki egyben gimnáziumi osztálytársa volt. Feltehetôleg ô is túlélte a háborút, mert „késôbb Jasikovóban látta", amikor már mindketten szabadok voltak.[253] A laznicai gyalogmenet este megérkezett Žagubicára, és ott töltötte az éjszakát. Odafelé menet azonban sikerült megszökni mintegy negyven munkaszolgálatosnak. Az elôre pontosan kigondolt és jól kivitelezett akcióban György Lajos nem vett részt. Vélhetôen

azért sem, mert a „sebeim miatt nem tudok bakancsot húzni” és mezítláb volt kénytelen menni.[254] A laznicaiak menete végül szeptember 2-án 20 órára beért Borba.[255]

Laznicai orvosok a partizánok között

A szökött laznicaiak magukat csetniknek mondó helyi szerbekkel találkoztak. A szerbek „egy-egy karóra ellenében” biztonságos helyre vezették ôket.[256] Kalandos útjuk során elértek a csetnik ellenôrzés alatt álló Požarevacra.[257] Nagy szerencséjükre itt nem az újabb fogság várt rájuk, hanem a táborból korábban elrabolt orvos, „Weintréger vagy Weinberger”. Az ô tanácsai nyomán vészelték át a találkozást. Erdei végül elkerült a partizánokhoz és fegyveres partizánként harcolt a 25. hadosztály 18. dandár 1. zászlóalj 1. rohamszázadával. Számos település felszabadításában vett részt. Érdekességként említette, hogy Valjevóba[258] érkezése után ruháit fertôtlenítették. „Megérkezett két póniló, hátukon két benzineshordó, 3-4 felcsernôvel és vöröskeresztessel. […] Mindenkirôl leszedték a ruhát és válogatás nélkül belenyomták a benzines hordókba.”[259] A hordókban azonban nem benzin volt, hanem víz. Alágyújtottak és a víz felett lévô rácson lévô ruhákat gôzölték. Erdei szerint „nem ért semmit, éppolyan tetvesek voltunk, mint korábban. A tetû engem egészen a leszerelésig elkísért, amíg a határt át nem léptem, itthon aztán valahogy egy kicsit rendbe hoztak…”.[260]

Erdei László végigharcolta a szerbiai, boszniai és horvátországi frontokat, és kisebb kitérôkkel, de mindig ugyanannál a századnál maradt. Közben ismét találkozott dr. Friedmann Lászlóval, dr. Traumennel és az idôközben a csetnikektôl átállt „Weintréger vagy Weinberger” orvossal. Erdei a drinai átkelés után, 1944 végén a térdén megsebesült és kórházba került. Lábadozásának ideje alatt, majd pedig felgyógyulása után Friedmann maga mellé vette a tábori kórházba. Két hónapig dolgozott itt felcserként. Utána egy szerb asszonnyal együtt századánál lett felcser. Vöröskeresztes táskát kapott, és roham esetén „mindig 2-3 méterrel hátrább maradtak”. „Különösen a boszniai áttörés után rengeteg sebesültet láttam el. […] …a zászlóalj egészségügyi vezetôje, valami Csulik nevû fiatalasszony jött ellenôrizni a munkámat. És sokáig figyelte, hogyan látom el a sebesülteket. Ragyogóan ment. Még nem ismert. Megszólal, hogy hát te medikus vagy? Ránéztem, könyékig véresen és mondtam, hogy nem, suszter. Elkezdett nevetni és nagyon jóba is lettünk.”[261]

Erdei hosszú szolgálata alatt találkozott a partizán bori orvosok közül a vele azonos hadosztály állományához tartozó dr. Erdélyi László-

val és a 17. hadosztálynál szolgáló dr. Fejér Artur Györggyel. Erdei nem közölt részleteket visszaemlékezésében a „Weintréger vagy Weinberger" orvossal történt ismételt találkozásáról. A másik laznicai orvos, dr. Traumen viszont – Friedmannhoz hasonlóan – fontos szerepet játszott életében. Jugoszlávia felszabadulása után Erdeit „felcserállományba" helyezték és Kraljevóba vezényelték. Mindenképpen azt akarták, hogy ott maradjon, de ô haza akart jönni. A hazautazást pedig Traumen intézte el neki. Erdei László 1945. július 13-án szerelt le és került vissza Bajára.[262]

A partizán felcser Erdei László és az orvosi tanulmányait Bor után Magyarországon megkezdô K. I. végül nem szerzett orvosi diplomát. K. I. a második lépcsôben felszabadult és nem lett partizán. Erdei László azonban szerepel abban a hivatalos kimutatásban, amelyben a bori munkaszolgálatosok „partizán tevékenységét" vették számba. A névjegyzék 29 nevet sorol fel, akik a Magyar Partizán Szövetség Jugoszláv Csoportjának tagjai voltak és igazolták, hogy „jelentkeztek fegyveres harcra a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregnél vagy partizán egységnél, ill. más módon vettek részt a jugoszláviai ellenállási mozgalomban".[263] A listán rajta kívül a bori orvosok közül Erdélyi László, Markovits Pál, Mária Béla és Román György neve szerepel.

7. A *Stráfláger* és orvosa

A *Berlin*-táboron és a szintén Borban lévô *Drezda*- és *Brünn*-táborokon, valamint az altáborokon kívül további két táborban voltak magyar munkaszolgálatosok. A Borban lévô *Süd*- (szerbül *Jug*) tábor – mint ahogyan az elnevezése is mutatja –, a település déli részén volt.[264] Itt csak átmenetileg tartózkodtak magyarok. A szintén Borban lévô másik táborban, a *Straflager*ben (továbbiakban: *Stráfláger*)[265] viszont jelen volt egy kisebb magyar munkaszolgálatos csoport. Tôlük függetlenül pedig ide vezényelték egyedüli magyar orvosként dr. Fejér Artur Györgyöt.

A késôbbi izraelita tábori lelkész ezredes, Duschinszky Jenô nyilatkozatából tudjuk, hogy Fejér Artur György 1944. június 16-án érkezett meg Borba. Feltehetôleg a bori kórházban dolgozott július végéig. Ekkor Duschinszkyvel együtt áttették a *Stráfláger*be, ahol egészen szeptember 17-ig dolgozott orvosként. A Borban lévô büntetôtáborban, a *Stráfláger*ben a németek szerbeket, olaszokat és talán görögöket és franciákat tartottak fogva, illetve dolgoztattak különösen

embertelen körülmények között, a mélymûvelésû rézbányában. Duschinszky leírása szerint a táborban „nem volt rendelô helyiség, nem volt mûszer, nagy gyógyszerhiány volt, a »*Lägerfürer*« állandóan sokallta az orvos [Dr. Fejér Artur György] által szolgálatmenteseknek minôsítettek létszámát…”[266] Fejér a *Berlin*-táborból, míg más magyar munkaszolgálatosok a *Bregenz*-altáborból kerültek ide. Kovács Dénes elmondásából tudható, hogy a *Bregenz*-táborból mintegy harminc munkaszolgálatost vezényeltek át a *Stráflágerbe*. Ennek azonban esetükben nem volt büntetés jellege, sôt „a mi társaságunk azért ment oda, mert valamilyen módon, valamelyikünk elintézte, hogy átmehessünk. Ennek egyszerûen az volt az oka, hogy az összes többi lágerekben napi 12 órás munka volt és elterjedt, hogy a *Stráflágerben* három mûszakban napi nyolc órás munka lesz” – mondta Kovács Dénes.[267] Kenesei Tamást ugyancsak a *Bregenz*-altáborból vitték a *Stráflágerbe*. Közlése szerint „ott háromemeletes fapriccsek voltak, egymás fölött három. Ez maga volt a pokol, mert a fapriccseket nem lehetett fertôtleníteni és ha hiszi, ha nem, szó szerint ezrével és tízezrével voltak a poloskák. Úgyhogy úgy aludtunk, hogy volt velünk mackóruha és zokni, a zoknit ráhúztuk a mackóruha szárára. A ruha gallérját felhajtottuk, sállal átkötöttük és amennyire lehetett behúztuk. Sapkát is vettünk, de így is belénk másztak a poloskák. A németek viszont annyira féltek a járványoktól, hogy minden héten mindenki ment a fürdôbe, ott a *Stráflágerben*. Ennek ellenére megjelent a ruhatetû. De nem hagyták elszaporodni és ki volt írva a menetrend, hogy melyik nap, hány órakor, milyen alakulat megy a fertôtlenítôbe. A katonai kurvákat is ide vitték. A fogoly nôkbôl rendeztek be ugyanis egy bordélyházat. Azok is egy héten egyszer vagy kétszer mentek a teljesen modern, gyönyörû szép fürdôbe, ahol forró vizes zuhany volt és szappan. Törölközô nem volt, hogy ne fertôzôdjön. Behajtottak bennünket utána egy terembe, ahol forró levegôt fújtak be és azzal megszárítottak.”[268]

8. A beteg munkaszolgálatosok sorsa

Fejér Artur György „orvosi pályafutása” nem csak a *stráflágeri* kényszerszolgálata miatt tér el a többi bori orvostól. Fejér nem csak egyedüli magyar orvosként került a *Stráflágerbe*, de egyedüli magyar orvosként maradt Borban egészen 1944. október elejéig. Duschinszkytôl tudjuk, hogy szeptember 17-én, az elsô lépcsô elvonulásának napján vezényel-

ték át a *Berlin*-táborba.[269] Dr. Fejért viszont nemcsak az elsô, de a második lépcsôvel sem indították útnak Magyarország felé. A táborban ugyanis visszamaradtak azok, akik betegek és menetképtelenek voltak. Köztük volt Bánáti Miklós író is. Visszaemlékezésbôl tudjuk, hogy a *Berlin*-táborból harminchét fô és az altáborokból összesen kétszázhúsz fô menetképtelen zsidó munkaszolgálatos maradt ott. Az egészséges munkaszolgálatosok közül a németek negyven péket az utolsó pillanatig dolgoztattak. Így a második lépcsô szeptember 29-i elvonulása után a *Berlin*-táborban összesen 297 magyar zsidó munkaszolgálatos maradt.[270]

Godó Ágnes hadtörténész interjút készített Fejér Artur Györggyel, amiben ô részletesen szólt bori munkájáról is. Sajnos a magnófelvétel elveszett,[271] de fennmaradtak Godó írásai és feljegyzései. A munkaszolgálatos csoportok Borból történô, 1944. szeptemberi visszavonulásával kapcsolatban Godó így idézte fel nekem dr. Fejér szavait: „Rubányi Pál nôtlen volt, Zoltán László pedig nôs és mindenképpen haza akartak jönni. De az elsô csoportba a Rubányit osztották be. Zoltán megvesztegette a menetet összeállító keretlegényt vagy annak a parancsnokát és az megcserélte ôket. A szerencsétlen Zoltán végigélte az egész menetet hazafelé, Rubányi pedig a második menetben fölszabadult. A Borban maradt betegekkel viszont ott kellett maradnia egy orvosnak. Arra lehetett számítani, hogy a németek megölik a visszamaradókat. És akkor Fejér Artur azt mondta, hogy hát ô marad, neki mindegy. Úgysincs senkije és marad. És ô túlélte."[272] A túlélés azonban nem volt könnyû, hiszen Fejér Artur elmondására hivatkozva, Godó Ágnes azt írta könyvében, hogy „…a tábor német parancsnokság alatt maradt. Amikor egyre közelebb hallatszott az ágyútûz, arra kényszerítették a munkaszolgálatosokat, hogy hordják tele a barakkokat szalmával és öntsék le benzinnel. Fejér néhány társával a tábor távolabbi részéhez hátrált és a drótkerítést szétfeszítve kimentek az utcára. Rövid idô múlva találkoztak egy szerbbel, aki a tábor konyháján dolgozott. Nagyon megijedtek, de kiderült, hogy a szerb ember egyáltalán nem németbarát, sôt partizán-felderítô. Egy házhoz vitte ôket, ahol elbújtatták a pincébe, kukoricacsuhéval letakarták a menekülôket, majd lakattal zárták a pinceajtót. Nemsokára németek érkeztek a házba, minden pajtát, házat átfésültek értük – de a lelakatolt pincét nem nyittatták ki. Csak benéztek az ablakon. Estefelé jött értük a gazda és útközben több szerb is csatlakozott hozzájuk fegyveresen. Visszamentek a táborba, amely már égett. Perceken belül beverték a barakkablakokat és sikerült mindenkit kihozni."[273]

A Fejér Artur György által elmondottakat Kanner Pál budapesti kereskedô 1957-ben elmondott visszaemlékezése alátámasztja annyi-

ban, hogy „A járóbetegeket, betegeket, akik nem akartak vagy nem tudtak útnak indulni, egy kórháznak kinevezett barakkban helyezték el a magyarok."[274] A továbbiak vonatkozásában Fejér elmondásával azonban nincs teljesen szinkronban egy másik túlélô elbeszélése. A történteket szintén átélô Bánáti Miklós azt írta könyvében, hogy a második lépcsô távozása után, szeptember 30-án délelôtt „átvittek minket a városban lévô *Brünn*-lágerbe, egy még piszkosabb, elhanyagoltabb lágerbe. Az úton, a város felé már sûrûn megrakott teherautókkal találkoztunk. Német katonaság, todtisták[275] a családjaikkal, már menekültek. Rengeteg poggyászt vittek magukkal, vitték a rablott holmit, féltették a nyomorult életüket. […] Október 2-án délután 3 óra tájban repülôzúgásra lettünk figyelmesek, majd sûrû gépfegyverropogásra. Mint záporesô úgy verte a barakkot a géppuska, de ezek a golyók már nem nekünk szóltak. […] Egyik repülôgéprôl négy gyújtóbombát dobtak a magyar tiszti barakkra, jól láttam, körülbelül olyan nagyságúak voltak, mint egy sörösüveg. […] És október 3-án reggel 7 órakor már magyar honvéd nem volt Borban, csak todtista. […] Parancs hangzott el, német parancs: a lágerben lévô összes épületekbe, barakkokba szalmát hordani."[276] A kialakult helyzetet Bánáti drámai szavakkal írta le, mert attól féltek, hogy rájuk gyújtják a barakkokat. „A halál szele elsuhant mellettük", mert parancs jött, hogy „…a munkaszolgálatosok vonuljanak ki az udvarra, mert a barakkokat felgyújtják".[277] Az óriási esôben a németek felgyújtották a tábort, de a munkaszolgálatosoknak nem esett bántódása. A todtisták elmenekültek, a munkaszolgálatosokat pedig a helyi szerb lakosság azonnal pártfogásba vette. Ugyanezen a napon déli 12 óra körül pedig megérkeztek a partizánok. Felszabadult Bor és egyben az itt hátramaradt közel 300 magyar zsidó munkaszolgálatos.

A már többször idézett Nagy György, aki megírta a Bácskából Borba vitt zsidó munkaszolgálatosok történetét, írt a felszabadítottak további sorsáról is. A menetképtelen, immár csak volt bori munkaszolgálatosoknak „Két nap alatt el kellett hagyniuk a tábort és Bort. Temesvárra szállították ôket, ahonnan városuk felszabadítása után szerencsésen hazaértek. Közöttük volt egy lábtöréses társunk, továbbá László Imre és hasonló nyomorékok."[278]

Bor felszabadításával Fejér Artur György is visszanyerte szabadságát. Neki azonban nem kellett elhagynia Bort, sôt éppen ellenkezôleg, azonnal folytatnia kellett orvosi hivatását. A jugoszláviai orvosi munkája majdnem napra pontosan még egy évig tartott. Godó Ágnes leírásából[279] tudható ugyanis, hogy elôbb a bori kórházba került, majd pedig Kelet- és Közép-Szerbiában a partizánok orvosa lett. Késôbb

a kragujevaci[280] kórház sebészeti osztályán, mint belgyógyász dolgozott együtt jugoszláv és szovjet orvosokkal. Legfontosabb orvosi tapasztalatai között a vérkonzerválás módszereinek és a vértranszfúzió alkalmazásának elsajátítását említette. Belgrádban csapatorvosi tanfolyamot végzett, és a Zimonyban állomásozó 2. légvédelmi tüzérdandár vezetôorvosa lett. Innen szerelt le 1944. október elején és tért vissza Budapestre október 22-én.[281]

Fejér Artur György kalandos élete megihlette Benedek István Gábor (BIG) írót. BIG regénye *Artúr: egy pesti orvos politikai kalandjai* címmel jelent meg a közelmúltban.[282]

9. Balesetek és halálesetek Borban

A magyar munkaszolgálatosok körében számos súlyos baleset és haláleset történt. A korábban felsoroltakon kívül tudunk néhány további halálesetrôl. Ismerjük a feltehetôen elsô és utolsó elhunyt személy nevét és elhalálozásának körülményeit is.

Darvas Ferenc leírásából tudjuk, hogy 1943 tavaszán, „Már az elsô munkanapon megtörtént az elsô haláleset. Este egy bajtársunk más utat választva, a teraszok alatt indult hazafelé, és az esti robbantások sziklái maguk alá temették. Ott van eltemetve a lágertôl nem messze, a későbbi halottakkal egy mezô szélén."[283] A feltehetôleg utolsó, *Berlin*-táborban történt munkaszolgálatos halálesetrôl Liebermann Béla számolt be könyvében.[284] A 23 éves, szegedi Schwartz Jenô halt meg a két lépcsô elindulása közötti idôszakban, azaz 1944. szeptember 17-e és szeptember 29-e között. Schwartz „orvosi megállapítás szerint vesezsugorodásban halt meg. […] Lent a bányában a legnehezebb munkánál kapott beosztást. Itt szerezte betegségét."[285] A halottat a munkaszolgálatosok temetôjébe hantolta el Duschinszky Jenô rákospalotai rabbi, Reich Lázár pesti fôkántor, Lantos és még tizenhárom bajtársa jelenlétében. A feltehetôen utolsó temetésen részt vevô szemtanú, Lantos Béla pontos adatot is közölt a temetôben nyugvók számáról: „Egy temetôi terv került elô, pontosan bele van rajzolva minden sírhely és beleírva, ki nyugszik benne. A harmincnegyedik lett Schwartz Jenô, meghalt 1944. szeptember 21-én."[286]

A temetôi terv sajnos nem maradt fenn, mint ahogyan a későbbi exhumálásról felvett jegyzôkönyv sem. Így nem tudom teljes egészében rekonstruálni az eltemetettek listáját.

A korábban leírtak szerint tudjuk, hogy Borban nem csak a *Berlin*-tábor foglyai közül elhunytakat, de az altáborokból a bori kórházba vagy a *Berlin*-táborba vitt és itt meghalt munkaszolgálatosokat is temettek. Utóbbi esetre példa a *Rhön*-altáborból leküldött Lukács László. Hasonló esetrôl számolt be a „westfaleni" Dénes János Tamás is: „A priccs-szomszédom – talán Schmidtnek hívták – szintén cserélt szalonnát, amit rögtön meg is evett. Olyan beteg lett, hogy a tábor orvosai azonnal kórházba küldték le Borba, ahonnan már nem tért vissza, meghalt."[287]

A háború után felelôsségre vont egyik bori keretlegény népbírósági aktájában olvashatunk még egy bori halálesetrôl. Muth László munkaszolgálatos tanúvallomásában azt közölte, hogy „A nehéz testi munka és hiányos táplálkozás következménye volt, hogy Fischmann Imre az I/63. századbeli munkaszolgálatos 1944 januárjában végelgyengülésben (38 éves) meghalt."[288]

A töredékesen fennmaradt katonai veszteséglista alapján öt további, Borban meghalt zsidó munkaszolgálatost tudtam azonosítani. Nevükön és adataikon kívül elhalálozásuk okát is tudjuk (Frankl Imre: „beállott szívgyengeség"; Goldstein János: „cukorbaj folytán"; Henzlovics Bernát: „májrepedés"; Herskovits Zoltán: „fulladás miatt"; Kramer Béla: „elemi csapás következtében" – *lásd* az 1. sz. mellékletet is). K. I. naplóbejegyzése és a hivatalos halálozási adatok egybeesése alapján biztos, hogy közülük Kramer Béla egyike volt az *Innsbruck*-altáborban balesetet szenvedett személyeknek. A hat halálos áldozatot követelô vízbetörés másik halottja valószínûleg Herskovits Zoltán volt. A *Béke poraikra*… címû könyv szerzôinek gyûjtése alapján további három – Borban meghalt – munkaszolgálatos azonosítható.[289] Közülük két fô zsidó (Adler Jenô: „agyvérzés"; Blau István: „vesezsugorodás"), míg egy fô Jehova Tanú munkaszolgálatos (Besenyei István [Bessenyi András]: halálok nincs megnevezve). A 801-es különleges munkásszázadból, a „jehovás" századból azonban többen is meghaltak.

A 801. különleges munkásszázad különbözô vallású tagjai együtt laktak a *Berlin*-tábor délkeleti oldalán álló barakkban. A Jehova Tanúknak volt egy „saját" felcsere is, név szerint Kovács István. Kivételesen neki volt tapasztalata a bányamunkáról, mert 1920 körül a Ruhr-vidéken bányagépészként dolgozott. Borban azonban – gyermekének visszaemlékezése szerint – „tisztasági és egészségügyi felelôs volt, ez azt jelentette, hogy a sebeket is kezelte és egyéb egészségügyi szolgáltatást, valamint borotválást is kellett végeznie".[290] Nem tudunk róla, hogy a szombatistáknak vagy a nazarénusoknak is lett volna külön felcserük, így valószínû, hogy szükség esetén Kovács István ôket is gyógyította.

A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház nyilvántartása szerint a Jehova Tanú munkaszolgálatosok közül négy fô vesztette életét Bor-

ban. Ôket az egyház mártírként tartja számon. A Hetednap Adventista Reformmozgalom, azaz a korabeli nevükön szombatisták, és a Krisztusban Hívô Nazarénus Gyülekezet bori munkaszolgálatos tagjai között nem volt életveszélyes sérülés vagy haláleset.

A kilencven éves ifj. Vági József[291] Tanú személyesen megerôsítette nekem, hogy „négy fô maradt oda" Borban. Vági József édesapjával, a szintén katonai szolgálat megtagadásért bebörtönzött id. Vági Józseffel együtt volt a különleges munkásszázad kényszermunkása. Mindketten ott voltak az elsô bori halottjuk, Czimbolinecz Iván temetésén, aki 1943. október 29-én halt meg.

Deák Ferenc Jehova Tanú visszaemlékezésében három haláleseterôl számolt be: „Voltak testvérek, akik a magas kôfalba vágtak 4-6 métere alagutat és úgy lett robbantva. Itt következett egy elôre nem látott baleset, Rahó környékére való ruszin testvér lépett át a csillék között és a mozdony ekkor rászaladt a csillesorra, a két ütközô összetörte a testvér combját, aki az orvosi ellátás miatt [sic!] elvérzett és 12 óra múlva meghalt. Késôbb egy Kállósemjénbe való testvér úgy vesztette életét, hogy robbanóanyagot raktak a kôfalba, de a kôfal laza volt és rászakadt. Mire kiszabadítottuk a törmelék alól, halott volt. Bori hegyoldalba három testvért temettünk el, szertartásaink szerint, mivel Dobó Imre testvérünk is meghalt végelgyengülésben."[292]

A paksi Szinger Ádám személyes közlése szerint az elsô esetben említett „testvér" a kárpátaljai Mihályuk (Mihalik) János, míg a második, a kállósemjei Bessenyei András volt. (A *Béke poraikra*… címû könyvbôl tudjuk, hogy ô 1944. április 11-én halt meg.[293]) A gyenge fizikumúnak mondott Szeged környéki Dobó Imre Tanú 1944 elején halt meg, mert „kimerült a szervezete".[294] (Szerencsés véletlen, hogy két Tanú temetésérôl fennmaradt egy-egy fénykép.)

A „jehovás" századnak azonban késôbb volt egy szabadkai zsidó orvosa is, Pál László személyében. Ô a visszavonulás után 1944 októberében Szentkirályszabadjára érkezett különleges századhoz került orvosnak. Pál László, a hetedik generációig visszavezethetô orvosdinasztia tagja Belgrádban kezdte orvosi tanulmányait, csakúgy, mint a korábban említett „westfaleni" Varró Vince. Pál László találkozásunk során közölte velem: a „magyarok bácskai bejövetele után elôször karpaszományos katonának, majd pedig munkaszolgálatosnak vittek el, de végül mindenhol medikusként dolgoztam".[295] Így volt ez Borban is, ahová Szegedrôl került az elsô transzporttal. „Három szakkönyv volt velem. Ezek mentették meg az életemet. A szegedi professzornak, Issekucnak a könyvei voltak ezek. Elsôsorban a gyógyszerész könyve volt számomra a legfontosabb."[296] A *Berlin*-láger „nagy orvosi fabarakkjában" ka-

pott orvosi beosztást egészen addig, amíg hamarosan „a végzett pesti orvosok meg nem érkeztek". Ezt követôen orvosi hivatását egészen Szentkirályszabadjáig szüneteltetni volt kénytelen. Itt azonban már orvosként nagyon megbetegedett: „Akkor fel nem ismert fehérjehiány-betegségem volt és teljesen megdagadtam. Volt ott egy igen rendes, nem zsidó zászlós orvos, Véghelyi István, aki engem kollégának tekintett és alaposan gyógyított. Amikor Marányi Ede táborparancsnok bejött a gyengélkedôre, mindenkit kidobott, de engem nem tudott, mert olyan rossz állapotban voltam. A dagadásom két nap alatt elmúlt és a zászlós elôször beosztott a »jehovás« századhoz orvosnak, majd egy háborús özvegyhez kvártélyozott be. Figyelmeztetett, hogy ne legyen intim kapcsolat közöttünk, mert az tilos volt. Ez a zászlós elôször »félzsidót« csinált belôlem, mivel fehér karszalagot tett rám. Azután a felszólítására írtam egy lapot anyám címére. Otthonról 10-15 nap múlva kaptam egy svájci útlevelet, amivel – egy középkorú keretlegény kíséretében – Pestre jöhettem. A Lipótvárosba november 1-jén vagy 2-án érkeztünk meg. Nagy szerencsére megtaláltuk anyámat és testvéremet. A keretlegénynek pénz adtak és elküldték. A svájci követségen, majd pedig a jugoszláv megbízottól minden segítséget megkaptam, mert nagyon respektálták, hogy Belgrádba jártam egyetemre. Majd fogtam magamat és egy privát családnál elbújtam addig, amíg az oroszok be nem jöttek."[297] Pál László Budapestrôl Szegedre ment, és itt kezdte meg orvosi tanulmányait, amit végül Budapesten fejezett be 1948-ban. Engedélyezték számára, hogy Izraelbe távozzon, így a budapesti Petényi Klinikáról[298] 1957. február 17-én távozott Naharijába. Itt gyermekorvosként praktizált egészen a közelmúltban bekövetkezett haláláig.

A bori munkaszolgálatosok végső nyughelyei

Az említett adatokon alapuló becslésem szerint Borban mintegy ötven munkaszolgálatos halt meg. Név szerint ismerünk közülük huszonkét fôt. A bori altáborokban – becsült adataim szerint – legalább további húsz zsidó munkaszolgálatos vesztette életét. Az ô eltemetési helyük ismeretlen.

A *Berlin*-tábornál két temetô volt 1943-ban. Bor régi vagy pravoszláv temetôje a tábor fôbejáratával szemközt található. Ide nem temettek munkaszolgálatost. A munkaszolgálatosok temetôje a *Berlin*-tábor fôbejáratától délkeletre, a táboron kívül, de a táborból látótávolságban egy közeli domb tetején volt. A temetôt minden bizonnyal a magyarok megérkezése elôtt nyitották, és feltételezhetôen nem kizárólag magyar kényszermunkásokat temettek ide. A munkaszolgálatos temetôt a

bánya terjeszkedése miatt 1964 novemberében felszámolták. Az exhumálásról nem maradt fenn vagy nem is készült jegyzôkönyv.[299] Sosberger Pál újvidéki volt bori munkaszolgálatosnak és egyben a téma kutatójának közlése szerint az exhumálás során találtak olyan holttestet, amelynek ruházatában olasz fémpénz volt.[300] Az exhumálásnál fellelt negyvenhét emberi maradványt a Bor déli részén lévô új köztemetôbe szállították. A negyvenhét, fémdobozba zárt holttestet ünnepélyes keretek között helyezték el a föld alatti kriptában. A temetô külön parcellájának elején egy menórát formázó kôszobrot állítottak fel 1964. november 17-én.[301] A zárt és csak engedéllyel látogatható föld alatti helyiségben rendezetten, de azonosíthatatlanul helyezték el a földi maradványokat tartalmazó fémdobozokat.

Borban azonban ennél többen vesztették életüket. Számos túlélô beszámolt arról, hogy jelen volt a *Berlin*-táborban történt nyilvános kivégzésen. A budapesti Magyar Zsidó Levéltárba a közelmúltban kalandos úton bekerült korabeli naplóból tudjuk azonban az ezzel kapcsolatos adatokat.[302] A *Berlin*-táborból 1944. március 30-án tizenöt zsidó munkaszolgálatos szökést kísérelt meg. Közülük tíz fôt elfogtak és a hadbíróság két fôt halálra ítélt. Az ítéletet a táborban április 2-án, vasárnap nyilvánosan végrehajtották. (A kivégzettek nevét többen megnevezték, de személyük nem egyértelmû.) A két kivégzett személy nem a munkaszolgálatos temetôbe került.

A többieket krumpliverembe zárták és lassú halálra „ítélték”. A visszavonulást megelôzô idôben ôket és a krumplivermekben sínylôdô további tizenöt munkaszolgálatost a bori táborcsoport parancsnoka, Marányi Ede alezredes átadta a németeknek. A bori téglagyárnál a németek kivégezték ôket. A krumpliverembe zárt budapesti grafikus Csillag Albertet Marányi Ede parancsára elszállították, és a bori úgynevezett négyes kilométerkô közelében az egyik magyar keretlegény kivégezte.[303] A huszonhárom munkaszolgálatost 1950. március 2-án exhumálták.[304] Közülük húsz azonosított halott földi maradványai a szabadkai izraelita temetôbe, a meggyilkolt zsidók közös emlékmûvének közelébe került.[305] (Csillag Albert sírja ismeretlen.)

A *Berlin*-tábor feletti domb tetején áll ma az 1941 és 1944 között itt dolgozott kényszermunkások közös emlékmûve. A gyertyalángot mintázó sematikus kôszobrot 1982. május 7-én, ünnepélyes külsôségek között avatták fel.[306] (Az emlékmû a bánya elkerített területén áll, ezért az csak engedéllyel látogatható). A kôbôl megformált örökmécses belesimul a tájba, azonban a közvetlenül felette magasodó bányatorony alapján messzirôl látható, hogy hol volt a központi láger és annak közelében a munkaszolgálatosok temetôje.

Bori munkaszolgálatosok szovjet hadifogságban

A 801. különleges munkásszázad tagjait a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt az elsô lépcsôben indították vissza Magyarországra. (Mindössze négy Tanú maradt vissza, akiket a második lépcsôben felszabadítottak a partizánok.[307]) A menettel tartó szombatista atyafiak magukkal vitték egyik járásképtelen hittársukat is, Tóth Bertalant. Tóth Bertalan fiának elmondása szerint „Az édesapámnak visszerei voltak már fiatal korától. És mielôtt Borból elindult volna a menet, elôtte két héttel operálták a visszereit. Emlékszem, hogy mesélték, hogy voltak olyan szakaszok, ahol ketten, deszkán vitték édesapámat, amikor nem bírt menni az operált lábával."[308] A Borból elinduló tizenhét szombatista közül valószínûleg hat-hét fô útközben megszökött. A többieknek a Belgrádhoz közeli faluban, Mirijevóban[309] sikerült megszökniük 1944. szeptember 23-án vagy 24-én. A szökést a jugoszláviai szombatisták szervezték meg, és az akkor tizenkilenc éves és Belgrádban lakó zentai Barat István segítségével sikerült kivitelezni. A közelmúltban Ausztráliában meghalt Stevan Barat megkeresésemre részletesen leírta a szöktetés körülményeit.[310] Belgrád felszabadulása után a helyi hittestvérek ellátták „a szökevény atyafikat orosz dokumentumokkal és ôk elindultak haza".[311] A szökevény bori munkaszolgálatos atyafiak szerencsésen hazaértek néhány fô kivételével. Történt ugyanis, hogy a hazafelé tartó egyik négy fôs szombatista csoportnak egyetlen közös igazolása volt. Az útjaik Szegeden kettéváltak és a kelet felé, Békéssámson felé menô atyafi elkérte a közös „menlevelet" és szerencsésen hazaért. Az igazolás nélkül maradt hárman sógor, Tóth Bertalan, Kovács György és Sári János északnyugat felé indult haza (Kistelekre). Ôket a Szeged melletti Fehér-tónál november 19-én orosz katonák elfogták és betették egy *málenkij robot*ra menô csoportba. Az egyik fogoly atyafi fiának, Tóth Istvánnak a közlése szerint „Utána még szüleim a szegedi börtönben találkoztak, sôt, amikor Romániába vitték ôket a gyûjtôtáborba, akkor még valaki kiment hozzájuk a családból. Foksányban voltak fogva tartva."

A három atyafi sorsáról ettôl kezdve keveset tudunk, mivel sohasem tértek haza, és a velük kapcsolatos hivatalos adatok hiányosak. Tóth Bertalant a családja kerestette a „Vöröskereszten keresztül is, de egyedül a három sógor közül az én édesapámról érkezett hír. Egy pécsi hadifogoly társától kaptunk egy levelet kb. 1948–1949-ben. Ô leírta, hogy Atkarszkban együtt volt édesapámmal. Amikor vitték ki ôket télen a vagonban, akkor megfáztak sokan. Az édesapám is, aki különben is gyenge volt, hamar megfázott és ô tüdôgyulladásban meghalt. […] Halála elôtt édesapám azt mondta neki, hogy a családját, a gyerekeit csókol-

ja meg helyette. Édesanyám nem találkozott vele, hanem a másik hadifogságba esett atyafi öccse, Sári Péter ment el hozzá Pécsre. Anyám azért nem ment el, mert annyira kikészítette ez az egész, hogy nem akart vele lélekben találkozni, összeomlott volna teljesen. Sári Péter azonban beszélt ezzel az emberrel, aki aztán néhány hét-hónap után meghalt."[312]

Oroszország szaratovi régiójában, Volgográdtól körülbelül négyszáz kilométerre északra található Atkarszk. A Don egyik mellékfolyójánál fekvô város közelmúltban felújított hadifogoly-temetôjében az 5131. számú lágerkórházban elhunyt hadifoglyokat temették el. Itt 256 magyar hadifogoly alussza örök álmát.[313] A hivatalos hadifogolylistán két bori szombatistát sikerült azonosítani, míg a harmadik atyafit nem. Tóth Bertalan (Tod Bertalon)[314] és Kovács György (Kovacs Dergy[315]) egyaránt az atkarszki tábor kórházában halt meg, és mindkettôjüket a kórház temetôjében temették el. Mindketten már a fogságba kerülésük utáni évben, alig két hét különbséggel haltak meg 1945. március 6-án, illetve 18-án. A katonai szolgálat megtagadásáért börtönbe zárt, majd kényszermunkára Borba vitt Kovács György kartonján megnevezték katonai egységének számát és katonaként tartották számon. A hiányos és pontatlan adatok miatt nem lehet megmondani, hogy a harmadik sógor, Sári János mikor és hol halt meg. Holttá nyilvánítása 1954-ben megtörtént.[316]

A zsidó munkaszolgálatosokkal és szombatistákkal együtt gyalogoltak a nazarénus atyafiak és a Jehova Tanúk is. A menet Belgrád és Újvidék érintésével elérkezett a bácskai Cservenkára. Itt a zsidó munkaszolgálatosok közül a bori keret támogatásával a német katonák mintegy 700-1000 fôt kivégeztek október 7-én éjszaka. A zsidókat a németek, a „jehovista századot" a magyarok kísérték tovább. A csoportok Szentkirályszabadján találkoztak ismét. Sorsuk azonban itt végképp elvált egymástól: a kisegyházak tagjai Szombathely térségében szabadultak fel 1945. március 30-a körül. Különbözô csoportokra szakadva indultak a Magyarországon lévô és immár Csehszlovákiához, Jugoszláviához, Romániához és Szovjetunióhoz tartozó lakhelyeikre. Útjuk során szinte folyamatosan menekültek a szovjet katonák elôl. Számos alkalommal el is fogták ôket, mint például a ma Szlovákiában élô Hanák András Tanút és hét hittestvérét. Budapesten akarták ôket besorozni katonának és a frontra akarták kivinni ôket. A sorozóorvos egy „magas rangú orosz tiszt volt", aki amikor meglátta ôket, annyit mondott nekik, hogy „Ismerem magukat, együtt voltunk Borban". Az ismeretlenségét megôrzô bori orvos azonnal parancsot adott az ôrnek, hogy engedjék el ôket.[317]

Nem volt mindenkinek ilyen szerencséje. Sürü Árpád Tanú és talán néhány hittestvére elfogásukat követôen Budapestrôl Foksányba

és onnan az Urál hegység lábánál lévô Miasszba került. Sürü Árpád a Cseljabinszktól körülbelül 80 kilométerre nyugatra lévô Miassz ipari város tehergépkocsi-gyárában dolgozott. Itt egy présgép 1945. július 13-án jobb kezének ujjait szétzúzta. Ezért az október 4-én induló transzporttal hazaindították. A vonatról azonban Romániában megszökött és Iaşi-ból (Jászvásárról) már szerencsésen hazaért.[318]

A Szombathely környékérôl hazainduló nazarénus atyafiak többségét is elfogták szovjet katonák. Gyalogmenetben a székesfehérvári hadifogolytáborba kísérték ôket. Útközben többeknek sikerült megszökni, kivéve Gumbér Istvánnak, Papp Bálintnak és Szabó Imrének.[319] Ôk Bukaresten és Konstancán (Conştanţán), valamint a Fekete-tengeren keresztül érkeztek meg a szovjet kényszermunkatáborba. A bori nazarénusok a Sztálingrádtól mintegy tíz kilométerre lévô nagy hadifogolytáborban, a *Beketovka*-táborban raboskodtak.[320] A sztálingrádi fogság 1945 májusától Papp Bálintnak két és fél évig,[321] Szabó Imrének három évig, Gumbér Istvánnak pedig kilenc évig tartott.

Orvosok a visszavonulás során

A Borból 1944. szeptember 17-én elinduló gyalogmenetnek nagyon sok sérültje, sebesültje és halálos áldozata volt. A halálos áldozatok között volt dr. Árvai Vilmos orvos is. Árvai Torinóban szerzett orvosi diplomáját zsidó származása miatt itthon nem ismerték el. A nosztifikáció elmaradása miatt csak nôgyógyász alorvosként tudott elhelyezkedni a biztos megmeneküléssel kecsegtetô Maros utcai zsidó kórházban. Innen hívták be 1944-ben munkaszolgálatra. Kárpátaljai (bustyaházai) munkaszolgálata után vitték Borba. Árvai a korábban említett Veres Pál orvos sógora volt. Külön táborban dolgoztak, de a visszavonulás elôtt a központi táborban találkoztak. Özvegyének visszaemlékezése szerint[322] olyan híreket kapott róla, hogy az elsô lépcsôben történô visszavonulás során, útközben egyik lábon lôtt bajtársának a segítségére sietett. A kísérôk a bajtársat és a hosszú meneteléstôl már szintén gyenge lábakon álló férjét egy közeli ligetbe vitték és lelôtték.[323] Dr. Árvai Vilmos orvosi hivatásának teljesítése miatt halt meg. A holttá nyilvánítása során kiállított dokumentum szerint ismeretlen helyen, „1944. október végén agyonlôtték”.[324]

Az elsô lépcsôben indították el Radnóti Miklós orvosát, dr. Bárdos Józsefet is. Ô végigment a Bortól Szentkirályszabadjáig, majd innen az ausztriai Zurndorfig tartó gyalogmenetben. A zurndorfi bevagonírozása után német koncentrációs táborba került, ahol meghalt. (A Szentkirályszabadjáról induló bori menet történetének leírása során részletesen írok róla.)

Az elsô lépcsôben elindított bori munkaszolgálatos orvosok többsége túlélte a megpróbáltatásokat. A korábban már említett dr. Kádár László és dr. Zoltán László kívül megmenekült dr. Récsey Zoltán, dr. Reich István és dr. Schwartz Miksa is. Keveset tudunk valemennyiükrôl. Dr. Récsey Zoltán budapesti orvosról annyi maradt fenn, hogy „1944 júniusától szeptemberéig a bori rézbányában mint munkaszolgálatos orvos teljesítettem szolgálatot […] és a németországi deportálás elôtt Szentkirályszabadja közelében 1944. november 3-án a menetoszlopból kiléptem és megszöktem”.[325] A Bakonyban bujkált, de elfogták a csendôrök és a „celldömölki honvédségi fôgyûjtôszázadhoz” került. Itt azután az orvosok „az életük kockáztatásával” megmentették.[326] A hajdúböszörményi dr. Reich István a dachaui koncentrációs táborban szabadult fel. Hazaérkezése utáni német nyelvû visszaemlékezését DEGOB-jegyzôkönyv rögzítette.[327] Ebbôl tudjuk, hogy elôször Szentkirályszabadján, majd Borban, késôbb pedig Dachauban egyaránt orvosként dolgozhatott. Ugyancsak DEGOB-jegyzôkönyv alapján tudunk a beregszászi dr. Schwartz Miksa bori munkaszolgálatáról. Ôt budapesti gyakorló orvosként vitték az *Innsbruck*-altáborba 1944. június 10-én Jászberénybôl. Az elsô lépcsôben indították haza, és a hosszú gyaloglás és bevagonírozás után a flossenbürgi koncentrációs táborba vitték. Németországban szabadították fel az amerikai csapatok 1945. április 23-án.

Végül szólnunk kell egy neves orvosról, dr. Káldor Imrérôl. Budafok elsô tisztiorvosa, a köztiszteletnek örvendô dr. Káldor Adolf fiát az altáborok egyikében tartották fogva. A második lépcsôben indították el. Felszabadítását követôen a korábban már említett Békés Györgygyel együtt Bukaresten keresztül tért vissza Magyarországra.[328] Budapesten szerzett orvosi diplomát és kutató orvos lett. A Rákosi-korszak elején emigrált Ausztráliába. A perthi egyetem orvos-fiziológusaként az anyagcsere-folyamatokat kutatta.[329]

10. Orvosok Bor után

A bori munkaszolgálatra kényszerített bori orvosok (orvosok, fogorvosok, állatorvosok, medikusok, felcserek) közül 1945 után szinte mindenki orvosként dolgozott. A Borba vitt nem orvos zsidó munkaszolgálatosok közül pedig sokan lettek késôbb orvosok (vagy pszichológusok, fogorvosok, orvosi vonatkozású kutatásokat folytatók stb.).

Közülük néhány személyrôl már korábban tettünk említést, mint például György Lajosról, Rapcsák Vilmosról és Veres Pálról. Sokan voltak azonban olyanok, akikrôl még nem esett szó, pedig ôk is figyelemre méltó orvosi pályát futottak be. Az ô teljes körû számbavételük természetesen lehetetlen, hiszen nem léteznek olyan „adatbázisok", amelyek a nagyvilágban szétszóródott orvosokat ezen az alapon számon tartanák. Szeretnék mégis néhány olyan „Bor utáni orvost" megemlíteni, akikkel kutatásaim során találkozhattam.

A budapesti Csányi Károly (Charles Chany) különös életútja nem egyedi, de mégis szokatlan. A Párizsban élô dr. Charles Chany orvosprofesszor azon kevesek közé tartozik, akit már 1943-ban Borba vittek, és az elsô lépcsôben indult haza, valamint aki túlélte a német koncentrációs táborokat is, de utána nem tért vissza Magyarországra, hanem nyugaton maradt. Késôbb turistaként visszament Cservenkára, és a Párizsban megismert bori munkaszolgálatos társával, Landler Ivánnal együtt Németországban perújrafelvételt kezdeményezett a cservenkai mészárlás elkövetôinek felelôsségre vonása érdekében. (A feltételezett elkövetôk, a német parancsnokok azonban 2000-ben már nem éltek.[330]) Kutatója lett a bori munkaszolgálatnak,[331] és megírta élettörténetét, ami egyben a bori munkaszolgálat története is. A virológia területén kifejtett kutatásait is összegzô visszaemlékezését a neves párizsi Guibert kiadó jelentette meg 287 oldalon.[332] A Francia Köztársaság Becsületrendjével kétszer kitüntetett, ma kilencvenegy éves jeles tudós Franciaországban többször találkozott az 1967-ben disszidált – szintén virológus – Paul Markovitscsal. (A két bori munkaszolgálatos nem tudott a közös múltjukról.)

Csányi Károly századát 1943. július 11-én hajózták be Szegeden. A közel másfél év bori kényszermunka után Flossenbürgbe vitték.[333] Végül 1945. április 13-án szabadult fel a buchenwaldi koncentrációs táborból. Elmondása szerint[334] „mindig nagyon szerettem volna orvos lenni, de erre a zsidótörvények miatt sem Magyarországon, sem Olaszországban nem kerülhetett sor". A *Berlin*-tábor volt kényszermunkása francia nyelvtudásának és az ôt oly sokszor segítô szerencsének köszönhette, hogy az általa korábban sosem látott Párizsban 1945 októberében elkezdhette orvosi tanulmányait. Dr. Chany a párizsi Pasteur Intézetben a hepatitis B-vírus kutatójaként tett szert hírnévre, és a párizsi orvosi egyetem professzoraként ment nyugdíjba.[335]

Nem a párizsi orvostudományi egyetemen kezdte, de ott fejezte be pszichológiai tanulmányait Goldberg Sándor (Alexander Z. Guiora). A *Westfalen*-altábor munkaszolgálatosa a második lépcsôben szabadult fel és Románián, valamint Törökországon keresztül 1944 novemberé-

ben Palesztinába utazott.[336] A Jeruzsálemi Héber Egyetemen kezdte el pszichológiai tanulmányait, amit a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem folytatott 1947 és 1949 között. Diplomáját és doktorátusát már a Sorbonne-on szerezte meg 1951-ben, majd visszatért Izraelbe. Életrajzában[337] maga vall arról, hogy gazdag élete során érdeklôdése milyen irányokat vett. Az izraeli hadsereg pszichológusaként kezdte gyógyító munkáját és kutatóként a pszichiátria, a nyelvészet és az idegtudományok területén szerzett nevet magának. A rendszerváltás után vendégprofesszorként a pécsi egyetem meghívásának tett eleget. A Haifai Egyetem professzora az egyetem kutatási dékánjaként ment nyugdíjba. Érdeklôdése biblikus és egyháztörténeti témák felé fordult, és ilyen minôségében számos magyarországi konferencián tartott elôadást.

A budapesti Abonyi utcai Zsidó Gimnázium 1943-ban érettségizett osztályából legalább három fôt vittek 1944-ben Borba. A gimnázium IV. B osztálya ötven évvel késôbb találkozott a hajdani Abonyi utcai gimnáziumban, amely ma az ELTE Radnóti Miklós nevét viselô Gyakorló Gimnáziuma. Az érettségi találkozójukról Dénes Gábor filmrendezô készített kétrészes dokumentumfilmet.[338] A máig bemutatását váró dokumentumfilmben mondta el dr. Fried Tamás, dr. Löwinger György és dr. Rétsági György bori munkaszolgálatuk és pályafutásuk történetét.

Fried Tamás Bor valamelyik altáborában vasutat épített. A vasút hegyi szakaszainak egyikénél követ tört. A munka nagyon nehéz volt és egyszer öt percre leült pihenni: a todtista észrevette és felírta nevét. A táborban ezért négy órára kikötötték. Késôbb nagyobb szerencséje volt, mert a második lépcsôben indították haza. A partizánok felszabadították, és hazatért. 1951-ben Budapesten elvégezte az orvosi egyetemet, és a Sportorvosi Intézetben helyezkedett el. Egy évvel késôbb, a helsinki olimpia elôtt a sportszázadhoz került, és ô lett a Budapesti Honvéd Sport Egyesület (BHSE) vezetô sportorvosa. Világhírû és olimpiai bajnok sportolók és egyben a Honvéd futballcsapatának orvosa lett. Az Aranycsapatban is játszó Grosics Gyula, Lóránt Gyula, Puskás Ferenc, Kocsis Sándor és Czibor Zoltán, valamint a világcsúcstartó közép- és hosszútávfutó Iharos Sándor egészségéért volt felelôs. Helyzetérôl így beszélt a filmben: „Bor után eltelt 5-6 év, de még mindig álmodtam a munkaszolgálatról és azt lehet mondani, hogy a kontraszt, a különbség miatt még jobban értékeltem azt, hogy én egy ilyen helyre kerültem, amirôl álmodtam. […] …a világhír körülvett minket.” A forradalom napjaiban a világhírû Honvéd futballcsapatával kupamérkôzésre Spanyolországba utazott. Nem tért vissza Magyarországra, és Kanadában telepedett le. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti

Levéltárában ôrzött dossziék szerint Kanada elôtt ô írt ügynöki jelentéseket,[339] utána pedig róla nyitottak megfigyelési dossziét.[340] Dr. Fried Tamás a kanadai futballválogatott sportorvosa lett, számos nemzetközi elismerésben részesült, de így summázta sportorvosi tapasztalatait: „Az az egy probléma, hogy ott [Kanadában] egy olyan csapatnál vagyok, ahol majdnem mindig egy vesztes kispadon ülök, a Honvédnál mindig egy gyôztes kispadon [ültem], szóval nem ugyanaz …" Fried Tamást 2006-ban beválasztották azon ötven magyar emigráns közé, akik 1956 után nem csak kaptak Kanadától, de a legtöbbet tettek Kanadáért.[341]

A Honvéd focicsapatának orvosi kispadja azonban Fried Tamás távozása után sem maradt üresen. Helyét a szintén Borban járt dr. Korányi György sportorvos foglalta el. Korányi György a budapesti Madách Imre Gimnáziumban érettségizett 1944-ben. Az érettségi után három héttel már Jászberényben kellett várnia bori bevagonírozására. A már idézett Gál Dezsôvel és még további legalább tizenhárom osztálytársával együtt került Borba. A *Bregenz*-altábornál épülô vasútépítésnél csillézett. Ennek során súlyos balesetet szenvedett és a bokáján „egy roncsolt, élesen vágott nagy seb keletkezett".[342] Elmondása szerint utólag, orvosként sem érti, hogy sérülése miként gyógyulhatott meg magától és nyomtalanul. A partizánszabadítás után Budapesten kezdte meg orvosi tanulmányait. 1950-ben diplomázott, és elkezdôdött egy hosszú, nyolcvan éves koráig tartó orvosi pálya. Katonaorvosként kezdte hivatását, majd 1959 és 1993 között a budapesti Merényi Gusztáv Kórházban sebészként dolgozott. Ezzel párhuzamosan Fried Tamás disszidálása után a Honvéd futballcsapatának lett néhány évig a sportorvosa, majd pedig évtizedekig a MALÉV dolgozóinak sebésze. A leghosszabb ideig azonban, közel ötven éven át az MTK futballcsapata és a Honvéd Mûvészegyüttes mellett volt sportorvos.

A szintén „frissen", de az említett Abonyi utcai gimnáziumban érettségizett Löwinger György a diákévek után géplakatosnak tanult. A *Rhön*-lágerben pedig a németek éppen lakatosokat kerestek Žagubicára. Elmondása alapján arra lehet következtetni, hogy ôt ettôl fogva nem csak Žagubicán dolgoztatták, de ott is tartották fogva. Ezért ô nem magyar, hanem német katonák foglyaként tért vissza Magyarországra. Pécsre kísérték, ahol 1944 ôszén megszökött. A *Gestapo* fogságába került, kiverték fogait, de géplakatosi szakmájának köszönhetôen a németek autószerelôje lett, és végül Pécsett menekült meg. Itt is kezdte el orvosi tanulmányait, amit Budapesten folytatott. Elhatározta, hogy kivándorol Palesztinába. Bécsbe szökött, majd maga is zsidókat szöktetett a határon. Átélôje lett a kivándorlás hosszú és keserves folyamatának. Annak a mintegy 4500 zsidónak az egyike volt, aki a híres Exo-

dus hajó fedélzetén érkezett meg Izraelbe 1948-ban. Kibucnyik lett, és végigharcolta Izrael háborúit. A Héber Egyetemen matematika–fizika diplomát szerzett, és orvosfizikussá képezte át magát. A dokumentumfilm felvételének idején ezen az egyetemen tanított orvosi fizikát.

Rétsági György a felszabadítása után negyvenkilenc évvel sem tudott beszélni bori élményeirôl Dénes Gábor kamerája elôtt. Nem is tudunk tôle meg többet, minthogy a *Westfalen*-táborba vitték. Szívesen beszélt viszont orvosi pályájáról. A felsorolt orvosok többségével ellentétben ô sohasem akart orvos lenni. Szegedre ment, hogy vegyésznek tanuljon, de a helyzet úgy hozta, hogy tévedésbôl beírátták az orvosi karra. Belgyógyász lett, és 1978-tól a budapesti Kútvölgyi Kórházban dolgozott. A párt és állami vezetôk mellett betegei voltak a magyar kultúra jeles személyiségei is. Kádár János pártfôtitkár személyes megkeresésére elvállalta az ô és felesége orvosi kezelését, illetve orvosi felügyeletét. A nem MSZMP-tag Rétsági ebben a minôségében jelen volt számos magyar és külföldi tárgyaláson. Rétsági egészen Kádár haláláig orvosa és bizalmasa volt a pártfôtitkárnak.

[1] A „szombatista” elnevezés ebben az idôszakban széles körben elterjedt, és maguk az érintettek is használták. Az egyházhoz tartozókat szokták még hetednapos adventistáknak vagy adventistáknak is nevezni. Ma is használatos elnevezésük még a reformadventista. Számos bori visszaemlékezésben tévedésbôl szombatosoknak vagy baptistáknak nevezik ôket. Az egyház hivatalosan használt neve: Hetednap Adventista Reformmozgalom.

[2] Részletesebben *lásd* RUTAR, S. 2007.; CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005.

[3] Bor 1947-ben kapta meg a városi rangot.

[4] A keskenyvágányú vasút ma már nincs meg. Változatlanul festôi környezetben, de a hegyeket részben kikerülve fut ma a szabványos nyomtávolságú vasút Zaječar és Bor között. A vonalon végigutaztam: 2006. 08. 13.

[5] *Hochwasserschutzdamm* (árvízvédelmi töltés): vízbetörés megakadályozását szolgáló gát.

[6] *Tagebau* (*Tagbau*) (külszíni fejtés): külfejtés, a meddô, fedô rétegek felszíni fejtés formájában történô letakarítása, elhordása.

[7] *Stollenbau* (alagútépítés): a föld kérgébe hatoló, folyosószerû, vízmentesítésre szolgáló bányamû.

[8] CSAPODY T. 2009a. 70.

[9] A magyar munkaszolgálatosokat a központi táborban, összesen nyolc altáborban, valamint a *Stráfláger*ben (büntetôtáborban) tartották fogva. Az 1943-ban érkezettek egyik százada a *München*-altáborban dolgozott, illetve tovább vezénylésük után is maradtak itt magyar munkaszolgálatosok.

[10] Itt szeretném megemlíteni, hogy a közvélekedéssel ellentétben Radnóti Miklós soha, semmikor nem dolgozott rézbányában.

[11] Tábori munkásszázadok (táb.mu.szd.), kisegítô munkásszázadok (km. mu.sz.kmsz) és a 801-es különleges munkásszázad (klgs.mu.sz.). Utóbbiban, az úgynevezett „hívô”, „jehovás” vagy „Jehova” században voltak a kisegyházak katonai szolgálatot megtagadó tagjai.

[12] TOLNAI G. 1972. 423. A szerzô ugyanitt fényképet is közöl zuhanyozóról. (Fotó: Molnár Edit fotómûvész.) A betontalapzatot magam is láttam: 2007. 08. 14.

[13] ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.

[14] *Lásd* errôl: CSAPODY T. 2007. 2–3.; CSAPODY T. 2008a. 6.

[15] Kikötés: a magyar hadseregben használt büntetési mód: a munkaszolgálatost a két, összekötött kezénél fogva, hátulról, egy rúdon keresztül felhúzták általában 1×2 vagy 2×2 órára. A lábujjak érinthették a talajt, de a kínzás fokozása érdekében gyakran a testet magasabbra húzták, így a lábujjaik nem érintették a földet.

[16] BÁNÁTI M. 1948. 82.

[17] MALJKOVIC´, I. é. n. A Borban traumatológus szerzô sajnos nem nevezi meg, hogy a *Politika* címû napilap mikori számából idéz, de szinte bizonyos, hogy a lap 31. évfolyamában, 1934-ben jelent meg az írás.

[18] Žagubica: Radnóti Miklós versei nyomán ismertté vált, ma már városi rangú település.

[19] *Istorijski Arhiv Bor* (Bori Történeti Levéltár). A francia idôszakban készített két kép: 1. Felirat: *Pavillon pour Contagieux Vue prise du Nord-Ouest*. Nytsz.: nincs. Készült: Bor, 20. Juni 1939. 2. Felirat: nincs. Nytsz.: L.22., C.35. Készült: nincs jelölve. Szkennelt változatokat kézhez vettem: Bor, 2006. 08. 10.

[20] A bori kórház környékét és a francia negyedet többször bejártam: 2006. 08. 05–08. 15. és 2007. 08. 20–08. 27. közötti idôszakban.

[21] Dr. Georgije Pedanov orvos-igazgató (1930–1945) Borban dolgozott 1946-ig, majd Kragujevacra, onnan pedig Pećre került. *Lásd* MALJKOVIC´, I. é. n.

[22] PAJIĆ, T. 1989. 391.

[23] Uo.

[24] CSAPODY T.–PAJICS, T. 2005. 94. és 98., 12. hivatkozás alatt.

[25] Az ún. régi bori temetô, ami közvetlenül a *Berlin*-tábor bejáratával szemben található. Ma is megvan, de a boriak a város másik, déli végén lévô ún. új köztemetôt használják.

[26] Rubányi Pál orvosi pályájáról tartott elôadásának közzétett szövege. In: KÖVESNÉ TERSTYÁNSZKY E. 1982. 173.

[27] Tauber, J. é. n.

[28] *Berlin*-tábor bejárása: 2007. 08. 24.

[29] A Bori Rézbánya holding (RTB Bor / *Rudnici Bakra Bor*) „Jama" nevû részlegének épülete (*Rudnik Bakra Jama*).

[30] Deutsch, J. 2000. 109.

[31] Tilva Mika: Bor és egyben a *Berlin*-tábor mellett magasodó hegy. Ma már nincsen meg. Helyén mély bányakráter található, mivel a hegyet elbontották. Részben ennek a hegynek a meddô rétegei fedik be a *Berlin*-tábor déli részét és a munkaszolgálatos temetôt.

[32] TAUBER, J. é. n. 2.

[33] Darvas F. 2009. 103.
[34] György I. 1957.
[35] György I. 1957. 111.
[36] Sosberger P. é. n. b. 2.
[37] Újkécske: ma Tiszakécske.
[38] Csapody T.–Pajics, T. 2005. 94. és 98.
[39] Uo.
[40] György I. 1957. 113.; Jehuda Deutsch szerint dr. Bedô István édesapja volt zsidó. Deutsch, J. 2000. 109., 1-es számú lábjegyzet.
[41] György I. 1957. 113.
[42] Kadét orvos: tisztjelölt, katonatiszti iskola tanulója.
[43] Bleier László visszaemlékezése. DEGOB 1490. sz. 1. oldal. Budapest, 1945. 07. 07.
[44] M. kir. Bor-i [sic!] munkáscsoport parancsnokság. 08. sz. Tisztiparancs. Bor, 1944. 08. 03. Nytsz.: nincs. HM HIM HL VIII. 6. 518. sz. Balogh András aktája. Oldalszám nincs.
[45] Bánáti M. 1948.
[46] Bánáti M. 1948. 56.
[47] Darvas F. 2009. 103.
[48] Deutsch, J. 2000. 109.
[49] Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
[50] Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
[51] Morvay I. 1945. 6–7.
[52] Balogh András alezredes csoportparancsnok idôszakában (1943. tavasz–1944. január) vasárnap délutánonként mûsort tartottak a *Berlin*-táborban. A rendezô Klein Mihály fôuszter, civilben egyetemi hallgató volt. Sosberger Pál az „Öt év után” címû, háború után játszódó jelenetben játszotta a tábornok szerepét. Jehuda Deutschnak írt levele. Újvidék, 1997. 12. 16. 2. oldal. Forrás: Jehuda Deutsch magángyûjteményébôl kézhez véve. Netanya, 2008. 10. 23.
[53] Sosberger Pál közlése. Elektronikus posta. Újvidék, 2009. 01. 07.
[54] Deutsch, J. 2000. 38.
[55] HL Anyakönyvi Lapok–Személygyûjtô okmányok (AKVI). Dr. Bedô István százados. 1891/81. 3792.
[56] HL Anyakönyvi Lapok–Személygyûjtô okmányok (AKVI). Dr. Bedô István százados. 1891/81. 3792. Id. Dr. Bedô István önéletrajza. Tiszakécske, 1951. 06. 14. Nytsz.: nincs. 12.
[57] Rózsa Istvánnal készített telefoninterjú. 2011. 07. 29.
[58] György I. 1957. 113.
[59] Rubányi Pál orvosi pályájáról tartott elôadásának közzétett szövege. In: Kövesné Terstyánszky E. 1982. 173–174.

[60] DEUTSCH, J. 2000. 39.
[61] LEVENDEL L. 1993. 50. Az említett beteg végül meggyógyult.
[62] Levendel Lászlót nem vették fel az orvosi egyetemre és nevezett idôszakban nyaranta botanikai munkákat folytatott, míg télen kórházban dolgozott. LEVENDEL L. 1993. 42–43.
[63] LEVENDEL L. 1993. 51.
[64] György István által használt álnév.
[65] GYÖRGY I. 1957. 111.
[66] LEVENDEL L. 1993. 92.
[67] Dr. Rapcsák Vilmosné személyes közlése. Budapest, 2008. 12. 19.
[68] GYÖRGY I. 1957. 111. Ugyanitt a bori keret két tagjának nevét is megemlíti, azonban ezek csak álnevek (Pálfi tizedes és Óvári ôrvezetô).
[69] BÁNÁTI M. 1948. 56.
[70] DEUTSCH, J. 2000. 109. A szerzô itt Sosberger Pálra hivatkozik.
[71] Strausz Zoltán 1948-ban szerzett orvosi diplomát, és még ugyanebben az évben kivándorolt Izraelbe. Forrás: Felesége, Klara Strauss faxlevele. Ramat Hashalom (Izrael), 2008. 12. 20.
[72] LEVENDEL L. 1993. 52. Az említett „S. Árpád" a szegedi vas- és edénykereskedô Salamon Árpád. Meggyógyult és a háború után visszatért Szegedre, ahol folytatta kereskedelmi tevékenységét. A történtekrôl könyvében beszámolt GYÖRGY I. 1957. 111–113.
[73] Lovas István bori munkaszolgálatos lánya, dr. Lovas Andrea orvos közlése. Telefoninterjú, Budapest, 2011. 08. 29. Lovas Andrea édesapjától és a vele baráti viszonyban lévô dr. Rubányi Páltól és dr. Zoltán Lászlótól személyesen hallotta a történetet. Lovas Andrea személyesen is ismerte Laufer Györgyöt. Kérésemre Lovas Andrea a Laufert ismerôk között kontrollálta a történet valódiságát. Telefoninterjú, Budapest, 2011. 09. 29.
[74] CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 34–35. Jegyzôkönyv. Szeged, 1945. 05. 14. Nytsz.: nincs.
[75] MÁRIA B. 1964a. 6.
[76] PALÁSTI L. 1945b. 28.
[77] Uo.
[78] Varga Endre azt mondta Lukács Lászlóról, hogy „én temettem el ôt". A költô özvegyével is ô közölte a gyászhírt. Hegedûs B. András–Kozák Gyula interjúja. Készült: Budapest, 1987. 02. 03.–02. 22. 139. oldal. OSZK, Oral History Archívum. Sorszám: 88. (Összesen 529 gépelt oldal.) Az életinterjú könyv formájában is megjelent (VARGA E. 1989.). A két interjú stiláris különbségeket nem számítva, azonos.
[79] VARGA E. 1989. 29.

[80] Lukács Lászlóról elnevezett és cirill betûvel kiírt „ulica Lasla Lukacsa" Bor II. városrészben található. A Radnóti Miklósról elnevezett szintén cirill betûs „ulica Miklos Radnoti" a Bor II. városrésszel szemben lévô Kučajna városrészben található.

[81] NAGY GY. 1996. 63–65.

[82] A *München*-altábor helye ma a Bori-tó alatt van. Molnár István bori költô és fordító szerint aszályos idôszakban a tó alján a tábor betoncölöp-maradványai kilátszanak a vízbôl. Személyes közlés. Bor, 2006. 08. 12.

[83] NAGY GY. 1996. 61–62.

[84] NAGY GY. 1996. 62.

[85] Úgy gondolom, hogy Nagy György téved a szabadkai születésû „Gotteszman Bertalan" keresztnevében. Gotteszmann Albert szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán (39. sorszám alatt).

[86] FENYÔ E. 2001.

[87] Németh János tartalékos fôhadnagy, a 108/81-es század parancsnoka, civilben tápiószelei tanító. NAGY GY. 1996. 68. Dr. Böszörményi Miklós megemlíti, hogy a háború után tanúskodott Németh János népbírósági perében. Forrás: MÚLT SZÁZADI TÖRTÉNETEK 2001.

[88] FENYÔ E. 2001., 2000. februári interjú, 20.

[89] Uo.

[90] FENYÔ E. 2001., 2000. október 18–19-i interjú, 20.

[91] FENYÔ E. 2001., 2000. október 20-i interjú, oldalszám nélkül.

[92] FENYÔ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 2–22.

[93] NAGY GY. 1996. 63.

[94] MJTA. Szinger Ádám élettörténete. 13.

[95] NAGY GY. 1996. 73. és 83.

[96] FENYÔ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 21.

[97] Dr. Böszörményi Miklós. Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Interviewer: Horn Emil, videographer: Donner István. 2. kazetta. Készült: Budapest, 2001. 02. 23. Az interjúrészletet Böszörményi Katalin engedélyével közlöm.

[98] Schaffer László neve szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán mint eltûnt személy (23. pont alatt).

[99] NAGY GY. 1996. 68. Megjegyzi még ugyanitt: „Az orvosok korrektül tûrték a megaláztatást."

[100] NAGY GY. 1996. 66–67.

[101] *Brestovačka Banja* ma is híres fürdôhely, ahol melegvizû források törnek a felszínre. A rendkívül hangulatos helyen laktak az OT vezetôi, és számos OT-irodát helyeztek itt el. A fürdôvel szemköz-

ti domboldalon volt a *Wien*-tábor, ahol ma a bányászüdülôbôl létesített Hotel Dom Odmora áll. Itt szoktam megszállni bori kutatásaim során.

[102] A *Borsko jezero* méretei: 12 millió köbméter víz; legnagyobb mélysége: 45 m; tengerszint feletti magasság: 438 m.

[103] A *München*-tábor Bortól az új közúti szakasz megépítéséig tizennyolc kilométerre volt Bor központjától.

[104] Tilva njagra (770 m); a két patak: a Marecove reka és a Zlotske reka.

[105] A hatszáz kilogramm súlyú rézszobrot a magyar kormány állíttatta a költô halálának 30. évfordulóján (1974). A szobrot traktorral vontatták el a földnyelvrôl. Radnóti szobrát újraöntötték, és ünnepélyes keretek között avatták fel a költô halálának 60. évfordulóján (Bor, 2004. 11. 08.).

[106] A *Vorarlberg*-tábor 5,6 kilométerre volt a *München*-tábortól és 23,6 kilométerre Bor központjától. A *Vorarlberg*-tábor helyét nem találtam meg.

[107] NAGY GY. 1996. 72. Az ô orvosi ellátásunkról nem maradt fenn információ.

[108] NAGY GY. 1996. 74.

[109] HM HIM HL I. 31. 1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám. Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000 ksz. behívására és ideiglenes keretekre intézkedés. Budapest, 1944. 05. 05. Nytsz.: 404. M.42.-1944. sz. A dosszién belüli oldalszáma: 2.

[110] HM HIM HL I. 31. 1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám. Bor-i [sic!] munkáscsoport 3000 ksz. behívására és ideiglenes keretekre intézkedés. Ebben: Betétív a 208.395/17.c.-1944. sz. ügyirathoz. Budapest, 1944. 06. 05. Nytsz.: nincs. A dosszién belüli oldalszáma: 10.

[111] TOLNAI G. 1981. 183–184, 199.

[112] A zombori dr. Spitzer László orvos minden bizonnyal azonos a szabadkai dr. Schpitzer Ferenc orvossal. Utóbbi szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán (41. pont alatt).

[113] TOLNAI G. 1981. 197.

[114] TOLNAI G. 1981. 184.

[115] TOLNAI G. 1981. 197. Tolnai Gábor nem nevezte meg forrását.

[116] GÁL D. 2009. 32.

[117] Dr. Soós Péterné személyes közlése. Budapest, 2007. 10. 04.

[118] A szerbiai Laznica természetesen nem azonos a Horvátországban lévô ugyanilyen nevû településsel.

[119] GYÖRGY L. 1944. A kemény borítású, fûzött, feltehetôleg fekete tintaceruzával írt, dátumozott bejegyzéseket tartalmazó napló eredetileg egy Debrecen, 1931. 09. 08. dátummal indított kishegyesi

gabona raktárkönyv (nytsz.: 433K35KD70). A benne található hivatalos adatok szerint a raktárkönyv eredeti tulajdonosa Takács János volt (törzsszám: 2643/III.). A pecséten ez olvasható: „Forgalmi Adóhivatal Debrecen". A raktárkönyv eredetileg 140 számozott oldalt tartalmazott. György Lajos megfordította a raktárkönyvet, és fordítva kezdte írni naplóját. Így az a 140. oldalon kezdôdik és az egy oldalas szótárral, a 67. oldalon fejezôdik be.

[120] GYÖRGY L. 1944. 1. György Lajos életét nagyesszé formájában megírta és egyben részleteket közölt naplójából fia, György Péter, *lásd:* GYÖRGY P. 2011.

[121] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés. Budapest, 1980. 04. 22. 1.

[122] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló. Budapest, 1980. 12. 03. 1.

[123] A *Drezda*-tábor egykori területét bejártam. Bor, 2006. 08. 22.

[124] A bori táborok és a Bor környéki táborok nevét a Harmadik Birodalom területén lévô városokról nevezték el a németek. A táborok neveit a németek többször megváltoztatták. Különbözô szerb és magyar szerzôk, valamint a túlélôk a táborokat különbözô sorrendben és néven azonosították, illetve emlegetik. Ezek ismeretében, de saját levéltári és helyszíni kutatásaim, méréseim alapján nevezem meg a táborokat, azok egymás utáni sorrendjét és Bor korabeli központjától számított távolságát. Adatok hiányában nem foglalkozom külön az *Innsbruck*- és a *Bregenz*-altáborokba vitt orvosokkal.

[125] A *Homoljske planiné*hoz (Homoljske-hegységhez) tartozó *Crni vrh* (Fekete-csúcs) alatt húzódott a vasúti töltés. A Bor város melletti magasodó Csoka Kormaros hegy 644 m magas. A hegyen keresztül épülô, de soha el nem készülô vasút lerövidítette a távolságokat.

[126] NAGY GY. 1996. 73.

[127] Uo.

[128] PALÁSTI L. 1945b. 27.

[129] FENYÔ E. 2001., 2000. októberi (nap nélküli) interjú, 24.

[130] Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Uo. Dr. Börszörményi Miklós állítását nem tudom alátámasztani jogsza-bályi forrásokkal. A bori táborokban több fehérkarszalagos orvos dolgozott, akiket nem rendeltek haza.

[131] Survivors of the SHOAH. Visual History Foundation. Interview: 51465. Uo. Dr. Böszörményi Miklós Erdélyben, majd Budapesten megszakításokkal munkaszolgálatos (1944. 02.–10. 05.), majd Budapesten megszökik és bujkál.

[132] FENYÔ E. 2001., 2000. október 21–27-i interjú, 22.
[133] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 22–23. Dr. Kádár István tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
[134] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 82. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
[135] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 27–28. Tálas András tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.
[136] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 66. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz: Nb. I. 4948/446/5.
[137] Uo.
[138] Veronika Matolay személyes közlése, Budapest, 2006. 09. 26., illetve elektronikus levele, Sping Valley, 2006. 04. 09.
[139] NAGY GY. 1996. 83.
[140] PALÁSTI L. 1945b. 27.
[141] Dr. Wiezner László Baján átvette Matolay Veronika nagybátyjának fogorvosi praxisát. Veronika Matolay személyes közlése, Budapest, 2006. 09. 26.
[142] A csillekiürítés során „volt egy halálos áldozat is”. NAGY GY. 1996. 75.
[143] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 22. Dr. Kádár László tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.
[144] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 82. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.
[145] A *Rhön*- és a *Heidenau*-tábor helyét egyaránt sikerült azonosítanom.
[146] LIEBERMANN B. 1945.
[147] Neve szerepel a Cservenka után készült veszteséglistán, a 23. pont alatt. Feltehetôleg tehát Bor és Szentkirályszabadja között meghalt vagy eltûnt.
[148] LIEBERMANN B. 1945. 23.
[149] Magyarkanizsa (Kanizsa / Kanjiža) Szerbiához tartozó, észak-vajdasági település.
[150] Jehuda Deutsch levele Kovács Tamás történésznek, a HDKE osztályvezetôjének. Netanya, 2003. 07. 07. HDKE Bori doboz. Számozatlan és nytsz.: nélkül.
[151] LIEBERMANN B. 1945. 23.
[152] LIEBERMANN B. 1945. 45.
[153] Jehuda Deutsch levele Kovács Tamás történésznek, a HDKE osztályvezetôjének. Netanya, 2003. 07. 07. HDKE Bori doboz. Nytsz.: nincs.
[154] A Kijevtôl nyugatra lévô Dorosics faluba összegyûjtött, beteg, magyar zsidó munkaszolgálatosokra 1941. április 30-án magyar kato-

nák rágyújtották a pajtákat, és a munkaszolgálatosok közül mintegy 396–800 fô meghalt.

[155] Redô Ferenc személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 01.

[156] A szocialista orvoscsoport megalapítója Weil Emil volt, és vezetôi többek között: Schönstein Sándor és Madzsar József.

[157] MÁRIA B. 1964a. 6.

[158] MÁRIA B. 1964b. 1829.

[159] MÁRIA B. 1964a. 6.

[160] LUKÁCS L. 1980. 345. A költônek a kötetben szereplô életrajzát jegyzô H. Lukács Borbála nem nevezte meg az információinak forrását.

[161] MÁRIA B. 1964b. 1829.

[162] KÔSZEGI Á. 1972. 33. Ugyanezt erôsíti itt meg: „Borban Radnóti rég nem látott ismerôsökkel találkozik. Szalai Sándor, Justus Pál, Mária Béla olvassák itt írt vereseit."

[163] MÁRIA B. 1964b.1829.

[164] Uo.

[165] ANDAI F. 2003. 77. Andai Ferenc mindezt személyesen is megerôsítette. Budapest, 2006. 08. 02.

[166] MÁRIA B. 1970. 1991.

[167] Mária Béla 1930 és 1935 között összesen tizenhat írást közölt a *Korunk* folyóiratban.

[168] *Déli Hírlap* (Temesvár) I. évf. 1. sz. 1944. 10. 30. 4. oldal. *Költôk a szögesdrót mögött* címmel egész oldalas anyag jelent meg Radnóti Miklós, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenô bori munkaszolgálatosok verseivel. Mária Béla *Vérzô szájjal* címû és *Szerb ballada 1944* címû, Halász Jenô *Jó holnapok elé* címû, Justus Pál *Beszélj tovább* címû verse jelent meg.

[169] Radnóti Miklós két verse (*Az alvó tábor* és *À la recherhe…*) jelent meg, amit a közvélemény Radnóti abdai exhumálása után a *Bori notesz* címû füzetbôl ismert meg.

[170] VERES P. 2005., oldalszám nélkül.

[171] MÁRIA B. 1964b. 1829.

[172] MÁRIA B. 1970. 1991.

[173] ÁBTL 2.1.-I/84-b (V-142712/2). 155. Dr. Mária (Müller) Béla tanúkihallgatási jegyzôkönyv. Budapest, 1954. 09. 04.

[174] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.

[175] A két barakk egymás mellett, a Bor–Žagubica közúttal párhuzamosan épült. A tábor bejárása során láttam a barakkok beton cövekeinek maradványait. Ezek alapján egyértelmûen rekonstruálható a barakkok helye és azok méretei.

[176] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 1.
[177] Uo.
[178] Dr. Neu György tábori levelezôlapja Roboz Ágnesnek. *Westfalen*-láger, 1944. 07. 23. Tábori postaszám: H 143. Forrás: Roboz Ágnes. Láttam: Budapest, 2008. 09. 03.
[179] Dr. Neu György tábori levelezôlapja Roboz Ágnesnek. *Westfalen*-láger, 1944. 08. 19. Tábori postaszám: H 143. Forrás: Roboz Ágnes. Láttam: Budapest, 2008. 09. 03.
[180] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 1–2.
[181] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
[182] A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) 1945 februárjában alakult meg.
[183] Vágó László személyes közlése. Budapest, 2006. 01. 06.
[184] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 1.
[185] Roboz Ágnes. Személyes közlés. 2008. 09. 03. Mindezt megerôsítette a Lelkes Ivánt személyesen ismerô dr. Huszár Tibor. Telefoninterjú. Budapest, 2008. 09. 19.
[186] Vágó László személyes közlés. Budapest, 2006. 01. 06.
[187] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
[188] Vágó László személyes közlés. Budapest, 2006. 01. 06.
[189] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 2.
[190] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 2.
[191] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 2–3. Nincsen tudomásunk arról, hogy ki volt a megoperált munkaszolgálatos, és hogy hol operálták meg (korábban Borban vagy a *Westfalen*-táborban?).
[192] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 7.
[193] VARRÓ V. 1996. 85.
[194] VARRÓ V. 1996. 85–86.
[195] A *Brünn*-tábor helye a *Berlin*-tábor két kilométeres körzetében volt. Helyét nem tudtam egyértelmûen azonosítani.
[196] VARRÓ V. 1996. 86.
[197] Uo.

[198] Dr. Varró Vince. Személyes közlés. Szeged, 2008. 09. 26.

[199] HM HIM HL Pgy-Jug. VII. 205. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 3.; HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 4.

[200] Bortól körülbelül 45 kilométerre északra lévô település, majdnem félúton Bor és Majdanpek között.

[201] Úgy gondolom, hogy Román György téved: a lakosság száma 20 000 fônél nagyságrenddel kisebb lehetett.

[202] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 4.

[203] Dr. Markovits Pál személyes közlése. Dr. Markovits Pál a csetnikeknél meggyógyította a felvidéki Martin nevû, Borból szökött magyar munkaszolgálatost. Budapest, 2006. 04. 06.

[204] A szerbül tanuló Markovits Pál mindenkitôl azt kérdezte, hogy „*Kako si*?", azaz „Hogy vagy?". *Lásd* RUBIN P. é. n. 4. (Rubin Péter összesen tizenkilenc [A/4] oldalas, géppel írt visszaemlékezésének [a szerzô által Markovits Pál részére dedikált példányának] másolatát Markovits Páltól kaptam meg [Budapest, 2006. 04. 06.].)

[205] RUBIN P. é. n. 4.

[206] A bori bányász anyadisznóján mûtétet hajtott végre, és a császármetszés következtében mind az anyadisznó, mind pedig malacai megmaradtak. A bányász hálából segítette Markovits Pál, Rubin Péter és Horváth Péter szökését. MARKOVITS P. 2002. 62–64.

[207] A Pek-folyó mellett fekvô Kučevo (Kucsevo) Požarevactól 54 kilométerre, Majdanpektôl 50 kilométerre van.

[208] MARKOVITS P. 2002. 78.

[209] Uo.

[210] A Budapesten élt Markovits Pállal 2007. 03. 12. és 2008. 09. 06. között gyakran találkoztam és életinterjút készítettem vele.

[211] Kučevóban a Cvetog Cave utca és a C. Jovinja utca sarkán álló emeletes ház.

[212] Kučevo várost és környékét bejártam: 2007. 07. 29.

[213] MARKOVITS P. 2002. 79.

[214] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 4–5.

[215] MARKOVITS P. 2002. 79.

[216] Dr. Markovits Pál fegyverrel harcolt a 25. divízió XVIII. brigádjában; 1945 januárjától májusáig ugyanitt állatorvosi szolgálatot teljesített; a háború befejezése után a 37. Hadosztály Parancsnokság Állatorvosi Szolgálatnál teljesített szolgálatot a hadosztály kórházában. Személyes közlés. Budapest, 2008. 09. 06.

[217] Užice Belgrádtól 196 kilométerre délnyugatra lévô szerb város.
[218] MARKOVITS P. 2002. 79–87.
[219] ANDAI F. 126. és 128.
[220] Majdanpek Bortól körülbelül hetven kilométerre északnyugatra lévô, szintén rézbányászatáról híres város.
[221] Arató (Altmann) István megkeresésemre adott válasza. Burns (USA), 2007. 04. 19.
[222] ANDAI F. 115–121.
[223] Požarevac Belgrádtól 77 kilométerre délkeletre lévô szerb város.
[224] MEASZ Archívum P/814/75. sz. Biró Imre dossziéja. Biró Imre: Önéletrajz. Budapest, 1975. 12. 12. 1–2. oldal. Nytsz.: nincs. Biró Imre azt írta itt, hogy a német „géppisztoly golyó keresztül ment a nyakamon". Ebben a dossziéban van: Biró Imre: Önéletrajz.
[225] Lasinja Zágrábtól körülbelül 36 kilométerre délnyugatra lévô település.
[226] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 5–6.
[227] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 3–4.
[228] MEASZ Archívum P/814/75. sz. Biró Imre dossziéja. Biró Imre: Önéletrajz, 1.
[229] Uo.
[230] Csacsak (Čačak) Belgrádtól 138 kilométerre délre lévô szerb város.
[231] HM HIM VII. 205. HL Pgy-Jug. I/87. sz. Dr. Erdélyi László: Visszaemlékezés, 4–5.
[232] Šabac Belgrádtól 82 kilométerre nyugatra lévô szerb város.
[233] Lazarevac Belgrádtól 55 kilométerre délre lévô szerb város.
[234] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. I/86. sz. Dr. Román György: Összefoglaló, 6.
[235] Perl Miklós. Személyes közlés. Budapest, 2008. 08. 12.
[236] VARRÓ V. 1996. 92–93.
[237] Ma Semmelweis Egyetem, II. Sz. Szülészeti és Nôgyógyászati Klinika.
[238] BÉKÉS GY. 1953. 1.
[239] K. I. 1944. „Szikra" zsebnaptár. (120 mm x 80 mm, barna mûanyag borítású, szabvány notesz.) A napló bejegyzései 1944. 05. 21-én kezdôdnek és 1944. november 19-én fejezôdnek be. A szerzô tintaceruzával írta napi bejegyzéseit. K. I. a naplóbejegyzéseit szóban kiegészítette (Budapest, 2009. 01. 28.).

[240] K. I. levele Jehuda Deutschnak. Budapest, 1997. 12. 30. Jehuda Deutsch magángyûjteménye. Kézhez véve: Netanya, 2008. 10. 24.
[241] Az idézôjelek közé tett szövegek K. I. 1944. évi noteszének az adott napra írt bejegyzését tartalmazza. Az események részleteit pedig K. I. szóbeli tájékosztatása alapján közlöm.
[242] A területet bejártam: 2007. 08. 26.
[243] A Žagubica területén lévô volt német *Sachsen*-tábor területén ma mezôgazdasági kombinát romjai találhatók. A barakkok helyén istállók és betonoszlopok találhatók, de a légvédelmi betonbunker épségben megmaradt. Bejártam: 2007. 08. 24.
[244] GYÖRGY L. 1944. 4.
[245] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése (Baja, Jugoszláv partizán). Baja, 1968. 10. 31. (Dr. Godó Ágnes vette fel a visszaemlékezést.)
[246] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 1.
[247] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 42.
[248] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 8.
[249] Uo.
[250] GYÖRGY L. 1944. 17.
[251] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 7.
[252] Uo.
[253] GYÖRGY L. 1944. 18. Laznicától közúton 16 kilométerre északnyugatra található Jasikovo hegyi falu.
[254] Uo.
[255] GYÖRGY L. 1944. 19.
[256] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 6.
[257] Laznicától közúton 92 kilométerre északnyugatra lévô szerb nagyváros.
[258] Valjevo Belgrádtól délnyugatra körülbelül száz kilométerre található szerb város.
[259] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 36.
[260] Uo.
[261] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 42.
[262] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 23. sz. Erdei László visszaemlékezése, 46.

[263] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 78. Névjegyzék a Magyar Partizán Szövetség Jugoszláv Csoportjának tagjairól. (Összeállította Görgényi Dániel ny. vezérôrnagy. Budapest, 1967. 02. 10.) A névjegyzék említést tesz még Rubin Péterrôl, de az ô „iratai elvesztek", és a hivatalos névösszesítôben neve nem szerepel.

[264] A *Süd-* (*Jug*) tábor a mai vasútállomás közelében volt. Az egyetlen tábor, amelynek az alaprajzát a Bori Történeti Levéltárban (*Istorijski Arhiv Bor*) megtaláltam. A területen ma lakótelep áll.

[265] A *Straflager* (a munkaszolgálatosok által használt formában: *Stráfláger*) magyarul hadifogolytábort jelent, de Borban ez volt a büntetôtábor. A korabeli és a mai Bor belterületén lévô *Stráfláger* a korabeli vasútállomás közelében, a mai autóbusz-pályaudvar helyén volt.

[266] Duschinszky Jenô: Nyilatkozat. [Ebben a Magyar Honvédelmi Minisztérium Izraelita Tábori Lelkészet irodaigazgatója, Duschinszky Jenô igazolja dr. Fejér Artur György bori munkaszolgálatát.] Budapest, 1946. 04. 10. Nytsz.: nincs. Forrás: Dr. Godó Ágnes hadtörténész magángyûjteménye. Kézhez véve: Budapest, 2008. 06. 12.

[267] Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2006. 08. 01.

[268] Kenesei Tamás személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 27.

[269] Duschinszky Jenô: Nyilatkozat. Uo.

[270] BÁNÁTI M. 1948. 79.

[271] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. Magnófelvétel. Dr. Fejér Artur György visszaemlékezése (készítette: Godó Ágnes). Nytsz.: nincs. A magnófelvétel nem hozzáférhetô, mivel az a HL közlése szerint elveszett, Godó Ágnes nem rendelkezik másolattal és le sem gépelték.

[272] Dr. Godó Ágnes személyes közlése. Budapest, 2008. 06. 12.

[273] GODÓ Á. 1972. 261., 19. sz. jegyzet. Godó itt forrásként azt a kazettát jelöli meg, ami elveszett.

[274] YVI YVA 03/788. sz. Kanner Pál (Paul Kanner) visszaemlékezése, 11.

[275] Todtista: az *Organisation Todt* (OT) katonai munkaszervezet tagja.

[276] BÁNÁTI M. 1948. 79–81.

[277] BÁNÁTI M. 1948. 81.

[278] NAGY GY. 1996. 104.

[279] GODÓ Á. 1972. 138–139.

[280] Bortól közúton 155 kilométerre nyugatra lévô jelentôs szerb város.

[281] HM HIM HL VII. 205. Pgy-Jug. 57. sz. Dr. Fejér Artur György iratai.

[282] BENEDEK I. G. 2010.

[283] DARVAS F. 2009. 102.

[284] LIEBERMANN B. 1945. 99.

[285] LIEBERMANN B. 1945. 67.
[286] LIEBERMANN B. 1945. 69.
[287] Dénes János Tamás levele Jehuda Deutschnak. Budapest, 1997. 10. 10. 2. oldal. Jehuda Deutsch magángyûjteménye. (Kézhez véve: Netanya, 2008. 10. 23.)
[288] BFL VII. 5.e 7327/1950. 51. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 05. 11. Nytsz.: 4963/1945.
[289] BÚS J. 2001. 405. és 460.
[290] MJTA ÉL-0132. Cím, aláírás és dátum nélküli, 11 oldalas, gépelt visszaemlékezés. Lejegyezte Kovács István lánya, Kovács Ilona.
[291] Ifj. Vági József személyes közlése. Ugod, 2006. 08. 04.
[292] MJTA ÉL–0010. Deák Ferenc: Jehova Tanúi története Semjénben. (Deák Ferenc elmondása alapján lejegyezte Balla Gábor.) Tiszakarád, idôpont nélkül. 4. oldal. Nytsz.: nincs.
[293] BÚS J. 2001. 455.
[294] Szinger Ádám személyes közlése. Paks, 2006. 07. 03. Dobó Imre temetésén Szinger Ádám nem vett részt, mivel a munkabeosztása ezt nem tette lehetôvé.
[295] Dr. Pál László közlése. Naharija, 2008. 10. 19.
[296] Uo. Az Issekuc néven említett professzor neve dr. Issekutz Béla.
[297] Uo.
[298] Dr. Petényi Géza gyermekgyógyász vezette a SOTE II. sz. Gyermekgyógyászati Klinikát (1946–1965).
[299] Az exhumálási jegyzôkönyv után sikertelenül kutattam a bori, zaječari, negotini és belgrádi levéltárakban *(Istorijski Arhiv Bor* [Bori Történeti Levéltár], *Istorijski Arhiv Beograd/Negotin/Zaječar* és *Arhiv Srebije* [Beograd]). A Borban kapott bizonytalan és informális közlések szerint nem készült exhumálási jegyzôkönyv.
[300] Sosberger Pál telefoninterjú. Budapest, 2008. 09. 05.
[301] A temetôt és külön engedéllyel a kriptát 2007. 08. 24-én felkerestem.
[302] MZSL, jelzet nélkül. A napló szerzôje ismeretlen. A napló tartalma alapján annyit tudható róla, hogy 1920. 08. 09-én született és szegedi származású volt. A napló hosszú bejegyzéseit az 1925. 08. 08-án született „Manyika" nevû pesti mennyasszonyának írta. A naplót a budapesti Lauder Javne Zsidó Közösségi Gimnáziumban tanító és a helyi Judaisztikai Archívum projektjét vezetô dr. Simon Mária tanárnô vitte be a MZSL-ba. (A bekerülés dátuma: 2009. 05. 06.) Dr. Simon Mária megkeresésemre közölte (Elektronikus posta, Budapest, 2011. 02. 04.), hogy évekkel ezelôtt családi dokumentumokat gyûjtöttek és egyik tanulója hozta be neki az iskolába. A napló pontos származási helye ismeretlen, az egy

budapesti lakónyilvántartó-könyvbôl került elô. A napló borító nélküli, kockás füzet, a lapok közepén látható volt fémkapcsok rozsdanyomaival. 34 számozatlan, általában piros és kék tintával sûrûn teleírt oldalt tartalmaz. (Elsô bejegyzés, Bór [sic!] 1943. 10. 05.; utolsó: Bór, 1944. 09. 07.)

[303] CSAPODY T. 2008a. 6.

[304] SOSBERGER P. é. n. b. 6.

[305] A szabadkai izraelita temetôben lévô bori munkaszolgálatosok egyedi sírjait megtekintettem (2006. 06. 26.).

[306] SOSBERGER P. é. n. b. 7.

[307] MJTA ÉL–0010. Deák Ferenc: Jehova Tanúi története Semjénben, 4–5.

[308] Tóth István személyes közlése. Budapest, 2006. 02. 22.

[309] Mirijevo ma Belgrád keleti városrésze, öt kilométerre a városközponttól.

[310] Stevan Barat levele. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2006. 11. 06.

[311] Stevan Barat levele. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2007. 01. 19.

[312] Tóth István személyes közlése. Budapest, 2006. 02. 22. A levelet a család sokáig ôrizte, talán még most is megvan, de én nem láttam.

[313] HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Hadifogoly-temetôk. http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/temeto?id=387&megye=SZARATO – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.

[314] HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Személyes adatok. http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=O&id=22585 – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.

[315] HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly-adatbázis. Személyes adatok. http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=O&id=4520 – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.

[316] Földi Tamásné született Kovács Anna. Telefoninterjú: Budapest, 2011. 08. 09.

[317] HANAK, A. 2002. Kérésemre Hanák András magyarra fordította saját élettörténetének Borral foglalkozó részét „Hanák András életrajzának fôbb részei a második világháború idején” címmel. Ennek 7. oldalán szerepelnek az itt leírtak (kézhez véve: Budapest, 2008. 08. 07.).

[318] MJTA ÉL-0032. Lakó János: Sürü Árpád visszaemlékezése. (cím nélkül) Budapest, 1992. 08. nincs nap. 1–2. oldal. Lakó János segédmunkás, kórházi ápoló mindezt személyesen is megerôsítette. Budapest, 2009. 05. 28.

[319] Papp Bálint személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.

[320] 105/8. számú tábor. Papp Bálint személyes közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2011. 08. 10.

[321] Papp Bálint 1947. június 25-én szabadult.

[322] Árvai Vilmosné (későbbi férje után Lendvai Pálné) személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 08.
[323] Dr. Árvai Vilmosné nem emlékszik, hogy kitôl és mikor kapta a halálesetrôl szóló híreket.
[324] Dr. Árvai Vilmos holttá nyilvánításáról szóló végzés. Pesti Központi Kerületi Bíróság. Budapest, 1992. 07. 29. Nytsz.: 176.034/1992/3.
[325] Dr. Récsey Zoltán orvos nyilatkozata. Ebben Récsey Zoltán igazolta, hogy két katonaorvos megmentette az életét Celldömölkön. Budapest, 1945. 07. 10. Kézhez véve dr. Szita Szabolcs történésztôl (Budapest, 2006. 10. 05.).
[326] Dr. Récsey Zoltán orvos nyilatkozata. Uo.
[327] DEGOB 2778. http://www.degob.hu/index.php?showjk=2778 – utolsó letöltés: 2011. 08. 13.
[328] Dr. Békés Györgyné, Roboz Ágnes közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2011. 08. 13.
[329] University of Western Australia.
[330] Dr. Charles Chany és dr. Yvan Landler 2000-ben kezdeményezte a cservenkai mészárlás perújrafelvételét a ludwigsburgi náci bûntettek felderítését végzô központi hivatalnál (ZANSV: Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). A vonatkozó dokumentumokat a ZANSV-nál folytatott kutatásaim során megtaláltam.
[331] Dr. Charles Chany helyszíni szemlén járt Jugoszláviában 1980 körül. A könyvében szereplô adatokat saját és Yvan Landler tapasztalatai, valamint elsôsorban az újvidéki Sosberger Pál, továbbá az izraeli Jehuda Deutsch bori munkaszolgálatosok információi alapján közölte.
[332] CHANY, CH. 2004.
[333] Csányi Károly Borból elôször a flossenbürgi koncentrációs táborba került. ITS Archive. Copy of. Doc. No. 5704098#(1.1.5.3./Cs-CWH/0003941/0002. Csányi Károly Häftlings-Personal-Karte. KL: Flo 32799.
[334] Dr. Charles Chany személyes közlés. Párizs, 2007. 06. 02.
[335] Faculté de Médecine Université Paris René-Déscartes.
[336] Alexander Z. Guiora. Elektronikus posta. Haifa, 2006. 01. 30.
[337] GUIORA, A. Z. é. n.
[338] OLY KORBAN… 2000.
[339] ÁBTL 3.1.1. B-76131. „Fodor Jenô” ügynök dossziéja. („Fodor Jenô” Fried Tamás fedôneve volt.)
[340] ÁBTL 3.1.5. O-10595. Fried Tamás dr. („Tengerész”).
[341] SIMÁNDI Á. 2006.
[342] Dr. Korányi György személyes közlése. Budapest, 2007. 11. 01.

Melléklet

1. sz. melléklet

Az adatok a Magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 22. sz. veszteségi osztálya által kezelt veszteségi kartonok felhasználásával készült adatbázisból származnak. A veszteségi kartonoknak egyedi azonosítója nincs, csupán a rajta szereplô személyes adatai alapján sorol be a nyilvántartásba (név, születési év, édesanyja leánykori neve). Általában veszteségi kartonként hivatkoznak rá tudományos munkákban (pl. HM HIM HL KI Goldstein János veszteségi kartonja).

Frankl Imre (a. n. Gartner Szerén; Budapest, 1904. 08. 12.–Bor, 1944. 06. 05.). kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás beállított szívgyengeség: 635154/22.v.1944.

Kramer Béla (a. n. Weisz Katalin; Budapest, 1908. 03. 14.–Bor, 1944. 07. 05.) kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás elemi csapás köv. halt meg: c.632.536/22.v.1944.

Herskovits Zoltán (a. n. Stern Mária; Ölyvös [Ukrajna], 1916. 08. 15.–Bor, 1944. 07. 19.). kmsz. VIII.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás fulladás miatt meghalt: c-640154-22.v.1944.99.

Henzlovics Bernát (a. n. Kreisler Frida; Sóhát [Ukrajna], 1921. 04. 01.–Bor, 1944. 04. 14.) kmsz. V.kmsz.szd. Névsz. veszt. kimutatás májrepedés: c-622039-22.v.1944.

Goldstein János (a. n. Ress Hermina; Budapest, 1924. 07. 27.–Bor, 1944. 06. 03.). kmsz. IX.kmsz.zlj. Névsz. veszt. kimutatás cukorbaj folytán: C-635.154/22.v.1944.

II.

Justus Pál bori munkaszolgálata

Justus Pál volt szociáldemokrata politikust, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetôségének tagját és az agitációs, valamint propagandaosztályának vezetôjét az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1949. június 18-án ôrizetbe vette.[1] A Rádió alelnöki posztját is betöltô Justust a titoista „Rajk [László] által vezetett szervezkedésben való részvétel gyanúja alapján" tartóztatták le, majd a Budapesti Népbíróság életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélte 1949. szeptember 24-én.[2] Justust három bûntett elkövetésével vádolták meg.[3] Ezek közül a harmadik „A demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés bûntette" volt.[4] Ennek során megvádolták azzal, hogy „1946-ban Jávorszky ôrnagy, a jugoszláv katonai misszió tagja beszervezte kémtevékenységre".[5] A vád bizonyítására akarták felhasználni, hogy Justus korábban Jugoszláviában volt munkaszolgálatos, és ott kapcsolatba került a Tito-partizánokkal. Farkas Vladimír ÁVO-s tiszt és társai ezért vallatták Justust a bori idôszakáról is.[6] Kihallgatták Justus volt párttársát, a volt bori munkaszolgálatost, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet fôorvosát, Mária (Müller) Bélát. Az ÁVH végül ebben a vonatkozásban nem talált Justus ellen felhozható bizonyítékot. Justus Jugoszláviának történô „kémtevékenységét" végül nem kötötték ôssze bori munkaszolgálatával és a szabadulását követô jugoszláviai tartózkodásával. Mindez azonban nem volt akadálya annak, hogy a koncepciós per során mindhárom vádpontban bûnösnek mondják ki, és a Rajk-per nyolcadrendû vádlottjaként elítéljék. Életfogytig tartó büntetésre ítélték 1949. szeptember 24-én, és több mint hét évet – ebbôl hatot magánzárkában – töltött a váci börtönben. A Legfelsôbb Bíróság végül bûncselekmény hiánya miatt felmentette, és 1955. november 29-én szabadult.[7] Rehabilitálására 1956. szeptember 27-én került sor.

Justus Pál elítélésében tehát nem kapott szerepet a Jugoszláviában töltött idôszaka, de a peranyagban sok információ fennmaradt bori munkaszolgálatáról. A peranyagot tartalmazó négy vaskos dossziéban találhatók többek között Justusnak a váci börtönben írt versei.[8] A máig publikálatlan versek között fellelhetô egy 1950 decemberében írt életrajzi vázlat is. Justus itt három szakaszra osztotta fel addigi életét („I. gyerekkor", „II. ifjúság", „III. férfikor"). Egy-egy életszakasz alatt, különbözô számú bekezdésekbe egy-két szót jegyzett fel (például „magánélet", „iskola" vagy „személy- és helységnevek"). Justus a gyerekko-

rát 14, az ifjúságát 20, a férfikorát 23 szakaszra osztotta, úgy, mintha ezek alapján akarta volna megírni, versbe szedni életének legfontosabb eseményeit, találkozásait stb. A „III. férfikor" címszó alatt többek között ez olvasható: „8) katonaság 9) állás–új lakás 10) mozgalom, barátok 11) bevonulás–Almádi–Badacsony […] 14) háború 15) V–VI. kerület […] 18) iroda–zsidó törvény 19) 944. III. 20) Bor 21) Temesvár 22) Szeged-Fadd 23) újra Pesten". (A 24. pont alatt hat szakaszból álló verse olvasható.[9])

Az indulás

A 1944-ben Borba vitt magyar zsidó munkaszolgálatosok nagy többsége 1926-os születésû budapesti fiú volt. Közülük sokan májusban érettségiztek, és egy hónap múlva már megkapták munkaszolgálatos behívóparancsukat. Nem ment ritkaságszámba, hogy idôsebb, esetleg már Ukrajnát is megjárt zsidó férfit Borba vigyenek munkaszolgálatra. Az 1905-ös születésû Justus Pál esetében ugyanakkor felmerül, hogy nála politikai szempontok is közrejátszhattak abban, hogy az akkor már hírhedt bori kényszermunkatáborba vigyék. Justus Pál leírása szerint, miután 1925-ben bekapcsolódott a munkásmozgalomba[10] és 1937 és 1939 között elôadásokat tartott a Szociáldemokrata Párt különbözô szervezeteiben, saját lakásán „illegális szemináriumokat is" vezetett.[11] 1942 és 1944 között a Budapest VI. kerület pártszervezetének titkára volt.[12] A német bevonulás napján párttársaival együtt megsemmisítette „a pártszervezetében lévô névjegyzékeket",[13] utána megszervezte „a pártszervezet illegális magvát,"[14] és próbált hamis iratokra szert tenni. „Üldözött elvtársakat" bújtatott,[15] sôt „fegyvert is igyekezett" szerezni".[16] Mindezek után nem meglepô, ha Justus Pál Borba vitelének politikai okai is lettek volna.

Justus Pál a Rajk-perben azt mondta, hogy „1944 közepétôl"[17] volt Borban, illetôleg hogy „1944. május végén"[18] hívták be munkaszolgálatra Jászberénybe.[19] A Petôfi Irodalmi Múzeum (PIM) ôrzi Justus Pálnak és feleségének, Wagner Edithnek ebbôl az idôszakból származó levelezését.[20] Legépelt formában maradtak fenn Justusnak az összesen hét levelezôlapon írt sorai, továbbá feleségének két levelezôlapon írt válasza.[21] Justus három tábori levelezôlapot írt Jászberénybôl. Ezekbôl tudható, hogy 1944. június 4-én, vasárnap érkezett meg Jászberénybe, és június 11-én már úton volt Bor felé. Az elsô jászberényi napokban számos ismerôssel találkozott, így többek között Aczél Györggyel. A bevonulást jellemzô kaotikus helyzet néhány nap alatt rendezôdött, és Justus elégedetten írt a körülményekrôl, a tisztálkodási lehetôségek-

rôl és a kosztról. A megérkezés utáni negyedik napon, június 7-én Justusék századát (7/4. kmsz.) feltehetôleg gyalogmenetben átkísérték a Jászberénytôl tizenegy kilométerre nyugatra lévô Jászfelsôszentgyörgyre, a Túróczi tanyára.[22] Ekkor Justus már tudta, hogy Jugoszláviába fogják vinni. Justus és felesége ugyanis elôre megbeszélték, hogy ha Justust Jugoszláviába viszik, akkor ennek egyértelmû, de mások elôtt titkos jelét adja majd levelezôlapjain. Így is történt, és ezen a június 8-án kelt levelezôlapon Justus „lefelé húzta" a „Pali" aláírásban szerepelô „i" betût.[23]

A Justus Pált is szállító vasúti szerelvény június 11-én indult el Jászberénybôl. Az indulásról egy valószínûleg ellenôrzés nélküli és feltehetôen a marhavagonból útközben kidobott levelezôlapon értesítette feleségét.[24] Justus késôbb, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségénél (MEASZ) a bori munkaszolgálatról kiállított „Személyilap"-ja szerint 1944. június 17-tôl volt Borban.[25]

Jászberényben és a vonaton Justus barátságot kötött Lippai Imre, Waldmann Herbert, Lukács András és Szilágyi Pál bajtársaival. Lippai Imrérôl és Szilágyi Pálról azt is tudjuk, hogy megérkezésük után, a *Bregenz*-altáborban is együtt voltak.

A *Bregenz*-altábor helye

A Bor központjától mintegy 30 kilométerre lévô *Bregenz*-altábor helye ma is pontosan beazonosítható. A táborhoz és ezzel együtt a Žagubicára vezetô közút az elmúlt évtizedekben több helyen új nyomvonalon fut. A *Bregenz*-tábor felé tartó gyalogmenet Borból elôször dél felé, az ún. négyes kilométerkô felé haladt (amely a vasútállomástól valóban négy kilométerre volt). A munkaszolgálatosok elôször átmentek a késôbb alagútba terelt bori folyó (*Borski potok*) fölötti hídon, majd pedig a mai Moša Pijade utcán, a korabeli vasúti töltéssel párhuzamosan haladtak elôre. A majdnem nyílegyenes úton így érkeztek meg az említett ún. négyes kilométerhez, ahol a mai egészségház (*Medicinski Centar*) és az elôtte lévô kis téren ma Radnóti Miklós életnagyságú szobra áll. A ma már nem létezô vasútvonal továbbra is délnek tartott, míg a régi közút élesen nyugat felé fordult. Ez a régi út ma Bor egyik városrészén (*Metalurg*) halad keresztül, végigfut a városrész fôutcáján (Ljube Nestica), majd pedig elhagyja a lakott részeket. Leszalad a völgybe, ahol a régi hídon átmegy a patak (*Kučajanski potok*) fölött, és egy félkört leírva felkapaszkodik a túlsó oldalra. Az út állapota egyre rosszabb lesz, és ha lassan is, de gépkocsival is végig járható marad. A mai út, az új út (Nikole Kopernika) kifut Borból, és szintén nyugat felé fordul, csak eközben egy jóval nagyobb ívet ír le, és áthalad közben egy völgyhí-

don. A régi és az új út Brestovačka Banja elôtt három kilométerrel találkozik. A „közös" út ezt követôen, elhagyva a ma is híres fürdôhelyet, Brestovačka Banját, a régi nyomvonalon halad tovább egészen a bori tóig (*Borsko jezero*). Az 1959-ben létesített mesterséges tónál ismét szétválik a régi és az új út. Az új út nyugatról kerüli meg a tavat, míg a rossz állapotban lévô régi út a völgyzáró gátnál lévô halásztelepnél ér véget. A Justus-féle munkaszolgálatos menet egymás után hagyta maga mögött a munkaszolgálatos táborhelyeket, így a ma már a tó alá került *München*-tábor elôtt is elhaladt. A bori tavat megkerülô új és régi út körülbelül három kilométer után ismét egyesül. A *München*-láger ma víz alatti helyétôl körülbelül négy kilométerre található *Graz*-altábor helye. Innen az út élesen balra kanyarodik és egyre emelkedik. A folyamatosan északnyugat felé tartó út nyugati irányban egy szerpentinen halad, és egyszer csak egy kisebb fennsíkra, áttörési pontra ér. Itt állt a *Bregenz*-tábor, a régi úton Bortól számítva huszonhat kilométerre.

A feltehetôleg olaszok, franciák által lakott *Graz*-altábortól megtett négy kilométer alatt nem volt táborhely kialakítására alkalmas terület. Mivel a kisebb fennsík után ismét emelkedik az út, ez a környék viszonylag alkalmas színhely volt egy tábor létesítésére. Ennek azonban más oka is lehetett. Nevezetesen, hogy a Borból induló és Kostolac (Belgrád) felé tartó keskeny nyomtávú vasút itt érte el a közutat. A kis fennsík ugyanis nem más, mint észak-nyugatról a *Crni vrh*-hegycsoport (legmagasabb csúcsa 1027 m), nyugatról *Tilva Humestaku* (714 m), keletrôl a *Tilva Mika* (729 m) által határolt terület.

Túlélôkkel készült interjúim alapján egyértelmûen megállapítható, hogy a tábor a Žagubica felé vezetô út bal oldalán, közvetlenül az út mellett állt. Annak ellenére, hogy a tábor helye ma is beazonosítható, a tábor alaprajza nehezebben rekonstruálható, mint a többi Bor környéki altábor esetében. A volt tábor területét ugyanis szinte áthatolhatatlan, magas aljnövényzet takarja és sûrû erdô övezi. A területnek természetes határai vannak, így a táborhely tágan vett határai fél óra alatt körbejárhatók. A tábor északi és nyugati oldalán meredeken emelkedô hegyoldalakra (*Crni vrh* és *Tilva Humestaku*) néz, míg déli oldala kevésbé meredek oldallal határos. Utóbbi oldalon találtam meg a patakot, egyre mélyülô patakmederrel. A *Tilva Humestaku* irányából érkezô mederben a nyár végén, a kánikulai melegben alig volt víz, de évközben valószínûleg bôvizû lehet. A sûrûn benôtt, bokros táborhelyrôl annyit tudtam megállapítani, hogy egyenetlen terület, mély árkokkal, földmunkákra, emberi beavatkozásra utaló jelekkel. Szemben más táborhelyekkel, itt beton maradványokat, esetleg barakképületek helyére utaló maradványokat egyáltalán nem találtam.

A kis fennsík amolyan természetes megállóhely. Nem véletlen, hogy az út Žagubica felé tartó jobb oldalán található a romos buszmegálló, míg bal oldalán a hajdani kocsmaépület és egy régen elhagyott tanya. Utóbbihoz tartozhatott, mint mûvelés vagy legeltetés alatt álló terület a tábor mai helye. A tanya déli oldalán kezdôdik és egyben a közúttal párhuzamosan fut egy mély és széles árok is.[26] Itt lehetett a tábor bejárati oldalán lévô kerítés árka. A közelben transzformátorház, amelynek leszakadt vezetékei a tábornál álló utolsó villanyoszlopról lógnak a levegôbe. A tábor hajdani bejárati részénél áll egy kôbôl készült emlékmû. A két ágas-bogas fát jelképezô beton emlékmû már több visszalátogató túlélôt vagy táborkutatót megtévesztett. A híres szerb költôtôl, Vasko Popától vett, szoborra írt idézet[27] sem igazít el minket, akárcsak a szobor bal oldala elôtti, földbe süllyesztett fémtábla, rajta az olvashatatlan hétsoros szöveggel. Kísérôm és tolmácsom, a bori Molnár István azonban elmondta az emlékmû történetét. Eszerint 1945 és 1946 tele nagyon hideg volt, és a háború utáni Belgrádban nem volt tüzelô. A Belgrádból és Borból érkezô munkás brigádok, ifjúmunkások a környék erdôit kivágták, a fát vasúton Borba, onnan pedig Belgrádba szállították. A szobor nekik állít emléket.

A *Bregenz*-táborral szembeni oldalon volt a vasúti töltés. A „bregenzi" munkaszolgálatosok és kényszermunkás elôdeik ennek a hegyen-völgyön át vezetô vasúti töltésnek a megépítésén dolgoztak. A visszaemlékezô munkaszolgálatosok egybehangzó állítása szerint a vasúti töltés nem készült el ittlétük alatt. Molnár István állítása és a szobor tanúsága szerint azonban itt mûködô vasút volt, ami csak úgy lehetséges, hogy a háborút követôen a keskeny nyomtávú vasútvonal valóban megépült. (A megépített vasútvonal innen már nem ment tovább.)

A volt vasúti töltés mellett meghúzódó közeli ház tornácán falatozó erdei munkásokkal találkoztunk. Elmondásuk szerint a ház mellett futó út volt maga a vasúti töltés. Ennek hossza Bortól idáig mintegy tizenkét kilométer. Terepjárójukkal az út ma is járható, de csak egy irányban, Bortól idáig. Az út a bori kórháznál ér ki, két alagúton halad át és az út közepénél magas töltésen fut. Elmondásuk igazáról nem tudtam meggyôzôdni. A volt vasúti töltésen gyalog megtett mintegy másfél kilométeres szakasz alapján annyit sikerült megállapítanom, hogy az út valóban vasúti töltés szélességû, végig tartja a szintkülönbségeket, de az idôs bükkösben semmilyen egyértelmû jelét nem láttam annak, hogy ez lett volna a vasúti töltés vagy a vasútvonal.

A Žagubica felé futó vasúti töltés folytatását egyáltalán nem sikerült megtalálni. Az biztosnak tûnik, hogy a vasúti töltés nem a *Crni vrh* oldalában vezetett tovább, mivel a hegy csúcsáig vezetô utat bejártam.

Sehol sem találtam áttörésre utaló jelet, így azt gondolom, hogy a vasúti töltés nem keresztezte a közutat, hanem azzal párhuzamosan, valahol a *Bregenz*-táborral szembeni oldalon futott tovább.

A volt *Bregenz*-táborral szembeni oldalon, a vasúti töltés és a közút találkozásánál, körülbelül négy egymás alatti szinten hatalmas beton alapzatok találhatók. A helyiek elmondása szerint ezek épületek alapjai. Nehéz megfejteni, hogy üdülôközpont vagy katonai bázis stb. épült volna itt, mindenesetre a pusztításnak semmi köze történetünkhöz. (Mint ahogyan annak sem, hogy a *Crni vrh* tetején ma egy befejezetlen monumentális „kísértetszálloda" és szórakoztató központ áll.)

A *Bregenz*-altábor

Justus Pál, az 1064. számú bori munkaszolgálatos a *Bregenz*-altáborba került.[28] Ugyanezzel a transzporttal érkezett Borba, majd a *Bregenz*-altáborba Kovács Dénes is. Elmondása szerint „miután megérkeztünk Borba, Császár fôtörzsôrmester vezetett minket a *Rhön*be. Gyalog mentünk föl a csomagokkal, nem tudom milyen magasságba."[29] Szûts László a bori munkaszolgálatáról szóló könyvében azt írta, hogy „nyolcórai erôltetett menetelés után végre feltûntek barakktáboraink zöld faépületei. […] Elôttünk a szögesdrótkerítéssel elkerített tábor. Hat-nyolc zöld fabarakk, csinosak, tetszetôsek, ablakokkal. Sokat nem láttunk belôle kívülrôl, de nem volt ijesztô. Tehát itt lesz a szállásunk. A drótkerítés mögött olasz hadifoglyok nyüzsögtek. Egyelôre még ôk laktak bent. Néhány embere a Todt szervezetnek a szélsô barakk körül [tartózkodott], ennek a barakknak az ablakai mögött függönyöket is fedeztünk fel…"[30] „Külön épület állt a mosakodás és a mosás fontos kérdéseinek megoldására. Csapok, rendes nagyvárosi csapok, ötven-hatvan darab a mosdóhelyiségben. És a csapokból ragyogó sugárban folyt a tiszta víz. A másik helyiségben tusok és mellettük a kazánház – fertôtlenítô berendezéssel egybekötve. Az egész tábor területén villany – saját áramfejlesztôvel –, meg kellett csodálnunk ezt a kultúrát, itt fenn a hegyek között… […] És a konyha! Óriási fôzôüstök a legmodernebb kivitelben és a konyha mellett étkezô helyiség, padokkal, asztalokkal. […] A raktárakban pedáns rendben álltak rendelkezésünkre ágydeszkák, a legkülönbözôbb szerszámok, üvegtáblák az esetleg hiányzó ablakok pótlására, tetôanyagok a megsérült tetôzet kijavítására."[31] „Négy barakkot kaptunk, úgy, hogy mindenkinek jutott rendes fekhely, délutánra már valamennyien megtisztálkodva, megborotválkozva pihentünk ágyainkon – hátizsákjainkból kirámoltunk, fekvôhelyünkön, fejnél, lábnál, oldalt szépen, kényelmesen elhelyeztünk mindent, kenyeret és cipôkenôcsöt, hazai lekváro-

kat és szalonnát vizes törülközô mellett, bakancsot és csajkát, borotvakészletet és minden egyéb értékünket – szögeket vertünk a fejünk fölé a falba, kis polcokat rögtönöztünk, zsineget húztunk ki, szinte a fejünk fölött a kimosott fehérnemûk szárítására, munkaszolgálatos számára álomszép kényelem és elhelyezkedés…”[32]

A Szûts László által leírtakat megelôzôen a munkaszolgálatosoknak át kellett élniük egy „hippist”, azaz motozást. A motozás – Szûts László leírása szerint – nagyon szigorúnak indult, és cédulára történô feljegyzés után „a felszerelés minden darabjára, pénzre, értéktárgyra” (arany, ékszer, jegygyûrût kivéve) kiterjedt. A gyakorlatban azonban sokaknak sikerült kijátszani.[33] Nem volt közöttük Gál Dezsô, aki szerint az egyik tizedes „…amikor az én takarómhoz ért, egybôl megnézte a spulni cérnámat és fogásából rájött, hogy benne pénznek kell lennie. Egy meglehetôsen erôs pofon után, amit természetesen én kaptam, egy hanyag mozdulattal zsebre tette a cérnát. Így lettem egy százpengôssel szegényebb és egy pofonnal gazdagabb.”[34]

A *Bregenz*-táborból az olasz hadifoglyokat hamarosan elszállították „tovább néhány kilométerre, ugyanilyen táborba”.[35] A szintén „bregenzi”, budapesti mérnök, Sólyom Gábor úgy emlékszik, hogy az odaérkezés idôpontjában még szerb egyetemi hallgatókkal is találkoztak. Ôk „a nyári kötelezô munkaszolgálatukat töltötték le s kifogástalan kondícióban voltak, de hamarosan eltávoztak”.[36] Az Amerikai Egyesült Államokban élô *Bregenz*-tábori Arató István szerint „a táborban 600 szerb is volt, akik egyszer csak eltûntek”.[37] Nem tudjuk pontosan, hogy hány magyar munkaszolgálatos érkezett a *Bregenz*-táborba. Szûts László több helyen is hatszázötven fôrôl ír,[38] Arató százhatvan fôre emlékszik,[39] míg az Ausztráliában élô, szintén *Bregenz*-tábori John Ziltzer hatszáz fôre.[40]

A Jászberénybôl Justus Pállal együtt a *Bregenz*-táborba került Arató István elmondása szerint a *Bregenz*-tábort, „a kegyetlen Császár keretlegényrôl úgy csúfolták, hogy »Császár-kert«”.[41] Kovács Dénes mondta el, hogy „Császár a szolgálatvezetô volt a *Rhön*ben. Szaladt az emberek után és kiabált, hogy »nyúl baszta az anyámat, nyúl baszta az anyámat«. Ezt mondta, de hogy ennek mi értelme volt, azt én nem tudom, de ezen nagyon jókat szórakoztunk, amennyire ezen szórakozni lehetett.”[42]

Császár János fôtörzsőrmester

Császár János hivatásos honvéd fôtörzsôrmesterre szinte minden bori túlélô emlékezett vagy emlékszik. Császár ugyanis már 1943 júliusától Borban volt, és az 1944-es visszavonulás elôtt azok is megismerték, akik

korábban a különbözô altáborokban dolgoztak. Az 1944-ben harminckilenc éves, hat elemit végzett Császár Borba kerülésekor már rendelkezett a Délvidéki Emlékérem, a Katonai Érdemérem (*Signum Laudis*) és a húsz éves szolgálat után adható Szolgálati Kereszt kitüntetésekkel. Császár Jánost háborús bûntett, továbbá lopás és sikkasztás bûntette elkövetésének vádjával 1945-ben Szegeden népbíróság elé állították. A nyomozás és a népbírósági per során közel ötven tanú szólalt meg. A tanúk között volt többek között György Lajos és Petô Gábor Pál bori munkaszolgálatos, valamint Justus Pál. A nemzetgyûlési képviselôt, a „Szociáldemokrata Párt központi titkárát" Budapesten, a Szociáldemokrata Párt Központi Titkárságán hallgatták ki 1945. május 7-én. Tanúvallomása szerint „…a *Rhön*-táborban […] Császár fôtörzsôrmester volt a szolgálatvezetôm. Császár a legbrutálisabban bánt a munkaszolgálatosokkal, minden ok nélkül verte és verette ôket. A kikötés nem fegyelmi büntetés volt, hanem Császár magánszórakozása. Engem Császár két órára azért köttetett ki, mert bakancsom, melyet a raktárba be kellett adni, szerinte nem volt teljesen tiszta, Székely József nevû barátomat szintén kiköttette, mert szombaton éjszaka a barakkba bejôve, ahol a munkaszolgálatosok már aludtak, megállapította, hogy cipôje orra néhány milliméterre kiáll a fekvôhelye alól. Tizenegy bajtársunk a kétségbeejtô körülmények között szökést kísérelt meg. Mikor elfogták ôket, a hadbíróság elôtt azzal védekeztek, hogy Császár tûrhetetlenül bántalmazta, ütötte ôket."[43]

Császár János mintegy ötszázoldalas népbírósági pere – ismereteim szerint – a legnagyobb és legalaposabb olyan népbírósági per volt, amelyet bori keretlegény ügyében lefolytattak. A népbírósági per nyomán Császárt bûnösnek találták háborús bûntett elkövetésében és többrendbeli lopás bûntettében, ezért halálra ítélték, majd 1945-ben Szegeden kivégezték.[44]

Élet a *Bregenz*-altáborban

A „bregenzi" munkaszolgálatosokat legalább két fontos veszteség, illetôleg megaláztatás érte. Az egyik, hogy elvették tôlük cipôjüket vagy bakancsukat és helyette bocskorszerû fapapucsban voltak kénytelenek járni és dolgozni.[45] Szûts László leírása szerint ez valamikor a nyár végén történhetett, amikor kilenc munkaszolgálatos megszökött. (Még aznap elfogták és a tábor krumplivermébe zárták ôket, késôbb a *Berlin*-lágerbe kerültek.) Ekkor, az újabb szökések elkerülése érdekében „a cipészmûhelybôl kikerült" fatalpú cipôkben kellett járni.[46] A munkaszolgálatosokat ért másik megaláztatás a sárga csillag felfesté-

se volt. A táborba érkezést követôen sárga csillagot festettek „minden fölsô ruhára, tehát pulóverre is és kabátra is, és a hátunk közepére is. És méghozzá egy ilyen elég undorító festékkel."[47] Más leírás szerint a sárga csillag festésére jóval késôbb került sor, amikor is „sárga festék érkezett Borból".[48] Ezt követôen „mindenkinek be kell festeni a felsô ruhadarabját, amelyikben a munkahelyére kivonul. A tábor területén kívül csillag nélkül tartózkodni tilos, a csillagos kabátnak állandóan rajt kell lenni. A festés sablonokkal történik, mindenki saját kezûleg köteles elvégezni! […] Akadtak élelmesek, akik rossz fogkefékbôl, borotvaecsetekbôl, rongyokból rögtönöztek festôecseteket és a türelmetlenektôl, akik féltek, hogy elkésnek, 20 dinárért vállalták egy-egy ruhadarab csillagosítását."[49] (A csillagfestést 48 órán belül kellett elvégezni.)

A cipôleadás és a sárga csillag festésének pontos dátumát is ismerjük. Gergely István korabeli noteszének feljegyzése szerint a *Bregenz*-táborban a bakancsleadás június 28-án történt, míg a sárga csillag festésének elsô napja június 30-a volt.[50]

A *Bregenz*-tábor zsidó munkaszolgálatosait – akárcsak a többi bori altáborok zsidó kényszermunkásait – két részre osztották: „sárga" és „fehér" karszalagosokra. A „sárgák" voltak a ki nem keresztelkedett, míg a „fehérek" a „korábban kikeresztelkedett, de ekkor már zsidónak számító férfiak".[51] Nem tudjuk biztosan, hogy Justus Pál melyik csoportba tartozott, de minden valószínûség szerint a „sárgák" közé soroltatott.[52] A két csoport között – legalábbis a visszavonulásig – lényeges különbség volt. A „fehér" karszalagosok közül „kerültek ki a csoportvezetôk, akik a keret és a munkaszolgálatosok közötti kapcsolatot jelentették. Felülrôl nézve ôk voltak a felelôsök a rendért és a munkavégzés hatékonyságáért."[53] „A fehérkarszalagosok külön parancsot kaptak. Megmagyarázták nekik, hogy ôk nem keveredhetnek velünk, sárgákkal, hogy ôk itt a megbízhatók, akiknek segítségére és támogatására a keret számít. Ezért nem is kellett nekik felfesteni a sárga csillagot. […] Az ellenségeskedés és gyûlölködés a fehérek és sárgák között jóvátehetetlenül elmérgesedett. A fehérek, néhány jobb érzésû kivételével kíméletlen porkolábóknak és hajcsároknak bizonyultak."[54] Ebbôl eredôen tehát Justus a jóval nehezebb életkörülmények között élô és a munkahelyen „többszörös" alárendeltségben dolgozó csoportba tartozott. Mindebbôl természetesen az is következik, hogy Justus a „sárga" karszalagosok barakkjainak egyikében lakott. (A három „sárga" barakk a tábor északi és északnyugati részén állt.) Azt mindebbôl már lehetetlen kikövetkeztetni, hogy Justus részt vett-e vagy sem a „sárgák" által megtartott „péntek esti istentiszteleteken".[55]

A munkahely

Justus Pál említett „Személyilap"-jának „bori munkahelye" rovatában az áll, hogy „vasútépítés", a „milyen munkát végzett" rovatban pedig azt rögzítették, hogy „bányavasútépítés". (A „bori német munkaadó neve" rovatban pedig az áll, hogy: „Siemens Bauunion G.M.B.H.".) Justus tehát a *Bregenz*-táborba kerültek szokásos munkahelyén, a szokásos munkát végezte: a vasúti nyomvonalat építette. (Nem tudható, hogy a „vasútépítés" és a „bányavasútépítés" között mi volt, volt-e egyáltalán különbség.) Természetesen ezen belül is nagyon sokféle munka volt (például erdôirtás, földmunka, alagútépítés, kôfejtés, csillézés, egyengetés, töltésépítés), de adat hiányában közelebbit nem tudunk.

Justus Pál három ellenôrzött tábori levelezôlapot írt feleségének a *Bregenz*-altáborból. Ezek alapján sem tudunk azonban meg többet munkavégzésérôl. Július 24-én például ezeket a sorokat vetette papírra: „Magamról nem sokat írhatok: teljesen egészséges vagyok, a munkát jól bírom, nap-nap után magaslati levegôn, fürdônadrágban dolgozom, a koszt jó, cigarettát is kapunk, úgy, hogy semmi baj nem volna, ha miattatok nem volnék nagyon nyugtalan."[56]

A táborban vasárnap munkaszüneti nap volt. Ekkor – írja Gál Dezsô – „…adódtak emlékezetesen kellemes pillanatok is ottlétünk során. Néha, egy-egy nyugodtabb vasárnap alkalmával, mi osztálytársak néhány hozzánk csapódó társunkkal együtt leheveredtünk és verseket olvastunk, vagy filozófiai vitákat folytattunk…".[57] Az életkor, osztálytársi kapcsolatok stb. szerint csoportosuló munkaszolgálatosok között elképzelhetô, hogy volt egy „politikai" vagy „baloldali" csoportosulás is. Ezt támasztja alá Justus Pál késôbbi visszaemlékezése, miszerint „A táborban is próbáltam szervezni, agitálni, elôadásokat tartottam. Errôl tud Miklós János, Szilágyi Pál."[58] Justus más helyen azt írta, hogy „Borba kerültem, az ottani pokol leírása nem tartozik ide, csak annyit kell megjegyeznem, hogy ott is agitáltam s dolgoztam".[59]

Visszavonulás

Az elôrenyomuló szovjet hadsereg és a fokozódó partizánveszély miatt a Bor környéki altáborokban elrendelték a munka befejezését. A magyar keret 1944. szeptember 6-án vagy 7-én visszakísérte a *Bregenz*-tábor foglyait a Bor mellett lévô központi táborba. A Radnóti-szakirodalomból tudjuk, hogy itt és ekkor találkozott össze Radnóti Miklós, Mária Béla, Szalai Sándor és Justus Pál.[60] A munkaszolgálatosokat ekkor már rendszeres munkavégzésre nem, csak értelmetlen

téglahordásra kényszerítették. A túlzsúfolt, kevésbé kontrollálható tábori környezetben és a zavartság jeleit mutató keret lankadó figyelme mellett több lehetôség volt találkozni és beszélgetni.[61] Nyilván Justus is ki tudta használni ezt a lehetôséget, és sokat találkozott régi és új barátaival. Azt dokumentálni is tudjuk, hogy Radnóti Miklós a Borban írt és „letisztázott" verseit itt adta át megôrzésre Szalai Sándornak.[62] Justus volt az Szalai Sándorral együtt, aki ezeket a verseket késôbb egy temesvári lapban közzétette.

A *Berlin*-táborból két lépcsôben indították el Magyarország felé a mintegy hatezer fôt számláló munkaszolgálatosokat. Justus Pált – mint általában a *Bregenz*-tábor munkaszolgálatosait – a második lépcsôben indították el. Gergely István korabeli naplója szerint mindez így történt: „Szept. 28. csüt. Este jött a parancsolat [olvashatatlan]. Indulás hazafelé. Leírhatatlan öröm, boldogság [olvashatatlan]. Egész éjjel lázas készülôdés, alig alszunk, Isten tudja hányadszor becsomagolunk. 2 kenyeret, 1 kg-os konzervet, mintegy 40-45 dkg kekszet és 20 dkg lekvárt kapunk. Szept. 29. péntek. ½ 6-kor sorakozó, indulás 7-kor, kisebb álldogálással 15 km-t gyalogolunk, délben 1 óra pihenô a legégett *Bregenz Lager*ben. Tovább menetelés és a *Franken Lager*[63] istállójában fedett hely alá kerülünk az esô elôl. Úgy van, hogy nem lehet tovább menni, az út el van zárva, az ales. [alezredes] nem tudott tovább menni. Szept. 30. szombat. Schäffer [Gusztáv][64] fôhadnagy saját felelôsségére tovább halad. Délelôtt 11 felé fegyverropogás, majd a partizánok szó nélkül elfognak. Az utat tovább nem folytathatjuk, mert alá van aknázva."[65] Justus Pál és társai visszanyerték szabadságukat. (Justus Pál „Személyilapjá"-n is az szerepel, hogy „1944. IX. 30."-ig volt munkaszolgálatos.[66])

A visszanyert szabadság azonban nagyon törékeny volt. A felszabadulás ugyanis háborús, hadmûveleti területen, a német csapatok és a velük harcoló csetnikek által uralt környéken történt. A zsidó munkaszolgálatosokat felszabadító kis létszámú partizán alegység éppen ezért a munkaszolgálatosokkal együtt azonnal északkelet felé kezdett el menetelni, és a sûrû erdôségekbe vette be magát. A központi táborhely elérése után a partizánok megkérdezték a volt munkaszolgálatosoktól, hogy ki akar közülük partizánnak állni. Talán kétszázan jelentkezhettek. Justus Pál azt mondta késôbb, hogy a „felszabadulás után nyomban jelentkeztem fegyveres szolgálatra a németek ellen".[67] Máshol Justus azt írta, hogy „A partizánok kiszabadítottak, ekkor 660 bajtársam politikai megbízottjaként mûködtem…"[68] Ezt támasztotta alá bori munkaszolgálatos társa, Mária Béla, aki a Justus ellen indított perben tanúként azt mondta, hogy Justus „…egy éjszaka elme-

sélte, hogy a jugoszláv partizánoknál a hadsereg egy egységénél politikai megbízott volt".[69] Mindennek némileg ellentmond az, ami Justusnak a Legfelsôbb Bírósághoz benyújtott Perújítási tárgyalási jegyzôkönyvében szerepel. Justus ebben azt állította, hogy „onnan [Borból] azonban megszöktem 1944 augusztusában [szeptemberében] és jelentkeztem a jugoszláv hadseregbe katonának. A szökött munkaszolgálatosokból egy kisebb egység alakult és ennek én lettem a parancsnoka."[70]

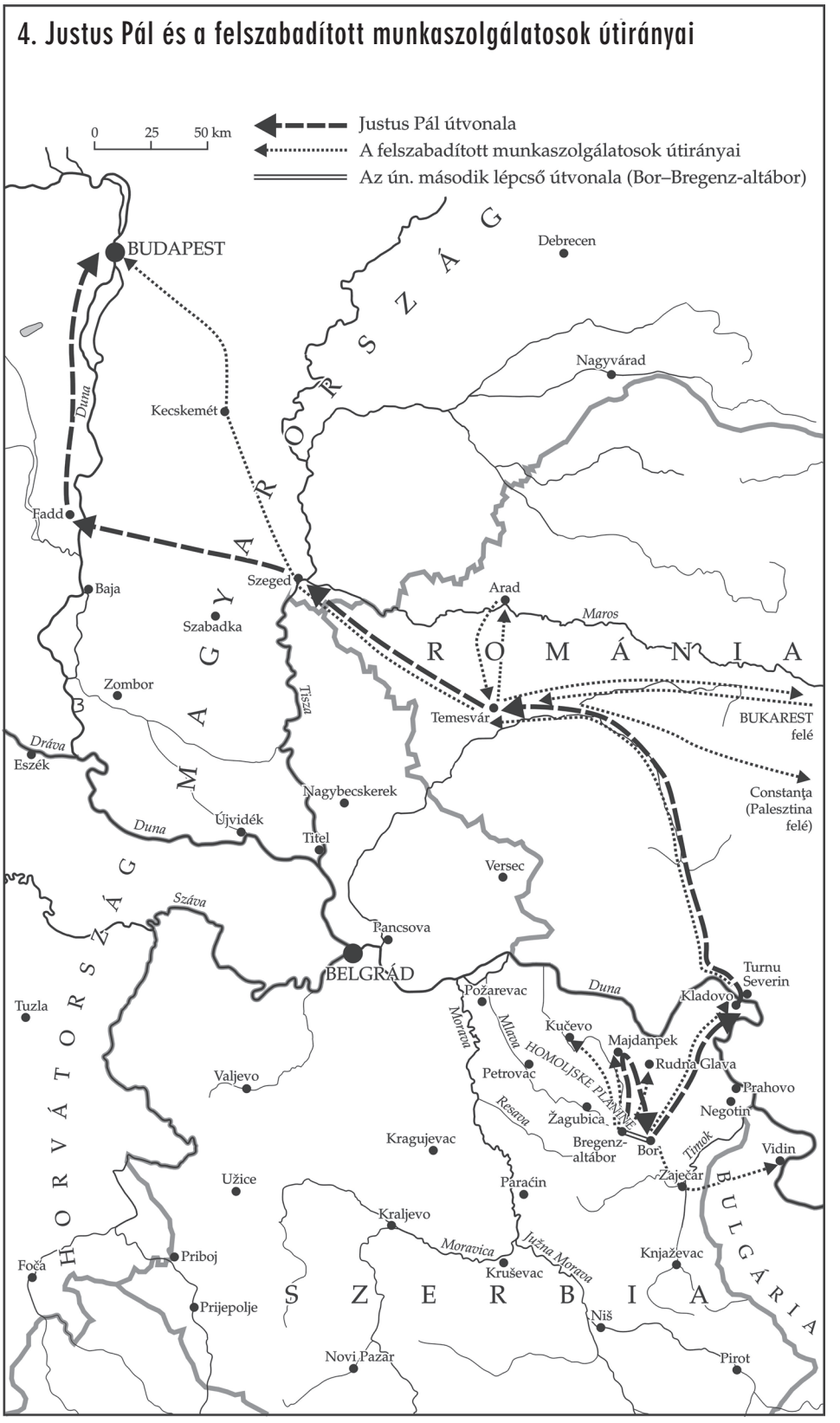
A Budapesten élô Ozorai István nemcsak együtt szabadult fel Justussal, de ezt követôen is együtt volt vele. Közlése szerint „…a partizánokkal való, részünkre szerencsés találkozás után rövid idôvel Majdanpek térségében egy partizántiszt rendelkezésére több, mintegy 100-100 fônyi csoportra oszoltunk azzal az ideiglenes céllal, hogy az éppen akkor nyugat felé menekülô 6. német hadsereg egységeivel ne találkozzunk. Bolyongásunk, szó szerint hegyen-völgyön át kb. egy hétig tartott."[71] „Egyetlen kulturális eseményre emlékezem. Az én 100 fôs csoportomban volt Justus Pál, akinek nevét még a hozzám hasonló 18 éves gyerekek is már hallották. A mi csoportunkban mondhatom azt, hogy a *primus inter pares* volt Justus Pál, ô volt a legmûveltebb közülünk, ô volt a »valaki«. Justus Pál egy fantasztikusan képzett óriási elme volt. Ô esténként mesélt nekünk gyerekeknek, ô tartotta szóval a társaságot. Mesélt politikáról, történelemrôl. Nem emlékszem, mit is mondott, de hálásak voltunk neki. Az volt a kulturális esemény, hogy köréje gyûltünk és hallgattuk, hogy ô mit mesél este. Justus Pált senki nem nevezte ki valamivé, senki nem nevezte ki ôt semmire."[72]

Mindebbôl talán az következik, hogy Justus nem jelentkezett partizánnak és nem volt partizán. Justus a legtekintélyesebb tagja, informális, politikai vezetôje lehetett az egyik, partizánok által navigált, mintegy száz fôs bori csoportnak.

Az informálisan Justus által vezetett csoport a felszabadított Bor felé vette útját. Ozorai István szerint „menet közben terjedt el a hír, hogy jobb híján visszamegyünk Borba és az ott maradt barakkokban várjuk a jó szerencsét. Utána nem tudom, mi történt Justussal, mert akkor visszamentünk Borba, ott közölték velünk, hogy emberek, nekünk sincs ennivalónk, a tábor kapuja szabad, mindenki csináljon, amit tud. A Tito-féle hatóságok legnagyobb jóindulata mellett sem tudtak a – becslésem szerint – kb. 1500, kalandos utakon Borba visszajönni kényszerült embernek enni adni."[73] Ozorai István a *Berlin*-táborba, míg Justus valószínûleg a Borban lévô *Brünn*-táborba került. Sólyom Gábor itt ismerkedett meg Justussal. „Ez a találkozás akkor jött létre, amikor a partizánok által történt felszabadításunkat követôen visszatér-

tem Bor városába. A várost az elôretörô szovjet csapatok már megtisztították a németektôl és átadták a város igazgatását a jugoszláv polgári hatóságoknak. Mi, felszabadult munkaszolgálatosok néhány száz fôs csoportja az egykori *Brünn*-láger barakkjában szállásoltuk el magunkat. Ellátásunkról a kifosztott városban senki nem gondoskodott és szó szerint koldulásra kényszerültünk, hogy elkerüljük az éhenhalást. Ekkor történt egyik este a barakkban összegyûlve, hogy egy általam addig ismeretlen, negyvenes éveinek elején járó, törékeny alkatú, szemüveges férfi az egyik háromszintes priccs tetejére felkapaszkodva szót kért. Mondanivalójának lényege a bemutatkozást követôen az volt, hogy hatalmazzuk fel ôt, hogy a nevünkben eljárjon a partizán parancsnokságon, hogy az élelmezésünkrôl, valamint a csoportos hazaszállításunkról gondoskodjanak. Mindez 1944. október 10-e körül történt és mindnyájunkon olyan érzés lett úrrá, hogy a háború hamarosan véget ér és hazatérésünknek már csak technikai akadályai lehetnek (megfelelô számú vagon). A férfi olyan meggyôzô és pallérozott stílusban beszélt, hogy közfelkiáltással felhatalmaztuk ügyünk képviseletére. Érdeklôdésemre megtudtam, hogy az illetô férfi otthon szociáldemokrata körökben már elismert, nevet szerzett magának tanulmányok publikálásával. […] A *Brünn*-lágerben vállalt megbízatása sajnos nem járt sikerrel. Bár esténként mindig beszámolt különbözô személyekkel folytatott tárgyalásairól, de ígérgetéseken kívül egyéb segítségrôl nem tudott számot adni. Ezen eredménytelen próbálkozásai láttán úgy döntöttem, saját kezembe veszem sorsom intézését és néhány nap után elhagyva a lágert, útnak indultam a már felszabadult Románia felé."[74] Ozorai István pedig, mivel „szálltak a (rém)hírek, teljesen egyéni elhatározás alapján, kis csoportokban a többség elindult a román határ, Kladovo felé. […] Justus Pál természetesen ekkor nem volt velünk."[75] Ugyanakkor egészen biztosan Justus is Románia felé vette az irányt. Az ô „kis csoportjába" tartozott Szalai Sándor és Mária Béla. Utóbbi – a már említett tanúvallomásában – azt mondta, hogy „csak kb. 1944 októberében találkoztam vele, illetve voltam vele együtt, mikor már jöttünk vissza Románia felé".[76] A Románia felé tartó boriak szokásos útvonala a Duna két partján lévô Kladovo (szerb) és Turnu Severin (román) környékén történô átkelés után, Arad és Temesvár volt. Ozorai István leírása szerint „bajtársammal vágtam neki a kalandos gyalogútnak. Október 15-én (!) keltünk át egy rozoga hajón Turnu-Severinbe, onnan vonattal mentünk Temesvárra."[77] Magától Justustól annyi tudható meg, hogy „október közepén a Jugoszláv hadseregbôl elbocsátottak bennünket és Romániân keresztül hazaindultunk".[78] Justus – a már idézett – börtönben kelt életrajzi felsorolásában nem em-

4. Justus Pál és a felszabadított munkaszolgálatosok útirányai

líti külön Aradot, így ha meg is fordult ott, jelentôs szerepet biztosan nem töltött be az életében és a hazajövetelében.

Temesvár

Araddal ellentétben Temesvár fontos szerepet játszott Justus Pál életében. A börtönben, 1954-ben azt írta errôl, hogy Temesváron „…dolgoztam két hónapig (1944. okt. végétôl dec. végéig) a Magyar Népi Szövetségben,[79] amit tanúkkal és a »Szabad Szó« címû ottani napilapban írt cikkeimmel igazolhatok".[80] Szintén a börtönben kiegészítette ezt további, nem lényegtelen információval, miszerint „Temesváron is jelentkeztem fegyveres szolgálatra a németek ellen a szovjet és román hatóságoknál".[81] Ismét máshol úgy foglalja össze ezt az idôszakot, hogy „Egy ideig Temesváron voltam, ott a Kommunista Párt tömegszervezetében, a Magyar Népi Szövetségben dolgoztam, cikkeket írtam az újságba és 1944. november 7-én én tartottam az ünnepi beszédet."[82] Justus temesvári idôszakáról Mária Béla azt mondta, hogy „… Temesvárra érve az akkor induló magyarnyelvû demokratikus »Szabad Szóban« írt cikkeket, fôleg munkásmozgalmi tárgyúakat. Elôadásokat tartott a Magyar Népi Szövetség szervezetében is."[83] Szalai Sándor pedig annyit mondott errôl az idôszakról Tolnai Gábor irodalomtörténésznek, hogy a „Szabad Szónál dolgozgattunk".[84] Mivel biztosan tudjuk, hogy Justus legkésôbb 1944. december 25-én[85] már Szegeden volt, a temesvári idôszaka valóban körülbelül 60 nap lehetett.

Több okból is érdemes még elidôzni a temesvári idôszakánál. Temesvár ugyanis – akárcsak Arad – a második világháború ideje alatt végig Romániához tartozott, nem csatolták Magyarországhoz. A város épségben megmaradt, mûködôképes volt és viszonylagos bôségben élt. A romániai zsidókat az 1940-es évek elején a falvakból a városokba költöztették, a munkaképes zsidókat munkatáborokba vitték, sokakat deportáltak. A jelentôs számúnak mondható temesvári zsidóság közül azonban viszonylag sokan helyben maradtak és javaikat is megtarthatták. (Temesváron 1930-ban 7801, 1946-ban 4960 zsidó élt.[86]) Románia kiugrását követôen a JOINT segélyszervezet[87] gyorsan megjelent Aradon és Temesváron is, így a bori munkaszolgálatosokat már egy jól mûködô JOINT-adminisztráció fogadhatta. Temesvárnak szellemi, „politikai" kisugárzása is volt, itt adták ki a neves író, Méliusz József szerkesztette *Déli Napló*t, majd 1944. október 30. után jogutódját, a *Szabad Szó* címû lapot. Justuséknak tehát mindenféle szempontból volt hová csatlakozni: az elsô pillanattól fogva volt hol lakniuk, voltak barátaik és eszmetársaik és volt munkájuk. Mindezeken túlmenôen

Justus számára Temesvár nem csak a háború poklából való megszabadulás elsô békés és „bôséget” jelentô állomása, a normális életbe való visszatérés színtere és a hozzá méltó szellemi közeg, de huszonegy évvel késôbbi halálának színhelye is. Ugyanabban a temesvári házban halt meg, ahova a sors megérkezése után vezérelte.

A második lépcsôbôl, különbözô idôpontokban sok száz, de lehetséges, hogy ezernél is több bori munkaszolgálatos érkezett Temesvárra,[88] „ahol az ottani zsidó hitközség családokhoz közvetített ki bennünket”[89] – írta Ozorai István. A zenei tanulmányait Temesváron kezdô, késôbb világhírû zeneszerzô, Kurtág György elmondása szerint Justus az ô diáktársához, a belvárosban lakó Stein Emilékhez került.[90] Lehet, hogy ez nem volt teljesen véletlen, hiszen Stein Emil édesapja Galilei-körös volt és illegális kommunista.[91] Bodor (Singer) Pál írótól tudjuk, hogy Justus gyakran megfordult náluk, a temesvári Erzsébetvárosban álló Romulus utca 10. számú házban.[92] Az akkor egyetemista Bodor Pál így emlékszik vissza Justusra: „A kertre nyíló teraszon vacsorázgattunk nemegyszer, Justus Pált is akkor ismertem meg. […] Justus markáns arcú, idôsebb, akkor 40 éves, hallgatásba burkolódzó férfi volt.”[93] Az itt összegyûlô társaság tagja volt a szintén volt bori munkaszolgálatos, Kupfer (Réz) Ádám is, akit viszont a Singer család fogadott be. A késôbbi neves író, Réz Ádám és Bodor Pál itt kötött barátságot.

Justus Pál munkahelye – mint említettem – a temesvári napilapnál, a *Déli Napló* jogutódjánál, a *Szabad Szó*nál volt. A Borból a laphoz került volt munkaszolgálatosok megalapították – a Justus által elnevezett – „szerbiai munkatáborokból visszatérô kitûnô magyar újságírók és írók” informális csoportját.[94] Az elsô közös megjelenés során önmagukat „bori deportáltak”-ként aposztrofálták (a továbbiakban: bori deportáltak csoportja). A bori deportáltak csoportja Halász Jenô és Mária Béla orvos-költôkbôl, Szalai Sándor filozófusból és Justus Pál politikus-költôbôl állt. A csoport tagjai 1944. október 30. és december 22. között számos politikai, közéleti és irodalmi vonatkozású írást tettek közzé. A kolozsvári könyvtáros-bibliográfus házaspárnak, Meister Róbertnek és Meister Évának köszönhetôen azt is tudjuk, hogy Justus összesen hét alkalommal jelent meg önálló anyaggal a lapban.[95] Ezek közül irodalomtörténeti szempontból a legjelentôsebb az elsô, a csoport által közösen írt és szerkesztett, Radnóti-verseket is közlô megjelenés (1944. október 30.).[96] Itt közölték – Justus Pál rövid életrajza után – a német bevonulást követôen, 1944. március 19-én írt, *Beszélj tovább!* címû versét is. Justus Pál jegyez még a lapban egy színházi és három politikai vonatkozású újságcikket, valamint közölt egy újabb verset is. Ezekben a Szovjetunió színházi életérôl, a Magyar Népi

Szövetségrôl, a németországi hadszíntérrôl és az „ôszirózsás magyarországi forradalomról” írt különbözô terjedelemben. (A *Szabad Szó*ban megjelent, *Fordul alattad az ég* címmel közölt versét 1939 decemberében írta.) Külön említést érdemel az „ôszirózsás magyarországi forradalomról” 1944. november 1-jén írt hosszabb újságcikke. Ennek bevezetôjében ugyanis bejelentette, hogy a bori deportáltak csoportja „»Magyarország másik arca« gyûjtôcímmel cikksorozatot indít a huszonötéves magyar ellenforradalom megismertetésére”.[97] A cikksorozat feltehetôen utolsó, hatodik részét Szalai Sándor írta a december 8-i lapszámban.[98]

A bori deportáltak csoportja ezen túlmenôen is kiemelten foglalkozott a *Szabad Szó* hasábjain a bori munkaszolgálatosokkal kapcsolatos hírekkel. Justus Pál közölte barátjának, bori bajtársának, a korábban „évekig Svájcban élô újságíró,” Lippai Imre partizánélményeit. Lippai a munkaszolgálatból való szabadulás után partizán lett, eljutott Tito fôhadiszállására, majd 1944 végén Temesvárra érkezett. (Lippai édesapja, id. Lippai Imre szegedi üzletember, mozitulajdonos és filmproducer volt, akinek Szegeden emléktábla és utca ôrzi a nevét.) Ifj. Lippai Imre késôbb könyv formájában is megörökítette jugoszláviai újjászületését.[99] Kötetének egyik fejezete a *Bregenz*-tábori fogvatartásával foglalkozik.

A *Szabad Szó* más, fontos bori vonatkozású anyagoknak is helyet adott. Közreadta Blitz Endre volt bori munkaszolgálatosnak a *Bori lágerlakó megrendítô levele a Szabad Szóhoz* címû szerkesztett levelét.[100] Blitz az elsô lépcsôben elindítottak között volt, de Pancsován lemaradt a menetrôl és német katonák kezébe került. Ôk azután Nagybecskereken lelôtték, de a véletlennek és a szerb partizánoknak köszönhetôen életben maradt. A *Szabad Szó* a cservenkai mészárlásról is közölt beszámolót a történtek után másfél hónappal. A mintegy 700-1000 bori zsidó kivégzésérôl ez volt minden bizonnyal az elsô újságcikk. A mészárlás történetét a cservenkai kivégzô gödörbôl kimászó Dászkál Béla mondta el Halász Jenônek.[101] Ezek a *Szabad Szó*ban megjelenô bori híradások mai tudásunk alapján is teljes egészében hitelesnek tekinthetôk és forrásértékûek. Mindez azonban nem igaz a bori munkaszolgálatosok bonyhádi kivégzésrôl a *Szabad Szó*ban elsôként megjelent híradás esetében. A késôbbiekben részletesen leírtak szerint tévesnek bizonyult az ezerötszáz magyar baka és ezerkétszáz bori munkaszolgálatos bonyhádi kivégzésérôl szóló beszámoló.[102]

Érdemes számba venni Justus Pál bori vonatkozású verseit. Justus Pál nem közölte Borban írt verseit a *Szabad Szó*ban és értelemszerûen nem közölhette a késôbbi bebörtönzése alatt Borról írt verseit. A Justus-

hagyatékban fennmaradt két, Borban írt verse. A legépelt formában olvasható verseit *(Üzenet*, *Vasfekete szerb éjszaka)* 1944 augusztusában és szeptemberében írta.[103] A börtönben feltehetôleg Justusnak 1949-ben meg kellett írnia a Szociáldemokrata Párt történetét. A gépelt szöveg hátoldalán Justus tintaceruzával, nagyon apró, gyöngybetûkkel írt versfüzérei olvashatók. A versek között találunk Rilke-, Baudelaire-, Rimbaud-idézeteket, de túlnyomórészt Justus saját, néha többször átírt versei kerültek papírra. A cím nélküli versek között gyakran olvashatunk Borral kapcsolatos versszakokat.[104]

A bori munkaszolgálat és a börtönévek közötti idôszakban írt, bori témájú versrôl is tudunk. Fennmaradt két noteszlap Justus 1945-ös zsebnaptárjából. Ebbe írta a *Rabságból* címû, tábori fogvatartásáról szóló versét.[105]

A bori deportáltak csoportja valószínûleg 1944. december végéig dolgozott a *Szabad Szó*nál.[106] Justus ez alatt az idô alatt jó barátságba került a lap fôszerkesztôjével, Méliusz Józseffel és családjával. Errôl tanúskodik a Méliusz-hagyatékban megmaradt és máig publikálatlan *Köszöntô* címû Justus-vers.[107] Justus Pál Temesvárról Szegedre utazott. A kihallgatása során elmondottak szerint itt „…jelentkeztem Pikler Györgynél, az MKP akkor szegedi titkáránál”.[108] Justus egyben a szegedi szovjet városparancsnokságon is jelentkezett december 26-án. Itt azonban – mint ahogyan azt írta életrajzában – „a szovjet elhárítószervek lefogtak, mert valaki feljelentett, hogy trockista vagyok. Két hétig voltam letartóztatásban, amely idô alatt fôképpen a háború alatt végzett tevékenységemrôl kérdeztek, végül pedig azzal bocsátottak el, hogy: »maga jó elvtárs, menjen haza és dolgozzon«”.[109] Justus Szegedrôl Faddra ment, ahol hosszabban idôzött, és ahol – zsebnaptárának tanúsága szerint – verset is írt. Ezt követôen Budapestre érkezett 1945. február 4-én vagy 5-én. A megérkezését követôen felkereste ôt Marosán György, és – ahogyan Justus fogalmazott – megkérdezte, „hogy mi a tervem”.[110]

[1] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: nincs.

[2] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: nincs.

[3] „I. Besúgással elkövetett népellenes bûntett. II. Közhivatalnoki állás felhasználásával elkövetett hûtlenség. III. A demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés bûntett miatt." ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 320.

[4] Uo.

[5] Uo.

[6] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 62.; ÁBTL 2.1.-I/84-c (V-142712/3.) 52. Farkas Vladimír államvédelmi ezredes volt a vallatója Justus Pálnak. A Legfelsôbb Bíróság Perújítási tárgyalása során Farkas Vladimír elismerte, hogy Justus Pálból testi és lelki erôszakkal kényszerítették ki az önmagára terhelô vallomást. ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 328.

[7] ÁBTL 2.1.-I/84-c (V-142712/3.) 193. Magyar Népköztársaság Legfelsôbb Bíróság Határozata. Budapest, 1950. 08. 30. Nytsz.: B. eln. 001345/1956/3. sz.

[8] ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 222–254. oldalak hátoldala. Justus Pál: Feljegyzés. (A Magyar Szociáldemokrata Párt története.) Budapest, 1949. 09. 02. Nytsz.: nincs.

[9] ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 244. oldal hátoldala. Justus Pál: Feljegyzés.

[10] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzôkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04. Nytsz.: nincs.

[11] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 113. Összefoglaló jegyzôkönyv Justus Pál vallomásairól.

[12] Uo.

[13] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 165. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.

[14] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 113. Összefoglaló jegyzôkönyv Justus Pál vallomásairól.

[15] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17.

[16] Uo.

[17] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 3. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 12. Nytsz.: nincs.

[18] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 4. Jelentés. Budapest, 1954. 09. 12. Nytsz.: nincs.

[19] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.

[20] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál és feleségének, Wagner Edithnek a levelezése. Gy.n.sz.: 2010/4/3. A PIM fôigazgatója, E. Csorba Csilla mûvészettörténész közlése szerint a Justus-dokumentumok Dr. Sömjénné Csécsy Magdától származnak, aki Csécsy Imre könyvében találta meg ezeket a Justus-lapokat. E. Csorba Csilla elektronikus levele. Budapest, 2011. 09. 07.

[21] A négy oldalas, írógéppel írt szöveg megnevezése: „1944. évi levelezés Justus Pál és Justus Pálné között". A negyedik oldal alján ez olvasható: „1982. március 27-én másoltam le e levelezést. Justus Pálné." A szó szerint legépelt szöveg alapján nem minden esetben lehet megállapítani, hogy ellenôrzött vagy ellenôrizetlen tábori levelezôlapot küldött Justus Pál.

[22] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezôlapja Justus Pálnénak. Jászfelsôszentgyörgy, Turóczy [Túróczi] tanya, 1944. 06. 08. Gy.n.sz.: 2010/4/3. Gépelt anyag: 1.

[23] A titkos jelrôl maga Justus Pálné írt az általa legépelt szöveg alatt. PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál és feleségének, Wagner Edithnek a levelezése. Gy.n.sz.: 2010/4/3. 1.

[24] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezôlapja Justus Pálnénak. Gy.n.sz.: 2010/4/3. Hely megjelölése nélkül. 1944. 06. 11. 2.

[25] MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál „Személyilap a bori koncentrációs tábor volt lakóiról". Kiállítva: Budapest, 1962. 03. 20. A géppel kitöltött lapról Justus Pál aláírása hiányzik. A lapon szereplô adatok minden bizonnyal Justustól származnak és hitelesnek tekinthetôk.

[26] A növényzettel sûrûn benôtt árok körülbelül tíz méter hosszú, három méter széles és fél méter mély.

[27] „*Ljubov smo uncili vatrom/da nam zemlja vise ne gori*." („Tûzzel tanultuk a szerelmet/hogy földünk többet ne égjen.") Magyarra fordította: Szukits Veronika.

[28] MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál „Személyilap".

[29] Kovács Dénes. Személyes közlés. Budapest, 2007. 08. 01.

[30] Szûts L. 1945. 18.

[31] Szûts L. 1945. 21–22.

[32] SZÛTS L. 1945. 22.
[33] SZÛTS L. 1945. 19–20.
[34] GÁL D. 2009. 34.
[35] SZÛTS L. 1945. 22. A *Bregenz*-tábortól hat kilométerre északra esô elsô tábor a *Lager Bayern* volt. Itt sosem tartottak fogva magyar munkaszolgálatosokat. A tábor helyét megtaláltam (2007. 08. 24.).
[36] Sólyom Gábor elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 10.
[37] Arató Istvánnal (Steven Arato) készített telefoninterjú: 2007. 03. 02., továbbá Steven Arato levele. Burns (USA), 2007. 04. 19.
[38] SZÛTS L. 1945. 18., 21., 25. és 39.
[39] Arató István telefoninterjú. 2007. 03. 02.
[40] John Ziltzer magnókazettára mondta bori munkaszolgálatának történetét. Caulfield (Ausztrália), 2007. 04. 05.
[41] Arató István telefoninterjú. 2007. 03. 02., továbbá Steven Arato levele. Burns (USA), 2007. 04. 19.
[42] Kovács Dénes. Személyes közlés. Budapest, 2007. 08. 01.
[43] CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 32. Jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 05. 07. Nytsz.: nincs.
[44] CsML XXV.8. 206/1945. Nb. V-106368. 75–85. Ítélet. Szeged, 1945. 07. 30. Nytsz.: Nb. 206-1945/17. Földi maradványai a szegedi régi rabtemetôben, azonosítatlan sírban találhatók. A Szegedi Fegyház és Börtön nem rendelkezik eltemetésérôl adatokkal. Dr. Kiszely Pál bv. dandártábornok büntetés-végrehajtási fôtanácsos mb. intézetparancsnok levele. Szegedi Fegyház és Börtön, Szeged, 2008. 11. 12. Nytsz.: 31-30-1100/2008. A temetô Szegedrôl Domaszék–Mórahalom irányába haladva a Bajai úton, a második vasúti útkeresztezôdés után balra található a régi nazarénus temetô (ma az Evangélikus temetô) területén. A területet bejártam (2007. 07. 30.), de a sírt nem találtam meg.
[45] Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2007. 08. 01.
[46] SZÛTS L. 1945. 71.
[47] Dr. Kovács Dénes személyes közlése. Budapest, 2007. 08. 01.
[48] SZÛTS L. 1945. 62.
[49] SZÛTS L. 1945. 62–63.
[50] GERGELY I. 1945. 8. A fekete borítású eredeti napló 14×10 cm-es, vonalas füzet. Elsô oldalán található felirat: „Petôfitábor / Budapest, 1944. / Munkatábori jegyzetek”. A napló 56 számozatlan oldalon, az 1944. 05. 30.–1945. 02. 23. közötti idôszakról tartalmaz hosszabb-rövidebb napi vagy visszatekintô (összefoglaló) bejegyzéseket. A napló utolsó oldalain nevek és magyar–francia szótár található.
[51] GÁL D. 2009. 35.

[52] Dr. Jemnitz János történész, Justus életrajzának kiváló ismerôje szerint Justus Pál sohasem keresztelkedett meg. Jemnitz János telefoninterjúja, 2008. 01. 04.
[53] GÁL D. 2009. 35.
[54] SZÛTS L. 1945. 73.
[55] Uo.
[56] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál levelezôlapja Justus Pálnénak. Gy.n.sz.: 2010/4/3. 3. Tábori postaszám: Kmsz. P/489. 1944. 07. 24.
[57] GÁL D. 2009. 36.
[58] ÁBTL 2.1.-I/84.-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
[59] ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) dosszié melléklete, 59. sz. alatt, 4. Justus Pál önéletrajza. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölése nélkül]. Az összesen négy oldalas, fénymásolatban meglévô önéletrajz negyedik oldalának hátoldalán géppel írva ez áll: „Beismerem, hogy a túloldali fényképen látható életrajzot én írtam. Az életrajzot 1944-ben, Szegeden adtam be az MKP-hoz. Budapest, 1954. IX. 14. Justus Pál elítélt."
[60] TOLNAI G. 1981. 210–211.; ANDAI F. 2003. 43.
[61] ANDAI F. 2003. 55–62.
[62] CSAPODY T. 2009g. 1378.
[63] A *Lager Franken* a *Bregenz*-altábortól körülbelül hat kilométerre északra lévô tábor.
[64] Peranyagát *lásd* VML XXV-3. 174/1947. Nb. A NOT.V.1366/1948/33. sz. jogerôs ítéletet *lásd* uo. 56–57. Sírját a kôszegi r. katolikus temetôben megtaláltam (2009. 09. 09.). A síron szerepelô felirat szerint ôrnagy volt.
[65] GERGELY I. 1945. 8.
[66] MEASZ-NÜB Archívum. Justus Pál személyilap. Rovata: „Mettôl meddig volt Borban (év, hó, nap)".
[67] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Justus Pál feljegyzése. Budapest, 1945. 07. 17. Nytsz.: nincs.
[68] ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) 59. Justus Pál: Önéletrajz. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölése nélkül] Nytsz.: nincs.
[69] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 156. Dr. Mária (Müller) Béla tanúkihallgatási jegyzôkönyve. Budapest, 1954. 09. 04. Nytsz.: nincs.
[70] ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) 52. Perújítási tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
[71] Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
[72] Ozorai István személyes közlése. Budapest, 2006. 06. 24.

[73] Ozorai István személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 13.
[74] Sólyom Gábor elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 04.
[75] Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
[76] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 155. Mária Béla tanúkihallgatási jegyzôkönyve. Budapest, 1954. 09. 04.
[77] Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
[78] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzôkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04.
[79] Magyar Népi Szövetség (MNSZ): a romániai magyarságnak 1944. 10. 16-án Brassóban megalakult demokratikus szervezete.
[80] ÁBTL 2.1. I-84-a. (V-142712/1.) 195. Justus Pál sk. feljegyzése. Budapest, 1954. 07. 27. Nytsz.: nincs.
[81] Uo.
[82] ÁBTL 2.1. I-84-a. (V-142712/1.) 100. Összefoglaló jegyzôkönyv Justus Pál vallomásairól. Budapest, 1954. 09. 04.
[83] ÁBTL 2.1.-I/84-b. (V-142712/2.) 155. Mária Béla tanúkihallgatási jegyzôkönyve. Budapest, 1954. 09. 04.
[84] Csapody T. 2009g. 1379.
[85] ÁBTL 2.1. I/84-c. (V-142712/3.) 52–53. Perújítási tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
[86] Kovách G. 1993. 51.
[87] JOINT: Joint Distribution Committee. Az elsô világháború alatt az USA-ban, a háború áldozatainak segélyezésére alakult zsidó szervezet, amely a második világháború idején nemzetközivé vált.
[88] Kovách G. 1993. 51.
[89] Ozorai István elektronikus levele. Budapest, 2007. 12. 13.
[90] Kurtág György személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 05.
[91] Kurtág György személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 05. Sajnos nem ismert Stein Emil édesapjának a neve.
[92] A temesvári Romulus utca 10. sz. ház (telekszám: 1869.) ma a Hattyú utca 10. sz. ház.
[93] Bodor Pál közlése. Telefoninterjú, 2007. 07. 05.
[94] Justus P. 1944. 4–5.
[95] A kolozsvári Egyetemi Könyvtár Dokumentációs Osztályának munkatársai, a kolozsvári könyvtáros-bibliográfus Meister Róbert és felesége, Meister Éva kérésemre átnézte a *Déli Napló* és a *Szabad Szó* 1944. 10. 30. és 1944. 12. 31. közötti számait. Kutatásuk alapján közlöm a megjelenésekre vonatkozó adatokat.
[96] Radnóti Miklós verseinek közléséröl a késôbbi fejezetekben részletesen írok.
[97] Justus P. 1944. 4.

[98] SZALAI S. 1944b. 5.
[99] LIPPAI I. 1945.
[100] BLITZ E. 1944. 4. Blitz Endre levelét rövidített és szerkesztett formában közölte a lap.
[101] HALÁSZ J. 1944. 4.
[102] SZALAI S. 1944a. 5.
[103] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál: Üzenet. Bor-Szerbia, 1944. augusztus. Justus Pál: *Vasfekete szerb éjszaka*. Bor-Szerbia, 1944. szeptember. Gy.n.sz.: 2010/4/9.
[104] ÁBTL 2.1.-I/84. (V-142712.) 250–254. Justus Pál: Feljegyzés [Az MSZDP története]. Budapest, 1949. 09. 02. A Borral foglalkozó versszakok keletkezésének dátuma: „949. XI." és „950. XII.".
[105] PIM Kézirattár. Justus Pál hagyatéka. Justus Pál 1945-ös zsebnaptárának noteszlapjai. 87–88. fólió. Justus Pál: Rabságból. Fadd, 1945. 01. 17. Gy.n.sz.: 2010/4/9.
[106] A *Szabad Szó* lapszámai 1945 év elsô két hónapjából hiányoznak. Március–áprilisban pedig a bori deportált csoport tagjaitól a lapban nem jelent meg írás.
[107] Justus Pál: Köszöntô (Méliuszéknak szeretettel). Temesvár, 1944. 10. 26. PIM Méliusz József hagyatéka. Gy.n. sz.: 1979/61.
[108] ÁBTL 2.1.-I/84-a. (V-142712/1.) 168. Jegyzôkönyv Justus Pál elsô kihallgatásáról. Budapest, 1954. 07. 12.
[109] ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) 52–53. Perújítási tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1954. 09. 14. Nytsz.: B 001303/1955/6.
[110] ÁBTL 2.1.-I/84-c. (V-142712/3.) dosszié melléklete, 59. sz. alatt, 4. Justus Pál önéletrajza. Szeged, 1944. [hó, nap megjelölés nélkül].

III.

Marányi Ede, a bori táborcsoport főparancsnoka

Balogh András alezredes

A Magyar királyi honvédelmi miniszter 1943. július 6-án rendeletet adott ki a „különleges alkalmazásra" Borba vezényelt V. közérdekû munkaszolgálatos zászlóalj (kmsz. zlj.) felállítására.[1] A miniszter a hadmûveleti területre vezényelt „munkás századok" parancsnokának Balogh András alezredest nevezte ki. A „M. kir. Bori-i [sic!] munkáscsoport parancsnokság" elsô „csoportparancsnoka" tehát a szegedi V. honvéd hadtestparancsnokság állományába tartozó és ekkor negyvennyolc éves Balogh András alezredes lett.

Balogh Andrásnak a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fellelhetô vastag aktája és az abban szereplô ún. „Anyakönyvi lap"-ja alapján pontosan megismerhetô katonai pályafutása.[2] Megtudható például, hogy Balogh az elsô világháborúban, 1914 augusztusában az orosz fronton megsebesült, és hat évig volt orosz hadifogságban. Ezt követôen különbözô helyeken, különbözô beosztásokban teljesített szolgálatot. Figyelmet érdemel, hogy 1939 elején, az ôrnagyi rendfokozat elérését követôen Budapestrôl a kassai „kémelhárító osztályhoz" került.[3] Katonai pályafutása alatt a németül és oroszul beszélô Balogh András számos katonai kitüntetést kapott.[4] A harctéri combsérülés, a hadifogságban és utóbb szerzett betegségek miatt 1941 végén a honvéd szakszolgálat tiszti állománycsoportjába sorolták, és irodai beosztást kapott. A dossziéjában található egyik utolsó dokumentum szerint azonban 1942 elején kérte egészségügyi állapotának felülvizsgálatát és „harctéri szolgálatra való kivezénylését".[5] A Szegeden kiállított honvéd orvosi bizonyítvány, majd pedig az ennek nyomán 1942 májusában megszületett „Parancsnoki vélemény" szerint Balogh Andrást egészségesnek minôsítették, és „csapatszolgálatra alkalmas" besorolást kapott.[6] Dossziéjából további adatok nem tudhatók meg róla. A bori csoportparancsnoki kinevezésérôl sem ebbôl az anyagból tudunk. A dosszié azonban nyilván tartalmazta az erre vonatkozó dokumentációt is, mivel fennmaradt itt néhány, általa Borban kiadott Tiszti parancs másolata.

Balogh András alezredes mintegy fél éven keresztül volt az V. kmsz. zlj. parancsnoka. Ez idô alatt a háromezer magyar munkaszolgálatost egyetlen táborban, a bori *Berlin*-táborban tartották fogva. Balogh már nem volt Borban, amikor 1944 nyarán megérkezett a Bor környéki altáborokban elhelyezett újabb háromezer munkaszolgálatos. Mindebbôl eredôen nem lehetett jelen, amikor a hadi helyzet megváltozott: a német csapatok kénytelenek voltak visszavonulni és el-

hagyni Szerbiát és egyben a bori bányavidéket; amikor a munkaszolgálatosok közül sokan megszöktek, továbbá amikor a helyi partizánok támadással fenyegettek. Nem ô volt a parancsnok a bori csoportok szeptemberi visszaindítása, majd pedig a Szálasi Ferenc hatalomátvétele utáni idôszakban, amikor a bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadjára kerültek. Mindezzel együtt tudjuk, hogy Balogh parancsnoksága idejében is szokásos büntetési forma volt a kikötés („megkötözés-fenyítés"), és 1943 végén ô rendelkezett arról, hogy a rögtönítélô eljárás alá vont szökött munkaszolgálatosokat azonnal ki kell végezni.[7] Utóbbi napiparancsának kihirdetése nyomán ugyan nem került sor kivégzésre, de ez nem teljesen rajta múlott: hamarosan leváltották és hazarendelték. A bori munkaszolgálatosok között leváltásával kapcsolatban széles körben elterjedt, hogy ennek oka a németekkel szembeni és a munkaszolgálatosok melletti kiállásában, a liberális parancsnoki felfogásában és „zsidóbarátságában" keresendô. Ez a megközelítés nem nélkülözött minden alapot, mivel Gátföldy Egon ezredes, a HM Munkaügyi Fôcsoportfônökség egyik osztályának vezetôje visszaemlékezésében azt írta Baloghról, hogy „…mintegy száz jegyzôkönyvet terjesztett fel a HM-hez azon sorozatosan megismétlôdô bántalmazások miatt, amelyeket a német elômunkások és munkavezetôk követtek el a zsidó musz.-okon [munkaszolgálatosokon], de panaszt tett a vízhiány és az elhelyezés hiányosságai miatt is. Jelentést tett arról is, hogy a Todt-szervezet bori vezetôségével, illetve az egyik üzem vezetôivel súrlódásai voltak, amelyek következményeként a munkaerôt egy napra az illetô üzembôl kivonta. 1943. október végén a HM erélyes átiratban figyelmeztette a Todt-szervezet magyarországi megbízottját, Negel [Wilhelm Neyer] ezredest, hogy a bántalmazások és súrlódások megszüntetésére haladéktalanul történjék intézkedés, ellenkezô esetben a HM kivonja munkaerôit Szerbiából."[8] Gátföldy úgy emlékezett vissza, hogy a honvédelmi miniszter a történtek után „…a közben megbetegedett Balogh alezredes helyett Marányi Ede alezredest nevezte ki a bori munkáscsoport parancsnokául, aki 1943 decemberében vette át a parancsnokságot". Nem tudjuk dokumentálni, hogy a kinevezése elôtt valóban számos betegségben szenvedô Balogh alezredest tényleg betegsége miatt váltották-e le. A leváltás idôpontjában azonban Gátföldy téved: az csak 1944 januárjában történt. Marányi Ede alezredesnek ugyanis egyik fennmaradt Tiszti parancsából egyértelmûen ez következik.[9]

Balogh András alezredes további sorsáról alig tudunk valamit. A korábban már idézett Nagy György pontatlanul és a teljesség igénye nélkül írt a háborús bûncselekményekért elítélt bori keret tagjairól.[10]

Itt megemlíti Balogh András nevét, akit a népbíróság két év fogházbüntetésre ítélt.[11] Balogh András népbírósági aktáját azonban sajnos nem találtam meg.

Balogh Andrásról 1945 után a bori keret és a bori munkaszolgálatosok szinte egységesen pozitívan nyilatkoztak. Balogh András parancsnoki kvalitásairól és magatartásáról azonban szinte mindig a következô parancsnokkal történô összehasonlításban esett szó. Az összehasonlításokban Balogh általában mindig a pozitív, míg utódja, Marányi mindig a negatív parancsnok szerepét kapta.

A két parancsnok alezredes, Balogh András és Marányi Ede katonai pályája között számos azonosság és különbség fedezhetô fel. Balogh egy évvel volt idôsebb Marányinál, de mindketten 48 éves korukban kapták meg a bori parancsnoki kinevezésüket. Balogh András közel hat hónapig, míg Marányi nyolc hónapig volt a bori táborcsoport parancsnoka. Marányinak ehhez még hozzáadódik a visszavonulás alatti parancsnoki ideje (további körülbelül két hónap). Mindketten az orosz fronton szolgáltak az elsô világháborúban, amikor – több évre – hadifogságba estek. A német nyelv ismerete mellett így megtanultak oroszul is, ami késôbb a szerbiai hadmûveleti területre történô kinevezésük szempontjából nyilván elônyt jelentett. A Felvidék „visszafoglalását" követôen hosszabb-rövidebb ideig mindketten dolgoztak a katonai elhárításnak. Közösek abban is, hogy egyaránt súlyosnak mondható betegségekben szenvedtek, szakszolgálatosok voltak, illetve tartalékos, nyugdíjas „állományból" aktivizálták ôket. Egyaránt birtokosai voltak az Erdélyért Emlékérem kitüntetésnek. Közösnek mondható az is múltjukban, hogy elôttünk ismeretlen dokumentumok nyomán, ismeretlen okokból nevezték ôket ki a bori munkaszolgálatos zászlóalj élére. Bori tetteiért Balogh András feltehetôen személyesen felelt, és két évet töltött börtönben, majd pedig valószínûleg ismeretlenségben halt meg Magyarországon. Marányi Edét háborús bûncselekmények elkövetésének vádjával népbíróság elé idézték, és távolétében feltehetôleg a legsúlyosabb ítélet várt volna rá, ha 1944 végén nyugatra nem távozik. Kalandos életútja végén is hungarista maradt, és szolgálaton kívüli hungarista ezredesként, felelôsségre vonás nélkül halt meg nyolcvankilenc éves korában Nyugat-Németországban.

Marányi Ede alezredes

Marányi Ede bori csoportparancsnoknak számos neve és születési dátuma volt. Matkovcsik Edeként született (Matkovics, Matkocsik) és Antal Fehérként (Fehér Antalként) halt meg. Nevét Marányira magya-

rosította, de a katonai kémelhárításnál Matusekként is ismerték. Marányit a felszabadulás után sokan összetévesztették Muray Lipót alezredessel, akit háborús bûncselekmények elkövetése miatt 1945. május 1-jén kivégeztek.[12]

Marányi Ede Matkovcsik Károly (Karl Matkovcsik) Császári és Magyar királyi ôrmester fiaként született 1896-ban a Szerémséghez tartozó, Újvidék mellett lévô Péterváradon. A selmecbányai születésû Matkovcsik Károlyt a komáromi erôd tüzérraktárából helyezték át a péterváradi erôdbe. Különbözô tüzérraktárakban történt szolgálat után 1906-ban került vissza a Matkovcsik család Komáromba. Az osztrák katonai levéltárban fennmaradt Anyakönyvi lapjából pályafutása 1913-ig követhetô, amikor is tüzérszertári fôtisztviselôként szolgált Komáromban.[13] A szintén a levéltár által rendelkezésemre bocsátott és a közös hadsereg számára kiadott 1918-as rendeleti közlöny szerint Komáromból 1918. szeptember 1-jei dátummal rendelték az Alsó-Ausztriában lévô wöllersdorfi fôlôszerraktárba.[14] A család végül a Gyôr melletti Écsen, majd pedig Gyôrben telepedett le.

Matkovcsik-Marányi Ede katonai pályája – negyvenkét oldalas Anyakönyvi lapjának másolata és a budapesti, valamint bécsi katonai levéltárakban ôrzött dokumentumok alapján – jól nyomon követhetô egészen 1943 közepéig. A hivatalos személyleírása szerint 180 cm magas, szôke hajú, kék szemû Matkovcsik a pécsi hadapródiskola növendéke volt. A harmadik évfolyam elvégzését követôen, tizenkilenc évesen csapathoz történô beosztást kapott 1915. március 15-én. Közel két hónap elteltével már az orosz harctérre került a M. kir. 15. honvéd gyalogezred zászlósaként. A frontvonalba történt kiérkezést követô ötödik napon azonban „egész zászlóaljával, önhibáján kívül" „hadifogságba jutott" (1915. május 28.). (Sebesülést nem szenvedett.) Hadifogságának három évérôl keveset tudunk. A honvédelmi miniszternek címzett beadványában késôbb a hadifogságból történô megmenekülésérôl úgy fogalmazott, hogy „Megvesztegetés útján sikerült a rokkantak közé felvétetni magamat és 1918. május 19-én ismét magyar földön voltam."[15] Marányi Ede 1945 utáni, nyugat-németországi tartózkodása alatt beszélt errôl barátainak. E szerint a lengyelországi (galíciai) Przemyśl elôtt, a külsô gyûrûben esett orosz fogságba. Szibériába vitték és „Kínán keresztül Japánból jött haza".[16] Nyilván Marányi Ede elmondása alapján kerülhetett késôbb nekrológjába, hogy az orosz hadifogságból „többszöri kísérletezés során sikerült megszöknie. Két évig Kínában tartózkodott, majd Shanghaiból egy teherhajóval, kazánfûtôként jött haza Európába."[17]

Matkovcsik Edének a bécsi katonai levéltárban fennmaradt hadifogoly nyilvántartó lapja szerint a Vjatkai Kormányzóságban talál-

ható Szlobodszkoj volt fogságának színhelye.[18] Matkovcsik tehát az európai Oroszország északkeleti részén lévô, Kirov közelében fekvô város hadifogolytáborában volt.[19] Szlobodszkoj légvonalban közel háromezer kilométerre esett a kínai határtól és körülbelül hatezer kilométerre Shanghajtól. Nem zárható ki, de a távolságokat és a korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve valószínûtlen a Marányi Ede által közölt adat. Figyelemre méltó, hogy Matkovcsik Edét hadifogságának ideje alatt elôléptették, és már mint hadnagy tért vissza a hadseregbe 1918 legvégén.

A honvédelmi miniszternek írt, már idézett levelében jelentett a fogság utáni idôszakáról is. A hadifogságból hazatért tisztek részére Inotán létrehozott táborban kellett tanfolyamon részt vennie, majd ô lett kiképzô, de ennek során súlyos tüdôgyulladással került kórházba. Azt írta, hogy „A kommün kitörésekor a 15. gyal. [gyalog] ezredem maradványaival Tatán teljesítettem szolgálatot. A Felvidék felszabadítására alakult zlj.-ba [zászlóaljba] önként jelentkeztem a cseh fronton elôbb, mint szd. [század] parancsnok és késôbb a nagyrôcsei harcok után mint zlj. parancsnok mûködtem. Kommün ellenes viselkedésem miatt több tiszttársammal együtt menekülnöm kellett. Budapest–Gyôrön keresztül Gönyûnél csónakon cseh területre menekültem, hogy a vörösök dühe elôl életem megmentsem. Komáromban cseh útlevelet szereztem s azzal Brünnön keresztül Feldbachba utaztam. A vörös uralom bukásáig Feldbachban az ott felállított zlj.-ban teljesítettem szolgálatot. A kommün bukásakor a tiszti zlj.-al a Dunántúl megtisztítására lettünk kirendelve.”[20] Matkovcsik Ede tehát a Tanácsköztársaság idején a Stájerországban, az osztrák–magyar határ közelében lévô Feldbachban gyülekezô legitimista tiszti zászlóaljba került. A mintegy háromszázötven fôt számláló ún. fehér tiszti különítmény Lehár Antal ezredes parancsnoksága alatt állt. A fehérterror idôszaka alatt mûködô katonai szervezetek feladata a Tanácsköztársaság idején történt gyilkosságok megbosszulása, a forradalomban résztvevôk megbüntetése és a rendteremtés volt. A feldbachi tiszti különítmény is megkínzott és megölt vöröskatonákat és civileket, de Marányi Ede tevékenységérôl nincs adat.

Matkovcsiknak 1920-ban közelebbrôl meg nem nevezett „bûnügye”, „bûnvádi üldözése” volt, de ezt hamarosan megszüntették, akárcsak az ellene indult becsületbeli eljárást. A tiszti különítményeket 1920. április 20-án feloszlatták. Matkovcsik maga írta, hogy a „Feldbach-i [sic!] tiszti zlj. feloszlatása után 1922-ig mint határcsendôr teljesítettem szolgálatot”.[21] A Nyugat-Dunántúlon, illetve Ausztria területén harcoló II. határcsendôr zászlóalj egyik egységének élén találjuk 1920 elején.

Nyilván ennek a szolgálatának tudható be, hogy a későbbi népbírósági perében és különböző nyilvántartásokban gyakran kerül neve mellé, hogy „csendőr alezredes".

A határcsendőrként eltöltött időszak után közel öt éven keresztül Zalában teljesített szolgálatot, mint anyagtárolásért felelős tiszt. 1926 végén – előttünk ismeretlen tartalmú – „különleges alkalmazású" beosztást kapott Nagykanizsán, illetve Szombathelyen. A hadtörténeti levéltárakban fennmaradt dokumentumból az is kiderül, hogy „nősülési engedéllyel" elvette feleségül az elvált és egy gyermekes László Magdolna úrnőt. Matkovcsik egy évvel később, 1934-ben felvette a Marányi nevet. Időközben a katonai állomáshelyei változtak, Szombathelyről Komáromba, onnan pedig Győrbe költözött.

A honvédelmi miniszternek szóló, többször idézett levelében 1939-ben azt írta, hogy „1930 óta állandóan bizalmi beosztásban teljesítettem szolgálatot".[22] „Belső bizalmas" szolgálatot teljesített Szentendrén és Komáromban. Utóbbi helyen, a II. hadtest sajtóosztályánál 1935 és 1939 között – mint ahogyan azt maga írta – „offenzív előadó" beosztást töltött be.[23] Az már csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban őrzött dokumentumokból derült ki, hogy Marányi Ede százados a katonai kémelhárítás és hírszerzéssel foglalkozó (VKF 2.) osztályhoz tartozott. Erről az 1922-ben, a győri „VKF 2. kirendeltség defenzív vonalára került" Endrevári József számolt be 1960-ban tett győri kihallgatása során.[24] Megtudható tőle, hogy „a győri osztálynak alapjában véve két részlege volt, melynek élén egy-egy katonai rendfokozattal ellátott parancsnok volt [sic!]. Az egyik részleg az offenzív csoport volt, mely főleg Csehszlovákia ellen folytatott hírszerzést. A defenzív részleg pedig elhárítással foglalkozott. […] …a győri származású Marányi Ede (Matusek) százados" volt a defenzív részleg vezetője 1938 és 1939 között. Az offenzív részleget pedig 1939 és 1940 között irányította. Az említett forráson kívül további, nem visszaemlékezésen alapuló levéltári források is alátámasztják azt, hogy Marányi 1938-ban a komáromi defenzív osztályon szolgált. Fennmaradt ugyanis a pozsonyi államügyész vádemelési listája, amelyben az egyik vádlott személyt kémszolgálati tevékenységre „Marányi százados" szervezte be.[25] Ismert továbbá egy komáromi lakos panaszügye, amiben az illető Marányi Ede százados idegenrendészeti tevékenységét nehezményezte.[26]

Marányi (Murányi) Ede neve az 1956-ban a Szovjetunióból átvett ún. kompromittáló névjegyzékben is szerepel. A szovjet állambiztonsági szervektől kapott és a magyar állampolgárokra vonatkozó kompromittáló anyagok orosz és magyar nyelvű névjegyzéke közöl róla információkat. Nevezetesen annyit, hogy: „Murányi [kézzel javítva

Marányira] Ede, 50 éves, magyar honvéd alezredes, Budapest, Maros u. 27. [23.] szám alatt lakott. Magas termetû, szôke, szeme barna, felsô fogsora mûfogsor. 1944-ben magyar katonai hírszerzés munkatársa volt. Még az évben a Bor-i [sic!] (Jugoszláv) zsidó munkatábor parancsnoka volt, ezzel egy idôben Budapesten végzett beszervezô munkát a magyar hírszerzés részére."[27]

Mindez valószínûleg azt bizonyítja, hogy Marányi Ede 1930-tól kezdôdôen 1945-ig a katonai elhárítás állományába (is) tartozott, illetve hogy munkakapcsolatban állt a katonai elhárítással.

Losoncról Budapestre

Fennmaradt Marányi Ede százados áthelyezési kérelmének dossziéja.[28] Az idôközben Losoncra került Marányi ebben kérte Budapestre történô áthelyezését: „Kérem Budapestre bármely csapathoz vagy intézethez való áthelyezésemet. Jelentem, hogy szolgálat teljesítése közben szerzett betegség következményeképpen 1927-ben bal vesémet mûtétileg eltávolították. Losoncra való áthelyezésemig állandó szakorvosi felügyelet alatt állottam; Losoncon urológiai szakorvos és bakterológus nincs s így szakorvosi felügyelet megszûnt. Feleségem súlyos gyomorfekélyben és reumában szenved. Budapestre való áthelyezésem esetén úgy saját magam, mint feleségem betegségét illetményeimbôl gyógykezeltetni tudom. Áthelyezési kérésemet még azzal is alátámasztani óhajtom, hogy 25 éves katonai szolgálatom alatt Budapesten nem szolgáltam. Egy ízben Budapestre helyeztek, de szóban kértem az áthelyezésem hatálytalanítását. Jelen kérésemet tisztán családom súlyos bajainak gyógykezeltetése végett terjesztettem fel."[29] Marányi felettesei a kérelmet „pártolólag" terjesztették fel a Minisztériumba, és áthelyezése 1940. december 1-jén megtörtént.[30] Ekkor került Marányi a losonci 23/I. zászlóalj állományából a budapesti, VII. kerületi I. hadtestparancsnokság állományába.[31] Nem ismeretes, hogy pontosan miért, de 1941. június 18-án megkapja az Erdélyi Emlékérmet, a következô év február 5-én pedig a Nemzetvédelmi Keresztet.[32]

Marányi Ede egészsége mindeközben folyamatosan romlott. Katonai pályafutásában ezért lényeges változás állt be 1941 közepén: áthelyezték a „honvéd szakszolgálatos tisztek csoportjába". Így már, mint szakszolgálatos alezredes „önként jelentkezés folytán" „vonul el szovjet-orosz" hadmûveleti területre 1941. szeptember 5-én.[33] A 2. magyar hadsereg kötelékében szolgál ez év december 18-ig.[34] Hazatér, majd négy hónappal késôbb visszamegy a szovjet-orosz hadmûveleti területen lévô 109. sz. állomás parancsnokságára.[35] A frontvonal mögött

körülbelül százhúsz kilométerre lévô Sztarij Oszkol városban a M. kir. 4. honvéd rendészeti és katonagondozó állás parancsnoka. Itt szolgált 1942. július 17-tôl egészen a doni (urivi) áttörés utáni idôpontig, 1943. január 22-ig.[36]

A doni jelentés

Marányi Ede a szerzôje a doni (urivi) áttörés harctéri tapasztalatairól készült fontos jelentésnek.[37] A 2. magyar hadsereg történetét feldolgozó munkák – így például Nemeskürty István író híres könyve[38] – gyakran idézik a „M. kir. Honvédelmi Miniszter Úrnak" címzett, „Harctéri tapasztalatairól" készült nyolc oldalas jelentését. Marányi ebben a VKF 4. osztály által, 1943. február 14-én kelt négy kérdésre adott választ. Elôször naplószerûen beszámolt a Don-kanyarban történt, 1943. január 12. és január 20. közötti eseményekrôl (visszavonulásról és Sztarij Oszkoj védelmérôl), válaszolt a további kérdésekre, majd a jelentés végén összefoglalta mondanivalóját. Az eredeti aláírásával ellátott jelentésébôl kiderül, hogy korábban már számos jelentést küldött a VKF 3. osztálynak. A közölt információk forrásáról pedig azt közölte: „Jelentem, hogy összefoglaló jelentésem csak részben saját tapasztalatom, de az összes jelentett pontok vagy tisztek vagy titokban kihallgatott legénységi harcosoktól ered."[39]

A jelentés valóban információgazdag, reális leírását adja a drámai történéseknek és egyben érdemi válaszokat ad a feltett kérdésekre. Forrásértékû jelentésében Marányi a tisztikarhoz kritikusan, a menekülô és szenvedô legénységhez pedig megértôen viszonyult. A jelentésbôl talán legtöbbször idézett két rész pedig így hangzik: „A fegyvernélküliek felkoncolását be kellett szüntetni, végrehajtható nem volt, mert a tartalékoknak 80 százaléka puska nélkül került bevetésre, és ha a felkoncolást végrehajtják, az igazságtalan tömegmészárlássá fajult volna."[40] Továbbá: „Csoknyay ezr. [Csoknyai Pál ezredes] erôs kézzel veszi át a parancsnokságot. A szép szó már nem használ, mindenki rémeket lát, a rémhírek elképesztô arányokat öltenek, a tisztek és a legénység minden szavából kitûnik a félelem, a bizalmatlanság és az átélt izgalmak utáni idegösszeroppanás és a pánik érzése."[41]

A jelentés elárulja azt is, hogy mi volt a konkrét feladata Marányinak Sztarij Oszkolban. Az 1943. január 14-én a „szórványosan" a sztarij oszkoli „étkezési állomásra" visszaérkezô „magyar és német vonatalakulatok és német gazdasági szervek" tagjait „étkezéssel látta el és kihallgatta".[42] Marányi azt írta itt magáról, hogy: „én elrendeltem, hogy a hátraözönlôk részére állandó forró étkezés legyen készenlétben és

minden elôröl [sic!] jövônek, minden igazolás nélkül melegétkezés ki legyen szolgálva”.[43] A jelentésben más helyen azt írta, hogy: „parancsot kaptam Osváth [Ostváth] ezredestôl, hogy az összegyûjtött szétugrasztottakat a hadtáp zászlóaljhoz kíséressem át, ahol fel lesznek szerelve és körvédelemben fel lesznek használva”.[44]

Marányi Ede felettese, a neki parancsot adó ezredes tehát Ostváth István ezredes volt. Ostváth pedig nem más, mint ebben az idôszakban az ungvári hadtest kémelhárító osztályának vezetôje. Neve szintén szerepel a Szovjetunióból átvett kompromittáló anyagban[45] és a VKF 2. kémelhárító osztály vezetôinek névsorában.[46]

Marányi Ede jelentéséhez fûzött egy oldalas mellékletében azt is közölte feletteseivel, hogy „…egészségemet a kemény tél kikezdte és állomáshelyemen Starij–Oskol-ban [sic!] az I. 12-tôl 20-ig lezajlott események lelkileg és testileg tönkretette, úgy hogy Dr. Vajnak Kálmán ôrgy. [ôrnagy] orvos vizsgálat alkalmával [sic!] teljes szolgálatképtelenségemet állapította meg és a III/2. hadikórháznak átadott. A kórház azonnal a hátországba irányított további gyógykezeltetés végett. Január 21-én Kurszkba érkeztem, látva az ottani teljes fejetlenséget utamat megszakítottam és legényem támogatásával megszerveztem a visszaözönlôk és a szabadságról érkezôk feltartóztatását és megszervezését. Felkértem Kurszk-ba [sic!] lévô legidôsebb törzstisztet Seregy alezredest, hogy az összes Kurszk-ba lévô magyarokat három zászlóaljba állítsa össze és tartsa kézben. A német vonalon részükre szállást, étkezést, fûtôanyagot biztosítottam. 22-én estig intéztem az ott lévô ügyeket. I. 22-én miután a szervezés folytatólagossága biztosítva látszott, és mivel a németek a magyar-csapatok felett a parancsnokságot átvették s az ott felállított ezredet munkásosztakokba [sic!] osztották be, parancsnokságomat átadva egy szükséges kórházvonattal a hátországba útbaindultam. I. hó 27-én Debrecenbe majd ottani kórházból I. 28-án budapesti tiszti kórházba gyógykezelés végett bevonultam.”[47]

Fennmaradt Marányi Ede „1943. évre vonatkozó” „Minôsítési lap”-ja. Ebben olvasható jellemzése és egyben az errôl a szolgálati évérôl szóló összefoglaló: „Komoly, kiforrott jellem. Mint szakszolgálatos tiszt testi törôdöttsége ellenére önként jelentkezett szolgálatra hadmûveleti területre. Meggyôzôdésbôl fegyelmezett. Sokoldalú tapasztalattal rendelkezô személyirányító parancsnok. Elôrevonása alkalmából az igen nehéz szállítási helyzet ellenére a személyirányító állomást, mintegy 300 km-rôl alkalmi szállításokkal elôre vonta és mûködését étkezési állomásának elmaradása ellenére rögtönzésekkel és nagy leleményességgel hosszabb idôn át biztosította. Mint rendészeti és kato-

nai gondozó állomás parancsnoka úgyszólván semmibôl teremtett minden tekintetben megfelelô katonai otthonokat. Ellenséges légi behatások alatt nyugodtan és bátran viselkedett."[48] A Minôsítési lap számbavette a „Használhatóságának fokát" „a minôsítési idôszak alatti szolgálati alkalmazásában". Eszerint Marányi Ede „mint szállítási parancsnok" (hadibeosztás), „mint katonai gondozó állomás parancsnoka", valamint „mint I. hadtest M. alosztály beosztott fogalmazó" egyaránt ötös osztályzatot kapott. Az „Értékelés" rovat tanúsága szerint „Háborús értéke" hármas, „Gyakorlati értéke" jeles, ezek átlaga 3,66, „egyéni értéke (szóval) jeles".[49]

Marányi Ede késôbbi népbírósági perének nem volt tárgya az oroszországi parancsnoki ideje alatti magatartása. A népügyészség vádiratában mindössze annyit fogalmazott meg, hogy a „terhelt 1943–1944 években részben Ukrajnában, részben Bórban [sic!] különféle hadmûveleti területeken, mint zászlóaljparancsnok munkaszolgálatosokkal szemben legkegyetlenebb bánásmódot tanúsította…".[50] A bori munkaszolgálatosok egy részének – talán éppen az orosz frontot is megjártaknak – tudomása lehetett Marányi doni szolgálatáról. A Marányi népbírósági perében megszólaló Fesztinger Imre fogász annyit közölt errôl tanúvallomásában, hogy „…Ukrajnában hírhedt volt sorozatos kegyetlenkedéséről".[51] (Marányi nem Ukrajnában, hanem orosz területen szolgált, de nyilvánvaló, hogy mind a tanú, mind pedig a népbíróság összekeveri a kettôt.) A népbírósági akta a továbbiakban nem tett említést Marányi ukrajnai (szovjet-orosz) idôszakáról.

Nyugállományba helyezés

Marányi Ede – a források szerint – összesen tizennégy és fél hónapot töltött szovjet-orosz hadmûveleti területen.[52] Onnan már alezredesként tért haza. Szolgálataiért 1943. május 2-án megkapta a Tûzkereszt kitüntetés II. fokozatát.[53]

A Kurszkból kórházvonattal Budapestre érkezô Marányira mintegy három hónapos orvosi kezelés várt. Ezt követôen, 1943. április 2-tól augusztus 1-jéig az I. hadtestparancsnokság beosztott elôadója Budapesten.[54] Ebben az idôszakban, egész pontosan 1943. július 6-án kapta Balogh András alezredes a bori csoportparancsnoki kinevezését. A háromezer munkaszolgálatos már Borban volt, amikor Marányi Ede szakszolgálatos alezredes 1943. augusztus 13-án kérte, hogy a „…honvéd orvosi bizonyítvány alapján felülvizsgálat útján nyugállományba" helyeztessék.[55] Az orvosi felülvizsgáló bizottság megállapítása szerint Marányi ekkor a következô betegségekben szenvedett: „idült szívizomelfajulás",

„baloldali vese hiánya” és „idült nagyfokú hólyaghurut”. Mindezek miatt a bizottság indítványozta „mindennemû szolgálatra alkalmatlan” besorolását.[56] Így Marányi Ede fogyatékba került, és összesen 28 év, három hónap és 16 nap tényleges szolgálati idô után 1943. augusztus 31-ével nyugállományba került. (Ez „a nyugdíjba számítható idô” szempontjából 38 év, három hónap és 16 nap szolgálati idônek felelt meg.)[57] Ettôl kezdve Marányi Ede pályáját, esetleg reaktiválását nem tudjuk dokumentálni egészen a bori táborcsoport parancsnokságának átvételéig.

Marányi Ede Borban

A holokausztot túlélô bori munkaszolgálatosok szinte mindegyike emlékezett és emlékezik Marányi Ede alezredesre. A bori vonatkozású DEGOB-jegyzôkönyvekben, a bori keretlegények ellen indult népbírósági perekben, a fennmaradt visszaemlékezésekben és az általam bori túlélôkkel készített hatvankilenc interjúban Marányi Ede neve szerepel a legtöbbet. Ellene nem csak a munkaszolgálatosok tanúskodtak szinte teljesen egységesen, de saját katonai alárendeltjei is.[58] Marányi vonatkozásában nyoma sincs a Balogh esetében mind a munkaszolgálatosok, mind pedig a bori keret részérôl megnyilvánuló tiszteletnek, pozitív vagy differenciált megítélésnek. Marányiról még a kisegyházak tagjai is egységesen és nagyon elítélôen nyilatkoztak, miközben tudjuk, hogy például még a hírhedt és háborús bûncselekmények elkövetéséért elítélt és kivégzett Tálas András hadapród ôrmester esetében is megoszlott a véleményük. Marányi esetében nem véletlen tehát, hogy az ellene folytatott nyomozás során mentô tanút nem sikerült találni. Mindamellett nem kétséges, hogy – a korábban már jelzettek szerint – Balogh Andráshoz képest egy politikai és katonai szempontból sokkal nehezebb periódusban volt parancsnoka a munkaszolgálatosoknak. Feltételezésem szerint Balogh András nem kerülhette volna el 1945 után a nagyon súlyos büntetést, ha nem váltják le és nem Marányi Ede váltja le a parancsnoki székben. Mindezzel együtt, ha az összességében több száz bori visszaemlékezô – mintegy hatezer fôs véletlenül kiválasztott minta adatközlôi – hovatartozás nélkül, ennyire egységesen és negatívan emlékeztek és emlékeznek Marányi Edére, annak nyomós oka kell, hogy legyen.

A világháború befejezése után nyomozás indult Marányi Ede alezredes ellen, és ügye népbíróság elé került. „Marányi (Matkovcsik) Ede csendôralezredes háborús és népellenes tevékenysége” miatt feltehetôen 1946 márciusában indult el a nyomozás.[59] A nyomozás és a népbírósági tárgyalás során összesen tizennégy bori zsidó munkaszol-

gálatos és egy bori keretlegény tett tanúvallomást.[60] A budapesti egyetemi hallgató, Lovas István tanúvallomása szerint Marányi „…odaérkezésekor egy beszédet tartott, melynek során kijelentette, hogy a zsidókat kezdettôl fogva gyûlöli és ezt az állásfoglalását akkor is megtartja, ha az oroszok a szemben lévô oldalon harcolnak".[61] (A *Berlin*-táborban elmondott elsô és sokakban maradandó nyomokat hagyó Marányi-beszédet a visszaemlékezôk általában, mint „hegyi beszédet" említik.) A népbírósági perben megszólaló Blau László vegyész tanúvallomását további három bori munkaszolgálatos írta alá egyetértôleg.[62] Az aláírók hasonlóan idézték fel Marányi elsô, munkaszolgálatosoknak tartott beszédét, és egyben összefoglalták a változásokat: „odaérkezése után a helyzet teljesen megváltozott, a bánásmód a keretlegénység részérôl a legkegyetlenebb és legembertelenebb, természetesen az ô parancsára és ezt még fokozta azzal, hogy állandóan beszédet mondott a keretlegénységnek és ezzel is lázította ellenünk a keretet. Elsô ténykedései közé tartozik még az is, hogy a tábor területét szöges drótkerítéssel vétette körül… […] naponta voltak […] sorozatos kikötések, melyeknél a keretlegények […] puskatussal és bottal ütötték a kikötötteket. Továbbá ô felelôs 27 ember törvénytelen megkínzásáért és kivégzéséért…"[63] Dr. Kádár László orvos tanúvallomása szerint „mint a muszosok orvosa tapasztaltam, hogy a beosztott honvéd orvosnak olyan szigorú utasításokat adott Marányi alezr., hogy frissen operált, 8 napos betegeket a legsúlyosabb munkára osszanak be…."[64]

Homolya János tizedes, ecsegi származású bori keretlegény tanúvallomást tett 1947-ben Horváth József tizedes, szintén bori keretlegény népbírósági perében.[65] Homolya János parancsnokát, Marányi Ede alezredest „egy sváb származású, tökéletesen náci és ezen keresztül a zsidókat végtelenül gyûlölô" emberként jellemezte.[66]

Csillag Albert és kivégzett társai

Csillag Albert budapesti grafikusról és festômûvészrôl szinte az összes Borba vitt munkaszolgálatos ôriz emlékeket és ismeri a történetét. Ennek oka nem csak a történet drámaiságában keresendô, hanem abban is, hogy a visszavonulás elôtt a központi táborban sokan szemés fültanúi voltak az eseményeknek. Az 1943 nyarán, az elsô transzporttal a bori *Berlin*-lágerbe került huszonhat éves Csillag Albert már ismert mûvész volt. A közelmúltban meghalt budapesti újságíró, Petô Gábor Pál közlése szerint Csillag Albert „német és magyar tisztekrôl és a tiszturak szeretôirôl készített portrékkal lopta be magát a parancsnokság szívébe. Állítólag a tiszti részben lakott és az ô kosztjukat kap-

ta."[67] Ez a munka és ellátás azonban csak Marányi megérkezése után várt rá, mivel Csillag az egyik 1943 végén kelt tábori levelezôlapján azt írta, hogy asztalosmûhelyben dolgozik és elintézés alatt áll mûszaki rajzolói „kiigénylése".[68] A már idézett Homolya János bori keretlegény szerint „Csillag Albert munkaszolgálatost »fekete levélen« kapták a németek. Ebben a levélben volt egy karikatúra, mely Marányi alezredest ábrázolta. Marányi ezen annyira feldühödött, hogy elrendelte, hogy Csillagot 10 napon keresztül, napi nyolc órán át kössék ki.[69] Kijelentette Marányi azt is, hogy Csillagot kivégeztethetné, de nem teszi, hanem e helyett halálra kínoztatja."[70]

Csillag Albert Budapesten élô menyasszonya Benisch Veronika volt. Benisch Veronika elmondása[71] szerint Csillag Albert Borból számos ellenôrizetlen levelet írt, és egy szabadságolt bori keretlegény, feltehetôleg Nagy Lajos volt a postás. Nagy Lajos hozhatta a drótokból font, nevének kezdôbetûjét, azaz „V" (Veronika) betût formázó jegygyûrût is. (Csillag Albert ugyanis Borból kérte meg Benisch Veronika kezét édesapjától és jegyezte el a feltehetôleg a bori bányában használt robbantódrótokból készült gyûrûvel.) Benisch Veronika gondosan eltette a Borból érkezett ellenôrzött tábori levelezôlapokat, a hat színes kisrajzból álló grafikát és a „fekete leveleket".[72] (A legutolsó levél a 34. számot viseli.)

Borban Marányi Ede parancsára Csillag Albert kínzása 1944 közepétôl egészen a visszavonulásig folytatódott. Homolya János tizedes szerint a „Borból visszavonulásunk elôtt azután a krumpliverembôl átalakított fogdából elvitték úgy Csillagot, mint az oda még különféle okok miatt bezárt, mintegy 20 embert, hogy hová nem tudom. Többé nem láttam ôket. Olasz katonák azt mondták, hogy láttak kb. 20-23 munkaszolgálatost elvinni és eltemetni a [négyes] kilométerkônél. Állítólag sírjukat is olasz hadifoglyok ásták meg."[73]

A nazarénus bori munkaszolgálatosok közül ketten, Papp Lajos és Papp Bálint élnek még. Mindketten látták a két szökött munkaszolgálatos nyilvános kivégzését a *Berlin*-táborban.[74] Látták a krumpliverembe zárt munkaszolgálatosokat, köztük Csillag Albertet. A ma Budapesten élô, kilencven éves Papp Bálint még azt is látta, ahogyan a krumplivermekhez német teherautók érkeztek és az onnan a „négykézláb kijövô" embereket a „ponyvás teherautóra tették".[75]

Horváth József vádlott népbírósági perében, 1947. november 28-án elismerte Csillag Albert folyamatos kikötését és kegyetlen kínzását. Azt mondta továbbá, hogy „Csillag nem pusztult bele a kínzásokba. Egyik napon, még jóval a tábor kiürítése elôtt, Marányi alezredes telefonon utasított, hogy kísérjem be Csillagot a zászlóalj-parancsnok-

ságra, a faluba [Borba]. Csillag saját lábán tudott még vánszorogni. Ott kaptam egy lezárt borítékot azzal az utasítással, hogy Csillaggal együtt vigyem a német *Gestapó*hoz, mely ugyancsak a faluban volt. Ennek eleget téve, a *Gestapó*nál adtak mellém egy német katonát és intettek, hogy menjek a némettel. Hárman – Csillag jött középen – elmentünk a község [Bor] közelében lévô erdôhöz. A német azt mondta, hogy menjünk be az erdôbe. Ott a német intett, hogy menjek tovább. Mikor ennek eleget tettem, belelôtt hátulról, egészen Csillagba géppisztolylyal vagy puskával, már nem emlékszem. Tagadom azt, hogy én lôttem volna Csillagot agyon vagy én is lôttem volna rá. […] Kb. egy héttel a Borból való elindulásunk elôtt hivatott a táborügyeletes tiszt. Megjelenve a parancsra, azt mondta, hogy várjak. Egy idô múlva megjelent egy ponyvás tehergépkocsi 5-6 némettel. Ekkor letelefonált Marányi alezr. [alezredes], hogy én és Pélfi [Pálfi] egészségügyi ôrvezetô jelentkezzünk a németeknél. Ott intettek, hogy várjunk. Nem sokára felkísértek a burgonyaverembôl az oda lezárt 17-18 munkaszolgálatost. Felparancsolták ôket az autóra, felszállt utánuk még 4-5 géppisztolyos német katona is és intettek nekünk, hogy mi is szálljunk utánuk. Ennek megtörténtével a zászlóalj-parancsnokságra vittek bennünket az autón, ahol a zászlóaljparancsnok azt parancsolta, hogy menjünk ki a németekkel."[76] A zsidó munkaszolgálatosokat a németek, Horváth támogatásával Bor környékén kivégezték. A halottakat olasz hadifoglyok földelték el „véglegesen".[77] Horváth József tizedest háborús bûntett elkövetése miatt végül életfogytiglan tartó büntetésre ítélték.[78]

A *Berlin*-tábor északnyugati oldalában ma is megállapíthatók a krumplivermek helyei. Legalább két krumpliverem nyomait találtam meg a latrina közelében, a tábor természetes határánál, a kerítés mellett. Innen körülbelül nyolcvan méterre, a tábor közepén volt a megmaradt kôlépcsôirôl azonosítható étkezde, ahol a kikötésekre sor került. Csillag Albertet tehát a krumpliverembôl az egymás alatt sorakozó barakkok között, a munkaszolgálatosok szeme láttára vitte Horváth József naponta többször az étkezdébe. A *Berlin*-tábor bejáratától mintegy másfél kilométerre volt a bori *Gestapo* székhelye.[79] Az épület ma közvetlenül a mélymûvelésû rézbánya nyugati oldalán található. A magas kôalapokon álló, fordított „H" betût formázó nagy épület a bori francia negyedre jellemzô stílusban épült. A jó állapotban lévô, de üresen álló háznak még a korabeli kerítésmaradványai is megvannak. (A Marányi Ede által építtetett és a *Berlin*-tábort egykor körülvevô hajlított betonoszlopai ugyanilyenek.) A *Gestapo*-székhelyhez vezetô utca másik oldalán a bori levéltár található, amit egy régi bányaépületben helyeztek el. A bori négyes kilométerkô szintén ma is megtalálha-

tó Borban. A város déli pontján lévô forgalmi csomópontot a helyiek ma is gyakran nevezik így. A útkeresztezôdés nevét onnan kapta, hogy a hajdani bori bányászfalu központjától ez a hely pontosan négy kilométerre található. A mai egészségházat övezô kis park Radnóti Miklós nevét viseli, és itt áll a költô szobra is. Ezen a területen voltak az *Organisation Todt* mûhelyei, és a közeli panelházakat ma is erdô veszi körül.[80]

Csillag Albert emlékét nemcsak a bori munkaszolgálatot túlélôk ôrizték meg. A Kozma utcai izraelita temetôben lévô bori munkaszolgálatosok falán több emléktáblán olvasható a grafikus neve. Emlékének megôrzéséért sokat tett testvére, Csillag Katalin, Josef von Ferenczy ismert médiamenedzser felesége, és a Csillag Albertrôl elnevezett, könyvillusztrációs díjakat adó alapítvány. Benisch Veronika és Csillag Albert szerelmének történetét Schuszter Richárd és Benisch Veronika unokája, Fillenz Ádám örökítette meg díjnyertes dokumentumfilmjében.[81]

Bor után

Borból a második csoportban 1944. szeptember 29-én hazaindították a munkaszolgálatosokat, Bor pedig október 3-án felszabadult. Marányi Ede e két idôpont között német teherautóval vagy repülôgéppel elhagyta Bort. Dr. Kádár László orvos a Cservenka és Zombor közötti útvonalon látta viszont Marányit. Marányi népbírósági perében azt mondta, hogy az alezredes „Az úton Zombor elôtt utolérte a visszavonuló és német kézbe került muszosokat, látta az országút mellett százával heverô, agyonlôtt embereket, ugyanakkor mikor elvonult mellettünk is végeztek ki embereket, azonban egyáltalán nem interveniált érdekükben”.[82] A Zombort elérô bori munkaszolgálatosokat végül Szentkirályszabadjára vitték. Itt Marányi Ede és a bori keret várt rájuk. A cservenkai gyilkosságokra – mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatos kivégzésére – utalva Marányi egy tanú szerint azzal fogadta ôket, hogy „…ha nem jól viselitek magatokat, rendezek még egy Cservenkát”.[83] Marányi szavai valóra váltak, hiszen a bori munkaszolgálatosok mintegy ezerötszáz fôs csoportjából csak néhány száz fô élte túl a világháborút.

A HM Munkaügyi Fôcsoportfônökség ezredese, a már idézett Gátföldy Egon 1945 legvégén hosszú tanulmányt írt tevékenységérôl. A munkaszolgálatosok „személyi és panaszügyeinek” vitelével megbízott Gátföldy itt beszámolt többek között a Magyarországra visszaindított bori munkaszolgálatosok sorsáról is. Egyik helyen azt írta, hogy

a boriak szentkirályszabadjai érkezése körüli idôszakban a „HM megindította az eljárást a mu. [munkaszolgálatos] csoportparancsnok, Marányi alezredes ellen, ügyét azonban a Szálasi kormány félretette”.[84] Marányi Ede felelôsségre vonásának mibenlétérôl és a felelôsségre vonásának elmaradásáról semmi többet nem tudunk.

A Maros utcai lakás

Marányi Ede és családjának állandó budapesti lakhelye a Maros utca 23. szám alatt volt. A Budapesti Népügyészség 1946-ban nyomozást rendelt el Marányi Ede ellen. A Magyar Államrendôrség Budapesti Fôkapitánysága a „háborús és népellenes” bûncselekmények elkövetésével távollétében megvádolt Marányi Ede esetében azt állapította meg, hogy „Marányi (Matkovcsik) Ede jelenleg ismeretlen helyen tartózkodik családjával együtt. A környezettanulmányom során megállapítottam, hogy a gyanúsított a XII. Maros u. 23. számú házban lakott családjával, de 1944 év vége felé Németországba távozott családjával együtt. Gyanúsítottat már többen keresték múltbeli garázdálkodásai miatt – Oroszország, Bór [sic!] stb. helyeken elkövetett tetteiért…”.[85] Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága még szintén 1946-ban készített egy – Marányi népbírósági aktájában fellelhetô – jelentést.[86] Ebben az áll, hogy a nyomozó „kiszállt” a Maros utca 23. számú házba, ahol felkereste „Hegen Miklósnét” [Hágen Mihálynét]. A házfelügyelô elmondta, hogy Marányiék elhagyott javait „Kormánybiztosságunk Szeder Ferenc szoc. dem. [szociáldemokrata] párti fôtitkárnak kiutalta”.[87] Egy jóval késôbbi, 1959-ben kelt jelentésben pedig azt mondta, hogy Marányi „a távozáskor csak a könnyen vihetô ingóságokat vitte el, a bútorát az elhagyott javak kormánybiztosa vette át”.[88]

A nevezett ház ma is megvan, de ma Maros utca 23-25. számot viseli és Maros-udvar néven ismert (majdnem szemben áll a volt Bíró Dániel zsidó kórházzal). A házban több mint hatvan évig élt a ma kilencvenöt éves dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin. Emlékezett arra, hogy odaköltözése idején, 1942 márciusában a Marányi-család már ott lakott.[89] Tudott Marányi bori idôszakáról is.[90] A négyemeletes házban a félemelet 2. szám alatt volt a Marányi család lakása, de a házban más katonatisztek is laktak.[91]

A Maros utcai lakás nem bírt további jelentôséggel Marányi életében. A család távozása óta a lakásba nem tértek vissza és nem látták ôket. Érdekességképpen említhetô csak, hogy a háborút sértetlenül átvészelô Marányi-lakás számos lakójának egyike Bodor Pál ismert író és publicista volt (1991–1995).[92] (A temesvári Bodor család 1944

októberében szállást adott a második lépcsôben felszabadított bori munkaszolgálatosoknak.) A Maros utcai Marányi-lakás mai tulajdonosa a XVIII. században az Amerikai Egyesült Államokban alapított „Krisztus Egyháza Gyülekezet".[93]

Feltételezések és legendák

Marányi Ede 1944 ôszi budapesti eltûnését követôen hollétérôl egészen 2007-ig, kutatási eredményeim elsô publikálásáig nem lehetett biztosat tudni.[94] Találgatások és feltételezések láttak napvilágot életérôl és haláláról, legendák szövôdtek alakja körül.

A Marányi Ede ellen indult nyomozás során 1947 áprilisában tanúvallomást tett többek között Rejtô Tamás volt bori munkaszolgálatos. Ô azt mondta, hogy „Tudomásom szerint Marányi alezredes Linden vagy Lienz nevû német községben tartózkodik. Érdeklôdésem szerint a Szövetséges Hatóságok szívesen kiadják, amennyiben a Magyar Hatóságok egy kiadatási kérelemmel fordulnak hozzájuk."[95] Nem tudhatunk meg errôl többet, még a 2002-ben elhunyt Rejtô Tamás önéletrajzi regényébôl sem.[96] A Rejtô Tamás által elmondottak némi pontosításra szorulnak ugyan, de alapvetôen jól határozták meg Marányi Ede tartózkodási körzetét. Linden nevû településbôl több is van Németországban, de a Marányi élettörténetében jelentôséggel bíró francia megszállási zónában is található ilyen nevû település. Az Ausztria Tirol tartományában lévô Lienz pedig szintén francia zónában található, és közel esik hozzá Innsbruck, ahol Marányi Ede bizonyíthatóan megfordult.

Rejtô Tamásnak a nyomozás során tett tanúvallomása elôtt is számos hír látott napvilágot Marányi Ede hollétérôl. Jehuda Deutsch a bori munkaszolgálatról magyarul 2000-ben megjelent könyvében az írta, hogy a bori munkaszolgálatos túlélôk „várták, hogy a nyugatra menekült Marányi alezredes is kézrekerül, voltak hírek, hogy Ausztriában megtalálták, de sikerült elmenekülnie, egyes vélemények szerint Dél-Amerikában bujkál. Hiába volt az erôfeszítés, megmenekült a büntetéstôl."[97] Deutsch ugyanakkor mindezt két, egyaránt Palásti László által írt korabeli újságcikk alapján közölte. A szintén bori munkaszolgálatos Palásti László újságíró 1945-ben és 1947-ben írt Marányiról. A bulvársajtóra jellemzô fordulatokat nem nélkülözô elsô írása szerint „Az ausztriai Ardling [sic!] községben, az Ens [sic!] folyótól nyugatra, megtalálták Marányi Ede alezredest, a bori hóhért… […] Értesülésünk szerint nemsokára kiadják Magyarországnak, hogy a népbíróság elôtt feleljen gaztetteiért."[98] Két évvel késôbb a hasonló stílusban meg-

írt, Marányi bori idôszakát összefoglaló újságcikkének végén annyit közölt, hogy Marányi Ede „…zavartalanul élt mostanáig Németország francia zónájában. Egy volt bori munkaszolgálatos felismerte ôt. Jelentették táborparancsnokának, aki tovább jelentette Marányi ottlétét a katonai hatóságoknak, de mire érte mentek, Marányi már megszökött. Magával vitte azt a tizenegy kiló aranyat is, amely megmaradt a bori zsákmányból. […] Minden intézkedés megtörtént Marányi elfogatására."[99]

A Linz közelében, Enns városánál a Dunába ömlô Enns folyótól nyugatra, Ausztriában nem találtam Ardling nevû községet. Minden bizonnyal azonban nem is Ausztriába, hanem Németországba, a Stuttgart közelében lévô Aidlingen faluba vezetnek a szálak. Az Enz folyótól keletre esô Aidlingen környéke – mint azt késôbb látni fogjuk – Marányi élettörténetében szintén fontos szerepet játszott. Az idôközben disszidált Rejtô Tamás bori munkaszolgálatos tanú Marányi népbírósági tárgyalásain már nem jelent meg. A tanúvallomásában megnevezett információk és a Palásti László által leírtak alapján azonban Marányi tartózkodási helye azonosítható. Annál is inkább így van ez, mivel Aidlingen és a Németország délnyugati részén lévô Lindau, valamint az ausztriai Lienz egyaránt a francia megszállási zónához tartozó terület volt.

Jehuda Deutsch mellett mások is Marányi Ede dél-amerikai bujkálásáról írtak. A forrás megjelölése nélkül errôl írt tanulmányában Nagy György, volt bori munkaszolgálatos is.[100] A dél-amerikai tartózkodás mellett Marányi halálával kapcsolatban is elterjedtek különbözô feltételezések. Az egyik legenda szerint Marányi Ede „1957-ben Párizsban – némi külsô segédlettel – a Szajnába fulladt",[101] míg egy másik verzió szerint szovjet internálótáborban halt meg.[102]

Marányi Ede népbírósági pere

Rejtô Tamás tanúvallomása alapján a Marányi Ede ügyében nyomozó hatóságnak és a népbíróságnak voltak információi az alezredes hollétérôl. Marányi Ede hiányos népbírósági aktájából[103] látható, hogy az alezredes magyarországi bûnügyi körözését elrendelték. Külföldi tartózkodásának kiderítésére vagy esetleg kiadatására vonatkozó információkat viszont nem tartalmaz a dosszié. A dokumentumok alapján annyit lehet megállapítani, hogy a nyomozás megindítása (1946 márciusa körül) után mintegy két évvel, 1948 májusában készült el a vádirat.[104] Az alaposnak és pontosnak nem nevezhetô, alig két oldalas vádirat háborús bûntett elkövetésével vádolta meg Marányit.

Öt hónappal késôbb került sor az elsô, a megnyitása után azonnal el is napolt tárgyalásra. (Marányi távollétében a kirendelt védô nem jelent meg, akárcsak a szabályszerûen idézett tanúk többsége.) A népbíróság a három hónappal késôbb megtartott tárgyalást is elnapolta, mert a tanúk többsége ismét nem jelent meg. A további egy hónap múlva, 1949. február 23-án megtartott tárgyalást már nem kellett azonnal elnapolni. A vád megjelent tanúit meghallgatták. A népügyész azonban ezek után indítványozta további négy tanú kihallgatását és két korábbi tanú megidézését. Mindezek miatt a népbíróság a tárgyalást elnapolta azzal, hogy „a tárgyalásra határnapot hivatalból tûz" majd ki. Erre azonban sohasem került sor. Az aktában fellelhetô vonatkozó dokumentum szerint több mint két hónappal késôbb a népbíróság „az ügy összes iratát 23.607/1949.I.M. IV. számú rendeletre[105] figyelemmel további indítványtétel végett" megküldte a népügyészségnek.[106] A népügyész utasítással felérô válaszában azt írta vissza, hogy „a vádlott kézrekerüléséig, illetve elévüléséig helyezze nyilvántartásba és errôl hatóságomat a végzés kiadásával értesítse". A népügyész indokolásként annyit írt, hogy „a kibocsátott nyomozólevél a mai napig nem vezetett eredményre, figyelemmel arra, hogy nevezettnek az ország területén feltalálható vagyona nincs".[107] A népbíróság a népügyész által számára elôírt végzést 1949. május 18-án meghozta.[108] A dosszié tanúsága szerint mindezek után 13 évig nem történt eljárásjogi cselekmény. Tudunk még egy, Marányi Ede felkutatására irányuló sikertelen nyomozásról (1959), de az ügyben nem keletkezett további dokumentum. Így az akkor hatályos jogszabályoknak megfelelôn „az eljárást elévülés okából" megszüntették 1962 januárjában.[109]

Az ÁBTL-ben ôrzik Marányi Ede Vizsgálati dossziéját, amiben a körözésével kapcsolatos, összesen hét oldalas anyag található. A hetedik lap, az 1951-ben kelt Zárójelentés, amely szerint „Murányi Ede" „körözés alatt 1948. X. 20-ig" állt.[110] Marányi körözését tehát már az elsô tárgyalás után tizenegy nappal és az utolsó tárgyalás elôtt négy hónappal megszüntették.

A népbírósági per értékelése

Marányi Ede népbírósági perével kapcsolatban számos megállapítás tehetô. Meglátásom szerint a per eleve „késôn" indult. A bori munkaszolgálatosok második lépcsôben felszabadult és hazaért közel háromezer fôs csoportjának döntô többsége az ország felszabadulása után azonnal Magyarországra érkezett. Az elsô bori keretlegények népbírósági perei már 1945-ben elkezdôdtek. Ehhez képest a közismert

táborcsoport-fôparancsnokkal kapcsolatos nyomozás csak a következô év márciusában kezdôdött.

A személy és az ügy súlyához képest, valamint a vád oldalán „rendelkezésre álló" tanúk száma alapján – meglátásom szerint – kevés tanút hallgattak ki. Az elsô tanú kihallgatása után tizennégy hónappal került csak sor a vádemelésre. A vádirat semmilyen módon nem utal az akkor már a bori keretlegényekkel szemben lefolytatott, életfogytig tartó és halálos ítéletekkel végzôdô népbírósági perek anyagára vagy ítéleteire. A vádirat – ahogyan arra korábban már utaltam – mind terjedelmében, mind tartalmában és pontosságában kívánnivalót hagy maga után. A vádirat megírása után mintegy kilenc hónapot kellett várni az elsô, nem csak jogi értelemben, hanem ténylegesen is megtartott tárgyalásra. Az érthetetlenül lassan folyó perben a népbíróság már ekkor meghozhatta volna ítéletét. Az összegyûjtött bizonyítékok elégségesnek mondhatók az ítélet meghozatalához. Mindezek fényében a vádlott távollétében meghozott ítélet minden bizonnyal a kiszabható legsúlyosabb ítélet lett volna. Ezzel szemben a népbíróság semmilyen ítéletet nem hozott sem ekkor, sem pedig késôbb. A tárgyalás elnapolása után, a feltehetôen utolsó tárgyalási nap kitûzése helyett – látszólag minden elôzmény nélkül – visszaküldték az ügy összes iratát a népügyészséghez. A népügyészség pedig ejtette a vádat, aminek a jogi relevanciája az, hogy ebben az esetben a bíróságnak meg kell szüntetnie az eljárást. A népügyészség felsorolt indokai nyilván teljesen irrelevánsak, hiszen már a nyomozás, majd pedig a tárgyalási szak megkezdése a vádlott távollétében történt. Az is egyértelmû volt, hogy Marányi Edének nem volt Magyarországon vagyona, vagy ha volt, azt az Elhagyott Javak Kormánybiztosa már Szeder Ferenc szociáldemokrata politikusnak adta, illetve kiutalta. A népbíróság azonban nem mérlegelhette a népügyészség indokainak valódiságát, hanem a vád elejtése után nem maradt más választása, mint az eljárás megszüntetése. Marányi ellen a késôbbiekben sem emeltek vádat, így a szokásos elévülési idô után a Marányi ellen lefolytatott eljárás elévült. Marányi életében lehetett volna az eljárást folytatni vagy újat indítani ellene, és jogerôsen el lehetett volna ítélni háborús bûncselekmény elkövetésének bûntette miatt. Marányit azonban életében soha sem ítélték el háborús bûncselekmény elkövetéséért, és az ezzel a váddal ellene folytatott eljárás elévült. Ennek pedig egyértelmû jogi következménye az lett, hogy Marányi Ede jogi értelemben nem számít háborús bûnösnek.

A második világháború után elfogadott nemzetközi szerzôdések alapján a háborús bûncselekmények nem évülnek el. Így nem évül el

a Marányi Ede által elkövetett háborús bûncselekmények kategóriájába tartozó „szándékos emberölés”, „a kínzás vagy embertelen bánásmód”, „a nagy fájdalom szándékos elôidézésének vagy a testi épség, illetve egészség súlyos megsértésének” bûncselekménye sem.[111]

A kérdés természetesen az, hogy a nyomozás és népbírósági ítélkezés folyamata miért húzódott el közel három évig? A népügyészség ténylegesen miért ejtette a vádat mintegy nyolc hónappal a Budapesti Népbíróság 1949. november 1-jei megszûnése elôtt? Marányi Ede elítélés helyett miért részesült a teljes felmentéssel egyenértékû „kegyelemben”?

A kérdésekre kínálkozó válaszok egyike az, hogy az 1938-tól a magyar katonai kémelhárítással kapcsolatban álló Marányi Edét megtalálták nyugaton, és ô vállalta az új rendszer katonai elhárításával való együttmûködést. Az általam feltételezett megállapodás nyilván csak úgy jöhetett létre, ha az együttmûködésért cserébe Marányit nem ítélték el sem háborús bûncselekmény elkövetéséért, sem másért. Talán Marányi a francia, a nyugatnémet titkosszolgálattal való együttmûködést is vállalta. Az általam megkérdezett, de a konkrét ügy ismeretének hiánya miatt nevük említésének mellôzését kérô történész és jogi szakértôk elképzelhetônek tartották feltételezéseimet. (Sôt azzal egészítették ki, hogy valószínûleg éppen a körözés megszüntetésekor találták meg Marányit.) Mindez azonban elégtelen bizonyíték arra, hogy Marányit 1949-tôl ismét a magyar és esetleg a nyugati katonai hírszerzés kötelékéhez tartozónak tartsuk. Éppen ezért a magyar katonai elhárításhoz, a volt keletnémet titkosszolgálat archívumához, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Hivatalához (ÁBTL) fordultam segítségért.

A katonai elhárítás (VKF 2.) utódszervezetét kétszer kerestem meg. A Magyar Köztársaság Katonai Felderítô Hivatal (KFH) fôigazgatója, Madarász Károly vezérôrnagy tájékoztatása szerint a Hivatal adattáraiban Marányi Edére (Fehér Antalra) vonatkozó iratanyag nincs.[112] Második, informális megkeresésem nyomán még egyértelmûbb választ kaptam, miszerint a KFH-nek nincsen irattára, csak a napi munkában használt iratokat birtokolja, így kutatni sincs miben.[113] Ugyancsak informális úton annyit tudtam meg, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) nyilvántartásaiban sem lelhetô fel Marányi Edére vonatkozó anyag.[114] A keletnémet Állambiztonsági Hivatal, a Stasi[115] Berlinben lévô archívumát három alkalommal kerestem meg. A személyes,[116] az intézményi[117] és az informális[118] megkeresésre mindig azonos választ kaptam: a hatályos jogszabályok miatt minden olyan kutatói kérést elutasítanak, amely érintheti Németország titkosszolgálati érdekeit. (A Stasi-archívum válaszából tehát még az sem tudható, hogy

egyáltalán van-e Marányiról nyilvántartás.) Az ÁBTL-ben kutatható dossziék közül a nyugatnémet és a francia hírszerzéssel, valamint a velük együttmûködô magyar emigráns katonai szervezettel, az 1946-tól szervezôdô Magyar Harcosok Bajtársi Közösséggel (MHBK) összefüggô anyagok jöhettek szóba. Ezek közül azonban egyetlenegyben sem akadtam Marányi Ede nyomára. Marányi Ede népbírósági perével és titkosszolgálati tevékenységével kapcsolatos feltételezéseim tehát jelenleg nem bizonyíthatók.

A fennmaradt hiányos dokumentáció szerint Marányi Ede ügyében legalább kétszer folyt nyomozás 1949 és 1971 között. A körözés 1948-as visszavonása után egy 1959-ben kelt jelentés „a háborús btt. [bûntett] miatt körözött" Marányi Ede felkutatásának eredménytelenségérôl számolt be.[119] Az Állambiztonság pedig 1971-ben felderítette Marányi Ede vidéken élô testvérét.[120] Ennél több azonban nem tudható meg a dokumentumokból.

Marányi Magdolna és Katalin

Marányi Ede – ahogy említettem – 1933-ban kötött házasságot. Ekkor vette feleségül az akkor 28 éves, Adamik (Agteleki) Imre katonatiszttôl elvált László Magdolnát. (Ô az elsô házasságából magával hozta az ekkor körülbelül nyolc éves lányát.) A Marányi család, az idôközben megszületett közös gyermekükkel együtt a Maros utca 23. számú házba költözött. Közös gyermekük, a jelenleg Ausztráliában élô Marányi Katalin szerint a Maros utcából a család nem együtt távozott nyugatra. Marányi Katalint és édesanyját 1944 novemberében „kitelepítették" a Szombathely közelében lévô Jákra. A következô év elején a front közeledtével Burgenlandba, és a vele határos másik osztrák tartományba, az angol megszállási zónába tartozó Stájerországba mentek. Lágerekben éltek, de Innsbruckban sosem voltak, és anya és lánya 1951-ben kivándorolt Ausztráliába. Marányi Edérôl úgy tudták, hogy „eltûnt a háborúban".

Marányi Katalin közlésével ellentétes az 1946-ban és 1959-ben egyaránt kihallgatott özv. Hágen Mihályné állítása. A Maros utca 23. számú ház házmestere mindkétszer a Marányi család közös, Marányi Edével együtt történô távozásáról nyilatkozott.[121] Marányi Katalin közlése szerint édesapját 1944-ben, „kilenc éves korában látta utoljára". Féltestvére az akkor körülbelül 19 éves Adamik (Agteleki) Ilona Magyarországon maradt, és vele is megszakadt a kapcsolatuk.

Marányi Ede felesége és lánya azonban valóban kivándorolt Ausztráliába. Rendelkezésemre áll az Ausztrál Nemzeti Archívum „Maranyi

Magdalena" és „Maranyi Katalin" nevét tartalmazó, bárki által hozzáférhetô bevándorlási dokumentációja.[122] Ebbôl tudható, hogy Bécsbôl, 1951. november 23-án indultak el és 1952. február 9-én érkeztek meg Melbourne-be. A megérkezést követôen rögzített nyilvántartó lap szerint Maranyi Magdalena és lánya ausztráliai kapcsolattartóként Melbourne egyik városrészében, Richmondban élô „Mr. Karoly Valler"-t nevezte meg.

Valler (Waller) Károly hadnaggyal kapcsolatos dosszié megtalálható az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.[123] Ebben a W/107-es ügynök azt jelenti 1948-ban, hogy Valler Károly kisbarnaki Farkas Ferenc megbízásából akar Magyarországon hírszerzô hálózatot kiépíteni. Valler nevét nem véletlenül említik együtt az angol és francia hírszerzéssel kapcsolatban álló vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredesével. Szálasi kitelepítési kormánybiztosa, Farkas Ferenc lett a francia megszállási zónában a Magyarország elleni katonai szervezkedés egyik vezéralakja. Marányi Edével ellentétben, esetében nem okozott problémát, hogy a népbíróság távollétében háborús bûntett elkövetéséért életfogytig tartó büntetésre ítélje 1950 márciusában. Valler Károly tagja volt a Dósa Attila hadnagy által Magyarországon 1948–1949-ben megszervezett hírszerzô hálózatnak.[124] Dósa disszidált és együttmûködött a francia (SDECE)[125] és magyar katonai hírszerzô szervként is mûködô MHBK-val, valamint az amerikai katonai elhárítással (CIC).[126] A szovjet megszállás alatt álló Magyarország ellen Bécsben létrehozta az ún. kémrezidentúrákat. Dósát Bécs szovjet zónájából elrabolták, Magyarországon bíróság elé állították, elítélték és kivégezték.[127] Dósa népbírósági perének idején Valler Károly feleségével együtt elhagyta Magyarországot, és egy Nápolyból induló hajó fedélzetén 1949. július 28-án megérkezett Melbourne-be.[128]

Marányi Magdalena és lánya tehát Valler Károlyék pártfogását élvezhették Ausztráliában. Nyilvánvaló, hogy általuk az ausztrál horthysta, hungarista katonai emigráció közegébe kerültek, minthogy ebben a közegben is éltek addig Ausztriában. A hungarista mozgalom földrészeken átívelô kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Az ausztrál és az európai csoport között folyamatos és intenzív volt a kapcsolat.[129] A kapcsolattartásban fontos szerepet jutott az 1948-tól a világ különbözô pontjain, különbözô gyakorisággal megjelenô huszonkilenc hungarista sajtóterméknek.[130] Ezek között talán a legjelentôsebb éppen az id. Tarjányi Tatár Imre által is szerkesztett *Út és Cél* folyóirat volt.

Marányi Katalin elmondása szerint nem tudtak eltûnt édesapjáról információkat, és kilenc éves korában látta ôt utoljára. Véleményem szerint azonban elképzelhetetlen, hogy a Marányi család ausztrál és

európai „részei” ne tudtak volna egymásról. Úgy gondolom, hogy jól nyomon követhették egymás életét és pontos információkkal rendelkeztek egymásról Ausztriában és Ausztráliában egyaránt. Lehet, hogy személyes találkozásra nem került sor közöttük 1944 után, de a szabad világban kiépített információs csatornákon keresztül érintkezésben álltak.

Marányi Ede külföldön

Palásti László, a *Szabadság* és a *Képes Figyelô* lapok törvényszéki rovatának vezetôje egyike volt a népbírósági tárgyalásokról rendszeresen tudósító újságíróknak. Tudomásunk szerint azonban nem írt több újságcikket Marányiról és népbírósági ügyérôl. Palásti Új-Zélandon élô lányától tudható, hogy élete végén szeretett volna ismét könyvet írni a bori munkaszolgálatról. A könyv nem készült el, azonban Palásti Éva (Eva Brown) megküldte nekem édesapja nála lévô bori vonatkozású hagyatékát.[131] Ebben Palásti a saját, Marányi bori tevékenységérôl szóló újságcikkéhez kiegészítést fûzött: „1945–48-ig harcolt az igazságügyi kormányzat Marányi kiadatásáért. Sajnos nem került elô…”[132] A gépelt kéziratban fennmaradt néhány oldalas bori tanulmányának végén pedig azt írta, hogy Marányi Ede „állítólag Dél-Amerikában él”.[133]

A Palásti László, Nagy György és Jehuda Deutsch által leírt és széles körben elterjedt információ nem nélkülözött minden alapot. Nevezetesen azt, hogy Marányi 1945 és 1980 között járt volna, illetve hosszabb idôn át élt volna Dél-Amerikában. A késôbb említendô Marányi-rokonság egyik tagjától kapott információk szerint a szálak Argentínába vezethetnek.[134] Az *Argentínai Magyar Hírlap* fôszerkesztôje, Haynalné Kesserû Zsuzsanna kérésemre kutatott az argentin fôvárosban és vidéken az akkor már biztosan Fehér Antal álnéven élô Marányi Ede múltja után.[135] Ismeretségi körében elvégzett kutatása nem vezetett eredményre, mint ahogy az argentínai magyar bevándorlás kérdéskörével foglalkozó dr. Kovács Nóra tudományos kutatóé sem.[136] Mindez azonban nem lehet perdöntô. Az argentin tartózkodás elleni érv azonban, hogy a Marányi Edére Németországban visszaemlékezôk körében nem maradt fenn a dél-amerikai tartózkodás verziója. A már idézett és az egyébként megbízhatatlan Marányi-nekrológ sem tett említést minderrôl. Az amerikai földrész vonatkozásában azonban kizárhatjuk, hogy Marányi Ede–Fehér Antal bármikor is kért és kapott volna beutazási engedélyt az Amerikai Egyedült Államokba.[137] (A Nemzetközi Vöröskereszt[138] és Simon Wiesenthal Központ[139] sem tartotta ôt nyilván.)

Nem tudjuk, hogy pontosan mikor vette fel Marányi Ede a Fehér Antal nevet. Németországi barátja, Jakab Gábor közlése szerint új nevét „a menekülttáborban Innsbruck mellett kapta, miután a magyar Katpol. [Katonapolitikai Osztály] ôt nyilvánosan kereste. Nevét az ottani magyar lelkész segítségével és francia segítséggel egy elhalt magyar személy után kapta. Így Ô azonnal az összes legitimációs papírokat is örökölte."[140] Sajnos nem tudni, hogy ki volt az elhalálozott, de ha katona volt, akkor feltehetôleg honvéd vagy tiszthelyettes lehetett, aki Komáromban 1900. március 15-én született. (A HM második világháborús veszteséglistáin huszonegy Fehér Antal nevû katona található, de a pontatlan adatok nem teszik lehetôvé az azonosítást.[141]) Az „eredeti" Fehér Antal személyazonosítása tehát nem sikerült, de az álnév felvételi helyérôl többet tudunk.

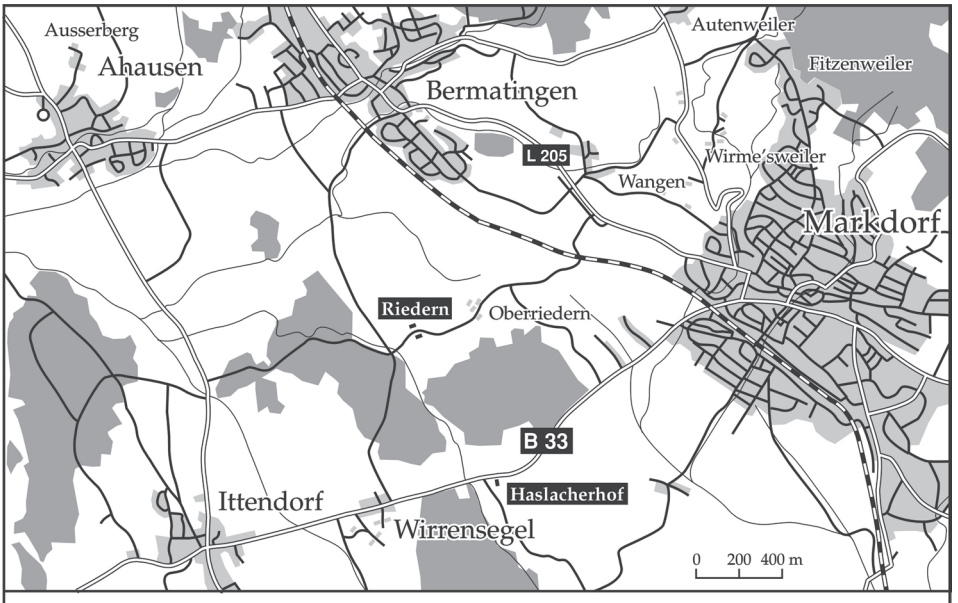
Az innsbrucki polgármesteri hivataltól megkaptam Antal Fehér lakcímbejelentô lapjának másolatát.[142] Ennek alapján – ha hézagosan is, de – nyomon követhetô, hogy 1946. november 7. és 1956. január 5. között hol lakott Antal Fehér gépkocsivezetô. Bejelentkezésének idôpontjában a Nyugat-Ausztriában (Tirol) fekvô Innsbruck közvetlen közelében lévô *Lager Höttinger*ben lakott. Mintegy egy hónap itt-tartózkodás után kijelentkezett, majd közel másfél év után, 1948 júliusában a szintén Innsbruck közelében lévô *Lager Reichenau* lesz a lakhelye.[143] Ez a tábor a második világháború alatt is létezett, mint német munkatábor, és olaszokat, katonai szolgálatmegtagadókat, politikai foglyokat, valamint zsidókat tartottak itt fogva. A tábor a háború után menekülttáborként, majd pedig az alacsony keresetûek szállásaként mûködött egészen a 1970-es években történt lebontásáig.[144]

Fehér Antal másfél hónap ittlét után elhagyta a *Lager Reichenau*t. Ezt követôen lakcímnyilvántartó lapján további négy – rosszul olvasható – bejegyzés található. Annyi azonban megállapítható, hogy Innsbruck közigazgatási területén voltak a bejelentett lakhelyei egészen 1956. január 5-ig. Ekkor Nyugat-Németországba, egész pontosan a Stuttgarttól mintegy száz kilométere nyugatra, a német–francia határ menti Rastattban lévô laktanyába ment.[145] Fehér Antal ettôl kezdve egészen 1971. június 6-ig a Fekete-erdôben (*Schwarzwald*) és környékén lévô kisebb-nagyobb településeken lakott (Bad Wildbad, Bad Herrenalb, Reutlingen). A helyi polgármesteri hivataloktól, illetve városi archívumoktól kapott dokumentumokon kívül egy visszaemlékezô is közölt adatokat Fehér Antalról.[146] Az adatközlô a forradalom után, 1956. december 1-jén Nyugat-Németországba disszidált Horváth Ernô víz- és gázszerelô. Amnesztiában részesült, és 1961. január 1-jén hazatért. Kihallgatásakor elmondta, hogy a herrenalbi menekülttáborban

találkozott Fehér Antallal, „akinek jelenlegi neve állítólag illegális, kb. 60-62 éves[147], 176-180 [cm] magas, hátrafésült ôsz hajú, erôs testalkatú, határozott magatartású, a felsô jobb fogsor szemfoga aranyból van […], aki HERRENALB [sic!] faluban egy francia gyalogos laktanyában gazdasági vezetô és állandóan civilben jár”.[148] A katonai attaséként bemutatkozó Fehér nem csak élelmet és cigarettát vitt a magyar disszidenseknek, hanem az *Út és Cél* címû hungarista folyóiratot is. Horváth Ernôtôl még az tudható meg, hogy „Fehér 1944 óta él nyugaton és idehaza nyilas párttag volt, majd kint Nyt.n. [nyugatnémet] országban a »Hungarista Légió« alapító tagja volt”.[149] (A VKF. 2. irányításával 1944 végén toborozta tagjait Magyarországon a Hungarista Légió. A zömében fiatalokból álló katonai egységek Németországban, magyar katonai parancsnokság alatt, nagy veszteségeket elszenvedve harcoltak a németek oldalán.)

A Horváth Ernô által is említett *Út és Cél* címû lapban, a Hungarista Mozgalom hivatalos lapjában jelent meg Fehér Antal már idézett nekrológja. Ebben a heroizált nekrológban az áll, hogy „Az emigráció hontalanságában mint romeltakarító, vasúti pályát javító és építô munkás dolgozott. Majd az Ausztriát megszálló franciáknál volt gépkocsivezetô, késôbb egy gépkocsit javító üzemben kereste meg sovány és keserû kenyerét. 1952-ben Németországba ment, ahol a franciáknál volt raktáros 70 éves koráig.”[150] Összehasonlítva mindezt a dokumentumokban szereplô adatokkal, újabb összefüggésekre bukkanunk. Fehér Antal a „franciáktól” Bad Herrenalbban 1968-ban vagy Reutlingenben 1971-ben ment nyugdíjba. (A hamis születési adatai szerint ekkor 68 vagy 71 éves korú volt.) Nyugdíjazása után elhagyta a Fekete-erdô környékét, és mintegy százhúsz kilométerre délre, a Boden-tóhoz (*Bodensee*) költözött. Életének hátralévô közel másfél évtizedét a nyugatnémet Markdorf város környékén lévô lakhelyeken töltötte. Reutlingerbôl elôször a Markdorftól 2,5 kilométerre lévô tanyára, Tarjányi Tatár Imre családjához költözött 1971. június 1-jén.

Id. Tarjányi Tatár Imre a Hungarista Mozgalom Európai Törzsének vezetôje volt, korábban pedig Szálasi Ferenc Koronatanácsának tagja. Fia, ifj. Tarjányi Imre elmondása szerint szülei 1945-ben távoztak nyugatra, és egy ausztriai táborban ismerték meg Fehér Antalt, akinek tudták eredeti nevét és élettörténetét.[151] Id. Tarjányi Tatár Imre közvetlen munkatársa volt Henney Árpád hungarista altábornagynak, aki korábban a „Nemzetvezetô személye körüli Magyar Királyi tárca nélküli miniszter” volt. Az emigrációban Henney lett Szálasi Ferenc utódja. A Markdorf melletti tanya számos hungarista összejövetelnek adott otthont. Megfordult itt többek között a család

5. Marányi Ede / Fehér Antal tartózkodási helyei 1945 után

jó barátja, Gömbös Ernô, Gömbös Gyula miniszterelnök fia, aki korábban Szálasi szárnysegédje volt. A Tarjányi házaspár pedig aktív szervezôje volt a hungarista emigrációnak és szerkesztôje a különbözô helyeken és formában megjelenô *Út és Cél* folyóiratnak. Henney Árpád halálát követôen, 1980-tól kezdve id. Tarjányi Tatár Imre 15 éven át, haláláig vezette a Hungarista Mozgalmat.

Fehér Antal közel kilenc hónapig lakott Tarjányiéknél, majd átköltözött a légvonalban alig másfél kilométerre lévô Riedernbe. Az autóbalesetben férjét elvesztô Maria Bäur házában lett albérlô.

A Markdorf melletti Riedern

Marányi Ede németországi megtalálása egy hozzátartozójának és feleségének köszönhetô.[152] Az 1945 után született és Marányi Edét személyesen soha nem ismerô családtag Fehér Antallal kétszer beszélt Németországban telefonon. A hozzátartozó kamasz volt még, amikor körülbelül 1962-tôl kezdve, az NSZK-ból évente egy-két képeslap érkezett magyarországi címükre, rajta szép bélyeggel. A feladó nélküli, nyílt képeslapok mindig a Boden-tavat ábrázolták, jókívánságok voltak rajta és az aláírás mindig „Edit" volt. A család azonban pontosan tudta, hogy a feladó Marányi Ede, aki idôközben nevét Fehér Antalra változtatta. A képeslapok rég elvesztek, de a hozzátartozó memóriája megôrizte a bélyegeken szereplô körpecsétek feliratait. Ezek rekonstruálásán át vezetett az idôben és térben egyaránt hosszú kutatóút Antal Fehér nyomainak markdorfi megtalálásáig, majd pedig ottani életszakaszának feltérképezéséig.[153]

A Fehér Antal lakcímbejelentôjén szereplô és a B 33-as számú út mellett lévô Haslacherhof nevû tanyán találkoztam ifj. Tarjányi Imrével. A rossz állapotban lévô, fôút menti emeletes épülethez és gazdasági melléképületeihez összesen tizenhét hektár tartozott. (A tanyát és környékét az erre vezetô autópálya miatt látogatásom óta felszámolták.) Itt élt és gazdálkodott az 1995-ben elhunyt id. Tarjányi Tatár Imre és felesége, a 2005-ben meghalt Tarjányi Margit. Fiuk, ifj. Tarjányi Imre sohasem szimpatizált a hungarista eszmékkel. Fehér Antalt azonban jól ismerte, hiszen a közös gombászások és úszásoktatások gyerekkori élményei máig élnek emlékezetében. Fehér Antal innen költözött tovább 1972. március 9-én, az akkor összesen három házból álló Riedern nevû tanyára. A három település (Markdorf, Bermatingen, Ittendorf) által határolt terület majdnem közepén, erdôk és szôlôk között fekszik a közigazgatási szempontból Markdorfhoz tartozó tanya. A dimbes-dombos, festôi környezetben lévô tanya ma is mindössze nyolc ház-

ból áll. Az erdô széli házban élte békés életét „Tóni bácsi”, a köztiszteletben álló, nyugdíjas öregúr.[154] A környéken nagy számban letelepedett 45-ösök éppúgy befogadták ôt, mint a szintén szép számban ideérkezett 56-osok. Az egyedül élô Fehér Antal azonban talán csak három családdal volt bizalmas viszonyban. Napi kapcsolatban állt a közeli Bermatingen faluban élô és 1956-ban Magyarországról diákként elmenekült Orosz Mihállyal és családjával. Itt barátként és nagyapaként szerették. Tarjányiékon kívül szintén jó kapcsolatokat ápolt az 1956-os forradalomban megsebesült és disszidált markdorfi Jakab Gáborral.

A riederni idôs szomszéd házaspár, Bernat és Berta Bäcker, valamint a fôbérlô Maria Bäur unokájának elmondása alapján rekonstruálható a mindig „úriember”, „jól öltözött”, „nagyon barátságos, de a társaságot nem keresô”, „okos” „Tóni bácsi” hétköznapi élete. „Jó idôben a teraszon ült és olvasott”, de „sohasem sétált”, egy öreg Ford Taunussal legendásan rosszul közlekedett. Sokat levelezett és látogatókat nem fogadott. Háztartását saját maga vezette, saját magának fôzött, cukormentes lekvárt fôzött be, és nagyon fegyelmezetten odafigyelt cukorbajára. Nem lett nyugatnémet állampolgár és a nyugdíjat a franciáknál ledolgozott évek után kapta. Olcsó lakbért fizetett és segítette a Tarjányi fiú taníttatását. Telefonja nem volt, banki ügyeinek intézésében pedig Tarjányiék segítették. Ha nem is gyakran, de legalább 1981-ig el-eljárt a közeli Friedrichshafenben megtartott magyar katolikus misékre. A szomszéd Bäckeréknek elmondta, hogy korábban katonatiszt volt, más neve volt és politikai nézetei miatt Magyarországra nem mehet vissza, mert halálos ítélet vár rá.[155] „A kis német nyugdíjából” szerényen élt, és Napóleon-aranyai közül csak akkor adott el, ha megszorult.[156]

Fehér Antal halála

Fehér Antal több mint tizenkét év riederni tartózkodás után nyolcvannyolc évesen kórházba került. Innen 1984. szeptember 15-én a markdorfi Szent Ferenc öregotthon[157] új szárnyába költözött. Halála elôtt 2-3 alkalommal felkereste ôt a Magyarországot 1966-ban elhagyó és 1981-tôl ebben a körzetben szolgáló Gyurás István jezsuita pap. Elmondása szerint „Tóni bácsi” ekkor már „gyenge állapotban” volt. Ô látta el szentségekkel és részesítette utolsó kenetben (betegek szentségében).[158] Fehér Antal az öregotthonban halt meg végelgyengülésben 1985. október 20-án hajnali egy óra 20 perckor.[159] „Tóni bácsi” Fehér Antalként 85 évesen, Marányi Edeként 89 évesen halt meg.

Antal Fehér halotti bizonyítványa szerint katolikus vallású, nyugállományban lévô ezredes volt, házas ember, akinek a feleségét Magdolna Fehérnek hívták.

Fehér Antal 1982. január 22-én írta meg német nyelvû végrendeletét. A végrendelet, mint ahogyan Marányi Ede szerény hagyatéka is a Tarjányi családhoz került.[160] Fehér Antal végrendeletének kezdô sorai ezek: „Az igazi nevem Marányi Ede »szkv« [szolgálaton kívüli] ezredes. Születtem 1896. október 7-én Péterváradon [Szerém megye, ma Jugoszlávia]. Kérem temessenek el a felvett nevemen, de a sírkövömön az álljon, ami az én igazi nevem. […] Így legyen! A temetési szertartást csak magyar pap végezze."[161] A végrendeletébe foglaltak szerint történt minden. Halála után öt nappal, „Antal Feher" néven temették el a Markdorf melletti és Riedern szomszédságában lévô Bermatingen falucska temetôjében. A temetési szertartást Gyurás István jezsuita pap végezte. A mintegy negyven fôs gyászoló közönség elôtt az atyán kívül id. Tarjányi Tatár Imre mondott beszédet. A korabeli fényképek szerint az egyszerû fakereszt alá tett koszorúk között az egyik legnagyobb a Hungarista Mozgalom fôhelyre tett koszorúja volt.[162] A barátok a helyi *Südkurier*ben köszönték meg mindazok segítségét, akik „a mi kedves Toni Bácsinkat" az utolsó idôszakában támogatták.[163]

„Antal Feher" fakeresztje helyén ma Marányi Ede – a valódi születési adatait is feltüntetô – márványból készült sírköve áll. Az azóta szintén elhunyt Tarjányiné ugyanis Marányi Ede Ausztráliában élô rokonait keresô hirdetést adott fel. A hirdetés Marányi Ede feleségét már nem találta életben, mert ô férje halála után négy hónappal Melbourne-ben meghalt. A feladott hirdetésre Marányi Katalin reagált. Ô 1986 augusztusában felkereste édesapjának a bermatingeni temetô ravatalozójának közelében lévô sírját. Marányi Ede kívánságának megfelelôen intézkedett a megfelelô feliratú sírkô felállításáról.[164] A temetés után mintegy négy évvel Marányi Ede végakaratának megfelelô feliratú sírkô került a sírra. A sötét színû márványból készült sírkô bal felsô sarka kereszt formájú, aljára pedig ez a felirat került: „Szeretve és nem feledve!"

Összegzés

A bori táborcsoportnak két alezredes parancsnoka volt. A már az elsô világháborús orosz fogságtól kezdve betegeskedô, 1927-tôl egy vesével élô és 1943-ban számos súlyos betegségben szenvedô, szolgálatra alkalmatlannak minôsített Marányi Ede váltotta fel Balogh András szakszolgálatos alezredest Borban. Valószínûleg éppen szakszolgá-

latos besorolásuk és életkoruk miatt, német, valamint orosz nyelvtudásuknak, továbbá katonai elhárító múltjuknak köszönhették a jugoszláv hadmûveleti területre történô kinevezésüket. Balogh András 1943 végéig volt igen szigorú, Marányi Ede pedig 1944 elejétôl volt kegyetlen parancsnoka háromezer, illetve hatezer magyar munkaszolgálatosnak. Marányi Ede parancsnoksága alatt radikális fordulat állt be a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmódban. Személyes parancsára megszaporodtak a kikötések és a kínzások. Parancsnoksága alatt két fôt kivégeztek, parancsára Csillag Albertet és 20-23 munkaszolgálatos társát hosszú ideig kínozták, majd kivégezték. Az elsô lépcsôben Magyarországra induló mintegy 3600 fô szenvedésében és jelentôs részének elhalálozásában is felelôsség terheli. Bori tevékenysége miatt katonai eljárás indult ellene, de azt Szálasi Ferenc hatalomra kerülése után leállították.

Marányi Ede 1944 végén Ausztriába távozott. A világháború befejezésekor a franciák által megszállt területen tartózkodott. Az 1945-ben szerzett hamis papírjaival, Fehér Antal álnéven élt Innsbruckban és késôbb Nyugat-Németországban. Lakhelyei, ha nem is folyamatosan, de nyomon követhetôk. Ausztriában és Nyugat-Németországban a francia megszállási zónában mozgott. A francia hadseregnek köszönheti megmenekülését és évtizedekig történô foglalkoztatását. A franciák autóvezetôként, raktárosként, kutyás biztonsági ôrként, szikvízüzemi munkásként,[165] gazdasági vezetôként alkalmazták. A ledolgozott évek után a franciáktól kapta nyugdíját, amit Nyugat-Németországban folyósítottak részére. Az amerikai kontinens sem északi, sem pedig déli földrészén nem fordult meg. A francia zóna adta védettségnek, hamis identitásának, lakhelyváltoztatásainak és a nyilvánosságot kerülô, visszahúzódó magatartásának köszönhette, hogy nem derült fény kilétére. Feltételezhetôen ebbe a magyar, francia, esetleg német katonai elhárítás adta védettség is belejátszott. Marányi 1930-tól kezdve egészen 1945-ig „belsô bizalmas” állásokban, a katonai hírszerzés és kémelhárítás (VKF 2.) szolgálatában (is) állt. Az 1948 utáni hírszerzô tevékenységérôl nem rendelkezünk konkrét adatokkal.

A magyar hatóságok többször és viszonylag pontos információkat kaptak tartózkodási helyérôl, tudtak magyarországi rokonairól. Nem ismerünk hazahozatalára vagy kiadatására vonatkozó dokumentumokat.

Marányi Ede ellen távollétében, 1946-ban indult Budapesten nyomozás. Népbírósági perében háborús bûncselekmények elkövetésével gyanúsították meg. Elítélésére azonban nem került sor, és az ellene indított eljárás 1962-ben elévült. Így ô sohasem került fel a háborús bûnösök listájára, miközben a háborús bûnök sohasem évülnek el.

A Szálasi által kinevezett hungarista ezredesként élete végéig hûséges maradt a hungarista eszmékhez. Az emigráns Hungarista Mozgalomnak és a MHBK-nak kezdetektôl fogva tagja volt, esetleg szervezetek megalapításában is tevékenyen részt vett. Sohasem tartozott azonban ezen szervezetek elsô vonalához. Meghatározó barátság kötötte id. Tarjányi Tatár Imréhez, a hungarista mozgalom egyik központi alakjához. Fehér Antal Tarjányi közvetlen közelében és egymást kölcsönösen támogatva élte le élete utolsó tizennégy évét. A Tarjányi család lett végrendeletének birtokosa és hagyatékának gondozója.

Marányi Ede felesége és leánya hungarista kapcsolatok mentén 1952-ben Ausztráliába vándorolt ki. A Marányi család tagjai személyesen többet nem találkoztak, de a hungarista kapcsolati rendszeren keresztül – feltételezésem szerint – tartották a kapcsolatot.

Személyes véleményem szerint kizárt, hogy a német és magyar hatóságok ne tudtak volna kilétérôl és tartózkodási helyeirôl. Meggyôzôdésem, hogy a nyilvános lakcímbejelentôkkel, nyugdíjfolyósítási számmal, bankszámlaszámmal rendelkezô Fehér Antal személye ismert volt mind a Rákosi-, mind pedig a Kádár-rendszer illetékesei elôtt. Meggyôzôdésem továbbá, hogy Marányi Edérôl–Fehér Antalról mind a magyar, mind a nyugat- és keletnémet, továbbá a francia titkosszolgálat rendelkezik dokumentumokkal. Messze vezetne azonban annak a kérdésnek az elemzése, hogy a világháború befejezését követô hatvanhat évvel és Marányi Ede halála után huszonhat évvel ezek az akták miért nem kutathatók. Annak a kérdésnek a megválaszolására sem vállalkozom, hogy a háborús bûnök elkövetôivel hivatásszerûen foglalkozó, bécsi székhelyû Simon Wiesenthal Központ miért nem tud még csak Marányi Ede létezésérôl sem, vagy hogy a keleti frontról, Borból és Szentkirályszabadjáról sokak által ismert Marányi Ede hogyan tarthatta meg anonimitását egészen 2007-ig?

Marányi Ede szakszolgálatos alezredes Bor elhagyását követôen Fehér Antalként negyvenegy évet élt Nyugat-Európában. Köztiszteletben álló öregúrként, Tóni bácsiként élte nyugdíjas életét a nyugat-németországi Markdorf környékén. Végelgyengülésben, nyolcvankilenc évesen halt meg 1985-ben Markdorfban. Végakaratának megfelelôen Antal Feherként temették el a bermatingeni temetôben. A késôbb felállított sírkövére az eredeti neve került fel.

[1] HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerôre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943. 07. 06. Nytsz.: 111.470. sz. eln. Kmof.-1943. (A vonatkozó levéltári iratokban és ennek nyomán a források egy részében gyakran hibásan nevezik meg a rendelet nyilvántartási számát: 11.470. sz.)

[2] HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. (A dosszié szétszedett és nagyon hiányos állapotban lelhetô fel. Jelenleg összesen 99 oldalnyi anyagot tartalmaz, de az eltérô lapszámozások alapján feltételezhetô, hogy terjedelme ennek mintegy duplája volt. A lapokon többféle számozás található, ezért az itt idézettek helyét saját lapszámozásom alapján közlöm.)

[3] HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 27. Anyakönyvi lap. Nytsz.: nincs. Az áthelyezés dátuma: Budapest, 1939. 01. 16.

[4] Háborús Emlékérem, Erdélyi Emlékérem, Sebesültek Érme, valamint a 12 heti folyamatos elsô vonalbeli szolgálattal kiérdemelhetô Károly Csapatkereszt.

[5] HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 66. Balogh András alez. kérelme a M. kir. Honvédelmi Miniszterhez. Szeged, 1942. 04. 07. Nytsz.: 66.593. eln. 8/e. (Csatolva a 21.578. sz. eln. 8/e. dossziéhoz: Balogh András alez. felülvizsgálatát kéri.)

[6] HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 72. Parancsnoki vélemény. Szeged, 1942. 05. 13. Nytsz.: nincs. (Csatolva a 21.578. sz. eln. 8/e. dossziéhoz: Balogh András alez. felülvizsgálatát kéri.)

[7] MZSL HJA XX-D. 371. számú Zászlóalj-parancsnoksági napiparancs. Bor, 1943. 12. 11. Nytsz.: nincs.

[8] Csapody T. 2009e. 855.

[9] HM HIM HL VIII. 6. 518. Balogh András. 85. 7. számú Tiszti parancs. Bor, 1944. 07. 12.

[10] Nagy Gy. 1996. 116.

[11] „Balogh Sándor” alezredesrôl, a bori csoport fôparancsnokáról tesz említést, miközben Balogh András alezredesrôl van szó.

[12] *Lásd* ÁBTL 3.1.9. V-129605. Muray Lipót és tsai. vizsgálati anyaga. Muray Lipót a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában nyugszik (23. sor, 02. sírhely). ÁBTL 2.1. X/29/1. A 298-as parcellában eltemetett személyek névsora. 181.

[13] KA Qualifikationsliste Karl Matkovcsik, Karton 1953. (Az Osztrák Hadilevéltár mellett Mûködô Állandó Magyar Levéltár Kirendeltség fénymásolatban részemre megküldte Karl Matkovcsik Anyakönyvi lapját [8 oldal], illetve egy tájékoztató levelet. Bécs, 2006. 06. 19. Nytsz.: 487/2006/LBK.)

[14] KA Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer Nr. 160. 7. September 1918. S. 7935.

[15] HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám. Marányi Ede százados: Mellôzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. 3. Nytsz.: nincs.

[16] Marányi Ede barátja, a Markdorfban (Németországban) élô Jakab Gábor közlése. Telefoninterjú. 2007. 10. 03.

[17] Tarjányi Tatár I. 1986. 10. A cikk szerzôjének beazonosítása ifj. Tarjányi Imre személyes közlése alapján történt. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 27.

[18] KA Militärmatriken, Kriegsefangenen-Kateien, Russland 3., Karton 160. Matkovcsik Ede elsô világháborús katonai szolgálata és hadifogsága. (Az Osztrák Hadilevéltár mellett mûködô Állandó Magyar Levéltár Kirendeltség Bécs, 2006. 10. 24. Nytsz: 820/2006/LBK.)

[19] Szlobodszkoj (Slobodskoj) Moszkvától körülbelül nyolcszáz kilométerre északkeletre, a Vjatka folyó partján fekvô város.

[20] HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám, 4. Marányi Ede százados: Mellôzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. Nytsz.: nincs.

[21] Uo.

[22] Uo.

[23] HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám, 4–5. Marányi Ede százados: Mellôzésem okainak felülvizsgálatát kérem. Losonc, 1939. 06. 14. Nytsz.: nincs.

[24] ÁBTL 3.1.5. O-14961/119. 12. Jegyzôkönyv Endrevári József kihallgatásáról. Gyôr, 1960. 05. 13. Nytsz.: nincs.

[25] ÁBTL 3.1.6. P-377. Kerületi Bíróságnak. Pozsony. Aláírás: Pozsonyi államügyészség. Dátum és nytsz. nélkül. Marányi százados nevének említése a 4. és 8. oldalon történik.

[26] ÁBTL 3.1.6. P-377. Pécsi Mária komáromi lakos panasza Rátky Béla rendôrkapitány ellen. Budapest, 1936. 03. 13. Nytsz.: 73/2-1936. biz. 13.

[27] ÁBTL 4.1. A-662/7. Szovjetuniótól átvett kompr. anyag. 14. sz. jegyzék. 117. pont alatt. 3.

[28] HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám 21563 iktatószám. Marányi Ede szds. áthelyezési kérelme.

[29] HM HIM HL I. 31. 1940. eln. 8. oszt. 46359. alapszám 21563 iktatószám. Uo. 2. Marányi Ede A m. kir Honvédelmi Miniszter úrnak címzett levele. Losonc, 1940. 08. 10. Nytsz.: nincs.
[30] HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 38.
[31] Uo.
[32] HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 40.
[33] HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 41.
[34] Uo.
[35] HM HIM HL I. 35. 1473/1896. Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. Uo. 42.
[36] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Harctéri tapasztalatairól jelent. Budapest, 1943. 02. 15. 1.
[37] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Harctéri tapasztalatairól jelent. Budapest, 1943. 02. 15.
[38] NEMESKÜRTY I. 1982. 158.
[39] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 8.
[40] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 6.
[41] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 4. Idézi például: SARKADY S.–SZABÓ P. 2001. 296.
[42] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 1.
[43] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. 2.
[44] Uo.
[45] ÁBTL 4.1. A-662/18. Szovjetunióból átvett kompr. anyag. 31-32. sz. névjegyzék. 216. sz. alatt.
[46] ÁBTL 4.1. A-1251/1. 309. szám alatt.
[47] HM HIM HL II. 1453. 16. d. Marányi Ede alez. Uo. 1. sz. melléklet. 9.
[48] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minôsítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 1. o. 11. pont.
[49] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minôsítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 1. o. 13. pont alatt.
[50] BFL VII.5.e 6791/1950. 10. Vádirat. Budapest, 1948. 05. 18. Nytsz.: 1946.Nü.4785/8.
[51] BFL VII.5.e 6791/1950. 36. Fesztinger Imre tanúvallomása. Budapest, 1946. 06. 25.

[52] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 19. Vélemény az elôzetes orvosi megvizsgálásról. Budapest, 1943. 08. 13. Nytsz.: nincs.

[53] HM HIM HL I. 35. 1473/1896 Marányi Ede alez. Anyakönyvi lap másolat. 42.

[54] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 15. Minôsítési lap 1943. évre. Budapest, 1943. 08. 11. 2. oldal 18. pont alatt.

[55] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. Kérelem. Budapest, 1943. 08. 13. 4.

[56] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 19. Vélemény az elôzetes orvosi megvizsgálásról. Budapest, 1943. 08. 13. Nytsz.: nincs.

[57] HM HIM HL I. 55. Marányi Ede szaksz. alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám 27243 iktatószám. 18. Felülvizsgálati táblázat. Budapest, 1943. 08. 12.

[58] Utóbbi esetben nyilván közrejátszott az is, hogy könnyû a mindenkori, pláne ismeretlen helyen tartózkodó, védekezni nem képes elsô számú parancsnokra áthárítani a felelôsséget.

[59] BFL VII.5.e 6791/1950. 12. Jelentés. Budapest, 1946. 06. 26. Nytsz.: 9313/1946. Nem tudjuk, hogy 1946-ban pontosan mikor indult a nyomozás.

[60] Négy bori munkaszolgálatos nem tett önállóan tanúvallomást, hanem egyetértôleg aláírta bajtársa vallomását.

[61] BFL VII.5.e 6791/1950. 42. Lovas István tanúvallomása. Budapest, 1946. 09. 02. Nytsz.: nincs.

[62] BFL VII.5.e 6791/1950. 33–34. Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomás. Budapest, 1946. 06. 25. Nytsz.: nincs.

[63] BFL VII.5.e 6791/1950. 34. Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomás.

[64] BFL VII.5.e 6791/1950. 40. Dr. Kádár István tanúvallomása. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.

[65] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B.

[66] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 19. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.

[67] Petô Gábor Pál postai levele. Budapest, 2008. 01. 12.

[68] Csillag Albert ellenôrzött tábori levelezôlapja Benisch Veronikának. Bor, 1943. 12. 05. (A dátum a magyar tábori ellenôrzés dátuma alapján, a pontos dátum olvashatatlan). Tábori postaszám: Kmsz. B. 129.

Forrás: Benisch Veronika (szkennelve kézhez kaptam: Budapest, 2008. 07. 12.).

[69] Horváth József tizedes a nap 24 órája alatt teljesítendô, összesen (napi) nyolc óra kikötésre kapott Marányi Edétôl parancsot, úgy, hogy „közben-közben pihenôt tartson". ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 55. Horváth József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[70] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.

[71] Benisch Veronika személyes közlése. Budapest, 2008. 05. 27.

[72] A két ellenôrzött tábori levelezôlapot, a 34. számmal ellátott, kockás füzetlapra írt levelet és a hat színes kisképbôl álló grafikát (címe: Egy nap [Borban]) láttam (Budapest, 2008. 05. 27.).

[73] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903./1947.

[74] Papp Bálint és Papp Lajos személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.

[75] Papp Bálint személyes közlése. Budapest, 2009. 02. 09.

[76] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 56. Horváth József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[77] Uo.

[78] Csillag Albertrôl *lásd* részletesebben: Csapody T. 2008a. 6.

[79] Az épület a bori Vase Drecuna és a Rudarska utca találkozásánál található.

[80] A területet bejártam: 2007. 08. 22. *Lásd* errôl részletesebben: Csapody T. 2008a. 6.

[81] Három hiányzó oldal 2007. A 39. Magyar Filmszemlén Schiffer Pál Emlékdíjjal tüntették ki (2008).

[82] BFL VII.5.e 6791/1950. 40. Dr. Kádár István tanúvallomása. Budapest, 1946. 08. 31. Nytsz.: nincs.

[83] BFL VII.5.e 6791/1950. 34. Blau László vallomása a Blau László, Darvas Ferenc, Laufer György és Miklósi István által aláírt tanúvallomáson belül. Budapest, 1946. 06. 25. Nytsz.: nincs.

[84] Csapody T. 2009e. 861.

[85] BFL VII.5.e 6791/1950. 12. Jelentés. Budapest, 1946. 06. 26. Nytsz.: 9313/1946.

[86] BFL VII.5.e 6791/1950. 23. Jelentés. Budapest, 1946. 01. 24. Nytsz.: 25177/1945. XIII. ü. o.

[87] Uo.

[88] BFL VII.5.e 6791/1950. 20. Jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.

[89] A nagypolgári Marányi-lakás 108 négyzetméteres, három szoba hallos, cselédszobás, összkomfortos lakás volt.

[90] Dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin személyes közlése. Budapest, 2007. 07. 03.

[91] Dr. Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin nem tudta felidézni, hogy mikortól és honnan tudta, de ismerte Marányi Ede gúnynevét is („a bori hóhér"). Ôt nem kereste meg semmilyen hatóság Marányi Ede ügyében.

[92] Bodor Pál telefoninterjú. Budapest, 2007. 07. 04.

[93] Krisztus Egyháza Gyülekezet (Church and Christ) a mai félemelet 2. szám alatt található. http://www.kregyhaza.hu/classes.php – utolsó letöltés 2011. 07. 19.

[94] CSAPODY T. 2008b. 6–7.

[95] BFL VII.5.e 6791/1950. 44. Rejtô Tamás tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 04. 22. Nytsz.: nincs.

[96] REJTO, T. 1958. 326.; REJTO, T. 1999. 265. A könyv címét magyarra talán úgy lehetne lefordítani, hogy „Botcsinálta kalandor".

[97] DEUTSCH, J. 2000. 98.

[98] PALÁSTI L. 1945a. 3.

[99] PALÁSTI L. 1947. 12.

[100] NAGY GY. 1996. 117.

[101] SÓLYOM G. 2004. 39.

[102] Magát megnevezni nem kívánó hozzátartozó személyes közlése. 2007. 05. 27.

[103] Marányi Ede tartalomjegyzék nélküli, oldalszámmal ellátott, hiányos népbírósági aktája (BFL VII.5.e 6791/1950.) összesen 106 oldalból áll.

[104] BFL VII.5.e 6791/1950. 10–11. Vádirat. Budapest, 1948. 05. 18. Nytsz.: 1946/Nü.4785/8.

[105] Az 23.607/1949. I. M. [Igazságügyi Minisztérium] IV. sz. rendeletet nem találtam meg.

[106] BFL VII.5.e 6791/1950. 75. Átirat. Budapest, 1949. 04. 01. Nytsz.: Nb.I. 2691/1948-14.

[107] BFL VII.5.e 6791/1950. 59. Indítvány. Budapest, 1949. 05. 11. Nytsz.: Nb.I.2691/1948-11.

[108] BFL VII.5.e 6791/1950. 60. Végzés. Budapest, 1949. 05. 18. Nytsz.: 1946/Nü.4785/14.

[109] BFL VII.5.e 6791/1950. 76. Indítvány. Budapest, 1962. 01. 20. Nytsz.: nincs.

[110] ÁBTL 3.1.9. V-30237. 7. Zárójelentés. Szeged, 1951. 07. 27. Nytsz.: nincs.

[111] RATNER, S. R. 2002. 154.

[112] Madarász Károly mk. vezérôrnagy, mb. fôigazgató levele Csapody Tamásnak. Budapest, 2007. 04. 19. Nytsz.: 2638/776 op.

[113] Magát megnevezni nem akaró közvetítô személy személyes közlése. Budapest, 2010. 03. 29. A kapott válasz nyilván elégtelen, hiszen sok évtizedig tárolják mindazokat az anyagokat, amelyek napi jelentôséggel nem bírnak, de a vonatkozó titkosítási szabályok még hatályosak. Magam is számos olyan aktával találkoztam kutatásaim során, amelyek a háború utáni években keletkeztek, de a titkosszolgálatok csak 1995 és 2010 között adták át azokat az ÁBTL-nek.

[114] Magát megnevezni nem akaró közvetítô személy személyes közlése. Budapest, 2008. 06. 06.

[115] Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Berlin.

[116] A BStU válasza Csapody Tamásnak. Berlin, 2007. 11. 22. Nytsz.: 29708/07Z.

[117] A BStU válasza Prof. Szita Szabolcsnak (HDKE). Berlin, 2008. 06. 18. Nytsz.: AU II.7.-015151/08Z.

[118] Magát megnevezni nem akaró, Berlinben élô kutató elektronikus levele. Berlin, Budapest, 2008. 09. 16.

[119] BFL VII.5.e 6791/1950. 20. BM ORFK Bûnügyi Nyilvántartó Osztály Körözési alosztálya által írt jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.

[120] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 32. Összefoglaló jelentés. 2. sz. melléklet. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.

[121] BFL VII.5.e 6791/1950. 23. Jelentés. Budapest, 1946. 01. 24. Nytsz.: 25177/1945.; illetve uo. 20. Jelentés. Budapest, 1959. 10. 14. Nytsz.: nincs.

[122] NAA Maranyi Magdalena. Series: B78. 1957/Maranyi M. Barcode: 428 0106. (Összesen 9 oldal.) Maranyi Katalin. Series: B78. Barcode: 415 5444. 1954/Maranyi K. (Összesen 8 oldal.)

[123] ÁBTL 4.1. A-2126/68.

[124] ÁBTL 4.1. A-2127/3.

[125] SDECE: Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage.

[126] CIC: Counter Intelligence Corps.

[127] ÁBTL 4.1. A-2127/3.

[128] Valler Károly és Valler Lenke. Immigrant Ships Transcribers Guild. SS Skaugum. 1523. sz. és 1524. sz. alatt.
http://www.immigrantships.net/v6/1900v6/skaugum19490728.html – utolsó letöltés 2011. 08. 26.

[129] TÓTH T. 2008.
[130] TÓTH T. 2008. 273–274.
[131] Palásti László bori munkaszolgálatos, újságíró és író hagyatékából. Leányától, Eva Browntól (kézhez véve: Budapest, 2009. 09. 17.).
[132] PALÁSTI L. 1947. 12. Az eredeti újságcikk legvégén Palásti László piros tollal írta oda az idézett mondatokat.
[133] PALÁSTI L. é. n. 4.
[134] Nevét és adatait személyiségvédelmi okokból nem közlöm. Személyes közlés. Budapest, 2006. 05. 18.
[135] Haynalné Kesserû Zsuzsanna elektronikus levele. Buenos Aires, 2008. 04. 24.
[136] Kovács Nóra megkeresésemre adott elektronikus levele. Budapest, 2008. 04. 01.
[137] Magát megnevezni nem akaró, az Amerikai Egyesült Államokban élô külügyi tisztviselô elektronikus levele. Washington DC, 2007. 01. 03.
[138] ICRC International Committee of the Red Cross. ICRC Archives. Caroline Kocherhans elektronikus levele. Genf, 2008. 04. 23. Nytsz.: DC_ARCH/GVA08E757.
[139] Marányi Ede–Fehér Antal ügyét sosem vizsgálták és semmilyen információ nem áll rendelkezésre róla. Simon Wiesenthal Center-Israel Office. Dr. Efraim Zuroff elektronikus levele. Jeruzsálem, 2009. 02. 18. Nytsz.: nincs.
[140] Jakab Gábor elektronikus levele. Markdorf, 2007. 11. 30.
[141] HM HIM HL Rácz Balázs fôlevéltáros, részlegvezetô személyes közlése. Budapest, 2007. 02. 12.
[142] Mag. Legniti Bürgermesiterin (Legniti polgármester asszony–Stadt Innsbruck) levele és Antal Fehér fénymásolatban megküldött lakcímbejelentô lapja. Innsbruck, 2008. 06. 05. Nytsz.: MEW-15/2008.
[143] Hötting és Reichenau ma egyaránt Innsbruck része.
[144] SCHREIBER, H. é. n.
[145] Bürgerservice Überlingen-Punkt válasza megkeresésemre (A Bodentó partján lévô német Überlingen város ügyfélszolgálati irodája). Überlingen, 2008. 04. 24. Nytsz.: nincs.
[146] ÁBTL 3.1.5. O-16973.
[147] Fehér Antal 1957-ben hatvanegy éves volt.
[148] ÁBTL 3.1.5. O-16973. 254. Jegyzôkönyv. Budapest, 1961. 01. 12. Nytsz.: nincs.
[149] ÁBTL 3.1.5. O-16973. 255–256. Jegyzôkönyv. Budapest, 1961. 01. 12. Nytsz.: nincs.
[150] TARJÁNYI TATÁR I. 1986.

[151] Ifj.Tarjányi Imre személyes közlése. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 28.
[152] Nevüket és adataikat személyiségvédelmi okokból nem közlöm.
[153] Markdorfot és környékét bejártam: 2007. 03. 26–29.
[154] Riedern (Markdorf). Haus-Nr. 4.
[155] Bernat Bäcker és felesége, Berta Bäcker, valamint fiuk, Hubert Becker személyes közlése. Riedern (Markdorf), 2007. 05. 27.
[156] Jakab Gábor. Telefoninterjú. Markdorf, 2007. 11. 22.
[157] Altersheim (Seniorcentrum) St. Franziskus. Markdorf, Spitalstrasse 3.
[158] P. Gyurás István telefoninterjú. Stuttgart, 2008. 03. 31.
[159] Antal Fehér ny. ezredes halotti bizonyítványa. Markdorf, 1985. 10. 21. Nytsz.: Nr. 87.C.
[160] Ifj. Tarjányi Imre közlése szerint a hagyaték elsôsorban levelekbôl (10-100 db), könyvekbôl és folyóiratokból áll. A szülei jelentôs dokumentációs hagyatékával együtt mindez – rendezetlen állapotban – 2007 tavaszán még megvolt. (A hagyatékot nem láttam.) Személyes közlés. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 28. Sikertelen lépéseket tettem a teljes id. Tarjányi- és benne a Marányi-hagyaték hivatalos hazahozatala érdekében.
[161] Fehér Antal–Marányi Ede végrendelete. Markdorf, 1982. 01. 22. A végrendelet ifj. Tarjányi Imre birtokában van. A végrendeletet nem láttam, az idézett részt Orosz Mihály leírásából ismerem. (Kézhez véve: faxon, Bermatingen, 2008. 04. 17.)
[162] A korabeli színes fényképeket Orosz Mihály bocsátotta a rendelkezésemre. Postai levél. Bermatingen, 2007. 09. 19.
[163] Szerzô nélkül 1985.
[164] Orosz Mihály faxüzenete. Bermatingen, 2008. 04. 17. 4.
[165] Ifj. Tarjányi Imre személyes közlése. Haslacherhof (Markdorf), 2007. 05. 27.

IV.

A bori menet a Dunántúlon

1. A bori gyalogmenet Újvidéken

Radnóti Miklós utolsó híradása

Radnóti Miklós halálának huszadik évfordulóján Ortutay Gyula közzétette a költônek hozzá írt leveleit. A *Tiszatáj* folyóiratban *Az utolsó levelek közül* címmel[1] szó szerinti közölt összesen nyolc Radnóti-levelet, levelezôlapot és cédulát. Az Ortutaynak és feleségének címzett utolsó levelezôlapon ez olvasható: „Drága Gyulám és Zsuzsám, a legnagyobb aggodalomban vagyok Fif [Fifi] és a család miatt, mióta eljöttem hazulról, egy sort sem kaptam. Legalább ôk tudják, hogy testileg rendben vagyok. Drága testvéreim, ha lehet, Nektek írok és gyorsan feleljetek majd. Anyuskának is írtam, hiába. Csókolok mindenkit Miklós". Ortutay ugyanitt közölte a levelezôlap fénymásolatát: annak címzetti oldalát, kicsinyített és olvashatatlan formában. A fotóról annyi állapítható meg, hogy Radnóti nem ellenôrzött tábori levelezôlapot, hanem illegálisan, postán feladott, magyar szabvány szerinti levelezôlapot küldött. (A feladó rovatot viszont teljesen üresen hagyta.) Ortutay a levelezôlap szó szerint közölt szövege alatt azt tartotta még fontosnak leírni, hogy ez a költô „Utolsó üzenete: levelezôlap Újvidékrôl, a dátum elmosódott, csak a nap: 15-e világos. Nem valószínû, hogy a táborban utaztában írta volna, 1944 májusában, mert akkor nem töpreng, hogy miért nem kapott addig családjától egy sort sem. Valószínûleg az »erôltetett menet« idején írta Borból »hazafelé«-gyalogolva Abda irányába."[2]

Ortutay három tényt állít a levelezôlapról: ez a költô utolsó üzenete, amely Újvidékrôl érkezett valamilyen hónap 15-én. A három adatnak azonban sem a Borba menô, sem pedig a Borból jövô út nem felel meg. A költô ugyanis Bor felé május 29-e körül utazott át vonattal Újvidéken, és Borból visszafelé október elején érkezett gyalog Újvidékre. Ismert, hogy mindkét irány esetében a boriak illegális üzenetet juttattak ki, így ez Radnóti esetében is elôfordulhatott. Egyik forrás azt is közölte, hogy „Újvidéken a lakosság a [bori] szállítmány érkezésérôl tudomást szerzett, tömegesen jött ki, hogy ismerôsök, rokonok után érdeklôdjenek és hogy élelemmel lássák el az éhezôket."[3] Alkalom tehát kínálkozott az illegális lapok ismeretlenek általi továbbítására. Borból jövet azonban – a keretlegényeket is beleértve – senki nem tudta, hogy milyen útvonalon, hova fognak megérkez-

ni. (Bor felé menet a munkaszolgálatosok nem tudták a bori címüket, tábori postaszámukat). Így, egy valóban Újvidéken feladott, feladói cím nélküli levelezôlap esetében Radnótinak az a kérése, miszerint soraira „…gyorsan feleljetek majd…”, mindkét útirány vonatkozásában teljesen értelmezhetetlen. Radnóti kizárólag úgy írhatta a feladói címzés nélküli levelezôlapját, hogy tudta: címzettje elôtt postacíme eleve ismert.

A délvidéki híradásról Tolnai Gábor irodalomtörténésznek is volt tudomása. Az abdai tömegsír feltárásának hírére *Levél Radnóti Miklóshoz* címû újságcikkében azt írta, hogy „A Délvidékrôl még levelet küldtél feleségednek: 1944-ben, Pest felé jövet. De utad nem Pest felé vezetett. Más »cél« felé. És ezután: köd elôtted, köd utánad. A köd nyomában rémítô hírek szegélyezték a boriak útját. – Cservenka, Baja, Halas. – [sic!] A szemtanúk vérfürdôrôl beszélnek. Azt mondják, te túljutottál a három város véres határkövén.”[4]

Az eddig megfejthetetlen utolsó híradás „kulcsai” más forrásokban keresendôk. Radnóti Miklósné született Gyarmati Fanni számos alkalommal rögzítette naplójában a férjérôl érkezô híreket. Így a költôtôl érkezô utolsó híradásról is beszámolt naplójában. Errôl elôször az 1944. december 12-én, visszamenôlegesen írt bejegyzésébôl tudhatunk meg részleteket. Ortutayra utalva itt azt írta, hogy „Mélyen belém hasított, amit Miklós felôli hírekbôl közölt, hogy ott, Újvidéken, ahonnan utoljára adott hírt, sokan elszöktek a századokból, nagyrészüket elfogták és kivégezték. A századokat Újvidék és Baja közt többször megtizedelték ôket [sic!], akik megmaradtak, azokat gyalog vitték Németországba.”[5] Késôbbi keltezésû, két naplóbejegyzésébôl azt is megtudhatjuk, hogy „az utolsó híradás” Ortutayhoz érkezett egy október 4-i keltezésû újvidéki levelezôlapon.[6] Nem tudjuk azonban, hogy Ortutay mikor kapta kézhez a levelezôlapot. Gyarmati és Ortutay október 10-én találkoztak ugyan, de ekkor – Gyarmati naplója szerint – Ortutay nem mondott semmit férjérôl.[7] A Gyarmati-napló bejegyzései alapján biztos, hogy ô az „utolsó híradásról” csak 1944. október 17. és december 12. között szerzett tudomást. A december 12-i, visszamenôlegesen írt hosszú naplóbejegyzésben leírt események dátumait összerakva azonban még pontosabban meg tudjuk határozni az információ közlésének idôintervallumát: Ortutay közlésére mindenképpen október 22. és december 4. között került sor.[8] Ortutay egyúttal itt arról is beszámolt Gyarmatinak, hogy az életben maradt boriakat Németországba vitték. Ez viszont azt jelenti, hogy az ilyen irányú, múlt idôt használó közlésre november közepe elôtt nem kerülhetett sor.

Nem tudunk arról, hogy a levelezôlapot Gyarmati Fanni látta és elolvasta volna. A levelezôlap nincs meg Gyarmati hagyatékában sem.[9] A Gyarmati Fanni naplóját jól ismerô Ferencz Gyôzô irodalomtörténész a lappal kapcsolatos bizonytalanságok miatt nem írt errôl Radnóti-monográfiájában.[10] (A levelezôlap Ortutay Gyula hagyatékában sem lelhetô fel.[11])

Radnóti Miklós újvidéki levelezôlapjáról más forrásból is tudunk. Megtaláltam ugyanis Ortutay Gyula hagyatékában a költô barátjának, Erdôs Péternek a levelét.[12] A késôbbi ismert popmenedzser 1945 novemberében azt írta levelében Ortutaynak, hogy „Az újvidéki Selyemgyárból írt is Önnek egy levelezôlapot, ami azonban – úgy hiszem – már nem érkezett meg az orosz elônyomulás folytán."

Az újvidéki elhelyezés

Az újvidéki érkezés és távozás pontos idôpontja egyértelmûen megállapítható. Sikerült felkutatnom két bori túlélônek a bori munkaszolgálatuk alatt vezetett és fennmaradt naplóját (noteszét). A Battyán György volt bori munkaszolgálatos eredeti naplójába[13] írt dátum teljesen megegyezik a Spira György történész által vezetett noteszban rögzítettel.[14] Mindketten október másodikát nevezeték meg az újvidéki érkezés és október negyedikét a távozás napjaként.

Az Újvidékre hajtott bori menetet két helyen szállásolták el. Egyik részük a régi városban lévô Selyemfonodában, míg másik részük a Duna-parton lévô, félig lebombázott tiszti kaszinóban kapott helyet. Spira György leírása szerint a gyár több épületbôl állt 1944-ben. Egyetlen, akkor üresen álló hatemeletes épületében helyezték el az ide került bori munkaszolgálatosokat. „Minden emeleten egyetlen nagy terem volt és az épület egyik végében egy lépcsôház, amelybôl vasajtó vezetett az ottani terembe. Az én menetszázadom a legfelsô, a VI. emeletre került és ott mindenki leteríthette a pokrócát a padlóra. Azon alhatott, ha tudott. A többi épületben a visszavonuló német csapatokat szállásolták el és azok is adták az udvarra vezetô kapuban az ôrséget. Közülünk akadtak, akik vásároltak helybeli lakosoktól. Lehetett venni finom fehér kenyér cipókat a kerítésen keresztül. Egy arany zsebóráért adtak egy egész cipó kenyeret. És volt, aki vett ilyet, akinek még volt aranyórája."[15] Az indulás reggelén a beteg és menetképtelen bori munkaszolgálatosok adatait a magyar keret összeírta, majd a munkaszolgálatosokat a német katonák felkoncolták. Spira György fültanúja volt annak, amikor az egyik emeleten a németek megölték bajtársait. Az ekkor felkoncolt bori munkaszolgálatosok számát tizenkét fôre becsülte.[16]

Spira az újvidéki indulás reggelén megszökött: „A menet tovább indult Cservenka felé, én viszont megszöktem és jóindulatú ismeretlenek tanácsára az itteni városi kórházba mentem. A kórházban dolgozó orvosok, akik valamennyien a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg illegalitásban lévô tagjai voltak, betegállományba vettek, 12 más szökött bajtársammal együtt."[17]

A selyemgyári elhelyezésrôl további források is tanúskodnak. Az Újvidéken élô bori túlélô, Sosberger Pál (Pavle Šosberger) számos bori vonatkozású dokumentumot gyûjtött össze. Ezek egyike egy ellenôrizetlen levelezôlap.[18] A felbélyegzett, de fel nem adott levelezôlapon az áll, hogy „az újvidéki Állami Selyemfonodában […] a *Heidenau* századból" együtt van Zinner Pál, Abonyi[19] és Dr. Kellermann", és újvidéki ismerôsüktôl „sürgôsen" kérnek „kenyeret, egyéb élelmet, konzervet és pénzt".[20] Sosberger és Radnóti levelezôlapján kívül ismerünk egy harmadik kicsempészett újvidéki lapot is. Fennmaradt Landesmann Lászlónak, a *Heidenau*-tábor munkaszolgálatosának lapja, amit innen 1944. október 4-én írt feleségének.[21]

Az újvidéki Selyemgyár Magyarország második legrégebben alapított Selyemfonodájaként mûködött 1901 és 1965 között. Helyszíni bejárásom során[22] a Selyemgyárnak csak a helyét találhattam meg a Kosovska (Koszovó) utcában. A Selyemfonodát ugyanis 1990 körül lebontották és helyén nagy lakóépületeket emeltek.[23] A Selyemgyárhoz közel található a tiszti kaszinó. Az épület a forgalmas Duna-korzóra néz, míg a túlsó oldalon a vízi határôrség és a vámhivatal állóhajója található. A nagy klasszicista épület ma is katonai célokat szolgál. A kaszinó hatalmas kertje viszont szabadon látogatható, étteremnek, focipályának, illetve sátortetôs rendezvényeknek ad otthont. A kaszinó falán szerb nyelvû emléktábla látható, de ennek nincs köze a bori munkaszolgálatosokhoz (ötszáz „hazafira, párttagra és kommunistára" emlékezik, akiket a német koncentrációs táborokba való hurcolásuk elôtt itt tartottak fogva).

Az újvidéki szökések és kivégzések

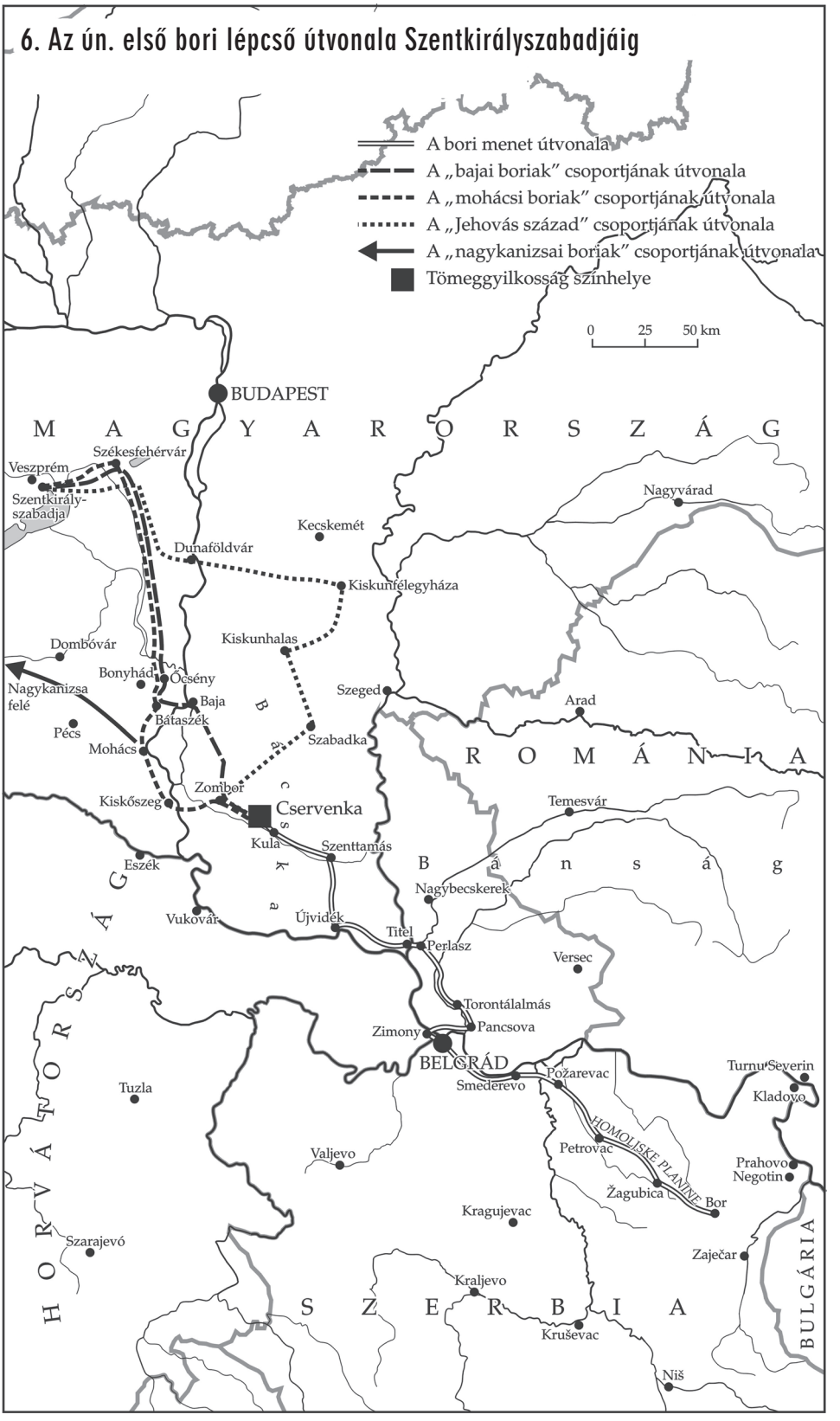
Az újvidéki kórházban 1944-ben nôvérként dolgozott az akkor huszonhat éves Kis Eszter. Megkeresésemre így foglalta össze emlékeit: „Mint nôvér dolgoztam akkor az újvidéki kórház belgyógyászati osztályán (az osztályvezetô Prof. Dr. Dzsinity volt). Emlékszem, hogy 1944. október elsô napjaiban több mint 3000 magyarországi zsidót vezényeltek ki a bori táborból. Amikor a kórház mellett haladtak, több mint tíz embernek sikerült elbújni a kórház területén." A kórházban

az orvosok mellett orvostanhallgatók is voltak, többek között Dušan Jovanović.[24] „Az orvosok rögtön elbújtatták a szökevényeket az egyik épület alagsorában. Ebben az épületben van ma a szemészeti és a Fül-orr-gége klinika. Itt megfürdették ôket és diétás étrenden voltak, s maradtak október 23-ig, míg nem jöttek a partizánok és a szovjet seregek. Az egész ügy titkos, konspiratív volt, mert ezekben a napokban még Újvidéken visszamaradt SS-csapatok voltak."[25]

A Kis Eszter által említett egyik orvos a szegedi orvostudományi egyetem 1944-ben ötödéves hallgatója, Dušan Jovanović volt. A történteket így foglalta össze: „…megláttuk, hogy a kórház elôtt, a mostani Futaki úton rengeteg embert terelnek. Zsidók voltak, magyar zsidók, a bori bányából. Onnan jöttek, gyalog Belgrádon, Pancsován át… […] Szörnyû látvány volt. Két kilométernyi oszlopban terelték ôket. Alig vonszolták magukat. Némelyikükön szandál volt cipô helyett. Kint álltunk és néztük a szerencsétleneket. Az emberek a piacról hazafelé menet sárgarépát, almát dobtak nekik. Habzsolva ették, annyira ki voltak éhezve. A fegyveres katonák, akik kísérték ôket, idôsebb katonák voltak. Látszott rajtuk, hogy ôk is fáradtak. Az oszlop mindkét oldalán álltak 50-50 méternyi távolságra egymástól. Egy pillanatban észrevettük, hogy néhány ember kiválik az oszlopból és mögénk áll, mintha ôk is bámészkodók volnának. Majd ismét néhányan. Azonnal tudtuk, mit kell tennünk. Gyorsan, feltûnés nélkül a kórházépület felé irányítottuk ôket. A bôrgyógyászati osztály akkor üres volt, oda bujtattuk mind a húszat, elsôsegélyben részesítettük valamennyit és rájuk zártuk az osztály ajtaját. Ott megfürödhettek, biztonságban lehettek. Természetesen élelmet is vittünk nekik. Október 23-ig voltak ott. Amikor megérkeztek a partizánok, kiengedtük ôket, és azt mondtuk, hogy most már hazamehetnek."[26] Dr. Dušan Jovanović személyes találkozásunk során mindezt megerôsítette és további részletekkel egészítette ki. Jovanović 20-22 orvostanhallgatóval együtt kerül a kórházba, pedig ekkor már csak mindössze körülbelül tizenöt beteg volt itt. A magyar katonaság már elhagyta a várost, a kórházból pedig elmenetek a magyar orvosok. A németek viszont nagy erôkkel voltak jelen, egy SS-divízió tartózkodott itt körülbelül húsz páncélossal. Jovanović a megmentett bori munkaszolgálatosok számát 19-20 fôben határozta meg.[27] A megmentett 19-20 fô közül Spira Györgyön kívül ismerjük még Rosenzweig Pál nevét.[28] Spira november 10-ig, Rosenzweig pedig 1945 tavaszáig tartózkodott Újvidéken.

A városi kórház régi épülete ma a vajdasági tartományi kórházhoz tartozik. A kórház falán magyar és szerb nyelvû emléktábla ôrzi a megmenekülôk és megmentôik emlékét. A tábla szerint „kb. húsz" bori mun-

6. Az ún. első bori lépcső útvonala Szentkirályszabadjáig

kaszolgálatos kapott itt menedéket.[29] A emléktábla 2002-es felavatásán egyaránt beszédet mondott Spira György és Pavle Šosberger.

Összefoglalva tehát, a Borból Belgrádon és Titelen át érkezô, elcsigázott, kiéheztetett bori menet 1944. október 2-án érkezett meg Újvidékre. Létszámuk körülbelül 3330 fô körül lehetett. A lakosság élelemmel segítette ôket. Az érkezéskor sikerült megszökni 19-20 fônek. Ôket a helyi orvosi személyzet a kórházban bújtatta el. A bori munkaszolgálatosok két helyen kaptak szállást Újvidéken. A *Heidenau*-altábor munkaszolgálatosait, köztük Radnóti Miklóst és más bori munkaszolgálatosokat a Selyemfonodában tartották fogva, a bori csoport másik részét pedig a tiszti kaszinóban. A bori csoportok két éjszakát töltöttek Újvidéken. A Selyemfonodában elszállásoltak érintkeztek a helyiekkel és megmaradt értéktárgyaikért élelmet vásároltak. Az itt elszállásolt és egyaránt a *Heidenau*-táborban fogva tartott munkaszolgálatosok közül hárman, illegálisan kijuttattak egy-egy levelezôlapot. A lapok közül kettô, így Radnóti Miklósé is, október 4-én, a továbbindulás napján íródott. Mindhárom célba ért. Radnóti Miklós levelezôlapját kézhez kapta Ortutay Gyula. Gyarmati Fanni azonban errôl csak november közepe körül értesült, amikor a költô már halott volt. A másik két levelezôlap írója német koncentrációs táborban halt meg. Mindhármuknak tehát ez volt az utolsó személyes üzenete. A bori menet újvidéki indulását követôen körülbelül tizenkét menetképtelen bori munkaszolgálatost a magyar katonák támogatásával, német katonák felkoncoltak. Október 4-én reggel szökött meg Spira György. Ô, Rosenzweig Pál és a kórházban elbújtatott, összesen körülbelül húsz bori munkaszolgálatos túlélte a háborút. A bori munkaszolgálatosokat pedig Cservenka[30] község felé hajtották tovább gyalogmenetben.

2. A bori menet Mohácson és Baján

Bor és Cservenka között a bori munkaszolgálatosok magyar katonai felügyelet mellett tették meg az utat. Cservenkán a magyar keret engedve a német nyomásnak, átadta a munkaszolgálatosokat a németeknek. A németek 1944. október 7-én reggel két, ötszáz fôbôl álló csoportot állítottak össze, és német kíséret mellett elindították ôket Zomborba. A két csoport útközben találkozott, és együtt értek Zomborba, miközben elveszítették összlétszámuk legalább húsz százalékát (a németek megölték ôket). Ugyanezen nap éjszakáján a németek 700-1000 zsidó

munkaszolgálatost gyilkoltak meg a cservenkai téglagyárban. Az életben maradt zsidó munkaszolgálatosok mintegy körülbelül 1170-1470 fôs csoportját szintén német katonák kísérték Zomborba. (Számításaim szerint közülük is körülbelül kétszáz fôt gyilkoltak meg a németek.) A téglagyári mészárlást veszteségek nélkül átélô Jehova Tanú és nazarénus munkaszolgálatosok (a „jehovás század") mintegy száznyolcvan fôs csoportját a magyar keret kísérte gyalog Zomborba. A németek által kísért egyik bori (egyesült) csoportot Mohácsra, míg a másikat Bajára gyalogoltatták tovább. Számításaim szerint mindkét csoport ismét elveszített körülbelül 50-50 embert. A németek a bori munkaszolgálatosokat Mohácson és Baján egyaránt átadták a magyar katonáknak. A „jehovás századot" a bori keretlegények Zomborból vonattal kísérték Kiskunhalason át Szentkirályszabadjára. A bori keret Kiskunhalason feltehetôen kiváltója, de mindenképpen részese volt a kiskunhalasi állomáson történt mészárlásnak. Az 1944. október 9-i gyilkosság során körülbelül kétszáz zsidó – nem bori – munkaszolgálatost gyilkoltak meg magyar és német katonák. A bori keret a következô napok valamelyikén érkezett meg a „jehovás századdal" vonattal Szentkirályszabadjára. Idôközben szintén ide vezényelték a Mohácsra és Bajára került bori századokat, akik a bori keret megérkezése után érkeztek csak meg.[31]

A Borba vitt és Mohácson vagy Baján átvonuló kényszermunkások közül harminchárom fônek maradt fenn hivatalosan jegyzôkönyvbe vett visszaemlékezése. A harminckét bori[32] visszaemlékezést, ún. DEGOB, azaz a Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága[33] által 1945 és 1946 között rögzítették. A DEGOB-jegyzôkönyv fele-fele arányban származik olyan Mohácsra, illetve Bajára került bori visszaemlékezôktôl, akik végül egységesen Szentkirályszabadjára érkeztek.

A mohácsi boriak

A tizenhat mohácsi DEGOB-jegyzôkönyv közül tizenegy tartalmaz a mohácsi idôszakra vonatkozó adatokat. A jegyzôkönyvekben keveredik két mohácsi idôpont: a német katonák által kísért boriak Mohácsra történt megérkezésének (DEGOB 181.) és a magyar katonák Mohácson történô átadásuknak az idôpontja (DEGOB 855.). Így a DEGOB-jegyzôkönyvek alapján nem dönthetô el, hogy október 13-án (DEGOB 181.) vagy október 14-én (DEGOB 855.) vagy esetleg más idôpontban érkeztek Mohácsra. Az azonban biztos, hogy a Szálasi-proklamáció elôtt már Mohácson voltak, és a proklamációról Mo-

hácson értesültek (DEGOB 181., 305., 2419.). A jegyzôkönyvek alapján az is biztos, hogy Szálasi hatalomra kerülése után már lezárt marhavagonokban indultak el Szentkirályszabadjára (DEGOB 855.).

A visszaemlékezôk nem egységesek a Mohácson eltöltött napok számát illetôen és a Szentkirályszabadjára történt indulás dátumában. A mohácsi tartózkodás napjainak számát egy fô „néhány napban" (DEGOB 554.), két fô négy napban (DEGOB 326., 3415.), egy fô öt napban (DEGOB 3251.), három fô hét napban (DEGOB 645., 2348., 3199.) és egy jegyzôkönyv (két fô) 9,5 napban (DEGOB 305.) határozta meg. Egy fô nevezte meg a konkrét indulás idôpontját (október 18.), és ugyancsak ô tett említést arról, hogy a Mohács–Szentkirályszabadja közötti vasúti út három vagy négy napot vett igénybe (DEGOB 181.). Mindebbôl annyi következtetés vonható le, hogy a visszaemlékezôk minimum négy napig, maximum 9,5 napig voltak Mohácson. Amennyiben elfogadjuk a Mohácsra való megérkezés idôpontjának október 13–14-át és a vonatút idôtartamaként a három-négy napot, akkor Szentkirályszabadjára október 20-a[34] és október 28-a között[35] érkeztek meg.

A koronatanúnak számító Radnóti Miklós, a harmadik *Razglednica* verse alá azt a dátumot írta, hogy „Mohács, 1944. okt. 24.". A DEGOB-jegyzôkönyvek fényében ez még éppen lehetséges. Ebben az esetben ugyanis a költônek és egyben a mohácsi boriaknak október 24-én vagy 25-én kellett Mohácsról elindulni Szentkirályszabadjára.

Kôszegi Ábel adatolatlan, de a mohácsi boriak elmondásán alapuló kutatásai[36] alapján megírt *Töredék* címû könyvében arról számolt be, hogy a mohácsi boriak október 13-án vagy 14-én értek Mohácsra, és „október 27-én vagy 28-án rendeltek el menetkészültséget, azonnalra".[37] Leírása szerint éppen két hét tartózkodás után indították tovább ôket Szentkirályszabadjára. Kôszegi közli még, hogy a boriakat szállító vasúti szerelvény Mohácsról „csaknem két napig vánszorog"[38] Szentkirályszabadjáig. Kôszegi szerint tehát Radnóti Miklós és társai október 29–30-án érkeztek meg Szentkirályszabadjára.

Tolnai Gábor irodalomtörténésznek szintén mohácsi boriak visszaemlékezésére építô, de csak részben adatolt közlése (1969) a mohácsi érkezés idejeként október 17-ét valószínûsíti, és 8-10 napban jelöli meg az itt-tartózkodásuk idejét.[39] Ugyanitt azt írja, hogy „október 24-én végre bekövetkezett a várva várt pillanat, menetelés helyett marhavagon".[40] Tolnai, Kálmán László bori túlélôre hivatkozva közli, hogy „az út Szentkirályszabadjáig „talán egy napig vagy két napig" tartott.[41] Tolnai tehát ezen a két oldalon két szentkirályszabadjai indulási dátumot valószínûsít, illetve nevez meg konkrétan: október 24-ét és 25–27-ét.[42]

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fennmaradt Radnóti Miklós meggyilkolása, illetve az abdai mészárlás tárgyában indított nyomozás (1967–1977) során keletkezett operatív anyag. Az *Abdai gyilkosok* fedônevû dossziéban[43] az állambiztonsági szervek nem tesznek különbséget a bajai és mohácsi boriak között. A dossziéban egységesen kezelve ôket közlik, hogy „október 18–20-a körül érkeztek meg" Szentkirályszabadjára.[44] Tolnai Gábor 1974-ben tájékoztatást kapott az operatív nyomozás eredményeirôl. Az új információk alapján nem dolgozta át idézett tanulmányát, és az könyvében változatlan formában jelent meg (1981).[45] Négy évvel késôbb azonban már elfogadta az állambiztonsági szervek álláspontját, és maga is „október 18-i, 19-i vagy 20-i" szentkirályszabadjai megérkezésrôl írt.[46] Véleményének megváltoztatásával kapcsolatban ugyanitt mindössze annyit közölt, hogy azt „megbízható dátum szerint" korrigálja.[47] Értelmezésében ezt azt jelenti, hogy a mohácsi boriaknak egy-két nap utazással számítva október 16–19. között, három-négy nap utazással számolva pedig 18–21. között kellett elindulniuk. Ebben az esetben tehát Radnóti nem írhatta a harmadik *Razglednicá*t október 24-én Mohácson.

Füzes János[48] újságíró és dokumentumfilm-rendezô, aki maga is bejárta a Bor–Abda útvonalat és megszólaltatott szemtanúkat, ebben a kérdésben Kôszegi és Tolnai (nem módosított) nyomdokain halad: október 27-i vagy 28-i érkezésrôl beszélt.[49] A nem szemtanú volt bori munkaszolgálatos, Jehuda Deutsch könyvében átveszi a Tolnai-féle (az Állambiztonság által sugallt) idôpontot.[50]

Veress D. Csaba történész források megjelölése nélkül azt közli, hogy Mohácsra október 13-án érkeztek meg a bori munkaszolgálatosok, és „mintegy két hetet töltöttek a városban. […] Október 27-én bevagonírozták ôket és 29-re beérkeztek szentkirályszabadjai vasútállomásra, illetve a repülôtéri munkatáborba."[51] Egy – szintén forrásmegjelölés nélküli – másik tanulmányában Veress szintén azt írta, hogy „az iskolák bezárásának napján – 1944. október 29-én érkezett a szentkirályszabadjai vasútállomásra az a szerelvény, amely (csak Mohácsról!) vasúti szállítással hozta vissza azokat a munkaszolgálatos századokat, melyeket innét a szentkirályszabadjai repülôtér építkezésérôl vezényeltek el 1943 ôszén a szerbiai Bor melletti rézbányákba, természetesen bányamunkára".[52]

A Franciaországban élt Landler Iván, volt bori munkaszolgálatos a vele készített interjúban elmondta nekem, hogy a Szálasi-proklamáció hírérôl Mohácson, egy reggel hallott elôször.[53] A Budapesten élt Füzesi József és Czitron Lajos, volt bori munkaszolgálatosok viszont egy eddig teljesen ismeretlen részletrôl számoltak be nekem a velük készített interjúban.[54] Füzesi József elmondta, hogy Mohácson közel

ezren voltak boriak.[55] A németek nem adták át ôt és mintegy 30-50 bori társát a magyaroknak. A németek 5-7 napi mohácsi tartózkodás után vonaton Nagykanizsára vitték ôket, majd néhány nap után elindították ôket – szintén vonaton – Németországba. Bleier (Bleyer) István bori társával együtt a körmendi vasútállomáson autószerelônek jelentkezett, és ôk végleg elváltak a boriak csoportjától.[56] A nagykanizsai bori csoport Szentgotthárdnál lépte át a magyar–német (osztrák) határt, és feltehetôleg Németországba kerültek. További sorsuk ismeretlen.

Czitron Lajos, bori túlélô azt mondta nekem, hogy Mohácson „Egyszer jöttek a németek és kerestek különféle szakembereket, szabót, kovácsot, cipészt, írógépszerelôt, mindent."[57] Visszaemlékezésében a német tiszteknél dolgozó kiválasztott bori munkaszolgálatosokról azt írta, hogy „A háború után hallottam újra hírt a 28 szakemberrôl. A németekkel vonultak vissza s amint átlépték az osztrák határt, mind a 28-at agyonlôtték."[58]

Nem tudunk arról, hogy két vagy több csoport maradt volna végleg a német katonák parancsnoksága alatt. Minden bizonnyal Czitron Lajos és a autószereléshez értô, a nagykanizsai bori csoporttal tartó Füzesi József ugyanarról a kiválasztott csoportról beszélt.

A szakirodalmi források szerteágazó és egymásnak ellentmondó eredményeinek áttekintése után más forrásokhoz kell fordulni. A csodával határos módon megmaradt és sikerült a hozzátartozóknál megtalálnom Battyán György, volt bori munkaszolgálatos eredeti – korábban már említett – notesznaplóját. Battyán a bevonulásának napjától (1944. május 8.) kezdve a Budapestre való szerencsés visszatéréséig (1944. december 31.) vezette a közel 166 bori munkaszolgálatos nevét is tartalmazó naplóját. Ebbôl és egy dokumentumfilmes megszólalásából tudjuk, hogy Battyán együtt volt Radnótival a *Heidenau*-táborban és az elsô lépcsô visszavonulása során egészen Mohácsig. A notesz névregiszterébe Mohácson följegyezte mindazok nevét, akikkel együtt volt.[59] A Battyán-napló egyértelmû tanúsága szerint a bori menet október 5-én, csütörtökön érkezett meg Cservenkára, és két nap múlva indult el Zombor felé. A gyalogmenet október 14-én, szombaton ért Mohácsra. A németek a mohácsi boriakat több mint egy héttel késôbb, október 22-én vasárnap adták át a magyar katonáknak. A magyar katonaság pedig három nappal késôbb, október 25-én, szerdán rendelte el a bevagonírozásukat Szentkirályszabadjára. Battyán ugyanezen napon került a mohácsi kórházba, ahonnan azután november 2-án, csütörtöki napon vitték tovább a pécsi kórházba. Idôközben azonban Mohács október 26-án felszabadult.

A Battyán-napló vasúti szállításra vonatkozó adatát egy hivatalos szállítmányozási dokumentum is alátámasztja. A Honvéd Vezérkar Fônöke a Központi Szállításvezetôség által naplót vezetett a katonai vonatkozású szállításokról. Az 1944. évi október 25-i „helyzetjelentés" a „helyi mozgású alakulatok" és a „berakott és útbaindult 24 szállítmány" között említést tett egy Mohácsról Szentkirályszabadjára szállított munkaszolgálatos zászlóaljról.[60] Az idézett dokumentum ugyan nem nevesíti a bori munkaszolgálatosokat, de bizonyos, hogy az ô szállításukról van szó. (A Központi Szállításvezetôség naplóiban októberben nincs több Mohács–Szentkirályszabadja útirányra vonatkozó „szállítmány".[61])

Mindezek alapján már tiszta képet alkothatunk az érkezési és indulási idôpontokról, valamint Radnóti második és harmadik *Razglednica* versének születési helyérôl és idôpontjáról. Egyértelmû bizonyítást nyert, hogy a Battyán Györggyel Cservenkára október 5-én együtt megérkezô Radnóti, másnap itt megírhatta (befejezhette) a *Razglednica* (2) címû versét. Az október 7-i cservenkai indulást követôen a boriak gyalogmenete 14-én ért Mohácsra. Mint Battyán Györgytôl tudjuk, Radnóti itt legyengült, de bizakodó állapotban volt. A költô Mohácson, október 24-én, a bevagonírozás elôtti napon írta meg a *Razglednica* (3) címû, négysoros versét. A Cservenkáról október 7-én reggel elindított kétszer ötszáz fôs menetbôl a németek Mohácsig összesen körülbelül kétszázötven bajtársát megölték. Radnóti Mohácson született versének sorai így nélkülöznek minden szimbolikus megközelítést vagy költôi túlzást és az átélt realitásról szólnak: „Fölöttünk fú a förtelmes halál".[62]

Mohácson mintegy húsz fô kerülhetett kórházba és huszonnyolc fôt a németek Nagykanizsára, majd Szentgotthárdon át Ausztriába vagy Németországba vittek (nagykanizsai boriak). Feltehetôleg a megszökött és lemaradt két-két fôn kívül a németek mindegyiküket megölték. A mohácsi boriak Szentkirályszabadjára induló létszámát mintegy hétszáz fôre becsülöm.[63] Mohácsról október 25-én elinduló vasúti szerelvény egy-két vagy három-négy nap alatt, vagyis október 26–27-én vagy október 28-29-én ért Szentkirályszabadjára. Az egyértelmû mohácsi indulás és a lehetséges szentkirályszabadjai megérkezés idôpontjai alapján egyértelmû, hogy Radnóti Miklós valóban megírhatta október 31-én az utolsó, negyedik *Razglednicá*t Szentkirályszabadján.

A bajai boriak

A bori munkaszolgálatosok másik gyalogmenete október 11-én délután érkezett meg Bajára.[64] A Bajára vitt bori zsidó munkaszolgálatosoknak (a továbbiakban: bajai boriak) tizenhat DEGOB-jegyzôkönyve ismert.

Ezek egységesen arról szólnak, hogy az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvételt Baján (DEGOB 3062.) vagy közvetlenül a bajai bevagonírozás elôtt (DEGOB 3451. és 3463.) vagy Bajáról Szentkirályszabadjára történô vonatútjuk során, útközben (DEGOB 3233. és 3409.) élték át. Az általam megkérdezett bori túlélô, Mayer Rudolf kolozsvári–budapesti operaénekes azt mondta, hogy „Aznap vagonírozták be minket Baján, amikor kiadta Horthy a kiáltványt, hogy kiugrik a háborúból. Tessék elképzelni, jöttek hozzánk civil emberek, s azt mondták nekünk: »kollégák, testvérek, szabadok vagytok!«. Nagyon emberi módon viselkedtek! Mi álltunk és néztük ôket szakállasan, Dávid-csillagos, lerongyolódott ruháinkban. S akkor kérem nyitott vagonokba tettek minket Baján és az ország belseje felé indítottak. Nem is volt ellenôrzés! Két-három állomással odébb azonban behúzták a vagonokat és közölték, hogy Szálasi lett az államfô. Akkor már nem tudtunk meglógni, míg addig bármikor leugorhattunk volna a vonatról. Az úti cél most már Szentkirályszabadja lett…”[65] (Ugyancsak ezt írta visszaemlékezésében a vele együtt lévô kolozsvári fuvolamûvész, Morvay István[66] is.) A bajai boriakat komppal átvitték a Dunán (DEGOB 1788. és 3233.), itt bevagonírozták ôket, és Dombóváron át (DEGOB 3233.) megérkeztek a szentkirályszabadjai vasútállomásra. Tekintettel arra, hogy Horthy Miklós fegyverszüneti bejelentése (Horthy-proklamáció) október 15-én 13.10 órakor, a háború tovább folytatására vonatkozó honvédelmi miniszteri rádiónyilatkozat 16 óra körül, míg Szálasi hatalomátvételérôl szóló proklamáció 21.40 órakor hangzott el a Magyar Rádióban, a bajai boriak 1944. október 16-án vagy 17-én este érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra.[67]

A vasúti szállításra vonatkozó adatok alátámasztják a bajai indulás idejét. A Honvéd Vezérkari Fônök Központi Szállításvezetôsége által vezetett naplóban szereplô „helyzetjelentés” 1944. október 15-ét jelöli meg a „berakodás és útbaindítás” napjának. Szemben a mohácsi vasúti szállításról szóló naplóbejegyzéssel, ebben az esetben további információkat is rögzítettek: az ezred csoportparancsnokságról 1647 fô munkaszolgálatost a bajai dunahídtól Ôcsényre, illetve Szentkirályszabadjára szállítottak.[68] A szállítást október 10-én rendelték el. Ekkor a napi helyzetjelentés után azt jegyezték fel, hogy az „ezr. csop.-hoz tartozó és Bajáról Bátaszékre érkezô haza (Borból Szerbia) tért [sic!] 1647 fô musz. Szentkirályszabadjára irányítva”.[69]

Mindezek alapján dokumentálható, hogy a bajai boriakat 1944. október 15-én, de a Horthy-proklamáció elhangzása elôtt Bajáról kompon átvitték a Duna jobb partjára. Itt feltehetôen a ma is létezô vasúti megállóhelyen,[70] de mindenképpen a bajai Duna-hídnál vagonírozták be ôket.

A munkaszolgálatosok és magyar ôreik a Horthy-proklamáció elhangzásának idôpontjában, nyitott ajtajú marhavagonokban, felszabadult hangulatban indultak útnak. A szerelvényt az október 10-én kiadott utasítás értelmében Bátaszékre és Szentkirályszabadjára irányították. A vasúti szállítási napló szerint Baja–Bátaszék–Ôcsény–Szentkirályszabadja,[71] egyik visszaemlékezô szerint Bátaszék–Dombóvár[72] volt az útirány. A vasúti szállítási napló két helyen is 1647 fôben határozta meg a bajai bori zsidó munkaszolgálatosok bevagonírozott létszámát. Számításaim szerint azonban létszámuk nem lehetett több 720–1020 fônél, attól függôen, hogy a Cservenkán kivégzettek számát hétszáz vagy ezer fôben határozzuk meg. Amennyiben ehhez hozzáadjuk a mohácsi bori zsidó munkaszolgálatosok általam becsült számát, akkor 1422–1722 létszámot kapunk. Úgy gondolom tehát, hogy az eddig megnevezett források kizárólag a bajai boriak számadatait közlik ugyan, de azok az összlétszámra értendôk. Vagyis az 1647 fô a „jehovás század" nélküli, Szentkirályszabadjára elindított bajai és mohácsi bori zsidók együttes létszámára vonatkozik.

Ezt támasztja alá visszaemlékezésében a munkaszolgálat felügyeletét ellátó Gátföldy Egon ezredes is.[73] Visszaemlékezésében azt írta, hogy „a bori munkáscsoportból […] október végéig kb. 1500 fô érkezett Szentkirályszabadjára".[74]

A bajai boriak a bajai Duna-hídtól megérkeztek Bátaszékre. Az utána következô vasútállomások egyikén a kísérô katonák a marhavagonok ajtajait behúzták. A rádióban ugyanis idôközben elhangzott a honvédelmi miniszternek a háború folytatásáról szóló beszéde. A munkaszolgálatosok szökési lehetôsége ezzel megszûnt, a hangulatuk ismét elkeseredetté vált. A szerelvény másnap, vagy harmadnap, október 16-án vagy 17-én érkezett meg Szentkirályszabadjára. A bajai boriak tehát 10-12 nappal érkeztek meg korábban a mohácsi boriaknál. A bajai és mohácsi boriakat Szentkirályszabadján egymástól elkülönülten tartották fogva. Közös volt viszont sorsukban, hogy mindkét csoportra a bori keret felügyelt, és ugyanolyan rosszul bánt velük. Végül november elsô napjaiban indultak el Zircen, Gyôrön és Abdán át Hegyeshalomra.

A bonyhádi tömegkivégzés

A szakirodalom ismer egy, az elmondottaktól eltérô útvonalat Baja és Szentkirályszabadja között. Az eltérés azonban nem topográfiai vonatkozásai, hanem súlyos következményei miatt érdemel külön figyelmet. A Temesváron megjelenô *Szabad Szó* napilap 1944. november 24-i számában[75] „sz. s." szerzôi monogrammal[76] közölt egy cikket *1500 magyar*

bakát és 1200 magyar zsidót együtt gyilkolt le az S.S. a bonyhádi Nagy-réten címmel. A szerzô szerint az „1200 magyar zsidó" a „szerbiai bori rézbányából másféléves kényszermunkáról hazatérô zsidó munkaszolgálatos" volt. Ôk azok, akik az újságcikk szerint a cservenkai kivégzés elôtt elindult „mintegy 1500 fônyi csoport"-ból Bajára kerültek. Útközben sokukat kivégezték, majd Baján kórházba került vagy megszökött közülük több munkaszolgálatos. Mindezek következtében létszámuk háromszáz fôvel csökkent. A bajai boriak Bonyhádra menetelô csoportját így összesen ezerkétszáz fôben határozta meg. Ezt követôen került sor a bonyhádi kivégzésre: a „Nagyrétet hirtelen körülzárta a bonyhádi *SS-Bataillon*, a környezô dombocskákon gépfegyvereket állítottak fel s mind megölték azt, aki ott volt. – Így halt meg, így pusztult el Hitler gépfegyvereinek tüzében, 1944. október 17-én, testvéri egyetértésben 1500 magyar baka, aki nem akart felesküdni Szálasira és 1200 magyar zsidó munkatáboros, aki haza szeretett volna menni…"

Az újságcikk a vérengzésrôl a már a felszabadult Szegeden megalakult Külföldre Deportált Magyarok Egyesületétôl és konkrétan annak „egyik vezetôjétôl", dr. Kelin Istvántól[77] szerzett tudomást. A hírhozó dr. Kelin István budapesti ügyvéd és bori munkaszolgálatos volt. Ô Szegedre került és az Egyesület képviseletében érkezett Temesvárra, hogy „az itteni menekülteket is bekapcsolja a szervezet munkájába". Személyérôl sajnos nem tudunk meg többet. Biztosra vehetô azonban, hogy a Borból az ún. második lépcsôben elindult és még Szerbiában felszabadult csoport tagjainak tipikus útvonalát járta végig. Így kerülhetett minden bizonnyal Romániân át a felszabadult Szegedre, majd onnan Temesvárra. Hírhozó tehát lehetett, de tanú semmiképpen sem.

Az újságcikk közlése szerint a hírhozó ugyan dr. Kelin István volt, de a bonyhádi vérengzés hírének forrása Varga László, a bajai bori csoportból megmenekült tanú. („Talán egyedüli hírmondó, aki ebbôl a szörnyû vérengzésbôl kimenekült.") Varga László „a budapesti dunai pályaudvar fônökének" volt a fia, és „a bori munkaszolgálatosoknak éppen abban az 1500-as csoportjában volt, amelyik megmenekült a cservenkai vérengzésbôl, mert idejében továbbindult Baja felé". A bonyhádi Nagyréten megszökött. „A fegyveres ôr" utána lôtt és megsebesítette a vállán. „Végül mintegy 3-4 kilométer távolságban sikerült is elrejtôznie, jó magyar embereknél, egy tanyán." A temesvári cikk megjelenése elôtt néhány nappal érkezett Szegedre.

Jehuda Deutsch, bori túlélô, a bori munkaszolgálatról írt könyvében külön foglalkozott a bonyhádi vérengzéssel.[78] Ô tett elsôként említést arról, hogy a bonyhádi gyilkosság egyedüli koronatanújaként megne-

vezett Varga László nem volt bori munkaszolgálatos és Bonyhádon sem volt az adott idôpontban. Kutatásaim alapján tudható, hogy „a budapesti dunai pályaudvar fônöke", aki valóban a Duna-parton lévô MÁV-raktárnak volt a raktárfônöke,[79] Varga Mór volt. Három munkaszolgálatos fia közül kettô, Varga Endre és öccse, Varga György[80] valóban bori munkaszolgálatos volt.[81] Varga Endre, a késôbbi neves közgazdász az ún. elsô lépcsôben elindítottak között volt – és ahogyan azt interjúkötetében részletesen elmondta – a bajai kórházba került 1944. október 10-én. Ezért már nem vitték tovább a boriakkal Szentkirályszabadjára.[82] A nála fiatalabb Varga György, késôbb neves vasúti szakember, az ún. második lépcsôvel indult el Borból. Így már Szerbiában felszabadult, és nem járt sem Baján, sem pedig Bonyhádon. A két Borban járt munkaszolgálatos testvér a felszabadult Szegeden találkozott, mint errôl Varga Endre könyvében részletesen beszámolt.[83] Azt is innen tudjuk, hogy fivére, a harmadik Varga fiú, Varga László soha sem járt Borban. Ô Ukrajnában volt munkaszolgálatos, és betegen, Debrecenben szabadult fel.[84] Így tehát sem Varga László, sem pedig a valóban Borban járt Varga testvérek, továbbá dr. Kelin István nem lehettek tanúi semmilyen bonyhádi mészárlásnak.

A bajai boriakat – mint ahogyan azt korábban leírtam – a vasúti napló szerint Baja–Bátaszék–Ôcsény–Sárbogárd, vagy pedig (egy DEGOB-visszaemlékezô szerint) a Baja–Bátaszék–Dombóvár vasúti fôvonalon szállították. Elôzô esetben a vasútvonal messze elkerüli Bonyhádot. Utóbbi esetben a vasút áthalad az ún. Hidas–Bonyhád vasútállomáson, ami Nagymányok és Cikó települések között található. Errôl a fôvonalról ágazik le Bonyhád felé egy eredetileg teherszállításra épült szárnyvonal. A mintegy négy kilométer hosszú, ma is létezô és ma ismét csak teherforgalmat lebonyolító vasút végállomása Bonyhádon van.[85] Valószínûtlen, de nem kizárható, hogy a Bajáról északnyugatra, Szentkirályszabadjára tartó szerelvény kitért volna Bonyhád felé. (Ugyanez a helyzet, ha gyalogmenetben kellett volna elérniük Bonyhádot.) Errôl a vasúti vagy gyalogos kitérôrôl azonban – akárcsak a bonyhádi kivégzésrôl – egyetlenegy bori túlélô vagy DEGOB-jegyzôkönyv nem tett említést. A dombóvári útirányról szóló egyetlenegy DEGOB-jegyzôkönyvben sem. Utóbbiban viszont az található, hogy „Dombóvárott az utasoktól hallottuk meg a Horthy-proklamáció hírét".[86] A bajai boriakat szállító vasúti szerelvény tehát a Bonyhád után körülbelül negyvenöt kilométerre következô Dombóváron volt már október 15-én. Így a bajai boriak esetében a bonyhádi kivégzés újságcikkben szereplô, két nappal késôbbi dátuma nem lehet hiteles.

A vasúti napló a bajai boriak hivatalos létszámát 1647 fôben határozta meg. Becslésem szerint számuk mintegy hétszáz fô volt, és véleményem szerint a Szentkirályszabadjára beérkezett teljes bori (mohácsi és bajai csoport) összlétszáma volt 1647 fô. Bármelyik számot vesszük is figyelembe, kizárt, hogy hétszáz vagy 1647 fôbôl kivégezzenek 1200 fôt úgy, hogy közülük körülbelül hétszáz fô megérkezzen Szentkirályszabadjára.

Dr. Sós Csaba, a Bonyhád történetével is foglalkozó pécsi helytörténész szerint a bonyhádi vasútállomás, valamint a sportpálya közelében található a Nagyrét. Közlése szerint Bonyhádon semmilyen kivégzés nem volt. Bonyhádon nincsen közös tömegsír, exhumálás sem volt és emlékmûvet sem emeltek, továbbá a kivégzés emlékezete nem maradt fenn.

A temesvári *Szabad Szó*ban megjelent, egyértelmûen téves közlést számos más, késôbb forrásként használt mû forráskritika nélkül átvette (Vihar Béla, Karsai Elek). A bonyhádi kivégzés történetének leírása más esetekben különbözô alakváltoztatásokon ment keresztül (Palásti László, Nagy György). Elsôként Vihar Béla közölte az általa átalakított, rövidített, stilizált *Szabad Szó* cikket.[87] (Az érdemi változtatások tényét nem közölte, sôt az újságcikket idézôjelek közé tette, mintha azt szó szerint közölné.[88]) A Vihar Béla által módosított változatot szöveghûen közölte Karsai Elek, és ezáltal lett általánosan ismert ez az eredeti *Szabad Szó* cikkel megegyezônek vélt, pontatlan változat.[89] A Baján és Bonyhádon jelen nem lévô bori túlélô, Palásti László[90] változata szerint a gyilkosok a bonyhádi *Volskbund* SS-ek voltak és a bajai boriak közül nem mindenkit, hanem csak „egy csoportot" végeztek ki.[91] A Baján és Bonyhádon szintén jelen nem lévô bori túlélô, Nagy György[92] tanulmányában „A Baja–Bonyhád szakasz" fejezetcím alatt hivatkozik egyrészt Vihar Béla közlésére, másrészt a szabadkai *Magyar Szó*ban 1961-ben, Ivkovics Szteván (Stevan Ivković) tollából „hat részletben megjelent" újságcikkre. Utóbbi esetben szerinte a cikksorozat „pontos szám- és egyéb adatokat tartalmaz az egyes útszakaszokra".[93] Nagy „bonyhádi tömegvérengzésrôl" ír és a bajai boriak közül „egy csomó ártatlan ember" legyilkolásáról. A Nagy által idézett *Menetelés a halálba* címû újságcikksorozat azonban nem hat, hanem összesen négy részes, és egy szó sem esik benne Bonyhádról vagy a bonyhádi kivégzésrôl. A mind a négy részt jegyzô szerzôrôl, Szteván Ivkovicsról azt írja Nagy György, hogy az „bizonyára szerzôi álnév".

Fontos megemlíteni, hogy Randolph L. Braham *A magyar holocaust* címû könyvében nem tesz említést semmilyen bonyhádi mészárlásról[94], és Jehuda Deutsch közlése szerint Szita Szabolcs történész sem

tud errôl.[95] Meg kell azonban említeni, hogy a 2007-ben, Randolph L. Braham szerkesztésében megjelent alapmûben, a Tábori Szabó Zoltán által írt részben ismét az áll, hogy Bonyhádon október 17-én 1200 zsidó munkaszolgálatost az SS-egységek kivégeztek.[96] (Kivégzésüket nem hozza összefüggésbe a bori munkaszolgálatosokkal.)

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a bonyhádi tömegkivégzés legendája egyetlenegy újságcikken, a temesvári *Szabad Szó*ban 1944 novemberében megjelent íráson alapul. Tudományos kutatómunkának eddig nem volt tárgya, csak az újságcikket és annak mutációit idézték tudományos és egyéb munkákban. Tekintettel azonban az itt leírtakra, Bonyhádon sem a bajai, sem pedig a mohácsi boriak nem fordultak meg. Nem voltak a bonyhádi Nagyréten és ott közülük sem 1200 fôt, sem ennél kevesebb munkaszolgálatost nem végeztek ki. Bonyhádon nem csak bori munkaszolgálatosok, de más munkaszolgálatosok vagy magyar katonák lemészárlására sem került sor.

3. A bori maradék

A szakirodalom ismer egy további fontos levéltári forrást a Borból Szentkirályszabadjára visszaérkezô bori zsidó munkaszolgálatosokkal kapcsolatban. A budapesti Hadtörténeti Levéltárban lelhetô fel a „Bor-i [sic!] csoport maradékából felállítandó új ksm. szd-ok [kisegítô munkásszázadok] felállítása" tárgyában született, 1944. október 12-én kelt honvédelmi miniszteri rendelet.[97] A rendelet elsô említése Gazsi József hadtörténésznek a bori munkaszolgálatról írt alapmûvében található.[98] Ezt követôen többen hivatkoznak erre a különbözôképpen idézett,[99] másfél oldal terjedelmû rendeletre és a szintén ugyanilyen hosszú mellékletére.[100]

A honvédelmi miniszter ebben a rendeletében hivatkozik egy általa kibocsátott korábbi rendeletre, amelyben Szentkirályszabadjára irányított „kb. 1600" bori zsidó munkaszolgálatost.[101] Az „új", 1944. október 12-én kelt rendeletében a miniszter meghatározta a feladatokat: elôször a Borból beérkezettek rendezését, majd pedig a munkabíró zsidó munkaszolgálatosok közül 5-6 közérdekû munkaszolgálatos század felállítását határozta meg. A századok megszervezését Marányi Ede alezredesre, a bori táborcsoport parancsnokára bízta, és a századokhoz összesen tizenkét tisztet és százkét fôs legénységet rendelt. Ôket a Borból visszaérkezett és október 15-én a veszprémi állomásparancsnok-

ságon gyülekezô huszonkét tisztbôl és százhúsz fôs legénységbôl kellett kiállítani. (Tehát mindössze tíz bori tisztet és tizennyolc fônyi bori legénységet nem rendeltek vissza a bori munkaszolgálatosokhoz.) A miniszter a századok hadrendi számozását késôbb kívánta meghatározni, de a századok megszervezését az V. közérdekû munkaszolgálat zászlóalj (V. kmsz. zlj.) feladatává tette.[102] Egyben elrendelte a századok felszerelését és hiányaik pótlását. A felállított zsidó munkaszolgálatos századokat a szentkirályszabadjai Reptér rendelkezésére bocsátotta. „A fel nem használt" katonai keret és a gazdasági hivatal, valamint „a beosztást nem nyert munkaképtelen" bori zsidó munkaszolgálatosok Mohácsra kaptak bevonulási parancsot Marányi Ede alezredes parancsnoksága alatt.[103]

Az *Abdai gyilkosok* dosszié fénymásolatban tartalmazza ugyanezt a rendeletet.[104] Az állambiztonsági szolgálat minden bizonnyal erre a dokumentumra támaszkodva határozta meg a Szentkirályszabadjára érkezett bori munkaszolgálatosok összlétszámát „kb. 1600" fôben, nem téve különbséget bajai és mohácsi boriak között.[105]

A Mohácsról és Bajáról visszatért zsidó munkaszolgálatosok pontos számáról nem állnak rendelkezésre további adatok. Tekintettel azonban a korábban leírtakra is, elfogadhatjuk, hogy a „bori maradék" összlétszáma mintegy 1600–1647 fô volt Szentkirályszabadján. A honvédelmi miniszter rendelete nyomán itt ismét Marányi Ede alezredes és a bori katonai keret vette vissza felettük a parancsnokságot. A „bori maradékot" két része kellett osztani. A munkaképes munkaszolgálatosokból 5-6 közérdekû munkaszolgálatos századot kellett felállítani, akiket a Reptér rendelkezésére kellett bocsátani. A munkaképtelen bori munkaszolgálatosoknak Marányi Ede parancsnoksága alatt Mohácsra kellett vonulniuk. Az október 12-én kelt parancs ezen része október 26-a után már teljesíthetetlen volt, hiszen a szovjet csapatok felszabadították Mohácsot. Így a bajai és mohácsi boriak egyaránt Szentkirályszabadján maradtak.

Megérkezés Szentkirályszabadjára

A bajai és a mohácsi boriak különbözô idôpontban érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra. A Bajáról október 16-án vagy 17-én az esti órákban megérkezôket Marányi Ede alezredes, a bori táborcsoport parancsnoka fogadta ezekkel a szavakkal: „Mi az zsidók? Ti éltek? Én azt hittem, hogy titeket kivégeztek!" (DEGOB 2407.). A bajai bori Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy „Az úti cél most már Szentkirályszabadja lett, ahol ismét megjelentek a bori magyar keretle-

gények és Marányi ezredes. Ô tartott egy hegyi beszédet! Azt mondta: – Nem maradtok életben, zsidók, kipusztítunk benneteket!”.[106] A bajai boriakat visszazárták a vagonba, és csak reggel kísérték ôket az ún. Reptér-táborba. Mások is (DEGOB 2356., 3233.[107]) megerôsítették a bajai boriak esti érkezését és a lezárt vagonban való éjszakázást. Egyikük (DEGOB 2356.) azt is közölte, hogy amikor másnap kiszálltak, „a legdurvább módon bántalmaztak. Katz és Asztalos nevû alkoholista szakaszvezetôk állandóan ütötték a zsidókat.” Katz József és Asztalos Ferenc szakaszvezetôk mindketten bori keretlegények voltak, akiknek a népbírósági peranyagából tudható, hogy Szentkirályszabadján visszakapták a bori munkaszolgálatosokat.[108]

A Mohácsról október 25-én elinduló mohácsi boriak vasúti szerelvénye 10-12 nappal késôbb, október 26–29. között érkeztek meg a szentkirályszabadjai vasútállomásra. Az 1–4 napos vonatútról Erdôs Péter, volt bori munkaszolgálatos az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben azt mondta, hogy „Ha emlékezetem nem csal, még többékevésbé mindig bizonytalan rémhírek sem szóltak arról, hogy hova megyünk. Rettenetes állapotok uralkodtak ezekben a vagonokban. Az embereknek a nagy része már különbözô betegségekben szenvedett a lehetetlen élelmezési viszonyok és az éhezés miatt. Egész úton nem nyitották ki a vagonajtót. A foglyok lyukat fúrtak a vagon padlózatába, hogy szükségleteiket ezen keresztül végezzék el. Ez persze hol sikerült, hol nem sikerült és így érkeztünk meg Szentkirályszabadjára rettenetesen tönkrement állapotban. Hajnalban ismerôs hangokat hallottunk. Nekem is ismerôsnek tûntek ezek a hangok, míg az egyik bajtársamat ma is hallani vélem, nagyon ijedten felkiáltott, hogy ez a bori keret.”[109]

Tolnai Gábor koronatanúja a mohácsi bori munkaszolgálatos K. I.,[110] azaz Kövesdi István.[111] Kövesdi azt mondta, hogy: „Pokoli helyzet volt a marhavagonokban, talán hetvennél is többen voltunk együvé zárva; nem volt mód arra sem, hogy leüljünk, mert egyszerûen össze voltunk préselve; fulladoztunk a hôségtôl és szenvedtünk a szomjúságtól. Akkor éreztem, hogy a szomjúság még nagyobb szenvedést okoz, mint az éhezés… Nagyon kellett tartanom magam, hogy az életért küzdjek… Egyik legrettenetesebb idôszak volt ez az út, bezárva ilyen tömegbe, egy-egy vagonba…”[112] Kövesdi Istvánt és Erdôs Pétert Kôszegi Ábel – másokkal együtt – egyaránt felkereste. Kôszegi – a források megnevezése nélküli – közlésében mintha Erdôs Péter szavai csengenének vissza, amikor a mohácsi bevagonírozásról ír: „Amint megtelnek a kocsik, rájuk zárják az ajtót. Kevés élelmet kapnak az útra, de szomjukat nem tudják oltani. Ahányszor megáll a vonat, dörömbölni kezdenek, hogy

az ajtókat nyissák ki. Vizeletbûz tölti be a vagont. A beteg veséjû emberek egyre jobban szenvednek a szomjúságtól."[113] Ugyanitt Kôszegi még hozzáteszi, hogy a szentkirályszabadjai megérkezést követôen az ajtókat kinyitják, és a bori keret irányítja a kivagonírozást.

A DEGOB-jegyzôkönyvek közül két mohácsi bori visszaemlékezô tesz említést a vasúti útról. Egyikük azt mondta, hogy „…lezárt vagonokban Szentkirályszabadjára vittek. Rettenetesen tetvesek voltunk, vízhez nem tudtunk hozzájutni. Az útra kenyeret és margarint kaptunk" (DEGOB 391.). A másik visszaemlékezô pedig azt közölte, hogy „élelmet nem kaptunk az útra, szükségleteinket nem tudtuk elvégezni" (DEGOB 3199.).

Az említett dokumentumfilmben megszólalt Radányi György mohácsi vasutas is, aki a vasúti szerelvény hivatalos kíséretéhez tartozott. Elmondása szerint „Dél körül szóltak nekem, hogy mint fékezônek el kell mennem Villányig és utána, hogy hozták ôket, láttam, hogy csillag van rajtuk és hát be lettek vagonírozva, jobbról-balról csendôrség ôrizte ôket és az ajtót rázárták. A közelbe nem volt szabad menni és utána hát dörömböltek, hát hogy halott van, hogy nyissák ki az ajtót, de nem nyitották ki az ajtót, így a vonat elindult."[114]

Szentkirályszabadja

Veress D. Csaba történész szerint 1944 nyarán–ôszén elkészült a szentkirályszabadjai tábor. Így felépült a katonai repülôtér, a betonhéjszerû hangárok, a parancsnoki és gazdasági épületek, a laktanyák és a kórház, valamint a Reptér-tábort a külvilággal összekötô vasútvonal.[115] A bori munkaszolgálatosok az 1909-ben épült Alsóörs–Veszprém vasútvonalon érkeztek meg ide Bajáról és Mohácsról. Az 1969-ben megszüntetett Alsóörs–Medgyespusztai vasút szentkirályszabadjai vasútállomása ma is megvan, de rossz állapotban lévô állomásépülete ma lakóépület. A szentkirályszabadjai vasútállomás mintegy három kilométerre található a település központjától. A környék ma vadregényes, a hatalmas platánfák pedig még látták a háború alatt ideérkezô és innen elvitt munkaszolgálatos századokat. Ebben az idôszakban jelentôs forgalmat bonyolított le a három sínpárral rendelkezô állomás, mivel 1942 tavaszán nagy katonai építkezés indult a község északi határánál: a kassai Horthy Miklós Katonai Repülôakadémiát akarták ide telepíteni.[116]

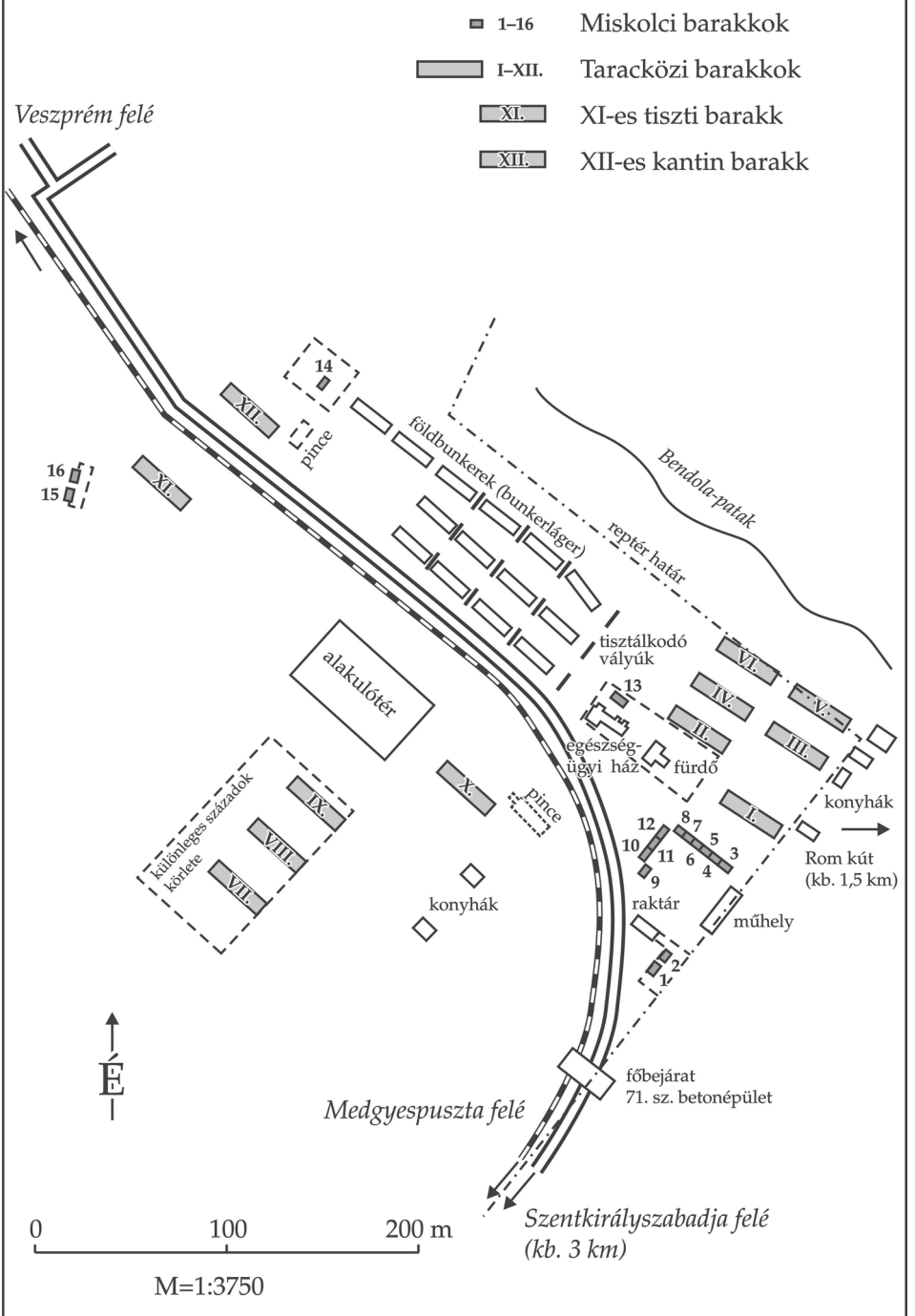
A bori munkaszolgálatosok – akárcsak az ide érkezô többi munkaszolgálatos század[117] – gyalog tették meg a vasútállomástól a Reptér-táborig tartó körülbelül hat kilométeres utat. A menetnek át kellett menni Szentkirályszabadja településen, és a munkaszolgálatosok felte-

hetôleg a mai Esze Tamás–Erkel Ferenc–Rákóczi Ferenc–Kossuth Lajos utca–Balaton utca útvonalon haladva érték el a község határában kezdôdô repülôtéri utat. (Itt érintették a mai Radnóti Miklós utcát.) Ezt erôsítette meg a szentkirályszabadjai Velegi László,[118] aki az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben azt mondta, hogy „Tizenhat éves voltam annak idején, amikor az ott lévô vasútállomásra megérkeztek a deportáltak. És azon az úton, amely keresztülvezet a falun, beérkeztek a mi családi házunk elé. Ott láttam ôket, nagyon csapzottak voltak, rossz volt a ruházatuk, a lábbelijüknek egy része ronggyal volt betekerve, dróttal felerôsítve és úgy vonultak ki a reptérre az ott lévô többi munkaszolgálatosokhoz, repteret építeni."[119]

Kovács Géza tizenöt évesen, 1944. március-áprilisától 1944. október végéig (tehát körülbelül a bori századok ideérkezéséig) dolgozott a Reptér-tábor víz-villany-csatorna építésénél. Elmondása szerint a tábor ôrségét fegyveres-kutyás katonaság látta el. Az ôrséget 1944 júliusától megerôsítették. A Reptér-táborról a budapesti Hadtörténeti Levéltárban fennmaradt egy 1944. június 30-án készült térképvázlat.[120] A táborrajzon látható a tábort kettészelô vasútvonal keleti oldalán lévô tizennégy ún. „földbunker" és a nyugati oldalán elkülönülten álló három nagyobb barakk. Utóbbi volt az ún. „különleges századok körlete", amelyet a térképvázlat jelmagyarázata szerint ún. „taracközi barakk" néven jelöltek.[121] Várnai Olivér, volt munkaszolgálatos, nyugdíjas budapesti könyvvizsgáló a vele készített interjúban elmondta és kérésemre le is rajzolta,[122] hogy hol volt a saját, 452. számú különleges munkásszázadának és a boriaknak a barakkja. Várnai Olivér „bunkerlágernak" nevezte a táborrajzon szereplô „földbunkereket", ahol ôk és a boriak egymástól szigorúan elválasztva, 30–50 m távolságban laktak. (A boriak bunkerbarakkja a bunkerláger Szentkirályszabadja felé esô délkeleti részén volt.) Az egyik bajai bori munkaszolgálatos (DEGOB 2407.) is ezt támasztotta alá visszaemlékezésében.

A területet bejárása során Kovács Gézával elhagytuk Szentkirályszabadja községet, és egy széles, nagyon rossz állapotban lévô úton haladtunk mintegy három kilométert.[123] A reptérre vezetô út baloldalán húzódott a Veszprém–Medgyespuszta felôl érkezô vasútvonal. A sok ezer munkaszolgálatos ezen a vasút melletti, akácfák által szegélyezett úton gyalogolt a táborba. Elértük a repülôtér ma ôrizetlen fôbejáratát.[124] Ez a magyarok által elkezdett, a németek által folytatott, majd a szovjet csapatok által használt repülôtér déli fôbejárata. A 71-es számot viselô volt szovjet ôrségi betonépület mára már az enyészeté lett. A bejárattól keletre, ma is a kerítés melletti részen terült el az a két-három hektár nagyságú terület, amely egészen a Litér községhez tartozó Bendola

7. A szentkirályszabadjai Reptér-tábor

patakig húzódott. Itt állt 1942 és 1944 között a barakktábor. Ennek egyetlen bejárata volt, az a pont, ahol állunk. A munkaszolgálatosnak helyet adó ötven-száz méter hosszú, egységes szerkezetû bunkerbarakkok a fák között, az úttal majdnem párhuzamosan álltak. A körülbelül egy méter mélyre ásott földbarakkok körülbelül másfél méterre emelkedtek ki a földbôl, belmagasságuk tehát körülbelül 2,5 méter lehetett. A földbe akácfa cölöpöket vertek, közéjük deszkákat tettek és a barakk tetejét is bedeszkázták. Fából készült emeletes priccseken szalma és pokróc, a kijáratnál mosdó volt. A barakkokban két karbid- vagy viharlámpa, míg a barakkok mellett ideiglenesen felállított oszlopokon égôk világítottak. A barakkok között szabad volt az átjárás és csak a konyha- és az irodabarakkot kerítették el. A földbunkerek 1945 után beomlottak és a helyi lakosok mindent elhordtak.[125] A bunkerbarakkok építésénél semmilyen betont nem használtak, így ma már azoknak semmilyen nyomát nem találhattuk meg.

4. A bori maradék Szentkirályszabadján

A DEGOB-jegyzôkönyvek egymástól eltérôen számoltak be a szentkirályszabadjai idôszakról. A kényszermunkára való kötelezésük szempontjából két csoportot lehet egyértelmûen megkülönböztetni. A tizenhat bajai bori DEGOB-jegyzôkönyv közül hat[126] számol be arról, hogy Szentkirályszabadján dolgozni kellett. A tizenhat mohácsi bori DEGOB-jegyzôkönyv egyike sem említi azonban ugyanezt. (Árnyalja a képet, hogy a bajaiak közül egy fô és a mohácsiak közül szintén egy fô szentkirályszabadjai „pihenésrôl" szólt.[127]) Kádár István, volt bori munkaszolgálatos írásban közölte velem, hogy „emlékezetem szerint mi – a mohácsiak – a szabad ég alatt laktunk és csak rövid ideig voltunk Szentkirályszabadján és semmiféle munkában nem vettünk részt".[128] Várnai Olivér azt mondta „a boriakról", hogy „nem tudtak kimenni dolgozni, munkára nem vitték ôket".[129] Tolnai Gábor azt írta a bori maradék egészérôl szólva, hogy „tétlenül töltötték az idôt Szentkirályszabadja határában, szálláshelyükön. Tengtek-lengtek."[130] Kôszegi Ábel elbeszélésébôl is az derült ki, hogy Radnóti és a boriak nem dolgoztak.[131] A bajai bori, Morvay István azt jegyezte le visszaemlékezésében, hogy „kétheti tartózkodás után" annak „utolsó napjaiban a repülôtéri munkára is kitámolyogtunk".[132] Barátja, a szintén bajai bori, Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy „Szentkirályszabadján más-

fél hetet idôzhettünk, munka nem volt".[133] A katonai büntetôszázaddal Szentkirályszabadjára került nazarénus Hevesi János azt írta visszaemlékezésében, hogy „Repülôteret építettünk, zúzott követ hordtunk csillével, amit elteregettünk, majd földet kellett rá teríteni, azt szépen simára eligazítani. Aztán kivezényelték rá az agyoncsigázott, a bori rézbányákból odaért, még életben maradt zsidókat, azokkal tapostatták keményebbre az elteregetett anyagot, hogy alkalmas legyen a repülôgépek leszállásához."[134]

A bori maradék állapota

A bajai és a mohácsi boriak fizikai és lelki szempontból egyaránt nagyon leromlott állapotban voltak. Minden bizonnyal mindkét csoport tagjaira igaz volt a Tolnai idézte Száll Antal bori katonatisztnek – korábban a *Heidenau*-tábor parancsnokának – megállapítása, miszerint a boriak olyan „…siralmas, borzalmas állapotban voltak, az nem is volt emberi…".[135] Kôszegi – aki szintén interjúzott Száll Antallal – a mohácsi boriakról szólva azt írta, hogy „Az emberek többsége alig lézeng. Naponta egyszer kaptak enni, többnyire káposztát. Konzervdobozokkal állnak sorba az üstök elôtt, csajkája kevés embernek van már. A keret teljesen megvadult. Ütik, verik az embereket, okkal és ok nélkül."[136] Várnai Olivér szemtanúként beszélt nekem errôl: „Mi nem voltunk szeparálva, de a boriakhoz nem lehetett bemenni, erre nagyon vigyáztak ôreink. »Ezek nem ôrök, ezek nem is emberek, hanem állatok! Ne próbáljunk a boriakkal felvenni a kapcsolatot, mert ezek mindenre képesek, ezek nem följelentenek, hanem rögtön lônek« – mondták ôreink. A mi ôrségünk és a boriak ôrsége csak-csak összejött, de a mi ôrségünk rettentô módon elítélte ôket."[137]

A DEGOB-visszaemlékezôk közül egy mohácsi bori azt mondta, hogy „nagyon gyenge volt az élelmezés, de azért a két hadnagy – az egyiket Kovácsnak hívták, a másiknak nem emlékszem a nevére – igyekeztek [élelmet] szerezni. Naponta kétszer kaptunk meleg ételt" (DEGOB 326.). Egy másik – nem tudni, melyik csoportból származó – bori visszaemlékezô „nagyon rossz bánásmód"-ról és „kevés élelem"-rôl számolt be (DEGOB 2064.). Morvay István viszont pontosan le is írta, hogy a kevés koszt azt jelentette, hogy „4 dl híg étel délben, 4 dl este, a kenyérosztás is csak ötletszerûen ment".[138]

A források alapján nem lehet megállapítani, hogy a két nagyon rossz állapotban lévô bori csoport közül mégis melyik lehetett roszszabb állapotban. Tudjuk viszont, hogy a bajai boriaknak Baján nem kellett dolgozniuk, szemben a Mohácson nehéz munkára vezényelt

boriakkal. További lényeges eltérés közöttük, hogy az egyre hidegebb ôszi idôben a bajai boriaknak Baján jobb lakhelyük, jobb élelmezésük volt mohácsi társaiknál, és a bajaiakat nagyon emberséges közeg vette körül. Ugyanakkor a bajaiak 10-12 nappal kerültek korábban vissza a Szentkirályszabadján rájuk váró bori kerethez. Itt már rossz körülmények között éltek, és általában dolgozniuk kellett. Tehát, ha a bajaiak kezdeti helyzete talán jobb is volt, a különbség a két csoport általános állapota között a mohácsiak szentkirályszabadjai érkezésére már valószínûleg eltûnt.

A bajai és mohácsi boriakról, „a bori csoport maradékáról" a források eddig egységesen szóltak. Úgy kezelték a Szentkirályszabadjára visszaérkezett boriakat, mintha azok ismét egy csoportot alkottak volna. A felsorolt források és említett ellentmondások ellenére azonban valószínûnek tartom, hogy a két csoportban érkezô boriak nemcsak a többi munkaszolgálatos századtól, de egymástól is elkülönített barakkokban laktak ugyanazon földbunkertábor területén. A 10-12 nappal korábban érkezô bajai boriakból alakíthatták meg a honvédelmi miniszter által meghatározott 5-6 századból az elsô három századot. Ôket beosztották különbözô munkákra. A késôbb érkezô mohácsi boriakból alakították ki „a bori maradékból" felállítandó további, valószínûleg másik három századot. Ôket a legyengült állapotuk vagy a közelgô továbbindulás miatt, de általában már nem osztották be munkára.

Betegségek és halálesetek Szentkirályszabadján

A szentkirályszabadjai közállapotokat és „a bori maradék" helyzetét a Reptér-táborban történt halálesetek és a munkaképtelenekhez, a betegekhez való viszony is érzékelteti.

Veress D. Csaba forrás megnevezése nélkül azt állítja, hogy a beérkezô bori századok tagjai közül „1944. november elsô napjaiban négy ember halt meg szívbénulásban és végelgyengülésben".[139] Veress egy másik írásában, hivatkozva a szentkirályszabadjai halotti anyakönyv adataira, meg is nevezi a „november 1–3-án meghalt: Guth Vilmos 41 éves, Frimm István 37 éves, Guttmann Adolf 24 éves, Reisz Miklós 24 éves és Révész Ferenc 24 éves munkaszolgálatos"-okat.[140] Ezek száma azonban nem négy, hanem öt. Az általam is megtekintett szentkirályszabadjai halotti anyakönyv nyolc munkaszolgálatos halálát rögzítette 1944. október 22-e és november 6-a között.[141] Ezek közül egyetlenegy személy, Reisz Miklós esetében került az elhunyt neve mellé, hogy az izraelita vallású munkaszolgálatos a „bori gyûjtô"-bôl, vagyis a Szentkirályszabadján összegyûjtött bori zsidó munkaszol-

gálatos csoportból való volt. További négy, a szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben szereplô munkaszolgálatos bori mivoltát úgy sikerült megállapítanom, hogy nevüket megtaláltam egy bori veszteséglistán.[142] Ez alapján már valóban bizonyítható, hogy Guttmann Adolf, Gedô Arthúr, Guth Vilmos és Frimm István is a bori csoport tagja volt.[143] Egyezik tehát Veress és az általam megtalált szentkirályszabadjai bori halotti lista ötfôs létszáma, de csak a létszáma. Veress listáján ugyanis nem szerepel Gedô Arthúr, az enyémen pedig Révész Ferenc.[144]

A szentkirályszabadjai halotti anyakönyv adatai szerint Kersztenbaum (Kesstenbaum / Kestenbaum) Ignác huszonnégy éves, izraelita vallású, kisegítô munkaszolgálatos a Reptér-táborban 1944. október 22-én 12.05 órakor „golyó által okozott lövésszerû sérülés folytán beállott belsô elvérzés" miatt meghalt.[145] Veress szerint Kersztenbaum nem tartozhatott a Mohácsról Szentkirályszabadjára érkezett boriak közé, mivel az ô érkezésük dátumaként október 29-ét határozta meg.[146] Kersztenbaum azonban bori munkaszolgálatos, gyilkosa pedig Sisák György tartalékos tizedes, bori keretlegény volt. Sisák 1947-ben zajló budapesti népbírósági perében Sas (Schichtanz) Miklós volt bori munkaszolgálatos, egri szabómester tanúvallomásában elmondta, hogy „Szentkirályszabadján Sisák ôrségben állt, amikor Kestenbaum nevû bajtársam az éhezéstôl hajtva a kerítésen kívülre ment és közvetlen ott lévô krumpliföldrôl krumplit akart szedni. Én akkor az udvaron tartózkodtam és láttam, amint Sisák minden szó nélkül, puskájával agyonlôtte Kestenbaumot. Ez után Sisák bejött a körletbe és ott örömében ugrálva kijelentette elôttünk, hogy »na zsidók itt fogtok éhen dögleni, vagy én foglak agyon lövöldözni benneteket!«".[147] „Kesztenbaum" Sisák általi agyonlövését – az ugyanebben a perben tanúskodó – Szabolcsi László[148] budapesti kereskedô és Flaschner Sándor[149] budapesti fôpincér, volt bori munkaszolgálatosok is a saját szemükkel látták.[150] Sisák György maga is elismerte népbírósági perében, hogy „Szentkirályszabadjára érkezésünk után több musz-t észrevettem, hogy a környezô krumpliföldön krumplit szednek. Rájuk kiáltottam, hogy hagyják abba, és mikor erre nem hagyták abba a krumpliszedést, közéjük lôttem. Lövésem egy Kestenbaum nevû musz-t talált el, aki azonnal meg is halt. Ezért a tettért Marányi alez. szóbeli dicséretben részesített, és mint követendô példát állított a többi keret elé."[151] (Kestenbaum tehát a hatodik meggyilkolt munkaszolgálatos.)

Balázs Béla, volt bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó tanúvallomása szerint Sisák Szentkirályszabadján „egy egész csekély dologért puskatussal úgy hátba vágott, hogy a puskatus elrepedt, utána nádpálcával addig verte körmeimet, míg azok teljesen elfeke-

tedtek, majd késôbb le is estek".[152] Sisák Györgyöt mindezen és a késôbbiekben tárgyalt további háborús bûncselekmények elkövetése miatt 1947-ben kivégezték.[153]

A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben szereplô munkaszolgálatosok sírja után hiába kutattam, pedig legalább az anyakönyvezett munkaszolgálatos halottak eltemetésének általában nyoma marad. A Reptér-tábor területén lévô temetôrôl nincs tudomásunk, és csak egyetlen ismeretlen visszaemlékezô tett említést arról, hogy egyik meghalt társuk valamelyik reptéri földtöltésben alussza örök álmát. A község helyrehozott kis izraelita temetôjében az elhunytaknak nem akadtam nyomára. Kovács Géza kizártnak tarja, hogy a Reptér-tábortól az izraelita temetôig tartó körülbelül három kilométeres és egyben a községen keresztül vezetô utat a halottal megtették volna és ide temették volna el ôket.

A szombathelyi kórház

A Reptér-táborban mûködött egy egészségügyi ház. A Reptér térképvázlatán látható, hogy ez a földbunkerek közelében volt. Ide kapott beosztást dr. Pál László, bori munkaszolgálatos orvos. Idôközben azonban egy „akkor fel nem ismert fehérjehiány"-ban megbetegedett és teste „teljesen megdagadt". Személyes közlése szerint „volt ott egy igen rendes, nem zsidó zászlós orvos, Véghelyi István ôrmester, aki engem kollégának tekintett és alaposan gyógyított. Amikor Marányi bejött a gyengélkedôre, mindenkit kidobott, de engem nem tudott, mert olyan rossz állapotban voltam. A dagadásom két nap alatt elmúlt és a zászlós elôször beosztott a jehovás századhoz orvosnak, majd egy háborús özvegyhez kvártélyozott be."[154] Az egyik bori túlélô Szentkirályszabadján négy hetet töltött kórházban,[155] ezért lemaradt a tovább induló bori csoporttól, és egy másik csoporttal került német koncentrációs táborba (DEGOB 2407.).

Jehuda Deutsch könyvében említést tesz Klein Dezsô bori munkaszolgálatosról – a késôbb Izraelbe vándorolt rabbiról – és az ô visszaemlékezésérôl. Klein Dezsô emlékirataiban Szentkirályszabadján maradt nyolcvan beteg munkaszolgálatosról ír, akiknek azután egy részét különbözô katonai kórházba vittek. A Deutsch által idézett visszaemlékezésbôl az is kiderül, hogy Klein is valamelyik kórházba került, majd innen 1945 januárjában az ország nyugati részébe vitték kényszermunkára.[156] Klein hitelesen emlékezett vissza, hiszen ezek az információk levéltári források alapján részben alátámaszthatók. Klein Dezsô neve és adatai ugyanis szerepelnek egy már korábban is idézett bori veszte-

séglistán[157], továbbá a szombathelyi 3. számú helyôrségi hadikórház betegfelvételi naplójában[158] is felfedeztem a nevét.

Klein Dezsô „nagyfokú testi legyengülés, bélhurut" kórjelzéssel került 1944. november 26-án a szentkirályszabadjai Reptér-táborból a szombathelyi kórházba. Innen több mint egy hónapos kezelés után, de „szolgálat képtelen" állapotban, 1945. január 1-jén bocsátottak el ismeretlen helyre. A kórházba történt megérkezésének napján további négy zsidó és két nem zsidó munkaszolgálatos befogadása történt ugyaninnen.

A bori munkaszolgálatosok bajai csoportjának szentkirályszabadjai megérkezése (legkorábban 1944. október 16.) és 1945. január 4-e között összesen nyolcvan személy került a szentkirályszabadjai Reptértáborból a 3. számú helyôrségi kórházba. Közülük ketten voltak katonák, köztük a bori keret tagja, Szokolits Ferenc honvéd. A többiek mind munkaszolgálatosok, döntô többségükben zsidó munkaszolgálatosok voltak.[159]

A szombathelyi kórházi naplóban fellelt hetvennyolc munkaszolgálatos nevét összehasonlítottam az említett bori veszteséglistában, a Kozma utcai temetôben álló ún. bori falon és a Battyán-naplóban szereplô névlistával.[160] Az összehasonlítások alapján összesen huszonegy esetben találtam név- és – bizonyos esetekben – további adatokra vonatkozó azonosságot. Bizonyítható tehát, hogy – Klein Dezsôvel együtt – legalább huszonegy bori zsidó munkaszolgálatos került a szombathelyi kórházba.[161] (Számuk huszonegy fônél minden bizonnyal nagyobb volt, de azonosításukra nem állnak rendelkezésemre további források.) A kórházi naplóban további négy olyan munkaszolgálatos nevét találtam,[162] akik szerepelnek a bori Jehova Tanúk neveit tartalmazó névlistán.[163]

A huszonegy bori zsidó munkaszolgálatos közül nyolcan haltak meg a kórházban (Bartha László, Berger Ödön, Erdôs Frigyes, Gáspár Lajos, Gergely János, Lôwy Sándor, Sándori Tibor, Stark Andor). (A halál oka három esetben volt testi gyengeség [leromlott állapot] és egy-egy esetben szívbaj és mellhártyagyulladás. Három esetben nem nevezték meg a halál okát.) A Kozma utcai bori fal tanúsága szerint Bartha László és Gáspár Lajos mellett Braun László, Fried Vilmos és Klein József sem tért vissza. Így a szombathelyi kórházba vitt huszonegy fô közül tizenegy fô biztosan életét vesztette.

A bori keretlegények ellen indított népbírósági perekben több helyen is leírták, hogy Szentkirályszabadján az éhezô bori munkaszolgálatosok krumplit loptak, és ezért a keret tagjai közéjük lôttek. Az említett Sisák Györgyön kívül más keretlegényt is megvádoltak a sérüléseket okozó fegyverhasználatért. Horváth József tizedes, bori keretlegény nép-

bírósági perében megszólaló Noéh György orvostanhallgató tanúvallomása szerint „1944 októberében Szentkirályszabadján pár szem krumplit akart szerezni Müller Miklós fodrász bajtársam. Horváth észrevette és ott a helyszínen, a tábor udvarán lelôtte. Müllerrel együtt feküdtem az ottani kórházban. A lelövésének is szemtanúja voltam. Müllernek a combjába ment a golyó."[164] Népbírósági perében Horváth ezt tagadta, és a Csicsák nevû tizedest (feltehetôen Sisák Györgyöt) nevezte meg felelôsnek, de azt elismerte, hogy ôrségben állva egy neki nem engedelmeskedô munkaszolgálatosba belelôtt.[165]

A szombathelyi kórházi napló szerint 1944. október 30-án négy zsidó munkaszolgálatost vettek fel a szentkirályszabadjai Reptér-táborból. Katona Jenô zsidó munkaszolgálatos és a két bori munkaszolgálatos, Braun László és Friedman (Fridman) Vilmos egyaránt a végtagokat ért lövési sérülésekkel kerültek kórházba. (Müller Miklós esetében üresen maradt a kórjelzés rovat.) Valószínû tehát, hogy a Sisák György és Horváth József keretlegények által okozott lövési sérüléseket szenvedett négy bori munkaszolgálatosról van szó. Valószínû ugyanis, hogy a lövési sérüléssel ugyanekkor kórházba került negyedik személy, Katona Jenô is bori munkaszolgálatos volt.[166] A sérülésük után ôket a tábor kórházában, a tábor területén lévô egészségügyi házban ápolták, és mivel menetképtelenek voltak, a bori menetek továbbindulásának idôpontja körül a szombathelyi kórházba szállították ôket. Közülük – az egyik népbírósági perben megszólaló – Müller Miklós túlélte a holokausztot, míg a Kozma utcai temetôben lévô bori fal tanúsága szerint Braun László[167] nem.

A szombathelyi kórházba került bori munkaszolgálatosok közül egyedül Kálnai Sándorra vonatkozóan találtam további adatokat a kórházi dokumentációban. Kálnait a kórház belgyógyászati osztályán kezelték „nagyfokú testi leromlottság" és „nagy területre kiterjedô gennyes bôrsebek" kórjelzéssel.[168] Kálnait – mint szolgálatra alkalmatlan besorolást kapott zsidó munkaszolgálatost – közel négy hónapos kórházi kezelést követôen, 1945. február 6-án vezényelték Kôszegre, a 103/304. számú közérdekû munkaszolgálatos századhoz.[169]

5. Radnóti Miklós Szentkirályszabadján

Radnóti Miklós szentkirályszabadjai idôszakáról keveset tudunk. Tolnai Gábor és Hulesch Ernô nem szólaltat meg konkrét tanút Radnóti szentkirályszabadjai napjairól. Kôszegi Ábel egy, a munkaszolgálato-

sokkal kegyetlenkedô „szegedi szakaszvezetôt” említ forrásként, miközben nyilván több, de könyvében nevesítetlen szemtanú meghallgatása után írja azt, hogy „Radnóti, ha csak teheti, fekszik. Nagyon gyenge. Fél az újabb gyaloglástól: bakancsa tönkrement, bedagadt lába csupa seb. Többnyire egyedül van. Társai erejük végére értek, nemigen tudnak törôdni már egymással.”[170]

Radnóti Miklós nagyon rossz állapotban érkezett meg Szentkirályszabadjára. Battyán György munkaszolgálatos társ azt mondta róla, hogy már Mohácson olyan állapotban volt, hogy „odajött hozzám, pontosabban odakúszott hozzám, hiszen annyira legyengült állapotban volt, figyelmeztetendô arra, hogy együtt kell maradnunk és együtt érkezzünk haza. Ô abban a hiedelemben volt, hogy Szentkirályszabadjára fogják az egységet visszairányítani, ott karanténban helyeznek el bennünket, felerôsítenek, kilátást látott arra, hogy ez néhány napos szabadságot is jelenthet, amíg újra fölszereljük magunkat, míg újra esetleg egy újabb behívásnak kell eleget tenni.”[171] Az *Abdai gyilkosok* dossziéban is koronatanúként megszólaló Battyán György[172] megszökött Mohácson, és „legyengült és sérült” állapotban a helyi kórházban feküdt, amikor a város felszabadult.[173]

A nyilvánosságot 2004-tôl vállalta a volt bori munkaszolgálatos Kádár István. Személyes találkozásaink során többször tett említést Radnótival való szentkirályszabadjai találkozásáról. Azt közölte velem, hogy „szentkirályszabadjai emlékeimbôl is egyedül a Radnóti Miklóssal való néhány perces találkozás rögzült, maradt meg az emlékezetemben. A közelmúltban én is jártam ott és nagyjából felismerni véltem azt a helyet, ahol táboroztunk. Az egykori villanyoszlopokat támasztó betonoszlopokra emlékeztem.”[174] Megjelent visszaemlékezésében még azt tette mindehhez hozzá, hogy a költô „is rendkívül rossz állapotban volt, ruházata, cipôje teljesen tönkrement”.[175]

Ferencz Gyôzô 2005-ben publikált elôször részleteket Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni korabeli naplójából.[176] Innen tudható, hogy Nyíri Tibor híreket hozott a költôrôl.[177] Az Ortutay Gyulát felkeresô Kürti Pál szerkesztô közölte Gyarmatival a Nyíritôl származó információkat 1945. március 16-án délelôtt. Ugyanezen a nap délutánján Nyíri találkozott Gyarmati testvérével, Gyarmati Lászlóval is.[178] A naplóban annyit rögzítettek, hogy Nyíri „Szentkirályszabadján hagyta el Miklós[t?] a századdal még októberben. Ô akkor [Nyíri] betegként a szombathelyi kórházba került, onnan decemberben elszökött és Budára került.” Gyarmati Fanni azt is rögzítette itt, hogy Nyíri szerint Radnótinál volt „Sik Sándor dedikált imakönyve és Mohácson eladta a kis lyukas jegygyûrûjét is”.[179] Gyarmati Fanni megbízhatatlannak tar-

totta Nyírit és kételkedett szavahihetôségében. Nyíri 1945-ben tanúként megszólalt Szokolits Ferenc honvéd, bori keretlegény népbírósági perében.[180] Tanúvallomásából kiderült, hogy Szokolitscsal együtt volt a szombathelyi 3-as számú helyôrségi kórházban. Mindezt a korábban részletesen elemzett szombathelyi kórházi napló alapján teljes egészében hitelesnek fogadhatjuk el. Mindebbôl eredôen valószínûleg hiteles beszámolót adhatott Radnótiról Gyarmati Fanninak.

Nyíritôl függetlenül Gyarmati Fanni annyit jegyzett még meg ugyanitt naplójában, hogy Radnóti „…októberben már itt volt, mikor én nyomoztam a szentkirályszabadjaiak után és B. Dezsô[181] azt a hírt kapta, hogy igen erôs nyilas ôrizet alatt állnak, nem lehet közelebbit megtudni. Akkor belenyugodtam és nem próbálkoztam tovább. Kényelmes voltam és hitetlen. Akkor még lehetett volna talán menlevelet is szerezni és küldeni és hazahozatni."[182]

Kádár István és Nyíri Tibor tehát személyesen voltak tanúi Radnóti Miklós szentkirályszabadjai jelenlétének. Nem sokkal többen, összesen öten vannak azok a tanúk, akik a Szentkirályszabadjáról késôbb elinduló dunántúli menetben nem csak együtt voltak Radnótival, de errôl dokumentálhatóan be is számoltak az utókornak. (Erdôs Lajos, valamint névrokona, Erdôs Péter, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi István). A költô csak úgy lehetett jelen a dunántúli menetben, ha Szentkirályszabadján is ott volt, tehát az öt tanú visszaemlékezése is bizonyító erôvel bír. Összesen tehát hét hitelesnek tekinthetô bori munkaszolgálatos tanú bizonyítja, hogy a költô Szentkirályszabadján is jelen volt. A költô szentkirályszabadjai jelenlétére a tanúk mellett természetesen létezik egy tárgyi bizonyíték is: Radnóti utolsó verse, a negyedik *Razglednica* sorai alá a Szentkirályszabadja helynevet írta.

A két szemtanú és a öt közvetett tanú, valamint Gyarmati Fanni korabeli értesülései, továbbá a negyedik *Razglednica* tanúsága alapján megalapozottan bizonyítható, hogy Radnóti Miklós „a bori maradékkal" Szentkirályszabadjára érkezett. A költô osztozott a mohácsi boriak nehéz sorsában, velük együtt élte át az út során és a Szentkirályszabadján ért fizikai és lelki megpróbáltatásokat. Beteg és kimerült volt, ruházata tönkrement.

Szentkirályszabadja község 1969-ben úgy döntött, hogy emléket állít Radnóti Miklósnak. A helyi tanács megvásárolta az egykori Tatay-kúria területén épült és a református Máté család tulajdonában volt kisnemesi lakóházat (Máté-házat).[183] Itt nyitották meg 1970-ben a Radnóti-emlékszobát, a község könyvtárát és a helytörténeti gyûjteményt (Radnóti-emlékmúzeum, Radnóti-ház).[184] A Radnóti Miklós állandó kiállítás bemutatta a költô életét és egyben irodalmi emlékhely, emlékmenetek

célpontja és zarándokhely lett.[185] A Radnóti-kiállítás a költô születésének 100. évfordulójának évében, 2009-ben szûnt meg. A helyi védettség alatt álló nádfedelû, szabadkéményes ház ma helytörténeti és néprajzi kiállításnak ad otthont.[186]

A Radnóti-kiállításnak korábban helyet adó Máté-házban a költô vagy más bori munkaszolgálatos minden bizonnyal soha sem járt. (A kiállítás ezt nem is állította.) A bori maradék a vasútállomás, a Reptértábor között áthaladt ugyan a községen, de a tábor területét nem hagyhatta el.

A bori menet szentkirályszabadjai útvonala mellett két új emlékmû avatására került sor a közelmúltban. A turul szoborkompozíció Szentkirályszabadja alapítóinak és gyarapítóinak emlékét hivatott ôrizni. Az emlékmûvet közadakozásból emelte a Szentkirályszabadjai Községért Közalapítvány 2008. augusztus 14-én.[187] A másik emlékmûvet, az emlékkeresztet a helyi Önkormányzat emelte 2009. október 17-én. Az emlékmû egyszerre tiszteleg Radnóti Miklós[188] és „a tragikus sorsú munkaszolgálatosok emléke" elôtt.[189] A kompozíció szokatlan formában teszi mindezt: a kereszt szimbolikában találja meg azt a közös jelképet, ami az 1942 májusa és 1945 eleje között Szentkirályszabadján dolgoztatott, fogvatartott, szenvedett vagy meghalt, összesen több ezer román és magyar, cigány, zsidó, Jehova Tanú, nazarénus munkaszolgálatost összekötheti.

6. A honvédelmi miniszter rendelete

A szakirodalom gyakran idézi a budapesti Hadtörténeti Levéltárban fennmaradt egyik dokumentumot.[190] A Beregfy Károly honvédelmi miniszter által 1944. október 26-án kiadott és 975. szám. M. 42.–1944. alatti rendeletet a miniszter helyett Bor Jenô altábornagy írta alá. A magyar munkaszolgálat egészét érintô és a magyar holokauszt története szempontjából egyaránt fontos rendelet[191] hetven kisegítô munkászázadot bocsátott „kölcsönképpen" a német hatóságok rendelkezésére. A rendelet nyomán „az ország különbözô részein" állomásozó kisegítô munkásszázadok indultak el gyalogmenetben a „Dunántúl nyugati térségébe". Magyarországi célállomásként Mosonmagyaróvárat, majd pedig Hegyeshalmot határozták meg. Utóbbi helyen adták át a századokat a németeknek, hogy „hadifontosságú építési munkálatokhoz" biztosítsák a „legénységet". A rendelet intézkedik a századok élelmezésérôl,

ezek szállításáról és a vételezések helyeirôl. Végül „nyomatékosan figyelmébe" ajánlja „úgy a katonai, mint a polgári hatóságoknak, hogy a menetelô" századokat „kísértessék figyelemmel és segítséget nyújtsanak a napi menetcélok elérésére", továbbá arra, hogy a kisegítô munkásszázadok „minél munkaképesebb állapotban kerülhessenek átadásra, mert ehhez fontos érdek is fûzôdik".

A rendelethez két, a szakirodalom által szintén gyakran idézett fontos mellékletet adtak ki. Az 1. számú, egyoldalas melléklet a honvédelmi miniszter Nyílt parancsa. Ez a parancs általános, minden kisegítô munkásszázadra egyaránt vonatkoztak. A Nyílt parancs nyolc pontból és ezek alpontjaiból áll. Mindezek rendelkeznek a menlevelekrôl, a „menetvonalról és egyben a napi menetcélokról", az élelmezésrôl, a betegek leadásáról, a beszállásolás és útvonal-ellenôrzés rendjérôl. A Nyílt parancs a Budapestrôl elindítandó munkaszolgálatos századokra fókuszál, és „a vidékrôl útbaindítottak"-ról mindössze annyit ír, hogy azok ebbe az útvonalba (Zsámbék, Vértesalja, Kocs [egy nap pihenô], Bana, Abda, Mosonmagyaróvár [egy nap pihenô] „a legegyszerûbb módon" „kapcsolódnak be". Az élelmezés vonatkozásában, mint „húsbeszerzés" és „kenyérfelvételezés" helyeiként Budapest, Tata, Gyôr és Mosonmagyaróvár helyôrségeket nevezi meg. A miniszter a századparancsnokot teszi „személyileg" felelôssé azért, hogy a század reggel és este meleg étkezésben részesüljön. Egyben lehetôvé teszi, hogy ha a század „saját jármûvekkel megfelelô számban nem rendelkezik", elôfogatokat vegyen igénybe. A betegek leadásáról annyit rendel el, hogy ôket „Tatán, Gyôrött, Mosonmagyaróvárott" az állomásparancsnoknak kell leadni, és „szállításukhoz a legszükségesebb mérvben elôfogatok igénybe vehetôk". (Élelmiszer- és betegszállításra tehát elôfogatok rekvirálhatók!) A Nyílt parancs rendelkezik arról is, hogy a szállás „lehetôleg az egész század részére egy helyen biztosítandó" és a „szálláscsinálók elôre küldendôk". A szálláshelyeken „a helyôrséget" vagy „a helyi nemzetôrséget be kell vonni", és „az útvonal ellenôrzô közegek támogatását" a századparancsnok igénybe veheti.

A rendelet 2. számú, kétoldalas melléklete táblázat formájában tartalmazza az útbaindítandó századok hadrendi számát, tartózkodási helyét („jelenlegi munkahelyét"), valamint az „útbaindulás" és beérkezés idôpontját (hó, nap). Az elsô oldalon hat szentkirályszabadjai század szerepel (105/501–506.), amelyek mellé „Bori szd." [század] bejegyzés került. Ezen századok útbaindulásának idejét október 30-ára, míg Mosonmagyaróvárra való beérkezési idejét november 6-ára írták elô. Ugyanezen melléklet második oldalán szintén szerepel további három

szentkirályszabadjai munkaszolgálatos század (105/507–509.). (Mellettük nem szerepel, hogy Bori századról van szó). Ezek útbaindulási ideje november 3., míg Mosonmagyaróvárra való beérkezési idejük november 11.

A dokumentum belsô oldalán olvasható egy bizalmas, *pro domo* feljegyzés, miszerint „Túloldali rendeletre a mellékleten feltüntetett mu. sz.-ok [munkaszolgálatos századok] átadása f. h. 2-án Magyaróvárott megkezdôdött". Látható tehát, hogy a honvédelmi miniszter rendelete és Nyílt parancsa a Szentkirályszabadján tartózkodó kisegítô munkásszázadokra, és ezen belül „a bori maradékra" is vonatkozott. A rendelet és a Nyílt parancs általános, valamint konkrét pontjai a bori munkaszolgálatosokra is vonatkoztak, de nem ismerjük a szentkirályszabadjai – köztük bori – századokra vonatkozó konkrét parancsot. Nem tudjuk dokumentálni, hogy pontosan milyen menetvonal és menetcélok voltak elôre meghatározva, hogy Gyôrig hol történt részükre az élelem vételezése. A 2. számú melléklet alapján dokumentálható, hogy Szentkirályszabadján összesen kilenc kisegítô munkászázad állomásozott, amelyeket két csoportban, két idôpontban terveztek elindítani Mosonmagyaróvárra. (Itt egy újabb – általunk nem ismert – Nyílt parancs alapján indították ôket tovább Hegyeshalomra.) A Nyílt parancs szerint minden századnak a meghatározott napon reggel hat órakor kellett elindulnia. Így a boriként jelölt századoknak a nyolcadik, míg a nem bori, de szentkirályszabadjai századoknak a kilencedik napon kellett Mosonmagyaróvárra (tehát nem Hegyeshalomra) érniük. A honvédelmi miniszter ezen rendelete összhangban van a korábban ismertetett rendeletével, amelyben „a bori maradékból" Szentkirályszabadján 5-6 század felállításáról határozott.

A honvédelmi miniszter említett, 1944. október 26-án kelt rendeletét többen közölték vagy idézték. A rendelet teljes szövegét két mellékletével együtt Karsai Elek közölte elôször.[193] Ennek nyomán a mellékletek nélküli rendeletet Szita Szabolcs[194] és Ferencz Gyôzô[195] egyaránt szöveghûen közölte. Karsai azonban az általa közölt 2. számú mellékletben a 105/508. századot kétszer említi: egyszer szentkirályszabadjai és bori, egyszer pedig szentkirályszabadjai, de nem bori századként.[196] A nyilvánvaló tévedést az is alátámasztja, hogy a 105/501. és a 105/503. bori századok között említették meg elôször a 105/508. nem bori századot is.[197] A tévedés ezután végigkíséri a dokumentum közlésének történetét, mivel nem az eredeti mellékletet, hanem a Karsai által közölt mellékletet ismételten közölte Szita Szabolcs[198] és Randolph L. Braham.[199] Veress D. Csaba elkerüli a századok duplán történô közlésének hibáját, ugyanakkor az ô felsorolásából is hiányzik a 105/502.

század.[200] Kôszegi Ábel nem közli sem a rendeletet, sem annak mellékleteit, viszont a rendeletbôl és a mellékleteibôl közöl egy általa írt összesen hatsoros összefoglalót. Kôszegi ebben indoklás nélkül azt közli, hogy a bori menet november 3-án indult el Szentkirályszabadjáról és november 11-én Hegyeshalomnál adták át a németeknek. Álláspontja szerint tehát a rendelet 2. számú mellékletében foglaltakkal ellentétben nem a bori századokként megjelölteket tekinti boriaknak. Ebben az esetben azonban – mint láttuk – a századoknak nem Hegyeshalomra, hanem Mosonmagyaróvárra kellett november 11-én megérkeznie.[201]

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban fénymásolt formában felellhetô az eredeti, a Hadtörténeti Levéltárból származó rendelet és két melléklete.[202] A 2. számú melléklet két oldalán jól elkülönül az állambiztonsági hatóságnak a szentkirályszabadjai bori és nem bori századokra vonatkozó saját bejegyzése.[203] (Ez szinkronban van a mellékletben szereplô megnevezésekkel.)

7. A szentkirályszabadjai indulás

A honvédelmi miniszter rendelete alapján tudjuk, hogy a Szentkirályszabadján új századokba szervezett bori maradéknak mikor kellett elindulnia és mikor kellett Mosonmagyaróvárra megérkeznie. Nem tudjuk azonban, hogy a rendeletben foglaltakat hogyan hajtották végre, a boriak ténylegesen mikor indultak el. A kérdés jelentôségét az adja, hogy ennek alapján lehet pontosan meghatározni a dunántúli útvonal menetcéljainak elérési idôpontjait. Végsô soron az indulás ideje határozza meg az abdai kivégzés dátumát is, és alapvetô a bori maradék németeknek való átadásának és német koncentrációs táborokba történô megérkezésüknek idôpontját illetôen is. Nem mellékesen pedig választ adhat a Radnóti-szakirodalom egyik legvitatottabb, a költô utolsó versének valódi keletkezési idôpontját firtató kérdésére.

Veress D. Csaba tényként – de forrásmegjelölés nélkül – közli, hogy „október 30-án hajnalban megkezdték a szentkirályszabadjai munkaszolgálatos tábor kiürítését. Elsôként a – szerbiai Borból visszaszállított – századok egy részét” indították el.[204] Kôszegire hivatkozva ugyanitt késôbb azt írja, hogy Radnóti százada november 3-án hajnalban indult el. Veress és részben Kôszegi ezzel tehát több dolgot is állít: két idôpontban, két lépcsôben indultak el a boriak Szentkirályszabadjáról;

a honvédelmi miniszter rendeletének mellékletében szereplô nem bori századokat is bori századoknak tekinti; a második lépcsôben, november 3-án indult el Radnóti; a költô október 29. és november 3. között, összesen öt napot tartózkodik Szentkirályszabadján.

Tolnai Gábor kezdetben (1969-ben) október 25–26. és körülbelül november 6. közé teszi Radnóti szentkirályszabadjai tartózkodását (összesen tíz-tizenegy nap).[205] Ugyanitt Kálmán László túlélôre hivatkozva nyolc-tíz napban határozta meg a szentkirályszabadjai idôszak hosszát.[206] Mindez nyilvánvaló önellentmondás. Tolnai végül itt úgy számolt, hogy november 6-án indult Radnóti, és három, útközben eltöltött éjszaka után, november 9-én ért Abdára.[207] Késôbb korrigálta álláspontját. 1985-ben azt írta, hogy „A Honvédelmi Minisztérium dokumentuma szerint viszont október 30-án kellett elindulniuk."[208] Tolnai nem nevezi meg pontos forrását, pedig azt az állambiztonsági hivatal a neki írt levelében közölte vele (975-M. 42/1944.).[209] Tolnai ekkor úgy gondolta, hogy a Honvédelmi Minisztérium dokumentuma által közöltek esetében a költô nem írhatta volna meg Szentkirályszabadján október 31-i dátummal az utolsó versét. Ebben az esetben az állambiztonsági szolgálat által közölt abdai kivégzés idôpontját (november 4.) is el kellett volna fogadni az általa képviselt november 9-i dátum helyett. Tolnai azonban „Radnóti Miklós végtelen pontosságára" és „az akkori zûrzavarra" hivatkozva nem fogadta el ezt a verziót.[210]

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban számos volt bori keretlegény és volt bori munkaszolgálatos meghallgatásáról található jegyzôkönyv. Ezekben az október végi vagy november eleji indulásra egyaránt bôségesen akad példa. A jegyzôkönyvekben sok helyen pedig az olvasható, hogy „október végén vagy november elején" indultak el. A dosszié összefoglaló jelentése azonban már egyértelmûen október 18–20. és október 30. közé teszi a szentkirályszabadjai tartózkodás idejét (tíz-tizenkét nap).[211] Az összefoglaló jelentésben véglegesen rögzítettek szerint tehát „a bori munkaszolgálatosokból ujjászervezett 6 századot egy menetoszlopban, de századonként külön-külön […] 1944. október 30-án reggel indították el Szentkirályszabadjáról".[212]

Ennek a döntô fontosságú dokumentumnak tehát alapvetôen két olvasata létezik: egy inkább „szépirodalmi" és egy inkább „hivatalos". Az állambiztonság tehát – ellentétben Veressel, Kôszegivel és Tolnaival – nem a Radnóti-vers keletkezési dátumát, hanem a honvédelmi miniszter rendeletének 2. számú mellékletében foglaltakat tekinti hitelesnek és egyben végrehajtottnak is.

A mohácsi boriak DEGOB-jegyzôkönyvei közül hatban történik említés a Szentkirályszabadján töltött napok számáról. (A bajai bori-

ak DEGOB-jegyzôkönyveibôl nincs erre vonatkozóan összegezhetô adat.) Négyen úgy emlékeztek, hogy egy hétig,[213] egy-egy fô pedig, hogy öt-hat napig,[214] illetve, hogy kilenc napig[215] tartózkodtak Szentkirályszabadján. Ezen DEGOB-jegyzôkönyvek alapján tehát azt lehet valószínûsíteni, hogy a mohácsi boriak körülbelül hét napot voltak összesen Szentkirályszabadján. A korábban részletesen leírtak szerint a mohácsi boriak 1944. október 26–27-én vagy október 28–29-én érkeztek meg Szentkirályszabadjára. Mindezek alapján a mohácsi boriak november 1–2-án vagy november 3–4-én indultak tovább.

Amennyiben tehát a mérleg nyelvének tekintjük a Radnóti-mítosz elôtt és a visszaemlékezések közül legkorábban keletkezett DEGOB-jegyzôkönyveket, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy a mohácsi boriak november elején indultak el Szentkirályszabadjáról. A mohácsi boriak közé tartozó Radnóti pedig október 31-i dátummal megírhatta utolsó versét Szentkirályszabadján. Mindez azt is jelenti, hogy az indulás vonatkozásában inkább az „irodalmi" megközelítés állhat közelebb az igazsághoz.

Az állambiztonsági szolgálat összefoglaló jelentésének végkövetkeztetései a dossziéban megszólaltatottak (keretlegények és munkaszolgálatosok) többségének álláspontját tükrözik. A dossziéban azonban ezzel ellentétes adatközléseket is találunk. Többen azt közölték ugyanis, hogy a boriak két menetoszlopban indultak el Szentkirályszabadjáról: az elsô menetoszlop Pataki Ferenc fôhadnagy, míg a néhány nappal késôbb induló menetoszlop Juhász Pál fôhadnagy parancsnoksága alatt állt. A dosszié egyik korábbi jelentésében – négy tanúra hivatkozva – még azt rögzítették, hogy „Pataki Ferenc volt tartalékos fôhadnagy vezetésével Szentkirályszabadjáról Hegyeshalomig kísértek egy olyan nagyobb létszámú volt bori musz-os [munkaszolgálatos] csoportot, ahol atrocitások, gyilkosságok nem történtek. Radnóti Miklós és 21 meggyilkolt társát viszont nem ezzel, hanem egy másik csoporttal kísérték el Szentkirályszabadjáról."[216] A dossziéban ezt követôen nem található semmi a két menetoszlopban történô indulásról.

A háborús bûncselekmények elkövetéséért kivégzett Juhász Pál fôhadnagy vaskos népbírósági peranyagában mindössze két említés történik az indulási létszámról és ezzel összefüggésben az általa vezetett menetrôl. Juhász – az általa aláírt – vallomásában azt mondta, hogy Szentkirályszabadján „újra kaptam egy századot, ami kétszáz emberbôl állt és Pataky [Pataki] parancsnoksága alatt 800 emberrel elindultunk Hegyeshalom felé".[217] A nyomozati anyag összefoglalójában pedig már az szerepelt, hogy Juhász Pál 1200 munkaszolgálatost kísért Hegyeshalomig.[218] Amennyiben Juhász állítását fogadjuk el, akkor négy század-

parancsnoknak, négy századnak és összesen nyolcszáz (4×200) munkaszolgálatosnak kellett lennie. Ha az állambiztonsági szolgálat összefoglalójában szereplô adatot fogadjuk el és egyben a Juhász-féle kétszáz fôs századlétszámmal számolunk, úgy hat század esetében (6×200 fô) ezerkétszáz fôs létszámot kapunk.

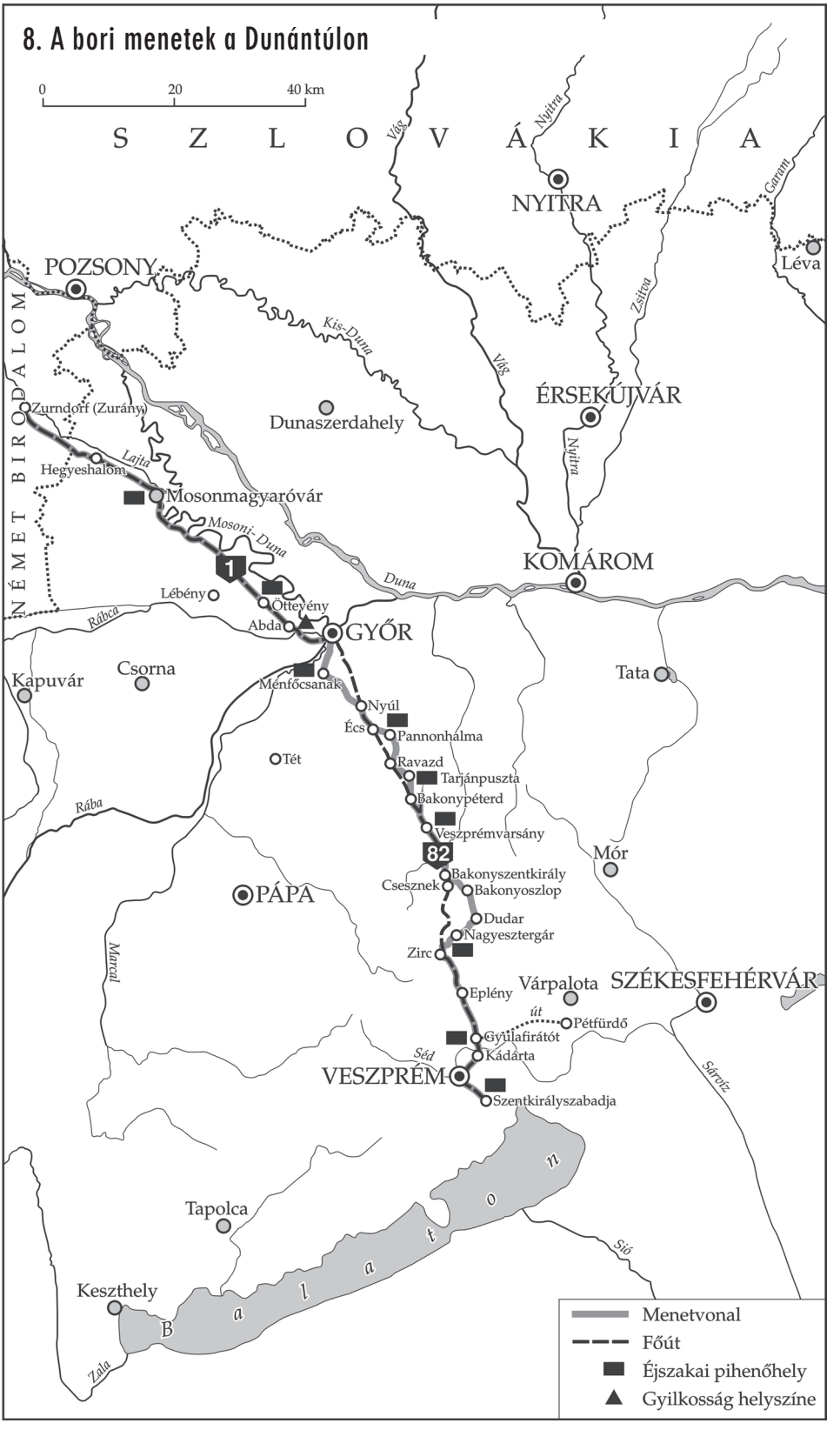
Tolnai Gábor nem tesz különbséget a Szentkirályszabadjára megérkezô és onnan elinduló bori munkaszolgálatos létszám között. Ennek megfelelôen nála (1969-ben) „nem egészen másfél ezer”,[219] majd késôbb (1985-ben) 1500–1600[220] bori munkaszolgálatossal lehet számolni. (Kôszegi Ábel nem közöl számadatokat.)

Szita Szabolcs forrásmegjelölés nélkül közölte a németeknek Hegyeshalomban átadott hetven munkaszolgálatos század összlétszámát (15 000–17 500 fô). Ez századonként 214–250 fôt tesz ki.[221] Hasonló adatot közölt Karsai László, aki 213 fôben jelölte meg az ebben az idôszakban felállított munkaszolgálatos századok létszámát.[222] Mindezek alapján, 213–250 fôs század létszámmal számolva, a hat bori század összlétszáma 1278–1500 fô lehetett.

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban összesen tizenöt volt bori keretlegény és volt bori zsidó munkaszolgálatos tesz említést az elindultak létszámáról. Az általuk megjelölt létszám nagyon nagy szórást mutat (több száz, 180–200, 600–700, 800–900, 1000–1200, 1500–1600 fô). Éppen ezért mindebbôl a létszámra következtetni nem lehetséges. A dosszié végleges összefoglaló jelentése minden bizonnyal ezért nem említ semmilyen létszámadatot.

Összefoglalás

A korábbiakban megállapítottuk, hogy a Szentkirályszabadjára érkezett zsidó bori munkaszolgálatosok összlétszáma 1647 fô volt. Szentkirályszabadján meghalt közülük legalább hat, a szombathelyi kórházban pedig legalább tizenegy fô. További tizenegy fô bizonyítottan a szombathelyi kórházba került. A szombathelyi kórházba kerültek összlétszáma azonban a nyolcvan fôt minden bizonnyal nem haladta meg. Lehetséges azonban, hogy más kórházakba is kerültek bori munkaszolgálatosok. A munkaképes munkaszolgálatosokból hat közérdekû munkaszolgálatos századot állítottak fel. Nem ismerjük a felállított hat század összlétszámát és a munkaképtelenek összlétszámát, miközben nyilván a nyolcvan beteg munkaszolgálatos munkaképtelen volt. Feltételezve adataink viszonylagos pontosságát, mindez azt jelenti, hogy Szentkirályszabadjáról 1514–1561 bori zsidó munkaszolgálatos indulhatott el Mosonmagyaróvár felé.

8. A bori menetek a Dunántúlon
0
20
40 km
SZLOVÁKIA
NÉMET BIRODALOM
Vág
Nyitra
Garam
Zsitva
Kis-Duna
Lajta
Mosoni-Duna
Duna
Rábca
Rába
Marcal
Séd
Sárvíz
Sió
Zala
POZSONY
NYITRA
Léva
ÉRSEKÚJVÁR
KOMÁROM
Zurndorf (Zurány)
Dunaszerdahely
Hegyeshalom
Mosonmagyaróvár
Lébény
Öttevény
Abda
GYŐR
Ménfőcsanak
Kapuvár
Csorna
Tata
Nyúl
Écs
Pannonhálma
Tét
Ravazd
Tarjánpuszta
Bakonypéterd
Veszprémvarsány
Mór
PÁPA
Csesznek
Bakonyszentkirály
Bakonyoszlop
Dudar
Nagyesztergár
Zirc
Várpalota
SZÉKESFEHÉRVÁR
Eplény
út
Pétfürdő
Gyulafirátót
Kádárta
VESZPRÉM
Szentkirályszabadja
Tapolca
Keszthely
Balaton
Menetvonal
Főút
Éjszakai pihenőhely
Gyilkosság helyszíne

A bori maradék menetképes létszáma tehát körülbelül ezerötszáz fô volt. Ebbôl a létszámból hat, egyenként 250 fôs századot lehetett felállítani. Az egyik honvédelmi miniszteri rendeletben 5-6 felállítandó századról, a másik rendelet mellékletében pedig hat, már felállított bori századról van szó. Valóban bori századok tehát a 105/501–506-os századok, míg a szintén Szentkirályszabadján tartózkodó, de nem bori zsidó századok a 105/507–509. századok. A mohácsi boriak november legelején indultak el Szentkirályszabadjáról. Radnóti október 31-én Szentkirályszabadján megírta (befejezte) a negyedik *Razglednica* címû versét, és a következô napok egyikén továbbindult a mohácsi boriak csoportjával. A hat bori század azonban nem együtt, nem azonos napon, nem egy menetoszlopban indult el. Feltételezésem szerint a közel azonos létszámú 3-3 bori század közül elsôként a bajai boriak indultak el október 30-án vagy 31-én.

8. Radnóti Miklós és Juszt László a dunántúli menetben

Radnóti Miklósról úgy tudjuk, hogy a bori menettel tartott a dunántúli útszakaszon. Errôl azonban semmilyen dokumentum nem maradt fenn, és a népbírósági perek anyagában egyik keretlegény sem emlékezett rá vissza. Ez a forráshiány azonban Radnóti korábbi idôszakára is jellemzô, mégis – a korábban felsorolt források alapján – bizonyítottnak vettük mohácsi és szentkirályszabadjai jelenlétét. Radnóti dunántúli útszakaszon való jelenlétérôl a vele együtt menetelô, túlélô társai tanúskodtak.

Tolnai Gábornál három „élô” (Kálmán László, Kardos József, K. I. [Kövesdi István]) és egy „halott” (dr. Bárdos József) tanúra történik név szerinti hivatkozás. Tolnai leírásából az derül ki, hogy az „élô” tanúk a dunántúli útszakaszon együtt meneteltek Radnótival, és egészen Gyôrszentmártonig (Pannonhalmáig) tudtak róla.[223] A menet által érintett egyik faluban, a Gyôrszentmárton elôtti Ravazd közelében a költô annyit mondott Kardos Józsefnek és Kálmán Lászlónak, hogy „gyerekek, nem bírom tovább!”[224] Kálmán ehhez – Tolnai interpretációjában – annyit tett hozzá, hogy a költô „is le volt romolva, fájt a lába, sántikált, nem bírta a lábát, leült az árokpartra. De utoljára még erôt vett magán, felállt s Kardostól–Kálmántól lemaradva vánszorgott tovább.”[225] Kardos József azonban már 1946-ban is nyilatkozott a dunántúli útvonalon történt atrocitásokról. Tálas András hadapród ôrmester népbírósági perében azt mondta, hogy „Szemtanúja voltam

annak is, hogy egy alkalommal két, már teljesen félhalott bajtárs feküdt az út mellett és mellettük állott Tálas felhúzott pisztollyal és eskü alatt állítom, hogy ha mi a kocsikkal csak egy egész kis késéssel érkezünk [a] gyanúsított bajtársaimat agyonlôtte volna."[226] Radnóti Miklósról itt semmilyen említést nem tett, pedig tanúvallomására már a költô budapesti temetése után több mint két hónappal került sor. Tolnai harmadik tanúja, Kövesdi István arról számolt be, hogy Gyôrszentmártonban dr. Bárdos József orvos – Radnóti barátja és orvosa[227] – szekérre ültette a beteg és járásképtelen költôt.[228]

Kôszegi Ábel is vitán felülinek tartja, hogy Radnóti a dunántúli útvonalon ott volt a menetben. Kôszegi itt sem nevezi nevén tanúit.[229] Tanúi viszont szó szerint idézik Radnótit. Egyik tanúja szerint Radnóti azt mondta társának Bakonyszentkirály–Veszprémvarsány térségében, hogy „Nem bírom tovább!".[230] Tolnai közlésével megegyezô körülmények között, de nála Écs községben kerül Radnóti lovas kocsira, szintén a „halott" tanúnak, dr. Bárdos Józsefnek köszönhetôen. (Az orvos azt mondta valamelyik beteg munkaszolgálatosnak, hogy „Te nem szállhatsz fel! Nézd meg Miklós lábát…".[231]) Ezt követôen még egy tanút idéz Kôszegi, aki még beszélni próbált a költôvel. (Azt mondta a lovasszekérre került Radnótinak, hogy „Miklós! Mi van veled?"[232]) Utóbbi tanút azonban szinte teljes biztonsággal meg tudjuk nevezni: Erdôs Péter az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben[233] és a vele készült interjúban[234] ugyanezt a történetet, ugyanezekkel a szavakkal mondta el. Erdôs Péternek különösen érzékletesek az utóbbiban elmondott szavai, miszerint: „Nem sokkal a halála elôtt, Gyôr környékén, egy téglagyárban töltöttük az éjszakát. A Juszt fiú, aki mellett egész úton az idôsebb testvér szerepét töltöttem be, reggel hangosan követelte vissza azt a darab sajtot, amit szerinte a téglagyári pajta vaksötétjében elloptak tôle. Pár percig én is kétségbeesve kerestem a sajtot, a remény, hogy egy harapás erejéig részesülhetek belôle, az én józan eszemet is kikezdte. Valamivel késôbb a téglagyár udvarán kihirdették, hogy aki beteg és nem tud gyalogolni, jelentkezhet a menet után haladó szekérre. Én a még mindig a sajtról hallucináló barátomat nem engedtem jelentkezni, de azt láttam, hogy Radnóti kilép. Meneteltünk tovább, a Juszt fiú már nagyon rossz állapotba került, percekre az eszméletét is elvesztette. Ketten öleltük át, ô pedig öntudatlanul lépkedett közöttünk. Amikor a menet megtorpant, az egyik keretlegény rám szólt, vigyem hátra a kocsihoz. Több száz méteres sor végén állt a szekér, amikor a beteg fiút felsegítettem. Akkor láttam utoljára, és Radnótit is, aki a szekér szélén ült, homlokán vékony vércsík, a szeme a semmibe meredt. – Mi van veled, Miklós? – kérdeztem, de nem válaszolt, már

meg sem ismert. Aztán vissza kellett rohanni a helyemre, mert a már jócskán elvadult keretlegények ütlegelni kezdtek."[235] Erdôs Péter tehát megnevez egy újabb „halott" tanút, a „Juszt fiút". (Róla ugyanitt annyit mond még Erdôs, hogy „ôt is agyonlôtték".)

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban három olyan bori munkaszolgálatost szólaltatnak meg, akik a dunántúli útszakaszon említést tettek Radnótiról (Kálmán László, Kövesdi István, Erdôs László). Itt Kálmán László azt mondta, hogy „A dunántúli útszakaszon együtt meneteltem Radnóti Miklóssal. Ekkor már nagyon fájt a lába és igen le volt gyengülve. Pannonhalma környékén kijelentette, hogy fiúk, nem bírom tovább és leült az út szélére."[236] A Tolnaival és Kôszegivel egyaránt találkozó Kövesdi István a dossziéban leírtak szerint azt mondta, hogy a „Gyôr elôtti utolsó pihenôhelyen Bárdos munkaszolgálatos orvos Radnótit felültette a beteg munkaszolgálatosokat szállító lovas kocsira. Én a saját pokrócomat odaadtam Radnótinak, hogy azt se kelljen cipelnem. A Gyôr utáni pihenôhelyen hiába vártam Radnótit és a pokrócomat, a kocsik nem érkeztek meg."[237] Erdôs László – aki csak névrokona Erdôs Péternek – azt közölte, hogy „A dunántúli útszakaszon Radnóti nevezetû munkaszolgálatos lemaradozott a menettôl, ezért a keret tagjai nagyon megverték."[238] A dossziéban úgy történik Erdôs Lászlóra hivatkozás, mint „Bécsben élô, volt munkaszolgálatos"-ra, aki „1947-ben a Budapesti Népbíróságon tett vallomást".[239] (Sajnos semmilyen tovább adatot nem tudunk meg itt Erdôs Lászlóról vagy arról a népbírósági perrôl, amiben megszólalt.)

A lehetséges azonosság miatt itt kell megemlíteni Hulesch Ernônek a Bécsben élt, volt bori munkaszolgálatos tanúját.[240] Hulesch az általa meg nem nevezett tanúval[241] 1971-ben véletlenül találkozott Bécsben[242], és ez a találkozás inspirálta arra, hogy foglalkozni kezdjen Radnóti utolsó idôszakával. A tanú és Radnóti a dunántúli útszakaszon „a menetelés alatt" „egymás közelében voltak egészen addig, míg aztán az écsi bolt elôtt kocsira nem került". A tanú közli vele azt is, hogy a gyôri „…csipkegyár elôtt pihent a gyalogmenet, míg a Gyôrben lemaradt, a betegeket szállító két kocsi el nem érte ôket. Aztán már estefelé egy Abda utáni majorban – az országúthoz közel, egy víz mellett – megjött a két kocsi a »kerettel«. De csak a felrakott kis batyuk meg pokrócok voltak a kocsikon, a beteg emberek nélkül."[243] Az *Abdai gyilkosok* dossziéban szereplô Erdôs László „Bécsben élô volt munkaszolgálatos"-ról történt elsô dossziéemlítés 1972-ben volt.[244] Az idôpontok (1971–1972), a tartózkodási hely (Bécs) és a mondanivaló hasonlósága alapján lehetséges, hogy a két forrásban is idézett személy egy és ugyanaz: Erdôs László.

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban szerepel egy Kardos Józseffel készült beszélgetés feljegyzése is. A több mint két oldalas feljegyzésben Kardos többek között arról beszélt, hogy „Gyôr elôtt valahol a kísérôk egy vagy két lovas kocsit szereztek és ezekre rakták fel a járóképtelen kb. 15 musz-ost", továbbá, hogy „emlékezete szerint Gyôr elôtt a lovas kocsinál Kotroczó Ignác szkv. és még 2-3 keretlegény tartózkodott".[245] Radnóti gyilkosainak felderítésére indult nyomozás során tehát Kardos a konkrétumokat tartalmazó elbeszélésében nem említi a költôt.

Összességében van tehát öt „élô" és két „meghalt" tanúnk. Az „élô" tanúk közül két forrásunkban (Tolnai, Abdai dosszié) egyaránt megszólal Kálmán László és Kövesdi István, akik minden esetben ugyanúgy nyilatkoztak. Ugyanakkor a szintén ebben a két forrásban, továbbá a Tálas-perben megszólaló Kardos egyik elbeszélése sincs szinkronban egymással. Erdôs Péter a dokumentumfilmben, Kôszeginél és visszaemlékezésében „tanúskodik", önmagával mindig szinkronban. Erdôs László beazonosíthatatlan, de hitelt adhat szavainak, hogy viszonylag korán, már 1947-ben, népbírósági perben tanúskodva szólalt meg. A halott „tanúk" közül Bárdos Józsefre Kövesdi István és Erdôs Péter ugyanúgy hivatkozik, míg Jusztot kizárólag Erdôs Péter említi. Azt is tudjuk, hogy a késôbbi budapesti ügyész, Kálmán László, a késôbbi katonatiszt, Kardos József és Kövesdi István, valamint Bárdos József egyaránt együtt volt Radnótival a *Heidenau*-táborban is.[246] Kardos József és Bárdos József esetében ezt erôsítette meg visszaemlékezésében és személyes közlésével Andai Ferenc, Radnóti tábortársa is.[247] A sachsenhauseni (oranienburgi) koncentrációs tábor archívumából azt is tudjuk, hogy Kálmán, Kardos, Kövesdi és Erdôs Péter elôször egyaránt Sachsenhausenbe kerültek.[248] Erdôs Pétertôl és Kövesdittôl pedig azt tudjuk, hogy dr. Bárdos József is ide került és meghalt.[249] Valamennyien mohácsi boriak voltak tehát, és a dunántúli útszakaszon ugyanabban a menetben (században?) haladtak. Együtt adták át ôket a németeknek, és néhány nap eltéréssel vették ôket Sachsenhausenben (Oranienburgban) nyilvántartásba.[250] Az öt „élô" tanú közül kizárólag Kardost nem tartom hitelesnek, mivel nem látom bizonyítottnak, hogy látta volna a költôt a lovasszekéren. A négy „élô" tanú és az általuk említett „halott" tanúk által elmondottakat hitelesnek fogadom el.

A hiteles tanúk

A négy hiteles tanú elmondása megegyezik abban, hogy Radnóti a Ravazd–Gyôrszentmárton–Écs térségben, mindenképpen Gyôr elôtt a menettel volt, és mindenképpen élt még. Kôszegi tanúi Bakonyszentkirály–Veszprémvarsány, Kálmán pedig Ravazd–Gyôrszentmárton

környékére teszik Radnóti utolsó ismert mondatának elhangzását („Nem bírom tovább"). Kálmán szerint ekkor a kimerült költô az út jobb oldalán leült, de még végsô erejét összeszedve felállt. Erdôs László szerint a le-lemaradozásai miatt a keretlegények megverték. Kövesdi szerint Gyôr elôtt Gyôrszentmártonnál, Erdôs szerint Gyôr elôtt, illetve Écs környékén, Kôszegi szerint Écsnél a beteg, menetképtelen Radnótit Bárdos doktor a menet után jövô szekérre teteti. Gyôr környékén a szekéren viszik beteg társaival, köztük a Juszt fiúval együtt. Erdôs Péter szerint ekkor Radnóti tekintete már üveges, homloka véres és válaszolni már nem tud. Mellette van viszont egy pokróc, feltehetôleg a Kálmán által odaadott pokróc.

A Radnótiról szóló legutolsó információk (kocsira került és kocsin ül) egy földrajzilag jól lokalizálható területrôl, körülbelül három kilométeres körzetbôl, a gyôrszentmártoni (pannonhalmi) téglagyár környékérôl vagy a következô faluból, Écs környékrôl származnak. Idôpont tekintetében pedig a gyôrszentmártoni téglagyárban töltött éjszaka utáni induláskor vagy azt követô órákból. Az egymástól független visszaemlékezések ugyanazt ismétlik, vagy kiegészítik a történetet, amely így egy kerek, viszonylag pontos és konkrét, logikus történetté áll össze. Nincs lokális és kronológiai egybeesés, de olyan minimális az eltérés, hogy megítélésem szerint a Gyôr elôtti történések vonatkozásában mindez hitelesnek tekinthetô. Gyôr után viszont senki nem tud semmi egyértelmût, konkrétat és hitelt érdemlôt mondani Radnótiról – egészen az exhumálás során megtalált dokumentumokig.

A Juszt fiú

A bizonyosságok után a bizonytalanságok száma szinte számbavehetetlen. Nincs olyan részlete Radnóti gyôrszentmártoni–écsi szekérre kerülését követô útvonalnak, idôszaknak, történésnek, amely ne lenne vitatott vagy vitatható. Ráadásul az abdai exhumálás és agnoszkálás nem hogy végérvényesen bizonyította volna Radnóti halálát, hanem újabb kételyek megfogalmazására adott okot.

Bizonyítottuk, hogy Erdôs Péter hitelesen tanúskodott arról, hogy Écsnél a „Juszt fiú" és Radnóti ugyanarra a menetképteleneket szállító szekérre került. Erdôs közlése szerint mindketten nagyon rossz, öntudatlan állapotban voltak. A kanonizált változat szerint ezen a szekéren (ezeken a szekereken) lévô huszonkét beteg bori munkaszolgálatost Abdánál kivégezték. A kanonizált változat szerint Radnótit késôbb agnoszkálták, de a „Juszt fiú" nem szerepel az ún. exhumálási jegyzôkönyvben. Ebben a jegyzôkönyvben azonban öt fô ismeretlen,

azaz ezek egyike lehetett a „Juszt fiú”. Erdôs 1984 körül az akkor és ma is létezô budapesti Juszt-féle optikusmûhelyben (Juszt Optika) véletlenül találkozott a „Juszt fiú” húgával. Elmondta a soha haza nem térô „Juszt fiú” bori történetét.[251] A család tôle értesült elôször a Juszt fiú utolsó idôszakáról és haláláról. Erdôs azonban mindössze annyit közölt a vele készült interjúban errôl, hogy a „Juszt fiút” „is agyonlôtték”. A szövegkörnyezet alapján arra lehet következtetni, hogy a Juszt fiút szintén Abdánál lôtték agyon. A Juszt család emlékezetében is ez így maradt meg. A Juszt család egyik tagjától kért információk alapján tudható, hogy az Erdôstôl kapott konkrét értesülést követôen nem nézett utána a negyven évvel korábbi történéseknek, nem tettek lépéseket a Juszt fiú agnoszkálására és a Juszt fiúnak az abdai emlékmûvön történô esetleges megörökítésére.[252] Ebben valószínûleg az is közrejátszhatott, hogy Juszt Gyuláné még 1958-ban a Szovjet Vöröskereszthez fordult fia keresésének ügyében. A Magyar Vöröskereszt válasza szerint „a lefolytatott kutatás nem vezetett eredményre, így tehát a keresett személyrôl felvilágosítást adni nem tudnak”.[253]

Mindezek ellenére az abdai emlékparkban a kivégzetteket felsoroló márványtáblán Juszt László személyét megörökítették. A névsort összeállító Hulesch Ernô ugyanis Erdôs Péter vonatkozó közlésére hivatkozva[254] az „Ismeretlen” (egyben 22.) kivégzett mellé zárójelben és kérdôjellel odairatta, hogy „Opitz?”. Nem tudjuk, hogy az optikussegéd Jusztból hogyan lett „Opitz”, de Hulesch közlésébôl egyértelmû, hogy rá gondolt. Juszt Gyula látszerész fia, Juszt (Just) László optikussegéd és költô azonban nem Abdánál halt meg.

A „Juszt fiú”, a Juszt családtól kapott információk[255] alapján valószínû, hogy – akárcsak Radnóti – 1944 májusában vonult be munkaszolgálatra, és az egyik bori altáborba került. Azt már a szintén verseket író Erdôs Pétertôl tudjuk, hogy a visszavonulás után a Borban lévô *Brünn*-lágerben kötöttek barátságot. Radnóti itt ismertette ôket össze, mivel mind ketten a nagy tekintélynek örvendô költô „nyakára jártak”.[256] Kutatásaim alapján Juszt László utolsó ismert tábori levelezôlapját Borból írta édesanyjának 1944. augusztus 7-én.[257] Juszt Erdôs Péterrel azonos gyalogmenetben ért Zurndorfba, ahonnan ôt is a sachsenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen mindketten a buchenwaldi koncentrációs táborba kerültek, de három nap eltéréssel (Juszt László került elôbb oda 1944. 11. 24-én; fogolyszáma: 116232.).[258] Juszt László itt halt meg 1945. január 23-án (fogolyszáma: 103896).[259]

Mindez azt jelenti, hogy Juszt László Gyôr elôtt azonos szekéren, ugyanolyan állapotban volt, mint Radnóti, de ô nem Abdán halt meg. Juszt László „szekere” együtt mozoghatott a mohácsi bori me-

nettel, vagy ôt a szekérrôl ismeretlen helyen leszállították, és visszakerült a gyalogmenetbe. Bizonyos azonban, hogy a többiekkel együtt adták át a németeknek Hegyeshalomban. Osztozott a többi mohácsi bori sorsában, és Sachsenhausen után Buchenwaldba került, ahol meghalt (agyonlôtték).

9. A bori menet Tarjánpusztán

Szentkirályszabadjáról a bori maradék két lépcsôben indult el. A bajai boriak október 30-án, míg a Radnótit is sorai között tudó mohácsi boriak csoportja november elsô napjaiban keltek útra. Az úti cél Mosonmagyaróvár, majd pedig Hegyeshalom és Németország volt. Az összesen mintegy ezerötszáz bori munkaszolgálatos egy-egy gyulafirátóti, nagyesztergári és veszprémvarsányi éjszaka után, a Veszprém–Zirc–Veszprémvarsány útvonalon keresztül érkezett meg Gyôrszentmárton (Pannonhalma) térségbe.[260]

Ellentmondásos források

Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezetô egyike volt azon magyar katonáknak, akik a bori csoportot a dunántúli menet során kísérték. A menet parancsnokhelyettesével, Juhász Pál fôhadnaggyal együtt 1947-ben népbíróság elé állították. Az Asztalos Ferenc gyanúsított ellen folyó nyomozás során a szakaszvezetô többek között azt mondta, hogy „útközben Tarjánpusztán megpihentünk és itt egy muszos meg akart szökni, erre egy, a tanyán tartózkodó gyerek hívta fel a figyelmemet, utánaszaladtam, de a muszos már elég messze járt, utána lôttem, de nem találtam el. A muszos megijedt és visszajött. Vissza akartam kísérni a pihenôhelyre, útközben újra meg akart szökni és erre agyonlôttem."[261] Népbírósági tárgyalásán tett vallomásából további részleteket tudhatunk meg az eseményrôl: „Tarjánpusztán éppen pihenôbe [sic!] voltunk és vacsoraidô volt, mikor két parasztgyermek kiabálni kezdett, hogy »Szökik egy zsidó!«. Én kiszaladtam a szálláskörzetbôl és láttam, hogy csakugyan egy muszos az egyik távoli tanya felé szalad."[262] Asztalos a per során visszavonta, majd ismét egyértelmûen elismerte, hogy ô ölte meg Tarjánpusztán Schwartz György bori munkaszolgálatost.[263] A népbírósági perben megszólaló, a történteket körülbelül 250 méterrôl végignézô Kardos József, volt bori munkaszolgálatos elmondása szerint

„Tarjánpusztán az egyik muszos elment a szomszéd majorba tejet vásárolni. Asztalos vádlott utána szaladt. Levegôbe sütötte puskáját és kiabált »ott szökik a zsidó!«. Utána ment, visszakísérte, majd láttam, hogy újra lôtt. […] Én nem láttam, hogy a musz. visszafelé jövet szökni próbált volna."[264] Kardos József – ahogyan azt korábban már elemeztük – Tolnai egyik koronatanúja volt, aki az irodalomtörténésszel és Kálmán László bori túlélôvel együtt késôbb végigment a dunántúli útvonalon. Kardos tehát az 1960-as években már nem beszélt Tolnainak a Tarjánpusztán történtekrôl, amirôl pedig még 1947-ben részletesen szólt a népbíróság elôtt.

Asztalos népbírósági perében további három tanúvallomásban hangzott el valamilyen összefüggésben Tarjánpuszta neve. Közülük a legrészletesebben Godchmidt József, volt bori munkaszolgálatos beszélt: „Szemtanúja voltam, amikor Tarjánpusztán (Gyôrasszonyfa mellett) egy éhségtôl elgyötört munkaszolgálatos bajtársamat agyonlôtt azért, mert kenyeret mert kérni, [attól,] ahol el voltunk szállásolva, 200 méter távolságra lévô cselédlakásban. Asztalos szakaszvezetônek tudomására jutott, hogy az áldozat kéregetni ment, erre Asztalos szakaszvezetô felvette puskáját és társam felkutatására ment és meg is találta a fent jelzett helyiségben, amikor megtalálta, felszólította, hogy menjen elôtte az úton. Emlékezetem szerint a musz. kb. 20 lépést ment elôtte az úttesten és öt lépés távolságból lelôtte, úgyhogy társam az árokba esett. […] Ezután hozzánk jött és felszólított, hogy önként kik jelentkeznek temetésre, erre négy mellettem lévô jelentkezett az áldozat eltemetésére, akik még a kenyérzsákjában lévô kenyeret kivették és nekem is adtak belôle, amit lopva elfogyasztottunk. Az áldozatot a major területén temették el."[265]

A népbíróság Asztalos Ferencet és felettesét, Juhász Pált háborús bûntett elkövetéséért kötél általi halálbüntetésre ítélte. Asztalos ítéletének indokolásában egyebek mellett az szerepelt, hogy Tarjánpusztán „a vádlott a szökni akaró Schwartz György munkaszolgálatost agyonlôtte. Tarjánpusztán túl a csendôrök két szökött muszost hoztak be, akiket Asztalos az elôre megásott sír szélén agyonlôtt."[266] A halálos ítéleteket még a meghozataluk napján végrehajtották.[267]

A kanonizált változat szerint a bori menet sohasem járt Tarjánpusztán. Tolnai Gábor irodalomtörténész szerint a gyalogmenetet a „közvetlenül »Pannonhegye« alatt" lévô, ma Pannonhalmához tartozó gyôrszentmártoni téglagyárban szállásolták el.[268] Tolnai írásából az derül ki, hogy ezen állítását a menettel együtt vonuló Kardos József és Kálmán László volt bori munkaszolgálatos tanúk közlésére alapozta. Egyik tanúját sem idézte szó szerint, de ôket itt együtt említi, és külön is megemlí-

tette, hogy Kálmán Lászlóval a Szentkirályszabadjától Abdáig tartó utat személyesen végigjárta.[269]

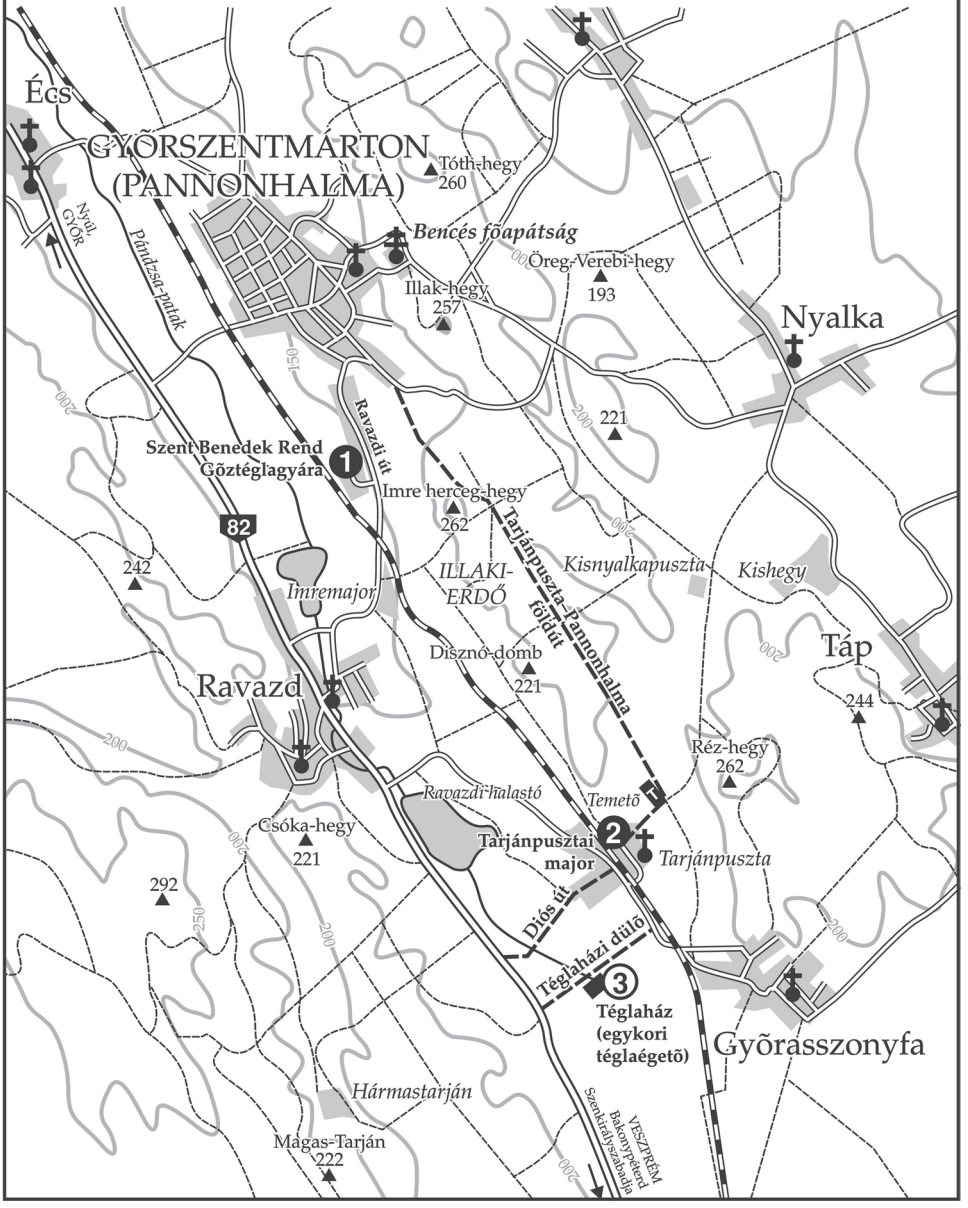
Kôszegi Ábel tanár adatolatlan könyvében azt írja, hogy a munkaszolgálatosok „Ravazdnál jobbra térnek le az országútról. – »Szent Benedek-rend, Pannonhalmi Gôztéglagyár.«"[270] Az állambiztonsági szolgálat a Radnóti Miklós gyilkosainak felderítése során végzett nyomozásának[271] befejezése elôtt maga is megállapította, hogy a bori menet tagjai a pannonhalmi „gôztéglagyárban és az apátsághoz tartozó Tarjánpusztán éjszakáztak" (1973).[272] (A szolgálat ismerte Tolnai és Kôszegi írásait, valamint Asztalos Ferenc népbírósági aktáját.) A két évvel késôbb elkészült végleges, összefoglaló jelentésbôl azonban már kihagyták Tarjánpuszta megemlítését. A szolgálat itt úgy próbálta áthidalni a történetben megismert topográfiai hiányosságot, hogy azt írta: a menet „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában" éjszakázott.[273] A szolgálat a Tolnai Gábornak írt levelében (1974) sem a pannonhalmi téglagyárról, sem pedig Tarjánpusztáról nem közölt információt. Az irodalomtörténész – tudomásunk szerint – a nyomozás végleges eredményérôl sem kapott tájékoztatást. Tolnai mégis a szolgálat végleges megállapításával szó szerint megegyezô módon írt késôbb errôl (1985).[274] Hulesch Ernô gyôri helytörténész öt olyan személyt szólaltatott meg 1985 óta megjelenô könyveiben, akik a pannonhalmi téglagyárban éjszakázó bori munkaszolgálatosokról tanúskodtak.[275] Közülük ketten is említést tettek arról, hogy a pannonhalmi gôztéglagyár vezetôjének, Avató Jánosnak egyik ismerôse, „a csornai téglagyáros" is a beszállásoltak között volt.[276] Neki az esztergamûhelyben és a présházban adtak titokban külön élelmet. Dr. Berecz Endre csornai helytörténeti kutatásai alapján tudjuk, hogy a csornai téglagyár tulajdonosa és igazgatója sem volt munkaszolgálatos, és minden bizonnyal mindketten Auschwitzban haltak meg.[277] Tôle tudjuk azt is, hogy Schlesinger Adolf téglagyár-tulajdonos fia, Schlesinger László viszont munkaszolgálatos volt, és a bácskai Cservenkán halt meg.[278] Ebben az esetben viszont bori munkaszolgálatosnak kellett lennie.[279] A rendelkezésre álló, hiányos és pontatlan, Cservenka után készült veszteséglistán neve mindenesetre nem szerepel.[280] Kutatásaim szerint Schlesinger László azonban nem halt meg Cservenkán, hanem végül Flossenbürgbe vitték.[281] Így tehát a csornai téglagyáros fia, az 1944-ben huszonhárom éves Schlesinger László a bori csoporttal valóban megszállhatott a pannonhalmi téglagyárban, és a bori csoport tagjainak egy részével a flossenbürgi koncentrációs táborba került. A Radnóti Miklós haláláról kialakított kanonizált változat mindezt figyelmen kívül hagyta. A Tolnai–Kôszegi és az állambiztonsági szolgálat által kialakított kanonizált változat erôsödött

meg, és Hulesch további segítségével terjedt el kizárólagosan. A köztudatban pedig a pannonhalmi apátság gazdasági épületeinek konkrét helymeghatározása nélkül kizárólag a gyôrszentmártoni (pannonhalmi) téglagyárban töltött éjszaka emléke maradt fenn. Ez az elképzelés kapott további megerôsítést akkor, amikor a gôztéglagyár udvarán egy helyreállított téglakemence-részben elkészült a Radnóti-emlékmû, benne a költô fekvô bronzszobrával (1983).[282]

A tarjánpusztai major

Tarjánpuszta (Tarján puszta) a 16. századtól kezdve egészen 1945-ig a pannonhalmi apátsághoz tartozó uradalom, majorság volt. A 19. században juhász- és kocsislakás, valamint ló-, tehén- és birkaistálló épült itt, majd kápolna és iskola. A Veszprém–Gyôr vasútvonal kiépítésekor megállót és rakodót kapott (1896), majd szélmalom épült. A fennmaradt levéltári források, fényképek és a máig megmaradt épületek arról tanúskodnak, hogy a két világháború között élénk gazdálkodás folyt Tarjánpusztán,[283] s körülbelül hatvan fô élhetett itt. A bori menet ideérkezésekor számos juhakol, úgynevezett disznószállás, ló- és tehénistálló, továbbá mûhelyek, kocsiszínek és a cselédeknek szállást adó „hosszúház" volt itt. Azt is tudjuk, hogy a tarjánpusztai uradalom máig megmaradt iskolájában – az elôírásnak megfelelôen – 1944. október 31-ével befejezôdött a tanítás.[284] Tarjánpuszta Ravazdtól két kilométerre délkeletre és Pannonhalmától öt kilométerre délre, a 82-es számú fôútvonaltól keletre található. A szintén önálló vasútállomással rendelkezô Gyôrasszonyfától két kilométer választja el, míg Gyôrtôl huszonöt kilométer távolságra van. Ma a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzet határán helyezkedik el. A hajdani apátsági major 1992 óta önálló község, lakosainak száma ma körülbelül négyszáz fô. Tarjánpuszta földrajzilag két jól elkülöníthetô részbôl állt 1944-ben, és áll ma is. A Ravazd elôtti útelágazás felôl érkezôk a tarjánpusztai vasútállomást egy folyamatosan emelkedô úton érik el. Az országút a vasúti sínek keresztezése elôtt továbbhalad Gyôrasszonyfa felé. A község útja viszont átszeli a vasúti síneket, hirtelen és erôsen emelkedni kezd, majd egy halom- vagy fennsíkszerû területre ér. Ez a Kígyóshegy, azaz maga a tarjánpusztai (volt) major területe. (A tarjánpusztai major volt „a major", amelynek nem volt külön neve.) A hajdani iskola, a mellette lévô hosszúházak (cselédszállások) alapjaira épült modern házak, a kápolnának és egyben szolgálati lakásoknak otthont adó, úgynevezett kápolnás tisztilak, valamint a használaton kívül lévô magtárépület és az üzemanyag-tároló telep bejárata[285] jelöli ki a major határait. Ezen a tízhektáros területen

9. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Győrszentmárton (Pannonhalma) környékén

belül, a mai Baross téren épült az óvoda, az átalakított hajdani víztározóban pedig a polgármesteri hivatal kapott helyet.

A bori munkaszolgálatosokat 1944 novemberének elsô napjaiban minden bizonnyal a majorság területén szállásolták el. Valószínûnek tûnik, hogy a munkaszolgálatosok a mai Baross tér területén és környékén lévô gazdasági épületekben kaptak elhelyezést, míg a keret a szomszédságban lévô, régi fák által övezett kápolnás tisztilakban, esetleg az ekkor már nem mûködô iskolában. A tarjánpusztai szállás nem véletlenül maradhatott ki a kanonizált változatból. Érthetetlennek tûnhet ugyanis, hogy a menet Ravazd elôtt miért kanyarodott le két kilométert délkeletre, azaz miért ment visszafelé, és érkezett meg Tarjánpusztára. Ehhez képest a kanonizált változat, a Pannonhalma irányába tartó menetútvonal képviseli a logikusabb verziót: ha már le akartak kanyarodni a fôútvonalról, akkor azt egy kilométerrel késôbb, a Ravazd területén lévô útelágazásnál is megtehették. Ebben az esetben ugyanis Pannonhalma és a gôztéglagyár felé tértek ki. Mindkét irány kitérôt jelentett, de a pannonhalmi gôztéglagyár menetirányba, míg a tarjánpusztai major ezzel ellentétes irányba esett. A helyszín ismeretében azonban egy másik logikai magyarázat is kínálkozik. A tarjánpusztai majornál ideálisabb pihenôhelyet ugyanis nehéz elképzelni. A major a fô- és mellékútvonaltól egyaránt távol esik, jól körülhatárolható, fennsíkszerû terület, ahol bôven van lehetôség fedett szállásra. Minden oldalról védett hely, a pihenô munkaszolgálatosok jól és kevés katonával szemmel tarthatók. A menetet gyalog kísérô keret többi tagja ezalatt szintén pihenhetett. A major vízben bôvelkedett, és minden bizonnyal élelembôl is volt elegendô. Így a tarjánpusztai major kifejezetten alkalmas volt nagyobb létszámú csoportnak, munkaszolgálatosnak és katonának, embernek és lónak az együttes, de elkülönítésüket is lehetôvé tevô, biztonságos megpihenésére.

Az éjszakák száma

A szakirodalom eddig nem tudta eldönteni „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában” eltöltött éjszakák számát. Pedig errôl több megszólaltatott tanú és keretlegény is vallott. Kôszegi Ábel szerint egy napot pihentek itt,[286] vagyis két, míg Tolnai Gábor szerint mindössze egy éjszakát[287] töltöttek a téglagyárban. Hulesch Ernô interjúalanyai közül ketten is egyértelmûen azt állították, hogy a boriak két éjszakát töltöttek a téglagyárban.[288]

Erdôs Péter, volt bori munkaszolgálatos egyértelmûen a „pannonhalmi téglagyárban” töltött éjszakai szállásról beszélt.[289] Az Asztalos Ferenc

népbírósági perében megszólaló keretlegény, a börtönbôl megidézett Tálas András hadapród ôrmester azt mondta tanúvallomásában, hogy „így érkeztünk el Tarjánpusztára, ahol egy nap pihenôt tartottunk”.[290] Az *Abdai gyilkosok* dossziéban megszólaló két keretlegény szavai is ezt támasztják alá. Rezsneky Mihály honvédet idézve az állambiztonsági szolgálat azt jegyezte fel, hogy „az éjszakai pihenôket általában szabad ég alatt, kint a mezôn tartották, egy esetre emlékszik, amikor Pannonhalma elôtt egy téglagyárban tartottak hosszabb pihenôt”.[291] „Egy téglagyárban” eltöltött hosszabb pihenôrôl szólt Kovács Ferenc szakaszvezetô, volt bori keretlegény is.[292] A teljes pihenônap mellett logikai érv is szól: ésszerû, hogy valahol útközben, egy arra alkalmas helyen hosszabb pihenôt tartson a menet. Az indulóhely (Szentkirályszabadja) és a célállomás (Mosonmagyaróvár) közötti útszakasz hossza körülbelül százharminc kilométer. Pannonhalma és egyben Tarjánpuszta szinte pontosan félúton, körülbelül hatvan kilométer megtétele után következik. Logikusnak tûnik, hogy a hosszú út során egy alkalommal, félúton, tehát éppen ezen a környéken tartsanak hosszabb pihenôt.[293]

Az útvonalak

Nem érdektelen az útvonalak kérdésének aprólékos számbavétele sem. Tarjánpusztára nem csak a Ravazd elôtti útelágazáson keresztül lehet eljutni a 82-es számú útról. Bakonypéterd után és a Ravazd elôtti útelágazás között két, ma is ismert földút vezet szinte nyílegyenesen a 82-es útról Tarjánpusztára. Az egyik a Veszprémtôl számított 51. kilométert jelzô tábla és egy enyhe balkanyar után indul jobb kéz felé. Ennek a ma használaton kívüli Téglaházi dûlô nevû mezôgazdasági útnak a jobb oldali harmadik telke volt az ún. Téglaház.[294] A közelben, a Téglaházi dûlôtôl jobbra, azaz Gyôrasszonyfa felé agyagbánya található. A mai ravazdi halastavat tápláló Pándzsa-patak (Pándzsa-ér) déli forrása ered innen. Ezen a területen téglaégetés folyt, és cselédlakások voltak. A 82-es számú fôutat Tarjánpusztával összekötô másik földút a hajdan diófák által szegélyezett Diós út. Ez a Téglaházi dûlô után (a 82-es úton Gyôr felé tovább haladva) körülbelül ötszáz méterre indul, szintén a fôút jobb oldalán. A növények által ma sûrûn benôtt, és éppen ezért járhatatlan, sárga turistajelzéssel ellátott út megkerül egy dombot, és egy rossz állapotban lévô kis hídon halad át a Pándzsa-patakon. A mezôgazdasági út megmûvelt földek között ér be a tarjánpusztai mai Madách Imre utcára. (A tarjánpusztaiak ezen a legrövidebb úton érték el a 82-es út túloldalán lévô Hármastarjánt.)

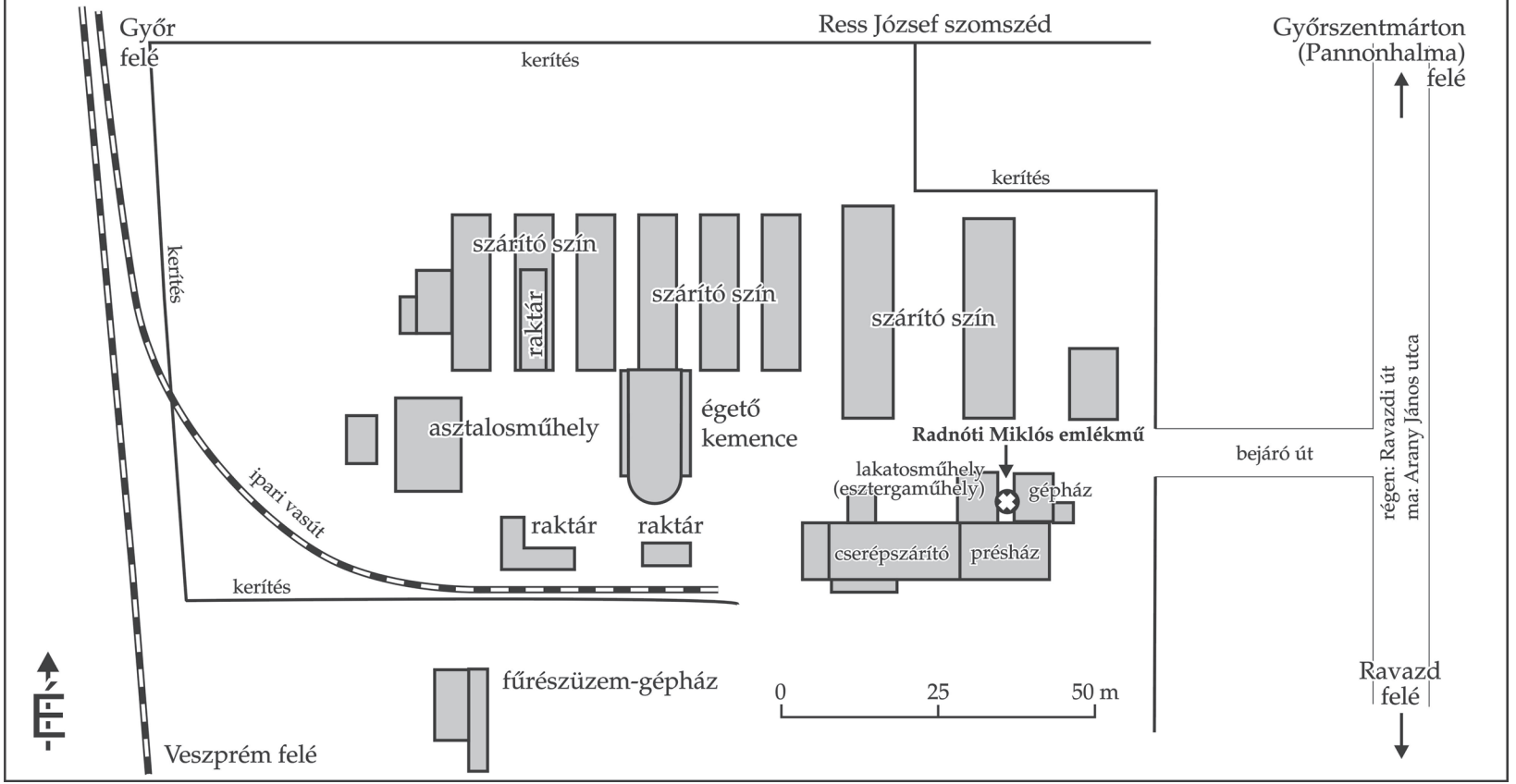
A bori gyalogmenet bármelyik, 1944-ben használható állapotban lévô földutat választhatta. Így körülbelül négy kilométer hosszúsá-

gú utat takarítottak meg a ravazdi elágazástól történt visszakanyarodáshoz képest, és egy kevésbé emelkedô úton juthattak el a majorba. (Lovas szekerek is tarthattak velük, de azok mehettek akár a hosszabb úton is.) A Tarjánpusztához és egyben a pannonhalmi apátsághoz tartozó, de Gyôrasszonyfa és Tarjánpuszta határán lévô téglagyár felvet azonban még egy kérdést. Nevezetesen, hogy a többek által felidézett „Gyôr elôtti téglagyári pihenôhely" lehetett-e a tarjánpusztai téglagyár? Földrajzi, infrastrukturális vagy ôrzésbiztonsági szempontból mindenképpen. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban megszólaló negyvenhat volt keretlegény és öt bori munkaszolgálatos közül érdekes módon senki nem állította, hogy a pihenôidôt a pannonhalmi téglagyárban töltötték volna. A Tolnai által koronatanúként idézett Kardos József ugyanitt, az útvonal leírásánál még csak meg sem említi Pannonhalmát, hanem „helyette" Gyôrasszonyfáról beszélt.[295] Kotroczó Ignác szakaszvezetô, bori keretlegény pedig azt közölte meghallgatásán, hogy az éjszakai pihenôt a „Pannonhalmi bencés apátság környékén egy téglagyárban" töltötték.[296] A Pándzsa-patak forrásvidékén, egyben a hajdani téglaház-téglagyár környékén semmit nem találtam helyszíni bejárásom során.[297] Az egyértelmûen körülhatárolható terület bozóttal és fákkal sûrûn benôtt, vízmosások szabdalta, szinte teljesen áthatolhatatlan, vadjárta rész. Felszíne egyenetlen, a terület közepén lévô magasles környékét leszámítva nincs vízszintes felülete. A helyi születésû polgármester asszony, Kálmán Józsefné leírása szerint „Édesapám és az ô korosztálya nagyon sokat dolgoztak kint a területen. Akinek szüksége volt építôanyagra, azok mind onnan szerezték be annak idején. Tehát ebbôl kifolyólag még az alapokat is felszedve (akkor csak tégla alap létezett) teljesen eltûnt a volt téglagyár és lakások anyaga."[298] Kálmán Józsefné a még élô édesanyjára[299] hivatkozva azt is közölte, hogy a téglaház hossza körülbelül huszonöt méter lehetett. A gyár 1944-ben már nem mûködött, de a gyár épületében kialakított lakásokban cselédek laktak. Akik annak idején itt laktak, azok már mind meghaltak.[300]

Kérdések és lehetőségek

Honnan is tudjuk tehát olyan biztosan, hogy a pannonhalmi apátsághoz tartozó és az apátsághoz legközelebb esô téglagyárban, a gôztéglagyárban pihentek meg a bori munkaszolgálatosok? Továbbá, hogy Radnóti Miklós köztük volt-e? A válaszunkat néhány forrás alapján tudjuk megfogalmazni. A Tolnai, Kôszegi és Hulesch egyaránt adatolatlan és ezért ellenôrizhetetlen munkáiban felhasznált interjúk, illetve közlések közül – a pannonhalmi gôztéglagyárban töltött éjszaka vonatkozásában,

10. A Szent Benedek Rend Gőztéglagyára Győrszentmártonban (Pannonhalmán)

a korábban leírtak miatt – valószínûleg csak Kálmán Lászlóét, Ács Kálmánét és Schárreisz Ferencét lehet hitelesnek tekinteni. (Tolnai egyik koronatanújáét, Kardos Józsefét azért nem, mert Tolnai nem hivatkozott rá egyértelmûen, szavait nem idézte, és Kardos a népbírósági tárgyalás során nem a pannonhalmi gôztéglagyárról, hanem Tarjánpusztáról beszélt.) Kálmán, Ács és Schárreisz azonban nem tettek semmilyen említést a pannonhalmi gôztéglagyárba került költôrôl. Ôk tehát kizárólag a pannonhalmi gôztéglagyárban éjszakázó bori csoport vonatkozásában számítanak tanúnak. Mindezek után, bármennyire is meglepô, a kanonizált változat egyetlenegy túlélô, Erdôs Péter tanúvallomására tudja csak alapozni Radnóti Miklós gôztéglagyári jelenlétét. Erdôs Péter ebben a konkrét kérdésben többször is megszólalt. A Hulesch által tôle idézettekbôl mindössze annyi derül ki, hogy ô „egy neves optikusdinasztia" tagjával töltötte együtt az éjszakát a pannonhalmi téglagyárban, és Écsnél találkozott a költôvel.[301] (Tehát a pannonhalmi téglagyárban éjszakázott, de ott nem találkozott a költôvel.) Erdôs az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben (1988) a pannonhalmi gôztéglagyár falai között azt mondta, hogy „Ez az a rossz emlékû téglagyár Pannonhalmán, ahol Radnóti Miklós utolsó éjszakáját töltötte. Nem mindenki aludt itt az égetôben, sokan kiszorultak kedvezôtlenebb, hidegebb mûhelyekbe és raktárakba. A nehéz éjszaka után reggel sorakozót rendeltek el, és kihirdették egyebek között, hogy aki beteg, és úgy érzi, hogy nem tud menetelni, az jelentkezzék, szekéren hozzák a menet után. Radnóti Miklóst nem tudtam lebeszélni arról, hogy jelentkezzék a szekérre. Arra hivatkozott, hogy nem bírja már az utat."[302] (E verzió szerint tehát Erdôs a pannonhalmi téglagyárban együtt éjszakázott a költôvel.) Két évvel késôbb (1990), a vele készült interjúkötetben – a költôre utalva – Erdôs Péter azt közölte, hogy „nem sokkal a halála elôtt, Gyôr környékén, egy téglagyárban töltöttük az éjszakát".[303] (Tehát egy Gyôr környéki téglagyárban éjszakázott együtt a költôvel.) Az általam hitelesnek tartott Erdôs Péter[304] három idézett visszaemlékezése között nincs teljes szinkron, és visszaemlékezései nem keltik a teljes bizonyosság érzetét.

A bori menet a tarjánpusztai pihenônap után indult el következô úti célja felé. Nem tudjuk azonban, hogy melyik utat választották. Visszamehettek a 82-es számú útra a Téglaházi dûlôn vagy a Diós úton, de mehettek a Tarjánpusztát átszelô közúton, amely a Ravazd elôtti útelágazásig vezet. Bármelyiket is választották, be kellett érkezniük Ravazd belterületére. Itt újabb útelágazás található: mehettek egyenesen tovább a következô falu (Écs) felé, vagy letérhettek jobbra Pannonhalma és egyben a gôztéglagyár felé. Elsô esetben Pannonhalmát nem is érin-

tették, míg a második esetben egy újabb – értelmetlennek látszó, öt kilométeres – kitérôt tettek. A Tarjánpusztán éjszakázó menet azonban mehetett egyenesen Pannonhalmára is. A major határában húzódik a tarjánpusztai temetô mögött futó és Gyôrasszonyfáról érkezô földút. A rossz minôségû, de ma is létezô, körülbelül négy kilométeres földút nyílegyenesen megy Pannonhalmára. Áthalad a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzethez tartozó Illaki erdôn és a Bádi horogban, a tájvédelmi körzet határában épült házaknál éri el Pannonhalmát. (Ez a pont és a pannonhalmi gôztéglagyár légvonalban mindössze körülbelül nyolcszáz méterre van egymástól, de közúton is csak körülbelül 2,5 kilométer a távolság.)

Levéltári kutatásaim során nem leltem semmilyen nyomát a bori munkaszolgálatosoknak Tarjánpusztán, Pannonhalmán és Ravazdon.[305] (Tarjánpuszta 1944-ben Pannonhalmához, míg 1946-ban Ravazdhoz tartozott.) Az egyházi és esetleg világi eseményeket megörökíteni hivatott pannonhalmi *Historia Domus* után számos helyen kutattam. Az alapdokumentumnak tekinthetô forrás szerteágazó és kibogozhatatlan története tárult elém, de megtalálnom nem sikerült.[306] A kutatott idôszakra vonatkozó másik alapdokumentum, a pannonhalmi perjeli napló viszont megsemmisült. Sárközy Pál pannonhalmi fôapát ugyanis 1953 tavaszán úgy rendelkezett, hogy Legányi Norbert perjel „az eredeti perjeli naplót égesse el", miután a legfontosabb részeket beírták (átírták) az új perjeli naplóba.[307] A legfontosabbnak ítélt részeket valóban átírták, de azok között témánk vonatkozásában semmilyen eseményt nem örökítettek meg.[308] Mindazonáltal tudható, hogy a fôapátságon 1944. október 13. és 1945. április 2. között mintegy háromezer fôt (zsidókat, katonaszökevényeket, menekülteket, felnôtteket és gyerekeket) bújtattak.[309] Döntô többségük adatai azonban ismeretlenek.

A ravazdi halotti anyakönyvben nem bukkantam a bori munkaszolgálatosok itt-tartózkodásra vagy a halálesetre vonatkozó adatra.[310] Zsidó személy vagy személyek tarjánpusztai exhumálásával kapcsolatban azonban találtam egy adatot. Gyôr-Moson megye alispánja 1946 januárjában hozott véghatározatában engedélyezte a Gyôr környéki „zsidó halottak exhumálását" és a gyôri zsidó temetôbe történô szállítását.[311] A Gyôr környéki helységnevek között szerepelt Tarjánpuszta neve is. Nincs adat arra, hogy a tarjánpusztai exhumálást végre is hajtották volna, mivel a ravazdi halotti anyakönyvben és a Gyôri Izraelita Hitközség irattárában ennek semmilyen nyomát nem találtam. Nyilvánvaló azonban, hogy a háború alatt Tarjánpuszta területén temettek el „zsidó halottat".

Helyszíni kutatásaim során[312] sem leltem semmilyen nyomát Tarjánpusztán és környékén a bori munkaszolgálatosoknak. A major terü-

letén 1945, majd a rendszerváltás után jelentôs átalakítások történtek. A földmunkák során nem került elô Schwartz György sírja. Nem találtam olyan személyt, aki emlékezett volna munkaszolgálatosokra vagy ebben az idôszakban meggyilkolt és itt eltemetett személyre. A majortól körülbelül ötszáz méterre keletre lévô községi temetôt 1992-tôl kezdôdôen hozták rendbe. Itt sem találták és én sem találtam nyomát eltemetett munkaszolgálatosnak. Úgy tûnik, hogy sem az emlékezet, sem pedig a föld nem ôrizte meg a bori menet, illetve az itt megölt munkaszolgálatos emlékét. A bori menetnek Tarjánpusztáról, illetve Pannonhalmáról mindenképpen vissza kellett térnie a 82-es számú fôútvonalra, és át kellett mennie Écsen és Nyúlon. Az állambiztonsági szolgálat adatai szerint Nyúlon ismét letértek a fôútvonalról, de most nyugat felé.[313] Amennyiben ez megfelel a valóságnak, úgy Tarjánpusztáról, illetve a pannonhalmi gôztéglagyárból huszonnégy, illetve huszonkét kilométer megtétele után érkeztek meg a következô szálláshelyre, Ménfôcsanakra (Gyôr–Ménfôcsanakra). Mindezek alapján bizonyítottnak látom, hogy – a kanonizált változattól eltérôen – a bori zsidó munkaszolgálatosok Tarjánpusztán is éjszakáztak. S azt is megerôsítem, hogy a bori csoport a pannonhalmi gôztéglagyárban is éjszakázott. Az éjszakák számában bizonytalankodó kanonizált változattal ellentétben bizonyítottnak veszem, hogy két éjszakát töltöttek a gôztéglagyárban – akárcsak a tarjánpusztai majorban. Nyilvánvaló, hogy a tarjánpusztai két éjszaka után a menet nem állt meg ismét pihenni az öt kilométerre lévô Pannonhalmán, avagy onnan nem ment vissza pihenni Tarjánpusztára. A két helyszínen való egyidejû pihenés csak akkor volt lehetséges, ha a menetet kettéosztották, és egyik fele a majorba, a másik fele a gôztéglagyárba ment. A másik lehetôség, hogy bori munkaszolgálatosok nem ugyanazon csoportjáról van szó: azaz Szentkirályszabadjáról nem egy, hanem néhány napos eltéréssel két bori menetet indítottak el Hegyeshalom felé.[314] Logikai és praktikus okokból felvethetô, de egyáltalán nem bizonyítható, hogy „a Gyôr elôtti, pannonhalmi téglagyár” valójában a tarjánpusztai Téglaház volt (vagy legalábbis, hogy ez is az egyik téglagyári pihenôhely volt). Ebben az esetben nem az apátságtól körülbelül két kilométerre lévô gôztéglagyárban, hanem az attól körülbelül öt kilométerre lévô Téglaháznál pihenhetett meg a bori menet (vagy egyik fele). Nem tudjuk tehát bizonyosan, hogy Radnóti Miklós a pannonhalmi gôztéglagyárban vagy a tarjánpusztai majorban töltött-e el két éjszakát. (Esetleg a tarjánpusztai Téglaházban pihent egy teljes napot?) Utóbbi esetekben Radnóti Miklós nem a pannonhalmi szoborállítás helyszínén, de adott esetben szintén egy apátsági téglagyárban éjszakázott. Lehetett tehát

a tarjánpusztai téglagyár a „Gyôr környékén” lévô „egyik téglagyár”. A pannonhalmi gôztéglagyárban töltött éjszakáira vonatkozó feltevést viszont egyetlenegy tanú, Erdôs Péter állítására tudjuk csak alapozni, aki azonban maga sem beszélt errôl mindig egyértelmûen.

10. A péti és a bori munkaszolgálatos menet találkozása

A korábban idézett honvédelmi miniszteri rendelet hetven zsidó munkaszolgálatos századot bocsátott a németek rendelkezésére. Ezek a századok Magyarország különbözô részein állomásoztak. A rendelet szerint 1944. október 26. és november 5. között, de századonként pontosan meghatározott napon kellett állomáshelyükrôl elindulniuk. Ugyanígy meghatározott módon 1944. november 2. és november 17. között kellett Mosonmagyaróvárra megérkezniük.

A célállomás elérése érdekében a hetven munkásszázad közül a bori századok által is igénybe vett 82-es számú utat elvileg hét munkaszolgálatos század „használhatta”. Ezek közül az Újdörögdön állomásozó két fél század (1/2 101/356., 1/2 101/357.) valószínûleg a Pápa–Gyôr felé vezetô 83-as számú utat vette igénybe. Ez körülbelül harmincöt kilométerrel (kétnapi gyalogúttal) rövidebb, mint ha elôször keletre (Veszprém felé), majd pedig a 82-es úton mentek volna tovább Gyôr felé. A hét század közül azonban biztos, hogy a 82-es számú úton ment Pétfürdôrôl egy század (104/302.) és három ún. félszázad (1/2 101/353., 1/2 105/304., 1/2 701/305.), valamint Hajmáskérrôl egy (104/2.) század. Ugyanis a Veszprémtôl körülbelül tíz kilométerre északkeletre lévô Hajmáskérrôl és a körülbelül huszonkét kilométerre lévô Pétfürdôrôl egyaránt a legrövidebb út Gyôr–Hegyeshalom felé a 82-es számú úton keresztül vezet. A honvédelmi miniszter rendelete szerint az említett valamennyi pétfürdôi századnak (továbbiakban: péti munkaszolgálatosok vagy pétiek) november 1-jén kellett elindulnia és november 7-én kellett megérkeznie Mosonmagyaróvárra.

A DEGOB-jegyzôkönyvek közül nyolc olyat találunk, amely beszámol a Pétfürdô–Hegyeshalom útszakaszról. Ezek alapján – egy kivételével – nem tudjuk megkülönböztetni, hogy a három péti félszázad és egy péti század közül ki, melyik században indult el Pétfürdôrôl. A jegyzôkönyvekben megszólalók közül azonban hárman (2941., 3071., 3333.) közölték, hogy Pétfürdôrôl 1944. november 2-án indultak el. Hegyeshalomnál a magyar–német határt elmondásuk szerint november

8-án (3071., 3238.) és/vagy november 9-én (2941., 3440.) lépték át. (A 104/302. század munkaszolgálatos tagja [3333.] november 2-i indulást közölt.) Az egyik túlélô (2922.) arról is beszámolt, hogy „minden élelem nélkül" hajtották ôket Hegyeshalomba.

A Nyúl község elôtti találkozás

Az *Abdai gyilkosok* dosszié tartalmazza Pintér Imre ôrvezetô, volt keretlegény meghallgatásáról készült három oldalas jelentést.[315] Pintér a késôbbi bori keretlegényekkel együtt kezdte katonai szolgálatát 1943-ban Hódmezôvásárhelyen. Századukat (V/1.) 1943 nyarán Borba vezényelték, de ô egy másik munkaszolgálatos századdal (104/302.) Szegedre, majd Pétfürdôre került.[316] (Mindkét alakulat továbbra is a Szegeden állomásozó V. hadtest közvetlen alárendeltségében maradt.) Elmondása szerint a Szentkirályszabadjáról induló bori menetekkel nagyjából egy idôben, „1944. november elsô napjaiban" a Pétfürdôn állomásozó munkaszolgálatos századot szintén Hegyeshalomba irányították.[317] A mintegy százhúsz munkaszolgálatosból és öt-hat keretlegénybôl álló gyalogmenet Hajmáskéren át érkezett meg Gyulafirátótra. Ezt követôen a Zirc–Gyôrszentmárton–Nyúl–Gyôr–Mosonmagyaróvár útvonalon érkeztek meg Hegyeshalomba.[318]

A szolgálat Pintér elmondása alapján azt rögzítette, hogy az egyik nap „útközben, még a kora délelôtti órákban utolérték ôket a bori muszosok,[319] akiket a volt bori magyar keret kísért szintén gyalogmenetben. Azon a napon együtt mentek Nyúl községig. Ezen az útszakaszon találkozott ismét Tusori József tizedessel és Dékány Antallal, akik a bori kísérô kerethez tartoztak, velük beszélgetett is. Az ô századuk továbbra is elöl haladt és utánuk jöttek kb. 40-50 méter távolságra a boriak, akik több százan lehettek. […] Emlékezete szerint a boriaknak kb. 5-6 lovas kocsijuk lehetett, azokon muszosokat látott. Aznap este elváltak a boriaktól, ôk Nyúl községben tartották az éjszakai pihenôjüket, a boriak a környéken lévô más községben táboroztak le. […] Mosonmagyaróvárra történt megérkezésük után ugyanabban a gyárban helyezték el az ô századukat is, ahol a boriak voltak. Itt ismét találkozott Tusorival, Dékánnyal és Kovács Ferenccel."[320] Az állambiztonsági szolgálat, mint általában minden személy meghallgatását írásban értékelte. Ebben azt a megjegyzést tette, hogy a Pintér által elmondottak „megegyeznek a korábban meghallgatott Tusori József volt bori keretlegény állításával abban, hogy a dunántúli útszakasz egy részén – Nyúl község elôtt – együtt kísértek muszosokat. Ekkor találkozott össze, majd beszélgettek egymással, ahol jelen volt Dékány Antal falubeli kerettársuk is."[321]

A péti munkaszolgálatos századok parancsnokait a népbíróság elôtt perbe fogták 1948-ban. Dr. Loór Ferenc hadnagy és társainak – köztük Wasche József hadnagy – népbírósági perébôl pontos részleteket ismerhetünk meg a péti zsidó munkaszolgálatos századról, a dunántúli útvonaláról és a bori munkaszolgálatosokkal való találkozásokról.[322] A terjedelmes aktából, a nagy számú tanúvallomásból és az ítéletbôl képet alkothatunk az ugyanebben az idôszakban, ugyanezen útvonalon és ugyanezen körülmények között haladó és késôbb ugyanolyan sorsra jutó munkaszolgálatos menetrôl.

Dr. Loór Ferenc I. rendû vádlott vallomása szerint „3 század volt a menetben, háromszor 200 zsidót elhelyezni a Dunántúlon 1944 novemberében úgyszólván emberfeletti feladat volt".[323] A menetben tizenkét elôfogat és két kincstári kocsi ment, „amelyek a csomagokat és a járni nem tudó fáradtakat vitték".[324] (Közlése szerint a menet naponta átlagosan körülbelül húsz kilométert tett meg.) Jäger Lajos hadapród ôrmester tanúvallomása szerint „Sipos tizedes volt a szállászcsináló, mindig elôre ment, lehetôség szerint majorságokat keresett, ahol szalma volt, az istállóban azért az kellett". Közlése szerint tizennégy pár lovuk és tizennégy lovas kocsijuk volt.[325] Révész József munkaszolgálatos elmondása szerint „nov. 2-án indult el a század Pétfürdôrôl Németország felé. Az úton – a népbírósági perben II. rendû vádlott – Wasche nem gondoskodott rendes szállásról, és elôfordult, hogy este, amikor végre beérkeztünk egy helyiségbe órák hosszat hagyott állni bennünket az esôben, amíg végre valahogy el tudott szállásolni bennünket."[326] Révész József Nyúl községben este megszökött, akárcsak Gáspár Imre és Grünstein György péti munkaszolgálatosok. A Nyúlon megszökött összesen mintegy 20–27 péti munkaszolgálatos közül ôk mindhárman a szökés napjaként november 5-ét nevezték meg. A szökésekrôl maguk a menetparancsnokok is beszámoltak.

Az indulásról dr. Loór Ferenc és Wasche József egybehangzóan azt állították, hogy november 2-án kaptak parancsot Pétfürdôn az indulásra, és november 9-én érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. Schwartz Albert ugyancsak ezen a tárgyaláson mondta el, hogy a dunántúli menet során Wasche „a gyengébbeket állandóan verte derékszíjával és napi egyszeri élelmezést adott ki".[327] Friedmann Sándor munkaszolgálatos pedig szólt arról, hogy „útközben találkoztunk több munkaszolgálatos alakulattal…"[328] Juhász Nagy János honvéd – aki az egyik félszázadban (105/304.) szolgált – tanúvallomása szerint „Veszprémvarsánynál egy este az a kocsi, amelyik a kenyeret és az élelmet szállította, felfordult és akkor késôbb kapták meg az ételt". Ugyancsak ô tett említést arról is, hogy Abda községnél Spitzer és Manheim szakács megszö-

kött.[329] Végül Schwartz Albert munkaszolgálatos azt közölte a népbírósággal, hogy Loór Ferenc „Magyaróváron szoros zár alatt tartotta a századot, a bori keretet is igénybe véve, hogy a szökéseket megakadályozza".[330]

Az écsi disznó

A népbírósági tárgyaláson Jäger Lajos, a péti század GH fônöke elmondta, hogy „Nyúl község közelében Écs községben vettünk kincstári pénzbôl egy 108 kg-os disznót".[331] Juhász Nagy János honvéd szerint Nyúlon vették a disznót, és abból még Abdán is ettek. A leghíresebb péti munkaszolgálatos, Sós Endre író és újságíró maga is említést tett a disznó megvételérôl. Az önmagában véve teljesen jelentéktelen disznóvásárlásról több okból is érdemes említést tenni. Hulesch Ernô helytörténész írt arról, hogy az Écshez közeli gyôrszentmártoni téglagyárban a bori menet azért idôzött két napig, mert a keretlegények által levágott disznót egy nap alatt nem tudták megenni. Lehetséges, hogy Hulesch adatközlôi összetévesztették az azonos idôben ott tartózkodó keretlegények vásárlásait. Az is lehetséges azonban, hogy minden arra vonuló és a környéken éjszakázó század – így a bori keret is – vett disznót. A péti keret disznóvásárlása azonban egyértelmûen dokumentálható, míg Hulesch forrásai teljes egészében adatolatlanok és ezért bizonytalanok. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy keretlegénység nem tehette függôvé a disznó elfogyasztásától az ott töltött napok számát. A péti példa bizonyítja ugyanis, hogy ebbôl a szempontból ennek nem volt jelentôsége és a maradék disznóhús egyébként is szállítható volt a november eleji idôben. A történetbôl azonban az is egyértelmû, hogy a péti munkaszolgálatos menet következô szálláshelye Abdánál volt, tehát menetútvonala azonos volt a boriakéval.

Sós Endre és Radnóti Miklós

Az említett legismertebb péti munkaszolgálatos a Radnóti Miklóst jól ismerô Sós Endre író és újságíró, késôbb a Magyar Izraeliták Országos Képviselete és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke. Sós Endre és Radnóti Miklós sorsa, életútja számos ponton találkozott. Személyesen is jól ismerték egymást, sôt – ahogyan azt Ferencz Gyôzô elemezte – kezdetben inkább barátok, késôbb inkább vitapartnerek voltak.[332] Egyaránt tagjai voltak a tekintélyes irodalmi szervezetnek, a Vajda János Társaságnak. A költô Sóst egyik verse miatt eltanácsol-

ták a budapesti egyetemrôl. Ugyanabban az évben Radnóti perbefogott verse miatt majdnem ugyanerre a sorsra jutott Szegeden. Radnóti versesköteteirôl recenziókat író Sós tudósította az újságolvasókat Radnóti tárgyalásáról. Ismert az is, hogy Radnóti egyik Szegeden írt versét[333] egyenesen Sós Endrének és feleségének ajánlotta.[334]

A péti munkaszolgálatos Sós tanúskodott dr. Loór Ferenc népbírósági perében.[335] Innen tudjuk, hogy Nyúlon ô is sikeresen megszökött. Újságcikkben is megírta munkaszolgálatos élményeit. A *Magyar Nemzet* hasábjain 1945 végén írtak szerint „E sorok írója is részt vett az egyik ilyen processzióban, amelyet a Bakony szerpentinjein tereltek a modern rabszolgahajcsárok Pétrôl Mosonmagyaróvár irányába. […] De nekünk legalább kis kabátunk vagy szûk sapkánk akadt. A boriak legtöbbje kabát, sapka nélkül menetelt. Cipôjük nem igen akadt. Véres lábbal rótták a köves bakonyi utat. Igen, így hajszolták – ostorral, veréssel – a német határ felé azokat a »muszosokat«, akiket nem gyilkoltak le Cservenkánál az SS-ek és akik valahogy kibírták a pokoli vándorlást Szerbia szörnyû bányáitól a Bakonyig. Ha mi – a halál jegyesei voltunk, ezek a szerencsétlen boriak – [sic!] élô halottként vonultak át hazájukon, Szerbiától Germániába.”[336] Sós Endre itt meg sem említette Radnóti Miklóst. Sósnak az ezt követô, a témával kapcsolatos legelsô írásában azonban már másként emlékezett vissza.[337] Radnóti Miklós budapesti temetése után tizennyolc évvel, 1964-ben megjelent írása szerint a nyúli szökését követôen elfogták. „1944 októberétôl decemberéig a gyôri katonai ügyészség foglyai közé tartoztam” – írja.[338] Innen Mosonmagyaróvárra vitték, ahonnan – mielôtt átadták volna a „fasisztáknak” – néhány társával együtt sikerült újra megszöknie. Részletesen beszámolt e helyen aztán arról, hogy a mosonmagyaróvári Selyemgyár elôtt találkozott a bori munkaszolgálatosokkal és a kegyetlen bori keretlegényekkel: „Amikor megtudtam, hogy boriak menetelnek mellettem, és késôbb beszélgetni tudtam velük a Selyemgyárban, itt is, ott is érdeklôdtem: nem látták-e Radnóti Miklóst. Nem! Ezek közül senki sem ismerte!”.[339] Nyilvánvaló azonban, hogy decemberben sem bori munkaszolgálatosokkal, sem pedig bori keretlegényekkel nem találkozhatott Mosonmagyaróváron. (A késôbbiekben részletesen bizonyítottak szerint elôbbiek már több hete német koncentrációs táborokba, utóbbiak pedig Szentkirályszabadjára vagy más helységekbe kerültek.) Sósnak így tehát nem volt alkalma Mosonmagyaróváron kérdezôsködni Radnóti felôl, miközben a bori munkaszolgálatosokkal még Nyúl elôtt találkozott. Sós a Nyúl elôtti útszakaszon szerezte élményeit a bori menetrôl, ekkor viszont – tanúvallomása és írásainak állításai szerint – semmit nem tudott Radnótiról. Sós

Endre azonban nem csak ebben tévedett az idézett, 1964-ben publikált visszaemlékezésében. Miközben az átírt visszaemlékezésével maga is a kanonizált változatot támasztotta alá, a közismert változattól lényegesen eltérô megállapításokat is tett.[340] (Azt állította ugyanis, hogy Radnóti abdai kivégzésérôl már 1945-ben lehetett tudni, miközben errôl 1945 végén még ô sem tudott, és a költô exhumálására csak 1946 közepén került sor. Több száz „fiatal" abdai „mártírhaláláról" írt, miközben huszonkét fôt végeztek ott ki. Végül azt állította, hogy Abdánál nem exhumáltak mindenkit, és „van, aki még mindig ebben a földben nyugszik". Ez semmilyen módon nem dokumentálható, és ezt a Radnóti-mítosz sem állította soha.)

Sós Endrét késôbb is foglalkoztatta Radnóti Miklós élete és költészete. Színvonalas új és újraközölt írásaival elismert tagja volt a Radnótira emlékezôk „hivatalos" körének.

Összefoglalás

A két munkaszolgálatos csoport találkozására valahol Gyôrszentmárton térségében kerülhetett sor. (Gyôrszentmárton és Nyúl közötti távolság nyolc kilométer hosszú.) A péti csoport visszaemlékezôi Écs és Nyúl helységneveket említették, és azt, hogy ôket a bori menet „utolérte". Éppen ezért a két munkaszolgálatos alakulat találkozására és együtt vonulására minden bizonnyal az Écs és Nyúl közötti útszakaszon került sor (a két helyiség távolsága 4,5 km). A találkozásra a bori munkaszolgálatosoknak a Gyôrszentmárton (Pannonhalma) környékén töltött két éjszakája utáni napon került sor. Ez a bori menet vonulásának a hatodik napja volt.[341]

A két menet együtt ért be Nyúlra. Itt a boriak elkanyarodtak északnyugat, azaz Ménfôcsanak (Gyôr-Ménfôcsanak) irányába. A pétiek Nyúlon, míg a boriak Ménfôcsanakon éjszakáztak.[342] Nyúlon a péti keretbôl legalább húsz munkaszolgálatos megszökött. Közülük senki nem került vissza a péti munkaszolgálatos századba és kivégzésrôl sem tudunk. A megszököttek között volt Sós Endre újságíró is. A nyúli szökések november ötödikén este voltak, tehát a két menet ezen a napon találkozott és vonult együtt. A bori csoport a következô nap érte el Abdát és annak közelében lévô majorban éjszakázott. Ennek alapján tehát az abdai, Rábca-parti kivégzésre és egyben Radnóti Miklós meggyilkolására november hatodikán került volna sor. Szintén a két menet nyúli találkozásának idejét alapul véve, a bori csoport (az egyik bori csoport) október 31-én indult el Szentkirályszabadjáról. A fentebb tárgyaltak szerint a pétiekkel találkozó bori csoport csakis a Szentkirályszabadjáról korábban elindult (bajai) csoport lehetett.

A péti keret Nyúl környékén disznót vett, és az aznap este el nem fogyasztott részeket másnap szekérre rakta. A menet ezzel együtt ment tovább Abdára. Akárcsak a boriak, a pétiek is Abda környékén éjszakáztak. Valószínû, hogy ugyanabban a (késôbb részletesen bemutatott) majorban. A pétiek azonban soha nem tettek említést az abdai kivégzésrôl, akárcsak Sós Endre legalább 1945 végéig. A pétiek Mosonmagyaróváron ismét találkoztak a bori munkaszolgálatosokkal. A pétieket ugyancsak az osztrák Zurndorfban vagonírozták be és ôk is német koncentrációs táborba kerültek. A pétiek döntô többsége elpusztult Dachauban. A népbírósági perben alig néhányan szólaltak meg a kevés túlélô közül, továbbá tanúskodtak olyanok is, akik az abdai kivégzésrôl eleve semmit nem tudhattak (a Nyúlon megszököttek).

A péti és bori munkaszolgálatos csoport összehasonlításából számos megállapítás következik. A két munkaszolgálatos század egyaránt élelmet és tábori konyhát szállító lovas kocsikkal indult el, aztán menet közben a községekbôl szekereket rekviráltak a menetképtelen munkaszolgálatosok szállítása végett. A péti keret ugyanúgy nem gondoskodott megfelelôen a szállásról és élelemrôl, mint ahogyan az a boriak esetében történt. A menetek parancsnokai egyaránt kegyetlenkedésre biztatták alárendeltjeiket a munkaszolgálatosokkal szemben. A szökni próbálókat azonnali lelövéssel fenyegették meg, a lemaradókat pedig gumibottal és derékszíjjal verték. A menetelôk így ugyanúgy folyamatos verésnek voltak kitéve.

A honvédelmi miniszter rendelete mindkét menet esetében a ténylegesnél korábbi indulást és ennek megfelelôen, korábbi érkezést írt elô. (A bori csoportnak: október 30–november 6.; a péti csoportnak: november 1–november 7.) Az elôzetesen kiadott miniszteri indulási parancsot tehát mindkét esetben felülírták: a (bajai) boriak és a pétiek egyaránt egy-egy nappal késôbb indultak, a mohácsi boriak pedig még késôbb.

A péti és bori csoport között azonban legalább három alapvetô különbséget lehet felfedezni. A péti csoportból senki sem számolt be arról, hogy közülük bárkit is kivégeztek volna, arról viszont többen is, hogy közülük sokan megszöktek. (Nyúl községben 20–27-en, Abdánál ketten, Pétfürdô és Mosonmagyaróvár között összesen körülbelül negyvenen.) A harmadik alapvetô különbség pedig az, hogy mind a péti keretlegények, mind pedig a péti munkaszolgálatosok a bori munkaszolgálatosokat sokkal rosszabb állapotban lévôként írták le.

Mindebbôl azonban levonható egy további fontos következtetés is. Bizonyítottá vált, hogy azonos idôpontban több, egymáshoz nem tartozó munkaszolgálatos alegység is ezen az útvonalon haladt. Egé-

szen pontosan a bori hat zsidó munkaszolgálatos század (egy vagy két lépcsôben, összesen mintegy ezerötszáz zsidó munkaszolgálatos), valamint a péti két század és további három félszázad (összesen mintegy hatszáz zsidó munkaszolgálatos). (A bori és a péti munkaszolgálatosok összlétszáma tehát mintegy 2100 fô.) Nem hipotetikus elképzelés immár, hogy a Gyulafirátót–Zirc–Veszprémvarsány–Écs–Nyúl útvonalon közel azonos idôben a boriakon kívül más munkaszolgálatos egység is átvonult. Egyértelmûen bizonyítható tehát, hogy a Radnóti-irodalom által az egyik legtöbbet idézett útszakaszon, különbözô zsidó munkaszolgálatos századok egyidejû és együttes (párhuzamos) vonulására került sor. Mindez pedig magyarázatot adhat arra, hogy a legtöbbet faggatott visszaemlékezôk Gyôrszentmártonban, Écsett, Ménfôcsanakon és Abdán eltérôen emlékeznek. A falubelieknek, a szemtanúknak fogalmuk sem lehetett arról, hogy ugyanazon a napon (és az egymást követô napokon) az egymás után vonulók közül melyik zsidó munkaszolgálatos egységet látták. Ebbôl eredhet, hogy a Radnóti-mítosz keletkezésekor, a kérdezôk által gyakran orientált helyi szemtanúk sokszor minden arra vonuló századdal megtörtént eseményt a bori munkaszolgálatosokhoz és gyakran Radnóti személyéhez kötötték.

11. Az écsi átvonulás és az écsi kocsisok

Écs 1936-ig Nagyécsfalu és Nagyécshegy néven két önálló település volt. A dunántúli menet odaérkezésének idején azonban már Écs néven egyesült a két község. A ma körülbelül 1800 lelket számláló Écsen azonban mind a mai napig használják a két falu római katolikus temetôit: a Gyôr felé esô Hegyi, más néven Felsô temetôt, valamint a Veszprém felé esô Falusi, más néven Alsó temetôt.

A Tarjánpusztán és Gyôrszentmártonban éjszakázó bori munkaszolgálatosok 1944. november 5-én Écsre értek. Az úti cél változatlanul Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom volt. A boriak Écs környékén utolérték a péti munkaszolgálatos századokat. Együtt vonultak velük Nyúlig.

Hulesch Ernô közölte elôször, hogy az écsi halotti anyakönyv tanúsága szerint Écs határában 1944. december 10-én egy halottat találtak. Az écsi önkormányzati hivatalban általam is megtekintett bejegyzésben az áll, hogy „Ruzsovits József gyôri lakos bejelentette 1944. december 10-én délelôtt 10 óra körül, hogy az écsi határban László Károly

földjénél a 18. kilométerkônél az országút árkában egy emberi hullát talált. Életkora 35 év körül volt. Alakja magas, szikár. Bajusza borotvált. Halántékán lôtt seb. Az elhalálozás ideje: 1944. december 10. Pénzes Lajos aktô" (anyakönyvvezetô).[343] A halottat Malkovics Ferenc vitte lovas kocsiján az écsi határból a temetôbe.[344]

A bori munkaszolgálatosok écsi történetének kibogozása során számos forrást használtam. Így az écsi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében található, valamint a két écsi temetô bejárásai[345] során fellelt adatokra, továbbá az Écsen készített interjúimra támaszkodtam. Ezeket az adatokat azután összevetettem az állambiztonsági szolgálat által 1973-ban gyûjtött, az *Abdai gyilkosok* dossziéban található információkkal.

Écsen felkerestem László Károly leányát, László Margitot. Az 1944-ben kétéves László Margit csak azt tudta megerôsíteni, hogy valóban Écs határában, Ravazd (Veszprém) felé volt régen a földjük. Ezt követôen felkerestem a Hulesch Ernô könyvében megszólaló, écsi Tóth Gyulánét.[346] Vele gépkocsival bejártam a 82-es út Écs–Ravazd szakaszát. Közlése szerint László Károly földje az ô földjük közelében volt az Écsrôl Ravazd felé vezetô út jobb oldalán. (Écs mai határától körülbelül egy kilométerre.) Ô nem tudott a Hulesch által közölt halottról.

A Hulesch által említett meggyilkolt halott férfi nevét az écsi római katolikus plébánián ôrzött halotti anyakönyvbe nem vezették be. Hivatalosan egyházi temetést tehát nem kapott. Kozák János, écsi espere-plébános közlése[347] szerint azért, mert az illetô zsidó lehetett. Ennek ellenére kapott vagy kaphatott nem hivatalos katolikus egyházi temetést vagy beszentelést. Keresztény Lászlóné bizonytalan közlése[348] szerint a halottat az écsi Alsó temetôben temették el. Kozák János szerint amennyiben valóban itt temették el, akkor a sír a 2009–2010-ben épült monumentális ravatalozó helyén volt.[349] A temetô bejárása során azt tudtam megállapítani, hogy a az új ravatalozó bejáratától jobbra (északra) esô és egészen a kerítésig húzódó részben egymás mellett sorakozó, ápolt sírok találhatók. (Itt található az 1956-ban az écsi állomásnál meghalt és titokban eltemetett forradalmár sírja is.) A bejárattól balra (délre) található részen a temetôkút és egy szerszámos faház áll. A mellettük lévô nagy területen sírdombnak nem láttam nyomát. Kozák János közlése szerint amennyiben a falu északi részén lévô Felsô temetôbe temették el az elhunytat, úgy sírja a szintén nemrég (2009-ben) épült ravatalozó (temetôbejárat) helyén vagy attól balra (délre) volt található. Hozzávetôlegesen annak környékén, ahol az 1945-ben Écsen meghalt öt szovjet katona – 2009-ben felújított – közös síremléke található.

Hulesch Ernô az Écs határában megölt ismeretlen személyrôl szóló anyakönyvi bejegyzést olyan szövegkörnyezetben közli, mintha annak köze lenne a Radnóti Miklóst is sorai között tudó bori menethez. Pedig ô is tudta, hogy ennek a meggyilkolt személynek semmi köze a bori menethez. Az általa Pénzes Lajosnéval készített interjúban ugyanis az hangzott el, hogy „Egyszer késôbb meg egy legyengültet itt lôttek agyon. A községházán is anyakönyvezte az uram. Volt papírjai között egy fénykép, azt is odacsatolta. Úgy emlékszem dunaszerdahelyi volt. Nem tudott már a többiekkel menni."[350] A Hulesch könyvében késôbb megszólaló Vaszari András szintén említést tett egy korabeli fotóról. A Hulesch tanulmányához írt olvasói levelében Vaszari ugyanis azt közölte, hogy szeretett volna segíteni abban, hogy „…hozzáférhetô legyen az az Écsen készített alkalmi fénykép, melyen Radnóti Miklós és társai már a kocsira kerültek, fenn ülnek, az egyikük meg fekszik".[351] Valószínûnek tartom, hogy a két személy valójában ugyanarról az egy fényképrôl beszélt. A fényképrôl vagy fényképekrôl azonban sem a Hulesch-életmûben, sem más forrásból nem tudható meg semmi több.[352] Écsi kutatóútjaim során magam is kerestem a fotót vagy fotókat, de azoknak semmilyen nyomát nem találtam.

Az 1944. december 10-én megtalált meggyilkolt személy minden bizonnyal zsidó és talán munkaszolgálatos volt, de nem lehetett az egy hónappal korábban Écsen átvonuló bori és péti menet tagja. Kizártnak tartom ugyanis, hogy a mindkét irányba nagy forgalmat lebonyolító fôúton, ráadásul a cukorrépa-betakarítás idején csak egy hónap elteltével jelentettek volna be egy, az út árkában fekvô személyt. (Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy nem egy helybeli, hanem egy gyôri személy tett a halottról bejelentést.)

Az écsi adatközlők

Écsi kutatásom során hét személlyel tudtam interjút készíteni. Az egyikük a Hulesch-könyvben is szereplô és egy écsi zsidó menetet tizenhárom évesen megfigyelô, élményeit azóta versekben megörökítô, Radnóti-tisztelô Tóth Gyuláné. Ô pontosan emlékszik a „nagyon rossz állapotban" lévô, körülbelül száz fôbôl álló zsidó menetre, akiket katonakorú, kakastollas tábori csendôrök kísértek. Ôket a cukorrépával megrakott szekérrel, édesapjával együtt még Écs elôtt elkerülték az országúton. A jeges úton, mezítláb haladó menet tagjai kapkodták a szekérrôl és a feléjük dobott nyers cukorrépát. Tóth Gyuláné mindennek a helyét éppúgy megmutatta a helyszínen, mint a már említett földjük közelében lévô László Károly földjét. Ezt követôen pedig elve-

zetett oda, ahol – a hallomásból szerzett ismeretei szerint – zsidó munkaszolgálatosokat végeztek ki.[353] A Pannonhalma és Écs között, de Écshez közelebb esô út menti telek ma semmilyen nyomát nem ôrzi a kivégzésnek. A késôbbiekben idézett népbírósági perekben sok helyen lehet olvasni a „valahol Pannonhalma közelében" történt kivégzésrôl. A bori keret – feltehetôleg Horváth József tizedes – ekkor két menetképtelen munkaszolgálatost végzett ki az út mentén. A kivégzés munkaszolgálatos szemtanúi szerint Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenô volt az áldozat. Az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsma közelében lévô, menetirányba esô telek földrajzi vonatkozásban pontosan megfelel a kivégzés helyszínének. Bejárásom során semmilyen nyomát nem találtam a kivégzésnek.[354]

A kivégzés szemtanúi közül Horváth József népbírósági perében megszólalt Nemes (Neumann) Sándor munkaszolgálatos. Tanúvallomásában azt mondta, hogy „…Zirc és Gyôr között, egyik községnél a betegeket vivô kocsihoz ment Horváth. Rájuk kiabált a kocsin lévô emberekre, hogy »Már mindannyian kocsin akartok menni?«. Ezzel elráncigált onnan két beteg munkaszolgálatost – egyiknek neve Wosner volt –, és egy farúddal addig ütötte mind a kettôt, amíg fejüket szét nem verte, agyon nem ütötte ôket. A két halottat otthagyta az országúton."[355] László Pál, Engel György és Faludi István volt bori munkaszolgálatosok azzal egészítették ki mindezt, hogy az eset „Pannonhalma táján", illetve „Pannonhalma elôtt" történt, továbbá, hogy a két áldozat Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenô volt.[356]

Találkoztam az 1944-ben écsi jegyzô Pénzes Lajos és a menetek egyikét szemtanúként megfigyelô Pénzes Lajosné fiával. Pénzes Mihály négy éves volt, amikor az egyik Écsen áthaladó zsidó csoportnak kenyeret vitt. A községi elöljáróságon dolgozó szülei vágták a kenyeret, hogy a lerongyolódott zsidókon segítsenek. Pénzes Mihálynak a jelenetrôl személyes emlékei nincsenek, a történetet szülei elbeszélése nyomán jegyezte meg.[357] Harmadik interjúalanyom Otoltics Lászlóné[358] volt, aki hét évesen találkozott egy, a falun átvonuló, körülbelül negyven fôbôl álló zsidó menettel. Elmondása szerint a menet csomagjaikat cipelô férfiakból és nôkbôl állt. A bori menetben azonban nôk nem voltak, így Otolticsné vagy téved, vagy egy másik menetet látott, amelyet késôbb tévesen a bori menetként azonosított. Hulesch és az állambiztonsági szolgálat által is idézett, általam is felkeresett Keresztény Lászlóné[359] tizenöt éves volt, amikor közlése szerint az écsi községháza elôtt elhaladó „kb. 500 fôs deportált csoporttal" találkozott.[360] Ô legalább öt csoport átvonulására emlékszik.[361] Munkatársa – a hatodik megkeresett szemtanú – az 1944-ben tizenkilenc éves Kozák

Lajosné,[362] a községi elöljáróság írnoka volt. Ô két, egyaránt körülbelül hatvan-hetven fôbôl álló zsidó menetet tudott egyértelmûen meghatározni: egy „rongyos" és egy „kiránduló" menetet.[363] Elôzôek érkezésekor a községháza elôtt lévô két nyomóskútnál a falusiak éppen szárazbabot mostak. A „rongyosok" a földre hullott babot felszedték. Kozák Lajos nagynénje, Pénzes Lajosné „ujjnyi zsírral megkent kenyeret szelt" nekik, és azt szétosztották. A „rongyosok" közül két-három, de valószínûbb, hogy inkább két zsidót „a községben agyonlôttek és ott is temették el ôket". Temetésükön nem volt ott, de úgy tudja, hogy az Alsó temetôben temették el ôket. Arra is emlékszik, hogy 1948 elôtt valamikor „a zsidók" exhumálták ôket.[364] A „kiránduló" menet tagjait két katonatiszt kísérte, a helyi postán leveleket adtak fel és két óra szabadidôt kaptak. A visszaemlékezések megegyeznek abban, hogy az általuk személyesen látott menet vagy menetek Ravazd irányából jöttek és Gyôr felé mentek tovább. (A hetedik interjúalanyommal, az 1944-ben öt éves Malkovics Annával készült találkozásról késôbb írok részletesen.)

Megítélésem szerint a megszólalók közül Keresztény Lászlóné és Kozák Jánosné láthatta a bori menetet. A boriaknak vagy más munkaszolgálatosoknak Pénzes Mihály osztotta a községháza elôtt a kenyeret.

A különbözô személyek által különbözô idôpontokban készült visszaemlékezésekbôl látható, hogy szinte mindenki másra emlékezik. Tapasztalatom szerint azonban vélhetôen mindenki jól emlékszik, mindenki azt mondta el a mindenkori kérdezônek, amit látott és amirôl tudott. Ugyanakkor a történelmi események az emlékezetben összemosódtak. Van, aki az 1944 májusi deportált menetre, mások pedig az 1944 ôszén Écsen átvonuló zsidó munkaszolgálatos menetek valamelyikére emlékeznek. A visszaemlékezésekben akaratlanul „összecsúsztak" a zsidók elhurcolásával, a munkaszolgálatos zsidók átvonulásával kapcsolatos emlékek a különbözô háborús idôszakokban Écs környékén kivégzettek és meghaltak emlékével. Egymásba mosódtak az écsi állomáson repülôtámadás következtében 1944. november 19-én meghalt három fô,[365] az Écs határában november elején kivégzett két-három munkaszolgálatos, a december 10-én árokban megtalált (vélhetôen) zsidó munkaszolgálatos emléke. (Gránátszilánk találat miatt többen meghaltak Écsen 1945 márciusában, öt szovjet katona szintén ebben az idôszakban vesztette itt életét. Jóval késôbbi történés, de az emlékezetben ugyanígy jelen van az 1956-ban megölt forradalmár emléke.) Akaratlanul keveredik a deportáltak, kivégzettek, lelôttek, találatot kapottak, valamint a menetképtelenek szállítására kirendelt fogatosak személye. (A tárgyak esetében pedig a megtalált és eltûnt fénykép[ek] eredete.)

Látható, hogy Radnóti utolsó idôszakának kutatói nem tudtak eligazodni a szerteágazó és bonyolult visszaemlékezéseken. Ôk egy adott idôpontban Écsen átvonuló egyetlenegy munkaszolgálatos menetben, a bori menetben gondolkodtak. A bori menetre vonatkoztatták mindazt, amit a helyiek elmondtak és igyekeztek egy általuk megszerkesztett koherens történettel elôállni. A történet természetesen fordítva is igaz, hiszen az abdai exhumálás után és a Radnóti-kultusz kialakulása mentén az écsiek visszaemlékezésének középpontjába a bori menet kerül.

Az écsi kocsisok

A dunántúli útvonalon haladó bori munkaszolgálatosok közül egyre többen lettek azok, akik nem tudták saját lábukon folytatni az utat. Részükre a bori keret lovas kocsikat rekvirált, mivel erre a honvédelmi miniszter parancsa is lehetôséget adott. Így volt ez a Gyôrszentmárton melletti Écsen is, ahonnan a lovas kocsik feltehetôen egészen az abdai kivégzés helyszínéig fuvarozták a beteg munkaszolgálatosokat.

A bori menetképteleneket szállító lovas kocsik gazdái közvetlen szemtanúi voltak az Écs–Abda útvonalon történteknek és a kivégzésnek. A kivégzés ügyében megszólalók közül egyedül az abdai Kugler Sándorné beszélt arról, hogy a kocsisok écsiek voltak. Ô Tolnai Gábornak még csak écsi kocsikról beszélt,[366] míg az állambiztonsági szolgálatnak és Hulesch Ernônek már meg is nevezte az egyik écsi kocsist (Nagy Ferenc személyében). A szolgálat az egyik összefoglaló jelentésében azt rögzítette, hogy „A két kocsisra Kugler Sándorné határozottan visszaemlékezik, hogy écsiek voltak, melyet a két kocsi táblájáról olvasott le. A kocsisok körülbelül 55 évesek lehettek 1944-ben, az egyiket Nagy Ferencnek hívták.”[367] Nagy Ferenc écsi kocsis személyének és egyben a két lovas kocsi gazdájának felderítését Kôszegi Ábel,[368] Hulesch Ernô és az állambiztonsági szolgálat egyaránt fontosnak tartotta. Utóbbi a nyomozása során – az écsi Keresztény Lászlónéra hivatkozva – megállapította, hogy összesen négy, fogattal rendelkezô Nagy nevezetû écsi személy jöhetett szóba.[369] Ugyanakkor a szolgálat Nagy Ferenc nevezetû écsi kocsist nem talált. A szolgálat és Kôszegi[370] egyaránt azt állapította meg, hogy a feltételezések szerint az écsi Nagy István lehetett a beteg munkaszolgálatosok fuvarosa. A „kissé hülyének tartott” és ezért katonai szolgálatra alkalmatlan, „állandóan otthon tartózkodó” Nagy István azonban – tartalmazza a szolgálat idézett jelentése – „1946-ban az écsi erdôben fuvarozás közben leesett a kocsiról, ami keresztül ment rajta és meghalt”.[371] A szolgálat utolsó összefoglaló jelentésében végül azt rögzítették, hogy „a kocsisokat felderíteni nem sikerült”.[372]

Hulesch Ernô három interjút készített Écsen.[373] Úgy tûnik, hogy Hulesch ezek alapján tudni vélte a fogatosok nevét. Az adatolatlan, homályos interjúmozaikokból arra lehet következtetni, hogy szerinte az egyik kocsis Vaszari Károly, míg a másik a „Bözsi nagybátyja", Nagy Dezsô, vagy esetleg Malkovics Ferenc volt. Hulesch több kiadásban megjelent könyveiben azonban Vaszari Károly és Nagy Dezsô nem szólalt meg. Róluk az écsi Pénzes Lajosnéval készült Hulesch-interjúból mindössze annyi tudható meg, hogy ôk „vitték Radnótit is innen Abdáig […] de ezt csak már az abdai exhumálás után tudtuk meg", amikor az újságban közzétették, hogy „kiknek a hozzátartozóit keresik".[374] Hulesch a harmadik interjú alanyát, Malkovics Ferencet sokat sejtetô módon szólaltatta meg. Ebbôl csak következtetni lehet arra, hogy az Abdára tartó kocsisok egyike Malkovics Ferenc lehetett.

Az idézett Kugler Sándorné-féle verzió szerint keresünk két écsi, ötvenöt év körüli kocsist, akik saját fogatukkal vagy más, de mindenképpen écsi fogattal szállították a beteg munkaszolgálatosokat Abdára. A fogatosoknak tehát négy kritériumnak (lakhely: Écs; otthon tartózkodás; életkor: körülbelül ötvenöt év; fogattal rendelkezés/kölcsönkérés) kell egyszerre megfelelniük. A felsorolt források hét szóba jöhetô nevet említenek. (Alfabetikus sorrendben: Malkovics Ferenc, Nagy Dezsô, Nagy Ferenc, Nagy István, Nagy Károly, Nagy Lajos, Vaszari Károly.)

A szóba jöhető écsi kocsisok

Malkovics Ferenc 1944-ben ugyan harminchárom éves volt, de rendelkezett fogattal. Malkovics Ferenc lányát, Malkovics Annát felkerestem Écsen. A vele készített interjúban[375] azt mondta, hogy édesapja „igen sokszor" elmesélte Radnóti történetét. Eszerint az Écsnél megszökött Radnóti Miklós kalapban és hosszú ruhában bekopogott hozzájuk.[376] A költô megkérte édesapját, hogy mentse meg és lovas kocsival[377] vigye el Abdáig. Édesapja a kérésnek eleget tett és egyedüli kocsisként, Ménfôcsanak felé el is vitte. Ezután édesapja Abdáról visszament Écsre. A Malkovics Anna által fennmaradt történet gazdagítja a Radnóti-folklórt, de nyilván távol esik a valóságtól, és elsôsorban azt bizonyítja, hogy Malkovics Ferenc „écsi kocsisként" nem jöhet szóba.[378]

A Hulesch és az állambiztonsági szolgálat által említett, 1944-ben ökrös fogattal bíró és 1970-ben önakasztást elkövetô Nagy Dezsô 1944-ben mindössze harmincegy éves volt.

A Hulesch Ernônél megszólaló és Kugler Sándorné által emlegetett, valamint az állambiztonsági szolgálat által is keresett Nagy Ferenc nevû személybôl kettôt sikerült azonosítanom. Az egyikük, a halot-

ti anyakönyv adatai szerinti Nagy Ferenc 1944-ben huszonkét éves volt, és élt még az állambiztonsági szolgálat nyomozásának idején. Ô a háború után Écsrôl Pannonhalmára költözött, majd halála után Écsen temették el. (A szolgálat rögzítette a pontos pannonhalmi címét és halálának okát is, ami „trombózis" volt.) Nagy Ferenc fia, a jóval a második világháború befejezése után született Nagy Ferenc 1989-ben halt meg egy motorbalesetben. A Kugler Sándorné által megnevezett körülbelül ötvenöt éves Nagy Ferencnek – akárcsak az állambiztonsági szolgálat – nem leltem semmilyen nyomát.

Écsen összesen négy Nagy István nevû személyt tudtam azonosítani. Közülük az 1886-ban született Nagy István 1944-ben ötvennyolc éves volt. Tudomásunk szerint ô nem rendelkezett fogattal, tehát kizárólag kölcsönfogattal mehetett Abdára. Fia, az 1944-ben harminc éves Nagy „Luka" István 1957-ben öngyilkosságot követett el. (Tudomásunk szerint ô sem rendelkezett fogattal, tehát ô is csak kölcsönfogattal mehetett Abdára.)

Az állambiztonsági szolgálat által „kissé hülyének nevezett" és „állandóan otthon tartózkodó" Nagy István 1944-ben harminckét éves volt. Két fia volt, akik egyaránt Pannonhalmán telepedtek el. Az elsôszülött fia a háború után született Nagy István Károly volt, aki azonban negyvenkét évesen, 1989-ben meghalt. Másik fiát, a ma ötvenhat éves Nagy Lászlót felkerestem Pannonhalmán.[379] Elmondása szerint édesapját valóban „kissé hülyének" tartották a faluban, mert a katonaság elkerülése miatt annak tetette magát. Tudomása szerint édesapja soha, senkinek nem beszélt munkaszolgálatosok fuvarozásáról vagy Radnóti Miklósról. Nagy László szóban, majd írásban[380] közölte velem édesapja haláláról fennmaradt családi információkat. Nagy László mindössze tizenhat hónapos volt, amikor édesapja 1956. szeptember 9-én meghalt. (Tehát nem 1946-ban, mint ahogyan azt az állambiztonsági szolgálat idézett jelentése tartalmazta!) Édesapja egyedül, fáért ment ki a közeli, écsi erdôbe. A fogat az écsi szomszéd, Nagy „Luka" Dezsô tulajdonában volt, mivel édesapja ekkor már a gyôrszentmártoni malomban dolgozott és saját fogattal nem rendelkezett. Útközben állítólag „saját szekere alá került és a lovai összenyomták, a bordája átszakította a tüdejét és a helyszínen meghalt. A lovak és a kutyák valamitôl megijedve hazaszaladtak. Édesanyám elmondása szerint Édesapám koporsójánál, amit csak távolról láthatott, Édesapám homlokán kettô fekete, ujj nagyságú pontot látott. Késôbb szerette volna felnyittatni a koporsót", de ezt nem engedték meg neki. A család szerint a hatósági boncolás az écsi temetôben volt. Az écsi halotti anyakönyvbe a halál okaként a „baleset" megnevezés került. Nagy László közlése szerint

„gyerekkoromban titok övezte Édesapám halálát. Volt egy vadász (kis Fülöp), aki azt mondta Édesanyámnak, ha felnônek a gyerekek, elmondja az igazságot. Ôt 1970 körül egy vadkan megölte." (Az alacsony termete után elnevezett écsi vadásznak, Fülöp Györgynek valóban „kis Fülöp" volt a beceneve.[381])

Nagy István écsi fuvaros halálának körülményeit Nagy Lászlóval együtt próbáltuk felderíteni. A szerteágazó kutatás azonban nem járt eredménnyel: nem tudható, hogy Nagy Istvánt valóban lovai tapostak-e halálra vagy más, eddig ismeretlen okból kellett meghalnia. Feltételezhetô azonban, hogy vadászbaleset áldozata lett.

A szolgálat által említett Nagy Károly nevû fogatos állítólag ebben az idôszakban, 1944-ben nem tartózkodott Écsen. Ô azonban ekkor már hetvenegy éves volt. (Az écsi vasútállomást ért repülôtámadás során kapott gránátszilánk ölte meg ôt feleségével együtt 1945 márciusában.)

Écsen két Nagy Lajos nevû személy nyomára bukkantam. Az állambiztonsági szolgálat által nevesített egyik Nagy Lajos 1944-ben negyvenkilenc éves, míg az általam fellelt másik Nagy Lajos negyvenhét éves volt. (Közülük az elôzô rendelkezett fogattal.)

Hulesch – szintén adatolatlanul – említést tett egy Vaszari Károly nevû écsi fogatosról. Kutatásaim során négy ilyen nevû személyt tudtam azonosítani. Közülük – a háború után született személyt nem számítva – a legfiatalabb 1944-ben harminckét éves, a középkorú negyvenkét éves, míg a legidôsebb hetvenhárom éves volt. A harminckét éves Vaszari Károly rendelkezett fogattal, és tudjuk, hogy nem volt katona, mert jobb kezén egyik ujjáról hiányzott egy perc. Ô családjának nem beszélt sem munkaszolgálatosok, sem pedig Radnóti fuvarozásáról.[382]

Összesen tehát a hét szóba jöhetô néven tizenöt écsi személyt tudtam beazonosítani. Közülük azonban az életkori kritériumnak csak az 1886-ban született Nagy István (58 év) és talán a két Nagy Lajos (47 és 49 év), valamint Vaszari Károly (42 év) felel meg. A fogatok vonatkozásában nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy kinek volt saját fogata és különösen megállapíthatatlan, hogy ki kérhetett kölcsön fogatot. (Nagy István [58] például kölcsönkérhetett lovas kocsit, Nagy Lajosnak [49] viszont volt saját.) Ugyanakkor egy olyan faluban, mint Écs, ahol szinte minden gazdának volt fogata, nem okozott gondot egy lovas fogat kölcsönkérése.

Az életkori kritériumnak nem felel meg a két, 1944-ben egyaránt harminckét éves személy, a „hülyének tartott" Nagy István és az ujjsérült Vaszari Károly. Ôk azonban ebben az idôben – alkalmatlansá-

guk miatt – nem voltak katonák és Écsen tartózkodtak. Megjegyzendô, hogy a visszaemlékezôk népes táborával ellentétben ôk ketten nem beszéltek az abdai fuvarozásról. (Ez egyszerre lehet pro és kontra érv is.)

A tizenöt szóba jöhetô écsi kocsis számát sikerült hat fôre csökkenteni (Nagy István [32], Nagy István [58], Nagy Lajos [47], Nagy Lajos [53], Vaszari Károly [32], Vaszari Károly [42]). Megállapítható ugyanakkor, hogy Kugler Sándorné az écsi kocsi feliratán szereplô névre rosszul emlékezett, hiszen ilyen nevû és szóba jöhetô személyt fellelni nem sikerült sem az állambiztonsági szolgálatnak, sem pedig nekem.

Feltûnô, hogy az állambiztonsági szolgálatnál és Kôszegi Ábelnél egyaránt az écsi fuvarosok egyike a katonai szolgálatra alkalmatlan harminckét éves, Écsen tartózkodó Nagy István. Saját kutatásaim alapján is ô az egyik a legvalószínûbb fuvaros.

A szóba jöhetô fuvarosok és leszármazottaik között feltûnôen sok az öngyilkos és a balesetben elhunyt személy. Ez azonban témánk szempontjából önmagában messzemenô következtetés levonását nem teszi lehetôvé. Esetünkben és önmagában véve mindez nem bizonyít semmit.

Összefoglalás

Mindent egybevetve megállapítható, hogy a bori munkaszolgálatosok a Szentkirályszabadja és Mosonmagyaróvár közötti útszakasz mintegy felén kétnapos pihenôt tartottak. A tarjánpusztai téglaégetôben, illetve a gyôrszentmártoni téglagyárban töltöttek két éjszakát. A bajai boriak november 5-én reggel indultak tovább. Gyôrszentmárton és Écs közötti országúton, valószínûleg az Aranyfácán vendéglôtôl kétszáz méterre a bori keret két vagy három bori munkaszolgálatost kivégzett. A kivégzettek adatait és eltemetésüket nem dokumentálták, temetésük minden bizonnyal az út szélén vagy az écsi Alsó temetôben történt. A kivégzettek egyike sem azonos a mintegy egy hónappal késôbb, ezen az útszakaszon talált, meggyilkolt zsidó munkaszolgálatossal. Az ô temetési helye is ismeretlen, de valószínû, hogy ô is az Alsó temetôben nyugszik. Exhumálásukra vonatkozóan nincs adat.

Ugyanezen az útszakaszon került a menetképtelen munkaszolgálatosokat szállító lovas szekérre Juszt László és Radnóti Miklós bori munkaszolgálatos. Ôk azonban a mohácsi boriak csoportjába tartoztak, akik a gyôrszentmártoni téglagyárban éjszakáztak. Ez a csoport november 7-én reggel indult el innen. A bajai bori menet Écs környékén utol-

érte az elôttük haladó péti zsidó munkaszolgálatos századokat. A két különálló katonai egység, a több száz zsidó munkaszolgálatos együtt vonult Écs és Nyúl között. Az alakulatok között különbséget csak az ôket kísérô keret durvaságának mértékében és a rosszabb ruhaviseletük alapján lehetett tenni. A helyiek közül senki sem tudhatta, hogy az Écsen, Nyúlon, majd Abdán átvonuló munkaszolgálatos századok közül, melyik a bajai bori, a mohácsi bori vagy a péti század. A bori keret által Écsen rekvirált lovas szekerek végül Abdáig vitték a beteg munkaszolgálatosokat.

12. A győri kórházak

Az Écs és Nyúl községeket elhagyó és Ménfôcsanakon éjszakázó bori csoport Gyôr külterületének érintésével folytatta útját Abda–Öttevény–Mosonmagyaróvár felé. A menetelés hetedik napján egyre több volt a beteg és a menetképtelen munkaszolgálatos. Ôket az Écsen rekvirált lovas kocsik a menet után lemaradva szállították.

Tolnai Gábor közelebbrôl meg nem nevezett „visszaemlékezôkre", „életben maradottakra" hivatkozva azt közölte tanulmányában (1969-ben), hogy „A parasztszekerek jó ideig várakozhattak még a gyôrszentmártoni téglagyár elôtt vagy pedig a gyalogmenet végéhez csatlakozva indultak ôk is, s azután fokozatosan lemaradtak tôlük."[383] „A két parasztszekér" „ugyanazon az úton halad, mint elôttük, a még járóképes menetoszlop".[384] Tolnai még azt is közli, hogy a két parasztszekér az adott napon „1/2 2 után, 2 óra elôtt haladhatott át Gyôrön".[385] „A magyar határ közelében olyan hír terjedt el körükben, hogy szekérre tett huszonkét társukat kórházba szállították".[386] Késôbbi feldolgozásában (1985-ben) azt írta, hogy „Gyôrben a két szekér lemaradt a menettôl", valamint, hogy „már korai kutatásaim idején egy budapesti testnevelési tanártól hallottam – aki az egyik gyôri kórházban gondnoki teendôket látott el –, hogy tudomása szerint a huszonkét meggyötört munkaszolgálatost el akarták helyezni az ô kórházában, de nem volt hely".[387] (A nevezett személyrôl és a gyôri kórházról semmilyen további információt nem közölt.)

Tudjuk, hogy a korábban idézett honvédelmi miniszteri rendeletben (Nyílt parancs: 4. pont) foglaltak szerint a munkaszolgálatos betegek egyik, a bori menet szempontjából elsô „leadási helye"-ként Gyôrt határozták meg. Tolnai hivatkozik is erre a rendeletre, miszerint „a beteg munkaszolgálatosokat a helyi állomásparancsnokságokon, vagy

valamelyik kórházban" kell leadni.[388] A rendelet azonban nem vagylagosan fogalmaz: a betegeket a gyôri állomásparancsnokságon kellett leadni. A rendelet tehát nem képezhet hivatkozási alapot a gyôri kórházban történô betegleadásra.

Kôszegi Ábel *Töredék* címû könyvében adatolatlanul azt írta, hogy a két szekér Gyôrben maradt le a menettôl. „A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a betegeket. A kórház feltehetôleg túlzsúfolt, nem veszik át ôket. Egy iskolában berendezett szükségkórházhoz küldik a két kocsit. Az altiszt hosszasan idôz benn, a kocsisok a lovakat féltik a hidegtôl, pokrócokat terítenek rájuk. Itt sem veszik át ôket. – Tovább! – A kocsisok haza akarnak menni. Az altiszt fenyegetôzik. Át Gyôrön, a bécsi országútnak."[389]

Tolnai és Kôszegi leírása határozta meg a kanonizált változatot: tôlük származik a kocsik lemaradásának, gyôri átvonulásának és a betegek sikertelen leadására vonatkozó gyôri próbálkozások története. Ebben az esetben azonban a két szerzônek egyetlenegy név szerint megemlített tanúja sincsen és a szövegeik alapján nem is lehet következtetni forrásaikra. Itt azonban nem csak a minimálisan szükséges forráshiányt kell regisztrálnunk, hanem utalnunk kell a logikai ellentmondásra is. Tolnai és Kôszegi eddig megnevezett vagy meg nem nevezett tanúi ugyanis valamennyien a szekerektôl elvált menettel haladtak tovább. A túlélôk, a dunántúli útszakaszról egyébként tanúskodók nem látták, nem láthatták a lemaradó szekereket Gyôrben, nem lehettek tanúi a kórházkeresésnek és ennek eredményének vagy eredménytelenségének. Az elôttünk ismeretlen tanúik információi kizárólag a gyilkos vagy az abdai gyilkosságról tudomást szerzett – szintén nevesítetlen – keretlegényektôl származhattak. Róluk azonban szintén nem mondanak semmit, így a két szerzô leírása, bár egymással megegyezô, megalapozottságuk mégis erôsen kétségbe vonható.

Az *Abdai gyilkosok* dosszié egyrészt hivatkozik a – közelebbrôl itt sem megnevezett – Kôszegi és Tolnai „által beszerzett adatokra",[390] másrészt konkrét tanúk, konkrét elbeszéléseit idézi. Három keretlegényt szólaltat meg.[391] Lévai Szilveszter szakaszvezetôtôl azt emeli ki, hogy „… közvetlen Gyôr elôtt történt, amikor Tálas András hadapród ôrmester a menettôl lemaradt egy olyan rekvirált paraszti lovas kocsival, amelyen beteg munkaszolgálatosok voltak, hogy azokat a legközelebbi magyar katonai parancsnokságon leadja…".[392] A Radnóti kivégzésével meggyanúsított Malakuczi János honvéd és Bodor Sándor tizedes ezzel egybehangzóan nyilatkozott, azzal a különbséggel, hogy ôk lovas kocsikról (két lovas kocsiról) beszéltek.[393] Az állambiztonsági szervezet Bodorra hivatkozva még azt közli, hogy „Gyôrben számos helyen

megkísérelték a beteg munkaszolgálatosok leadását, de túlzsúfoltságra hivatkozva egyik helyen sem vették át. Bodor állítja, hogy az egyik helyen egy magyar honvéd hadnagy azzal utasította el, »…nincs hely, vigyék ôket máshova«. Egy másik helyen egy magyar zászlós azt mondta, hogy »…mit vacakoltok velük, vigyétek egy félreesô helyre és lôjétek ôket agyon«. Bodor elmondása szerint, mivel Gyôrben nem vették át a beteg munkaszolgálatosokat, ezért tanakodtak, majd vitatkoztak, hogy mitévôk legyenek. Végsô soron Tálas mint parancsnok, a kivégzésük mellett döntött."[394]

Malakuczi tagadta a gyilkosságban való részvételét, Lévait viszont meg sem gyanúsították az elkövetéssel. Bodor viszont teljes körû, részletes beismerô vallomást tett, de ô vallomásának idôpontjában súlyos agylágyulásban szenvedett. Amennyiben Bodor vallomását emiatt nem fogadnánk el, akkor pusztán Lévai és Malakuczi vallomásából az derül ki, hogy a lovas kocsik Gyôr környékén lemaradtak a menettôl, hogy ôket a „legközelebbi magyar katonai parancsnokságon" (Lévai) vagy „valahol" (Malakuczi) leadják. Amennyiben elfogadnánk az agylágyulásban szenvedô Bodor tanúságát, akkor tôle (csak és kizárólag tôle) azt tudjuk meg, hogy Gyôrben „számos helyen" meg is kísérelték a betegek leadását, hogy ez egyik esetben sem sikerült, és hogy két esetben milyen szavakkal, illetve tanáccsal utasították el ôket. Bodor elbeszélésébôl sem tudjuk meg azonban, hogy melyik kórházban és hány kórházban jártak. A dosszié egyik tanújától sem tudjuk meg, hogy Radnóti Miklós vagy Juszt László rajta volt-e a kocsin Gyôrben vagy Gyôr után, hiszen feltehetôleg nem is ismerték név szerint a munkaszolgálatosokat.

A Szentháromság Közkórház

Hulesch Ernô könyveiben próbált enyhíteni a forráshiányon.[395] Említést tesz dr. Czigány Jenôrôl, a gyôri Szentháromság Közkórház[396] idegosztályának orvos-írnokáról, aki 1944. második felében itt dolgozott. Az orvos-írnok beszámolt neki a közkórház és a közeli, Kálvária utcai elemi iskolában berendezett szükségkórház telítettségérôl, valamint a Közkórházban hivatásukat gyakorló orvosok zsidómentô és áldozatos tevékenységérôl. Az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilmben szintén megszólalt.[397] Itt azt közölte, hogy: „Én az idegosztályra kerültem dr. Piróth Endre fôorvoshoz, akinek az osztályán az elsô emeleten kiütéses tífuszos katonákat ápoltak. Mondanom sem kell, hogy milyen veszélyt rejtett ez magára az ápoló személyzetre is. De a második emeleten közvetlen a harcokról hozott sebesültek feküdtek, német, magyar katonák. Én úgy gondolom, hogy mikor a munkaszolgálato-

sok erre Gyôrön keresztül vonultak, nem volt arra lehetôség, hogy ôket ebbe a túlzsúfolt kórházba, ahol elsôbbséget élveztek a katonák, majd az itteni lakosok, hogy felvegyék. Jóllehet a kórházon kívül mûködött nem egy szükségkórház, így a Kálvária utcai iskolában is, vagy más helyütt iskolákban is voltak elhelyezve sebesültek és katonák. Gondolom, a bori halálmenetbôl erre jövô munkaszolgálatosokat, köztük Radnóti Miklóst is ezért nem vették fel annak idején."

Az 1944-ben tizennyolc éves és ma is Gyôrben élô dr. Czigány Jenôvel négy levelet váltottam. A ma nyolcvanöt éves Czigány Jenô Budapesten kezdte meg orvosi tanulmányait. „1944. október közepén" megszûnt az oktatás, így visszatért szülôvárosába. Itt két gyôri évfolyamtársával együtt a gyôri kórházban, orvos-írnoki munkakörben helyezkedtek el.[398] Megkeresésemre adott válaszai szerint: „Tudomásom szerint a Gyôri Városi Szent Háromság Közkórház 300 ággyal rendelkezett 1944-ben. […] Arra vonatkozóan, hogy 1944-ben hány kórház mûködött Gyôrben, nem tudok pontos felvilágosítást adni, mivel számomra ez a bujkálás idôszaka volt a Nyugatra történô hurcolás elôtt. […] Radnóti Miklós menetét nem láttam személyesen."[399] „Legutóbbi levelére csak a már elmondottakat tudom válaszolni, nevezetesen azt, hogy a bori menetképtelen munkaszolgálatosokat nem fogadták be a kórházba. *Ezt is csak hallomásból tudom, nem hivatalos személytôl*. A kórház akkori elsôdleges feladata a sérült személyek, menekültek ellátása volt, valamint az Ideg- és elmeosztályon, ahol én is meghúzódtam, Dr. Piróth Endre fôorvos jóvoltából évfolyamtársaimmal, a kiütéses tífuszos betegek ellátása és kezelése folyt egy ideiglenesen kialakított, elkülönített részlegen. – Az akkori vészterhes idôkben »nem volt tanácsos ilyen ügyekben érdeklôdni«. Konkrét adatközlô személyére pedig már évtizedek távlatából nem emlékszem. Hulesch Ernô így az általam is megadott, szóbeli közléseimre támaszkodhatott."[400] Czigány Jenô közölte még levelében, hogy „Hujber Kálmán abdai gátôr betegem volt". A gátôr szem-, illetve fültanúként részletesen elmondta neki a kivégzés történetét. Az abdai exhumálást végzô orvosok közül pedig a kórházban kollégája volt dr. Lugosi István törvényszéki orvosszakértô és Fodor Kálmán boncsegéd. Leírása szerint utóbbi „találta meg Radnóti Miklós viharkabátjának zsebében azt a papírcédulát, melyen megörökítette razglednicáját, vizionálva benne tarkólövéses halálát".[401]

Czigány Jenô a háború után befejezte orvosi tanulmányait, és 1950-ben szerzett diplomát a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen. Rövid gyakornokoskodás után hetedmagával behívták „hivatásos katonának az újjászervezôdô hadsereg orvosi karába; tiltakozásunk sajnos

eredménytelennek bizonyult az eljárás ellen”.[402] 1955-ben került visszsza a gyôri Honvédkórházba orvos századosi rangban. 1957 áprilisában szerelt le és került át a Gyôri Megyei Kórházba, ahonnan osztályvezetô fôorvosként ment nyugdíjba 1991-ben. Azóta számos tanulmánya jelent meg a régészeti antropológia körében.

Dr. Czigány Jenô tehát a Gyôri Városi Szentháromság Közkórházhoz tartozó, de attól távolabb esô, Zrínyi utcai kórházban lévô Ideg- és elmeosztályon bujkált és dolgozott 1944 novemberében.[403] (Tehát Hulesch tévesen azonosítja Czigány állomáshelyeként a Szentháromság Közkórház fôépületét.[404]) Dr. Czigány Jenô nem szemtanú, a bori munkaszolgálatosok be nem fogadásáról csak hallomásból értesült. Az adatközlô személye és a közlés idôpontja ismeretlen. Az abdai kivégzésrôl és az exhumálásról viszont szemtanúktól és csak késôbb, 1955 után értesült.

Gyôr 1944. november elején már jelentôs katonai átmenô forgalmat bonyolított le. A honvédelmi miniszter által elrendelt hetven munkaszolgálatos század ezekben a napokban vonult át Gyôrön vagy Gyôrbe adta le a menetképtelen zsidó munkaszolgálatosokat. Gyôr és a kórház – ahogyan arra dr. Czigány Jenô is utal – tele volt beteg katonával és menekülttel. Nehéz elhinni, hogy ebben a közegben sikerült azonosítani a bori munkaszolgálatosokat. Kézenfekvô ugyanakkor, hogy dr. Czigány Jenô bizonytalan visszaemlékezései és az abdai kivégzésrôl szerzett konkrét információi késôbb alkothattak csak logikai egységet. Hulesch Ernô interpretációjában pedig mindez már egy hiteles történetként jelenik meg.

A dr. Czigány Jenô kapcsán emlegetett gyógyintézmény vélhetôen Gyôr legnagyobb kórháza, a Gyôri Városi Szentháromság Közkórház volt. (Ma Petz Aladár Megyei Oktató Kórház.) Ez a kórház elsôsorban civil és másodsorban katona betegeket fogadott be a háború alatt. A kórház legendás igazgatója, dr. Petz Aladár világhírû sebész fôorvos volt. Az általa írt és nyomtatásban megjelent kórháztörténetben nem írt behatóan errôl az idôszakról.[405] A Pannonhalmi Levéltárban ôrzött, kézzel írt és megjelenésre váró rendkívül alapos kórháztörténetében sem található kutatásunk szempontjából releváns információ.[406]

Czigány Jenô – a korábban idézettek szerint – említést tett a Szentháromság Közkórházhoz közeli, a Kálvária utcai elemi iskolában 1944-ben berendezett szükségkórház telítettségérôl. Ebben az idôszakban az iskola Gyôrnádorvárosi Római Katolikus Polgári Leányiskola néven mûködött (1925–1946). Az iskola történetét feldolgozó források[407] tanúsága szerint az 1944–1945-ös tanév elsô féléve megkezdôdött ugyan az iskolában, de két hónap elteltével be is fejezôdött. Ezt követôen ma-

gyar, német és szovjet katonák lakták az épületet. Ennek során az oktatási eszközök, az iskola felszerelése és bútorzata szinte teljesen megsemmisült. Kórházat azonban nem rendeztek itt be. Ma Kálvária utcai Általános Iskola néven, a Nádorvárosi Közoktatási Központ, Óvoda és Általános Iskola szervezeti keretei között mûködik a tanintézmény. Az iskola jelenlegi igazgatója, Zsegova Csaba saját iskolájának történetébôl írta egyetemi diplomamunkáját.[408] Kutatásai során nem talált olyan dokumentumot, amely akárcsak utalt volna arra, hogy az iskolában valaha közkórház mûködött.[409]

Katonai kórházak

A budapesti Hadtörténeti Levéltárban és MOL-ban fellelhetô dokumentumok szerint három katonai kórház mûködött 1944 ôszén Gyôrben (M. kir. 519. sz. hadikórház, a M. kir. Gyôri honvéd kórház és a katonai kórház részeként mûködô lengyel katonai kórház [fiókkórház]).[410] A két utóbbi kórházról fennmaradt anyagok olyannyira hiányosak, hogy nem teszik lehetôvé azt, hogy képet alkothassunk a kórház betegforgalmáról. A vélhetôen legnagyobb gyôri katonai kórháznak, az 519. sz. hadikórháznak a „kezelt és kibocsátott betegek névsora" viszont töredékesen megmaradt. Az összesen 1537 nevet és pontos adatokat tartalmazó névsorok idôrendi sorrendben, heti bontásban, önálló dokumentumokat alkotva követik egymást 1944. október 25. és 1944. december 28. között.[411] Ezen idôszak alatt nyolc vagy kilenc dokumentum (névsor) keletkezett,[412] de csak három maradt fenn, ezek viszont teljesek. Ezek egyike 1944. november 1. elôtt, míg két névsor 1944. december 13. után íródott.[413] Vagyis a számunkra egyedül fontos idôszakban, azaz a bori csoport gyôri átvonulásának (1944. november 6.) idôszakában keletkezett névsorok teljes egészében eltûntek. (Összesen tehát öt vagy hat heti névsor 1944. november 1. és 1944. december 13. között.) A hetven munkaszolgálatos század átvonulásának idején pontosan ismerjük 671 fô és egyáltalán nem ismerjük 866 fô nevét.

A felsorolt két közkórház és három katonai kórházak mellett nyilván voltak más ideiglenes hadikórházként mûködô kórházak. Ezek számát és dokumentációját nem ismerjük.

Összefoglalás

Kôszegi, Tolnai, Hulesch, valamint az állambiztonsági anyag alapján azt tudjuk megállapítani, hogy a menet és a szekerek, bár ugyanazon az útvonalon haladtak, mégis Gyôrszentmárton és Gyôr között egymástól elszakadtak. A keret szándéka az lehetett, hogy a honvédelmi mi-

niszter parancsának megfelelôen a gyôri állomásparancsnokságon leadják a beteg munkaszolgálatosokat és a már üres kocsikkal utolérjék a folyamatosan haladó menetet. Nincs semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy a beteg munkaszolgálatosokkal felkeresték volna az állomásparancsnokságot. Ellenben a források egybehangzóan szólnak arról, hogy kórházban akarták ôket elhelyezni. A források azonban ellentmondást tartalmaznak: hol egy (Tolnai) vagy legalább két (Kôszegi, Hulesch) közkórházról (szükségkórházról), hol pedig két (Bodor) katonai kórházról szólnak.[414] A források nem neveznek meg civil szemtanút, akit megneveznek (dr. Czigány Jenô), az nem szemtanú, vagy teljesen azonosíthatatlan személy (gondnok, egyben testnevelési tanár). Mindkét esetben a leírt körülmények tovább gyengítik a hallomásból szerzett információk hitelességét. Egyetlenegy katona tanú létezik (Bodor Sándor), akinek a vallomása – betegsége miatt – teljes értékûnek nem fogadható el. Nincs tehát hiteles tanú arra, hogy a bori munkaképteleneket a gyôri kórházakban le akarták volna adni, illetve nem tudták leadni. (A kórházként megnevezett iskolaépületben nem mûködött szükségkórház.) A pótolhatatlan forráshiány ellenére logikus lépés és valószínûsíteni lehet, hogy a keret tényleg megpróbálta leadni a beteg munkaszolgálatosokat. Ennek eredményérôl viszont szintén nem tudunk biztosat. A források által emlegetett és a szóba jöhetô legvalószínûbb kórház betegfelvételi dokumentációja éppen ebbôl az idôszakból hiányzik. Nem tudjuk tehát, hogy esetleg néhány fôt sikerült-e leadni itt vagy a gyôri kórházak valamelyikében. Nem tudjuk, mi történt Gyôrben, és csak feltételezhetjük, hogy a késôbb Abdánál kivégzett huszonkét embert nem vették át, de nem tudjuk, hogy a teljes létszámból átvettek-e bárkit is.

13. Az abdai kivégzés szemtanúi

A bori gyalogmenet november 1944. november 6-án Gyôr érintésével elérte Abdát és Öttevényt. Az Écsen rekvirált lovas kocsik a menet mögött lemaradva haladtak, és menetképtelen munkaszolgálatosokat szállítottak. A péti munkaszolgálatosok ugyanezen a napon mentek erre. Az ezekben a napokban erre haladó zsidó munkaszolgálatos századok úti célja egyaránt Mosonmagyaróvár volt.

A kanonizált változat szerint a bori menethez tartozó Radnóti Miklóst és huszonegy munkaszolgálatos társát Abdánál ölték meg november 9-én. Radnóti Gyôr utáni történetérôl és abdai kivégzésérôl a kano-

nizált változat alapján sokat tudunk. A korábbi eseményekkel éppen ellentétben, annyi leírása és tanúja van az abdai történetnek, hogy számbavételük okoz nehézséget. A már idézett szerzôkön kívül további Radnóti-kutatók legtöbbet éppen errôl írtak, és számos oknyomozó újságcikk jelent meg errôl.

Az abdai kivégzéssel szoros összefüggésben számosan nevezték magukat tanúnak és szemtanúnak. Ôket két nagy csoportba lehet sorolni: a kivégzés szemtanúi (közvetlen tanúk) és a kivégzés idején a környéken lévôk (közvetett tanúk).

Közvetlen tanúk

1. Bolla Géza

Nem tudunk olyan bori munkaszolgálatosról, aki ott lett volna a kivégzendôk között és megmenekült volna, vagy olyan munkaszolgálatosról, aki látta volna a kivégzést.

Egy kivételrôl, a magát szemtanúnak mondó, ma is élô, nyolcvanhét éves Bolla Géza költôrôl és fôjegyzôrôl azonban említést kell tenni. Bolla Géza megkeresésemre figyelmembe ajánlott egy vele készült, általa hitelesnek tartott interjút.[415] A 2008-ban megjelent interjúban többek között azt mondta, hogy Szentkirályszabadjáról 1944-ben „késô ôsszel […] teherautóba raktak bennünket és levittek Jugoszláviába, a bori internálótáborba. Kint voltunk az erdôben, barakkokban. Elôször érintôaknákat szedettek velünk, sokan meghaltak. […] Itt kerültem össze – bár nem egy barakkban voltunk – Radnótival. Azelôtt már ismertem ôt mint írót. A táborban tudtuk róla, hogy a viharkabátjában van egy rejtett, belsô zseb, abban tartja a verseit rejtô kockás noteszét. Nekem is volt egy naptáram, amibe verseket írtam, de a barakkunk román megbízottja elárult és elvették tôlem. […] Én Radnótival nem dolgoztam együtt, ôt rézbányába vitték, mi pedig erdôirtáson dolgoztunk.”[416] A szellemileg és fizikailag ma is frissességnek örvendô Bolla Géza ehhez még ugyanitt hozzátette, hogy késôbb pedig „a tábort el kellett hagyni, mert a partizánharcok során sokszor megtámadták. A tûzharcban az internáltak közül sokat agyonlôttek. A németeknek ekkor már vagonozási lehetôségük nem volt, gyalogszerrel tereltek bennünket az utak mellett, mint a barmokat. Radnóti ekkor már nagyon elgyengült állapotban volt, 2-300 méternél többet megtenni nem tudott. Segítettünk, ahol tudtunk, volt, hogy a hátunkon vittük. Ezt sokallták meg a németek. Velünk ásatták meg a sírjukat, Abdánál a füzesbe hátraterelték elgyengült társainkat és sortüzet kaptak. Itt temettem

el elôször Radnótit. Egyet kért tôlem, hogy ha túlélem és vége a háborúnak, a feleségét és legjobb barátját, Ortutay Gyulát értesítsem, hogy meghalt. Amikor hazajöttem, megkerestem Ortutay Gyulát, ô azonnal intézkedett."[417] Mindebben „szintén közbenjártak" a vele lévô „debreceni tanító, Tóth Laci, egy jászberényi közgazdász és egy székesfehérvári társunk.[418] […] Az abdai, koporsós újratemetést követôen még egy alkalommal vettem részt Radnóti Miklós temetésén. Meghívót kaptam, amikor a Nemzeti Sírkertben (a Kerepesi temetôben) díszsírhelyet kapott. Ez volt a harmadik temetése."[419] Telefonon azt közölte velem, hogy így „Radnóti mindhárom temetésén ott voltam". Bolla Géza „az elsô Radnóti-temetés" után Sopron felé ment és a sopronkôhidai börtönben érte a felszabadulás.[420]

Bolla Géza állításai cáfolhatóak. Tény, hogy 1944 késô ôszén már nem vittek Borba munkaszolgálatost. Ellenkezôleg, már korábban, szeptemberben indultak onnan vissza a bori menetek. Amennyiben Bollát ekkor vitték el Szentkirályszabadjáról valamelyik internálótáborba, akkor Radnótival Szentkirályszabadján sem találkozhatott, és a dunántúli útszakaszon sem lehetett vele együtt. (Radnótit Vácról vitték vonattal Borba 1944 májusában.) Bor nem volt internálótábor, és Borban és altáboraiban érintôakna szedésére sohasem került sor. Radnóti soha nem dolgozott bányában, és a partizánok a *Heidenau*-tábort nem támadták meg, és nem lôttek le egyetlenegy munkaszolgálatost sem. (A partizánok más bori táborban sem lôttek le munkaszolgálatost.)[421] Nincs tudomásunk arról, hogy az abdai kivégzés során a keretlegények bárki életét meghagyták volna. A bori menet Hegyeshalom és nem Sopron irányába ment, és Abda a Sopron–Hegyeshalom útelágazás után következik. Sopronkôhidára egyetlenegy bori munkaszolgálatos vagy kerettag nem került. Radnótinak nem volt Abdán újratemetése, a koporsós újratemetésére Gyôrben került sor.

Bolla Géza idézett szavai azt bizonyítják, hogy soha sem járt Borban, nem ismerhette személyesen Radnótit, és sem a dunántúli útszakaszon, sem az abdai kivégzésen, sem pedig Radnóti gyôri temetésén nem volt jelen.

Bolla Gézát több mint két éven át kértem, hogy egy személyes találkozás során mondja el munkaszolgálatának történetét. A megbeszélt találkozót lemondta, és megkereséseimet különbözô okokból mindig elhárította, vagy visszahívást ígért, ami sohasem következett be.[422]

2. Ginzer László Zoltán

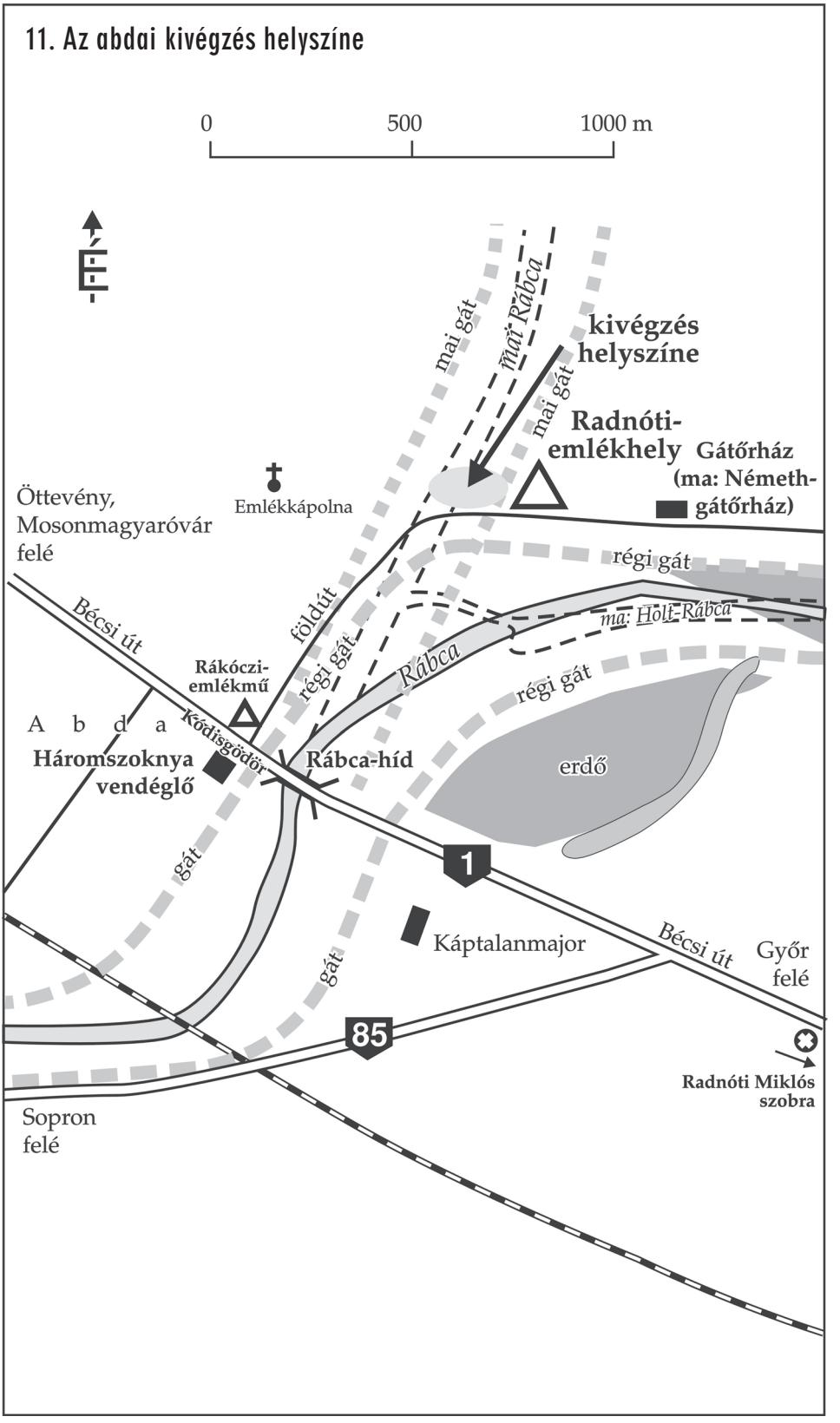
A nyilvánosságot elôször 1999-ben vállaló Ginzer László Zoltán[423] azt állította magáról, hogy ô találkozott utoljára Radnóti Miklóssal. Ginzer László Zoltán Gyôrben volt rendôr, késôbb az építôiparban dolgo-

zott és verseket kezdett el írni. 1944-ben az akkor Abdához tartozó és attól körülbelül két kilométerre lévô Pinnyéd községben lakott. A kivégzés napján Pinnyédrôl az abdai körjegyzôségre igyekezett. Azt mondta a Gyôrben megjelenô *Kisalföld* címû napilapban a vele készült interjújában, hogy „…utolértem az erôltetett menetet. Egy pesti ügyvédtôl kérdeztem meg, hová viszik az elcsigázott embereket. Nem tudtam, hogy ügyvéd, ô mondta, ô ejtette ki Radnóti nevét, akit én Pestrôl, diákéveimbôl ismertem. Néhány szó volt ez csupán, mert a fegyveres kísérôk megtiltották a beszélgetést. Amikor a jegyzôségrôl visszafelé tartottam, a menet a töltésen állt. Cigarettával kínáltam Radnótit, de ô lemondóan, szótlanul intett, tekintetében mintha ez lett volna: »Nem kell már semmi sem«." Az újságíró ezt követôen már a saját szavaival mondta el a Ginzertôl hallottakat: „Ginzer László Zoltán bement a Rábca-parti házba. Arra gondolt, csupán sáncot ásni viszik az erôltetett menet tagjait. Megdöbbentette, amikor megtudta, hogy a szerencsétleneket lelôtték és egy sírgödörbe elkaparták valamennyit. A közeli gátôrház ôre nem látott semmit. Ginzer úr a lövéseket sem hallotta. Ô azonban azt állítja: negyvenötben jelen volt az áldozatok kihantolásánál. Holtában is felismerte a költôt. Az utolsó tanú ekkor még rendôr volt."[424]

Az interjút a *Kisalföld* helyettes fôszerkesztôje, Varga Lajos újságíró készítette. Közlése szerint Ginzer kérésére került sor az interjúra, mivel a rendszerváltás után eljött az ideje annak, hogy elmondja történetét. Mégis titokzatos légkör vette körül a Ginzer otthonában történô elsô és utolsó találkozásukat, ahol Ginzer megmutatta naplójegyzeteit és rendôr igazolványát. A megjelenô írást Ginzer elôzetesen nem kívánta megnézni, de utólagosan elégedett volt a szöveggel.[425] Csenár Imre gyôri mérnök és a Gyôri Hagyományôrzô Egyesület elnöke nekem címzett magánleveleiben[426] szolgált újabb információkkal Ginzer László Zoltánról és a megjelent interjúról. Az utóbb telefonon[427] is megerôsítettek szerint 2000. október 16-án egy Gyôrbôl Budapestre tartó autóbusz-utazás során ismerte meg Ginzert. Ginzer magától neki is elmondta az abdai Radnóti-történetet.[428] Csenár Imre még aznap részletesen leírta a hallottakat.[429] A kétoldalas feljegyzés a *Kisalföld*ben megjelent történet és a kanonizált változat mutációja. Új elem benne, hogy Ginzer már Gyôrben találkozott a bori „munkaszolgálatos alakulattal", továbbá, hogy Abdánál negyvenkét munkaszolgálatost lôttek a gödörbe. („22-ôt tudtak azonosítani, ezeket az izraelita temetôben temették el, a többi húsz ott maradt eltemetve."[430])

Mindezek alapján kell véleményt formálnunk a tanú által elmondottakról. A számos felmerülô, nehezen megválaszolható kérdés közül[431] csak néhány, biztosabban megválaszolóval érdemes foglalkoznunk.

11. Az abdai kivégzés helyszíne

Nehéz hitelt adni annak, hogy napközben Gyôrben, délután pedig már az Abdától északkeletre lévô Pinnyédrôl érkezve találkozott ugyanazzal munkaszolgálatos egységgel, amelyrôl ô már ekkor tudta, hogy Borból jöttek. Elképzelhetetlen, hogy ôt az ôrök menet és jövet is átengedték a lezárt területen, hogy a rendelkezésére álló rövid idô alatt azonnal Radnótiról kapott információkat, és hogy ezután azonnal megtalálta ôt. Valószínûtlen, hogy egy futólagos találkozás után nyolc (1945) vagy húsz (1946) hónap elteltével bekövetkezô exhumálás során az abdai tömegsírban felismerhette a költô földi maradványait. Ginzert mint az egyik helyi rendôrt talán kirendelték az abdai exhumálás rendôri felügyeletére, és lehetséges, hogy ez valóban 1945-ben és nem 1946-ban történt. (A kanonizált változat szerint az exhumálásra 1946 nyarán és nem 1945-ben került sor.) Radnótival viszont teljesen valószínûtlen, hogy találkozott.

Bolla Géza és Ginzer László Zoltán által elmondottakban fölfedezni vélem a széles körben ismert irodalmi feldolgozások nyomait és a tiszteletre méltó költôi törekvést Radnóti mártíriumának megörökítésére. Hiteles tanúnak elfogadni ôket azonban nyilván nem lehetséges.

3. Hujber Kálmán, Somogyi Rudolf, Szücs Lajos és Burkus Ferenc

A leggyakrabban idézett, magát közvetlen szemtanúnak mondó tanú Hujber Kálmán gátôr. Ô volt életében a Radnóti-kutatók és újságírók elsô számú interjúalanya és a Radnóti-évfordulók állandó sajtószereplôje, iskolai meghívottja. Az Abda melletti Rábca partján, a gyilkosság színhelyétôl 300-350 m-re lévô gátôrházban lakott 1944 ôszén. Hujber volt az univerzális szemtanú, aki látta a lovas kocsikat, a keretlegényeket, a sírjukat ásó munkaszolgálatosokat, és aki titokban közelrôl megfigyelte a kivégzést is. Elmondása szerint ô volt az egyedüli szemtanú, a hatóságnak ô jelentette elôször a történteket, továbbá jelen volt az exhumálásnál is. A kivégzésre vonatkozó beszámolója közel olyan részletes, mint a gyilkossággal meggyanúsított Bodor Sándor keretlegény beismerô vallomása.

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban Hujber kétszeri meghallgatásáról készült jelentés.[432] Második alkalommal az állambiztonsági szolgálat nyomozói a helyszínen hallgatták meg.[433] A szolgálat végkövetkeztetése azonban az volt, hogy a „Hujber Kálmán által elmondottak" „nem felelnek meg a valóságnak. A gyilkosság végrehajtását közvetlen közelrôl nem nézhette végig. A helyszínt észrevétlenül nem lehetett megközelíteni. A fákon és bokrokon levelek már nem voltak. A terepet jól be lehetett látni. Így a magyar katonák feltétlen észrevették volna."[434]

Hujber vallomását a szolgálat összevetette Bodor Sándor vallomásával. A két „szemtanú" vallomása azonban nem esett egybe, és az ellentmondások esetében a szolgálat Bodor álláspontját fogadta el. Bodornak adott igazat a kivégzés során leadott lövések számát illetôen (Hujber: egyedi lövések voltak; Bodor: sortûzzel kezdôdött), a végrehajtás vonatkozásában és a német katonák részvételének kérdésében (Hujber: két német katona pisztollyal lôtt, Bodor: német katonák nem vettek részt a gyilkosságban).[435] Az állambiztonsági szervezet a nyomozás további szakaszában eltekintett Hujber Kálmán szemtanúságától, és szavait az összefoglaló jelentésben sem idézték.[436] A szervezet úgy tekintett rá, mint aki a kivégzés elôtt látta a lovas kocsikat, a munkaszolgálatosokat és a keretet, de nem csak a kivégzés szemtanújának nem fogadta el, de az általa valóban látottak vonatkozásában sem hivatkozott rá. Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a szervezet egyáltalán nem fogadta el hiteles tanúnak Hujbert, és semmilyen módon nem idézte az általa látottakat.

Tolnai Gábor „három koronatanú"-jának egyike Hujber Kálmán, míg a másik Somogyi Rudolf.[437] (A harmadik Kugler Sándorné). A három koronatanút adatolatlanul idézi úgy, hogy a szó szerinti idézetek és a Tolnai által összefoglaló kiegészítések egymást váltogatják, és így adnak ki egy kerek egész történetet. Visszaemlékezéseik döntôek a kivégzés dátumának meghatározásánál[438] és a kivégzés elôkészületeinek leírásánál. Tolnai a koronatanúk közül Hujbert és Somogyit nevezi meg a gyilkosság szemtanúinak. Hujber így számolt be Tolnainak arról, hogy miként is lett szemtanú: „…elmentem haza, a feleségem ott volt a padlásfeljárón, onnan nem lehetett látni… Nyugodni nem tudtam… lementem, ott a ház mellett van az a fás rész, elmentem, a zsilipcsatornán keresztül mentem, odamentem és ott voltam a csalánban… ott láttam, hogyan csinálták az egészet."[439] A másik „szemtanúról", az 1944-ben tizenöt éves Somogyi Rudolf kômûvesinasról annyit tudhatunk meg, hogy „a gát közelében parittyázott néhány hasonló korú pajtásával,"[440] valamint, hogy „akkor már nem dolgoztunk… csavargott mindenki végeredményben, akinek nem volt munkája".[441] Somogyi Rudolfot és pajtásait is elzavarta az ôrség, de – Tolnai szavai szerint – „ennek ellenére, néhány mozzanatot közvetlenül megôrzött ô is".[442]

Somogyi más helyen közölte pajtásai nevét és a szemtanúság körülményeit is: „Bennünket Szücs Lajossal és Burkus Ferenccel háromszor is elzavartak, végül behúzódtunk a gát hajlatába, ahonnan mindent láttunk".[443] Ebben az esetben Somogyitól a távolságot (kétszáz méter) és a terepviszonyokat (kökénybokros) is megtudjuk.[444]

Hujber és Somogyi beszámolóiból az derült ki, hogy két kivégzésre kijelölt csoport volt: a munkaképes hat-hét fôs csoport ásta a töltés

aljában a tömegsírt, a magatehetetlen 15-16 fôs csoport a töltés tetején várakozott a szekereken. Utóbbiak „nagyobb része” „félhalott” volt, és az egyik szekéren pokróccal letakarva feküdtek. A kisebbik rész a másik szekéren volt.[445] Az egy „méternél nem mélyebb”,[446] „négyszögletes sír”[447] elkészült. Ez után a munkaképes csoport tagjai a keret parancsára „a kocsikról lerakták az élô halottakat”.[448] Akik mozgásképesek voltak, azok egymás után levonultak a töltésrôl, akik nem, azokat két személy karon fogta és levezette.[449] A sírgödör széléhez vezették ôket, és „egymás után”, „egyenként”, körülbelül egy méter távolságról, puskával fejbe (tarkón) lôtték. „Közbe-közben” a közeli Háromszoknya[450] nevû vendéglôbe beszállásolt két német katona (SS-szakácsok) pisztolylyal a már a sírban fekvôkbe lôttek. Összesen 62 lövés dördült el, ebbôl 55 származott a magyar katonák puskájából és hét a német katonák pisztolyaiból. Utóbbi lövések nyomát lehetett látni az exhumálás során a halottak hátgerincén és csípôjén.[451] Egy vagy két fô maradt életben a kivégzés végén. Az ô feladata-feladatuk volt a sír betemetése. Az egyik közülük szökést kísérelt meg, de elfogták. Puskatussal verték agyon ôt (ôket). A négyszögletes sírból „egy kis elágazás nyílott”, oda temették el ôt (ôket). A magyar katonák fejezték be a sír betemetését, és a tömegsírt kevesebb, mint harminc cm-es föld borította.[452] (Hasonlóan mondta el a történteket máskor, másnak is.[453])

Mindezek alapján néhány megjegyzést kell tennünk. Hujber Kálmánnak a lövések számára és azok megoszlására vonatkozó pontos számadata zavarba ejtô. (A kivégzésre váró személyek és a magyar katonák számát illetôen már nem tapasztalható nála ez a precizitás.) A huszonkét meggyilkolt személy közül egy vagy két fôt a magyar katonák agyonvertek. Vagyis ötvenöt lövést adtak le 20-21 emberre, ami annyit tesz, hogy – a számarányaikat tekintve – a háromnegyed részben már magatehetetlen csoport tagjaira személyenként és átlagosan két-három puskagolyót lôttek ki. (A német katonák ezen felül lôttek a már kivégzett és gödörbe került személyekre!) Az ún. exhumálási jegyzôkönyv a huszonkét kivégzett közül összesen kilenc esetben regisztrált fejlövést és két külön esetben haslövést. (Egy test esetében nem dokumentáltak két lövést.) Úgy tûnik, hogy a gyilkosok és gyilkosság szempontjából irracionális volt ennyi (beteg) ember esetében ennyi golyó „felhasználása”. Különösen akkor, ha a szemtanúk szerint a célzott lövések egyenként, közvetlen közelrôl dördültek el, úgy, ahogyan azt az ún. exhumálási jegyzôkönyv adatai is alátámasztják. Mindezt megerôsítik Hulesch Ernônek az exhumálást felügyelô vizsgálóbíróval, a gyôri dr. Zobay Andrással készített interjújában közöltek, miszerint az exhumálás során „Általában csak egy golyónyomot találtunk. De volt olyan

holttest is, ahol feltételeztük, hogy élve került a sírba és úgy fulladt meg, mert nem találtunk golyónyomot."[454]

Somogyi Rudolf szemtanúságával kapcsolatban is számos megjegyzést kell tennünk. Somogyi saját maga közli, hogy ôt és játszótársait a magyar katonák a kivégzés elôtt háromszor elzavarták a helyszínérôl. Ô azonban állítja, hogy a Rábca-gát hajlatából, a kökénybokrok közül ôk hárman látták a kivégzést. A Rábca-gátnak azonban csak egyetlenegy hajlata volt. Kétszáz méteren belül, sem azon túl nem volt további hajlata a Rábcának. A kivégzést pedig éppen ebben a hajlatban hajtották végre. November eleje volt, a szúrós kökénybokrok elveszítették már leveleiket, így takarást alig adhattak. A három pajtás közül a kivégzésrôl egyedül Somogyi Rudolf beszélt, míg Szücs Lajos kizárólag az exhumálásról nyilatkozott. Burkus Ferenc viszont soha sem beszélt sem a kivégzésrôl, sem az exhumálásról, pedig abdai lakos volt és maradt.[455] A születési adatokból látható, hogy Somogyi és Szücs egyaránt tizenöt évesek voltak 1944-ben, viszont Burkus négy évvel volt idôsebb náluk. Burkus tehát már katonaköteles korban volt, nem otthon lett volna a helye.[456] Mindezek miatt a kivégzés vonatkozásában Somogyi Rudolfot nem tartom hiteles szemtanúnak. (Két „pajtását" pedig még kevésbé.) Somogyi emlékezete a kivégzést megelôzôen sok mindent hitelesen megôrizhetett, de véleményem szerint nem láthatta azt, errôl csak mások beszámolója alapján „tanúskodhatott".

Végül említést kell tennünk a Tolnai leírásaiban megjelenô szóhasználatról. Tolnai két koronatanúja a tôlük idézett szó szerinti beszámolóik során a kivégzettek esetében mindig „személyekrôl", „emberekrôl", „illetôkrôl" beszéltek. A kivégzôk esetében pedig magyar és német katonákról beszéltek. Kizárólag Tolnai összekötô szövegében esik szó „munkaszolgálatosokról", „keretrôl" és „SS-katonákról". Mindez arra utal, hogy a szemtanúk nem keret–munkaszolgálatosok „ellentétében" gondolkodtak, az alanyok azonosítása utólagos és az Tolnai által történt. Az általa megrajzolt történeti keretbe helyezi és nevezi el a szereplôket. Ez természetesen bizonyító erôvel semelyik oldalon nem bír, viszont mutatja, hogy a szemtanúknak sem volt fogalma arról, hogy bori munkaszolgálatosok – köztük Radnóti – kivégzésérôl beszéltek.

Kôszegi Ábel rövidebben, de szinte szó szerint a Tolnai által idézettek szerint írja le a kivégzést. Nem nevesített két tanúja „egy fiatalaszszony és a gátôr".[457] Az eddig elmondottak fényében azonban könnyû bennük Kugler Sándornéra és Hujber Kálmánra ismerni. A Somogyi Rudolfnál tapasztalt ellentmondás azonban itt is fennáll, hiszen Kôszegi leírása szerint a kivégzés megkezdése elôtt az egyik katona elkergette Kôszegi tanúit.[458]

4. Fehér Nándor és Kránicz József

Hulesch Ernô 2000-ben a *Tarkólövés* címû könyvének ötödik, egyben utolsó kiadásában egy új közvetlen szemtanút nevezett meg.[459] Az akkor tizenkilenc éves Fehér Nándor[460] abdai lakos elmondása szerint a kivégzés napján az abdai gát környékén társával együtt dolgozott. Öt méterrôl látta a kivégzendôket, köztük egy olyan személyt, aki „fenn ült az egyik szekéren. A saroglya meg volt ereszkedve lefelé. A lábai meg lelógtak. Egy füzet volt elôtte, és abba írt valamit." (A szövegkörnyezetbôl látható, hogy a *Bori notesz* méretû füzetre történik itt utalás.) Fehér Nándor az egyik keretlegényben felismerte a „L-on" lakó legjobb a barátjának bátyját, a nála öt évvel idôsebb „K. Józsefet".[461] Rövid párbeszédük után[462] Fehér Nándor a helyszínrôl eltávozott, és már csak fültanúja volt a kivégzésnek. Az abdai helytörténész, Somogyi Éva segítségével sikerült kideríteni, hogy a Gyôrladaméron lakó „K. József" keretlegény teljes neve Kránicz József. A gyôri levéltárban ôrzött népbírósági peranyaga[463] alapján megállapítható, hogy Kránicz (Gránicz) József[464] szakaszvezetôt két zsidó munkaszolgálatos kivégzésében való részvételért, háborús bûncselekmény elkövetéséért elsô fokon halálra,[465] majd másodfokon tizenöt év kényszermunkára ítélték.[466] Kránicz azonban az emberölést az Abdától körülbelül negyvenhat kilométerre lévô Mosonszentjánoson (ma: Jánossomorja) követte el 1945 januárjában. A népbírósági dokumentumokból minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy Kránicz József szakaszvezetô soha sem tartozott a bori kerethez, a bori maradékot nem kísérte a dunántúli útszakaszon, és semmilyen módon összefüggésbe nem hozható sem a boriakkal, sem az abdai kivégzéssel.[467] (A Hulesch–Fehér beszélgetésre 1989-ben került sor, amikor már Kránicz nem élt, és azt is tudjuk, hogy Hulesch a gyôri levéltárból nem kérte ki Kránicz peranyagát.[468]) Mindezek után Kránicz Józsefet nem tekinthetjük tanúnak, és Fehér Nándort sem abban a vonatkozásban, hogy az abdai kivégzés elôtt beszélt volna vele. Fehér Nándor hiteltelensége pedig azt is jelenti, hogy valószínûleg nem is látta a munkaszolgálatosokat a Rábca partján. A szekéren ülô és a *Bori notesz* formájú füzetben írogató Radnóti alakjának felidézése pedig az irodalmi legendák sorába illesztendô.

A felsorolt közvetlen tanúk közül bizonyítottnak veszem, hogy senkirôl nem állítható megalapozottan, hogy a kivégzés szemtanúja volt. Eddigi ismereteink szerint tehát a kivégzésnek nincs szemtanúja. Bizonyítottnak veszem, hogy a közvetlen tanúk közül Bolla Géza, Ginzer László Zoltán, Kránicz József nemcsak hogy nem voltak a kivégzés szemtanúi, de a kivégzés napján még a környéken sem voltak. A kivégzés idejében a környéken tartózkodó Szücs Lajosnak és a talán ott-tartózkodó Burkus Ferencnek nem ismerjük a kivégzésrôl és annak elôzményeirôl alkotott személyes véleményét, így a közvetlen és a köz-

vetett tanúk körébôl egyaránt kizárhatók. A közvetlen tanúk közé eddig besorolt Hujber Kálmán és Somogyi Rudolf szemtanúságát a kivégzés vonatkozásában nem fogadom el. Bizonyítottnak veszem, hogy valótlanul állították magukról mindezt. (Akárcsak Fehér Nándor tanúskodását Kránicz Józsefrôl.) Mindez ugyan önmagában véve is megkérdôjelezi hitelességüket: azt, hogy a kivégzés elôzményeinek leírásában elfogadhatjuk-e ôket tanúnak? Átminôsíthetôk-e a közvetlen tanú státuszból hiteles közvetett tanúnak? Utóbbi kérdésekre igennel válaszolok. Egyedül az agykárosult Bodor Sándorral kell kivételt tenni, hiszen az ô beismerô vallomását vagy teljes egészében kell elfogadnunk, vagy pedig teljes egészében kell elutasítanunk. A Bodor Sándor által közölteket azonban nem hitelességük, hanem a vallomása által alátámasztott kanonizált változat miatt kell figyelemmel kísérni.

A közvetett tanúk

A abdai gyilkosság közvetett tanúi Kugler Sándorné, Sarmann Ferencné és Horváth Lajosné. Ôk sohasem állították magukról, hogy látták volna a kivégzést. A kivégzés elôkészületeit azonban látták.

1. Sarmann Ferencné

Közülük a menettel a legkorábban Sarmann Ferencné született Galambos Julianna találkozott. A vele készült interjú során részletesen elmondta élményeit.[469] Számomra hitelesen tanúskodott arról, hogy a menet körülbelül ezer, pelerint (malaclopót) viselô zsidó férfibôl állt. A menetet magyar katonák és fiatal német tábori csendôrök kísérték. A menet végén két lovas kocsi haladt: az egyikén élô, a másikon alig élô vagy halott emberekkel. A szekerek a Rábca-híd után rákanyarodtak a gát aljában lévô útra. A magyarok és németek a Rábca-gát abdai szakaszát lezárták. A lövéseket körülbelül hatszáz méterrôl hallotta és azokat sortûzként észlelte. A Háromszoknya vendéglôbe beszállásolt német katonák (a szakácsok) a kivégzésben nem vettek részt. A kivégzést a menet megvárta a Háromszoknya kocsma elôtti térségben, az ún. Kódisgödörben.[470] A kivégzés helyén utóbb egy nagyobb és egy kisebb sírgödröt látott.[471]

2. Kugler Sándorné

Kugler Sándorné született Nagy Ilona a leggyakrabban idézett közvetett tanú. Ô már a Rábca-gáton lévô csoporttal találkozott. Látta a letakart és a súlyos betegeket szállító két szekeret, valamint a töltés oldalában heverô embereket. Hulesch Ernônek arról számolt be, hogy ô semmilyen német katonát nem látott, sôt három magyar katonáról (kivégzôk) és zsidó mun-

kaszolgálatosokról (kivégzettek) szólt. Ô gátat lezáró katonákkal sem találkozott, ugyanakkor lehetetlennek találta, hogy bárki a környéken észrevétlenül elbújhatott volna. Tôle származnak viszont az egyértelmûen Radnótira utaló mondatok, miszerint „Egy ember meg lenn feküdt a töltés oldalában, a bal kezén könyökölt és írt. Hogy mit, azt nem tudom. Hogy ki volt, én azt sem tudhatom. […] Aki a töltésoldalon feküdt, azon olyan darócforma, mintha román ruha lett volna. […] A kultúrház avatásakor azután mindjárt mondták, hogy Radnóti."[472] Kuglerné elmondása szerint a menet nem várta meg a kivégzést a Kódisgödörben, és továbbment, a két lovas kocsi pedig követte ôket Mosonmagyaróvár felé. Az állambiztonsági szolgálat lényegében véve ugyanezt jegyezte fel a vele készült meghallgatásról.[473] Innen kiemelést érdemel, hogy elmondása szerint a kivégzés sortûzzel kezdôdött, majd egyes lövésekkel folytatódott. Az állambiztonsági szolgálat róla szóló jelentése azonban nem tartalmaz Radnótira utaló mondatokat. Az összes tanú közül azonban egyedül Kuglerné adta meg az egyik rekvirált lovas kocsi tulajdonosa, Nagy Ferenc écsi lakos nevét.[474] (Ez, mint ahogyan azt elôzôleg kifejtettem, hamis állításnak bizonyult!)

Kôszegi Ábel név nélkül, de szemtanúként idézte „a gátôrt" (Hujber Kálmánt) és „fiatalasszonyt" vagy „egykori parasztasszonyt" (Kugler Sándornét). Kôszegi rövid leírása szinkronban van az eddig általuk elmondottakkal. Ezt követôen Kôszegi zárójelek között, az addig mondottaktól formálisan is elválasztva, így fejezi be könyvének ezen fejezetét: „Az egykori parasztasszony ma már úgy emlékezik vissza, hogy amikor a gátôrháznak tartott, azon a novemberi napon, látott egy középkorú férfit a munkaszolgálatosok között, aki a szekereknek támaszkodva ült, és írt egy nagy, fekete füzetbe. Amikor visszafelé jött a gátôrrel, akkor a férfi nem írt, csak feküdt a gát oldalában, arccal a bécsi országút felé, és az eget nézte."[475]

Tolnai Gábornak is koronatanúja Kugler Sándorné. Hosszasan idézi ôt a gyilkosságot leíró többi koronatanú által elmondottakkal egybeszôtt módon.[476] Tolnai kételkedve és a Petôfi-legendához hasonlítva, de hosszasan idézve írja le Kuglernének Radnótira vonatkozó visszaemlékezését („aki a töltés oldalán feküdt"; „kifelé fordulva az országútnak"; „noteszféle volt nála"; „elég sovány volt, olyan 30 év körülinek nézett ki"; „rossz magyar katonaruha" volt rajta).[477]

3. Blazsovits Ida és Devecseri Jenő

Huleschnél,[478] Tolnainál[479] és az állambiztonsági szolgálatnál[480] egyaránt koronatanúként jelenik meg Horváth Lajosné született Blazsovits Ida, a Háromszoknya vendéglô tulajdonosának lánya. Ô a gyilkosság elôzményeinek vonatkozásában és az idôpontok meghatározásában elsôdle-

ges, más kérdésekben viszont másodlagos tanú. Látta ugyanis a Háromszoknya vendéglô elôtt a Kódisgödörben délidôben ülô embereket és a töltésen lévô két kocsit, amelyek közül az egyik pokróccal volt leterítve. Ugyanakkor a gyilkosság idején nem volt otthon, és a hazaérkezését követôen a vendéglôtulajdonos lányaként sok mindenrôl elsô kézbôl, de csak hallomásból értesült. Édesanyjára hivatkozva számolt be arról, hogy a náluk beszállásolt két osztrák szakácsot a magyar katonák visszaküldték a gátról, nem mehettek ki a gyilkosság színhelyére és egyébként is csak egy pisztolyuk volt. (A szakácsok este szörnyülködve, de nem résztvevôként számoltak be neki a kivégzésrôl.) Mivel édesanyjától, Blazsovits Marcellától nem maradt fenn visszaemlékezés és a kutatások idején már halott volt, Horváth Lajosné „másodközlései" lettek a fontosak. Horváth Lajosné mindenkinek ugyanúgy mondta el az általa hallottakat, de szavaiból mégis kétféle – egymással ellentétes – következtetést vontak le. Hulesch és az állambiztonsági szolgálat bizonyítottnak látta, hogy a két német (osztrák) katona (szakács) nem vett részt a gyilkosságban, míg Tolnai szerint igen. (Tolnai – a kivégzés vonatkozásában általam hiteltelennek tartott – Hujber és Somogyi „szemtanúságát" támasztja alá Horváthné szavaival.)[481]

A közvetett tanúk sorába tartozik Devecseri Jenô, Blazsovits Marcella nevelt fia, aki mindenesként szolgált a Háromszoknya kocsmában. Hulesch, Tolnai és az állambiztonsági szolgálat egyaránt hivatkozik Devecseri Jenôre. Összességében tôle két részlet tudható meg: a gyilkosok tôle kérték el és neki hozták vissza a szerszámokat,[482] valamint, hogy a gyilkosság után az egyik katona – vélhetôen egy áldozatától elvett – lekvárosüveggel tért vissza.[483] Devecserit az állambiztonsági szolgálat 1971-ben tanúságtételre alkalmatlannak, „szellemileg korlátoltnak" írta le, aki az adott idôben „mezôgazdasági munkával volt elfoglalva".[484] A Huleschnek nyilatkozó Horváthné pedig mint a katonáktól félô és beszélni nem akaró nevelt testvérérôl beszélt.[485]

Összefoglalás

Mindent egybevéve az abdai gyilkosság hét közvetlen (Bolla, Ginzer, Hujber, Somogyi, Szücs, Burkus, Kránicz) és öt közvetett (Fehér, Sarmann, Kugler, Blazsovits, Devecseri) tanúját vettük számba. A közvetlen tanúk közül megállapítottuk, hogy – egy kivétellel – egyikük sem lehetett a gyilkosság szemtanúja. Egyedül a súlyos betegségben szenvedô Bodor Sándor, a feltételezett egyik gyilkos lehetett a szemtanú. Az ô hitelessége viszont betegsége miatt kérdôjelezhetô meg. A közvetlen szemtanúk közül hárman (Bolla, Ginzer, Kránicz) még

a helyszínen sem jártak a kivégzés idején. A többi közvetlen tanú közül ketten (Hujber, Somogyi) igen, de ôk sem láthatták a kivégzést, viszont mindenképpen közvetett tanúk voltak. A közvetlen tanúk közül két fô esetében azonban még ez sem bizonyítható (Szücs, Burkus). Az általam eredetileg is a közvetett tanúk közé sorolt négy fô valóban közvetett tanú volt (Sarmann, Kugler, Devecseri), még akkor is, ha egyikük (Blazsovits) a kivégzésrôl csak hallomásból szerzett tudomást.

Nem tudunk tehát arról, hogy az abdai gyilkosságnak lett volna hiteles szemtanúja. Az egyetlenegy bizonytalan szemtanú (Bodor) és rajta kívül az összesen hat hiteles közvetett tanú azonban egyértelmûen bizonyítja az abdai kivégzés tényét. A tanúk közlései alapján leírható a gyilkosság története is. Számos részlet tisztázatlan maradt ugyan, de több lényeges kérdés megválaszolhatóvá lett. A tanúvallomásokból változatlanul nem tudjuk meg, hogy mikor (év, hónap, nap) történt a gyilkosság. Egyértelmû viszont, hogy nem volt tudomásuk arról, hogy milyen zsidó menetet láttak és kik voltak a munkaszolgálatosok. Nem tudták azonosítani a bori menetet és a kivégzetteket, köztük Radnóti Miklóst.

14. Az abdai gyilkosság elkövetői

Német katonák és a szakácsok

Az állambiztonsági szolgálat megállapítja, hogy a gyilkosokon túl „a gyilkosság végrehajtásának a két lovas kocsi gazdáján és a német katonákon kívül más szemtanúja nem volt”.[486] De kik lehettek a német katonák?

A szolgálat Tolnai Gábor kifejezett kérésére nyomozott a német katonák személyének megállapítása érdekében is.[487] Annyit állapított meg, hogy az „Egész Dunántúl védharcát a 6. német hadsereg folytatta. [A] Dunántúl északi részén a 96. és a 711-es gyalogos hadosztályok, valamint a 6. páncélos és a 3. lovas hadosztályok vonultak a kérdéses idôben át”, valamint hogy „A német alakulatok parancsnokai nem ismertek”.[488] A szolgálat ismerte a gyilkossággal összefüggésbe hozott két német katona nevét is (Brunó és Albert).[489] A dossziéból azonban ennél több információ nem derül ki róluk.

Tolnai, Kôszegi, Hulesch és saját kutatásaim alapján sem tudunk róluk többet. Tolnai a Háromszoknya vendéglô tulajdonosának lányára, Horváth Lajosnéra született Blazsovits Idára hivatkozva közli, hogy

a „vendéglôtôl három kilométerre Gyôr felé, ugyanazon oldalán az országútnak […] SS légelhárító üteg volt elhelyezve. A légelhárító üteg tábori konyhája – a gulyáságyú – viszont a vendéglô udvarán állott. Itt teljesített szolgálatot szakácsi minôségében két bécsújhelyi SS-közlegény."[490] Tolnai a magyar katonák mellett a két SS-szakácsot nevezte meg Radnóti gyilkosainak. Tolnai ennek alátámasztására megemlítette az abdai Furmann Jánost[491] (neve helyesen: Fuhrmann János). Ô volt az a személy, aki Horváth Lajosné édesanyjával együtt közvetlenül a kivégzés után találkozott a gátról visszafelé jövô német szakácsokkal. Tolnai Hujber gátôr szemtanúságát elfogadva tényként állította, hogy a német szakácsok részt vettek a gyilkosságban, de ezt letagadták a Háromszoknya kocsma lakóinak. A gáton történô találkozásról kizárólag Horváth Lajosné elmondásából értesülünk, mivel sem édesanyja, sem pedig a továbbra is Abdán élô Fuhrmann János nem szólalt meg. (Tolnai 1984-tôl kezdve említést sem tesz a kanonizált változatba általa belekerült német katonákról vagy osztrák SS-ekrôl.)[492]

Horváth Lajosné azt mondta, hogy 1944 novemberében a Háromszoknya vendéglôben „a német szakácsok: az Albert és Brunó, a két pék és Herman, a földmûves laktak… Esténként velük volt a flakkosok bevásárlója is."[493] Továbbá, hogy „az SS-ek csak februárban váltották fel a flakkosokat, miután a légvédelmisek januárban elmentek".[494] Horváth Lajosné interjújából egyértelmûen kiderül az is, hogy a flakkosokhoz, azaz a légvédelmi alakulathoz tartozó Albert és Brunó ártatlanságát teljes mértékben elfogadta. Elfogadta édesanyja és a szakácsok személyes közlései alapján.

Sarmann Ferencné azt közölte az általam készített interjúban, hogy „1944 végén német katonák voltak nálunk és a közeli Káptalanmajorba[495] beszállásolva. Németekkel volt tele a kocsmaszoba. A konyhájuk az udvaron volt, ott fôztek-sütöttek. Német szakács volt a magas Brunó és az alacsonyabb Albert, a Herman pedig beszerzô volt."[496] Sarmanné mindehhez azt is hozzátette, hogy a zsidó menetet magyar és német katonák kísérték, majd pedig a kivégzés során együtt ôrködtek a gáton. Ruházatuk leírása alapján azonban a német katonák lehettek tábori csendôrök is.

Magyar katonák

Kôszegi Ábel mûvében végig úgy fogalmaz, hogy egyértelmû a véleménye: az abdai kivégzést magyar katonák hajtották végre. A legtöbbet azonban errôl könyvének utószavából tudhatunk meg. Kôszegi itt mondja el, hogy Dienes András irodalomtörténész, Radnóti-kutató tragikus halála miatt és nyomdokain haladva kezdte meg saját kutatá-

sait. Azt írja, hogy „csupán egyetlen tényt tudott Dienes Andrástól: Radnótit nem német, hanem magyar katonák ölték meg”.[497] A tény mibenlétérôl azonban sem Dienestôl, sem Kôszegitôl nem tudunk meg semmit.

Radnóti Miklós abdai exhumálása és budapesti temetése idején számos újságcikk tett említést a gyilkosokról. A Magyar Távirati Iroda elôdje, az Ortutay Gyula által irányított Magyar Országos Tudósító Radnóti Miklós temetésérôl kiadott hivatalos közleménye szerint a költô „a nácizmus szörnyû tömeggyilkosságának esett áldozatul”.[498] Az exhumálásról beszámoló *Szabad Nép* „nyilas gyilkosokról”,[499] a temetésrôl író *Új Szó* „náci tömeggyilkosokról”,[500] a *Világ* „nyilasokról” írt.[501] A Gyôrben megjelenô *Dunántúli Szabad Nép* szerint Radnóti és huszonegy társának megöléséért a „kísérô katonák” a felelôsök.[502] Tolnai Gábor Radnóti exhumálása után írt újságcikkében „fasiszta” és „karszalagos” gyilkosokról tett említést.[503] Ugyancsak ô, a mártír költôkrôl írt és 1947-ben megjelent kötetben pedig – egy elôttünk ismeretlen szemtanú közlésére hivatkozva – „magyar katonákat” tesz felelôssé a gyilkosságért.[504]

Összességében megállapítható, hogy a gyilkosok hovatartozásának vonatkozásában a források számos ponton megegyeznek és eltérnek egymással. Egyértelmûnek tûnik, hogy Gyôr légvédelmét ellátó egyik német légvédelmi (flakkos) üteg hadtáp alakulata lakott a Háromszoknya vendéglôben. A végig keresztnevükön emlegetett és szakácsnak, péknek, beszerzônek mondott személyek németek vagy osztrákok (bécsújhelyiek) voltak. Nem tartoztak viszont SS-alakulathoz. Horváth Lajosné szerint puskájuk nem is volt, csak pisztolyuk (karabélyuk).[505] A sokak által idézett és a gyilkosság gyanújába keveredett német–osztrák szakácsok, valamint az egyetlenegy személy által említett német katonák (tábori csendôrök) személyének megállapítása nem történt meg.

Az exhumálást követô években megelégedtek azzal, hogy fasiszták, nyilasok, nácik, magyar katonák követték el a tömegkivégzést. A költôt a nácizmus és fasizmus áldozatának tekintették. Tolnai publikálása nyomán (1969) terjedt el a magyar katonák („Horthytól örökölt Szálasi-katonák”[506]) és német SS-katonák közös gyilkosságának az elképzelése. Kôszegi (Dienes) nem sokkal késôbb (1972) kizárólag magyar katonáknak tulajdonította a gyilkosságot. Ezt támasztották alá késôbb Hulesch kutatásai. Az állambiztonsági szolgálat nem talált olyan hiteles tanút, aki látta volna a német katonák gyilkosságban való részvételét. A szakácsok után azért sem folytatta tovább a nyomozást, mert kizárólag öt magyar keretlegényt gyanúsított meg a gyilkosság elkövetésével.

A magyar katonák mellett részt vehettek a gyilkosságban a szakácsok vagy esetleg más német katonák. Egyedül az tûnik egyértelmûnek, hogy SS-katonák nem vettek részt a gyilkosságban. Tehát arra a nem lényegtelen kérdésre, hogy kik voltak Radnóti gyilkosai, jelenleg azt tudjuk válaszolni, hogy magyar katonák voltak, akik német katonákkal együtt vagy nélkülük gyilkoltak.

15. Cságoly Tibor és Purussi

Hatvannyolc munkaszolgálatos abdai kivégzése

Az abdai kivégzés említése során több helyen is felmerült egy eddig nem tárgyalt és a kivégzést más összefüggések közé helyezô adatsor. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban, az 1971-ben kelt elsô összefoglaló jelentésben többek között ez áll: „Cságoly Tibor V-56532 sz. dossziéjában a körözöttek listáján találtuk Purussi fhdgy. személyét, aki »Abdán mint szd. parancsnok a munkaszolgálatosok kivégzésére parancsot adott és [abban] személyesen részt vett«.– A Gyôr megyei RFK Politikai osztályán 1970 augusztusában a fenti anyag iránti érdeklôdésünkre azt a választ adták, hogy náluk Radnóti Miklósra és társaira vonatkozó anyagok nem fekszenek el."[507] Szita Szabolcs történész az 1989-ben megjelenô *Halálerôd* címû könyvének lábjegyzetei között pedig az olvasható, hogy „Abdán Purussi fôhadnagy századparancsnok adott parancsot 68 munkaszolgálatos kivégzésére".[508] Mindkét forrás egyértelmûen az 1944. november eleji, abdai kivégzéssel összefüggésben tesz említést Cságoly Tiborról és Purussi fôhadnagyról.

A második forrás által említett, Abdán kivégzett „68 munkaszolgálatos" számadathoz nagyon közeli adatot közölt az *Új Élet* 1946. augusztus 1-jei számában közzétett hitközségi felhívás. Az újság azt írta, hogy „Az itt felsorolt 22 holttest egy része a jelenleg Abda községben exhumálás alatt álló valószínûleg több mint 60, hungaristák által meggyilkolt munkaszolgálatosnak. A többi, exhumált holttest adatait, amint azokat az ügyészség rendelkezésre bocsátja, közölni fogja a gyôri Szentegylet. Valószínû, hogy ezek a munkaszolgálatosok Bór-ból [sic!] tértek vissza és mint betegek maradtak Abdán, ahol a felszabadulás elôtt a hungaristák gyilkolták le ôket…".[509] Vagyis a gyôri izraelita hitközség felhívásának elején közölte, hogy 1946. június 25-én eltemette a huszonkét, Abda községben exhumált meggyilkolt munkaszolgálatost. Közölte továbbá a huszonkét exhumált fô adatait. Ezt követôen pe-

dig ugyanitt még arról adott hírt, hogy az exhumálás nem fejezôdött be, az tovább folytatódott és a hirdetés közzétételének idején is folyik. A hungaristákat nem csak a már exhumált és eltemetett huszonkét fô, hanem a velük együtt „több, mint 60" munkaszolgálatos meggyilkolásáért is felelôssé teszi. (A abdai exhumáltakról a hitközség nem tett közzé további listát.)

Az állambiztonsági szolgálat és Szita Szabolcs egyaránt pontosan megadta az általuk idézett szövegek forrását. A források után hat levéltárban és egy bíróságon folytatattam kutatásokat.[510] Ennek során négy személy került képbe: a források által említett Cságoly Tibor és Purussi, valamint velük összefüggésben Sulin György és Prevenka Sándor. Közülük a legtöbbet Cságoly Tibor hivatásos honvéd századosról tudunk.

Az amerikai születésû Cságoly Tibor textiltechnológus Budapesten elvégezte a katonai akadémiát, és 1934-tôl hivatásos katonatisztként szolgált – derül ki a rendezetlen, szétszedett állapotban lévô, több személy népbírósági anyagát is vegyesen tartalmazó dossziéból.[511] Cságolyt a Nyugat felé menekülô budapesti Ruházati Anyagszertárral együtt helyezték Kapuvárra 1944 novemberében. Itt a Hungarista Légió Gyûjtôkeretéhez került parancsnoki beosztásban. 1945 januárjában helyezték Gyôrbe, ahol ô lett a Hungarista Légió legmagasabb rangú tisztje.[512] Peranyagából nem derült ki, hogy mikor és hogyan ment Nyugatra. Más forrásból annyit tudunk, hogy az egyik legnagyobb németországi magyar hadifogoly- és civil gyûjtôtáborba, a Passautól harminc kilométerre délre lévô Pockingba került. Az amerikaiak által felügyelt táborból 1945. október–novemberben tért vissza Magyarországra, mint arról a vele együtt hazaérkezô egyik katonatársa a Politikai Rendészeti Osztály dél-budai internálótábori kirendeltségének beszámolt.[513]

Cságoly Tibor háborús bûncselekmények elkövetése miatt többször állt népbíróság elôtt. Elôször a Budapesti Népbíróság ítélte el árpádsávos karszalag viseléséért, a „nyilas karlendítés megkövetéséért" és közelebbrôl nem részletezett „légió parancsnoki minôségében tanúsított magatartása miatt". A hároméves börtönbüntetését 1946. július 22-én, az abdai exhumálás és temetés után körülbelül egy hónappal szabták ki.[514] Több, mint két év múlva Cságolyt a gyôri népbíróság elé állították, ahol 1948. szeptember 9-én ismét háborús bûncselekmények elkövetése miatt ítélték el. Megállapítást nyert ugyanis, hogy Cságoly a Gyôr melletti – ma Gyôrhöz tartozó – likócsi pusztán[515] tizenöt zsidó személy kivégzését ellenôrizte 1945 márciusának elsô napjaiban. (Abban tevôlegesen nem vett részt.) A gyilkosságokat a hírhedt és késôbb kivégzett Strahlendorf (Stráhlendorf) Gyula[516] és különítménye hajtotta végre. A Dunába lôtt áldozatok személye ismeretlen ma-

radt. Cságolyt hat év kényszermunkára ítélték,[517] míg a jogorvoslati fórum két évvel lerövidítette büntetésének hosszát.[518] Végül a Budapesti Megyei Bíróság összbüntetésként hat év négy hónapban állapította meg szabadságvesztésének idejét.[519] (A teljes vagyonelkobzás, nyugdíjigény elvesztésével járó állásvesztés és a politikai jogok gyakorlásának tíz évre történô elvesztésének meghagyása mellett.) Az abdai kivégzéssel vagy bori munkaszolgálatosok megölésével kapcsolatban a 241 oldalas vegyes peranyag azonban semmilyen utalást nem tartalmaz, és Purussi fôhadnagy neve sem olvasható az anyagban.[520]

Cságoly elvileg 1953 áprilisában szabadult a Budapesti Országos Büntetôintézetbôl. Operatív kartonja szerint „az 1956-os ellenforradalom során disszidált".[521] További források szerint Ausztriába, majd az Amerikai Egyesült Államokba távozott. Cságoly Tibor m. kir. századost az Egyesült Államokban politikai menekültként tartották számon a horthysta és hungarista katonákat, csendôröket tömörítô Magyar Harcosok Bajtársi Közösségében (MHBK). A magyar „Legfelsôbb Bíróság 1994. május 9-én mindhárom ítéletet hatályon kívül helyezte, és a háborús bûntettek vádja alól felmentette, mert »nem követett el bûncselekményt«".[522]

Az ÁBTL-ben megtalálható egy olyan vizsgálati dosszié nyoma, amelyben Cságoly Tibor és „Puruszi" neve együtt szerepel. A dosszié a „Prevenka Sándor és tsa." nevet viseli.[523] A levéltári nyilvántartás szerint a dossziét 1989-ben bezúzták.[524] Az ügyben született népbírósági ítélet számán kívül semmit nem tudunk sem Prevenka Sándorról, sem pedig magáról az ügyrôl.[525] A dossziéról készült ugyanezen feljegyzésben azonban szerepel egy harmadik név, Sulin Györgyé. Sulin 1940. április 17-e és 1945. április 1-je között mint továbbszolgáló ôrmester teljesített szolgálatot a hadseregben, ahol „beosztottjaival kegyetlenkedett, több kikötést és megbotozást végzett".[526] Külön dossziéjából mindössze annyi tudható meg, hogy 1944 novemberében a szentkirályszabadjai repülôtéren szolgált, és ott nagyon szigorúan lépett fel.[527] A Legfelsôbb Bíróság Sulint 1950-ben tíz hónap börtönre ítélte, de ítélete hiányzik, így nem tudni, hogy mit takar a terhére megállapított népellenes bûncselekmény elkövetése.[528] Azt tudjuk még róla, hogy 1965-ben a barcsi halászati termelôszövetkezet elnöke volt.[529]

Szita Szabolcs is pontosan megadta a hivatkozott forrásának számát: egy, a Gyôr-Moson-Sopron Megyei Levéltárban ôrzött népbírósági dosszié számát.[530] A bonyolult és a Gyôr-Moson-Sopron Megyei Bíróság Irattáráig, valamint a Belügyminisztériumig elvezetô kutatás végeredménye viszont negatív: a dossziénak nyoma veszett.[531]

A 60-68 zsidó munkaszolgálatos abdai kivégzésének azonban más forrása is létezik. A Tószigeti-Csilizközi járás fôszolgabírája 1944. október 23-án azt jelentette az alispánnak, hogy Abda községben gyôri, budapesti és erdélyi menekültek ugyan vannak, de német és magyar katonaság nincsen.[532] Egy hónappal késôbb az abdai körjegyzô viszont már azt jelentette felettesének, hogy a községben magyar és német katonák is állomásoznak. A körjegyzô azt írta, hogy a községben a következô „katonai személyzet van elhelyezve: 1. M. királyi 101. honvéd zászlóalj harmadik százada, 140-es létszám, 10 tiszt, 50 db ló, lefoglalt 20 szoba. – 2. Német nehéz légvédelem, 120 fô legénység, 5 tiszt, lefoglalva 7 lakás. Német vasútépítô század 3 tiszt, 62 legénység, 7 lakás lefoglalva. Német fényszórók, 1 tiszt, 10 ember, 2 lakás lefoglalva".[533]

A korábban idézett abdai tanúk visszaemlékezéseibôl tudjuk, hogy a bori menet megérkezésének idején a német légvédelem katonái (a flakkosok) Abdán a Káptalanmajorban és a Háromszoknya vendéglôben tartózkodtak. Az abdai kivégzés kapcsán hosszasan szóltam már a német légvédelmi alakulathoz tartozó Brunó és Albert szakácsokról. Jelenlétük tehát egyértelmûen igazolható. Az is ismeretes, hogy Abdára 1940–1941-ben zsidó munkaszolgálatos vasútépítô alakulatot vezényeltek. A visszaemlékezôk szerint néhány hónapig, 1940 telén itt tartózkodó munkaszolgálatosokat különbözô családoknál szállásolták el, majd épségben hazatérhettek.[534]

Valamilyen zsidó munkaszolgálatos alakulat azonban állomásozott Abdán 1944. november környékén. Hulesch Ernô megszólaltatta az abdai jegyzôségen dolgozó irodatisztet, a korábban már többször idézett Horváth Lajosnét született Blazsovits Idát. Ô arról tanúskodott, hogy „Egész más csoport volt az a hatvan. Ôket nem jelentette be parancsnokuk a jegyzôségen, hogy itt dolgoznak a községben. Mi se élelmiszerjegyet, se szállást nem is biztosítottunk a részükre. A nagyobb pajtákban voltak elhelyezve." […] „A vasúton, a síneken dolgoztak valamit."[535] Nem nevezte meg, de a vele készült beszélgetésbôl egyértelmûen kitûnik, hogy fogvatartott emberekrôl és nagy valószínûséggel zsidó munkaszolgálatosokról van szó. Horváthné a „csoportnak" egyik napról a másikra történô, hirtelen eltûnésérôl beszélt: „senki se tudta megmondani, hogy hová mentek el".[536]

Az 1944-ben Abdán állomásozott munkaszolgálatos egység egyik tagjának nevét is ismerjük. A munkaszolgálatosok ugyanis szénnel készült portrékat készítettek a helybeliekrôl. Szabó Andrásné Blazsovits Margitról fennmaradt a róla készült szénrajz, „Somogyi J. 1944" aláírással.[537]

A zsidó munkaszolgálatos Adler Elek[538] 1944. november 8-án kelt levelezôlapja alapján tudjuk, hogy a Budapestrôl Mosonmagyaróvárra tartó gyalogmenetek nemcsak átvonultak Abdán, de napokig ott is tartózkodtak.[539] Adler legalább két éjszakát töltött Abdán, és továbbment november 9-én Mosonmagyaróvárra.[540] A bori menet áthaladásának idôszakában tehát más munkaszolgálatos századok is voltak itt, de parancsnokaik nevét és tevékenységét sajnos nem ismerjük.

A felsorolt források egybeillesztése után azt tudjuk megállapítani, hogy 1946-ban (*Új Élet*), 1971-ben (állambiztonsági szolgálat), 1989-ben (Szita) és 2000-ben (Hulesch) egyaránt elôkerült egy olyan verzió, miszerint Cságoly Tiborral összefüggésbe hozható egy Purussi nevû hungarista fôhadnagy és századparancsnok személye, aki 1944 novemberében vagy 1945 elején (a felszabadulás elôtt) Abdán parancsot adott 60-68 zsidó munkaszolgálatos kivégzésére. A több mint hatvan munkaszolgálatos közül huszonkét fôt 1946 nyarán exhumáltak és eltemettek a gyôri izraelita temetôben. A többi munkaszolgálatos exhumálása pedig 1946 szeptemberében még folyamatban volt. Abdán nem csak 1940–1941-ben, de 1944 ôszén is volt egy – mintegy hatvan fôbôl álló – zsidó munkaszolgálatos, vasútépítô század. Veszteséget nem szenvedtek, viszont hirtelen ismeretlen helyre vezényelték át ôket. Abdán áthaladtak a Gyôrön át délrôl és keletrôl érkezô és Mosonmagyaróvár felé haladó munkaszolgálatos századok. Rajtuk kívül ugyanebben az idôszakban Abdán éjszakáztak a Budapestrôl elindított és szintén Mosonmagyaróvárra tartó zsidó menetek. Ôk itt több napra meg is pihentek. Mindezek, de különösen az 1946-os, 1971-es és 1989-es források alapjaiban kérdôjelezik meg az abdai kivégzés kanonizált változatának hitelességét. A hivatalos változattól való eltérés a szerzôk által megnevezett források alapján lenne cáfolható vagy bizonyítható.

A források pontos levéltári iktatószámokra, dossziészámokra és tanúkra hivatkoznak, vagy pontatlanul nevezik meg forrásaikat. A hivatkozott levéltári források egy része azonban már 1970-ben (állambiztonsági szolgálat) vagy ma elérhetetlen: elvesztek vagy megsemmisültek.[541] A források másik, fennmaradt része töredékes és feltehetôleg szelektált formában érhetô csak el. A megtalált elsôdleges levéltári források alapján tehát nem bizonyítható, hogy Abdánál bármikor kivégeztek volna 60-68 zsidó munkaszolgálatost. A másodlagos források pedig túl kevés és pontatlan információt közölnek arról, hogy érdemi módon megkérdôjelezhetô legyen a kanonizált változat.

16. A dunántúli menet Abda és Zurndorf között

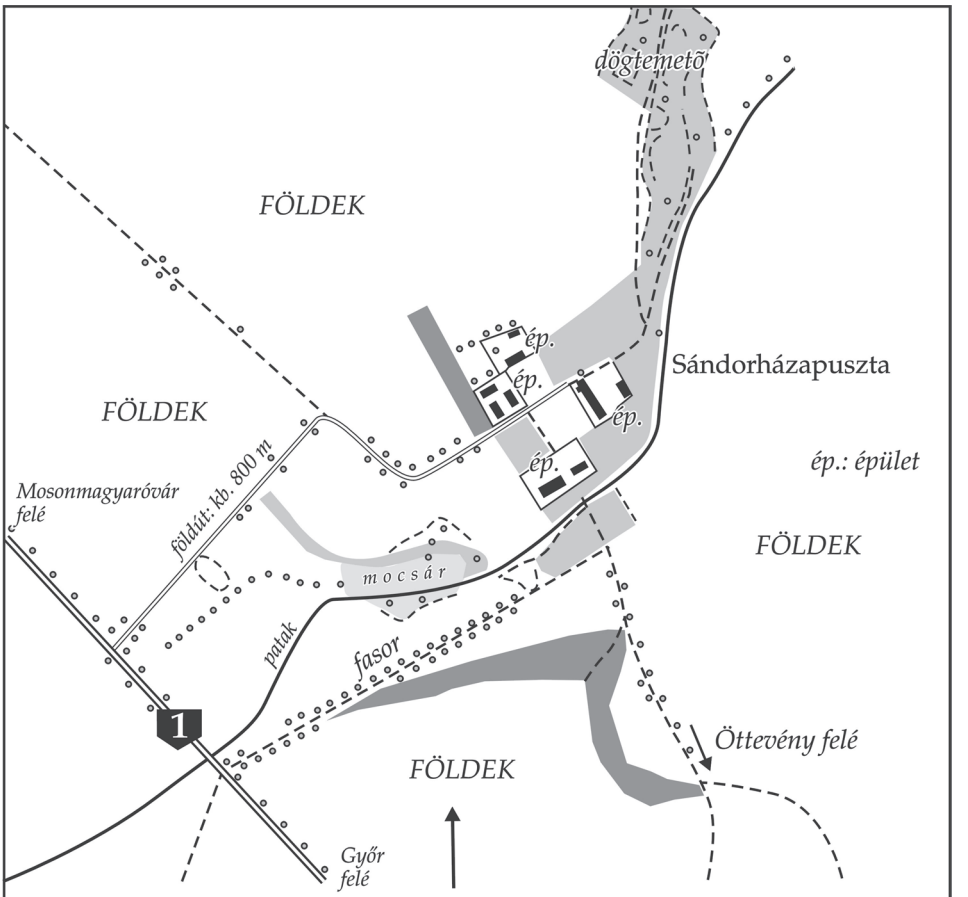
Radnóti Miklós és az abdai kivégzés története itt látszólag véget ér. Ezen a ponton a költô halálával foglalkozó irodalom szûkszavú lesz, de abban továbbra is fellelhetôk fontos információk. Az életben maradt bori munkaszolgálatosok szempontjából viszont semmi nem ért véget Abdánál, és a dunántúli menet tovább folytatta útját.

A dunántúli menet Gyôr után és Mosonmagyaróvár elôtt egy éjszakát a szabad ég alatt töltött. Az abdai kivégzésrôl könyvet író és a környéket jól ismerô Gerencsér Miklós forrásmegjelölés nélkül azt közölte, hogy a munkaszolgálatosok az Abdához tartozó Pillingérpuszta[542] majorsági épületeiben töltötték az éjszakát.[543] Egressy Károly vasegerszegi lakos, volt bori szakaszvezetô szerint azonban „az éjszakát Öttevény határában töltötték".[544] Ezt támasztja alá Kotroczó Ignác kiskunfélegyházi volt bori szakaszvezetô is, aki a szállásokra vonatkozóan részletes helymegjelölést adott. Elmondása szerint „Gyôr után körülbelül 15 km-re egy község határában a szabad ég alatt" volt a szállás.[545] Rezsneky Mihály bori keretlegény konkrétan meg is nevezte az Öttevény határában lévô „Sándorpuszta" helységet.[546] Az állambiztonsági szolgálat összefoglaló jelentésében annyit jegyzett meg errôl, hogy a bori munkaszolgálatosok „Öttevény és Sándorpuszta térségében, a szabad ég alatt éjszakáztak".[547]

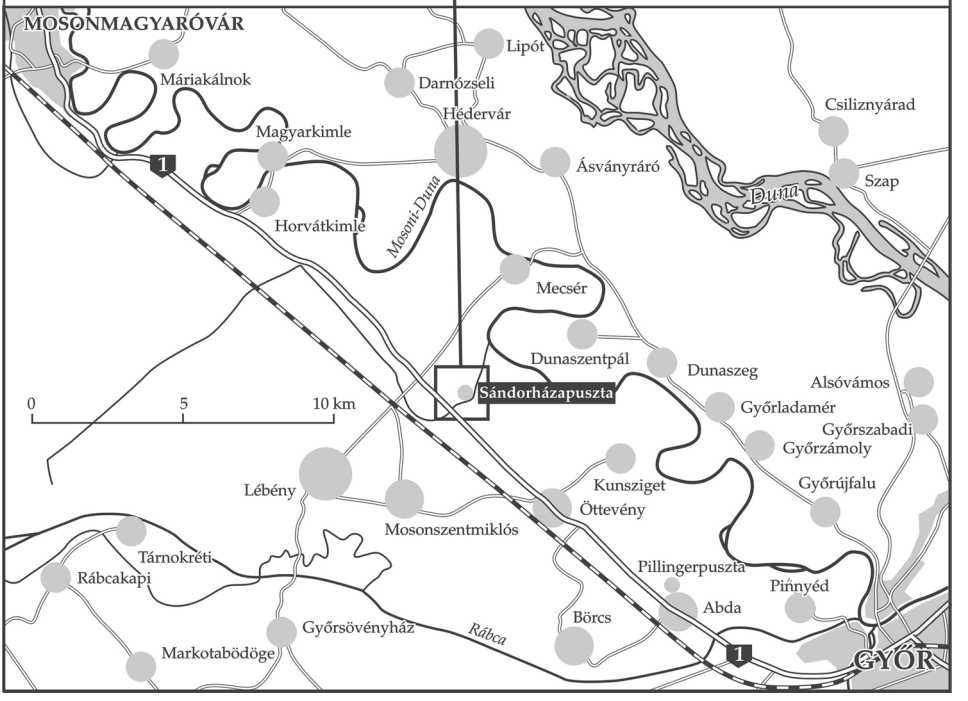
Mindezek alapján szinte biztosra vehetô, hogy a menet Mosonmagyaróvár elôtti utolsó éjszakáját nem a Gyôrtôl 6,1 km-re lévô Abdán, hanem a Gyôrtôl 11,7 km-re lévô Öttevény határában töltötte. (A munkaszolgálatosok és a keret tehát nem az abdai Pillingérpusztán, hanem az Öttevényhez tartozó Sándorházapusztán éjszakáztak.)

A kisalföldi „pusztában" ma is létezik az Öttevényhez tartozó Sándorháza vagy Sándorházapuszta.[548] Az Öttevénytôl 3,7 km-re, a Mecsér–Lébény útelágazás közelében lévô majorság egy patak mellett, a mûúttól nyolcszáz méterre található. A villannyal és számos fúrt kúttal ellátott majornak sok gazdája volt az elmúlt évtizedekben.[549] A hajdan több családnak szállást adó, ma romos állapotban lévô épületek mellett már csak méhészkedés folyik.

A munkaszolgálatosoknak Mosonmagyaróvár elôtti utolsó szállása – Tarjánpusztához hasonlóan – minden szempontból alkalmas pihenôhely lehetett. Sándorházapuszta jól megközelíthetô helyen, két falu között majdnem félúton és a mûúttól éppen olyan távolságra helyezkedik el,[550] hogy avatatlan szemek nem látnak el odáig. A gazdasági épületekben és azok környékén, a szabad ég alatt bôven lehetett hely, és az elcsigázott munkaszolgálatosok ôrzésének is kedveztek a terület földrajzi adottságai.

12. A bori menet Sándorházapusztán

A Sándorházán eltöltött éjszaka utáni napon a bori menet beért Mosonmagyaróvárra.[551] A mosonmagyaróvári Kühne Mezôgazdasági Gépgyárban dolgozó zsidó munkaszolgálatos, a késôbb a mauthauseni koncentrációs táborba került Rehberger Imre látta a beérkezô menetet. Fennmaradt leveleinek egyikében azt írta, hogy „A legborzasztóbb, amit meg kell említenem: Szerbiából »Bor«-ból jött munkaszolgálatos különítményt. Meggyötört, lerongyolódott, felismerhetetlen emberek életem egyik legnagyobb megrázkódtatása volt. Ôk már akkor úgy néztek ki, mint Mauthausenben az élô halottak."[552] A szintén ebben a gyárban dolgozó Rosenberger József zsidó munkaszolgálatos visszaemlékezésében ezt írta: „Egyszer, mikor éppen ebédeltünk, láttam, hogy megy egy csoport az országúton, lehetett 30 ember. A csoportban volt az anyám testvére, Rechnitzer Ernô[553] egykori zalaegerszegi lakos, Borból jöttek, ahol egy bányában dolgoztak. A hátukon csak egy pokróc volt, a lábaik rongyokkal voltak betekerve."[554] Mayerbeck László mosonmagyaróvári lakos, neves helyi sportember leírása szerint „…1944 ôszén a Bori-táborból [sic!] hajtották a magyar munkaszolgálatosokat Németországba. A Fehér Ló Szálloda[555] elôtt megálltak pihenni, ültek a járda szélén. Ahogy ott nézelôdtem, megláttam közöttük két mosoni fiút, Wittmann Ottót és Rosenbaum Misit.[556] Óvatosan odasomfordáltam és megkérdeztem: hozzak-e valamit, cigarettát, vagy mást? A következô pillanatban odajött egy tábori csendôr és rám üvöltött, hogy takarodjak, mert ha nem, akkor belém lô!"[557]

A bori munkaszolgálatos csoporttal a Budapestrôl Mosonmagyaróvárra vezényelt munkaszolgálatosok is találkoztak. Fleischer Ernô[558] eredetileg Kôszegen és Lesencetomajon állomásozó, 240 fôs százada november 10-én érkezett meg Mosonmagyaróvárra. Itt látta, ahogyan megérkezett az általa körülbelül nyolcszáz fôre becsült bori munkaszolgálatos csoport. Visszaemlékezésében „kiéhezett, félig agyonvert emberek"-nek írta le ôket.[559]

A bori menet mosonmagyaróvári érkezésérôl Kövesi Tibor munkaszolgálatos tanúnyilatkozatában[560] is fennmaradtak részletek. Az egyik nem bori munkaszolgálatos századdal már Mosonmagyaróvárra vezényelt Kövesi ugyanis 1944. november 8-án itt találkozott Lebovits (Lugosi) Lajos bajai bori munkaszolgálatossal. (Kövesi késôbb hivatalosan igazolta, hogy együtt kerültek koncentrációs táborba.) Kövesi akkor ismerte meg Lebovitsot, amikor „a bori munkaszolgálatosokkal a mosonmagyaróvári Kühne gyár területén lévô gyûjtôtáborba érkeztek [érkezett]. Félelmetes látványt nyújtó menet volt, szinte nem volt emberi formájuk! […] Ettôl kezdve végig együtt voltam nevezettel. Másnap – 1944. november 9-én – vagonokban elvittek bennünket Flossenbürgbe, az ottani koncentrációs táborba."[561]

Fennmaradt egy további visszaemlékezés is a boriak mosonmagyaróvári megérkezésérôl. Az Ortutay Gyula hagyatékában fellelt egy oldalas, géppel írt, de keltezés és aláírás nélküli feljegyzés írója Földes Béla budapesti lakos.[562] Földes ezt írta: „1944. november 7. Mosonmagyaróvár, d.e. 11 óra. Állunk menetkészen 17-én a 101/67. MÁV mûszaki munkásszázadból a Bauxitgyár udvarán. Abban a szerencsében részesültünk, hogy az úgynevezett svájci mentességi levéllel visszamegyünk Pestre. (Elôzôleg már vasárnap a többi körülbelül 2500 ami ott összegyûlt munkaszolgálatosokat [sic!] már átadták a németeknek, akik egy félóra járásra álltak a várostól.) Egyszerre nagy sürgés-forgás támad, katonák jönnek-mennek, körülnéznek, majd elmennek, érdeklôdünk, hogy mirôl van szó, mondják jönnek a boriak, az úgynevezett elsô lépcsô. És jöttek… négyes sorokban, borzalmas állapotban, mint a csontváz brigád. Úgy mentek, mintha az Andrássy úton meneteltek volna, kétoldalt sûrûn megrakva katonákkal, akiknek a vállukon puska és kezükben furkósbot. Elôször nem értettük meg, hogy miért kell a furkósbot, de nemsokára megtudtuk. 2500-an indultak el és kb. 1200-an érkeztek ide, a többit útközben lelôtték. Egy állomással elôbb Abdán Radnóti Miklóst, mert leült, szintén lelôtték. Az 1200 emberbôl talán háromnak volt cipônek nevezhetô valami a lábán, a többi mezítláb, se sapka, se csomag. A nadrág bokán felül elkopva, de elöl-hátul a kabátjukon ráfestve 30 cm-es átmérôjû sárga csillag. Dûlôutakon hozták ôket, hogy a lakosság ne lássa, elôbb a németek rabolták ki ôket, aztán a nyilasok, még zsebkendô sem volt náluk. Nem messze haladtak át az udvaron és integettek, hogy éhesek, erre mi elôvettük az összes kenyeret, ami nálunk volt a hátizsákban és kiraktuk az útra, ahol jöttek, erre vagy 30-an kirohantak az addig fegyelmezett sorból és egymást ütve és harapva harcoltak a kenyérér [sic!], most tudtuk, hogy mire kell a furkósbot. A katonák agybafôbe verték ôket. És amikor a mi ôrvezetônk megkérdezte, hogy miért ütik úgy ôket, azt felelték, hogy ha nem választanák szét ôket, megölnék egymást. De ha mi még egyszer próbálunk valamit adni, agyonlônek bennünket. A Bauxitgyár, ahová bezárták ôket 1 napig (mert másnap átadták ôket a németeknek) se ablak, se szalma a földön és így voltak ôk ott takaró és minden nélkül, pedig élni szerettek volna, mert a legtöbb 18-20 éves volt.”

A Földes Béla feljegyzéseit tartalmazó lap aljára Ortutay nem csak a szerzô nevét és néhány róla szóló információt írt,[563] de tett egy másik, vélhetôen Radnótira vonatkozó megjegyzést is. Azt írta, hogy „kb. nov. 6-án lôhették le Miklóst”.

Földes Béla zsidó munkaszolgálatos túlélô kilétét nem sikerült megállapítanom. Négy olyan DEGOB-jegyzôkönyvet viszont találtam, amely

egyértelmûen bizonyítja, hogy Földes Béla századát, a Budapestrôl induló 101/67-es MÁV mûszaki munkásszázadot Mosonmagyaróváron–Hegyeshalmon keresztül vitték Kôszegre, illetve különbözô koncentrációs táborokba.[564]

Nem tudjuk, hogy Földes mikor vetette papírra feljegyzéseit. Mindenesetre a bori keretlegény, Tálas András hadapród ôrmester népbírósági perében szereplô verzióhoz hasonlóan írta le Radnóti halálát. (A perben az hangzott el, hogy a költô Gyôr elôtt lemaradt, ütöttékverték, majd otthagyták az útszélen. A keretlegények pedig a lemaradókat verték.) Megtudjuk továbbá tôle azt, hogy Radnóti halála csak november 6-én történhetett, mint ahogyan ezt Ortutay külön is rögzítette magának. Földes azonban nem volt tanúja Radnóti megölésének, és arról csak másodkézbôl tudhatott. Nem volt bori munkaszolgálatos és nem tudjuk, kitôl és mikor kapta az információkat. Földes azonban az általa látottak szerint minden bizonnyal hiteles tanú: Radnótit nem látta a körülbelül 1200 fôbôl álló bori menetben, ami november 7-én 11 óra körül érkezett meg erôs katonai kísérettel a mosonmagyaróvári Bauxitgyárba.

Az idézett Földes Béla szerint a Bauxitgyárban egy éjszakát töltöttek a bori munkaszolgálatosok. A szintén már idézett Egressy Károly keretlegény szerint „Mosonmagyaróváron egy gyárban szállásolták el ôket, ott több éjszakát töltöttek."[565] A boriak éjszakai szállása az állambiztonsági szolgálat szerint is a „timföldgyárban" volt, és itt a munkaszolgálatosok két napos pihenôt kaptak.[566]

Az éjszakát azonban a boriak nem egy helyen töltötték. Kádár István, volt bori munkaszolgálatos azt írta ugyanis visszaemlékezésében, hogy ôt a mosonmagyaróvári téglagyárban helyezték el. (Írásban nekem ezt külön is megerôsítette.[567]) A téglagyárban szabad ég alatt töltötte az éjszakát. Visszaemlékezésében megjegyezte továbbá, hogy „Itt rajtunk kívül igen sok olyan munkaszolgálatos volt, aki hazai alakulatokkal került oda…". Kádár az ott lévô szombathelyi és Vas megyei munkaszolgálatosokhoz csatlakozott, „mivel ekkora már minden szervezettség felbomlott".[568] Végül így velük és nem a bori csoporttal került Ausztrián át Sachsenhausenbe. A késôbb Flossenbürgbe került bori túlélô, Mayer Rudolf személyes közlése szerint Mosonmagyaróváron „betettek egy malomba. Örvendtünk neki, mert kukorica-, búzaszemeket találtunk. Azzal táplálkoztunk."[569] Erdôs Gyula, volt bori munkaszolgálatos az állambiztonsági szolgálattal azt közölte, hogy „Mosonmagyaróvárott a Selyemgyárban voltak elszállásolva".[570]

A források szerint tehát a Radnóti Miklós nélküli bori menet Gyôr felôl, déli irányból érkezett Mosonmagyaróvárra. A munkaszolgálato-

sokat legalább négy helyen szállásolták el. A boriak egyik csoportját a téglagyárban helyezték el. A téglagyár valószínûleg a Mosonmagyaróvár határát jelzô mai táblától körülbelül három kilométerre lévô téglaégetô volt, amelynek helyén ma az erdészeti csemetekert található.[571] Az elsô éjszakai szállás kijelölése után a menet elérte a város déli határánál lévô Kühne Mezôgazdasági Gépgyárat, és ott balra, nyugat felé vette útját.[572] Néhány munkaszolgálatos azonban – köztük Mayer Rudolf – minden bizonnyal a Kühne gyárnál lévô és a kisebb malmok közé sorolható mosoni malomban kapott elhelyezést. A mai Szent István Király út–Kühne Ede tér–Gabonarakpart út találkozásánál lévô vízimalomban ma szálloda és éjszakai bár mûködik.[573]

A bori menet legnagyobb csoportja azonban továbbhaladt. Talán a mai Radnóti Miklós utcán, de mindenképpen a várost elkerülve, a vasútvonallal körülbelül párhuzamosan haladt a gyárak felé. A régi Bauxitgyári – mai Timföldgyári – utcán érték el a nagykiterjedésû Magyaróvári Ipartelepek Rt. területét. Az iparterületen lévô gyárak szolgáltak elsôdleges szállásként az 1944. november 2. és november 11. között a németeknek átadott, összesen 15 000–17 500 zsidó munkaszolgálatosnak (hetven munkaszolgálatos századnak). Az Ipartelepen lévô Lengyárban, Mûtrágyagyárban, Mûselyemgyárban és Bauxitgyárban éjszakáztatták az ország különbözô pontjairól ide vezényelt vagy már korábban a környéken dolgozó munkaszolgálatos századokat. A bori munkaszolgálatosok egyik csoportját az Ipartelep északnyugati sarkában lévô Bauxitgyárban szállásolták el. Az elsô magyar timföldgyár ma is MOTIM Rt. néven mûködik. A boriak harmadik – valószínûleg legnépesebb – csoportja a Bauxitgyárban és a Bauxitgyár mögötti ún. átvonuló szálláson kapott elhelyezést. A boriak negyedik, egyben utolsó csoportját pedig a Bauxitgyárral majdnem szemben lévô Selyemgyárban (Mûselyemgyárban) szállásolták el.

Nem tudjuk megválaszolni a kérdést, hogy miért kellett négy különbözô helyen elszállásolni a bori munkaszolgálatosokat. Kézenfekvô válasz lehetne, hogy azért, mert eleve két lépcsôben érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. A volt bori munkaszolgálatos orvos, dr. Zoltán László ugyanis az állambiztonsági szolgálattal azt közölte, hogy a Szentkirályszabadjáról elindult másik bori csoport az ô odaérkezésük után huszonnégy órán belül érkezett meg Mosonmagyaróvárra.[574]

A Bauxitgyárban elhelyezett boriak nagyon különböztek a többi munkaszolgálatos századtól. Kardos József, a *Heidenau*-tábor egykori szakácsa szerint „Magyaróváron a Bauxitgyárban elszállásolt honi musz. századok meglátva a boriak leromlott állapotát, élelmet és ruhanemût gyûjtöttek össze. Ezt a holmit nekünk, az aránylag szabadon mozgó

13. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Mosonmagyaróváron

szakácsoknak adták át. Ugyanaznap este 11 órakor Tálas és Asztalos odajöttek a konyhára, azzal hogy azonnal hagyjunk mindent ott és vonuljunk be a századhoz. Így az ott összegyûjtött élelmet, ruhanemût és az idôközben megfôzött reggelit Tálas és pribékjei verésének kíséretében otthagytuk és bevonultunk a századhoz, ahová jóformán bevertek minket."[575] Az egyik DEGOB-jegyzôkönyv hasonló információkat tartalmaz, miszerint „Mosonmagyaróváron összetalálkoztunk 3 honi századdal, akik szívesen segítettek volna rajtunk, adtak volna élelmet és ruhanemût, azonban ez fôleg Pataki [Ferenc] rosszasága miatt nem történhetett meg."[576]

Az állambiztonsági szolgálat egyik jelentése beszámol dr. Zoltán László orvos további sorsáról. A szolgálat a vele készült beszélgetés alapján azt rögzítette, hogy Zoltán László „saját magáról elmondta, hogy Mosonmagyaróváron a menetbôl svéd menlevéllel kiemelték. Katonai teherautóval ment Budapestre egy volt keretlegény kíséretében."[577] Megerôsítette mindezt – ugyancsak a szolgálatnak – Benedek János szakaszvezetô, bori keretlegény is. Meghallgatásáról a szolgálat azt írta, hogy „Azt tudja, hogy Mosonmagyaróváron az egyik muszost menlevéllel kiemelték a menetbôl és elengedték".[578] A késôbbi híres idegsebészt állítólag dr. Bakay Lajos professzor, a Teleki család kezelôorvosa mentette meg, aki „orvostársait is áldozatosan védelmébe vette, amíg lehetett. Dr. Zoltán [László] agysebészt, aki tanítványa volt, ô maga szedte le a munkaszolgálatosok vonatjáról. Nagyon hálálkodó levelet kapott késôbb tôle."[579]

A menlevéllel történô megmenekülés lehetôsége beszédtéma volt a menetben. Fülöp Imre, volt bori munkaszolgálatos Tálas András népbírósági perében tett errôl említést: „Mosonmagyaróváron Tálas egy megbízottján keresztül tárgyalt néhány jómódú musszal, hogy 10 000 pengôért hajlandó megszerezni a védettséget néhány ember számára, mivel azonban a pénzt nem tudtuk prezentálni, a védettségbôl nem lett semmi".[580]

Fülöp Imre tanúvallomása és dr. Zoltán László példája egyértelmûen mutatja, hogy megszerzett vagy megvett menlevéllel még a bori munkaszolgálatosok közül is ki lehetett menteni valakit. Nyilván ezt Radnóti Miklós esetében is meg lehetett volna tenni a magyar–szerb határ (Titel) és Szentkirályszabadja, valamint Szentkirályszabadja és Gyôr, azaz 1944. október 1. és november elsô napjai között.

Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom: megérkezés és átadás

A bori menet Mosonmagyaróvárra történô megérkezésével a keret teljesítette a honvédelmi miniszter – korábban már részletesen ismertetett – parancsát. Az 1944. október 26-án kelt parancs szerint „A szd-okat Mosonmagyaróváron a külön »Nyílt parancs«-csal kirendelt törzstiszt

irányítja Hegyeshalomra, ahol a kisegítô szolgálatosok elôre elkészítendô névjegyzékek alapján kerülnek a német parancsnokságok közremûködésével átadásra."[581] A parancs értelmében november 6-án kellett megérkezniük Mosonmagyaróvárra, és a betegeket – akárcsak Gyôrben – itt is a helyi állomásparancsnoknak kellett „leadni". Ezek szerint a beteg és menetképtelen bori munkaszolgálatosok Mosonmagyaróváron maradtak (nem pedig Hegyeshalmon). A németeknek átadandó munkaszolgálatosokról valószínûleg Mosonmagyaróváron pontos névjegyzéket készítettek, és a gyalogmenet Mosonmagyaróvárra kirendelt törzstiszt irányítása alatt, de a bori keretlegények kísérete mellett ment Hegyeshalomra.

A dunántúli menetnek a mosonmagyaróvári megérkezéssel és a munkaszolgálatosoknak az állomásparancsnokságon való számbevételével még nem ért véget. Az egyik DEGOB-jegyzôkönyv szerint a boriak – legalábbis egyik csoportja – hajnali három órakor indult tovább Mosonmagyaróvárról Hegyeshalom felé.[582] A munkaszolgálatosok a Hegyeshalomig tartó tíz kilométert a korábbiakhoz hasonló atrocitások közepette tették meg. Ezt bizonyítja Szücs István volt bori munkaszolgálatosnak Asztalos Ferenc keretlegény népbírósági perében tett tanúvallomása. Azt mondta, hogy „Tovább meneteltünk Magyaróvártól, útközben egyszer én magam is lemaradtam többed magammal és Asztalos közibénk lôtt, egy másik bajtársammal együtt engem is eltalált a lábamon, mivel Asztalos közeledésére hasra feküdtünk és így csak a lábam találta el."[583] A gyalogmenetben lévô munkaszolgálatos Szabolcsi László, késôbbi kereskedelmi utazó tanúvallomásában az szerepelt – mint ahogyan azt már korábban idéztem –, hogy „Hegyeshalom elôtt egy idôs nénike kenyeret akart átnyújtani nekünk, mire Sisák odaugrott és elôször engem akart puskájával fejbevágni, majd mikor én félreugrottam, Krausz Zsigmond bajtársamat úgy fejbe vágta, hogy azonnal összeesett és elöntötte a vér. Krausz bajtársamat egy darabig magunkkal cipeltük, majd fáradtságunkban kénytelen voltunk letenni. Véleményem szerint, mivel azóta róla nem hallottunk, meghalt."[584] Ecker Lajos László, volt bori munkaszolgálatos Tálas András népbírósági perében, a hadapród ôrmesterrôl azt mondta, hogy „Hercz István nevû bajtársamat Mosonmagyaróvár alatt verték agyon az ô parancsára és szeme láttára."[585] A Sisák György perében megszólaló Velisz Tibor fogtechnikus szerint „…a keret tagjai mindent elkövettek, hogy tôlünk megszabaduljanak, ami eleinte nehézségekbe ütközött, mert a németek a lerongyolódott és lesoványodott muszosokat nem akarták átvenni, mivel nekik, ha csak rövid idôre is, de elsôsorban munkaerôre volt szükségük…", és „…addig kellett táboroznunk, amíg a Budapestrôl frissen

bevonult, jó ruházatú és kondícióban lévô bajtársaink megérkeznek, hogy végül is az ô soraik közé becsempésszenek bennünket. Ez a törekvésük sikerrel is járt…”.[586]

A bori keret a bori munkaszolgálatosokat Hegyeshalomban adta át a németeknek. Székely István kalocsai magántisztviselô Dékány Antal keretlegény perében azt mondta, hogy: „Dékány Antal abban az idôben midôn a munkaszolgálatos századot Hegyeshalomnál átadták a németeknek és valaki kenyeret vagy más élelmiszert akart adni a munkaszolgálatosoknak, azoknak akik kapták volna, ezeket a segítségeket bottal, puskatussal megverette, az adakozókat pedig elzavarta”.[587] Egy másik ügyben tanúskodó Szávai Endre szerint „A német határon egy magas rangú német SS-tiszt lefényképezett minket, mint az elnyomorodás kiáltó példáit és a németek nem akartak átvenni mondván, hogy teljesen munkaképtelenek vagyunk.”[588] Ugyancsak ô azt mondta, hogy „A német határnál újra az SS-eknek adtak át bennünket. Tekintettel arra, hogy én tudok németül beszélni, szóltam a német SS-parancsnoknak, hogy legyenek kíméletesek velünk szemben, mert több bajtársunk, akik hátul vannak nagyon leromlott állapotban vannak és súlyos sérültek. Az SS-pk. megnézte bajtársaimat s amikor látta a súlyos sérülteket a magyar tisztikar után küldött egy motorost, hogy vigyék vissza a muszosokat, mert ezeket ô nem tudja munkára használni. Azonban a magyar tisztek nem jöttek vissza.”[589] Szóber Aurél hangversenyrendezô és Fejér István hadbírósági tanfolyami hallgató – volt bori munkaszolgálatosok – szerint a németeknek való átadáskor „a határnál Pataki fôhadnagy, mint legfelsôbb parancsnok” volt jelen. Azt nyilatkozták, hogy „…mi néhányan barátok együtt voltunk és kértük, hogy ne abc szerint kelljen mennünk, hogy együtt maradhassunk. Erre Juhász fhdgy. kijelentette, hogy mindegy nekünk, akár abc sorrendben vagy bárhogy megyünk a halálba.”[590] Az átadást kísérô hasonló kijelentésekre emlékezett vissza Krámmer Miklós budapesti kereskedelmi utazó a Tálas András népbírósági perében. Ô azt mondta, hogy Hegyeshalomban Tálas ezekkel a szavakkal adta át ôket az „SS-alakulatnak”: „no, most már itt pusztultok mindnyájan”.[591] A Hegyeshalomban történô átadást a bori keretlegények is megerôsítették (például Tálas András,[592] Malakuczi János,[593] Juhász Pál[594]).

Mosonmagyaróvárral és Hegyeshalommal, valamint a németeknek való átadással kapcsolatban érdemes számbavenni a DEGOB-jegyzôkönyvekben leírtakat. A korábban említettek szerint, a dunántúli úttal kapcsolatban összesen harmincegy DEGOB-jegyzôkönyv tartalmaz információkat. A tizennégy bajai bori közül tizenketten, a tizenhét mohácsi bori közül pedig valamennyien említést tettek a Mosonma-

gyaróvár–Hegyeshalom–Zurndorf útvonalon történtekrôl. (Összesen tehát huszonkilencen.) A 29 fô közül tizenhatan számoltak be a németeknek történt átadásukról és közülük tizenketten az átadás helyeként Hegyeshalmot jelölték meg. (Egy fô mosonmagyaróvári, három fô zurndorfi átadásról tett említést). A visszaemlékezôk elmondásaiban azonban összemosódik a mosonmagyaróvári és hegyeshalmi megérkezés, valamint a németeknek történô átadásuk, továbbá a zurndorfi bevagonírozás emléke.

A tizenkét bajai bori közül egy fô, míg a tizenhét mohácsi bori közül négy fô nevezi meg az átadásuk és egyben a magyar–német határ átlépésének napját.[595] Ezek alapján az átadás-átvételükre, a határ átlépésére és bevagonírozásra november 7. és 11. között került sor. További adatok híján nem lehet markánsan megkülönböztetni a bajai és mohácsi csoport átadásának idôpontját. Ha valóban két csoportban érkeztek meg Mosonmagyaróvárra és két csoportban is adták át ôket, akkor valószínû, hogy az elsô csoport november 8-án, míg a második csoport november 9–11-e között lépte át a határt. Az állambiztonsági szolgálat szilárd meggyôzôdése szerint az átadás napja november 8-a volt.[596]

A zurndorfi bevagonírozás

A DEGOB-jegyzôkönyvekben megszólaló bori munkaszolgálatosok közül többen is említést tesznek a németeknek való átadásuk után történtekrôl. Egyikük ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Hegyeshalom határára értünk. Gyalog mentünk még át Zurndorfra, ami körülbelül 9 km-es út volt, valósággal cipelve a betegeket és haldoklókat. Zurndorfnál bevagonírozták…”[597] Egy másik túlélô azt mondta a DEGOB-jegyzôkönyvben, hogy „Hegyeshalomnál átadtak a németeknek, akik egy 7 km-nyire lévô vasútállomáson bevagonírozták bennünket”. [598]

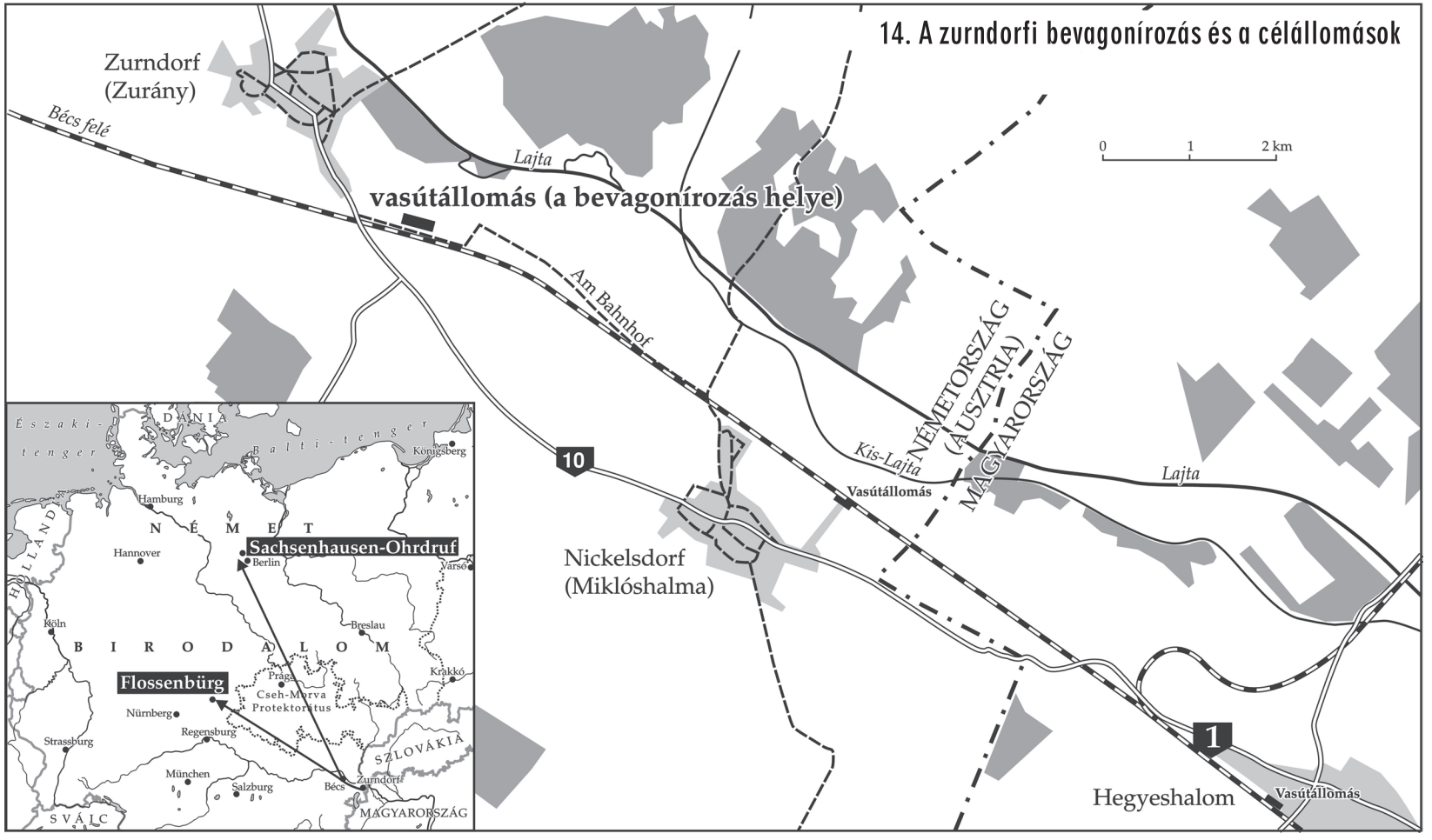
A korábban többször idézett Mayer Rudolf azt közölte velem, hogy amikor megérkezett bori menetük Ausztriába, az SS-ek „civil” és nem marhavagonokba tették ôket. Továbbá, hogy „hatalmas edényben kiflit hoztak nekünk. Amikor meglátta ez a tömeg az ételt, megrohanta. Agyon kellett lôni két-három embert, amíg meghátrált. Én akkor sem rohantam az ételnek. Kupéba tettek minket, hoztak kenyeret nekünk, és kérdezgették, kik vagyunk. […] Azt mondták: – Be fogtok kerülni koncentrációs táborba! Dolgozni fogtok, kaptok enni, jó életetek lesz nektek! – Nem tudtuk, mi az, hogy koncentrációs tábor.”[599] Bori bajtársa és egyben barátja, a szintén már többször idézett Morvay István is az állomáson történô kenyérosztásról és „sûrû krumpli-káposz-

ta fôzelék" kiosztásáról számolt be visszaemlékezésében.[600] A kassai operaénekes túlélô, Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezésében pedig azt írta, hogy „a határon végre a németek jóvoltából, személykocsiba kerültünk, kenyeret és sajtot kaptunk, víz helyett pedig nyaltuk a novemberi havat a vonat ablakáról, így kerültünk másnap Oranienburgba".[601]

A viszonylag bôséges és szokatlan ételfejadag kiosztása, az ételért való tolakodás és a tolakodók lelövése általános jelenség lehetett a zurndorfi állomáson. Ezt támasztja alá a szombathelyi munkaszolgálatosokkal Mosonmagyaróvárról Zurndorfra gyalogoltatott bori munkaszolgálatosnak, a korábban már idézett Kádár Istvánnak a nekem szóban is megerôsített visszaemlékezése: „Hosszú idô után most kaptunk elôször kenyeret. Csoportokba osztottak és minden csoportból elment a kijelölt ember kenyérért. A kenyereket a társaink magukhoz ölelve hozták, a mi csoportunkból egy kecskeméti fiú – akit ott láttam elôször, valamilyen más alakulatból került oda – kiugrott a sorból és leemelt egy kenyeret. A németek azonnal agyonlôtték. Megértettem, hogy ismét új helyzetbe kerültünk."[602]

Zurndorf[603] (magyarul Zurány vagy Zarándfalva) a magyar–német (ma magyar–osztrák) határ utáni második, Nickelsdorf (Miklóshalom vagy Miklóshalma) falu utáni elsô település. A Mosonmagyaróvárról induló bori menet elôször megtette a Hegyeshalomig vezetô tíz kilométeres, majd a németeknek való átadásuk után a zurndorfi vasútállomásig vezetô 11,9 kilométeres utat.[604] (A határ után vagy Nickelsdorfnál letérve mehettek közvetlenül a sínek mellett vezetô, ma is létezô úton [Am Bahnhof]. Így a néhány kilométerrel rövidebb – a DEGOB-jegyzôkönyvekben szereplô – utat kellett megtenniük.) A menet tehát mintegy húsz kilométeres gyaloglás után érte el a zurndorfi vasútállomást. A zurndorfi vasútállomás a Budapest–Bécs fôvonalon található.[605] A vasút azonban nem érinti Zurndorf települést, hanem azt messze elkerüli. A zurndorfi vasútállomás tehát két település között, a senki földjén található,[606] így a bori munkaszolgálatosoknak nem kellett elérniük Zurndorf községet. A ma is szántóföldek övezte, magaslati nyomvonalon álló vasútállomás és környéke sok ezer ember várakoztatására adott kényelmes lehetôséget. Az SS-nek bôven volt itt tere, hogy kialakítsa és üzemeltesse azt a katonai-logisztikai infrastruktúrát, amely során a munkaszolgálatosokat lajstromozza, élelmezze és vagonírozza. Mindezt a helyi lakosság kizárásával és avatatlan szemek elkerülésével tudta megtenni.

A zurndorfi vasútállomáson a bori munkaszolgálatos századokon kívül további 64 zsidó munkaszolgálatos század, összesen 15 000–17 500 munkaszolgálatos bevagonírozására került sor ezekben a hetekben.

14. A zurndorfi bevagonírozás és a célállomások
Zurndorf
(Zurány)
Bécs felé
Lajta
vasútállomás (a bevagonírozás helye)
Am Bahnhof
0 1 2 km
NÉMETORSZÁG
(AUSZTRIA)
MAGYARORSZÁG
Kis-Lajta
Lajta
10
Vasútállomás
Nickelsdorf
(Miklóshalma)
1
Hegyeshalom
Vasútállomás
Északi-tenger
DÁNIA
Balti-tenger
Königsberg
Hamburg
HOLLAND
NÉMET
Hannover
Sachsenhausen-Ohrdruf
Berlin
Varsó
Köln
Breslau
BIRODALOM
Flossenbürg
Prága
Krakkó
Cseh-Morva
Protektorátus
Nürnberg
Regensburg
Strassburg
SZLOVÁKIA
München
Salzburg
Bécs
Zurndorf
SVÁJC
MAGYARORSZÁG

Összességében pedig 1944. november 2-a és december 1-je között 76 209 zsidót adtak át.[607] A ma is üzemelô vasútállomáson mindennek semmilyen nyoma nincsen, és emléktábla sem ôrzi az itt megölt vagy különbözô táborokba és koncentrációs táborokba hurcolt munkaszolgálatosok emlékét.

A dunántúli útszakasz veszteségei

A Mosonmagyaróváron leadott beteg munkaszolgálatosok számát és németeknek átadottak névjegyzékét nem ismerjük. A hegyeshalmi átadás-átvételrôl készült jegyzôkönyv és névjegyzék nem lelhetô fel sem magyar, sem pedig német levéltárakban. Így a létszám és veszteség vonatkozásában a visszaemlékezô munkaszolgálatosok és keretlegények által mondottakra vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

A korábbi fejezetekben számos forrást idéztem a nevesített és névtelen munkaszolgálatosok meggyilkolásáról. Tudjuk tehát, hogy Pannonhalma – más források szerint Zirc – környékén két szökött munkaszolgálatost kivégeztek. Veszprém után Katzot, Tarjánpusztán Schwartz Györgyöt, Pannonhalma környékén Löffler Gyulát és Wohl (Wosner/Vozner) Jenôt, Hegyeshalomnál Krausz Zsigmondot és Hercz Istvánt, a zurndorfi vasútállomáson két-három munkaszolgálatost öltek meg. A nevesített halottak között kell megemlíteni „a valahol a bécsi országúton" meghalt, sárvári születésû bori munkaszolgálatost, Schnabl (Schabl/Schnabel) László költôt. A szombathelyi ortodox hitközség megalapítójának unokájáról, a Szombathelyen érettségizett költôrôl mindössze ennyit tudunk meg a Vas megyei zsidó mártírokról megemlékezô mûbôl.[608] Schnabl László azonban minden bizonnyal azonos az egyetemi tanulmányait Budapesten végzô és mûfordító[609] Schnabel Lászlóval.[610]

A népbírósági perekben tanúskodó munkaszolgálatosok azonban a felsoroltaknál nagyságrenddel több munkaszolgálatos megöléséről számoltak be. Mindezt nevek és általában az elkövetési hely megnevezése nélkül. Ezen esetek közlési módjára jellemzô az idézett Ecker Lajos László elmondása: „Több ilyen esetrôl tudok, ill. láttam, de nevekre nem emlékszem."[611]

Az Asztalos Ferenc népbírósági perében megszólaló Fülöp Imre, volt bori munkaszolgálatos, pécsi drogista két adatot közölt a Mosonmagyaróváron meggyilkolt boriakról. Tanúvallomásában az szerepel, hogy „Mosonmagyaróvárra érkezve egy gyárépületben kaptunk elhelyezést. Reggel az ébresztônél kb. 20-25 bajtársam nem tudott leromlott testi állapota miatt már felkelni. Asztalos szkv. és társai puskatussal es-

tek neki a szerencsétleneknek és oly súlyosan bántalmazták ôket, hogy tudomásom szerint legnagyobb részük az ütlegelések következtében meghalt."[612] Fülöp Imre tanúként szólalt meg Tálas András népbírósági perében is. A nyomozás során azt vallotta, hogy „Magyaróváron, amikor éjjel riadó volt az induláshoz, több bajtársam olyan állapotban volt, hogy nem tudtak már helyükrôl felkelni, a Tálas parancsnoksága alatt mûködô keret Asztalos vezetésével ezeket puskatussal agyonverte. Ezek kb. 30–40-en lehettek."[613] Asztalos Ferenc vádlott a tárgyalásán Fülöp Imre által mondottakat – csakúgy, mint a többi gyilkosság vádját – határozottan tagadta.[614] Asztalost azonban a népbíróság nem csak Schwartz György és két szökött munkaszolgálatos megölésében találta bûnösnek, de bizonyítottnak látta azt is, hogy „…Magyaróváron a betegeket is annyira összeverték, hogy többen belepusztultak a bántalmazásba…"[615] Mindez arra enged következtetni, hogy Gyôr (Abda) és Mosonmagyaróvár között legalább 20–40 menetképtelen munkaszolgálatos volt, akik közül többen – a bántalmazásuk következtében – Mosonmagyaróváron meghaltak.

A Mosonmagyaróváron meghaltak nevét és eltemetési helyét nem ismerjük. Haláluk azonban november 8-a és 11-e között következett be. Egyetlenegy, ismeretlen nevû bori munkaszolgálatos temetésérôl maradt fenn dokumentum. A mosoni izraelita temetôkönyv[616] tanúsága és a bejegyzést aláíró nyolc tanú szerint „1944. november 10-én meghalt és 12-én lett eltemetve bori századbeli névtelen hitsorsosunk és mi alulírottak temettük el a rituális elôírás szerint, vitéz Imre István törzsôrmester bezenyei lakos jelenlétében…".[617] Az aláíró tanúk egyike, a dunaszerdahelyi Fischer Juda neve szerepel a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség Irattárában.[618] (Az itt szerepelô két Fischer Juda nevû izraelita személy egyike túlélte a második világháborút és visszatért Dunaszerdahelyre.[619])

A mosonmagyaróvári temetésrôl készült feljegyzés arra enged következtetni, hogy a temetésen résztvevôk ugyan zsidó munkaszolgálatosok lehettek, de nem a bori menetbôl valók voltak. Minden valószínûség szerint egy zömében felvidéki származású munkaszolgálatosokból álló század tagjai voltak. Ôk a már Hegyeshalom felé továbbment bori század után ott maradt, meghalt és számukra ismeretlen bori munkaszolgálatost temették el.

A mosoni izraelita temetôben eltemetett ismeretlen bori munkaszolgálatos sírhelyét nem ismerjük. Végsô nyughelye valószínûleg a temetôben lévô tömegsírban van, amely helyén ma emlékmû áll.[620]

A mosonmagyaróvári városi halotti anyakönyvben szereplôk között többen lehettek bori munkaszolgálatosok, de erre utaló bejegyzés nin-

csen.[621] Az adott idôszakban tizenhárom zsidó (munkaszolgálatos) férfi eltemetésére került sor, akik közül bárki lehetett bori munkaszolgálatos. A forrás ráadásul azt is közli, hogy közülük tizenegy fô a bori munkaszolgálatosok által is lakott „Bauxitgyár mögötti átvonuló szálláson" vagy a „munkaszolgálatosok átvonuló szállásán" halt meg. Mindezek alapján sem tudjuk azonban megállapítani a Mosonmagyaróváron elhunyt bori munkaszolgálatosok számát, de valószínûsíthetô, hogy az említett tizenhárom fô között többen is lehettek boriak.

A Hegyeshalmon elhunyt munkaszolgálatosok névjegyzékébôl – akárcsak a mosonmagyaróváriéból – nem tudjuk megállapítani, hogy lehettek-e, vagy hogy hányan lehettek bori munkaszolgálatosok. A névjegyzékben szereplôk közül tizennyolc fô esetében jöhet szóba, hogy az illetô bori munkaszolgálatos volt. (A névjegyzék tizenöt ismeretlen személyt tart nyilván.)[622]

Az Asztalos Ferenc népbírósági perében megszólaló Deutsch István szállítómunkás, volt bori munkaszolgálatos arról számolt be, hogy „Hermann Iván nevû bajtársamat azért, mert annyi ereje nem lévén, reggel nem tudott felállni sorakozóhoz, Asztalos és egy másik szkv. keretlegény addig rugdalta, ameddig eszméletét vesztette, s utána az árokba rugdalták. Hallomásból tudom, hogy Hermann késôbb a gyôri kórházba került."[623] Hermann Iván kilétérôl és sorsáról nincsenek további információk, de lehetséges, hogy más bori munkaszolgálatosokkal együtt – Radnótival vagy nélküle – valóban bekerült a gyôri kórházak egyikébe. Elképzelhetô tehát, hogy a dunántúli menet létszáma a kórházba kerültek számával is csökkent.

A dunántúli menet során sikeres szökésrôl – egy kivétellel – nem tudunk. A helyzet ismeretében (eleve leromlott állapotban való indulás, napi útvonal-teljesítmények, rossz szállás, lemaradók folyamatos verése stb.) nem vé-letlen, hogy az elszökött két munkaszolgálatost elfogták (és ki is végezték). Nem valószínû tehát, hogy sikeres szökések csökkentették volna a létszámot.

Minderre figyelemmel a Szentkirályszabadjától Zurndorfig tartó dunántúli útszakasz veszteségeit csak hozzávetôlegesen tudjuk dokumentálni. Az Abdánál kivégzett huszonkét munkaszolgálatos mellett hét név szerint ismert és további 25–45 ismeretlen bori munkaszolgálatos megölésére van adat. A dunántúli útszakaszon tehát összességében 54–74 bori munkaszolgálatos halt meg. Közülük a bori keretlegények 51/52–71/72 fôt, míg az SS két-három fôt ölt meg. A túlélô munkaszolgálatosok közül sokan ennél több halálesetrôl (gyilkosságról) számoltak be. Ezekben az esetekben azonban nem nevezték meg (nem tudták megnevezni) a megölt személy nevét és megölésének helyét.

Számukat mintegy húsz fôre, míg a gyôri és mosonmagyaróvári kórházba vitt munkaszolgálatosok számát néhány tucatra becsülöm. (Késôbb valószínûleg szintén koncentrációs táborba kerültek vagy meghaltak a kórházban.) Mindezek alapján tehát a szentkirályszabadjai induláskor általam körülbelül ezerötszáz fôben meghatározott bori menetbôl a koncentrációs táborokba tartó vonatokra mintegy százhúsz fôvel kevesebb munkaszolgálatos kerülhetett. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a dunántúli út során elszenvedett veszteség mintegy nyolc százalékos volt. (A Borból elinduló menet az egész út során elszenvedett vesztesége pedig közel ötven százalékos.)

A mintegy százharminc kilométer hosszú dunántúli menet közvetett vesztesége azonban ennél mindenképpen jóval nagyobb. A fizikailag és mentálisan egyaránt nagyon rossz állapotban lévô, kiéheztetett, lerongyolódott, a végkimerülés szélén álló és maradandó sérülésekkel küszködô, sok esetben megvert vagy félig agyonvert munkaszolgálatosokat a Budapestrôl érkezô halálmenetek tagjainál is sokkal rosszabb állapotban adták át. A boriak életben maradási esélye így jelentôsen csökkent, bárhova is kerültek átadásuk után. Mindez tehát jelentôsen hozzájárult ahhoz, hogy a németeknek átadott 1380 fô – becslésem szerint – mintegy háromnegyed része nem élte túl a holokausztot.

A Borból szeptember 17-én elinduló, körülbelül 3600 fônyi létszámból – becsült adataim szerint – Zurndorfig mintegy 350 fônek sikerült megszöknie és életben maradnia. Mintegy száz fô került kórházba, és közülük ötven fô maradt életben. A körülbelül 3600 fô közül tehát összesen körülbelül négyszáz zsidó (11%) és körülbelül kétszáz, kisegyházhoz (98%) tartozó bori munkaszolgálatos élte túl a háborút. A bori zsidó munkaszolgálatosok veszteségi (meghaltak és meggyilkoltak) mutatója mintegy 89 százalékos.

Merre tovább?

A hegyeshalmi átadással a bori munkaszolgálatosok és az ôket Borból, illetve Szentkirályszabadjáról kísérô keretlegények közös története véget ért. A zurndorfi vasútállomásról a bori munkaszolgálatosok sachsenhauseni vagy a flossenbürgi koncentrációs táborba kerültek. Az ôket Hegyeshalomig kísérô bori keretlegények pedig különbözô állomáshelyekre mentek vissza. Malakuczi János meghallgatásáról készült jelentés szerint: „A munkaszolgálatosok Hegyeshalomnál történt átadása után a kísérésben résztvevô kerettagokat Mosonmagyaróváron kisebb csoportokba osztották, aszerint, hogy kinek, hol és melyik katonai parancsnokságnál kellett jelentkezni, majd úgy irányították ôket útba.”[624]

Malakuczi Jánost és Tálas Andrást, valamint 7-8 másik *Vorarlberg*-lágerbeli kerettagot Budapestre irányították. Papp Lajos nazarénus, volt bori munkaszolgálatos elmondása szerint egy tiszteket és három, altiszteket szállító és korábban a menet elôtt haladó, szálláshelyeket foglaló lovas kocsi is visszafordult Szentkirályszabadjára.[625] Mások vonattal mentek ugyanide.[626] Huszár József volt keretlegény közlése szerint a keretlegények „…visszamentek Szentkirályszabadjára és onnan a »Jehovás« muszosokat elkísérték Szombathelyre".[627] Úgy tûnik tehát, hogy az általam azonosított hatvannégy keretlegény döntô többségét Szentkirályszabadjára vezényelték vissza.

17. Bori munkaszolgálatosok német koncentrációs táborokban

Tolnai Gábor[628] és Kôszegi Ábel[629] egyaránt azt írta, hogy a bori munkaszolgálatosokat Nickelsdorfban vagonírozták be, továbbá, hogy ôket kizárólag a sachsenhauseni-oranienburgi[630] koncentrációs táborba (KZ) szállították (a továbbiakban: Sachsenhausenbe). Mindkét állítás dokumentumok által is alátámasztható módon, egyértelmûen cáfolható. (Az elsô állítást korábbi fejezetben, a másodikat ebben a fejezetben cáfolom.) A tévedésben nyilván közrejátszott az a tény, hogy Tolnai mindhárom koronatanúját valóban a Berlin melletti Sachsenhausenbe vitték. Ugyanakkor mindez azt is jelentette, hogy Tolnai, Kôszegi és mások, így a bori munkaszolgálat témájában egyik elsô történeti szakmunkában[631] is kizárólag a sachsenhauseni útirány szerepelt. Mutatja továbbá ez azt is, hogy a boriak dunántúli menetét, a Szentkirályszabadjáról elindított bori maradékot egy csoportként kezelték, és ez így is került be az irodalomba.

A flossenbürgi boriak

A harmincegy bori vonatkozású DEGOB-jegyzôkönyvben található információ arról, hogy a németeknek történt átadás után kit, melyik koncentrációs táborba vittek. Ezen belül tizennégy olyan DEGOB-jegyzôkönyvet találtam, ahol az illetô munkaszolgálatos bajai bori volt. A tizennégy fô közül ketten megbetegedtek, és ezért eredeti csoportjuktól Szentkirályszabadján elszakadtak és késôbb, más csoportokkal vitték ôket tovább.[632] Így a tizenkét bajai bori közül tíz fôt[633] ugyanabba (Flossenbürg[634]), míg két fôt egy másik (Sachsenhausen) koncent-

rációs táborba vittek.[635] Az általam felkeresett bajai boriakat ugyancsak a flossenbürgi koncentrációs táborba (a továbbiakban: Flossenbürgbe) vitték (Bartos Sándor, Lugosi [Lebovits] Lajos, Mayer Rudolf, Morvay István).[636] A pannonhalmi téglagyárban éjszakázó Schlesinger László, a Tálas András hadapród ôrmester népbírósági perében tanúvallomást tevô Katz Gyula és Szóbel Aurél, a Juhász–Asztalos, valamint a Sisák György bori keretlegények népbírósági perében is tanúskodó Szabolcsi László egyaránt Flossenbürgbe került.[637]

Nem tudunk konkrét információkat a vonatút idôbeli hosszára vonatkozóan. Nem tudjuk, hogy a cseh–német határ közvetlen közelében, Prágától körülbelül 210 km-re és Zurndorftól mintegy 570 km-re lévô Flossenbürgbe hány óra, illetve nap alatt tették meg az utat.

A bajai boriak DEGOB-jegyzôkönyvei közül viszont hét esetben[638] található valamilyen idôpont megnevezése a flossenbürgi megérkezésre vonatkozóan. A dátumok megadása nagyon széles skálán mozog. (A legkorábbi megérkezés október 30., míg a legkésôbbi november 27. Mindkét szélsô idôpont hitelessége teljesen kizárható!) A többség idôpont-meghatározása november 2. és november 9. közé esik, de mindössze két fô meghatározása esik pontosan egybe. (Ez a november 2-i dátum, ami szintén kizárható!) Akkor sem tudunk pontosabb adatokhoz jutni, ha figyelembe vesszük a két „ismeretlen” (nem tudni, hogy bajai vagy mohácsi) bori visszaemlékezô által mondottakat. (Egyikük november 7-ét, míg a másikuk november 11-ét nevezte meg a Flossenbürgbe kerülés idôpontjaként.[639])

A flossenbürgi koncentrációs táborba történt megérkezés dátuma azonban ismert. Ebben az idôszakban a koncentrációs tábor nyilvántartásában egyetlenegy magyar zsidó transzport beérkezését tartják nyilván. A dokumentumok szerint 1944. november 9-én 2410 magyar zsidó érkezett meg.[640] A korábban említett Bartos Sándor,[641] Csányi Károly,[642] Lugosi (Lebovits) Lajos,[643] Mayer Rudolf, Morvay István, Szabolcsi László és a Lugosi Lajossal együtt szállított Kövesi Tibor egyértelmûen dokumentálhatóan, egyaránt 1944. november 9-én érkezett meg Flossenbürgbe. A nyilvántartásokban azonban nem tüntették fel, hogy a KZ-ba való érkezés (átadás, bevagonírozás) elôtt ki, melyik magyar munkaszolgálatos alakulathoz tartozott. Ennek alapján tehát nem tudjuk megállapítani, hogy a 2410 fô közül hányan voltak bori és nem bori munkaszolgálatosok. Az általam közölt, becslésemen alapuló korábban ismertetett adatok alapján a Flossenbürgbe vitt bori munkaszolgálatosok száma a Zurndorfban bevagonírozott boriaknak körülbelül fele, mintegy 690 fô lehetett. (Ez a létszám a flossenbürgi transzport 29%-a.)

A Flossenbürgbe vitt bajai boriakat ezt követôen különbözô koncentrációs táborokba irányították. A bajai vonatkozású DEGOB-jegyzôkönyvek közül nyolc számolt be további útvonalról. Ezen jegyzôkönyvek és az általam név szerint említett személyek adatai alapján négy tipikus KZ-útvonalat lehet megkülönböztetni (Flossenbürg–Buchenwald–Dachau, Flossenbürg–Hersbruck–Dachau, Flossenbürg–Ohrdruf–Bergen-Belsen,Flossenbürg–Mittelbau-Dora–Bergen-Belsen). A KZ táborok nyilvántartásai alapján azt is tudjuk, hogy Flossenbürgból 1944. november 26-án ezer magyar zsidó férfit szállítottak (érkezett meg) Buchenwaldba (KZ-Komplex).[644] Hersbruckba (KZ) december 3-án és a Mittelbau-Dorába (KZ-Komplex) december 4-én érkezett meg a bori munkaszolgálatosokat is szállító transzport.[645] A Hersbruckba vitt boriak 1945. április 9-én kerültek Dachauba.[646]

A sachsenhauseni boriak

A mohácsi bori DEGOB-jegyzôkönyvek közül tizenhatban nevezték meg a zurndorfi bevagonírozás utáni elsô német KZ-tábor helyét. Közülük tizennégy esetben a visszaemlékezô azt közölte, hogy Sachsenhausenbe került.[647] (Két fôt Flossenbürgbe vittek.[648]) Tolnai Gábor három koronatanúját, Kálmán Lászlót, Kardos Józsefet és Kövesdi Istvánt egyaránt Sachsenhausenbe vitték. Ugyancsak ide vitték Zinner Pált[649] és a korábban sokszor idézett Erdôs Pétert és Juszt Lászlót. Szintén ide került az általam megkeresett Czitron Lajos, Halper Nándor Ferdinánd és Landler Iván, valamint Kádár István, akit Zurndorból egy nem bori munkaszolgálatos csoporttal szállítottak. A már említett – és késôbb részletesen elemzett – népbírósági perekben megszólaló volt bori munkaszolgálatosok közül szintén sokan kerültek Sachsenhausenbe. Közülük dokumentálhatóan a Juhász–Asztalos- és a Sisák-perben megszólaló Wellesz Béla, a szintén a Juhász–Asztalos-perben tanúskodó Sielberberg (Somogyi) Imre és a Tálas-perben is megidézett Fülöp Imre. Az ugyancsak Tálas perében megszólaló Ekker Lajos László, Politzer László, Vitorla Jób, valamint a Horváth József perében megszólaló Erdôs Gyula és Engel György. Az itt név szerint felsoroltak közül többekrôl biztosan tudjuk, hogy mohácsi boriak voltak, mivel szerepelnek a Battyán-naplóban (Czitron Lajos, Erdôs Péter, Halper Nándor Ferdinánd, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi István, Landler Iván, Zinner Pál, Wellesz Béla). Rajtuk kívül minden bizonnyal Erdôs Péter patronáltja, Juszt László is mohácsi bori volt, valamint egy másik munkaszolgálatos csoporttal vonuló Kádár István. Említésre érdemes, hogy a mohácsi boriak közül Sachsenhausenbe vitték a késôbbi híres német

filmproducert, a *Heidenau*-táborban Radnótival egy barakkban elszállásolt Trebitsch Gyulát,[650] illetve szintén Radnóti tábortársát, egyben a költô barátját és pártfogóját, a neves írót és cionista vezetôt, Junger Józsefet. Fontos külön is megjegyezni, hogy a Tálas perében megszólalt koronatanút, Erdôs Lajost is Sachsenhausenbe vitték.[651] (Ô volt az egyetlen személy, aki a perben kiejtette Radnóti [Radnóthy] nevét. Az ô tanúvallomására hivatkozva terjedt el elôször az az nézet, hogy Tálas volt Radnóti gyilkosa.)

A Sachsenhausenbe került boriak közül négy fô esetében a szállítási útvonalat is jelzô dokumentumokra ezt a bejegyzést is rávezették: „SEK Wien".[652] Ôk tehát „SEK Wien"-en keresztül érkeztek a KZ-ba. A bejegyzés azt mutatja, hogy az ekkor már a Magyarországon lévô Adolf Eichmann, Magyarország zsidótlanításával megbízott SS-alezredes vezette Eichmann Kommandó irányította a vasúti szállítást (*Sondereinsatzkommando Eichmann* [SEK]=Eichmann Különleges Egység). A SEK egész Európára kiterjedô hatáskörrel rendelkezett, így nem meglepô, hogy a bori munkaszolgálatosok a zurndorfi és a bécsi SEK irányításával kerültek a koncentrációs táborokba.

A tizennégy mohácsi bori DEGOB-jegyzôkönyv közül tíz tartalmaz információkat a további koncentrációs táborokról. Ezen jegyzôkönyvek és a név szerint felsoroltak adatai alapján három tipikus KZ-útvonalat lehet megkülönböztetni (Sachsenhausen–Weimar-Buchenwald, Sachsenhausen–Barth–Ravensbrück–Ludwiglust [Wöbbelin], Sachsenhausen–Weimar-Buchenwald–Ohrdurf). Hivatalos dokumentumok alapján azt is tudjuk, hogy a boriak többsége Buchenwaldba 1944. november 27-én érkezett meg, míg a Barthba vittek november 22-én.[653] Utóbbi transzport százötven, fémmunkásként nyilvántartott fogolyból állt.[654] Közéjük került 88 magyar zsidó munkaszolgálatos, akik közül mintegy 78-an voltak boriak.[655] Innen késôbb tovább szállították ôket vonattal. (Ravensbrückbe 1945. március 26-án, majd innen Ludwiglustba [Wöbbelin] április 26-án érkeztek meg.)

Kövesdi István egyértelmû állítására szerint ô „november 13-ra virradó éjszaka" érkezett meg Sachsenhausenbe.[656] Tolnai a Magyar Közlekedési Múzeum munkatársának adataira hivatkozva egyben pontos adatokat közölt a sachsenhauseni vasúti szállítás vonatkozásában. A német 1938–1939-es téli vasúti menetrend alapján, a Nickelsdorf–Bécs–Berlin távolságot – útvonaltól függôen – 928 km és 774 km között nevezte meg (gyorsvonattal számolva: 13,5 óra és 13,2 óra). [657]

A Zurndorf–Sachsenhausen közötti vasúti útról hét mohácsi bori DEGOB-jegyzôkönyvben találunk információkat. Hárman[658] mondták azt, hogy két napig (két fô: két és fél napig[659]), egy fô,[660] hogy

három nap-három éjszaka tartott a vonatút. Ketten is azt hangsúlyozták, hogy „az utazás megállás nélkül”[661] történt, és hogy „gyorsvonati sebességgel”[662] haladtak a Berlin melletti Sachsenhausenbe. A sachsenhauseni érkezés dátumaként két fô[663] november 4-ét, egy fô[664] pedig november 11-ét jelölte meg. (Az elôzô teljesen kizárható!) A más csoporttal vonuló Kádár István azt írta visszaemlékezésében, hogy bevagonírozás után „nemsokára elindultak”, és két-három napos utazás után értek Sachsenhausenbe.[665] A sachsenhauseni KZ archív adatai alapján Kövesdi István, Erdôs Péter november 13-én, Landler Iván november 14-én érkezett meg Sachsenhausenbe. Tolnai közlése szerint ugyancsak november 13-án érkezett meg Kálmán László.[666] Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezésében pedig azt rögzítette, hogy az ausztriai bevagonírozás november 12-én, míg a sachsenhauseni megérkezés másnap történt.[667] A mohácsi boriak többsége tehát november 13-án érkezett meg Sachsenhausenbe. Véleményem szerint a bajai boriak számával megegyezô volt a létszámuk, így ôk is mintegy 690-en lehettek.

A felsorolt bajai és mohácsi boriak adatainak összehasonlítása alapján levonható néhány következtetés. A DEGOB-jegyzôkönyvek szerint a bajaiak 86 százaléka Flossenbürgbe, míg a mohácsiak 88 százaléka Sachsenhausenba került. Az ezt követô KZ szállítási útvonaluk egyértelmûen eltért egymástól. A flossenbürgiek vasúton megtett útja körülbelül 200–350 km-rel rövidebb volt, mint a sachsenhausenieknek. Nem bizonyítható, de nagyon valószínû, hogy az indulástól számítva a flossenbürgiek kevesebb idô alatt kerültek a koncentrációs táborba, mint a Sachsenhausenbe vitt társaik. A vonatok gyorsvonati sebességgel haladtak a célállomások felé. A flossenbürgieket november 9-én, míg a sachsenhausenieket november 13-án és 14-én regisztrálták ott. A flossenbürgiek tehát négy-öt nappal korábban érkeztek meg.

A dunántúli menet kronologikus összefoglalója

A flossenbürgi és a sachsenhauseni érkezés dátumai lehetôvé teszik a dunántúli menet kronológiájának leírását és néhány korábban tett megállapítás megerôsítését vagy pontosítását. A cservenkai mészárlás után Szentkirályszabadján gyûjtötték össze az életben maradt bori munkaszolgálatosokat, az ún. bori maradékot. Ôk három irányból, egyaránt vasúton érkeztek meg. Elsôként a bori keretlegényekkel együtt a kisegyházak tagjaiból (Jehova Tanúk, szombatisták, nazarénusok) álló ún. „jehovás század” érkezett meg Zombor, Kiskunfélegyháza és Veszprém felôl. (Összesen körülbelül 180 munkaszolgálatos.) A Borból visszatérô keretbôl Szentkirályszabadjára vezényeltek tizenkét tisztet és százkét

keretlegényt. Második csoportként mintegy 720–1020 bori zsidó munkaszolgálatos Zomborból és Bajáról érkezett meg Szentkirályszabadjára október 16-án vagy 17-én. A harmadik bori csoportot legalább tíz nappal késôbb Zomborból és Mohácsról hozták Szentkirályszabadjára. Létszámuk 652–702 zsidó munkaszolgálatosból állt. A soraik között lévô Radnóti Miklós Mohácson október 24-én írta meg a harmadik *Razglednicá*t, Szentkirályszabadján pedig október 31-én a negyediket. A zsidó munkaszolgálatosokból álló ún. bori maradék ekkor összességében mintegy 1600–1647 fôt számlált. A szentkirályszabadjai Reptértáborban a földbunker barakkok területén a két bori csoportot külön helyezték el. A bajai boriaknak általában dolgozni kellett, míg a mohácsi boriaknak nem. A bori keret Szentkirályszabadján meggyilkolt legalább hat bori zsidó munkaszolgálatost. Legalább huszonegy bori zsidó és négy Jehova Tanú bori munkaszolgálatos a szombathelyi 3. sz. helyôrségi kórházba került. Itt a zsidó munkaszolgálatosok közül tizenegy fô meghalt. Szentkirályszabadján a bori maradékból a honvédelmi miniszter rendeletének megfelelôen az V. közérdekû munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóalj keretében 2×3 zsidó kisegítô munkás (ksm.) század megalakítására került sor. Elsôként a Szentkirályszabadjára elôször érkezett bajai boriakból alakították meg a 105/501-503. ksm. századokat. A legalább tíz nappal késôbb érkezô mohácsi boriak alkották a további három ksm. századot (105/504-505.). A két bori csoport közötti személycsere aránya mintegy 10-15 százalékos volt. A hat század összesen körülbelül ezerötszáz fôbôl állt. A hat bori század két önálló csoportban, két külön idôpontban indult el ugyanazon útvonalon, ugyanazon úti cél felé. A bajai boriak körülbelül 750 fôs csoportja október 31-án reggel indult el Mosonmagyaróvár felé. A menet parancsnoka Pataki Ferenc fôhadnagy volt, és az alárendeltjei közül név szerint meg tudjuk nevezni Dékány Antal szakaszvezetôt, Éles Károly ôrmestert, Hoschke Ágostont, Kovács Ferenc szakaszvezetôt, Lampics Károly ôrvezetôt, Nagy József és Pál József zászlósokat, valamint Tusori József tizedest.

A mohácsi boriak két nappal késôbb, november 2-án reggel indultak el. A mohácsi boriak szintén körülbelül 750 fôs csoportjában volt Radnóti Miklós is. Ugyancsak november 2-án indítottak útnak zsidó munkaszolgálatos századokat Pétfürdôrôl. A Wasche József hadnagy vezetette munkaszolgálatos egység 3×200 fôbôl állt. Ez a csoport ugyanazon a dunántúli útvonalon, ugyanolyan úti céllal haladt, mint a két bori csoport.

A bajai és a mohácsi bori csoport egyaránt nyolc nap alatt tette meg a közel százharminc kilométeres utat Mosonmagyaróvárig. A két bori csoport mindegyike más idôpontban indult és érkezett meg, mint azt

a honvédelmi miniszter rendelete számukra meghatározta. Ugyanez történt a péti munkaszolgálatosok esetében is. Mindezek okát nem ismerjük. Ugyanakkor mindhárom csoport a rendeletben meghatározott nyolc nap alatt tette meg az utat. A bajai és a mohácsi boriak csoportja Gyulafirátóton, Nagyesztergálon és Veszprémvarsányban töltött egy-egy éjszakát. Szentkirályszabadja és Mosonmagyaróvár között félúton mindkét menet hosszabb pihenôt tartott. Egyaránt két éjszakát töltöttek Pannonhalma térségében. A bajai boriak november 3-án érkeztek meg a gyôrszentmártoni (pannonhalmi) gôztéglagyárba. Innen november 5-én reggel indultak tovább. A mohácsi boriak a pannonhalmi térségbe november ötödikén érkeztek, és ôk a tarjánpusztai majorban töltöttek két éjszakát. Ezt azt jelenti, hogy a mohácsi csoportban vonuló Radnóti Miklós sohasem járt a gyôrszentmártoni téglagyárban. A bajai boriak a gyôrszentmártoni téglagyárból elindulva, ötödikén délelôtt Écs elôtt utolérték a péti munkaszolgálatosok csoportját. A két munkaszolgálatos csoport együtt vonult ezen a napon egészen Nyúlig. A péti csoport Nyúlon éjszakázott, míg a bajai boriak Ménfôcsanakon. Ez a bori csoport Gyôr érintésével november hatodikán Abdán át ért az Öttevény határában lévô éjszakai szállásra, Sándorházapusztára. Amennyiben Radnóti Miklós a bajai csoportban vonult volna, úgy ôt és huszonegy munkaszolgálatos társát ezen a napon, azaz november hatodikán gyilkolták volna meg az Abda melletti Rábca-gátnál. Ez azonban nem így történhetett, mivel ô és mohácsi társai csak november nyolcadikán vonultak át Abdán. A költô és huszonegy társa halálának napja tehát eszerint november nyolcadika és nem a hivatalosan nyilvántartott november kilencedike. Amennyiben a kivégzés valóban ekkor történt, úgy a munkaképtelen munkaszolgálatosokat szállító écsi szekereket november hetedikén rekvirálták. Valószínû azonban, hogy kettônél jóval több rekvirált szekér haladt Écsrôl és környékérôl Öttevény felé. A menetképtelen munkaszolgálatosokat a gyôri állomásparancsnokságon kellett leadni. Nem tudjuk, hogy ez megtörtént-e. Nem tudjuk, hogy a gyôri kórházakban hány embert fogadtak be és hányat utasítottak vissza. Nincs olyan személy, aki minderrôl hitelesen tudott volna tanúskodni.

Az abdai kivégzésnek a helybeliek közül nem volt szemtanúja. A kivégzés elôtti és közvetlen utáni történésekrôl hat abdai tanúnak maradt fenn hiteles beszámolója. A többi, magát szemtanúnak mondó tanútól nem maradt fenn hitelesnek tekinthetô visszaemlékezés. A saját maga és katonatársai ellen tanúskodó és a kivégzésben való részvételt elvállaló Bodor Sándor, bori keretlegény beszámíthatóságát kizáró betegségben szenvedett tanúvallomásának idôszakában. Közlése szerint ki-

végzést a bori keret általa megnevezett öt tagja hajtotta végre. Az általa megnevezett mindhárom katonatárs tagadta az abdai kivégzésben való részvételét. A negyedik gyanúsítottat, Tálas András hadapród ôrmestert a népbíróság már korábban halálra ítélte és kivégezték. Radnóti és társai megölésének vádja azonban nem szerepel a peranyagban, az nem bizonyítható. A mohácsi menetet kísérô keretlegények közül számosan voltak olyanok, akik ugyanúgy elkövethették a mészárlást, mint Tálas. A keretlegények jelentôs része ugyanis kegyetlenül bánt a munkaszolgálatosokkal és számos keretlegény a megszökött, beteg vagy menetképtelen munkaszolgálatosok közül többeket lelôtt vagy kivégzett. (Ebben a vonatkozásban nem volt különbség a bajai és a mohácsi boriak között.) Nem tudjuk, hogy a Rábca-parti kivégzésben az abdai Háromszoknya vendéglôben és a környéken elszállásolt német légvédelmi alakulat tagjai (flakkosok) és a hozzájuk tartozó német szakácsok részt vettek-e. Német SS-katonák azonban nem vettek részt a kivégzésben.

A péti munkaszolgálatosok is a boriakkal hasonló szenvedések között vonultak. Esetükben azonban volt mód sikeres szökésre és nem került sor kivégzésekre.

A két bori menet azonos útvonalon haladt, de változatlanul két nap eltéréssel. A Radnóti-irodalomban megszólaló écsi, gyôrszentmártoni és abdai szemtanúk sem a bori meneteket, sem pedig az ugyanekkor, ugyanerre haladó péti munkaszolgálatos menetet nem tudták egymástól megkülönböztetni.

A bajai boriak november hetedikén, míg a mohácsiak november kilencedikén érkeztek meg Mosonmagyaróvárra. A bajai boriak itt egy éjszakát töltöttek a Bauxitgyárban (Timföldgyárban), mások az egyik malomban. Az állomásparancsnokságon regisztrálták ôket. Egy éjszakát töltöttek itt és másnap, november nyolcadikán – továbbra is a bori keret kísérete mellett – Hegyeshalomba gyalogoltatták ôket. Itt átadták ôket a német katonáknak. A német katonák azonnal tovább hajtották és a közeli Zurndorfban személyvagonokba terelték ôket. A péti csoport szintén kilencedikén érkezett meg Mosonmagyaróvárra. Abdán ôk is átmentek, de nem tudjuk, hogy Nyúl után hol töltötték az éjszakákat (Gyôr?, Sándorházapuszta?), és elôírás szerint kilencedikére értek Mosonmagyaróvárra. A péti csoport azonban itt már csak a mohácsi boriak csoportjával találkozhatott. A mohácsi boriak, immár Radnóti nélkül két éjszakát töltöttek Mosonmagyaróváron a Bauxitgyárban, mások a közeli Selyemgyárban, valamint a téglaégetô helyén. Ôket is regisztrálták, de ôk – nem tudni, milyen okból – két éjszakát töltöttek itt. November 11-én hajtották ôket Hegyeshalomba, itt átadták a németeknek, és ugyanezen a napon Zurndorfban ugyanúgy bevagoní-

rozták ôket. A bajai boriak mintegy 670 fôsre fogyatkozott csoportját más magyar zsidó munkaszolgálatos századokkal együtt, gyorsvonati sebességgel szállították a flossenbürgi koncentrációs táborba, akárcsak a mohácsi boriakat a sachsenhauseni KZ-ba. A bajai boriak csoportja már bevagonírozásuk másnapján, november 9-én megérkezett. A mohácsi csoport a 11-i bevagonírozást követôen, november 13-án hajnalban ért a jóval távolabb lévô Sachsenhausenba. A bajai-flossenbürgi és a mohácsi-sachsenhauseni boriakat különbözô koncentrációs táborokba vitték tovább, miközben az életbenmaradottak száma folyamatosan csökkent.

[1] Ortutay Gy. 1964. 5. Ugyanez Ortutay kilenc évvel késôbb kiadott könyvében változatlan formában megjelent. Uô: Az utolsó levelek közül. In: Ortutay Gy. 1973. 233–243. (A levelezôlap fakszimiléjét itt nem közölték.)

[2] Ortutay Gyula mindenképpen helytelenül feltételezi, hogy a levelezôlap „az erôltetett menet idején" keletkezett. Az „erôltetett menet" a két bori altábor, a *Heidenau*- és a *Brünn*-tábor között, 1944. augusztus 29-én megtett gyalogútra vonatkozik. Radnóti *Erôltetett menet* címû verse Borban, 1944. szeptember 15-én kelt. Ortutaynak téves az a feltételezése is, hogy Abda felé gyalogolva íródhatott a levelezôlap. A Borból Újvidékre érkezett gyalogmenet Szentkirályszabadjára tartott. A honvédelmi miniszter ekkor még ki sem adta azt a parancsot, amiben Abdán át Mosonmagyaróvárra rendelték a bori századokat.

[3] HDKE, Budapesti gettó iratok között (számozatlan). [Ismeretlen szerzô]: Jelentés. Budapest, 1944. 10. 14. Az „ismeretlen szemtanú" közlését rögzítô anyag hat oldalon adatszerûen számolt be az 1944. 09. 17. (bori indulás) és az 1944. 10. 09. (zombori megérkezés) között történtekrôl.

[4] Tolnai G. 1946. 2. Radnóti Miklóst Cservenkáról Mohácsra gyalogoltatták. Kiskunhalason nem járt.

[5] Radnótiné Gyarmati F. 1944. 96–97. (1944. 12. 12.)

[6] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 221. (1945. 10. 05.); Radnótiné Gyarmati F. 1946. 12. (1946. 08. 19.)

[7] Radnótiné Gyarmati F. 1944. 84. (1944.10. 10.)

[8] Gyarmati Fanni beszámol ugyanitt naplójának Komor András költô, író, kritikus és feleségének öngyilkosságáról (1944. 10. 22.) és a Margit híd fölrobbantásáról (1944. 11. 04.). A két idôpont között kapta a hírt Ortutay Gyulától.

[9] Ferencz Gyôzô közlése. Elektronikus posta, Budapest, 2010. 09. 11.

[10] Ferencz Gy. 2009.

[11] Ortutay Gyula hagyatéka két helyen található: OSZK Kézirattár 325. fond, valamint MOL K–849. és MOL K–850.

[12] Erdôs Péter levele Ortutay Gyulának. Davos, 1945. 11. 14. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyaték. 1945–2. tétel (A–G). 290.

[13] Battyán Gy. 1944. A notesz felirata: „Napló 1944: Magyar Leszámító- ló- és Pénzváltó-Bank. Berlin téri fiók, Budapest V. kerület, Dorottya u. 6.” A noteszon: magyar címer. (A notesz színe barna, mérete 80×60 mm.)

[14] Spira Gy. 1944. (A napló egy 122×82 mm méretû, barna mûanyag borítású szabvány notesz.) Ebbe ceruzával, máig jól olvashatóan beleírta egy-egy szóval vagy mondattal az adott naphoz az aznapi történéseket. Az utolsó tizenöt lapon szintén korabeli, szintén kézirásos, de hosszabb bejegyzései találhatók.

[15] Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.

[16] Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.; Spira Gy. 1966. 3.

[17] Spira György személyes közlése. Budapest, 2006. 05. 23.

[18] A levelezôlap címzettje az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosa, Róth Juliska volt. Ôt és férjét, Róth Ferencet Sosberger Pál jól ismerte. A levelezôlapot Sosberger Pál egy újvidéki ismerôs filateristánál találta meg. Sosberger Pál levele Csapody Tamásnak. Újvidék, 2007. 01. 28.

[19] Abonyi Pál vagy Jenô.

[20] Šosberger, P. é. n. a., hatodik melléklet. A kéziratában fénymásolt formában közölte a levél fénymásolatát.

[21] Landesmann László tábori levelezôlapon írt feleségének, Fodor Ibolyának. A lap feladó rovatában ez szerepel: Lányi László Újvidék. A dokumentumokat fia, Landesmann György bocsátotta rendelkezésemre (Budapest, 2009. 02. 03.).

[22] A helyszíni bejárás idôpontja: Újvidék, 2006. 06. 21.

[23] *Lásd* bôvebben: Csapody T. 2006c. 6–7.

[24] Az orvosok: dr. Nikola Davidović sebész és felesége, dr. Drenka Davidović-Milovanov, dr. Nikola Grujić röntgenológus és testvére, dr. Kornelija Grujić. Orvostanhallgatók: Dušan Jovanović, dr. Vlaho Matijević, Mirko Kubanji (szlovák).

[25] Kis Eszter elektronikus levele (Olajos Anna segítségével), Újvidék, 2007. 01. 24.

[26] Németh Z. 2007. 3.

[27] Prof. Dr. Dušan T. Jovanović személyes közlése. Újvidék, 2006. 06. 29.

[28] Rosenzweig Pál fia, a Kanadában élô Rosenzweig György levele Dušan Jovanovićnak (kelt: Kanada, 2007. 11. ?). Ebben Rosenzweig György leírta édesapja megmenekülésének történetét. Németh Z. 2007. 3.

[29] Az emléktábla magyar nyelvû felirata: „Ebben az épületben mentettek meg kb. húsz magyarországi zsidó táborlakót a bori bányából a halálba vezetô úton. 2002. október. Klinikai Központ Újvidék, Zsidó Hitközség Újvidék”.

[30] Cservenka (Crvenka) Szenttamás és Zombor között félúton elhelyezkedô bácskai település. A bori munkaszolgálatosok gyalogmenete Radnóti Miklóssal együtt 1944. 10. 06-án ért Cservenkára.

[31] A fent leírtak szerteágazó forrásainak megnevezésétôl eltekintek. Itt egyedül a létszám kérdésére szeretnék kitérni. Az elsô lépcsôben 3600 bori munkaszolgálatos visszaindulásával számolok. Közülük Cservenkáig körülbelül százötven fôt gyilkoltak meg az ôket kísérô bori keretlegények és Pancsevo–Titel között hozzájuk csatlakozó német katonák. A Bor–Cservenka útszakaszon a sikeres szökések számát száz fôre becsülöm. Cservenkára így körülbelül 3350 munkaszolgálatos érkezett meg. A körülbelül 700–1000 zsidó munkaszolgálatos életét követelô cservenkai kivégzés elôtt 2×500 fôt, utána körülbelül 1170–1470 fôt a németek Zomborba kísértek. A Cservenka és Zombor útszakaszon a németek összesen körülbelül négyszáz zsidó munkaszolgálatost öltek meg. A Zombor–Mohács és Zombor–Baja közötti útszakaszon összesen további körülbelül száz fôt. Mohácson legalább húszan a mohácsi, majd késôbb a pécsi kórházba kerültek. Ugyancsak Mohácson huszonnyolc munkaszolgálatost a németek nem adtak át a magyaroknak. A Baján a kórházba kerültek vagy sikeresen megszököttek számát összesen kétszáz fôre becsülöm. Így Szentkirályszabadjára becslésem szerint 652–702 mohácsi bori és 720–1020 bajai bori zsidó és körülbelül 180 fôbôl álló „jehovás század" érkezett meg. Összesen tehát 1423–1722 zsidó munkaszolgálatos és 180 Jehova Tanú és nazarénus bori munkaszolgálatos került Szentkirályszabadjára.

[32] Az egyik DEGOB-jegyzôkönyvet ketten jegyzik.

[33] A DEGOB-ról *lásd* részletesen: HORVÁTH R. 1997. A jegyzôkönyveket *lásd* http://www.degob.hu.

[34] Érkezés október 13-án Mohácsra + Mohácson minimum négy nap + három nap vasúton Szentkirályszabadjára / érkezés október 14-én Mohácsra + Mohácson minimum négy nap + négy nap vasúton Szentkirályszabadjára = megérkezés Szentkirályszabadjára: október 20. és 22. között.

[35] Érkezés október 13-án Mohácsra + Mohácson maximum 9,5 nap + három nap vasúton / érkezés október 14-én Mohácsra + Mohácson maximum 9,5 nap + négy nap vasúton Szentkirályszabadjára = megérkezés Szentkirályszabadjára: október 26. és 28. között.

[36] Kôszegi Ábel kutatásai során felkereste Radnóti Miklós „14 egykori munkaszolgálatos társát, a *Lager Heidenau* volt parancsnokát, egy ott szolgáló honvédet a szegedi utászszászlóaljból, más lágerek tisztjeit és egykori keretlegényeit. Végigjárta Mohácstól Abdáig Radnóti Mik-

lós útjának minden állomását, magnetofon-szalagra rögzítette a szemtanúk visszaemlékezéseit." KÔSZEGI Á. 1970. 99. Mindezt Kôszegi Ábel megerôsítette nekem címzett elektronikus levelében (Budapest, 2009. 08. 11.), azzal a kiegészítéssel, hogy az orsós magnóval készült felvételek elvesztek. Kôszegi Ábel rendelkezésemre bocsátotta egyik, az 1960-as évek végén kelt kutatónaplóját (KÔSZEGI Á. 1969.; a másik munkanapló elveszett). Ennek alapján a tizennégy egykori munkaszolgálatos közül tíz fôt tudok azonosítani: Erdôs Péter, Fürth Róbert, Holló Walter, Hollós Olivér, Kálmán László, Kardos József, Kövesdi László, Lengyel György?, Nyíri Tibor, Sugár Béla. A bori katonai keret tagjai közül padig Száll Antalt és Kovács Ferencet, a mohácsi vonatkozásokat illetôen pedig Ruff Tibor helyi lakost.

[37] KÔSZEGI Á. 1972. 54–57.

[38] KÔSZEGI Á. 1972. 57.

[39] TOLNAI G. 1969. 494.

[40] TOLNAI G. 1969. 495.

[41] TOLNAI G. 1969. 495.

[42] 1. Érkezés Mohácsra október 17-én + nyolc-tíz nap mohácsi tartózkodás = indulás Szentkirályszabadjára október 25–27. 2. Október 24-ét jelöli meg indulási dátumként.

[43] ÁBTL 3.1.5. O-16476. Az ÁBTL számozása szerint a dosszié összesen 354 oldalból áll. Ezeket a lapoldalszámokat a dokumentumok jobb alsó sarkában tüntetik fel. A megjelölt oldalszámokat ennek alapján tüntettem fel.

[44] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 291. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[45] TOLNAI G. 1981. 175–255.

[46] TOLNAI G. 1985b. 500.

[47] Tolnai Gábor nem nevezi meg a „megbízható dátum" származási helyét, de az *Abdai gyilkosok* dosszié tanúsága szerint forrása egyértelmûen az állambiztonsági hatóság. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 257. Tolnai Gábor professzor elvtársnak. A BM III/III. 3-b. (Aláírás és nytsz. nélkül.) Budapest, 1974. 11. 20.

[48] Füzes János személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 08.

[49] FÜZES J. 1978. 123.

[50] DEUTSCH, J. 2000. 88. és 123–124.

[51] VERESS D. CS. 1982. 409. Ugyanezt erôsíti meg VERESS D. CS. 1998. 282.

[52] VERESS D. CS. 1998. 282. Nem ugyanazokat a századokat vezényelték vissza Szentkirályszabadjára, akiket innen vezényeltek Borba 1943 nyarán.

[53] Landler Ivan (Yvan Landler) személyes közlése. Párizs, 2007. 06. 04.
[54] Füzesi József személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 19.
[55] Számításaim szerint a mohácsi boriak létszáma mintegy hétszázötven fô volt.
[56] A nagykanizsai bori csoportból ketten hamis papírokat szereztek és megszöktek Nagykanizsán. Egyikük biztosan túlélte a háborút, mert késôbb Füzesi József ruhát készíttetett nála Budapesten. Ketten – Füzesi József és Bleier (Bleyer) István – Körmenden maradtak. Az így mintegy 36–46 fôs csoport a Nagykanizsa–Zalaegerszeg–Körmend–Szentgotthárd vasútvonalon haladva lépte át a magyar–német (osztrák) határt. Füzesi József személyes közlése. Budapest, 2007. 09. 19.
[57] Czitron Lajos személyes közlése. Budapest, 2007. 12. 29.
[58] Czitron Lajos kézzel írt, cím nélküli visszaemlékezése. Budapest, 1981. 08. 17. 16. Kézhez véve: Budapest, 2010. 03. 24.
[59] Dr. Battyán György: „A notesz története röviden a következô. Egyik bajtársam, akivel egy sorban meneteltünk a visszavonulás során, dr. Sávos Ferenc tulajdona volt. Elôvette a noteszt és azt mondta nekem, hogy ezt a noteszt neked ajándékozom, fiatalabb vagy, talán jobban bírod a menetet, hazaérkezel. Regiszteres része van a notesznek, írd be azoknak a nevét, akikkel itt együtt vagyunk lehetôleg címekkel együtt, hogy szabadulásuk után a hozzátartozóknak hírt tudjunk adni bajtársainkról.” ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.
[60] HM HIM HL I. 94. 14.691/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 26. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 25. 0 h-tól 24 h-ig. A./ Magyar szállítások. Helyi mozgású alakulatok. „IV. kms. zlj. Mohács-ról Szentkirályszabadjá-ra.”
[61] A M. Kir. 101. Központi szállításvezetôség 1944. 05. 11. és 1945. 12. 04. közötti naplóit megnéztem (HM HIM HL I. 94.).
[62] Radnóti Miklós: *Razglednica 3*. Mohács, 1944. 10. 24.
[63] A mohácsi boriak közül a németek Cservenka és Baja között megöltek mintegy kétszázötven fôt. Mohácson körülbelül húsz fô kórházba, illetve Mohácsról 28 fô Nagykanizsára került. Így a mohácsi boriak becsült létszáma 702 fô.
[64] A bajai boriak bajai tartózkodásáról részletesen *lásd* CSAPODY T. 2006a. 1. és 8.
[65] CSAPODY T. 2006b. 39.
[66] Róla *lásd* CSAPODY T. 2009a.
[67] A bajai boriak bajai tartózkodásáról részletesen *lásd* CSAPODY T. 2006a. 1. és 8.
[68] HM HIM HL I. 94. 14.982/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 16. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 15. 0 h-tól 24 h-ig. A./

Magyar szállítások. Helyi mozgású alakulatok. Berakott és útbaindult: 13 szállítmány 5 és 1/2/100 tengely. „ezr. csop. pság-tól [ezred csoportparancsnokságtól] 1647 fô kmsz-os Baja-i dunahídtól, Ôcsény, illetve Szentkirályszabadjára."

[69] HM HIM HL I. 94. 14.982/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 10. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 10. 0 h-tól 24 h-ig. Az idézett bejegyzés végén szerepel egy hivatkozási szám: 14740/KmHdm 944. (?14790/?Kszv. Hdm.). A kézzel írt bejegyzés alá más tollal és más kézírással, minden bizonnyal utólag valaki azt írta, hogy „Bor-i musz-osok!".

[70] Hivatalos megnevezése: Baja egyéb vasúti megállóhely. A mai Türr István híd dunántúli oldalán.

[71] MÁV 46-os számú, egyvágányú fôvonal.

[72] MÁV 50-es számú fôvonal.

[73] MZsL, XX-G 71.48.2. A visszaemlékezést *lásd* Csapody T. 2009e. 849–862.

[74] Csapody T. 2009e. 860–861.

[75] Szalai S. 1944a. 5. Minden valószínûség szerint innen vette át Szûts László bori túlélô, aki a Temesváron 1944. 12. 03-án keltezéssel írta meg *Bori garnizon* címû könyvét (Szûts L. 1945.). 126.

[76] A felszabadult Temesváron ebben az idôszakban több száz, a második lépcsôben felszabadított bori zsidó munkaszolgálatos élt. Közülük többen a *Szabad Szó* újságírói lettek, és elsôsorban nekik köszönhetô, hogy bori vonatkozású híranyag jelenhetett meg a napilapban. Éppen ezért valószínû, hogy az „sz. s." monogram a lapnál dolgozó volt bori munkaszolgálatos Szalai Sándort jelenti. Részletesebben *lásd* Csapody T. 2009g. 1368–1380.

[77] Az újságcikk dr. Kelin Istvánról ír, de valószínûleg névelírás történt, és a helyes írásmód dr. Klein István.

[78] Deutsch a második lépcsôben elindultak között szabadult fel, és így ebben az esetben nem szemtanúként, hanem kutatóként szólal meg. Deutsch, J. 2000. 122–123.

[79] Varga E. 1989. 15.

[80] Varga Endre fiának közlése szerint Varga György a bori állomáson vasutasként dolgozott. Telefoninterjú: 2006. 06. 07.

[81] Varga E. 1989. 25–38.

[82] Varga E. 1989. 36.

[83] Varga E. 1989. 40–42.

[84] Varga E. 1989. 7. és 46–47. Varga György fia, Varga László történész ezt megerôsítette megkeresésemre. Elektronikus levél, Budapest, 2010. 01. 20.

[85] A Hidas-Bonyhád–Bonyhád ipari vasútvonalat 1922-ben építették és 1936-tól van a MÁV tulajdonában. 1950 és 1960 között használták személyforgalom lebonyolítására.

[86] 3233. sz. DEGOB-jegyzôkönyv.

[87] VIHAR B. 1945. V. fejezet. Halálból–halálba, Bortól–Bonyhádig. Alcím: Mi történt a többiekkel? Az átvett újságcikk címeként ez szerepelt: A temesvári *Szabad Szó* 1944. novemberi 24-i számából. 133–134.

[88] Vihar Béla megváltoztatta az általa közölt újságcikk címét, teljesen elhagyta a fontos elsô és utolsó elôtti (összesen 32 soros) bekezdését és egyéb, a stiláris javításokon túlmutató változtatásokat tett a szövegben.

[89] KARSAI E. 1962. II.k. 276. tétel. 640–641. (átvéve a Sárga könyvbôl).

[90] Palásti nem lehetett szemtanú, mivel az ún. második lépcsôvel indult el és nem volt Bonyhádon.

[91] PALÁSTI L. 1945b. 86–87. Palásti nem nevez meg szemtanúkat.

[92] Tanulmányában maga közölte, hogy az ún. elsô lépcsôben indult el és nem volt jelen Bonyhádon, mivel Újvidéken (Csenej), 1944. 09. 04-én „végleg kivált a bori csoporttól". NAGY GY. 1996. 107–108.

[93] IVKOVICS, SZ. 1961.

[94] BRAHAM, R. L. 1988.

[95] Jehuda Deutsch itt Szita Szabolcs történész közlésére hivatkozik. DEUTSCH, J. 2000. 123.

[96] „A munkaszolgálatosokat nem deportálták, ôk október 17-én Bonyhádon maradtak. Ekkor haza akarták engedni ôket, de hirtelen SS-egységek jelentek meg a helyszínen, és tüzet nyitottak. Aznap mintegy 1200 munkaszolgálatos halt meg." Tábori Szabó Zoltán: Bonyhád. In: BRAHAM, R. L. 2007. 1126–1127. A Bonyhád címû fejezetbôl sem tudható meg, hogy az 1200 zsidó munkaszolgálatos hogyan került Bonyhádra, esetleg bonyhádiak voltak-e?

[97] HM HIM HL I. 31. 1944. M–6/k. oszt. 1860 alapszám.

[98] GAZSI J. 1964. 83.

[99] A levéltári forrás kétféle idézése terjedt el: 1.) HM HL 1944. M–6/k. oszt., 1860. sz. (Gazsi József). 2.) HM 950/M. 42.–1944. (Tolnai Gábor). Egy és ugyanazon rendeletrôl van szó.

[100] A rendelet aláírójaként vitéz dr. Fábián vezérkari ezredes szerepel. A Melléklet (Toldalék a 950/M. 42–1944. számú ügyirathoz) a felállítandó századok költség- és anyagszükségletérôl szól. A rendeletet tartalmazó dosszié fedô- és hátoldallal együtt összesen hat oldal. Megjegyzendô, hogy Kôszegi Ábel nem tesz említést errôl a forrásról.

[101] Magyar királyi honvédelmi miniszter 930/M. 42-1944. sz. rendelete. A rendeletrôl más adatot nem közöltek.

[102] Megjegyzendô, hogy a korábban idézett vasúti napló szerint (HM HIM HL I. 94. 14.691/1944. Kszv. hdm. Budapest, 1944. 10. 26. Helyzetjelentés 1944. évi október hó 25. 0 h-tól 24 h-ig.) a bori munkaszolgálatosok Mohácson a IV. kms. zlj.-hoz tartoztak, míg Szentkirályszabadján az V. kmsz. zlj.-hoz kerültek a bajai boriakkal együtt.

[103] „A Bor-i [sic!] munkáscsoportból 930/M.42-1944. sz. rendeletemmel Szentkirályszabadjára irányított kb. 1600 fô »zs« musz-ra a következôket rendelem: Megérkezésük után a »zs« musz-okat rendezni és szd-okba kell szervezni még pedig a munkabírókat kiválasztva 5–6 ksm. szd. felállításával. A sz-ok megszervezését Marányi alezredes (:V. kmsz. zlj.:) feladatává teszem. E szd-okhoz a kereteket (:szd-onként 2 ti., 17 fô leg.:) a 806/hátábl. szerint Marányi alez., a vele Bor-ból visszaérkezett és e hó 15-én a Veszprém-i ápk.-nál gyülekezô (:22 ti., és kb. 120 leg.:) eddigi keretébôl állítsa ki.” HM HIM HL I. 31. 1944. M–6/k. oszt. 1860. asz.

[104] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 226–231. Jelentés. Kelt: Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-698/73. 1. sz. melléklete. A rendelet melléklete is megtalálható. Az oldalakon a „Hadtörténeti Levéltár tulajdona” pecsét látható.

[105] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 291. Összefoglaló jelentés. Kelt: Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[106] Csapody T. 2006b. 39.

[107] Fleischmann György visszaemlékezését (DEGOB 3233.) szöveghûen közli: Szele A.–Szele Gy. 2004. 166–175.

[108] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. (Katz József); BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. (Asztalos Ferenc; „Juhász Pál és társa” ügyében). Az aktát annak tartalomjegyzéke szerint Budapesten, 1967. 10. 31-én, 193 lapszámmal zárták le. A lapszámok megadásánál a lap alján szereplô számokat adom meg.

[109] Erôltetett menet I–II. 1988.

[110] Tolnai G. 1981. 175–255. Tolnai Gábor 43 alkalommal idézi K. I.-t.

[111] A Tolnai Gábor a K. I. monogramot sohasem oldotta fel. Ô azonban minden bizonnyal azonos Kövesdi István bori munkaszolgálatos személyével. Adatait megtaláltam: ITS Archives No. 6349487#1 (1.1.5.3/KOVACS-F-KOWALENKO-G/00125137/0008) Konzentrationslager Nr. 98408. Kôszegi Ábel az alábbiakat közölte velem Kövesdi Istvánról: „Az egyik elsô, valóban jó, de sokban pontatlan tanúm volt. Tolnai Gábor késôbb tényleg gyakran beszélt

vele. A Pozsonyi út közepén lakott. Nem hiszem, hogy él." Elektronikus levél, 2009. 07. 30. Kövesdi István az *Abdai gyilkosok* fedônevû dossziéban is szerepel, de pontos személye itt is beazonosíthatatlan. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Kövesdi István neve és lakcíme szerepel a Battyán-naplóban, így ô is mohácsi bori volt.

[112] TOLNAI G. 1981. 229.

[113] KÔSZEGI Á. 1972. 57.

[114] ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.

[115] VERESS D. CS. 1998. 281–282.

[116] VERESS D. CS. 1998. 276.

[117] Kovács Géza személyes közlése. Szentkirályszabadja, 2006. 06. 12.

[118] Velegi László szülôháza Szentkirályszabadján a Rákóczi utca 58. számú (mai számozás) ház volt. Forrás: Kovács Géza, telefoninterjú, 2010. 01. 24. Velegi László a Reptér-táborban dolgozott „elôször mint hengerhúzató", késôbb pedig Veszprémbôl a reptérre hordta a vizet. HULESCH E. 2000. 16.

[119] ERÔLTETETT MENET I–II. 1988. A filmben úgy szólal meg Velegi László, mint aki egyértelmûen a mohácsi boriak menetét látta. Ez azonban nem bizonyított, és megítélésem szerint az is csak valószínûsíthetô, hogy az általa látott munkaszolgálatosok a bori maradék valamelyikéhez tartoztak.

[120] HM HIM HL VII. 244. Szentkirályszabadjai 2. sz. épület részleg. (Színes térképvázlat.) Kelt: Szokolya, 1944. 06. 30. Aláírás: [olvashatatlan: Ilosvai?] mérnök alezredes.

[121] A katonákat jobb minôségû, ún. „miskolci barakkokban" szállásolták el, a magas rangú tisztek pedig Szentkirályszabadján kaptak szállást.

[122] Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18. Várnai Olivér kérésemre lerajzolta a szentkirályszabadjai tábort.

[123] A helyszíni bejárás idôpontja: 2006. 06. 12. *Lásd* errôl részletesebben: CSAPODY T. 2006d. 32–33.

[124] A repülôtér szentkirályszabadjai közigazgatási területére történô belépést engedélyezte Iványi András, Szentkirályszabadja polgármestere. Belépési engedély. Kelt: Szentkirályszabadja, 2006. 06. 12. Nytsz.: nincs.

[125] Kovács Géza személyes közlése. Szentkirályszabadja, Reptér-tábor, 2006. 06. 12.

[126] Bajai boriak: DEGOB: 2407., 3062.: földalatti bunkerépítés; 3233.: munka kôbányában; 3463., 3469.: repülôtéri munka; 2356.: barakkjavítás. A repülôtér északnyugati oldalán, az ún. Péter-dombon kisebb kôbányák voltak, ahonnan a munkaszolgálatosok termelték ki a reptéri kifutópálya feltöltését szolgáló alapanyagot. A bányászat

helyei ma is jól láthatók és kutatóutam során magam is megtekintettem (2006. 06. 12.).

[127] Bajai bori: DEGOB 2321. Mohácsi bori: DEGOB 3251.

[128] Kádár István elektronikus levele. Budapest, 2006. 09. 18.

[129] Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18.

[130] Tolnai G. 1981. 229.

[131] Kôszegi Á. 1972. 58–59.

[132] Csapody T. 2009a. 77.

[133] Csapody T. 2006b. 39.

[134] Hevesi J. 2000. 33. A Szegeden, 1944. május végén felállították, az elsôsorban a katonaságot megtagadó nazarénusokból és politikai elítéltekbôl álló (összesen 196 fô) katonai büntetô munkásszázadot (századszáma nem ismert). Sárga karszalagot viseltek fekete ponttal.

[135] Tolnai G. 1981. 229.

[136] Kôszegi Á. 1972. 58.

[137] Várnai Olivér személyes közlése. Budapest, 2006. 03. 18.

[138] Csapody T. 2009a. 77.

[139] Veress D. Cs. 1998. 282.

[140] Veress D. Cs. 1982. 409.

[141] A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben (megtekintettem: Szentkirályszabadja, Önkormányzat, 2006. 06. 12.) a következô folyószámok vonatkoznak a munkaszolgálatosokra: 22/1944. (Kersztenbaum Ignác), 23/1944. (Grünstein László), 25/1944. (Gedô Artúr), 26./1944. (Guth Vilmos), 27/1944. (Frimm István), 28/1944. (Guttmann Adolf), 29/1944. (Révész Ferenc) és 30/1944. fsz. (Reisz Miklós). Az anyakönyvi bejegyzés teljes szövegét *lásd* az 1. sz. mellékletben.

[142] HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatás. 5878/sgt.–1944. sz. Kelt: Bódé, [a település ma Ajka egyik városrésze] 1944. 12. 14. [olvashatatlan aláírás] ôrnagy. Az összesen 417 nevet tartalmazó veszteséglista nem egyértelmû a veszteség idôhatárainak vonatkozásában: nem tudni, hogy az 1944. 09. 01.–1944. 10. 31. vagy 1944. 08. 17.–1944. 10. 08. közötti bori munkaszolgálatos veszteséget veszi számba. A veszteségkimutatás a veszteség (eltûnés, halál) helyét nem tünteti fel és a lista nem teljes.

[143] A HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867. asz. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatást *lásd* a 2. sz. mellékletben.

[144] Egy Révész Ferenc nevû bori munkaszolgálatos szerepel a Kozma utcai izr. temetô ún. bori falán, de ô 1897-ben és nem 1912-ben született. A szentkirályszabadjai halotti anyakönyvben talált és Veress

által is említett (VERESS D. CS. 1982. 409.) zsidó munkaszolgálatosok: Kersztenbaum Ignácz, Grünstein László és Révész Ferenc.

[145] Szentkirályszabadjai halotti anyakönyv. 22/1944. fsz. Uo.

[146] VERESS D. CS. 1982. 409.

[147] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 17. Sas (Schichtanz) Miklós tanúvallomása.

[148] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 5. Feljelentés. Szeged, 1947. 03. 12.

[149] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 18–19. Flaschner Sándor tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 18.

[150] Velis Tibor Sisák Györgynek „Kesztenbaum" meggyilkolását ugyanígy mondta el tanúvallomásában. ÁBTL 3.1.9. V-36951. 42–43. Szeged, 1947. 03. 31.

[151] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Budapest, 1947. 04. 22. Nytsz.: nincs. Sisák György gyanúsított vallomása.

[152] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 40–41. Balázs Béla tanúvallomása.

[153] BFL XXV.1.a 2443/1947. Ítélet végrehajtásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb.VI.1991/1947/4. sz. Sisák sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található (9. sor, 22. sírhely). ÁBTL 2.1. X/29/1. 77. A 298-as parcellában eltemetett személyek névsora. *Lásd* errôl bôvebben: CSAPODY T. 2007. 2–3.

[154] Dr. Pál László. Telefoninterjú, 2007. 03. 14. és személyes közlés: Naharija, 2008. 10. 22.

[155] Valószínûleg a Reptér-tábor kórházáról van szó.

[156] DEUTSCH, J. 2000. 88. és 124. (61. lj.).

[157] HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867. asz. 41. számú, név szerinti veszteségkimutatás. *Lásd* a 306. sorszám alatt; azonossági száma: 4020. 19. 0063.

[158] HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyôrségi Kórház 7. segédkönyv. Betegfelvételi könyv. 597. Fsz.: 9304. Klein Dezsô / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / Fj.: 1945. 01. 01.

[159] A hivatalos jelölés nem egyértelmû és nem következetes, ezért a zsidó és nem zsidó munkaszolgálatosok számát nem lehet egyértelmûen meghatározni.

[160] A szombathelyi kórházi napló nem közli a növedékbe jutott személy anyja nevét, születési adatait, lakhelyét és általában hadrendi számát. A Battyán-napló ugyanígy jár el, kivételesen lakcímet is közöl. Az ún. bori falon nevek szerepelnek, általában a születés évének megjelölésével. Ezekkel ellentétben a veszteséglista minden adatot közöl, a lakcímet kivéve.

[161] A talált névazonosságokat részletesen felsorolom a 3. sz. mellékletben.

[162] A talált névazonosságokat részletesen felsorolom a 4. sz. mellékletben.

[163] Mind a négy munkaszolgálatos Jehova Tanúja volt. Közülük Kispap László és Kresztyankó János adatai állnak rendelkezésre. MJTA *lásd* a Névmutatóban!

[164] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 34–35. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.

[165] ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 58. Horváth József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[166] Fsz.: 7816. Katona Jenô / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 10. 30. / „lövési sérülés a bal combon" / Fj.: 1944. 12. 21. 483.

[167] A Kozma utcai temetôben lévô bori falon egy 1906-ban és egy 1917-ben született Braun László nevû munkaszolgálatos neve szerepel.

[168] HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyôrségi Kórház 7. segédkönyv. Belgyógyászat. 1941–1945. Kimutatás a fenti osztályon kezelés alatt álló „AN" [alkalmatlan] zsidókról. Szombathely, 1945. 01. 25. Nytsz.: 229/1945.

[169] HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyôrségi Kórház 7. segédkönyv. Belgyógyászat. 1941–1945. Kórházparancsnokságnak. Szombathely, 1945. 02. 12. Nytsz.: 388/1945.

[170] Kôszegi Á. 1972. 58–59.

[171] Erôltetett menet I–II. 1988.

[172] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[173] Battyán György: Önéletrajz. Kelt: Budapest, 1957. 09. 17. 1. Forrás: Szigetvári (Schlesinger) Miklós, volt bori munkaszolgálatos magángyûjteménye. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 24. Battyán uo. még azt is leírta, hogy „Felgyógyulása után, 1945 ôszén jöttem visszsza Budapestre…".

[174] Kádár István személyes közlése. Budapest, 2006. 09. 18.

[175] Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. In: Szele A.–Szele Gy. 2004. 148.

[176] Ferencz Gy. 2005. 694.

[177] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 174–175. (1945. 03. 18.).

[178] Nyíri Tibor Gyarmati Fannit lakásán kereste fel, de ô nem volt otthon, így csak testvérével, Gyarmati László orvossal tudott beszélni. Radnótiné Gyarmati F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).

[179] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).

[180] ÁBTL 3.1.9. V-88503. 16–17. Nyíri Tibor tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 21. Nytsz.: nincs. Nb. XVIII. 2298/1946.

[181] Baróti (Kratochfill) Dezsô.
[182] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 175. (1945. 03. 18.).
[183] Máté Gy. 1980. 6.
[184] Szentkirályszabadja, Kossuth Lajos utca 20. A kiállítást 1994-ben felújították.
[185] Szerzô nélkül 1980. 5.
[186] Szabadi századok. Helytörténeti és néprajzi kiállítás, Szentkirályszabadja. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Honlapja: http://www.vmmuzeum.hu/kiallitas/kulso/szabadi.html – utolsó letöltés: 2011. 04. 04.
[187] Varga D. P. 2008.
[188] Az emlékmû talapzatára került a *Razglednica* 4. címû vers megírásának 25. évfordulójára (1969. október 31.) állított márványtábla.
[189] MTI tudósítás: Munkaszolgálatosoknak állítottak emlékmûvet Szentkirályszabadján. 2009. 10. 18. http://culture.hu/main.php?folderID=1521&articleID=291594&ctag=articlelist&iid=1 – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.
[190] HM HIM HL I. 31. 1944. M 1. oszt. 16840 alapszám és ugyanez: MZsL, 64.2395. XX-D.
[191] A honvédelmi miniszter rendeletének tárgya: „Ksm. szd.-ok irányítása a Dtúl [Dunántúl] nyugati térségébe".
[192] 1944. november 2-áról van szó.
[193] Karsai E. 1962. II.k. 284. tétel. 651–657.; HM HIM HL I. 31. 1944. M 1. oszt. 16840 alapszám.
[194] Szita Sz. 1994. 81.
[195] Ferencz Gy. 2009. 696.
[196] Az elsô esetben október 30.–november 06., a második esetben november 03.–november 11. az útbaindulás–beérkezés idôpontja.
[197] Karsai E. 1962. II.k. 656–657.
[198] Szita Sz. 1996a. 85. 1. Egyik századot sem nevezi bori századnak. 2. 105/504–506. századokat nem nevezi kmsz. századoknak. 3. A felsorolásból hiányzik a 105/502. század és részben (105/501–506. esetében) hiányzik az indulás pontos idôpontja.
[199] Braham, R. L. 1988. II. k. 491–492. 1. Négy Budakalászon állomásozó bori századot nevez meg (1/2 110/65. 110/69. 101/35. VI./5.), miközben Budakalászon sohasem voltak bori századok. 2. Két helyen is feltünteti ugyanazt a századot (105/508.) úgy, hogy az elsô említésnél bori századként tünteti azt fel. 3. Nem szerepel a bori századként nyilvántartott 105/502. század.
[200] Veress D. Cs. 1982. 409.
[201] Kôszegi Ábel ezt közölte: „A M. kir. Honvédelmi Miniszter 975. M.42–1944.–számú és 1944. október 26-án kelt utasítása alapján a

menetnek november 3-án kell indulnia, Gyôrben kell bekapcsolódniuk a menetvonalba, Mosonmagyaróvárott egy nap pihenô, és november 11-én kerülnek átadásra Hegyeshalomnál a német hatóságoknak: minél munkaképesebb állapotban." Kôszegi Ábel nevezi meg elôször pontosan a rendelet számát (KÔSZEGI Á. 1970. 97.), majd késôbb hibásan adja meg: „HM 9/5 M. 42/1944. sz. utasítás". (KÔSZEGI Á. 1972. 59.). Kôszegi könyvében az idézett szöveg tipográfiai megjelenítése azt a benyomást kelti, mintha az idézet lenne.

[202] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 232–237.

[203] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 236–237.

[204] VERESS D. CS. 1982. 409.

[205] TOLNAI G. 1969. 495–497. Egy-két nap vasúti szállításról és november 6. körüli idôpontról tesz említést.

[206] TOLNAI G. 1969. 771.

[207] TOLNAI G. 1969. 769–779.

[208] TOLNAI G. 1985b. 500.

[209] Tolnai Gábor professzor elvtársnak. A BM III/III. 3-b. (Aláírás és nytsz. nélkül.) Kelt: Budapest, 1974. 11. 20. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 257–258.

[210] TOLNAI G. 1985b. 500–501.

[211] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Kelt: Budapest, 1975. 07. 14.; ÁBTL 3.1.5. O-16476. Nytsz.: 3/6-662/75.

[212] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292.

[213] DEGOB 181. 3068. 1643. 391.

[214] DEGOB 2348.

[215] DEGOB 2064.

[216] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 65. Jelentés. Budapest, 1972. 04. 05. Nytsz.: 3/6-1218. Hivatkozott személyek: Hoschke Ágoston, Rezsneki Mihály, Kovács Ferenc bori keretlegények, illetve dr. Zoltán László orvos, bori munkaszolgálatos.

[217] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 76. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 09. 19. Nytsz.: nincs.

[218] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 125. Összefoglalás. Budapest, 1946. 11. 13. Nytsz.: nincs.

[219] TOLNAI G. 1969. 496.

[220] TOLNAI G. 1985b. 500.

[221] SZITA SZ. 1994. 31. Szita szerint tehát 214–250 fôbôl állt egy munkaszolgálatos század.

[222] KARSAI L. 1992. 104. Karsai az 1944 augusztusában, a Honvédelmi Minisztérium által felállítandó cigány munkásszázadok tervezett

létszámaként említi a századonkénti 213 fôt. HM eln. 6797/1944. 1699. sz. 1944. 08. 25. Mbk.

[223] TOLNAI G. 1969. 763–764.

[224] TOLNAI G. 1969. 764. Tolnai Gábor említést tesz itt arról is, hogy „Szentkirályszabadjától Abdáig terjedô útvonalat Kálmán Lászlóval" együtt végigjárta. Uo. 763.

[225] TOLNAI G. 1969. 764.

[226] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. V-101681. Tálas András népbírósági aktája. Kardos József tanúvallomása. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 22. Saját kezû aláírás. Nytsz.: 619/1946. 93.

[227] CSAPODY T. 2010a. 24.

[228] TOLNAI G. 1969. 764. Tolnai Gábor késôbb Gyôrménfôcsanakot nevezi meg a Radnóti szekérre kerülésének helyéül. TOLNAI G. 1985b. 502.

[229] Kôszegi Ábel többször találkozott Erdôs Péterrel és találkozott a Tolnai által idézett Kardos Józseffel és Kövesdi Istvánnal is. Személyes közlés. Budapest, 2009. 03. 17.

[230] KÔSZEGI Á. 1972. 61.

[231] KÔSZEGI Á. 1972. 62.

[232] KÔSZEGI Á. 1972. 62.

[233] Dr. Erdôs Péter: „Pannonhalma felôl a betonúton vonszolta magát a menetoszlop és itt valahol Écs közelében megállítottak minket. Egy fiatalember elvesztette egy pár perccel korábban az eszméletét, úgy vonszoltuk magunkat. Én erre ott szóltam az egyik keretlegénynek és azt a parancsot kaptam, hogy vigyem hátra a szekérre. Innen tudtam meg, hogy a menetoszlop végén, tôlem kb. 2-300 méterre, inkább 300 méterre ott áll az a szekér, ami utánunk jött. A fiút odavittem, tudott járni éppen hogy, bár nem volt már magánál. Amikor a szekérhez értünk, láttam, hogy a szekéren belül szinte egymáson fekszenek azok, akik jelentkeztek és a szekér szélén ül Radnóti Miklós, a lába úgy kifelé lógott a szekérrôl. Valamilyen pléd volt mellette vagy körülötte és a homlokán egy vércsík. Nagyon üveges szemmel nézett, láthatóan nagyon rossz állapotban volt. Miközben a fiút felsegítettem a szekérre odaszóltam, hogy Miklós mi van veled? Kicsit úgy a fejét felém fordította, még egyszer hangsúlyozom ezt az üveges tekintetet, mert ez maradt meg bennem és nem válaszolt. Akkor ilyen állapotban ott láttam utoljára Radnóti Miklóst." ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.

[234] ACSAY J. 1990. 38.

[235] ACSAY J. 1990. 38.

[236] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés.

[237] Uo.
[238] Uo.
[239] Uo.
[240] HULESCH E. 2000. 11–12.
[241] Hulesch Ernô soha sem közölte a bori munkaszolgálatos személyét, pedig Gerencsér Miklós könyvében (GERENCSÉR M. 1998.) külön is felszólította erre. Errôl szóló polémiát *lásd* HULESCH E. 2000. 114–117.
[242] Hulesch Ernô és meg nem nevezett tanújának találkozására Bela Guttmann (Guttmann Béla), válogatott focista és világhírû futballedzô bécsi lakásában (Walfischgasse) került sor. (A találkozás pontos idôpontja nem ismert.) A nemzetközi játékvezetô-ellenôr Hulesch által leírt találkozás körülményei hihetôk (korábban Hulesch innsbrucki kupamérkôzésen volt /1971/; az osztrák kupát ebben az évben a Bela Guttmann edzette csapat nyerte el; Bela Guttmannak lehetett lakása Bécs belvárosában).
[243] HULESCH E. 2000. 12.
[244] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 125. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.
[245] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 59. Összefoglaló jelentés. Feljegyzés a Kardos Józseffel készült beszélgetésrôl. Budapest, 1971. 11. 04. (Saját kezûleg nem írta alá.) Nytsz.: 3/6-1210.
[246] TOLNAI G. 1969. 265.
[247] ANDAI F. 1994. 118–119.
[248] GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen. Valamint Kövesdi István esetében: ITS Archives No. 6349483#1 (1.1.5.3/KOVACS-F-KOWALENKO-G/00125137/0004–0008.).
[249] Dr. Bárdos Józsefet Erdôs Péter látta Sachsenhausenben, és bár nem látta holtan, biztos abban, hogy meghalt. ACSAY J. 1990. 39. Dr. Bárdos József mennyasszonyának Kövesdi László vitte Bárdos halálhírét. Dr. Adamovics Jenôné Karácsony Rozália személyes közlése. Budapest, 2009. 01. 15.
[250] Nyilvántartásba vételük dátuma: Kardos József és Kálmán László: 1944. 11. 22. Kövesdi István és Erdôs Péter: 1944. 11. 27. Erdôs László: ismeretlen nap. GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.
[251] ACSAY J. 1990. 39.
[252] Juszt László nagybátyja, Révész László közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2010. 04. 14.
[253] A Szovjet Vöröskereszt válasza Juszt László keresése ügyében. Budapest, 1958. 09. 04. Nytsz.: NSZT 645/51 Bné.

[254] HULESCH E. 2000. 151.
[255] Révész László közlése. Telefoninterjú. Budapest, 2010. 04. 14.
[256] ACSAY J. 1990. 36.
[257] Ellenôrzött tábori levelezôlap. Juszt László kmsz. P489. Kelt: 1944. 08. 07. (Feldpost bélyegzô: 1944. 08. 10.) A család tulajdonában (szkennelt formában megtekintettem, Budapest, 2010. 04. 20.).
[258] GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.
[259] GBA Die ungarischen Häftlinge des KZ-Gedenkstätte Buchenwald.
[260] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.; Uo. 224. Térképvázlat. Az útvonal részletes leírásával és az ezzel kapcsolatos vitatott kérdésekkel itt nem foglalkozom.
[261] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 79. Juhász Pál és társa, Asztalos Ferenc tanúvallomása. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
[262] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 92. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5.
[263] „Nehogy a t. Népbíróság ôszinteségemet kétségbe vonhassák [!], kijelentem, hogy a sértettet, minden célzás nélkül, kapásból lôtt golyóm találta el." BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 179. Asztalos Ferenc észrevételei a tekintetes budapesti Népbírósághoz. Budapest, 1947. 03. 12. Nytsz.: 4948/1946/5.
[264] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 100. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5.
[265] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 69. Godschmidt József tanúvallomása. Kapuvár, 1945. 12. 28. Nytsz.: nincs.
[266] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 132. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
[267] Juhász Pált és Asztalos Ferencet Budapesten, 1947. 03. 18-án végezték ki. Asztalos Pált hat nap múlva temették el a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában (22. sor, 27-es sírhely). Részletesen *lásd* CSAPODY T. 2007. 2–3.
[268] TOLNAI G. 1981. 231.
[269] TOLNAI G. 1981. 231.
[270] KÔSZEGI Á. 1972. 61.
[271] Az állambiztonsági szolgálat *Abdai gyilkosok* fedônéven folytatott titkos nyomozást (1967–1977) Radnóti Miklós abdai gyilkosainak kiderítése érdekében. Részletesen *lásd* CSAPODY T. 2010b. 66–91.
[272] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 221. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6–638/73.
[273] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 258. Javaslat Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz: 3/6–907/75.

[274] TOLNAI G. 1985b. 501.

[275] HULESCH E. 2000. 21–29. A tanúk: 1. Bors Istvánné született Honner Rozália (Pannonhalma); 2. Schárreisz Ferenc (Ravazd); 3. Ács Kálmán (Pannonhalma); 4. Ôri Lászlóné (Pannonhalma); 5. Erdôs Péter (Budapest).

[276] Schárreisz Ferenc és Ács Kálmán. Uo. 25., 27.

[277] A csornai földbirtokos és téglagyáros Schlesinger Adolf, míg a téglagyár igazgatója Rübner József volt. Életkoruk alapján kizárható, hogy Borban lettek volna munkaszolgálatosok (elôbbi 54, utóbbi 65 éves volt 1944-ben). Dr. Berecz Endre nyilvántartásában sem szerepelnek a munkaszolgálatban elhunytak között. BERECZ E. 2006.

[278] BERECZ E. 2006.

[279] Dr. Berecz Endre azt közölte velem, hogy Schlesinger László cservenkai haláláról egy ma már szintén halott személytôl értesült. Az adatközlô maga is bizonytalan volt a hírben, és nem tudott információt adni Schlesinger László bori munkaszolgálatáról. Telefoninterjú, 2010. 08. 07.

[280] HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. Veszteséglista Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. 09. 17. és 10. 08. között, szerb hadmûveleti területrôl való visszatérés közben eltûnt munkaszolgálatos beosztottakról.

[281] GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg Nr. 41034., Personen ID.: Nr. 56165. (Schlesinger László). Haláláról nincs adat.

[282] A költô szobránál álló márványtábla felirata: „Radnóti Miklós 1944. november elején itt töltött utolsó éjszakájának emlékére készült. A téglagyár dolgozói és Pannonhalma nagyközség lakóinak akaratából 1983-ban." A szobor Meszlényi János szobrászmûvész alkotása. Az emlékhely az Arany János u. 30. sz. alatt lévô, felszámolás alatt álló (2009) Wienerberger Téglaipari Zrt.–Pannonhalmi Téglagyár területén található.

[283] SZABÓ B. 2007. 30–35. A tarjánpusztai iskola és egyben a község történetét feldolgozó mûben található fényképek jól mutatják az épületek elhelyezkedését és méreteit.

[284] Uo. 87.

[285] Az üzemanyagbázis helyén 1969 elôtt szántó volt.

[286] KÔSZEGI Á. 1972. 61.

[287] TOLNAI G. 1981. 231.

[288] HULESCH E. 2000. 19., 21. Bors Istvánné született Honner Rozália és Schárreisz Ferenc.

[289] HULESCH E. 2000. 32. A Hulesch Ernô által idézetteket, Erdôs Péter dátumozatlan, géppel írt és aláírt mondatait megtaláltam Erdôsnek a Nagy Mária textiltechnikus által ôrzött hagyatékában (Gyôr, 2010. 06. 27.).

[290] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 56. Tálas András tanúvallomása. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.

[291] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 50. Rezsneky Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.

[292] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 54. Kovács Ferenc meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 20. Nytsz.: 3/6–1015.

[293] Hulesch Ernô könyvében adatolatlanul azt írta, hogy a bori keret Pannonhalmán vásárolt egy disznót, „ami nagyobb volt, mint amit egy este el tudtak fogyasztani. Ennek is köszönhették a munkaszolgálatosok, hogy még egy napig a téglagyárban pihenhettek.” HULESCH E. 2000. 28. Nem tudjuk, hogy valóban sor került-e disznó vásárlására, de a leírtak tükrében ennek semmi köze nem lehetett az ottléthez.

[294] A telekrajzon 15. 50. számmal jelölve. Tarján telekrajza a 20. század elején. A tarjánpusztai önkormányzat irattárában. Nytsz.: nincs.

[295] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 58. Kardos Józseffel történt beszélgetésrôl készült jelentés. Budapest, 1971. 11. 04. Nytsz.: 3/6–1210.

[296] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 111. Kotroczó Ignác meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1972. 08. 25. Nytsz.: 3/6–717.

[297] Tarjánpuszta, 2010. 09. 04.

[298] Kálmán Józsefné elektronikus levele. Tarjánpuszta, 2010. 10. 16.

[299] Németh Vilmosné született Jankovics Ilona tarjánpusztai lakos.

[300] Kálmán Józsefné elektronikus levele. Tarjánpuszta, 2010. 10. 18.

[301] HULESCH E. 2000. 32.

[302] ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.

[303] ACSAY J. 1990. 38.

[304] Erdôs Pétert a dunántúli menettel kapcsolatos – itt nem idézett – visszaemlékezéseinek más forrásokkal történt egybevetése nyomán tartom hiteles tanúnak.

[305] PFL, Fôapáti Hivatal iktatott iratai 858-968/1944 (1944/VI. doboz). Az ezekhez tartozó iktatókönyv ugyanott: Fôapáti Iroda Iktatókönyve 1941. 09. 25.–1949. 12. 31. Továbbá: PFL Esperesi Levéltár, Pannonhalma, Plébániai iratok 1802–1938. PFL Esperesi Levéltár, Veszprémvarsány. Plébániai iratok 1938–1950., Ravazd. Plébániai iratok 1941–1978., Esperesi Irattár: Tarjánpuszta 1869–1950.

[306] A Pannonhalma Gyümölcsoltó Boldogasszony Plébánián felkerestem Marton József OSB plébánost (Pannonhalma, 2010. 10. 15.). Az 1944–1946-ra vonatkozó pannonhalmi Historia Domus nem lelhetô fel a plébánián, a PFL-ban, a GyMSML-ban és a MOL-ban sem.

[307] Legányi Norbert fôapát feljegyzése. Pannonhalma 1968?. PFL Perjeli napló 1944. 03.–1965. 12. 31. 2.

[308] Uo. 1944. 10. 25.–1944. 11. 19. között. Perjeli napló. 1944. 10. 25.–1944. 11. 19. 6.

[309] VÁRSZEGI A. I. 1996.; Néhány jellemzô adat a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt mûködô pannonhalmi menhely mûködésérôl. Pannonhalma, 1945. 06. 22. 1945. 06. 22. PFL Fôapáti Hivatal iktatott iratai 326 / 1945.

[310] Az Écs-Ravazd Körjegyzôség közjegyzôje, dr. Bertalanné Józsa Judit közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 25. A Gyôri Izraelita Hitközség irattárában folytatott kutatásaimról a következô fejezetekben részletesen írok.

[311] Véghatározat. Gyôr-Moson vm-ben eltemetett zsidó halottak exhumálása. Gyôr, 1946. 01. 19. Nytsz.: 828/1946. alp. In: KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. Melléklet. 143. (szkennelt változat), *lásd* http://www.mosonjews.documents.net.au/mosonkep5_files/page0011.htm – utolsó letöltés: 2011. 05. 13.

[312] Tarjánpuszta és Gyôrasszonyfa, 2010. 06. 28. és 2010. 07. 09.

[313] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.

[314] A rendkívül fontos kérdés további tisztázásával itt nem foglalkozom.

[315] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 102–104. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról. Budapest, 1972. 07. 17. Nytsz.: 3/6–603.

[316] A század a Péti Nitrogénmûvekhez került.

[317] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 236–237. M. kir. Honvédelmi Miniszter 975/M.42.–1944. számú rendelete. Budapest, 1944. 09. 26. 2. sz. melléklet. 2.

[318] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 102. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.

[319] Pintér Imre a bori menettel való találkozást menetének második éjszakája utáni nap kora délelôttjére teszi. Figyelembe véve a földrajzi távolságokat, a második éjszaka Zirc környékén lehetett. Zirc és Nyúl között a távolság körülbelül 44 km. Ezt a menetek nem tudták megtenni egy nap alatt.

[320] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 103. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.

[321] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 104. Jelentés Pintér Imre meghallgatásáról.

[322] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. Dr. Loór Ferenc és tsa. (összesen 447 oldal).; ÁBTL 3.1.9. V-36793. Loór Ferenc (nulla oldal).; ÁBTL 3.1.9. V-146149. Bírósági ítéletek. Dr. Loór Ferenc és Wasche József (ítélet, összesen 13 oldal).

[323] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 68. Tárgyalási jegyzôkönyv. Kalocsa, 1947. 01. 22. Nytsz.: Nb. 3021/16. 1946.
[324] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 60. Jegyzôkönyv. Baja, 1946. 05. 21. Nytsz.: 702/1946. nü. sz.
[325] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 111. Tárgyalási jegyzôkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
[326] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 14. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 11. Nytsz.: 21543/1945.
[327] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 16. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 15. Nytsz.: 21544/1945.
[328] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 51. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Kiskunfélegyháza, 1946. 06. 26. Nytsz.: 5433/1946.
[329] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 110. Tárgyalási jegyzôkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
[330] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 7. Jegyzôkönyv. Baja, 1945. 09. 18. Nytsz.: 702/946.
[331] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 111. Tárgyalási jegyzôkönyv. Szeged, 1947. 03. 05–06. Nytsz.: Nb. E. 62/1947/2.
[332] Ferencz Gy. 2009. 163. és 541–543.
[333] Radnóti Miklós: Tápé, öreg este. 1930. 12. 06. Az elsô kiadásban Sós Endrének és S. Koncz Erzsébetnek ajánlva.
[334] Péter László: Tápé, öreg este. In: Péter L. 2009a. 199.
[335] BFL XXV.1.a 4415/1948. Nb. 18. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: nincs.
[336] Sós E. 1945. 3.
[337] Sós E. 1964. 1169–1170.
[338] Sós E. 1964. 1169.
[339] Sós E. 1964. 1169.
[340] Sós E. 1964. 1169–1170.
[341] A bori menet útvonala, éjszakai szálláshelyei és az ott töltött napok száma: Szentkirályszabadja–Gyulafirátót (1. nap/1 éjszaka), Gyulafirátót–Nagyesztergál (2./1), Nagyesztergál–Veszprémvarsány (3./1), Veszprémvarsány–Gyôrszentmárton/Tarjánpuszta (4./2), Gyôrszentmárton/Tarjánpuszta-Ménfôcsanak (6./1).
[342] Egyetértek az állambiztonsági szolgálat álláspontjával, miszerint Ménfôcsanakon szállt meg a bori század. (ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6–662/75.) A továbbiakban nem foglalkozom ennek, a Radnóti-szakirodalom által sokat vitatott és lényeges kérdésnek az elemzésével.
[343] Écsi (állami) halotti anyakönyv. A 30. tétel alatti bejegyzés dátuma: 1944. 12. 12. Megnéztem: Écs, 2009. 09. 06. Hulesch Ernô

fakszimile és gépelt formában egyaránt közli. Elôzô olvashatatlan, az utóbbi szöveghû közlés, de a vezetékneveket kezdôbetûvel jelöli. HULESCH E. 1999. 32.

[344] Beszélgetés Pénzes Lajosnéval Écsen. In: HULESCH E. 2000. 31.

[345] Écsi Alsó temetô bejárása: 2010. 06. 28. Écsi Felsô temetô bejárása: 2010. 07. 09.

[346] László Margittal és Tóth Gyuláné Kovács Erzsébettel 2009. 09. 06-án találkoztam, utóbbival telefoninterjút is készítettem (2010. 05. 25). *Lásd* még HULESCH E. 1997. 26–27.

[347] Kozák János személyes közlése. Écs, 2009. 09. 06. Kozák János 1967-ben került az écsi plébániára, így az 1944-es események kapcsán nem szemtanú.

[348] Keresztény Lászlóné személyes közlése. Écs, 2010. 06. 28.

[349] A ravatalozó tervei úgy készültek, hogy semmilyen sírt ne kelljen megbolygatni vagy megszüntetni. Ennek a sírnak azonban sem papíron, sem a valóságban már nyilván nem volt nyoma.

[350] Beszélgetés Pénzes Lajosnéval. In: HULESCH E. 1999. 29.

[351] Vaszari András visszaemlékezése. In: HULESCH E. 1999. 151. Vaszari András cím nélküli olvasói levelének elsô megjelenése: VASZARI A. 1987.

[352] Nem tudni, hogy Hulesch Ernô csak hallott a fényképrôl vagy látta is azt. Az écsi „Radnóti-fotó" könyvének végén lévô összesen húsz oldalas fényképmellékletében nem szerepel. *Lásd* HULESCH E. 2000. 183–203.

[353] Tóth Gyulánéval történt közös bejárás idôpontja 2009. 09. 06.

[354] Tóth Gyuláné általa megnevezett kivégzés helyszíne az Écstôl Ravazd felé vezetô 82-es számú fôút jobb oldalán lévô telkek egyikénél volt: Écs mai határától (a sportpályánál álló utolsó lakóháztól) számított körülbelül 1200 m távolságban lévô teleknél. Écset Ravazd felé elhagyva elôször (körülbelül 1000 m) elérjük a közút jobb oldalán lévô, Écs, Fô utca 118. számú telket. Ezen a telken (helyrajzi száma: 4201/4) egy régi, használaton kívüli épület áll: a volt Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsma. A kocsma a második világháború után is mûködött. A volt kocsmától pontosan 200 m megtétele után érkezünk el, az ugyanezen oldalon lévô telekhez, a kivégzés állítólagos helyéhez. A dombtetôig felfutó, kerítés nélküli telek körülbelül 50 m széles, elôtte két, 60 évnél idôsebb diófa áll. A telken sûrû, fiatal akácos található és az úttól körülbelül 50 m-re, a telek belsejében egy szerény kis hétvégi ház áll. Semmilyen nyomát nem találtam sírhalomnak. A bejárás idôpontja: 2010. 09. 04.

[355] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 8. Nemes Sándor tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.

[356] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 14–15. László Pál tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 24. Engel György tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 49. Faludi István tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.

[357] Pénzes Mihály. Személyes közlés. Écs, 2009. 09. 06.

[358] Otoltics Lászlóné Sipák Aranka személyes közlése. Écs, 2009. 09. 06.

[359] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243–244. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-898/1973.; HULESCH E. 1997. 27–28.

[360] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-898/1973.

[361] Keresztény Lászlóné. Személyes közlés. Écs, 2010. 06. 28.

[362] Kozák Lajosné közlése. Telefoninterjú. 2010. 08. 02.

[363] Kozák Lajosné. Telefoninterjú. Uo. A „rongyos" és „kiránduló" menet megkülönböztetés Kozák Lajosnétól származik.

[364] Az exhumálásról kizárólag tôle hallottam. Az écsi önkormányzati hivatalban ôrzött halotti anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozó bejegyzést.

[365] Az „Écsi határban, a körtélesi dûlôben" […] „robbanó lövedék által ellenséges repülôtôl mozgó vonat támadásakor", 1944. 11. 19. de. 10 órakor meghalt három fô.

[366] TOLNAI G. 1969. 780.

[367] Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. 24.; Beszélgetés Kugler Sándornéval Abdán. In: HULESCH E. 2000. 56.

[368] Kôszegi Ábel nem publikált errôl, viszont munkanaplója és Keresztény Lászlóné állítása errôl tanúskodik. Munkanaplójában szerepel, hogy Nagy Istvánnak piros és deres (szürke) lovai voltak. KÔSZEGI Á. 1969. 30. Keresztény Lászlóné állítása szerint Kôszegi Ábel 1970-ben körülbelül négy napot kutatott Écsen. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 243–244. Jelentés. Gyôr, 1973. 12. 11. Nytsz.: 1-893/1973.

[369] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 244. Jelentés. Gyôr, 1973. december 11. Nytsz.: 1-893/1973.

[370] KÔSZEGI Á. 1969. 30. A bejegyzés dátuma ismeretlen.

[371] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 244. Jelentés. Gyôr, 1973. december 11. Nytsz.: 1-893/1973.

[372] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 303. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[373] 1. Malkovics Ferenc, écsi fogatos; 2. Keresztény Lászlóné, Écs községi Tanács megbízottja; 3. Pénzes Lajosné Nagy Olga, aki 1944-ben az écsi posta hivatalvezetôje volt. HULESCH E. 2000. 30–32. és 35–38.

[374] Beszélgetés Pénzes Lajosnéval Écsen. In: HULESCH E. 2000. 31.

[375] Sári Józsefné Malkovics Anna személyes közlése. Écs, 2010. 06. 28.
[376] Malkovicsék háza mind a mai napig az Écsen keresztülvezetô (Veszprém–Gyôr) 82-es számú fôút mellett található (Fô utca).
[377] Malkovics Ferencnek 1944 végén két „jó lova" volt. HULESCH E. 1997. 32.
[378] A Malkovics Ferenccel készített Hulesch-interjúban ennek egy másik változata hangzott el: egy ismeretlen munkaszolgálatos arra kérte ôt, hogy a lovas szekere aljában, a szalma alatt bújtassa el. Erre azonban nem volt hajlandó. Hulesch Ernô: Beszélgetés Malkovics Ferenccel Écsen. In: HULESCH E. 2000. 36–37.
[379] Nagy László személyes közlése. Pannonhalma, 2010. 09. 04.
[380] Nagy László levele. Elektronikus posta. Pannonhalma, 2010. 09. 08.
[381] Kutatásom idején ifj. Fülöp György felesége és leánya már nem élt. Sírjuk a Felsô temetôben található, azonosítani azonban nem sikerült. Forrás: Tóth Gyuláné született Kovács Erzsébet. Telefoninterjú: 2010. 11. 02.
[382] Ifj. Vaszari Károllyal és Vaszari Lászlóval készült telefoninterjúk. 2010. 07. 08.
[383] TOLNAI G. 1969. 765.
[384] TOLNAI G. 1969. 766.
[385] TOLNAI G. 1969. 766–767.
[386] TOLNAI G. 1969. 765.
[387] TOLNAI G. 1985b. 502.
[388] TOLNAI G. 1985b. 502.
[389] KÔSZEGI Á. 1972. 63.
[390] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
[391] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés.
[392] Meghallgatása során elmondta, hogy a dunántúli menetet végigkísérte és „a menetoszlop utolsó harmadához tartozott". Az állambiztonsági hivatal megjegyezte róla, hogy „tarthat attól, hogy az akkor történtekért ôt is felelôsségre vonhatják". ÁBTL 3.1.5. O-16476. 89–90.
[393] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294.
[394] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295.
[395] HULESCH E. 1989.; HULESCH E. 2000. 41–42. és 52–53.
[396] A mai Petz Aladár Megyei Oktató Kórház, Gyôr, Zrínyi utca 13. sz. alatt lévô részlege.
[397] ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.
[398] Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 04. Két gyôri évfolyamtársa: dr. Szobor Albert és dr. Hámori Tibor.

[399] Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 21.
[400] Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 09. 24. Kiemelés az eredetiben.
[401] Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 21.
[402] Dr. Czigány Jenô nekem írt válaszlevele. Gyôr, 2010. 05. 04.
[403] A Gyôri Városi Szentháromság (Szent Háromság) Közkórház (ma Petz Aladár Megyei Oktató Kórház) Zrínyi utca 13. sz. alatt lévô részlege. Az 1928-ban megalakult elme- és idegosztály azóta is ideggyógyászati centrumként mûködik.
[404] Hulesch E. 2000. 116. Ugyanitt a Szentháromság Közkórház fôépületérôl és annak fôbejáratáról korabeli fényképet is közöl. Uo. 117.
[405] Petz A. 1958. 20.
[406] PFL, Hagyatékok, Dr. Petz Aladár hagyatéka. Dr. Petz Aladár: Kórházi regeszták. III. Szentháromság Gyôr Városi Közkórház (1939. 01.? 23.–1948. 02. 02.) 2457–3532.
[407] Ribai M. E. 1994.151. (18. sz. melléklet); *Dunántúli Szabad Nép*, 1. évf. 1945. 08. 28. 12.
[408] Zsegova Cs. 2000. 48–49.
[409] Telefoninterjú, 2011. 06. 27.
[410] HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr; HM HIM HL III. 222. M. Kir. gyôri honvédkórház; valamint említés szintjén több helyen: MOL I. gyûjtemény. I. 70. doboz.
[411] HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr 1944–1945. Töredék. 1944. 08–12. hónapban kezelt és kibocsátott betegek névsora.
[412] 1944. 11. 01. és 1944. 12. 13. közötti öt hét alatt öt névsornak kellett keletkeznie, de a nyilvántartási számokat tekintve hat névsor keletkezett. Hiányzik tehát: Nytsz.: 29/73. sz. sgt. 1944.–34/73. sz. sgt. 1944. névsor.
[413] HM HIM HL III. 99. M. kir. 519. hadikórház, Gyôr 1944–1945. Uo. Kimutatás az 1944. 10. 25-rôl 1944. 11. 01-ig fogyatékba jutott harctéri sebesültekrôl és betegekrôl. Nytsz.: 28/73. sz. sgt. 1944.; Nytsz.: 35-36./73. sz. sgt. 1944.
[414] Háborús körülmények között a civil és katona betegek és kórházak merev szétválasztása nyilván nem lehetséges.
[415] Bolla Gézától személyes találkozást kértem, de a megbeszélt idôpontot lemondta (Budapest, 2009. 03. 05.). Telefonon két alkalommal tudtam vele beszélni (2009. 03. 02. és 2009. 03. 05.). Az itt leírtakat teljes terjedelemben, ajánlott postai küldeményként részére megküldtem és egyben kértem szíves válaszát (Budapest, 2011. 06. 03. RL 1286 000 165 554 6). Bolla Géza a könyv lezárásáig semmilyen módon nem reagált.

[416] Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendô megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 13–18. *Lásd* még: SZÁSZ I. 2009. 6.

[417] Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendô megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 17.

[418] A szövegbôl nem derül ki a közbenjárás mibenléte, és hogy kik voltak a megnevezett személyek.

[419] Kertai N. Mária: Nyolcvanöt esztendô megidézése – beszélgetés Bolla Gézával. In: PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. 17.

[420] Személyes közlés. Telefoninterjú. 2009. 03. 05.

[421] Bolla Géza kérdésemre nem tudta megmondani, hogy Borban melyik altáborban volt. Személyes közlés. Telefoninterjú. 2009. 03. 05.

[422] Az elsô és utolsó telefonmegkeresésem idôpontja: 2009. 03. 02. és 2011. 06. 02.

[423] A nyilvánosságot azért vállalta csak 1999-ben, mert válasza szerint: „Minden okom megvolt rá, hogy csendben maradjak". VARGA L. 1999. I–III. Az újságcikk változatlan formában megjelent: Varga Lajos: Az utolsó tanú. In: VARGA L. 2004. 115–117. Ginzer László Zoltánt és hozzátartozóit hiába kerestem gyôri címükön és a gyôri temetési nyilvántartásokban. Verseit gondozó könyvkiadójával legalább nyolc éve megszakadt a kapcsolata.

[424] VARGA L. 1999. I–III., illetve Varga Lajos: Az utolsó tanú. In: VARGA L. 2004. 115–117.

[425] Varga Lajos személyes közlése. Telefoninterjú. 2011. 05. 28.

[426] Csenár Imre nekem címzett levele. Gyôr, 2010. 05. 28.

[427] Csenár Imre személyes közlése. Telefoninterjú. 2010. 06. 07. és 2011. 05. 27.

[428] Csenár Imre írásos közlése szerint (Gyôr, 2010. 06. 21) a *Kisalföld* újságírója és volt fôszerkesztôje azt közölte vele, hogy Ginzer László Zoltán megkeresésére született meg az újságcikk („szeretné ezt az eddig el nem mondott »titkot« vele közölni"). Csenár Imre: Varga Lajos újságíró úr keresése és kapcsolatfelvétel. Gyôr, 2010. 06. 17.

[429] Csenár Imre: Naplójegyzet: A lejegyzett történet. Gyôr, 2000. 10. 16.

[430] Csenár Imre: Naplójegyzet: A lejegyzett történet. Gyôr, 2000. 10. 16. 1–2.

[431] Felmerülô további kérdések: 1. Ginzer László Zoltán miért nem dolgozott aznap? 2. „Az erôltetett menet" kifejezés használatos, de csak a *Bori notesz* megtalálása után került a köztudatba. Pontosan tudjuk, hogy „az erôltetett menet" a bori táborok között 1944 szeptemberében megtett útra vonatkozik. 3. Nem tudjuk, ki az a „pesti ügyvéd", de tudjuk, hogy a Radnótival utoljára érintkezôk egyike Erdôs

Péter volt, aki később (1966) jogi diplomát szerzett és többször beszélt Radnóti utolsó idôszakáról. 4. A gátôrházon kívül a Rábca-parton nem állt ház, így nem tudott máshova bemenni. A gátôr viszont hallotta a lövéseket.

[432] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 36–37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6–495.

[433] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 215. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6–612/73.

[434] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 217. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6–612/73.

[435] Uo.

[436] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295–296. Összefoglaló jelentés. Nytsz.: 3/6–662/75.

[437] TOLNAI G. 1969. 768. és 780.

[438] TOLNAI G. 1969. 777.

[439] TOLNAI G. 1969. 777. és 781.

[440] TOLNAI G. 1969. 768.

[441] TOLNAI G. 1969. 780.

[442] TOLNAI G. 1969. 785.

[443] BARÓTI G. 1964. 9.

[444] A Baróti Géza által leírtakat szó szerint, a forrás megjelölése nélkül átvette és saját anyagaként tette közzé: KRISTÓF A. 1968. 13.

[445] TOLNAI G. 1969. 785.

[446] TOLNAI G. 1969. 785.

[447] TOLNAI G. 1969. 784.

[448] TOLNAI G. 1969. 785.

[449] TOLNAI G. 1969. 786.

[450] A Háromszoknya (Három szoknya) nevû kocsmát vendéglônek és vámháznak is nevezik, annak tulajdonosait pedig „Vámoséknak”. A Rábca-híd abdai oldalán, a bécsi országút baloldalán lévô kocsma tulajdonosa Blazsovits Marcella volt. Miatta, a lánytestvére és lánya után nevezték el a régi vámházat Háromszoknyának. A kocsma épülete változatlan helyen, romos állapotban ma is megvan.

[451] TOLNAI G. 1969. 783–784.

[452] TOLNAI G. 1969. 786.

[453] SIMON L. 1955. 6.; SIMON L. 1962. 5. A szerzô második írása az elsô rövidített újraközlése.

[454] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 63.

[455] Somogyi Éva abdai helytörténész közlése szerint Burkus sokáig az abdai focicsapatban játszott. Elektronikus posta. Abda, 2010. 04. 26.

[456] Somogyi Rudolfnak és Szücs Lajosnak minden bizonnyal 1945 februárjában kellett eleget tenniük levente behívásra vonatkozó kötelezettségüknek.

[457] KÔSZEGI Á. 1972. 64.

[458] KÔSZEGI Á. 1972. 64.

[459] Hulesch Ernô: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. (1998. 12. 29.). In: HULESCH E. 2000. 146–150. Fehér Nándor elmondása szerint azért vállalkozott a közlésre, mert nem bírta elviselni Gerencsér Miklósnak *Az abdai talányok* címû könyvében (GERENCSÉR M. 1998.) megjelent „mocskolódó" és „igazságtalan" szavait.

[460] A kérdés itt is ugyanaz, mint Burkus Sándor esetében: a tizenkilenc éves és katonaköteles Fehér miért nem volt katona ekkor és miért tartózkodhatott otthon?

[461] HULESCH E. 2000. 148–149.

[462] Hulesch Ernô: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. In: HULESCH E. 2000. 149. „…megkérdeztem tôle: Te Jóska, mi történik itt? Azt válaszolta: Menj el innen! Az sem lesz neked való látvány, míg a dögöket elássák."

[463] GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945.Nb. (V-108541.)

[464] További bizonyítékok amellett, hogy Fehér Nándor által megnevezett személy Kránicz József volt: 1. Fehér azt mondta „K. József" lakhelyérôl, hogy „Volt falujukban egy kis tó, annak partján laktak L-on [Gyôrladoméron]". Hulesch Ernô: Beszélgetés Fehér Nándorral Abdán. In: HULESCH E. 2000. 149. Kránicz Józsefné ma is Gyôrladaméron, a Tóköz utcában lakik. 2. Fehér öt évvel mondta nála idôsebbnek „K. Józsefet": a születési adataik alapján látható, hogy valóban több mint négy év volt köztük.

[465] GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 5–11. Ítélet. Nb. 1127/1945/9. sz. Gyôr, 1946. 04. 17.

[466] GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 14–16. Ítélet. NOT II. 3321/16/1946. Budapest, 1946. 09. 06. Kránicz Józsefné elmondása szerint férje 1957-ben szabadult és a váci börtönben volt fogvatartva. Kránicz Józsefné közlése. Telefoninterjú, 2010. 04. 21. Népbírósági anyagából tudjuk, hogy 1954 végén még börtönben volt. Ekkor kegyelmi kérvényét elutasították. GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. 127. Igazságügyminisztérium. Nytsz.: 13443/1954.I.M.I./2. Budapest, 1954. 12. 15.

[467] Az említett ítéleteken kívül: GyMSML Gyôri Levéltár XXV.2. 1127/1945. Nb. Jegyzôkönyv. (Kránicz József vallomása, saját kezû aláírásával.) Tószigetcsilizköz Járási kapitánysága, 1945. 10. 19.; Vádirat. Nytsz.: 1934/1945. n. ü. Sz. Gyôr, 1945. 11. 16.

[468] Áldozó István fôlevéltáros közlése. Gyôr, 2009. 06. 14.

[469] Sarmann Ferencnét két alkalommal kerestem fel Abdán. Az elsô alkalommal (2009. 09. 15.) készült, digitális diktafonra rögzített beszélgetésnél jelen volt férje, a 86 éves Sarmann Ferenc és az *Abdai Hír-Lapok* címû újság 68 éves fôszerkesztôje, a helytörténész Somogyi Éva. Második találkozásunk során (Abda, 2009. 11. 03.), amelyen Sarmann Ferenc szintén jelen volt, az elsô beszélgetés legépelt, szerkesztett anyagát mondatról mondatra kontrolláltuk. Az így elkészült szöveget Sarmann Ferencné hozzájárulásával közöltem. *Lásd* CSAPODY T. 2009h. 11–16.

[470] Kódisgödör: a Háromszoknya kocsma elôtt hosszan, Abda felé húzódó, egészen a Rákóczi telepig tartó mélyedés, ami a magasabban lévô közút és a Háromszoknya kocsma közötti, a közúttal párhuzamosan futó mélyedés volt. Nyomaiban ma is megtalálható.

[471] Sarmann Ferencné állítása szerint ezzel összhangban nyilatkozott korábban is. ERÔLTETETT MENET I–II. 1988.; Neither Memory Nor Magic. Amerikai Egyesült Államok, 2007.; Hulesch Ernô: Beszélgetés Sarmann Ferencnével Abdán. In: HULESCH E. 2000. 52. Soha nem idézték azonban tôle, hogy a menetet német katonák is kísérték és a németek a gát lezárásában is részt vettek.

[472] HULESCH E. 2000. 53. és 55.

[473] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 213–214. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.

[474] HULESCH E. 2000. 56.; ÁBTL 3.1.5. O-16476. 213–214. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.

[475] KÔSZEGI Á. 1972. 64.

[476] TOLNAI G. 1969. 791–792.

[477] TOLNAI G. 1969. 790–792.

[478] Hulesch Ernô közlése szerint két interjút készített Horváth Lajosnéval, feltehetôleg 1986 körül és 2000 körül (Abda, Háromszoknya vendéglô). Hulesch a különbözô címû és számos kiadást megélt könyveiben különbözô részleteket közöl az interjúkból. Hulesch szerint az ún. második alkalommal készült interjúra azért kerülhetett sor, mert a korábban „a sokat zaklatott, rendôrségre bevitt asszony” üzent neki és már szabadon beszélhetett. Ekkor közölte Horváthné a két szakács ártatlanságát alátámasztó – általa hallomásból tudott – további részleteket. Horváthné ugyanakkor mindezt elmondta Tolnainak is már 1969 körül. HULESCH E. 1989. 67–68.; HULESCH E. 1997. 83–93.; Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 87–95.

[479] Tolnai G. 1969. 771. és 784.
[480] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 216. Jelentés. Budapest, 1973. 11. 27. Nytsz.: 3/6-612/73.
[481] Tolnai G. 1969. 787.
[482] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 15. Jelentés. Budapest, 1971. 03. 01. Nytsz.: 3/6-254.
[483] Tolnai G. 1969. 787.
[484] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 15. Jelentés. Budapest, 1971. 03. 01. Nytsz.: 3/6-254.
[485] Hulesch E. 2000. 90.
[486] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 303. Összefoglaló jelentés. Budapest, 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
[487] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9. Feljegyzés. Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5-102.
[488] Uo.
[489] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 6. Feljegyzés. Budapest, 1967. 05. 17. Nytsz.: 3/5-102.
[490] Tolnai G. 1969. 767.
[491] Tolnai G. 1969. 784. és 787.
[492] Tolnai G. 1985b.
[493] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: Hulesch E. 2000. 87. Flakkos jelentése: többcsövû, légvédelmi ágyú, de ebben az esetben légvédelmi alakulatot jelent. Flakkosok jelentése: légvédelmi alakulathoz való tartozás.
[494] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: Hulesch E. 2000. 87.
[495] Káptalanmajor a Rábca-híd közelében, annak Gyôr felôli oldalánál lévô, ma is létezô épület.
[496] Csapody T. 2009h.
[497] Kôszegi Á. 1972. 64.
[498] Radnóti Miklós temetése. Magyar Országos Tudósító (MOT). XXVIII. évf. 1946. 08. 14. 16 óra 15 perc. 18. kiadás.
[499] Barabás T. 1946. 4.
[500] Szerzô nélkül 1946c. 2.
[501] Szerzô nélkül 1946d. 3.
[502] Szerzô nélkül 1946b. 3.
[503] Tolnai G. 1946. 2.
[504] Tolnai G. 1947. 225.
[505] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: Hulesch E. 2000. 88–89.
[506] Tolnai G. 1969. 784.

[507] ÁBTL 3.1.5. O-16467. 23. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.

[508] SZITA Sz. 1989. 240. (III. fejezet, 41. lábjegyzet.) Forrásként ez szerepel itt: „GyL Gyôri Népbíróság iratai. 283/1946.”.

[509] SZERZÔ NÉLKÜL 1946a. 14.

[510] ÁBTL, BFL, GyMSML (Gyôr), GyMSML (Sopron), HM HIM HL, MOL és Gyôr-Moson-Sopron Megyei Bíróság.

[511] BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 73. Ítélet. Budapest, 1946. 07. 22. Nytsz.: Nb. XVIII.175/1946.; Uo. 3. Ítélet. Gyôr, 1948. 09. 24. Nytsz.: Nb. 526/1947/17. sz.

[512] Rangjelzése „Turna-fôhadnagy” volt, ami a dokumentum szerint ezredesi rangfokozatnak felelt meg.

[513] Tóth János (hivatásos és hadtáp) törzsôrmester, aki 1945. 03. 28. és 1945. 10. 03. között volt Pockingban. HM HIM HL VIII.10. Budapest, 1945. 10. 17. Nytsz.: 143/1945.

[514] BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 73–74. Ítélet. Budapest, 1946. 07. 22. Nytsz.: Nb. XVIII.175/1946.

[515] Likócs-puszta Gyôrtôl északkeletre a Duna-parton, míg Abda Gyôrtôl északnyugatra, a Rábca-parton fekszik. Likócsot 1954-ben csatolták Gyôrhöz.

[516] A GyMSML-ban lévô népbírósági peranyagát (Gyôri Levéltár XXV.2. 941/1946. Nb.) és számos, Gyôrben háborús bûncselekményt elkövetett személy peranyagát megnéztem. Ezekben a témánk vonatkozásában semmit nem találtam.

[517] BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 3–7. Ítélet. Gyôr, 1948. 09. 24. Nytsz.: Nb. 526/1947/17. sz.

[518] BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 10–11. Budapest, 1949. 06. 09. Nytsz.: NOT III. 3289/1948-21. sz.

[519] BFL XXV.1.a 175/1946. Nb. 8–9. Budapest, 1951. 05. 25. Nytsz.: B.IV.761/1950-35. sz.

[520] Cságoly Tibornak a BFL-ban nyilvántartott négy aktája közül kettô van meg az említetten kívül: XXV.2.b 13773–1945. 84274/79. A hiányzó kettô közül egy aktát (BFL VI.5.e. 1950.761.) leselejteztek. Az ÁBTL-ben Cságoly egyoldalas operatív kartonján négy dossziészám szerepel, azonban ezek egyike sem található meg (O-1675., V-137974., V-36422., V-56532.).

[521] ÁBTL 2.2.1.II. /15.6. Operatív karton másolata (EGPR) 41. szám alatt. Nytsz.: 563/82.

[522] BLASSZAUER R. 2002. 297–298.

[523] ÁBTL V-56532. Nem lelhetô fel.

[524] ÁBTL V-napló. Azonosító: 20097.

[525] ÁBTL V-56532. Az I. fokú ítélet száma: B.1860/5. (1989-ben bezúzva.)

[526] ÁBTL 2.2.1.III/2.6. Sulin György. EGPR lap.

[527] ÁBTL O-14994/35. Oldalszám: nincs. Velfért Zoltán tanúvallomása. Kôvágóôrs, 1949. 05. 18. Nytsz.: 9/15.

[528] ÁBTL O-14994/35. 32–34. Legfelsôbb Bíróság ítéletei: BV. 6879/1950/19. 26–27. B.III.1156/1950. Budapest, 1950. 02. 01.

[529] ÁBTL 2.2.1.II/5.3. 486. Kutatónyilvántartó lap. Sulin György.

[530] GyL Gyôri Népbíróság iratai. 283/1946. Az akta nevét nem adta meg.

[531] A Gyôr-Moson-Sopron Megyei Bíróság (továbbiakban: Bíróság) a Belügyminisztériumnak (BM) átadta a népbírósági dossziékat, de azok között a nevezett dosszié (283/1946.) nem szerepelt. A BM-tôl 1990. 03. 06-án visszakapott dossziék között viszont ezen az azonosítási szám alatt két db dosszié szerepelt az átadási listán (Soproni népbíróság: Heidl/Heitl Ferenc, Gyôri népbíróság: Polgár Sándor és Zehtmer Nándor). A dossziék azonban csak az átadási listán szerepeltek, valójában nem érkeztek meg. (Wég Gabriella bírósági irattárvezetô. Személyes közlés. Telefoninterjú: 2010. 03. 23.) A Bíróság 1996-ban adta át a népbírósági dossziékat a GyMSML-nak (továbbiakban: Levéltár). Az anyagot a Levéltár munkatársa, Áldozó István 1997 elején rendszerezte. Az átadási lista és az átadott dossziék ismét nem fedték egymást. A Bíróságtól átvett listán (Gyôr Megyei Népbíróság és Fellebbviteli Bizottság jegyzéke 1945–1949.) a dossziészám szerepelt ugyan, de magát a dossziét nem adták át. (Áldozó István fôlevéltáros személyes közlése. Gyôr, 2010. 03. 01.) A Gyôr-Moson-Sopron Soproni Levéltárban Heidl Ferenc és Zehtner Nándor aktájának száma szerepel a nyilvántartásban – közölte velem Csekô Ernô, a soproni levéltár fôlevéltárosa (Elektronikus posta: Sopron, 2011. 01. 14. és 2011. 01. 21.). Heidl Ferenc aktái azonban nincsenek meg (XXV. 3. Soproni Népbíróság Hedl Ferenc név alatt 1. akta: 283/1946. sz.; lajstromkönyvben akta érkezése: 1946. 06. 28. irattárba: 1947. 02. 10. *lásd* a Népügyészségnél. A lajstomkönyvi bejegyzés „Megjegyzés" rubrikájában szerepelnek a következôk: „Népügyészségi ikt.sz. 103/1946; csat. 12/1947. sz. ügyhöz". Itt palliumban a köv. kis lap szerepel: „Soproni Népügyészség / Heidl Ferenc népellenes bûntett / Ezen ügynek alanyi és tárgyi azonossága újrafelvételi kérés folytán a NÜ. 38/1947. számhoz való csatolást rendelem el / Sopron, 1947. 02. 10.". Ez a NÜ. 38/1947. sz. akta hiányzik. 2. akta: 12/1947. sz.; lajstomkönyvbe érkezés: 1947. 02. 03. újrafelvétel, irattárba: 1947. 12. 05.). A sopro-

ni lakhellyel rendelkezô Zehtner Nándor aktája megvan (485/1945. sz.). A per tárgya – Zehtner *Volksbund*-tagsága – számunkra érdektelen. Mint ismeretes, a BM-ben 1989 szeptemberében a P. és L. jelzetû dossziékkal kezdték meg az iratmegsemmisítést. Lehetséges, hogy a keresett Purussi és Prevenka dosszié ekkor semmisült meg.

[532] GyMSML Gyôri Levéltár, IV.B.464.d. 180. doboz. Jelentés a menekültek és kibombázottak számáról. Gyôr, 1944. 10. 23.

[533] Abdai körjegyzô 1944. 11. 28-i jelentése. Nytsz.: 7362/1944. A jelentést szó szerint közli MAGYAR A. 2001. 42. A forrást nekem nem sikerült megtalálnom. Magyar Antal telefonos megkeresésemre közölte, hogy a forrást látta, azt helyesen idézte. Telefoninterjú, 2009. 10. 13.

[534] TORMA L. 2005. 10.

[535] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-val). In: HULESCH E. 2000. 92.

[536] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-val). In: HULESCH E. 2000. 92.

[537] SOMOGYI É. 2011. 5. Közli Szabó Andrásné leányával, Balogh Sándor Tiborné Szabó Margittal készült interjút és az említett szénrajzot.

[538] Adler Elek 1944 novemberében érkezett Sachsenhausen KZ-be (fogolyszáma: 16509.) és innen 1944. 11. 24-én vitték Buchenwaldba és Ohrdrufba. Halálára vonatkozó adat nincs. Monika Liebscher (GMSA) levele. Oranienburg, 2011. 01. 14.

[539] Adler Elek ellenôrizetlen levelezôlapja Adler Manónak. Abda, Gyôr mellett, 1944. 11. 08. Adler György tulajdona. (Szkennelt formában láttam: 2011. 01. 01.)

[540] Adler Elek ellenôrizetlen levelezôlapja Adler Manónak. Uo. Feltehetôen Sachsenhausenbe KZ-be 1944. 11. 24-én érkezett meg.

[541] Külön kutatásokat folytattam a Magyar Államrendôrség Vidéki Fôkapitánysága 1945–1951 közötti anyagában, de itt sem találtam semmit (MOL XIX-B-13-b.).

[542] Pillingerpuszta vagy Pillingérpuszta (Pillinger puszta/Pillingér puszta) 1944-ben és ma is Abdához tartozott, illetve tartozik. Az Abda északkeleti részén lévô nagy kiterjedésû majorsági terület elvileg alkalmas lehetett a szállásra. Ma mûködô kavicsbánya és különbözô cégek telephelye.

[543] GERENCSÉR M. 2009. 136.

[544] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 239. Jelentés. Budapest, 1975. 12. 05. Nytsz.: 3/6-692/73.

[545] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 111. Feljegyzés. Budapest, 1972. 08. 25. Nytsz.: 3/6-717.

[546] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 50. Jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6-1016.

[547] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[548] Sándorházának különbözô írásmódjai ismertek (Sándorházapuszta/Sándorháza-puszta). A Mosonmagyaróvárra vezetô 1-es úton haladva a mai Öttevény táblától 3,7 km-re (a 144-es km-t jelzô táblánál), a jobb oldalon lévô földútra, Sándorháza felé kell letérni. Ez az 1-es út és a Mecsér–Lébény útkeresztezôdés elôtt 1200 méterre található. Öttevényrôl rossz minôségû földút is vezet Sándorházapusztára. (A területet bejártam: 2011. 02. 18.)

[549] A sándorházapusztai major többek között az Állatforgalmi Vállalaté, az Állami Gazdaságé volt. Mintegy negyven család lakott itt, de diszkóklub is mûködött itt. A ma használhatatlan lakóépületbôl, ennek melléképületeibôl és két istálló romjaiból álló majornak jelenleg osztrák tulajdonosa van.

[550] Öttevény és Mosonújhely távolsága nyolc km.

[551] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[552] Rehberger Imre levelei: 1999. 02. 04. és 1999. 03. 10. Rehberger Imre (203/4 sz. mûszaki század) mint asztalos dolgozott a gyárban. Körzetük egy régi gabonaraktárban volt. KOVÁCS S.-NÉ BACK I. – KOVÁCS S. 2007. 323–325. (http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf)

[553] Rechnitzer Ernô nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig sachsenhauseni KZ-listán.

[554] Rosenberger József levelei. Ô késôbb Sopronból került Mauthausenbe, majd Gunskirchenbe. A forrás nem közli az idézett levél keltezését. KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 323. (http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf)

[555] A Szent István király úton álló hajdani Fehér Ló Szálloda ma Fehér Ló Közösségi Ház néven kultúrházként mûködik (Engels Frigyes u. 14.). Kapualjának falán található a helyi deportált zsidók emléktáblája.

[556] Wittmann Ottó és Rosenbaum Mihály nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig sachsenhauseni KZ-listán.

[557] Mayerbeck László visszaemlékezése. A forrás nem közli a keltezést. KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. 407. (http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI9.pdf)

[558] Fleischer (Fischer) Ernôvel 2009. 03. 30-án készítettem telefoninterjút.

[559] FLEISCHER A. 1994. A cím nélküli, több mint egy ív hosszú visszaemlékezés valójában egy levél, amelynek címzettje „Helga", azaz Helga Radau, a barthi koncentrációs tábor archívumának levéltárosa.

[560] Kövesi Tibor: Tanúnyilatkozat. (Tanúk elôtt megtett, saját aláírásával ellátott egyoldalas nyilatkozat, kárpótlási kérelem benyújtásához.) Budapest, 1991. 07. 29. Kézhez véve dr. Lugosi Lajostól (Budapest, 2009. 07. 02.).

[561] Uo.

[562] A feljegyzés címe: „Bori ügy. Láttam a boriakat vagy a SOR, amibôl Radnóti Miklós kimaradt". A Budapest , VI. kerület Zichy Mihály utca 44-es számú ház valóban létezik. OSZK Kézirattár 325. f. Számozatlan doboz.

[563] Az A/4-es lap alján Ortutay Gyula saját kezû, egymás alá írt feljegyzései olvashatók: „Földes Béla írta ezt a följegyzést / VI. Zichy Mihály 44 / 1917 után vett részt a munkásmozgalomban".

[564] DEGOB-jegyzôkönyv 322., 1043., 3012., 3111.

[565] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 239. Jelentés. Budapest, 1975. 12. 05. Nytsz.: 3/6-692/73.

[566] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6-638/73.

[567] Kádár István elektronikus levele. Budapest, 2006. 09. 18.

[568] Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: SZELE A.–SZELE GY. 2004. 148–149.

[569] CSAPODY T. 2006b. 39.

[570] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 92. Jelentés. Budapest, 1972. 06. 21. Nytsz.: 3/6-551.

[571] Mosonmagyaróváron 1944-ben téglagyár nem volt. A korábban itt mûködô Manninger-féle téglagyárat az 1930-as évek közepén lebontották. Helyén szántóföldek voltak, majd késôbb az új városközpont épült fel itt. A mai csemetekert helyén állott téglaházat, amely a Gyôrtôl Mosonmagyaróvárra vezetô út jobb oldalán van, nem tudtam azonosítani.

[572] A KÜHNE Mezôgazdasági Gépgyár Zrt. ma is mûködik. Mosonmagyaróvár, Kühne Ede tér 2.

[573] Mosonmagyaróváron még további két üzemben lévô és egy üzemen kívüli malom volt 1944-ben. Üzemben lévô malom: 1. A magyaróvári városrészben a Sulczer-féle malom (ma Szent Flórián Hotel: Fô u. 43.). 2. A Lajtán emelt fôhercegi malom a belvárosban (Magyar u. 2.). Üzemen kívüli malom: Akóts-malom, a mai Gorkij utcai Lajta-híd mellett (ma Házigazda Vendéglô: Gorkij u. 12.). Nem tartom valószínûnek, hogy a belvárosban lévô malmok egyi-

kében helyezték volna el a lerongyolódott bori munkaszolgálatosokat. (A területet bejártam: 2011. 02. 18.)

[574] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 57. Feljegyzés. Budapest, 1971. 09. 21. Nytsz.: 3/6-1048.

[575] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 93. Kardos József tanúkihallgatási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 22. Nytsz.: 619/1946.

[576] DEGOB-jegyzôkönyv. 3485.

[577] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 57. Feljegyzés. Budapest, 1971. 09. 21. Nytsz.: 3/6-1048.

[578] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 117. Feljegyzés. Budapest, 1973. 08. 25. Nytsz.: 3/6-718.

[579] ZAKAR A. 1983. 45. Utal erre az esetre még: SZÁLLÁSI Á. 2003.

[580] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 70. Fülöp Imre. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.

[581] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 233. M. kir. Honvédelmi Miniszter. Ksm. szd.-ok irányítása a Dtúl nyugati térségébe. Nyílt parancs. 1. sz. melléklet. 975. sz. M. 42.-1944. Budapest, 1944. 10. 26.

[582] DEGOB-jegyzôkönyv 2348.

[583] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 37. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.

[584] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 11. Sisák György népbírósági pere. Szabolcsi László tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 12. Nytsz.: nincs.

[585] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 46. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.

[586] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 17. Velisz Tibor tanúvallomási jegyzôkönyv. Szeged, 1947. 03. 31. Nytsz.: nincs. Velisz Tibor tanúvallomásában az szerepel, hogy mindez Hegyeshalom után, a határ felé 4 km-re történt. Ez azonban kizárólag a német átvétel elôtt, tehát Hegyeshalom elôtt történhetett.

[587] ÁBTL 3.1.9. V-16460. 3. Jegyzôkönyv. Szeged, 1949. 02. 28. Nytsz.: nincs.

[588] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 101. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.

[589] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 33. Szávai Endre tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 04. Nytsz.: nincs.

[590] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 29. Szóber Aurél és Fejér István tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 10. Nytsz.: nincs.

[591] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 56. Krámmer Miklós tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 12. 26. Nytsz.: 15372/6/1945.

[592] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 40. Tálas András tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz: nincs.

[593] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 173. Malakuczi János meghallgatásáról készült feljegyzés. Budapest, 1973. 07. 29. Nytsz.: 3/6-469/73.

[594] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 58. Juhász Pál kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs. Juhász Pál itt azt mondta: „Hegyeshalomban adtuk át ôket a németeknek".

[595] Bajai bori: egy fô 1944. november 7. Mohácsi bori: egy fô november 9.; két fô november 10.; egy fô november 11.

[596] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 292–293. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
Az állambiztonsági szolgálat álláspontja szerint „a korábbi ismeretekkel ellentétben" a november 8-i adat felel meg a valóságnak, „mivel az elindulás és a beérkezés idôpontjától eltérni nem lehetett, azt szigorúan be kellett tartani. Ugyanakkor az átadás idôpontját az ismeretlen helyen lévô Sándor Géza volt bori keretlegény 1946-ban tett vallomása is egyértelmûen bizonyítja". Sándor Géza személyére és vallomására vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

[597] DEGOB-jegyzôkönyv 3415.

[598] DEGOB-jegyzôkönyv 1643.

[599] Csapody T. 2006b. 39.

[600] Csapody T. 2009a. 77.

[601] Halper N. F. 2009. 85.

[602] Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: Szele A.–Szele Gy. 2004. 149.

[603] Zurndorf (Zurány, Zarándfalva) a Lajta jobb partján lévô burgenlandi település, ma mezôváros.

[604] Nickelsdorf és a zurndorfi vasútállomás környékét bejártam: 2011. 02. 18.

[605] A ma már villamosított dupla sínpár mellett ma is látható mindkét oldalon egy-egy sínpár.

[606] A zurndorfi vasútállomás a nickelsdorfi vasútállomástól 4,7 km-re, míg Zurndorftól 2,3 km-re van.

[607] Szita Sz. 1989. 89. Szita Szabolcs a számadatot Ferenczy László csendôr alezredes adataira hivatkozva közli.

[608] Löwinger A. A. 1974. 14.

[609] Schnabl L. 1942.

[610] Varga S. 1998.

[611] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 46. Ecker Lajos László tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.

[612] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 53. Fülöp Imre tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 09. Nytsz.: nincs.

[613] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 70. Fülöp Imre. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.

[614] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 61. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.

[615] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 102. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Nytsz.: Nb.I.4948/1946/5.

[616] A Mosonmagyaróvári Izraelita Hitközség temetôkönyve. A bejegyzésrôl készült másolatot 1991-ben a hitközség elnöke, L. M. adta át a mosonmagyaróvári helytörténész házaspárnak, Kovács Sándornak és Kovács Sándornénak. Kovács Sándor és Kovács Sándorné elektronikus levele Csapody Tamásnak. Mosonmagyaróvár, 2009. 09. 20. Nem sikerült megtudnom, hogy kit takar az L. M. monogram. Minden bizonnyal a Mosoni Izraelita Hitközség elnökérôl (1970–1987?), Löwin Miklósról van szó.

[617] Kézzel írt bejegyzés. Aláírták: Lajos Lipót (Érsekújvár), Fischer Juda (Dunaszerdahely), Friedman Samuel rabbi (Dunaszerdahely), Krämmer/Dömmel Ignác (Érsekújvár), Leviar Artúr (Érsekújvár), Zuckermann Ignác (Salgótarján), Reichberger Imre (mosoni születésû szolnoki lakos). A bejegyzés bal alsó sarkában négysoros héber szöveg található: 705. hesván 26. (magyarul: 1944. november 12.), Toldot (a Tóra-i hetiszakasz neve, amit azon a héten olvasnak a zsinagógában) elsô napja. A háéd (tanú) nevének feltehetôleg jiddis, két betûs (hk=hákátán/kicsi) rövidítése (szokásos szerénységi formula a nevek elôtt), Szerdahely (Dunaszerdahely).

[618] Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség Irattára. Oslobodenie. Bratislava, 1920. 08. 20. Nytsz: II/3578. 920. 2.; Ohlasky. H I. 12./1923. Dunajská Streda, 1923. 08. 12. Uo.

[619] A világháború után Dunaszerdahelyre visszatért és hitközségi adót fizetô férfiak (családfôk) névsora. 42. szám alatt: Fischer Juda. Levéltári és nyilvántartási szám: nincs. A dokumentummásolat a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség egyik elöljárójától, Tibor Kornfeldtôl származik (kézhez véve: 2009. 03. 08.).

[620] Kovács S.-né Back I.–Kovács S. 2007. 448.

[621] A Mosonmagyaróvári városi halottaskönyvben összesen tizenkét olyan férfi elhalálozását rögzítették, akik 1944. 11. 11. és 11. 30. között haltak meg. Kovács S.-né Back I.–Kovács S. 2007. 448–449.

[622] MZsL C-K D4/2. Veszteségek. Hegyeshalmon elhunyt munkaszolgálatosok névsora. Budapest, 1945. 08. 31.

[623] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 55. Hermann Iván tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 11. Nytsz.: nincs.

[624] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 173. Malakuczi János meghallgatásáról készült feljegyzés. Budapest, 1973. 07. 29. Nytsz.: 3/6-469/73.

[625] Csapody T. 2009d. 31.
[626] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 247. Jelentés. Budapest, 1973. 12. 27. Nytsz.: 3/6-682/73.
[627] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 169. Jelentés. Budapest, 1973. 06. 21. Nytsz.: 3/6-383/73.
[628] Tolnai G. 1981. 238–241.
[629] Kôszegi Á. 1972. 63.
[630] Sachsenhausen–Oranienburg helységmegnevezés esetünkben azonos koncentrációs tábort jelent.
[631] Gazsi J. 1964. 83.
[632] DEGOB 2407. 3451.
[633] DEGOB 172., 1788., 2321., 2621., 2980., 3062., 3233., 3409., 3463., 3469.
[634] Flossenbürg helységnév másik formájában is használatos: Flossenburg.
[635] DEGOB 841., 2356.
[636] Csapody T. 2006b. 39.; Csapody T. 2009a. 77.
[637] GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg. Schlesinger László fogolyszáma (fsz.): 49115. Katz Gyula fsz.: 48267., Szóbel László fsz.: 49998., Szabolcsi László fsz.: 49219. A népbírósági perekben megszólaló volt bori munkaszolgálatosok után kutatásokat folytattam a rendelkezésre álló KZ-listákban. Az adathiány miatt azonban kizárólag azok nevét közlöm itt, akiket dokumentálhatóan Sachsenhausenbe vagy Flossenbürgbe vittek.
[638] DEGOB 362., 3409., 3048., 3463., 3469., 2980., 2321.
[639] DEGOB 3048., 3485.
[640] ITS Archives Copy of Doc. No. 10799603#1 (1.1.8.1/0036/0020) és 10799607#1 (1.1.8.1/0036/0024) Bad Arolsen, 20. 03. 2011.
[641] Alexander Bartos. Certificate of Incarceration and Residence Comité International Genève. (Hivatalos dokumentumpecséttel, de a kiállítás dátuma nem ismert.) Nytsz.: Nr.1-22540-B. Fogolyszáma: 32643.
[642] ITS Archives Transportlisten nach anderen KZ des KZ Flossenbürg. Copy of Doc. No. 10800590# (1.1.8.1/0043/0016) Bad Arolsen, 05. 03. 2010.
[643] Informationsbüro KZ-Grab- und Gedenkstätte Flossenbürg. Flossenbürg, 1999. 11. 15. (fogolyszáma: 34489.) (Eredeti dokumentumok fénymásolata és ezek alapján kiállított igazolás.)
[644] ITS Archives. Transportlisten nach anderen KZ des KZ Flossenbürg. Copy of Doc. No. 10800590# (1.1.8.1/0043/0016) Bad Arolsen, 05. 03. 2010.
[645] A név szerint felsorolt személyek már idézett dokumentumain szereplô adatok alapján (Bad Arolsen és Informationsbüro KZ-Grab- und Gedenkstätte Flossenbürg).

[646] Lebovits/Lebovics Lajos. International Tracing Service. Bad Arolsen, 2005. 09. 27. Nytsz.: T/D-170688.
[647] DEGOB 181., 305., 326., 387., 391., 554., 655., 855., 1643., 2348., 2419., 3068., 3199., 3251., 3415., 3583.
[648] DEGOB 645., 855.
[649] Landesmann Ladislaus. International Tracing Service. Ügyiratszám: T/D–16524. Fogolyszám: 116197.
[650] *Lásd* „Az igazi Trebitsch" 2002.
[651] Erdôs Lajos „Erdös Ludwig" néven szerepel a sachsenhauseni fogolylistán.
[652] Häftlinger–Personal–Karte: Erdôs Péter és Kövesdi István személyes fogoly kartonjai. Erdôs Péter esetében: Copy Doc. No: 5824232#1. Bad Arolsen, 27. 05. 2010. Kövesdi István esetében: ITS Archives Copy of Doc No: 6349483#1. Bad Arolsen, 27. 05. 2010. Junger József esetében: GMSA Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen. Zinner Pál esetében: International Tracing Service. Ügyiratszám: T/D–16524.
[653] ITS Archives Copy of Doc. 3769568#1. (1.1.35.1/0066/0058) 09. 03. 2010. Zugenslisten des Konzentrationslagers Ravensbrück Kommando Barth.
[654] A foglyok nemzetiségi megoszlása: román 35 fô, francia 14 fô, német 4 fô, belga, holland, spanyol, szerb egy-egy fô (2 fô nemzetiségét nem jelölték meg).
[655] Fleischer Ernô közlése szerint a magyar zsidók közül tízen voltak a szombathelyi századtársai, míg a többiek bori munkaszolgálatosok voltak. Elektronikus posta (unokahúgán, Fleischer Alexandrán keresztül), Jeruzsálem–Budapest, 2009. 08. 25.
[656] Tolnai G. 1981. 239.
[657] Tolnai G. 1981. 240.
[658] DEGOB 391., 326., 2419.
[659] DEGOB 305. (2 fô).
[660] DEGOB 387.
[661] DEGOB 181.
[662] DEGOB 1643.
[663] DEGOB 305. (2 fô).
[664] DEGOB 1643.
[665] Kádár István emlékirata. Bortól a Balti-tengerig. In: Szele A.–Szele Gy. 2004. 149.
[666] Tolnai G. 1981. 239.
[667] Halper N. F. 2009. 85.

Mellékletek

1. sz. melléklet

A szentkirályszabadjai halotti anyakönyv munkaszolgálatosokra vonatkozó bejegyzései

Az adatok hiányosak, azokat a bejegyzés sorrendjében közlöm.

22/1944. Folyószám (Fsz.): Kersztenbaum Ignácz / meghalt: Reptértábor: 1944. 10. 22. 12. 05. h / kisegítô musz. / izraelita vallású / 24 éves / „golyó által okozott lövésû sérülés folytán beállott belsô elvérzés" / 6. számú utasítás 107. §-a alapján (utóbbi minden meghalt személy neve mellett szerepel).

23/1944. Fsz.: Grünstein László / meghalt: 1944. 10. 24. hajnalban / kisegítô musz. / könyvelô / r. katolikus / 41 éves / a. n. Holczer Hermina, ap. Grünstein Mór / „önkezével okozott fulladás".

25/1944. Fsz.: Gedô Arthúr / meghalt: Reptér-tábor 1944. 10. 26. 14.30 h, másnap jelentve / kisegítô musz. / tanító / izraelita vallású / 41 éves / házastárs: Schwarcz Regina / a. n. Soonenstein Regina, ap. Gedô Mór / szívbénulás.

26/1944. Fsz.: Guth Vilmos / meghalt: Reptér-tábor, 1944. 11. 01. 11.30 h, bejelentve délután, írásbeli bejelentés alapján / kisegítô musz. / mészáros és hentes / izraelita vallású / 41 éves / „végelgyengülés következtében beálló szívbénulás".

27/1944. Fsz.: Frimm István / meghalt: 1944. 11. 01. 15 h / kisegítô musz. / kereskedôsegéd / izraelita vallású / 37 éves / szívbénulás.

28/1944. Fsz.: Guttmann Adolf / meghalt: Reptér-tábor, 1944. 11. 03. 15 h / kisegítô musz. / szerelô / izraelita vallású / 24 éves / „végelgyengülés következtében beálló szívbénulás".

29/1944. Fsz.: Révész Ferenc / meghalt: 1944. 11. 06. 06 h / kisegítô musz. / kereskedô / izraelita vallású / 32 éves / a. n. Katz Irén, ap. Révész Béla / végelgyengülés.

30/1944. Fsz.: Reisz Miklós / meghalt: 1944. 11. 06. 18 h / „munkaszolgálatos bori gyûjtô" / izraelita vallású / 24 éves / szívbénulás.

(Megtekintettem: Szentkirályszabadja, Önkormányzat, 2006. 06. 12.)

2. sz. melléklet

HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám 41. számú név szerinti veszteségkimutatás
Az adatok hiányosak.

57. Fsz.: Frimm István a. n. Trébics Amália, Szombathely, 1907. 12. 30. / Bori csoport / tart. ksz. / asz.: 2443.08.0121. 4.

361. Fsz.: Guttmann Adolf a. n. Leichtmann Matild, Nyírbogárd, 1920. 08. 14. / állományteste: V/4. szd. V. kmsz. pótzlj. / rendfokozata: ksz. [kisegítô szolgálatos] / azonossági száma (asz.): 2069.20.0090. 21.

61. Fsz.: Gedô Arthúr a. n. Sonnensein Regina, Felsôitebe, 1903. 06. 15. / Bori csoport / tart. ksz. / asz.: nincs megadva. 4.

66. Fsz.: Guth Vilmos a. n. Spitz Regina, Budapest, 1903. 11. 22. / Bori csoport / tart. ksz. / asz.: 3009.03.1858. 4.

3. sz. melléklet

A szombathelyi kórházba került bori zsidó munkaszolgálatosok személyazonosságának megállapítása különbözô források adatainak összevetésével.
(*Lásd* ehhez a 161. jegyzetet.)

Az alábbiakban a bori munkaszolgálatosokra vonatkozóan elsôként a szombathelyi kórházi napló (I.), majd a bori veszteséglistán szereplô (II.), azt követôen a Kozma utcai temetôben lévô bori falon lévô (III.) és végül a Battyán-naplóban szereplô (IV.) névazonosságokat, illetve adatokat közlöm (az adatok nem teljes körûek):
1. I. Fsz.: 7818. Braun László / rendf.: Zs. / Növedékbe jutott (Nj.): Reptér parancsnokság (pk.), Szentkirályszabadja 1944. 10. 30. / lövési sérülés a jobb alszáron / Fogyatékba jutott (Fj.): 1944. 12. 06. / gyöngült szolgálati képesség. 483. II. Sorszám (Ssz.): 225. / Braun László a. n. Luczárty Szerén, Balassagyarmat, 1920. 01. 24. / V/2. szd. V. kmsz. pótzlj. / azonossági szám (asz.): 1432. 20. 0022. 14. III. Két Braun László (szül.: 1906 és 1917).
2. I. Fsz.: 7818. Müller Miklós / rendf.: Zs. / Nj.: Reptér pk., Szentkirályszabadja 1944. 10. 30. / nincs további adat. 483.
3. I. Fsz.: 7819. Friedman Vilmos / rendf.: Zs. / Nj.: Reptér pk.,

Szentkirályszabadja / 1944. 10. 30. / lövési sérülés a jobb alkaron / Fj.: 1944. 11. 29. /gyengélkedôn kezelés. 483. II. Ssz.: 291. / Friedmann Vilmos a. n. Hirsch Fáni, Kolozsvár, 1920. 07. 03. / V/3. sz. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 4552. 20. 1183. 17.

4. I. Fsz.: 8152. Erdôs Frigyes / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / szervi szívbaj, pangásos tünetekkel / meghalt: 1944. 11. 06. 10 h. III. Erdôs Frigyes 1914. IV. Erdôs Frigyes iparmûvész.

5. I. Fsz.: 8154. Nyiri Tibor /rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja: 1944. 11. 04. / testi leromlás stb. / Fj.: 1944. 12. 10. 509. Nyiri Tibor azonos Nyíri Tibor (1906–1977) író, forgatókönyvíró, drámaíróval.

6. I. Fsz.: Simó Ernô / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / kötôszöveti stb. / Fj.: 1945. 01. 06. II. Ssz.: 400. / Simó Ernô a. n. Markovics Malvin, Budapest, 1915. 12. 24. / V/4. szd. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 3008. 15. 6721. 23.

7. I. Fsz.: Gábor Ervin / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 04. / lázas meghûlés / Fj.: 1944. 11. 26. 509. II. Ssz.: 60. / Gábor Ervin a. n. Fritz Irén, Putnok, 1903. 04. 27. / Bori. csop. tart. ksz. / asz.: nincs jelölve. 4.

8. I. Fsz.: Lôvy Sándor / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 12. 05. 529. III. Két Lôwy Sándor szerepel a bori falon (egyiküknél szül. évszám: 1908).

9. I. Fsz.: Stark Andor / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 11. 12. 529. II. Ssz.: 203. / Stark Andor a. n. Schwartz Regina, Mezôkeresztes, 1916. 03. 03. / V/1. szd. ksz. / asz.: 0495. 16. 0014. 12.

10. I. Fsz.: Kálnai Sándor / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nagyfokú testi leromlottság stb. / Fj.: 1945. 02. 07. 529. II. Ssz.: 309. / Kálnai Sándor a. n. Tender (Benner) Sarolta, Szeged, 1921. 01. 23. / V/3. szd. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 3281. 21. 0133. 18.

11. I. Fsz.: 8424. Sándori Tibor / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / testi leromlottság / meghalt: 1944. 11. 14. 530. III. Sándori Tibor 1907.

12. I. Fsz.: 8425. Gergely János / rendf.: kmsz. „zs" / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1945. 01. 05. 530. II. Ssz.: 62. / Gergely János a. n. Fogel Eleonóra, Dévaványa, 1903. 09. 16. / Bori csop. tart. ksz. / asz.: 1236. 03. 0425. 4. III. Gergely János 1903.

13. I. Fsz.: 8428. Soltész Pál / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / testi gyengeség / Fj.: 1945. 01. 06. 530. II. Ssz.: 194. / Soltész Pál a. n. Schultheis Teréz, Budapest, 1905. 11. 19. / V/1. szd. / asz.: nincs jelölve. 12.
14. I. Fsz.: 8430. Berger Miklós / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / szájzár / 1945. 12. 19. 530. II. Ssz. 344. Berger Miklós a. n. Altmann Regina, Kassa, 1918. 03. 25. / V/3. szd. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 33300.18.0245. 20.
15. I. Fsz.: 8432. Gáspár Lajos / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / nincs adat / meghalt: 1944. 11. 10. 530. III. Gáspár Lajos 1908.
16. I. Fsz.: Bartha László / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 10. / általános testi gyengeség / meghalt: 1944. 11. 09-én vagy 11-én. 530. III. Bartha László 1921.
17. I. Fsz.: Berger Ödön / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 16. / mellhártyagyulladás stb. / meghalt: 1944. 12. 29. 556. IV. Berger Ödön Pestlôrinc.
18. I. Fsz.: 9057. Klein József / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 21. / bélhurut stb. / Fj.: 1945. 01. 01. 578. II. Ssz.: 304. / Kelin József II., a. n. Szoffer Matild, Zenta, 1920. 03. 12. / V/3. szd. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 20.0235.18. III. Négy Klein József szerepel a bori falon, közülük három fô születési ideje ismert: 1908, 1910, 1920.
19. I. Fsz.: 9058. Fried Vilmos / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 21. / nagyfokú testi legyengülés / Fj.: 1945. 01. 01. 578. III. Fried Vilmos 1908.
20. I. Fsz.: 9303. Friedman Lipót / rendf.: kmsz. „zs” / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / kötôszöveti gyulladás a lábfejen / Fj.: 1944. 12. 06. 597. II. Ssz.: 352. / Friedmann Lipót a. n. Klein Teréz, Orlova, 1921. 10. 26. / V/4. szd. V. kmsz. pótzlj. / asz.: 4126.21.0098. 20.

4. sz. melléklet

A szombathelyi kórházba került bori Jehova Tanú munkaszolgálatosok listája

(*Lásd* ehhez a 162. jegyzetet.)

1. Fsz.: 9307. Kispap László (Kis Pap János) / rendf.: msz. / Nj.: Reptér pk. Szentkirályszabadja, 1944. 11. 26. / cukros, kelés a mellkason / Fj.: 1944. 11. 29. 597.

2. Fsz.: 10363. Nagy László / rendf.: musz. / Nj.: 801. mksz. klgs. szd. Szentkirályszabadja, 1944. 12. 14. / nyálkatömlô-gyulladás a térden / Fj.: 1945. 02. 14. 579.
3. Fsz.: 10364. Babinecz Gyula / rendf.: musz. / Nj.: 801. mksz. klgs. szd. Szentkirályszabadja, 1944. 12. 14. / „darászfészek a háton mûtéttel kezelve” / Fj.: 1945. 02. 10. 579.
4. Fsz.: 10800. Kresztyankó János /rendf.: msz. / Nj.: Reptér pk., Szentkirályszabadja, 1944. 12. 22. / láb kötôszövet / Fj.: 1944. 12. 28. 612.

V.

A bori keret felelősségre vonása

1. A dunántúli útszakasz kísérői és későbbi sorsuk

A dunántúli menetet kísérô katonák hivatalos névsorát nem ismerjük. Kilétükrôl néhány forrás árul el információkat. A népbírósági perek, a DEGOB-jegyzôkönyvek, az állambiztonsági szervek anyagai és különbözô visszaemlékezések alapján lehet utólag és töredékesen összeállítani a kísérô keret névsorát.

A többször idézett honvédelmi miniszteri rendelet alapján tudjuk, hogy tizenkét tisztet és százkét fônyi legénységet vezényeltek Szentkirályszabadjára a 2×3 zsidó munkaszolgálatos századhoz. Ez azt jelenti, hogy a bajai és a mohácsi boriak menetét egyaránt hat tiszt és ötvenegy fôs legénység kísérte. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban szereplô adatok szerint a dunántúli menetet összesen körülbelül hatvan bori keretlegény kísérte.[1] A szolgálat nem tudta mindannyiukat azonosítani és sokszor az azonosítottakról sem tudunk meg többet a nevüknél, esetleg vezetéknevüknél. A felsorolt források számbavétele után összesen hatvannégy keretlegényt tudok megnevezni. A katonai rendfokozatok tekintetében döntô többségük a legénységhez, ezen belül is a tisztesek kategóriájába tartoztak (ôrvezetô: hét fô, tizedes: nyolc fô, szakaszvezetô huszonegy fô). Szintén a legénységhez tartoztak a rendfokozat nélküliek (honvéd: tíz fô) és az altisztek vagy más néven tiszthelyettesek (négy fô). A tisztek csoportján belül a tisztvárományos zászlósok hárman és a fôtisztek soraiba tartozó fôhadnagyok négyen vannak. Utóbbiak voltak a menetek parancsnokai. (Hat katona esetében nem tudtam a rendfokozatot megállapítani.)[2] Ôk tehát mindannyian a dunántúli menetek kísérôi közé tartoztak. (Adataikat a 1. sz és 2. sz. mellékletben közlöm.)

A dunántúli menetet kísérô hatvannégy bori keretlegény közül több személy ellen indult büntetôeljárás Jugoszláviában és Magyarországon. A dunántúli menet kísérôi közül legalább egy keretlegényt felelôsségre vontak Jugoszláviában. A *Szabad Vajdaság* címû lap hasábjain megjelent felhívás[3] nyomán a szabadkai volt bori munkaszolgálatos, Nagy György 1945-ben feljelentést tett Pál József keretlegény ellen. Ennek nyomán a szabadkai népbíróság tárgyalta Pál József és társainak „a bori munkaszolgálatosokkal kapcsolatos gaztetteit”. Az Újvidéken lévô Vajdasági Levéltárban[4] ôrzött, bácskai születésû Pál József aktája[5] azonban elôttem nem ismert és ítéletét sem ismerjük. (Pál József

ügyérôl Nagy György közölt ugyan információkat tanulmányában, de ebbôl nem ismerhetôk meg további részletek.[6])

Magyarországon a Budapest Fôvárosi Levéltárban (BFL), a Csongrád Megyei Levéltárban (CsML) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) fellelhetô anyagok összehasonlító elemzése során tudhatunk meg adatokat a dunántúli menetet kísérô keretlegények felelôsségre vonásáról. Megállapítható, hogy a hatvannégy fô közül legalább tizennyolc fô (28%) felelôsségre vonását kezdeményezték, illetve került népbíróság elé. A tizennyolc keretlegény közül háborús bûncselekmény (Nbr. 11. § 5., Nbr. 13. § 2.) vagy népellenes bûntett elkövetésének (Nbr. 15. § 2., Nbnov. 11. § a és b) gyanúja miatt öt fô (28%) ellen indult olyan nyomozás, amely a nyomozás, illetve az eljárás megszüntetésével zárult.[7] Bizonyítékok hiányában megszüntették tehát a nyomozást, illetve az eljárást Homolya János,[8] Kotroczó Ignác,[9] Kovács Ferenc,[10] Krause Gusztáv[11] és dr. Nagy József[12] ellen. Mind az öt fô doszszziészámát ismerjük, de közülük mindössze Kovács Ferenc,[13] Krause Gusztáv és dr. Nagy József anyagából maradt fenn szerény dokumentáció.

A hatvannégy keretlegény közül háborús bûncselekmény vagy népellenes bûntett elkövetésének gyanújával tizennyolc fô (28%) ellen indult nyomozás és eljárás. Közülük tizenhárom fô került népbíróság elé (72%).[14] A népbíróságok a tizenhárom fô közül hat fôt (33%) ítéltek halálra (Asztalos Ferenc, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz József, Sisák György, Tálas András). Valamennyiük népbírósági aktája kisebb-nagyobb hiányokkal, de fennmaradt. Az állambiztonsági szolgálat közülük három fôrôl nyitott vizsgálati dossziét, ami szintén hiányosan, de fellelhetô (Horváth József [1914], Sisák György, Tálas András). A hat halálraítélt közül a népbíróság egy esetben változtatta meg kegyelembôl ítéletét, és azt életfogytiglan tartó kényszermunkára változtatta át (Horváth József [1914]). Öt esetben tehát a halálos ítéletet végrehajtották. Közülük négy fônek a sírja a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában egyértelmûen azonosítható. (Feltételezhetôen azonban Katz József is itt nyugszik.)

A népbíróság elé került többi keretlegény közül a legsúlyosabb büntetést a háborús bûncselekmények elkövetéséért Rezsneky Mihály honvéd és Horváth József (1902) ôrmester kapta, akiket életfogytig tartó kényszermunkára ítéltek. (Aktáik viszonylag teljesek.[15]) Tusori József ôrvezetôt a Budapesti Népbíróság népellenes bûntett elkövetése miatt hat év kényszermunkára ítélte, amit a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) két év börtönbüntetésre mérsékelt. (Aktái viszonylag teljesek.[16]) Dékány Antalt a szegedi népbíróság népellenes bûntett elkövetéséért hat hónapi börtönbüntetésre ítélte, de – közkegyelem kihirdetése

miatt – büntetését nem kellett teljesen letöltenie.[17] Apáthy Imre tizedest háborús bûntett elkövetéséért egy évi börtönre ítélte a Budapesti Népbíróság. A *Berlin*-tábor volt számvevôjét, büntetésének nagyobbik részének kitöltése után a NOT szabadlábra helyezte. A NOT késôbb meghozott ítéletében az elsô fokon eljáró népbíróságot új eljárás lefolytatására kötelezte. Jogerôs ítélet kimondására azonban már nem került sor, mert Apáthy – családjával együtt – illegálisan Ausztráliába távozott. (Népbírósági dossziéja hiánytalanul megvan.[18]) Az ausztrál bevándorlási hivatal nyilvántartása szerint Apáthy Imre feleségével és gyermekeivel „többségében a második világháború menekültjeit vagy hontalan személyeit" szállító hajón érkezett meg Nyugat-Ausztráliába 1950 nyarán.[19]

A dunántúli menetet kísérô és felelôsségre vont tizennyolc bori keretlegény közül öt fôt hallgatott meg az állambiztonsági szolgálat az 1970-es években (Dékány Antal, Horváth József [1914], Kovács Ferenc, Rezsneky Mihály és Tusori József). A meghallgatásukról szóló jegyzôkönyveket az *Abdai gyilkosok* dosszié tartalmazza.[20] (Közülük „F" dossziés személy Horváth József [1914] és Rezsneky Mihály volt.)

A tizennyolc bori keretlegény nyomozati és népbírósági anyaga a dunántúli menet, illetve az errôl mondottak szempontjából két kategóriába sorolható. Az egyik kategóriába azok az ügyek tartoznak, amelyek esetében a dunántúli útvonalon történtek és a vádlottnak ezen útvonalon tanúsított magatartása nem tárgya a nyomozásnak, a vádiratnak és az ítéletnek. Ebbe a kategóriába tartoznak a bizonyítékok hiányában „felmentetteken" (Homolya János, Kotroczó Ignác, Kovács Ferenc, Krause Gusztáv, dr. Nagy József) túlmenôen Apáthy Imre, Dékány Antal, Horváth József (1902), Krause Gusztáv és Tusori József. Az ô aktáikból tehát nem tudunk meg részleteket a dunántúli útszakaszról, sôt gyakran még az sem derült ki, hogy ôk egyáltalán jelen lettek volna. A másik kategóriába értelemszerûen azok tartoznak, akiknek peranyagában a dunántúli útvonalon történtek szerepelnek (Asztalos Ferenc, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz Ferenc, Rezsneky Mihály, Sisák György, Tálas András). A dunántúli menetrôl érdemi információt tehát kizárólag ennek a hét fônek a dokumentációja tartalmaz. (A menetet kísérô hatvannégy keretlegény 11%-a, a tizennyolc felelôsségre vont keretlegény 39%-a.)

Külön kategóriát képez az *Abdai gyilkosok* dosszié anyaga. Ezt a dossziét ugyanis kifejezetten azért nyitották, hogy Radnóti Miklós és társai abdai gyilkosai után nyomozzanak. Így a keretlegényekkel készült meghallgatások jegyzôkönyveinek középpontjában minden esetben a dunántúli útszakaszon történtek álltak.

2. Tálas András népbírósági pere

Radnóti Miklós feltételezett gyilkosának nevét elôször 1947 elején ismerhette meg a közvélemény. A *Szabad Szó* és a *Hétfôi Kossuth Népe* egyaránt arról számolt be, hogy „Tálos András" [helyesen: Tálas András] bori keretlegényt népbírósági tárgyalása során azzal vádolták meg, hogy beosztottjaival „agyonverette" Radnóti Miklóst. A Nemzeti Parasztpárt Központi Napilapja, a *Szabad Szó* egyenesen ezzel a címmel adta közre népbírósági tudósítását, hogy „Radnóti Miklós haláláról vallottak a népbíróságon".[21] A tudósító szó szerint idézte a budapesti tárgyaláson tanúvallomást tett egykori bori munkaszolgálatost, dr. Erdôs Lajost: „Amikor elhagytuk Cservenkát […] Bécs felé haladtunk. Tálos András állandóan figyelemmel kísérte, hogy kik maradnak le a legyengült munkaszolgálatosok közül. Radnóti Miklós akkoriban már nagyon legyengült állapotban volt és nem tudott az erôs iramban haladó századdal együtt tartani. Állandóan lemaradozott, Tálos ekkor parancsot adott a keretlegényeknek, hogy verjék agyon. Amikor a munkásszázad elhaladt, néhány keretlegény lemaradt és puskatussal halálra verték Radnóti Miklóst." A hetenként megjelenô párton kívüli lap, a *Hétfôi Kossuth Népe* címoldalon, *Felpofozott keretlegény* címmel számolt be Tálas András, bori keretlegény tárgyalásáról.[22] A lap belsô oldalán pedig „Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költô gyilkosát" fôcímmel adta közre tudósítását.[23] Az újságíró itt azt írta, hogy „Tálos András" [Tálas András] „azon a szörnyû halálúton, amelyen a munkaszolgálatosok Borból Cservenkáig meneteltek, a legkisebb rendbontást is véres korbácsolással torolt meg, s amikor Radnóti Miklós költô már nem bírta tovább a gyaloglást és kilépett a sorból, a keretlegényekkel agyonverette ôt". A lap beszámol arról is, hogy a tárgyalás megnyitására több száz ember, köztük számos volt bori munkaszolgálatos várakozott. Ôk a tömegnek elmesélték a Tálas parancsnoksága alatt átélteket. A tömeg hangulata erre annyira „viharos" lett, hogy a tárgyalóterembe kísért és összekötött foglyokat botokkal verni kezdték. Elôször – tévedésbôl – Tálas fogolytársát, majd a védelmére sietô fogházôrt, sôt a rendcsinálásra odasietô rendôr ôrmestert, majd pedig Tálas nôvérét is megverték, mivel öccse védelmére kelt. Tálast is alaposan megverhették, mivel az újság azzal fejezete be tudósítását, hogy Pálosi tanácselnök véget vetvén a verekedésnek, az egyik melléklépcsôn vezette vissza „az összevert foglyokat".

Nincs tudomásunk arról, hogy más lapok is beszámoltak volna Tálas tárgyalásáról. Az említett két lap sem közölt további híreket

a népbírósági tárgyalás menetérôl és Tálas késôbbi kivégzésérôl. Ez azért meglepô, mert Radnóti gyilkosának személye és a gyilkosság körülményei mindenképpen közérdeklôdésre tarthattak igényt.[24] A további „hírzárlat" azért is meglepô, mert az idôközben napilappá alakuló *Kossuth Népe* egy másik – Tálassal egyébként a dunántúli menetben együtt lévô – „véreskezû bori keretlegény" kivégzésérôl részletesen beszámolt.[25]

A két tudósítás eltér a költô agyonveretésének helyét illetôen. A *Szabad Nép* szerint a gyilkosság Cservenka elhagyása után, Bécs felé menetelés közben történt. A *Hétfôi Kossuth Népe* mintha Bor és Cservenka közé tenné a gyilkosságot. A két lap helymegnevezését azért nehéz megfejteni, mert a Gyôrbôl Abdán átvezetô út végül is valóban Bécsbe vezet, a neve is Bécsi út, de a boriakat nem Bécsbe kísérték. A Nyugat-Bácskában lévô Cservenka ugyan tragikus helyszíne a bori történetnek, de a szentkirályszabadjai indulás helyétôl idôben és térben egyaránt messze van, és Radnóti meggyilkolása szempontjából nem bír relevanciával.

A tudósítások viszont egyaránt arról számolnak be, hogy a Borból visszatérô menetelés során Radnóti nem bírta a gyaloglást, és a sorból kilépett, lemaradt, majd ôt ezért Tálas András a menetet kísérô keretlegényekkel agyonverette. A kanonizált változattal szemben tehát a legyengült, menetképtelenné váló és lemaradó költôt nem teszik lovas kocsira és nem lövik tarkón sem itt, sem Abdánál. Radnótit ebben a verzióban fegyver használata nélkül agyonverik. Tálas parancsára történik a gyilkosság, de Tálas abban tevôlegesen nem vesz részt. A tudósítások és a kanonizált változat bizonyos feltételezésekkel természetesen szinkronba hozhatók.[26] A tudósításokban megjelentek – hipotetikus kiegészítések nélkül – ellentétesek az abdai kivégzés teóriájával.

A Tálas-peranyagból azonban tudható, hogy az újságírók nem tudósíthattak magáról az 1947. február 8-i tárgyalásról, mert azt éppen az atrocitások miatt meg sem tartották. A következô tárgyaláson (1947. február 24.) tanúskodott csak dr. Erdôs Lajos. Az ô jegyzôkönyvezett tanúvallomásában viszont nem azt mondta, hogy agyonverték, hanem azt, hogy megverték Radnóti Miklóst. Nem azt nyilatkozta, hogy Tálas verette agyon Radnótit, hanem azt, hogy jelenlétében verték meg. Nem tudjuk tehát, hogy valójában mi hangzott el a meg nem tartott tárgyalás elôtt, illetôleg csak azt tudjuk, hogy mit írt a két lap. Utóbbiak viszont a Tálas által agyonveretett Radnóti haláláról számoltak be.

Az 1947 eleji újságcikkek megjelenése után Tálas András és Radnóti Miklós, gyilkos és áldozat személyének összekapcsolása feledésbe ment. Egészen 1984-ig nincs semmi nyoma annak, hogy sajtóban vagy az iroda-

lomtudományban bárki is említette volna ezt az összefüggést. Radnóti gyilkosait hol magyarokként, hol németként azonosították, de Tálas neve nem került elô.

Idôközben azonban az állambiztonsági szolgálat titkos nyomozásba kezdett (1967) és ennek végeredménye (1977) az lett, hogy Tálas András és az alá beosztott négy keretlegényt gyanúsították meg Radnóti és társai abdai kivégzésével.[27] Tálas András már ekkor halott volt, de élô társai ellen sem indítottak büntetôjogi eljárást. A nyomozás eredményeit tartalmazó végsô összefoglaló jelentés tartalma – akárcsak az *Abdai gyilkosok* dosszié léte – továbbra is szigorúan titkos minôsítésû maradt. Tolnai Gábor irodalomtörténész azonban 1974-ben a titkos nyomozás eredményeirôl tízoldalas tájékoztatót kapott.[28] Ebben arról is tájékoztatták, hogy Tálas András hadapród ôrmester döntött a kivégzésrôl, ô volt a parancsnoka a kivégzést végrehajtó magyar katonai csoportnak. Tálas négy bûntársának nevét nem közölték Tolnaival, de azt igen, hogy Tálas saját kezûleg részt vett a mészárlásban.[29] A szolgálat mindezt nem feltételezésként, hanem tényként közölte Tolnaival. Tudomásunk szerint a szolgálat nem adott újabb tájékoztatást Tolnainak. Így ô nem értesülhetett késôbb sem arról, hogy az állambiztonsági szolgálat végül nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani a Tálas-különítmény bûnösségét.[30] Nem is kezdeményezett büntetôeljárást a még élô gyanúsítottak ellen. Tolnai, az általa hitelesnek gondolt tájékoztatás ellenére sem adta közre a Tálas gyilkosságáról kapott információkat a *Nônek az árnyak* címû kötetében (1981). Itt szó szerint közölte az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben korábban (1969) megjelent tanulmányát. A szolgálattól kapott új információkat azonban Tolnai késôbb mégis közzétette, igaz, hogy a forrás megjelölése nélkül. Radnóti születésének 75. évfordulóját találta alkalmasnak a kapott adatok közreadására. A Gyôrben, 1984 novemberében megrendezett háromnapos irodalomtörténeti vándorgyûlés alkalmával hangzott el Tolnai elôadása. Ekkor nevezte elôször a költô gyilkosának Tálast.[31] A vándorgyûlésrôl és egyben Tolnai elôadásáról az országos sajtó is beszámolt.[32] 1947 után a nyilvánosság ekkor hallott tehát másodszor errôl. A következô évben pedig kiadták a vándorgyûlésen elhangzott elôadások szövegét,[33] de Tolnai elôadása – változatlan formában – önálló tanulmányként a *Magyar Tudomány* címû folyóiratban is megjelent.[34] Tolnai személyéhez köthetôen lett tehát a kánon része az, hogy Tálas András Radnóti Miklós gyilkosa.

A Tálas-üggyel a közvélemény a rendszerváltás után hét évvel találkozott ismét. Hulesch Ernô 1997-ben tett közzé részleteket Tálas népbírósági anyagából.[35] A források közlése nélküli adatközlés elôz-

ményeirôl mindössze annyit tudunk meg tôle, hogy a *Stációk* címû könyvének elsô kiadásában (1989) „még nem adhattam meg a választ: ki volt Radnóti Miklós gyilkosa”.[36] Ezt követôen Hulesch pontatlanul idéz Tálas vallomásából, összekeveri a dátumokat;[37] a népbírósági ítéletet és a kivégzésrôl készült jegyzôkönyvet – az ezekben szereplô nevek rövidítéseivel, de – szó szerint közli. A *Hétfôi Kossuth Népe* által is idézett dr. Erdôs Lajos tárgyaláson tett vallomásából is közli a Radnótira vonatkozó egy mondatot. Az idézôjelek közé tett mondatot azonban önkényesen átalakította.[38] Mindez azonban még mindig kevésnek bizonyult Tálasnak az abdai kivégzésben való bûnösségének igazolására. Ezért azt Hulesch másoktól vett idézetekkel és saját hipotéziseivel pótolta ki. Végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy Tálas közvetett vagy közvetlen gyilkosa volt Radnótinak, de Radnóti abdai megölésére „a parancsot ô adta ki”.[39]

A Tálas-ügy negyedik esetben tíz évvel késôbb kapott ismét nyilvánosságot. Kutatásaim során 2007-ben azzal szembesültem, hogy Tálas András nemzeti szimbólumokkal ékesített sírja a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található.[40] Neve pedig szerepelt az ugyanitt elhelyezett „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáblán.[41] Az egyik országos napilapban közreadott írásomban Tolnaira hivatkozva, de már az *Abdai gyilkosok* dosszié ismeretében magam is Tálast neveztem meg Radnóti egyik gyilkosaként.[42] Az *Abdai gyilkosok* dosszié létérôl és tartalmáról, egyben Tálas szerepérôl Radnóti Miklós születésének századik évfordulóján számoltam be.[43] Cikkeimben és a 298-as parcella körül kialakult nyilvános vita során egészen 2009 ôszéig[44] általában elfogadtam Tolnai és az állambiztonsági szolgálat álláspontját. További kutatásaim nyomán azonban felül kellett bírálnom álláspontomat.

A nyomozás és a népbírósági eljárás

Tálas András nyomozati és peranyagát két levéltárban ôrzik.[45] A terjedelmes anyagból megtudható az 1944-ben huszonkilenc éves Tálas András polgári és katonai pályafutása.[46] Tálas hadapród ôrmester a Szabolcs (ma: Szabolcs-Szatmár-Bereg) megyei Demecseren, görög katolikus napszámos családban született. Munkácson szerzett kereskedelmi érettségit, majd itt és Huszton tisztviselôként dolgozott. A bevonulását (1938) követôen különbözô helyeken szolgált mint számvivô ôrmester. Zomborból vezényelték a 108/84. számú tábori munkaszolgálatos századdal[47] Borba, ahová 1943. augusztus 2-án érkezett meg. A bori altáborok közül a *München*- és *Vorarlberg*-táborban szol-

gált gazdasági (GH-s) tisztként, illetôleg a postai küldemények cenzoraként. (Tudjuk, hogy az állambiztonsági szolgálat által abdai kivégzéssel meggyanúsított további négy fô közül hárman ebben az altáborban szolgáltak.[48]) A *Vorarlberg*-altábor parancsnoka az a Juhász Pál fôhadnagy volt, aki késôbb az egyik dunántúli menet parancsnoka lett. Ô Tálas perében is megszólalt. Tálast fegyelmi vétségek elkövetése miatt két alkalommal fogdabüntetéssel sújtották, amit a központi *Berlin*-táborban töltött le. Az elsô lépcsô Magyarországra indulása elôtt közel egy hónappal, 1944. augusztus 19-én szülôfalujába utazott szabadságra. Nem tudott már visszatérni Borba, így a visszavonuló elsô lépcsôhöz csatlakozott Zimonyban. Innen gyalog kísérte a menetet Cservenkáig, majd a különleges büntetôszázadot (a „jehovás századot") Zomborig. Vonattal ment tovább Szentkirályszabadjára, ahol visszavette a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Szentkirályszabadján ô lett az egyik, késôbb Hegyeshalom felé elinduló század parancsnoka. A dunántúli menetet végigkísérte egészen Hegyeshalomig. Hivatalos adatok szerint 1943. április 8. és 1944. december 12. között teljesített katonai szolgálatot. December elején Budapestre ment, ahol a Szegedrôl ide menekült ismerôseinél lakott. A XIII. kerületben lévô Kádár utca 5. számú ház lakója lett, ahol a házfelügyelô mintegy negyven zsidót bújtatott. A házban bujkáló Klein Rudolfné tanúvallomása szerint „…attól a perctôl fogva, hogy Tálas odajött lakni, egy rettegés volt az egész ház élete. Ettôl fogva naponta voltak nyilas razziák és tudtuk, hogy ez mögött Tálas áll. Számtalan esetben csak a házfelügyelôné, Korecz Béláné lélekjelenléte és bátor kiállása mentett meg bennünket az elhurcolástól."[49] Kleinné arra is utalást tett, hogy Tálas a Radius moziban[50] állomásozó és a bujkáló zsidók, valamint szökött katonák után kutató tábori csendôrség szolgálatában állt. A házmester és felesége, továbbá a ház két lakója azonban mindezt határozottan cáfolta. Korecz Béláné házmester pedig tanúvallomásában azt közölte, hogy „hálásan gondolok Tálas Andrásra" […] mert „Tálas volt az, aki megmentette a házat a sorozatos nyilas razziáktól…"[51] A Politikai Rendôrség nyomozást indított mindezek kivizsgálására, és valamennyi tanút kihallgatta. Az errôl készült összefoglaló jelentés utolsó mondatában ez áll: „A tanúvallomások és a fentiek alapján megállapítottam, hogy Tálas András politikai bûncselekményt nem követett el a ház lakói, ill. itt a házban bujkáló zsidó személyek ellen."[52] Tálas budapesti tartózkodása alatt történtek a népbírósági per során többet nem kerültek elô.

Tálas a felszabadulás után belépett a Kommunista Pártba (MKP). Hazament és a Demecseri Termelô és Értékesítô Népi Szövetke-

zet irodavezetôje lett. Szolgálati úton járt Budapesten 1945. augusztus 7-én, amikor az egyik volt bori munkaszolgálatos, Engel Béla a VI. kerületi Szôlôskert vendéglôben felismerte. Tálast és Engelt a rendôrség elôállította. Tálas rendôrkézre kerülésérôl az egyik napilap is részletesen beszámolt.[53] A cikkíró azt is állította, hogy Tálast már egyszer a nyírségi Kemecse településen elfogták, de el is bocsátották. Tálas azonban a budapesti elfogásától kezdôdôen elôzetes letartóztatásban volt egészen kivégzéséig, 1947. február 27-ig.

A nyomozás és pótnyomozások során összesen harmincöt bori zsidó munkaszolgálatos szólalt meg. Közülük a két tárgyaláson tizenkilencen tettek tanúvallomást. A védelem harminc, kisegyházhoz tartozó bori munkaszolgálatos és négy volt bori keretlegény megidézésére tett indítványt. Közülük három Jehova Tanú és két keretlegény kapott lehetôséget a tárgyaláson való megszólalásra. A bírósághoz tizennégy darab – számos kisegyháztag által aláírt – írásos nyilatkozat érkezett. A zsidó munkaszolgálatosok Tálasra terhelô vallomást tettek, míg a kisegyházhoz tartozók Tálas védelmében nyilatkoztak. A védelem minden jogi eszközt bevetett és szervezte a mentô tanúk budapesti utazásait. A vádlott érdekében a demecseri kommunisták és más pártok tagjai a Kommunista Párt Országos Káderosztályához, Tálas édesanyja pedig a Politikai Államrendôrség Panaszirodájához fordult beadvánnyal.

A megmaradt nyomozati és peranyag nem teljes. Az 1953-ban (ÁBTL) és az 1970-ben (BFL) lezárt dosszié számozása apróbb pontatlanságoktól eltekintve rendben van, tehát a hiány korábbra datálódik. Nincs meg viszont az utolsó tárgyalási nap elsô részének jegyzôkönyve, míg a vádirat csak hiányosan áll rendelkezésre. Ennek ellenére a történések viszonylag jól rekonstruálhatók, de bizonyos eljárásjogi, személyi, illetve politikai kérdésekre nem tudunk válaszokat adni.

A nyomozás és a nyomozati anyag népügyészséghez történô beterjesztése rendben zajlott, és a csatolt vádirat is „idôben" elkészült 1945. október 3-án.[54] Utána viszont nyolc hónapig, vagyis az 1946. június 3-ára kitûzött – végül elhalasztott – tárgyalás idôpontjáig nem tudjuk, hogy mi történt.[55] Ettôl a dátumtól kezdve azonban jól dokumentálható minden történés egészen a valóban megtartott elsô tárgyalási napig (1947. február 24.). Ez idô alatt a kitûzött tárgyalásokat többször elhalasztották és pótnyomozásokat rendeltek el. A legfurcsább az, hogy a pótnyomozás lefolytatását hivatalból végzô Budapesti Államrendôrség Politikai Rendészeti Osztálya több mint négy hónapon keresztül nem adta vissza az aktát a népbíróságnak, holott azt utóbbi többször sürgette.[56] A tanácsvezetô bíró személye – ismeretlen okból – többször

megváltozott.[57] Az elsô bíróváltozásra valamikor 1946 nyarán, míg a másodikra valamikor 1946 végén került sor. A megtartott tárgyalásokat így már a harmadik tanácsvezetô bíró, a közülük legismertebb dr. Pálosi Béla vezette.[58] A népbírósági akta visszatartásának és a vezetô bírók személyének cseréi mindenesetre az abdai tömegsír feltárásának és Radnóti budapesti temetésének idôpontja körül történtek.[59]

A kitûzött tárgyalás megtartását háromszor halasztották el.[60] Az események azonban ezek után felgyorsultak, és amilyen érthetetlenül lassan zajlott eddig az ügymenet, olyan érthetetlenül gyorsan fejezôdött be. A letartóztatást követô 19. hónapban tartották meg az elsô és egyben fôtárgyalást (1947. február 24.). Nem tudunk új vádiratról, tehát a még 1945 októberében készült – töredékesen fennmaradt – vádirat alapozta meg a vádat. A vádirat ismert része a cservenkai eseményeknél fejezôdik be. A tárgyalást három nap elteltével folytatták. A fennmaradt hiányos dokumentációból az állapítható meg, hogy ezen a napon (1947. február 27.) ebben az ügyben ugyanazon tanács elôtt két tárgyalás volt, de csak a másodiknak maradt fenn a jegyzôkönyve. A feltehetôleg 9 és 11 órakor kezdôdött tárgyalások után azonnal jogerôs és végrehajtandó halálos ítélet született. Tálas és ügyvédje kegyelemért folyamodott. Ez nem tudjuk, hogy hány órakor történt, de az ítélet rövid, két oldalas formában azonnal megszületett. A népbíróság ugyanezen tagjai ugyanitt közölték írásban, hogy 5:1 arányban elutasították a kegyelmi kérvényt.[61] A halálraítélt Tálas azonnal megírta perújrafelvételi kérelmét, amit 17 óra 30 perckor iktattak. Tálast 18 óra 20 perckor elôvezették és a Markó utcai börtön udvarán kivégezték. 18 óra 32 perckor megállapították halálát.[62] Nem tudjuk, hogy az ítélet négyoldalas (végleges) szövege mikor készült el, de azt igen, hogy 1947. június 28-án még nem volt kész.[63] Az ügyvéd fôtárgyalás folytatólagossága elleni panaszát, majd pedig a perújrafelvételi kérelmet a felettes joghatóság, a NOT a kivégzés után nyolc, illetve tizenöt hónappal bírálta (utasította) el.[64]

A nyomozás és a tanúvallomások kiterjedtek Tálas bori idôszakára, a Zimony és Cservenka közti útszakaszon és a Cservenkán, valamint Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon történtekre. A zsidó és a kisegyházakhoz tartozó bori munkaszolgálatosok egységesen számoltak be arról, hogy a mintegy hétszáz zsidó áldozatot követelô cservenkai mészárlás elôtt a körülbelül száznyolcvan fôbôl álló „jehovás” század életét Tálas mentette meg. Cservenkán a bori zsidó munkaszolgálatosok elmondása szerint Tálas a zsidókat értékeik átadására szólította fel, embereket véresre vert vagy rájuk lôtt. A „jehovás” század megmenekülésében Tálas továbbra is pozitív szerepet vitt, mivel –

a zsidókkal ellentétben – hiánytalanul érkeztek meg Szentkirályszabadjára, ahol szintén nem volt veszteségük vagy sebesültjük. A kisegyháztagok Tálasról egységesen nagyon pozitívan nyilatkoztak, bár a cservenkai „zsidóverésrôl" általában ôk is beszámoltak. A dunántúli menetben azonban ôk már nem vettek részt, így errôl az idôszakról tanúskodni sem tudtak.[65]

A zsidó túlélôk különbözô idôszakokban vagy útszakaszokon voltak együtt Tálassal. Közülük mindenki súlyosan elmarasztaló álláspontot foglalt el Tálassal kapcsolatban. Ez alól egy kivétel akadt csak: dr. Kádár László orvos. Ô negatív és pozitív állításokat is tett Tálasról. Kádár elmondása szerint ô mint orvos „kivételezett helyzetben volt, mert engem ô soha nem bántott".[66] A tárgyaláson azt mondta, hogy „Jobb viszonyban voltam a vádlottal, mint a többi munkaszolgálatos".[67] Tálas Cservenkán mindent megtett Kádár életben maradásáért.

A dunántúli útszakasz vonatkozásában tehát számunkra kizárólag az abban résztvevô túlélôk vallomásai relevánsak. Így a vádlotton kívül a zsidó munkaszolgálatosok és a tárgyalásra – a védelem által – megidéztetett Juhász Pál fôhadnagy és Asztalos Ferenc szakaszvezetô (keretlegények). Ôk mindketten végig jelen voltak a dunántúli útszakaszon. Juhász homályos vallomása[68] azonban számunkra irreleváns, sôt úgy tûnik, mintha még azt is megkérdôjelezte volna, hogy Tálassal egy menetoszlophoz tartozott volna. Asztalos viszont a tárgyaláson kijelentette, hogy Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között „nem tudok menetközben semmilyen kivégzésrôl, lehet, hogy volt ilyen, de én a menet élén haladtam és ezért nem tudhatok róla".[69] A késôbb szintén kivégzett Juhász és Asztalos vádlottal szemben így a tanúk sorában nem maradt más, mint a vádlott és a zsidó túlélôk.

Az egész ügyben megszólaló harmincöt bori zsidó munkaszolgálatos közül a dunántúli útszakaszon tizenegy fô (31%) volt jelen. Tanúvallomásaik alapján kirajzolódik a történet. Erdôs Gyula tanúvallomásában[70] elôadta, hogy Tálassal történt „ismeretségünk attól az idôponttól kezdôdik, amikor a cservenkai kivégzések után minket Szentkirályszabadján összegyûjtöttek. Ettôl kezdve kísérte a menetet a fenti minôségben egészen Hegyeshalomig. A hosszú gyalogút alatt ô és keretlegénysége állandóan bottal jártak, amelyekkel az amúgy is elgyengült munkaszolgálatosokat ütlegelték. Az ütlegeléseket Tálas nem csak hagyta, hanem [abban] maga is részt véve, a legénységet még biztatta is. Ezekhez a kínzásokhoz bot helyett gyakran használta oldalszíját, amelyen revolvertáskája fegyverrel együtt függött. Az ezzel történt ütéseit mindig úgy irányította, hogy azok fejre sújtsák [sic!]. Megtiltotta a munkaszolgálatosoknak, hogy a hosszú út alatt vizet ve-

gyenek magukhoz, vagy igyanak. Szentkirályszabadjától kezdve mûködése alatt a keret több muszt. teljesen agyonvert. A halottakat nem földelte el, hanem vagy az út szélére dobatta ki vagy a betegek szállítására szolgáló szekerekre rakatta, amelyekre betegeket tenni azonban nem engedett." A tárgyaláson Erdôs azt is elmondta, hogy „mikor Szentkirályszabadjáról elindultunk annak ellenére, hogy több kocsi jött velünk, a betegeket erre még sem volt hajlandó felvenni. Mosonmagyaróvár elôtt egy bajtársunk összeesett, mert nem bírt már tovább menni, erre a keret tagjai ütötték-verték ôt, majd utána vádlott odament [és] a fejébe rúgott, mire nevezett meghalt." […] „Tudok arról is, amikor vádlott Pannonhalma elôtt a csendôrök két szökött munkaszolgálatost kísérte, [sic!] vádlott átvette a csendôröktôl és hallottam, amikor utasítást adott arra, hogy nevezetteket agyon kell lôni. Hallottam azt is, hogy vádlott pár óra múlva dicsekedett azzal, hogy a két embert agyonlövette."[71]

Fülöp Imre a nyomozóhatóságnak adta elô, hogy „mikor Szentkirályszabadjára megérkeztek, Tálas kijött a szerelvényhez és valamilyen okból kifolyólag felelôsségre vonta a vagonparancsnokot és három társát, majd megverte ôket. Néhány nappal késôbb tanú beteget jelentett vakbélgyulladás címén. Ekkor gyanúsított tanút [a] kerettel elôvezettette és saját kezûleg husánggal addig verte, amíg a husáng eltört. Azután rugdalni kezdte, és ezt még akkor is folytatta, amikor a tanú már földön feküdt. A Hegyeshalom felé vezetô úton gyanúsított századparancsnoka volt a tanúnak. Az egész menet alatt annyi fáradságot sem vett magának, hogy az elcsigázott embereknek legalább éjszakára szállást szerezzen. Így a muszok. éjszaka is áztak az esôzés alatt. Ennek következtében mind többen és többen lettek napról napra betegek. Akik ezek közül már teljesen menetképtelenek voltak, Tálas utasítására négy bajtársuk által lettek cipelve. Ez úgy történt, hogy két musz. a két lábat, kettô pedig a kezeket fogta. Miután azonban már ezek is fáradtak voltak, nem bírták emelni a betegeket. Úgyhogy maguk után vonszolták a földön. A legtöbben már ebbe belehaltak. Tálas az út folyamán az értékeket összeszedte. Pannonhalma közelében a csendôrök két szökött muszt. hoztak a menethez. Tálas ezekre nézve azt az utasítást adta, hogy Asztalos szakaszvezetô lôje ôket agyon. Asztalos megásatta velük sírjukat, majd agyonlôtte ôket. A kivégzés után egy harmadik musszal. temette [sic!] el a kivégzetteket. Mikor [a] menet Magyaróvárról elindult, több musz. teljesen menetképtelen állapotban volt (kb. 30-40), ezeket a keret, amelyik Tálas parancsnoksága alatt mûködött, agyonverette."[72] (Fülöpnek a tárgyaláson tett tanúvallomása ezzel szinkronban van.[73])

Kardos József tanúvallomásában azt közölte, hogy Cservenka után, „újra Szentkirályszabadján találkoztam Tálassal. Itt közelében nem voltam. Az úton azonban tejlhatalmú úr volt a gyanúsított. Minden néven nevezendô kedvezményt, amire leromlott szervezetünknek szüksége volt, megvont tôlünk, többek között a víz beszerzését is megtiltotta. Ha valaki kilépett a sorból, azt agyonverték. Szemtanúja voltam annak, hogy Tálas a menetben igen gyakran ment azokra a helyekre, ahol még menni tudó bajtársaim a már menni nem tudó betegeket négyen vitték. Elôször azokat ütötte, akik a beteget vitték, azután pedig a beteg bajtárs fejét, hogy hamarabb meghaljon. Szemtanúja voltam annak is, hogy egy alkalommal két, már teljesen félhalott [sic!] bajtárs feküdt az út mellett és mellettük állott Tálas felhúzott pisztolylyal, és eskü alatt állítom, hogy ha mi a kocsikkal csak egész kis késéssel érkezünk, gyanúsított bajtársaimat agyonlôtte volna. Hogy a pisztoly fel volt húzva, azt onnan tudom, hogy közvetlenül az említettek után Tálas rögtön a levegôbe lôtt ijesztés céljából. Pannonhalma közelében két musz. megszökött [a] századtól. Ezeket két csendôr fogta el és adták a század oszlopnak. Ezeket Tálas parancsnok, Asztalos szakaszvezetô és társai kivégezték. Még az úton történt, hogy egy Akkermann nevezetû bajtárs, aki Tálasnak valószínûleg földije volt, egyik este panaszkodott nekem, hogy Tálas tôle ékszereket és pénzt követelt. Másnap reggel Tálas kihívta Akkermannt a konyhából és vitatkozott vele. Hogy mirôl beszéltek, azt nem hallottam. Azonban rövid idôre rá Tálas bajtársamnak nekiesett és a nála lévô bottal véresre verte… […] Ez közvetlenül az indulás elôtt volt. Miután bajtársam eszméletlen volt, földobtuk a kocsira és így szállítottuk Magyaróvárig. Kb. 8 nap múlva Akkermann, aki különben igen jó állapotban volt, sérüléseibe belehalt.”[74]

Ecker Lajos László tanúvallomása szerint „Tálas hadapródot Szentkirályszabadján ismertem meg, ahol mint a mi századunk parancsnoka mutatkozott be. Elsô tényked̈ése az volt, hogy sorakoztatta a századot és a betegeket félreállíttatta. Én magam is a betegek közé álltam, a betegeket ô nézte meg és aki nem volt halálos beteg, azokat megpofozta és sípcsonton rugdalta, köztük jómagamat is. […] Szentkirályszabadjáról útnak indítottak bennünket gyalogmenetben ismeretlen cél felé. Ezen oszlopnak parancsokhelyettese volt Tálas hadapród. Az úton történt kegyetlenkedéseket részint az ô tudtával, részint az ô parancsára hajtották végre a keretlegények. A fülem hallatára többször adott utasítást a menni nem tudó bajtársaim agyonveretésére vagy agyonlövésére. Hercz István nevû bajtársamat Mosonmagyaróvár alatt verték agyon az ô parancsára és szeme láttára. Több ilyen esetrôl tudok,

ill. láttam, de nevekre nem emlékszem. Pannonhalmán is két embert lövetett agyon, négy embert rendelt ki sírt ásni ez alkalommal."[75] (A tárgyaláson elmondott tanúvallomása ezzel szinkronban van.[76])

Krámmer Miklós tanúvallomásában azt közölte, hogy Tálas András „közvetlen felettesem […] Szentkirályszabadjától Hegyeshalomig volt. Ezen az útvonalon (természetesen gyalog, ami 8 napig tartott) több embert kivégzett és kivégeztetett, nem beszélve arról, hogy rengeteg embert halálra kínzott és kínoztatott a hozzá beosztott honvédséggel, úgy hogy naponta több halottunk volt, amirôl különben az útvonal is bizonyságot tud tenni az elföldelt hullák szerint. Pl. egy Deutsch Dezsô nevû bajtárs[at] és annak nagybátyját, akinek nevét nem tudom, szökés gyanúja miatt végeztetett ki és utána hangoztatta, hogy mind így jártok. Hegyeshalomnál átadott minket az SS-alakulatoknak azzal a megjegyzéssel »no, most már itt pusztultok mindnyájan!«".[77]

Katz Gyula tanúvallomásából témánk szempontjából annyi tudható meg, hogy Tálas „Szentkirályszabadjától egészen Hegyeshalomig kísért minket és állandóan ütötte az embereket, miközben igen gyakran lövöldözött".[78]

A kizárólag a tárgyaláson meghallgatott Vitorla Jób tanú vonatkozásunkban annyit közölt, hogy „Zirc közelébe[n] egy faluban, amint az országúton meneteltünk, a csendôrök két szökevény munkaszolgálatost hoztak. Én az elsô sorban meneteltem, vádlott közvetlen közelében és láttam, amikor a csendôrök a szökevényeket átadták vádlottnak és hallottam, amint vádlott parancsot adott egy honvédnek, hogy lôje ôket agyon."[79] A szintén csak a tárgyaláson megszólaló Policzer László azt vallotta, hogy a „Vádlottat Zirc és Pannonhalma között is láttam, én a menet közepén haladtam." Mindehhez még annyit tett hozzá, hogy „…útközben láttam, hogy vádlott veri a munkaszolgálatosokat, de hogy vádlott valakit halálra vert volna, arról nem tudok".[80] A dunántúli útszakaszon jelen lévô két további túlélô, Szóbel Aurél és a már említett dr. Kádár László[81] tanúvallomását is ismerjük. Ôk azonban nem közöltek témánk szempontjából információt.[82]

Radnóti meggyilkolása szempontjából a legfontosabb tanú dr. Erdôs Lajos, brassói születésû hírlapíró, akit a bíróság a Radnóti család lakásának közelébôl, a Pozsonyi utcából idézett be.[83] Erdôs a bori altáborok egyikében, az *Innsbruck*-lágerben volt munkaszolgálatos. Tálast Szentkirályszabadján ismerte meg. Itt viszont Tálas annak a munkásszázadnak a parancsnoka lett, ahol ô is szolgált. Erdôs egyszer a nyomozás során, egyszer pedig a tárgyaláson tett tanúvallomást. A két vallomás szinkronban van egymással, de kizárólag a tárgyaláson elmondott vallomásában tesz említést „Radnóthy"-ról. Utóbbi esetben

azt vallotta, hogy Tálas „egy reggel Szentkirályszabadján sorakoztatta a századot és felhívta a munkaszolgálatosokat, hogy álljon közülük ki, aki beteg. Többek között én is kiálltam, tekintettel arra, hogy gyomorbeteg vagyok, erre a vádlott odajött és úgy arcul ütött, hogy 5 fogam kitörött, másokat pedig sípcsonton rúgott. Amikor a század elindult, hallottam, hogy vádlott verésre biztatta a keretet és ô is ütötte a munkaszolgálatosokat. Arról csak hallomásból tudok, hogy a verések következtében több ember meghalt. Útközben Radnóthy [sic!] nevezetû munkaszolgálatos lemaradt, és a keret tagjai ôt, vádlott szeme láttára ütötték-verték, majd otthagyták az útszélen. Hallottam azt is, hogy vádlott utasította a keretlegénységet, hogy aki lemaradt, azt verjék. […] Egy alkalommal vádlott utasította Laczkó nevû keretlegényt, hogy vegye el tôlünk az órákat. Mivel az elvett órák közül az egyik sem járt, 200 embert megbotoztatott."[84] Korábban, a nyomozás soron tett tanúvallomásában Laczkó (Lackó) honvédról azt mondta, hogy ô a „legbrutálisabb módon puskatussal-bottal verte agyba-fôbe az embereket olyannyira, hogy az úton többen meghaltak az ütlegelések és az éhség következtében".[85] Az Erdôs tanúvallomásában foglaltakat a bíróság elfogadta és ítéletében hivatkozott rá, akárcsak Erdôs Gyula, Fülöp Imre, Ecker Lajos László, Katz Gyula, Vitorla Jób és Policzer László vallomására.

Radnóti neve vagy bármilyen ráutaló mondat nem fordul elô többször az anyagban. A megmaradt vádiratrészlet és az ítélet törekszik a konkrétumok megnevezésére, a kirabolt, megvert vagy megölt munkaszolgálatosok megnevezésére. Radnóti neve azonban sehol nem lelhetô fel bennük.

Tálas Andrást a népbíróság háborús bûntett[86] elkövetéséért „kötél általi halálra, mint fôbüntetésre" és „politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre" ítélte.[87] A népbíróság Tálast számos bûncselekmény elkövetésében találta bûnösnek. Ezek közül csak a legsúlyosabbakat emeljük ki: Cservenkán nagyon megverte Engel Bélát, Demán Frigyest, Stengert és Jakobovitsot, utóbbi lábába is belelôtt. Ugyanitt egy fôt agyonvert. A cservenkai kivégzésnél jelen volt. Itt felszólította a zsidókat óráik átadására, mert arra már úgy sem lesz szükségük. Zircnél két szökött munkaszolgálatost kivégeztetett. Mosonmagyaróvár felé menet Hercz Istvánt halálosan megverte. Összességében tehát „tettese, felbujtója és részese volt emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának".[88]

Az aktában Tálas három tanúvallomása, a tárgyaláson elmondott mondatai és számos kérvénye, beadványa szerepel. Tálas az elsô két vallomásában[89] elismert szabálytalan kikötéseket, zsidók megverését,

pénz és aranygyûrû felhajtását, de halálos kimenetelû megveretést, fegyverhasználatot vagy emberölést nem. A tizennégy hónappal késôbbi, harmadik és egyben utolsó kihallgatásának idôszakában Tálas nem tartózkodott fogvatartásának helyén, a budapesti Országos Gyûjtôfogházban. A fogház és a nyomozást folytató államrendôrség levelezésébôl tudjuk, hogy Tálas 1946. november 27-e és december 4-e között a Magyar Államrendôrség Államvédelmi Osztály Népügyészségi Részlegén volt. A Gyûjtôfogház innen kérte vissza Tálast.[90] Ez alatt a nyolc nap alatt Tálas – a megmaradt dokumentáció szerint – egyetlenegy jegyzôkönyvben rögzített rövid vallomást tett (1946. november 30.). Ennek tartalma szerint Tálas azt is visszavonta, amit addig beismert. Ezt azzal indokolta, hogy korábbi vallomásait kényszer hatása alatt tette meg.[91] A személyes és a katonai szolgálatra vonatkozó adatain túl, témánk vonatkozásában így egyetlenegy információt ismert el: Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között a menetet kísérte. A vádirat egészére vonatkozóan ehhez még hozzátette a tárgyaláson, hogy nem érzi magát bûnösnek.[92]

A nyomozást hivatalból a Magyar Államrendôrség Budapesti Fôkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya végezte, majd annak átalakulása után már mint a Magyar Államrendôrség Államvédelmi Osztályának Népügyészségi Részlege készített összefoglaló jelentést a tanúk vallomásaiból.[93] Ebbôl tudjuk, hogy az 1945 júniusa után felállított szervezeti egység besorolása szerint az ügy az „A fôcsoporthoz" tartozott. Ez a csoport foglalkozott a „munkaszolgálatos alakulatok, volksbundisták, SS-katonák ügyeivel". Fontos lenne tudnunk, hogy ebben az ügyben a nyomozó és ügyészi szervezet, valamint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya között milyen szoros volt a kapcsolat. Az állambiztonsági szervezet aktájában fennmaradt rövid utalás szerint ugyanis mindenképpen volt kapcsolat közöttük, mivel a Katonapolitikai Osztály Tálassal kapcsolatban súlyosan terhelô adatokkal rendelkezett.[94] Ennek mibenlétérôl viszont semmit nem tudunk.

Tálas – nyomozati anyagát is tartalmazó – népbírósági dossziéját hivatalosan 1970. július 30-án zárták le. Az ekkor készített tartalomjegyzék szerint a dosszié anyaga teljes.[95] Az ÁVH 1953-ban kezdett nyomozást, és nyitott vizsgálati dossziét Tálas András ügyében. A nyomozás okáról, lefolyásáról és eredményérôl Tálas vizsgálati dossziéjából nem tudható meg semmi. A nyomozás azonban rendkívül rövid ideig, mindössze tizenkilenc napig tartott, és a dossziéba ezt követôen nem kerültek már iratok.[96] A dosszié zárólapját azonban ugyancsak 1970. július 30-án állították ki.[97] A dossziéban nem maradt fenn a tartalomjegyzék, így annak lezárás elôtti és utáni hivatalos tartalma nem ismert.

A Tálas-dossziékból nagyon sok fontos információt tudunk meg a dunántúli menetrôl. A vád tanúi egybehangzóan elmondták, hogy miként történt a menetelés. Ennek alapján leírható a menet „mûködési szisztémája". A bori keret nem engedte meg, hogy Szentkirályszabadjától a halálos betegeken kívül a többi beteg is gyengélkedôre menjen. Így nekik is a menettel kellett tartaniuk. A munkaszolgálatos menetrôl a honvédelmi miniszter vonatkozó parancsa ellenére nem gondoskodtak. A zsidó munkaszolgálatosok szomjaztak, éheztek és esôben, fedetlen helyen aludtak. Folyamatos életveszélynek voltak kitéve, mivel a keret tagjai a lemaradókat, a sérülteket és az ôket segítô munkaszolgálatosokat vesszôvel, bottal, szíjjal, puskatussal verték és agyonverték vagy lelôtték. A Zirc környékén megszökött és elfogott két munkaszolgálatost kivégezték. Az agyonvert vagy félig agyonvert zsidókat az út szélén, az árokban hagyták vagy a menetet követô lovas kocsikra tették. A halottakat néha munkaszolgálatosokkal eltemettették. A súlyosan megsérültek vagy meghaltak létszámát megbecsülni sem tudjuk. A keret ezt a menetszázadok parancsnokainak tudtával, támogatásával és közremûködésével tette. A cél Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom minél elôbbi elérése volt. Ugyanakkor nem törekedtek a veszteség minimalizálására, és arra, hogy a munkaszolgálatosokat munkaképesen adják át a németeknek. A menet mozgó vesztôhelyként mûködött.

A dunántúli útszakasz tizenegy tanújának, továbbá Tálasnak – visszanem vont – vallomásából egyértelmûen tudjuk, hogy Tálas is ott volt a dunántúli menetben. Azonban sem Tálas, sem pedig a tizenegy túlélô nem tett említést Gyôrrôl, vagy Gyôr környékérôl, az écsi lovas kocsikról vagy az abdai kivégzésrôl. Az ügyben megszólaló többi huszonnégy bori túlélô sem mondta azt, hogy minderrôl késôbb hallott volna. A nyomozati anyagokban, a vádiratban, a tárgyalási jegyzôkönyvekben sem kerül soha szóba mindez. Egyes-egyedül egy túlélô, egy alkalommal ejtette ki „Radnóthy" nevét, beszélt a sorból való kiválásáról és megveretésérôl. Ô azt állította, hogy a költô nem bírta a menetelést, lemaradt, és ezért Tálas szeme láttára megverték, „majd otthagyták az útszélen". Azonban ebbôl sem tudjuk meg, hogy mindez hol történt, hogy Radnótival mi történt ezután. A tanúvallomásokból ugyan pontosan tudjuk, hogy milyen forgatókönyvek következhettek egy munkaszolgálatos megverése után, de ebben az esetben nem tudjuk, hogy azok közül melyik valósult meg. (Találgathatunk: belehalt-e a költô a verésbe? Tálas lelôtte-e? Félholtan vagy halottan kocsira rakták-e? Élve vagy halva az út szélén hagyták-e? Ha meghalt, eltemették-e ott?) A tanúvallomások és az ítélet szerint Tálas nyilván

bûnös a menetképteleneknek kiadott súlyos testi sértés és halált okozó parancs kiadásáért. Radnóti megveréséért is – mint felbujtó és mint szemlélô – felelôsség terheli. Radnóti halálában azonban nem marasztalható el egyértelmûen. Radnótinak ô csak egyik lehetséges gyilkosaként jöhet szóba.

Tálas bûnösségét és népbírósági perének jogszerûségét az utóbbi idôben többen megkérdôjelezték.[98] A nyomozás, a vád és a per során dokumentálható hiányosságokat és anomáliákat magam is számba vettem. Különösen érthetetlen, illetôleg elfogadhatatlan: az ügymenet elhúzódása, a népbírósági-ítélkezési munka visszatartása 1946 nyarától egészen 1946 teléig; Tálas nyolc napos távolléte a Gyûjtôfogházból és addig tett vallomásainak visszavonása, ahelyett, hogy beismerô vallomást tett volna; a tanácsvezetô bírák személyének többszöri változtatása; a védelem tanúinak meg nem idézése és a megidézettek közül mindössze három fônek a meghallgatása; az egyik tárgyalási jegyzôkönyv eltûnése; a nagyon lassú ügymenet után az ügy nagyon gyors befejezése; a halálbüntetést kimondó bírói tanács és a kegyelmi tanács összetételének változatlansága; a védelem által benyújtott jogi beadványoknak a halálbüntetés végrehajtása utáni elbírálása. Fontos külön is hangsúlyozni, hogy Tálas közlése szerint kényszer hatására tette meg elsô két vallomását, így azokat visszavonta. A dokumentumok alapján nem tudunk eligazodni ebben, de „a verés alatt” tett vallomásaiban sem ismert el semmilyen gyilkosságot (Radnótiét sem), így azokat vissza sem tudta vonni. (Nem tudjuk, hogy az elsô két vallomástétel idején megverték-e vagy akkor verték, amikor visszavonta vallomásait vagy mindannyiszor verték.) (Hipotézis: utóbbi esetben az államrendôrség nem akarta, hogy nyilvánosságra kerüljön mindaz, amit Tálas tud, vagy kiszedtek belôle.)

A dokumentumok alapján ugyanakkor egyértelmûen cáfolhatók a mentségére felhozott érvek, illetôleg a védelmében felhozott sztereotípiák. Különösen az, hogy:

– Tálas végzettségét tekintve egyszerû ember volt, aki Borba idôs vagy beteg tartalékos katonaként került;
– valamilyen koncepciós per folyt volna Tálas ellen;
– a Kommunista Párt befolyásolása alatt lévô bírói tanács, politikai megfontolások alapján hozta volna meg ítéletét;
– Tálas jelentéktelen, minden munkaszolgálatos felügyeletét ellátó katonára jellemzô vétségeket követett csak el;
– Tálast az Államrendôrség Államvédelmi Osztály kényszerítette a gyilkosságok bevallására;

– Tálasnak csak nem volt szerencséje és felismerték, majd pedig kivégzésével példát akartak statuálni;
– Tálas csak parancsot teljesített, és ezért nem, vagy csak korlátozottan felelôs;
– Tálas csak a visszavonulás során vert és gyilkolt, de elôtte Borban szabályszerûen viselkedett;
– Tálas csak Szálasi hatalom átvétele után lett embereket gyilkoló katona.

Összességében elmondható, hogy alaposabb és jogszerûbb tényfeltárásra, nyomozói, ügyészi és bírói munkára lett volna szükség. Az utódszervezetek megôrizhették volna a teljes dokumentációt. Ezekben az esetekben alaposabban megindokolható ítélet születhetett volna, és az utókor még többet megtudhatott volna a dunántúli menetrôl. Valószínûleg megtudhattuk volna Radnóti hiteles történetét is. Az is kétségtelen, hogy Tálas és az idôhúzásra játszó védelem mindent megtett annak érdekében, hogy lehetôleg semmit ne tudjunk meg minderrôl. Mindezek elmulasztásáért és a jogtalanságokért felelôsség terheli az illetékeseket. A bíróságnak azonban nem a történészi munka elôsegítése vagy a teljes igazság kiderítése volt a célja, hanem a vádiratban foglaltak megvizsgálása. A „szûkített" vádpontok bizonyítást nyertek, és ez bôven elégséges volt a legsúlyosabb ítélet kiszabására.

Tálas fogva tartása idején már megtörtént az abdai exhumálás és Radnóti budapesti temetése. Mindez széles nyilvánosságot kapott. Elképzelhetetlennek tartom, hogy a Radnóti budapesti temetését intézô barátok, így elsôsorban Tolnai Gábor és Baróti Dezsô vagy maga Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni ne szerzett volna tudomást a Tálasperrôl. Ugyanez Ortutay Gyula esetében fel sem merül. Az ô hagyatékának átnézése közben ugyanis megtaláltam a *Hétfôi Kossuth Népe* címû lapnak Tálas tárgyalásáról szóló eredeti kivágását.[99]

Szintén elképzelhetetlen, hogy az abdai kivégzés ügyében nyomozó Politikai Rendôrség gyôri és a Tálas-ügyben nyomozó budapesti csoportja ne mûködött volna együtt ebben az ügyben. (Lehetséges, hogy éppen ez a szoros együttmûködés történt meg 1946 nyarán–telén. Lehetséges, hogy éppen az a politikai döntés született, hogy az abdai kivégzés és Radnóti meggyilkolása ne legyen a vád tárgya.) Végül elképzelhetetlen, hogy az abdai exhumálásról és Radnóti temetésérôl nyilván értesülô bori túlélô tanúk ne kötötték volna össze az abdai kivégzést Tálas perével.

A rendszerváltás után Tálas András ítélete ellen húga, Nagy Józsefné született Tállas Anna felülvizsgálati indítványt terjesztett elô a Leg-

felsôbb Bírósághoz.[100] A bíróság indítványának kiegészítésére kérte Tállas Annát.[101] Ô három oldalas válaszában többek között azt közölte, hogy annak idején édesanyjuk költségén az ország különbözô részérôl felhozatták a munkaszolgálatosokat a tárgyalásra. Az ô véleményüket azonban a bíróság figyelembe sem vette. Állítása szerint bátyját az Andrássy út 60-ban kegyetlenül kínozták. A börtönben rendszeresen látogatta bátyját, és jelen volt utolsó tárgyalásán. A bátyja elleni – általa nem konkretizált – vád hamis, mert szabadságon volt, és onnan már nem tudott alakulatához csatlakozni. Tálas András szerinte a ceglédi orosz hadifogolytáborba került.[102] A Legfelsôbb Bíróság elutasította az indítványt, amit azzal indokolt, hogy Tállas Anna „nem a törvényben meghatározott és a felülvizsgálatot lehetôvé tevô okra hivatkozott”,[103] tehát formai okokból utasította el az indítványt. Így nem vizsgálhatta meg a tényállás esetleges felderítetlenségét vagy az ítélet megalapozatlanságát.

Tállas Anna családját halála után négy hónappal tudtam telefonon elérni.[104] A beszélgetésbôl kiderült, hogy a Tálas–Tállas család mártírként tartja nyilván Tálas Andrást.[105]

3. Juhász Pál, Asztalos Ferenc és Pataki Ferenc

Tálas András hadapród ôrmester népbírósági tárgyalásán a bori keret két tagja tett tanúvallomást. Juhász Pál tartalékos fôhadnagyot és Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezetôt ekkor már a Gyûjtôfogházból vezették elô. Mindkettôjüket a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya fogta el a kaposvári szûrôtáborban, illetve tartóztatta le Nyíregyházán. Sorsuk összefonódott Borban, a visszavonulás során és a dunántúli útszakaszon. Ugyanazon népbírósági perben ítélték mindkettôjüket kötél általi halálra és egymás után végezték ki ôket.[106]

A kereskedelmi érettségivel rendelkezô hódmezôvásárhelyi tisztviselô, Juhász Pál 1944-ben harminchat éves volt. Tanúvallomásában a dunántúli szakasz vonatkozásában mindössze annyit mondott, hogy Szentkirályszabadján „újra kaptam egy századot, ami kétszáz emberbôl állt és Pataky parancsnoksága alatt 800 emberrel elindultunk Hegyeshalom felé. Gyalogmenetben mentünk, útközben a muszok. rendes élelmet kaptak, sem én, sem a keretlegénység nem bántalmazta ôket és Hegyeshalomnál átadtuk ôket a németeknek.”[107] Juhászt háborús bûntett elkövetéséért a népbíróság kötél általi halálra ítélte, mert bi-

zonyítottnak látta, hogy a bori *Vorarlberg*-altáborban és a visszavonulás során a munkaszolgálatosokkal kegyetlenül viselkedett. A bíróság két gyilkosság elkövetését[108] is terhére rótta, valamint azt, hogy a bûnrészes a cservenkai mészárlás németek általi kivitelezésében.[109]

Az 1944-ben huszonkilenc éves nyíregyházi MÁV-altiszt Asztalos Ferenc tanúvallomásában a dunántúli útszakasz vonatkozásában azt mondta, hogy parancsnoka Szabó Géza zászlós volt. Többször módosította vallomását, de végül elismerte, hogy Tarjánpusztánál egy szökni akaró munkaszolgálatost agyonlôtt.[110] A Pannonhalmánál elfogott két szökevényt viszont – vallomása szerint – nem ô, hanem Bodor Sándor tizedes és Lévai Szilveszter honvéd lôtték agyon.[111] Juhász és Asztalos egyaránt ártatlannak vallotta magát. A népbíróság azonban Asztalost – Juhásszal ugyanazon ítéletben mint II. rendû vádlottat – ugyancsak háborús bûntett elkövetése miatt szintén kötél általi halára ítélte.[112]

A tárgyalásra megidézték Tálas András tanút is. Tálas ekkor hosszabb vallomást tett, mint saját tárgyalásán, és ezt a vallomását vissza sem vonta. Juhászra és önmagára nem tett terhelô vallomást, de elismerte, hogy a dunántúli szakaszon „…a keret tagjai állandóan bántalmazták és hajszolták a muszosokat. Így érkeztünk el Tarjánpusztára, ahol egy nap pihenôt tartottunk. Itt történt, hogy Asztalos szakaszvezetô egy muszost agyonlôtt. Másnap folytattuk utunkat Hegyeshalom felé. Napközben a muszosok nem kaptak enni, és ha valamelyik útközben kukoricát vagy répát akart a földrôl felvenni, ilyenkor a keretlegények agyba-fôbe verték ôket. Arról nincs tudomásom, hogy valakit útközben ilyen esetben agyonlôttek volna. […] Hegyeshalomra értünk, a csendôrök visszahoztak két szökött muszost. Egy darabig ez a két muszos a menet élén Asztalos szakaszvezetô elôtt ment, majd késôbb Szedmina Dezsô zászlós hátravitte a két muszost és közölte velem, hogy agyonlôtte ôket.”[113]

A Juhász és Asztalos elleni eljárás az 1946 ôszi elfogásukat követôen a Tálas-perrel párhuzamosan zajlott. A két eljárás nemcsak idôben esett egybe, de a Tálas-per tanácsvezetô bírája átnézte a Juhász–Asztalos peranyagot is,[114] és a perekben megidézett tanúk személye nagy átfedést mutat.[115]

A Juhász- és Asztalos-perben Tálassal együtt összesen három bori keretlegény és harminchat bori zsidó munkaszolgálatos szólalt meg.[116] A védelem által megidézni kívánt bori zsidó és kisegyháztag tanúk közül senkit nem hallgattak ki, és ôket a tárgyalásra sem idézték meg. (Többen közülük írásos nyilatkozatban tanúsították a két vádlott ártatlanságát.) A Juhász–Asztalos-perben megszólaló harminchat bori zsidó munkaszolgálatos közül huszonkét fô (61%) tanúskodott Tálas András

perében is. A Juhász–Asztalos perben tanúskodó harminchat fô közül tizenketten (33%) voltak jelen a dunántúli útszakaszon. (A tizenkét fô közül a Tálas-perben is megszólalt hét fô [58%]). Öt olyan tanúnk van tehát, akik a Juhász–Asztalos perben szólalnak meg „elôször". (Utóbbi perben viszont nem tett tanúvallomást dr. Erdôs Lajos, aki a Tálas-perben egyedül közölt információkat Radnótiról!)

A dunántúli útszakaszon jelen lévô és a Juhász–Asztalos perben megszólaló tizenkét fô tanúvallomásai közül kiválasztottam azokat, akik új információkat közöltek vagy más megvilágításba helyezték a Tálas-perben már elhangzottakat. Somogyi Imre tanúvallomásában azt mondta, hogy „Asztalos Ferenc szakaszvezetôt 1944. november elején ismertem meg, mikor Németországba vittek ki bennünket. Asztalos a menet végén ment és állandóan ütlegelte az embereket. Sokan leromlott egészségi állapotuk és állandó ütlegelések következtében nem bírták a megerôltetô menetet, ezeket Asztalos a keret többi tagjával puskatussal kényszerítette a menetben haladásra. Amikor már végképpen nem tudtak tovább haladni, akkor a félholt bajtársakat a többieknek kellett cipelni mindaddig, amíg annyi halott volt, hogy egy tömegben eltemettük ôket. Természetesen az amúgy is gyenge muszosok a halott bajtársak súlya alatt még jobban megtörtek és így állandó noszogató ütlegelésekben volt részük. Én magam is vittem egyik bajtársamat és mivel csak nehezen tudtam haladni, Asztalos puskatussal ütlegelt."[117] A tárgyaláson mindehhez még annyit tett hozzá, hogy „Csak maga Asztalos vert kb. 8 embert agyon [sic!]. Más munkásszázad megengedte, hogy nyers kukoricát szakítsunk. Asztalosnak ellenben elég volt, ha valaki kilép a sorból, már megverte félholtra. Engemet is többször megvert."[118]

A Tálas-perben is megszólaló Fülöp Imre azt vallotta, hogy „Általában véve az egész út alatt, ameddig Asztalos mint kísérô keret menetelt velük, a legnagyobb kegyetlenséggel bánt a muszosokkal és puskatussal vagy husánggal súlyosan bántalmazta ôket. Ilyen atrocitásnak számtalan esetben szemtanúja voltam. […] …saját szememmel láttam, hogy Asztalos szakaszvezetô Tarjánpusztán egy Schwartz [György] nevû bajtársamat minden különösebb ok nélkül agyonlôtte."[119]

Deutsch István tanúvallomásában azt közölte, hogy Asztalos „Engem Szentkirályszabadján azért, mert nem voltam hajlandó bajtársaim piszkát kézzel összeszedni, megbotozott. Olyan 25 ütést kaptam, hogy nadrágomat úgy kellett a húscafatokból kiszedni. […] Saját szememmel láttam, mikor Tarjánpusztánál egyik bajtársamat minden különösebb ok nélkül agyonlôtte. Utána hencegve mesélte többi kerettársamnak, hogy egy kézzel lôtte agyon a zsidót, nem is fogta meg a puskát két kézzel. […] …Hermann Iván nevû bajtársamat azért, mert annyi ereje

nem lévén, reggel nem tudott felállni sorakozóhoz, Asztalos és egy másik szakaszvezetô keretlegény addig rugdalta, ameddig eszméletét vesztette, s utána az árokba rugdalták. Hallomásból tudom, hogy Hermann késôbb a gyôri kórházba került."[120]

A Tálas-perben is megszólaló Ekker László Asztalost „kisgyermekkora óta ismerte" és „rendes, jóravaló embernek" tartotta. A tárgyaláson azonban azt mondta róla, hogy „Tarjánpusztán ô volt a legnagyobb tisztes. Egyszer csak két gyermek kiabálni kezdett, hogy »Szökik a zsidó!«. Asztalos erre utána szaladt a szökô musznak, visszafordította és mivel az újra szökni próbált, lelôtte. Pannonhalmán saját fülemmel hallottam, hogy Tálas adott ki parancsot a két szökött és visszahozott musz. agyonlövésére."[121]

Wellesz Béla a tárgyaláson azt vallotta, hogy Asztalos és társai a dunántúli „út közben lemaradó betegeket addig ütötték, míg csak lélegzett [sic!], tehát el nem ájult. Az elájultakat kocsira rakták úgy vitték tovább a német határ felé."[122] Wellesz többek között részletesen beszámolt a Pannonhalma környékén elfogott két munkaszolgálatosnak Asztalos általi kivégzésérôl.

A népbíróság ítéletének végén megállapította, hogy „A századot Hegyeshalomnál átadták a németeknek, ezek [sic!] azonban nem akarták ôket elfogadni, mert úgy látták, hogy az emberek teljesen leromlott, munkaképtelen állapotban vannak. Viszont azonban [sic!] a magyar vezetôk ragaszkodtak az átadáshoz és így az eddig már számban erôsen megfogyatkozott csapat Németországba került, ahonnan hírmondó is alig került haza."[123]

A dunántúli menet parancsnokhelyettese, Juhász Pál népbírósági pere után érdemes áttekinteni, hogy mit tudunk az ô feletteséről. Sajnos nagyon keveset. A szentesi származású Pataki Ferenc tartalékos fôhadnagy 1944-ben harmincegy éves volt. Lovas kocsival tette meg az utat Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között. A második világháborút követôen a volt bori munkaszolgálatos Szabolcsi László, majd 1969-ben az állambiztonsági szolgálat kutatott utána. Patakit azonban nem találták meg, mert nem tért vissza nyugatról.[124] Késôbb az állambiztonsági szolgálat az *Abdai dossziéban*[125] azt rögzítette róla, hogy 1945-ben szovjet fogságban halt meg és 1958-ban holttá nyilvánították.[126]

4. Horváth József

Radnóti Miklós és társainak gyilkossága ügyében az állambiztonsági szolgálat titkos nyomozást folytatott (1967–1977). Az ennek során nyitott *Abdai gyilkosok* címû dossziéban szereplôk gyakran emlí-

tik Horváth József tartalékos tizedes személyét, mint a legdurvább keretlegények egyikét. Horváth József végigkísérte Radnóti Miklóst a dunántúli útvonalon, akárcsak a költô meggyilkolásával megvádolt Tálas András hadapród ôrmester. Figyelemre méltó egybeesés az is, hogy mindkettôjük népbírósági ügyét dr. Pálosi Béla tanácsa tárgyalta. A népbíróság mindkettôjüket kötél általi halálra ítélte, de Tálassal ellentétben Horváth végül kegyelmet kapott.[127] Horváth személyét még egy esetleges összefüggés teheti külön is érdekessé. Kôszegi Ábel író Radnóti utolsó idôszakáról írt könyvében ugyanis azt írta, hogy a költô és huszonegy bori társának abdai kivégzését követôen a gyilkosok a szerszámokat visszavitték a közeli csárdába. Az italozás során a keretlegények összeszólalkoztak a menetképtelen és már kivégzett muszosokat idáig szállító lovas kocsik gazdáival. A közöttük kialakult párbeszédet Kôszegi így írta le: „Az altiszt gyôzködik a kocsisokkal, hogy vigyék ôket el Magyaróvárig. – »A szentségit! Visznek és kész! Holnap vagy holnapután már otthon lehetnek. Nekem meg itt a falum a közelben, és én mikor mehetek haza?«”[128] Kôszegi adatolatlanul közölte az általa a hatvanas évek végén Abdán gyûjtött információkat. Amennyiben Kôszegi adatközlôje pontosan emlékezett, akkor az egyik gyilkos Abdához közeli faluból származott. Nem tudjuk, hogy ki lehetett a menetet kísérô körülbelül hatvan keretlegény közül környékbeli.[129] Tény viszont, hogy Horváth József a Gyôrtôl közúton harminchat kilométerre délnyugatra lévô községbôl, Újmalomsokról[130] származott és elôéletének eseményei Gyôrhöz kötötték.

Az MTI elôdje, a Magyar Országos Tudósító (MOT) közleményt adott ki *Felismertek és elfogtak egy sokszoros gyilkos keretlegényt* címmel 1947. november 26-án. Ebben az állt, hogy „A Nyugati pályaudvarnál három volt bori munkaszolgálatos felismerte és rendôrnek adta át Horváth József tizedest, volt keretlegényt, aki a bori 101/56.-os munkásszázad hírhedt hóhéra volt. Horváth különleges kikötési módszerekkel kínozta a munkaszolgálatosokat. Bevallotta, hogy Szentkirályszabadján három embert puskatussal agyonütött, továbbá 23 munkaszolgálatost agyonlôtt. A felszabadulás után munkát vállalt a Magyar Pamutipari Rt.-nél és felismeréséig ott dolgozott. A rendôrség Horváth Józsefet az Államvédelmi Osztály Népügyészségi Kirendeltségének adta át. A bori haláltáborból megmenekült munkaszolgálatosok egymás után mennek a Népügyészségi Kirendeltséghez és jegyzôkönyvbe mondják Horváth József kegyetlenkedéseit.”[131]

Az MOT anyagán kívül három írott forrás alapján tájékozódhatunk Horváth József katonai szolgálatáról és népbírósági perérôl. Horváth népbírósági anyaga, ha töredékesen is, de fennmaradt.[132] Horváthot

az állambiztonsági szolgálat szabadulása után is „társadalomra veszélyes, ellenséges személyként” tartotta nyilván és folyamatosan ellenôrizte.[133] (A róla fennmaradt anyag szintén hiányos.[134]) Végül a harmadik forrás a már többször említett *Abdai gyilkosok* címû dosszié, amiben nem csak róla esett sok szó, de ô is megszólalt.

Horváth József földmûves és napszámos a Gyôr, majd Veszprém megyéhez tartozó Újmalomsokon, zsellér- és szegényparaszti családban született. Katonaként a gyôri utász zászlóaljnál két évig, majd rendôrként közel négy évig Budapesten szolgált. Innen alkalmatlansága miatt leszerelték, majd ismét behívták katonának, ezúttal az aszódi kiegészítô parancsnokságra. 1943 júliusában hajón és vonaton kísérte Borba a munkaszolgálatosokat. A központi *Berlin*-táborban lett számvevô, majd a bizalmi beosztásnak számító ôrszolgálatot látott el a táboron belül és kívül, valamint a tábor körül. Az 1944 elején a bori táborcsoport élére került Marányi Ede alezredes legmegbízhatóbb embereinek egyike lett. Marányi rábízta a büntetések (kikötések) jelentôs részének végrehajtását. A tábor kiürítése elôtt Marányi parancsára részt vett a menetképtelen munkaszolgálatosok kivégzésében. A visszavonulás során Borból 1944 szeptemberében teherautóval Szentkirályszabadjára utazott. Itt is ôrfeladatokat látott el. A bori muszosok Hegyeshalomig tartó gyalogmenetét végigkísérte. A németeknek történô átadásukat követôen visszament Szentkirályszabadjára, és leszerelt. Hazament Újmalomsokra. Szülôfalujából mint katonaszökevényt a nyilasok elôállították, és a gyôri hadbíróság elé került. A tárgyalást a szovjet csapatok elôrenyomulása miatt már nem tartották meg. Horváth megszökött és ismét hazament. 1945 ôszén a rendôrség beidézte Pápára, de átszökött Ausztriába. 1947 nyarán visszaszökött Magyarországra és Budapestre költözött, ahol azután a volt bori munkaszolgálatosok felismerték.[135]

Sikerült megtalálnom Horváth József egykori jóbarátját Budaörsön.[136] Horváth József rokona, a ma kilencvenhárom éves Horváth Miklós ny. evangélikus lelkész szintén Újmalomsokon született. Elmondása szerint Horváth József szülei 10-12 holdas parasztok voltak. Evangélikus volt, aki tartotta a vallását. A szellemileg és fizikailag egyaránt jó egészségnek örvendô, aktív életet élô lelkész „jó dolgos, rendes, energikus, egészséges típusú, vagány gyereknek” írta le hajdani barátját. A lelkész nôvérének férje „tette be” a 178 cm magas Horváth Józsefet a budapesti rendôrséghez. Horváth József 1945 után hazament. Egyszer a pápai országúton reflektorokkal jött két-három gépkocsi. A falubeliek gondolták, hogy Horváthért jöttek, ezért bezörgettek az ablakán. „Horváth lefeküdt már akkor, úgy ahogyan volt, ingben-ga-

tyában azonnal a háznál lévô bozontos nagy fára mászott és nem találták meg." Azért, hogy ne legyen szem elôtt, a lelkész a saját bátyjához küldte Zala megyébe. Közel egy évig ott dolgozott, majd a Lenti környékén lévô Barlahidára ment. Az akkor ott szolgáló lelkész Tuboly István malmánál helyezte el, de ôk kommunisták voltak, meg párttagok, ezért féltek, hogy följelentik. Barátja fél évig dolgozott ott, azután Ausztriába szöktette. A lelkész adott neki ötven forintot, és magyar területen egy darabig gyalog is elkísérte. Ausztriából nem tudja, hogy miért jött vissza. A Nyugati pályaudvar elôtt „két zsidó fölismerte és átadták az ott szolgálatot teljesítô rendôrnek". A lelkész „jó zsidó ügyvédeket fogadott, sok pénzébe került. Józsi bûne az volt, hogy rálôtt egy szökni akaró munkaszolgálatosra. Az ügyvédek bizonyították, hogy nem lôtt rá senkire."[137]

Horváth József 1947-ben a Budapesti Népbíróság elé került. Anyagában nem lelhetô fel a vádirat, a tárgyalási jegyzôkönyv(ek) és dossziéi tárgymutatói. Ítéletének teljes szövegét sem ismerjük, mivel a tárgyaláson kihirdetett és leírt ítélet indokolását nem rögzítették. A végleges ítélet szövegét nem tartalmazza a dokumentáció. Nem tudjuk tehát tételesen felsorolni, hogy pontosan milyen vádpontokban találta bûnösnek a népbíróság. Az anyagában fellelt huszonhét tanúvallomás alapján azonban pontos képet kaphatunk arról, hogy milyen háborús bûntettek elkövetése miatt ítélték halára.[138]

A budapesti Államvédelmi Osztály huszonhat zsidó munkaszolgálatost és egy bori katonát hallgatott ki. Többségükben Horváth tizedes bori tevékenységérôl tanúskodtak. A nyomozóhatóság által a tanúvallomásokról készített összefoglaló jelentés szerint Csillag Albert grafikus kivégzésével Horváth eldicsekedett, a Szentkirályszabadján krumplit lopó Müller Miklós munkaszolgálatosba pedig belelôtt.[139] (Müller Miklós „lelövésével" a bori keretlegények ellen indult népbírósági perekben több keretlegényt is megvádoltak. Müller túlélte a bori munkaszolgálatot.[140]) Nemes Sándor, volt bori munkaszolgálatos tanúvallomása szerint a dunántúli menetelés során „útközben egyik éjszaka egy juhakolba tereltek bennünket, melynek ajtajába egy munkaszolgálatos ôrt állítottak. […] Közben Horváth tizedes megjelent az ajtóban és az éppen ôrködô Kovács Tibor nevû bajtársamat kerékkülôvel összeverte úgy, hogy Kovács a fejét ért sérülések következtében Németországba való érkezésünk után hamarosan elpusztult. […] … Zirc és Gyôr között, egyik községnél a betegeket vivô kocsihoz ment Horváth. Rákiabált a kocsin lévô emberekre, hogy »Már mindannyian kocsin akartok menni?« Ezzel leráncigált onnan két beteg munkaszolgálatost – egyiknek neve Wosner volt – és egy farúddal addig ütöt-

te mindkettôt, amíg fejüket szét nem verte, agyon nem ütötte ôket. A két halottat otthagyta az országúton. – Ugyancsak ezen az úton történt a következô: Vonulás közben nem volt szabad kilépni a sorból. Ennek dacára közvetlen az út mellett lévô gémeskúthoz többen kiléptek inni. A keret ütlegelés és kiabálás közepette hajtotta vissza ôket a sorba. Horváth tizedes nem ütött, hanem a gémeskút mellett két kilépett munkaszolgálatost agyonlôtt. Ennek én szemtanúja voltam."[141] László Pál, Engel György és Faludi István, volt bori munkaszolgálatosok azzal egészítették ki mindezt, hogy az eset „Pannonhalma táján", illetve „Pannonhalma elôtt" történt, továbbá, hogy a két áldozat Löffler Gyula és Wohl (Wosner/Vozner) Jenô volt.[142] A szintén tanúvallomást tevô Kárpáti Józsefet[143] ugyanezen útszakaszon Horváth úgy megütötte puskatussal, hogy összeesett. Márkus Ferenc szemtanúja volt sok bajtársának Horváth általi „félig agyonverésének". Veszprém után arra akarta kényszeríteni Katz nevû bajtársát, hogy „egye meg saját ürülékét". Mivel erre bajtársa nem volt hajlandó, „…kb. 5 lépésnyi távolságból belelôtt Katzba, aki azonnal összeesett és meghalt".[144] Egy másik munkaszolgálatos, Guttman Sándor azt vallotta, hogy Horváth „az elcsigázott és fáradságtól lemaradó vagy a sorból kilépô munkaszolgálatosokat minden lelkiismeret[furdalás] nélkül lelôtte. Ezeknek a lelövéseknek a legtöbb esetben szemtanúja voltam, tiszta lelkiismerettel állítom, hogy a keret között lévô keretlegények közül a legtöbb munkaszolgálatost Horváth keretlegény végezte ki."[145]

Horváth Józsefnek az állambiztonsági szolgálat által nyitott vizsgálati dossziéjában egyetlenegy olyan tanúvallomás lelhetô fel, amelyet nem egy volt bori munkaszolgálatos tett. Homolya János szakaszvezetô, volt bori keretlegény Horváthot Marányi Ede alezredes „bizalmi emberének" nevezte, aki a keret megfigyelésével volt megbízva. Homolya jellemzése szerint Horváth „változó hangulatú ember volt, aki egyik percben simogatni volt képes, a másikban pedig minden emberi képzeletet felülmúló szadizmusra". Ezt követôen Homolya részletes leírást adott a Horváth által végzett szabálytalan kikötésekrôl és Csillag Albert hosszú megkínzásáról.[146] A bizonyítékok hiánya miatt soha el nem ítélt Homolya tanúvallomásában úgy beszélt a dunántúli útszakaszon történtekrôl, mintha arról csak hallomásból értesült volna. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban fellelhetô anyaga szerint azonban egyértelmû, hogy ô is végigkísérte a dunántúli gyalogmenetet. Itt többek között azt mondta,[147] hogy Szentkirályszabadján kapták Marányi Ede parancsát, hogy „minden keretlegénynek botot kell a kezébe venni és azzal ütlegelni a lemaradó, vagy szökni próbáló muszosokat. Ezzel a lehetôséggel a keretlegénység élt is, gyakoriak voltak az ütlegelések. […] Horváth

egyike volt a legbrutálisabb magatartású keretlegényeknek", akivel ráadásul „az elsô napokban" együtt is ment. A keretlegények olyan „brutális magatartást tanúsítottak az agyonhajszolt, meggyötört, járni alig tudó muszosokkal szemben, […] hogy már közvetlen Szentkirályszabadja után egy magyar tüzértiszt, majd a Pannonhalmi apátság környékén egy pap is elítélte és hangosan szidta ôket, mert magyar katonához nem méltóan, embertelen [módon] viselkedtek. Ugyancsak így nyilatkoztak a civil lakosság körébôl is számosan az egész útszakasz alatt." Végül szintén ebbôl az anyagból tudható, hogy a terhelô tanúvallomást tevô Homolya 1945-ben belépett az MKP-ba.[148] Az MSZMP-bôl 1972-ben „bori tevékenysége miatt kizárták".[149]

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban többen visszaemlékeztek az 1944-ben harmincéves Horváth Józsefre. Közülük Erdôs Gyula, volt bori munkaszolgálatos huszonnyolc év távlatából azt mondta az állambiztonsági szolgálatnak, hogy „Emlékszem arra is, hogy a keretlegények között volt egy kb. 180 cm magas, erôs testalkatú 30-35 éves újmalomsoki lakos, aki az ô szeme láttára több munkaszolgálatost agyonvert husánggal még Gyôr elôtt."[150] A dunántúli menetet Horváthtal együtt végigkísérô Tóth Ferenc ôrvezetô, bori keretlegény azt mondta meghallgatásán, hogy „Különösen Horváth József tizedes tûnt ki kegyetlen, brutális magatartásával, aki az útvonalon valamennyi századnál megjelent."[151] Tóthról és Horváthról a menettel együtt tartó Rezsneky Mihály honvéd, volt bori keretlegény – aki késôbb Horváthtal a börtönben is találkozott – hasonlóképpen nyilatkozott. (Horváth Józsefet „brutális, szadista természetû embernek ismerte, az egyik legkegyetlenebb keretlegény volt".[152])

Horváth József a népbírósági perében elhangzott vádak közül elismerte, hogy a munkaszolgálatosokat botjával gyakran kegyetlenül megverte és tömegesen, szabálytalanul kötötte ki, miközben verte is ôket. Elismerte továbbá, hogy Borban jelen volt 17-18 zsidó munkaszolgálatos kivégzésénél. Közülük 7-8 fôre saját maga is lövéseket adott le. Részletes tanúvallomást tett Csillag Albert folyamatos és kegyetlen, általa történt kikötéséről. Marányi Ede alezredes parancsára hónapokig úgy kínozta ôt, hogy csak lassanként pusztuljon el.[153] Elismerte, hogy egy német katonának segédkezett Csillag bori kivégzésénél. Elismerte továbbá, hogy Szentkriályszabadján rálôtt valakire. A dunántúli útszakaszon, „ha lemaradt valaki, azt megvertem kézzel, vagy puskatussal. Nem tudom, hogy hány embert vertem meg." Ezen útszakaszon emberek agyonverését vagy lelövését viszont tagadta.[154]

A Magyar Országos Tudósító (MOT) Horváth tárgyalásáról is adott ki közleményt. Azt írta, hogy „A vádlott Horváth József tagad-

ta bûnösségét, csak annyiban ismerte el azt, hogy a kapott parancsokat végrehajtotta. A felvonult tanúk azonban mindenben igazolták a vád állításait, és a bori haláltábor borzalmai elevenedtek meg a tárgyaláson. Pálosi tanácselnök a népbíróság teljes ülésének idejére felfüggesztette a tárgyalást, és a felizgatott tömeg, amikor Horváthtot a fogházba kísérték, a folyosón megtámadta a volt keretlegényt, akit a fogházôrök sem tudtak megmenteni a tömeg haragja elôl, és súlyosan bántalmazták."[155] A népharag ezen kifejezôdése nem lehetett ritka jelenség, hiszen egyik népbírósági tárgyalása elôtt Tálas Andrást is véresre verte a feldühödött tömeg.

Horváth ügyében majdnem pontosan egy évvel Tálas András hadapród ôrmester elítélését és kivégzését követôen hozott ítéletet a Budapesti Népbíróság (1948). A népbíróság Horváthot háborús bûntett elkövetése miatt halálbüntetésre (fôbüntetés), vagyonelkobzásra és politikai jogainak felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte.[156] További dokumentumok hiányában kénytelenek vagyunk Horváth jóval késôbbi, az igazságügy-miniszternek címzett levelében foglaltakra támaszkodni (1957). Ebben azt írta, hogy a népbíróság kegyelmi kérelmét elfogadta, és halálbüntetését kegyelembôl életfogytig tartó kényszermunkára változtatta át.[157] Ennek okáról nincs tudomásunk. Az MOT újabb közleményébôl annyit tudunk mindössze, hogy a kegyelmi tanács döntése titkos volt.[158] Fennmaradt viszont a gyôri Államvédelmi Osztálytól származó jelentés arról, hogy „a 16 munkaszolgálatost" meggyilkoló Horváth ügyében Újmalomsok „községben többen összefogtak, hogy 10 000 Ft"-ot elôteremtsenek. […] Ennyi kell a Népbíróság részére, hogy halálbüntetés helyett életfogytiglani kényszermunkát kapjon a vádlott." Az ügy hátterében Horváth barátját, a gyôri rendôrségen dolgozó Szabó Gyula rendôr fôhadnagyot és ügyvédjét nevezte meg a budapesti népügyészségnek címzett jelentés.[159]

Az elsô fokú ítélet megszületése után négy hónappal kelt a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) végzése, amelybôl[160] megtudható, hogy Horváth védelmében Újmalomsok község Nemzeti Bizottsága és „demokratikus pártjai" nyilatkozatot küldtek az elsô fokú bíróságnak. A nyilatkozathoz a község lakossága hétszáz aláírással csatlakozott. (Az Újmalomsok és Ómalomsok egyesülésével létrejött Malomsok mai [2008] lakosainak száma 599 fô!) A nyilatkozat szerint a vádlott „demokratikus gondolkodású, törvényt tisztelô, embert becsülô, szorgalmas, derék és becsületes ember volt. Horváth József, aki soha senkivel nem civakodott, büntetve soha nem volt, és mint a közösségnek esküt tett mezôôr, hivatását a legnagyobb buzgalommal és lelkiismeretességgel látta el." A védelem ezzel a nyilatkozattal kíván-

ta elérni a vádlott elmeorvosi vizsgálatát. A védô indítványában ugyanis Horváth „elmeállapotának kóros elváltozásával magyarázta azt a kettôs lelkiséget, amit egyrészt a terhelt vádbeli tevékenysége, másrészt a falujabeli magatartása tükröz vissza". Az elsô fokon eljáró népbíróság az indítványt nem fogadta el, így a panasz ügyében a végleges döntést a NOT hozta meg. A NOT kimondta, hogy „a vádlott vádbeli cselekményeit »bori környezetben« követte el. Az ottani haláltábornak más történelmi kerete van. Vádlott látszólagos kettôs lelkisége, lényegében a környezete kettôssége. Nem tartalmaz olyan problémát, amely elmekórtani kérdés. Ebbôl következik, hogy vádlott elmeállapotának megfigyelésére szükség nincsen." A védelem „panaszolta a vádlott cselekményének minôsítését is", vagyis el akarta érni, hogy a Horváth által elkövetett bûncselekmények ne essenek a háborús bûncselekmény jogi kategóriájába. A NOT ezt a semmisségi panaszt is elutasította, így minden vonatkozásában jóváhagyta az elsô fokú ítéletet.

Horváth a Váci Országos Börtönbe került, ahol kitanulta az üveges szakmát. A forradalom idején a többi rabtársával együtt kiszabadult, és visszament szülôfalujába. Az MSZMP Malomsoki Alapszervezete igazolta, hogy „Az ellenforradalom alatt még csak jelét sem mutatta annak, hogy a hôzöngôk közé menjen vagy pedig a nyitva lévô nyugati részeken keresztül itt hagyja az országot."[161] Horváth még a börtönbe való visszamenetele elôtt, Malomsokról kérelmezte ügyének felülvizsgálatát és rehabilitációját. Kérelmében tagadta bûnösségét, becsületes embernek mondta magát, mivel „…az én kezeimhez senkinek a vére nem tapadt. Tehát azt a súlyos büntetést nem érdemeltem ki. […] Az államvédelmi hatóság emberei foglalkoztak velem, mivel nem ismertem be az ellenem hozott »koholt« vádakat, a hatóság emberei durva módon bántalmaztak és olyan szövegû jegyzôkönyvet írattak alá velem kényszerítô körülmények között, ami nem felelt meg a valóságnak és annak az alapján az ügyészség vádat emelt ellenem."[162] Rehabilitációját, vagyis szabadon bocsátását a bíróság nem javasolta, mivel „rendkívül súlyos bûncselekményeket követett el". Javasolta viszont az életfogytig tartó kényszermunka-büntetésének határozott tartalmú börtönbüntetésre történô átváltását, mivel 1956-ban, az ideiglenes szabadulása után „nem merült fel kifogás magatartása ellen és önként jelentkezett börtönbüntetésének folytatására".[163] Horváth nagybátyja, a malomsoki Somogyi Lajos az Elnöki Tanács elnökéhez fordult rokona szabadlábra helyezése érdekében. Ebben leírta, hogy ô kérdôre vonta unokaöccsét: „nyilatkozzon, hogy milyen bûncselekmény miatt kapta ezt az igen súlyos büntetést, [Horváth József] kijelentette, hogy bátyám, azok a vádak nem fedték a valóságot, csak mivel olyan

hamistanúk is felvonultak ellenem a tárgyalásra, akiket soha nem láttam, a bíróság kénytelen volt ezt az ítéletet hozni" [sic!]. Somogyi Lajos egyebek mellett azzal indokolta kérését, hogy rokonának „községünkben földjei vannak, most amikor ez évben községünk Szocialista (Termelôszövetkezeti) község lett, az ô földjeit is bevittem a termelôszövetkezetbe.[164] Igen nagy szüksége volna rá a TSZ-nek is, mert munkaerôhiánnyal küszködünk." Unokaöccsére utalva végül ezzel a mondattal fejezte be kérelmét: „Mi felelôsséget vállalunk és ígérjük, hogy hasznos polgára lesz a Demokráciának."[165] A már említett igazolásban a helyi MSZMP-alapszervezet is kérte Horváth mielôbbi szabadon bocsátását. Horváth József végül 140 hónap (11,7 év) letöltése után 1960-ban végleg kiszabadult a váci börtönbôl.[166]

Horváth József ismét visszatért szülôföldjére, és megnôsült. Az állambiztonsági szolgálat Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében folytatott nyomozása során ôt is megkereste. A párton kívüli mederôrt a pápai járási rendôrkapitányságon hallgatták ki 1971-ben. A kihallgatása során[167] Horváth elismerte, hogy részt vett a dunántúli útszakaszon a bori menet kísérésében. A szolgálat azt rögzítette meghallgatásáról, hogy „Az utat gyalogmenetben tették meg, velük ment egy vagy két lovas kocsi, amire útközben beteg, járóképtelenné vált muszosokat raktak fel." Horváth ez alkalommal is megerôsítette korábbi álláspontját, miszerint „a bíróság általi felelôsségre vonása jogtalan volt, mert ô sem tett mást abban az idôben, csak a parancsot hajtotta végre". A nyomozókkal azt közölte, hogy „azzal a gondolattal jött el hazulról, hogy többé már nem mehet haza, mert felakasztják, felesége pedig özvegy lesz. […] Csináljanak velem amit akarnak, akasszanak fel, vagy tapossák ki a belemet, de én akkor sem tudok mondani semmit, nem emlékszem semmire." A nyomozók végül összegzésképpen azt jegyezték fel a meghallgatásról, hogy Horváth „értelmes, gyors észjárású", akinek „szemléletében 1944 óta lényeges változás nem történt. Jelenleg is fél attól, hogy az eddig nem ismert tevékenységére fény derülhet és ezért újra felelôsségre vonják." Az *Abdai gyilkosok* dossziéban nincs további nyoma annak, hogy kihallgatták volna. A Radnóti Miklós és társainak meggyilkolásával gyanúsítottak körébe – érthetetlen módon – nem került be.

Horváth József leszármazottak nélkül, váci szabadulását követôen husszonhat évvel, hetvenkét éves korában halt meg szívinfarktusban vagy agyérgörcsben a malomsoki bolt elôtt (1986).[168] Az általam látott egyik igazolványképén egy középkorú, míg a másikon egy idôskorú, erôs testalkatú, de nem kövér Horváth József néz vissza rám. Szomszédai tudnak arról, hogy a világháború alatt katona volt, és emiatt „a zsidók annak idején keresték", hogy bujkált és börtönben volt. Szerény em-

bernek ismerték, aki részt vett a falu életében, de nem szívesen beszélt a múltról.[169] A helyi focimeccsekre is eljárt, de a csapatot soha nem kísérte el idegenbe. Feleségével együtt a malomsoki evangélikus és ma már egyben katolikus temetôben nyugszik. Sírjukon ez a felirat áll: „A szeretet örök”.[170]

5. Katz József, Sisák György, Rezsneky Mihály és Bodor Sándor

Katz József

Horváth József tizedes mellett a dunántúli menet másik gyakran idézett katonai kísérôje Katz József szakaszvezetô. A bori keretlegények közül Katz az elsôk között került népbíróság elé (1945).[171] Ebben jóval megelôzte a már említett társait, így nemcsak Horváth Józsefet, de a bori *Vorarlberg*-altáborbeli felettesei közül Juhász Pál fôhadnagyot és Tálas András hadapród ôrmestert is.

Katz József négy elemit végzett hentes és mészáros a központi *Berlin*-, majd a *Vorarlberg*-altáborba került ôrszolgálati, majd pedig szolgálatvezetôi beosztásba. Az 1944-ben huszonkilenc éves Katz a nyomozóhatóság elôtt tett vallomásából mindössze annyi derült ki, hogy a munkaszolgálatosokkal szembeni szigorú kikötései parancsra történtek, továbbá, hogy összesen két munkaszolgálatost bántalmazott, valamint hogy „a visszavonulás során bántalmazták az embereket”.[172] Katz a tárgyalás során még ezt a tizenkét soros „beismerô vallomását” is visszavonta, mert „a rendôrségen ütötték-verték”.[173] A népbírósági tárgyalásán sem vallotta magát bûnösnek, de annyit egyértelmûen elismert, hogy a Bor–Cservenka–Szentkirályszabadja és a dunántúli útvonalon jelen volt.[174] Részleteket katonai szolgálatának további alakulásáról sem tudunk meg. Grósz Dezsô, volt bori munkaszolgálatos feljelentésébôl[175] tudjuk, hogy a háború befejezését követôen Katz a ceglédi fogolytábor kórházába került. Itt nyíltan beszélt bori idôszakáról és a ceglédi fogolytáborban uralkodó „kegyetlenkedések” miatt öngyilkossággal fenyegetôzött. A magára irányított figyelem nyomán jutott el híre Grósz Dezsôhöz.

Katz József szolgálatvezetô szakaszvezetô teljes nyomozati és népbírósági anyagát tartalmazza népbírósági dossziéja. Ebben tizenegy volt bori zsidó munkaszolgálatos tett tanúvallomást ellene. Ezekben általában a *Vorarlberg*-lágerben történt szabálytalan kikötésekrôl, embertelen bánásmódjáról, az élelmiszer eltulajdonításáról, továbbá a visszavonu-

lás során történt – emberek halálával végzôdô – fegyverhasználatáról tanúskodtak. A dunántúli útszakaszról egyedül dr. Zoltán László, volt bori munkaszolgálatos orvos tett tanúvallomást. A tárgyaláson is megismételt vallomása szerint Katz „a Borból való hazajövetelünk alatt a muszokkal a legkegyetlenebb módon bánt, fôleg a Szentkirályszabadja–Magyaróvári [sic!] úton".[176] […] „A keretlegénység vastag husánggal verte a munkaszolgálatosokat. Esténként 40-50 munkaszolgálatos jött hozzánk fejsérüléssel kötözésre. Amikor vádlott volt szolgálatban, mindig több volt a sérülés. Zircnél két megszökött munkaszolgálatost visszahoztak a csendôrök. Ezeket vádlott úgy összeverte, hogy egy hétig menetképtelenek voltak, kocsin kellett ôket szállítani. A jelenetnek magam is szemtanúja voltam."[177] […] „Több ízben hallottam azt a kijelentését, hogy kár ezekkel a zsidókkal annyit foglalkozni, legjobb volna ôket itt az árokparton elintézni."[178]

A mindössze egy oldalas, alaposnak nem mondható vádirat mellôzi a konkrétumokat. Katz terhére rótta többek között „élelmiszerek visszatartását", a munkaszolgálatosok verését és szabálytalan kikötését, valamint a visszavonulás során „emberek törvénytelen kivégzését és megkínzását".[179] A dunántúli útszakaszon történteket azonban nem említették meg a vádiratban. A népbíróság bûnösnek találta egyebek mellett a Bor és Szentkirályszabadja közötti útszakaszon történt három ember megölésében és a Zirc környékén történt egy fô félholtra verésében. Ezekért a háborús bûntettek elkövetéséért dr. Gerenday Zoltán tanácsvezetô bíró és hatfôs tanácsa Katz Józsefet kötél általi halálbüntetésre (fôbüntetés) és vagyonelkobzásra (mellékbüntetés) ítélte.[180] Az egyhangúlag[181] meghozott, de kidolgozottnak szintén nem mondható ítélet után azonnal benyújtott kegyelmi kérvényt ugyanezen tanács 4:2 arányban elutasította.[182] Az ítélet végrehajtásának nem volt egészségügyi-orvosi akadálya, mivel az elôzô napi fogházorvosi vizsgálat megállapította, hogy Katznál „klinikai vizsgálattal semmiféle kóros megbetegedés (tünet vagy tünetcsoport) nem mutatható ki."[183] Az ítéletet a tárgyalás és ítélethozatal napján a Markó utcában végrehajtották.[184] Ismereteink szerint Katz Józsefet a Rákoskeresztúri új köztemetô már ekkor használt 298-as parcellájába kellett volna eltemetni. A temetôi fôkönyv kimutatása szerint azonban sem itt,[185] sem pedig a temetô más parcellájában nem temették el.[186]

Sisák György

Szabolcsi László, volt bori munkaszolgálatos Csanádpalotán találkozott a Németországból szülôfalujába visszatérô Sisák György, volt bori keret-

legénnyel.[187] A kereskedelmi utazó Szabolcsi jól ismerte Sisák tizedest, mivel leírása szerint 1942 decemberétôl egészen 1944 novemberéig az ô századában volt munkaszolgálatos. Orgovány és Páhi után a bori *Berlin*-táborban, majd visszavonulás során egészen Hegyeshalomig kísérte figyelemmel felettese magatartását, illetve volt szenvedô alanya viselkedésének. Szabolcsinak a szegedi államvédelmi osztálynál tett feljelentése nyomán 1947 márciusában indult nyomozás Sisák ügyében.[188] A nyomozás elôadója és egyben a kihallgatások vezetôje Berkesi András fôhadnagy, a késôbbi ÁVH-ôrnagy, majd népszerû krimiíró volt.

A lehetséges abdai gyilkosok döntô többségével szemben Sisák tizedes nem a *Vorarlberg*-táborban, hanem a *Berlin*-táborban, majd pedig a második transzport megérkezése után a *Heidenau* altáborban szolgált.[189] Nem tudunk arról, hogy a mintegy négyszáz zsidó munkaszolgálatost fogva tartó *Heidenau*-táborban személyesen ismerte-e Radnóti Miklóst.

Az 1944-ben huszonnégy éves, négy elemit végzett földmunkás ifj. Sisák György népbírósági perében tizennégy volt bori zsidó munkaszolgálatos tett terhelô vallomást. Közülük Balázs Béla, Szántó Elemér és Wellesz Béla a *Heidenau*-táborban ismerték meg Sisákot. Szántó Elemér tanúvallomásában elmondta, hogy „Szentkirályszabadjáról elindulva a tarjánpusztai útvonalon menetközben Sisák egy bajtársunkat puskatussal annyira összevert, hogy annak alsó lábszára teljesen letörött [sic!]. Ezt a bajtársunkat, miután Sisák így agyonverte, haldokolva dobták fel a musz. oszlop hullaszállító kocsijára. Több ilyen konkrét esetet felsorolni nem tudok, azonban szükségesnek találom megjegyezni, hogy a teljesen kimerült muszokat zárt menetben terelték tovább és aki kitámolygott a sorból azt rendszerint addig verték puskatussal, míg vérükben fetrengve el nem terültek az országúton. Ezeket az agyonvert bajtársakat rendszerint a már elôbb is említett hullaszállító kocsira tették fel, hogy késôbb valamelyik állom [állomás] helyünkön azután egy közös sírba legyenek eltemetve. Szemtanúja voltam, hogy Sisák egymaga puskatussal igen sok, lehet, hogy 100 muszos bajtársamat is agyonvert."[190]

Velisz Tibor tanúvallomása szerint „Szentkirályszabadjától Hegyeshalom felé történt elvonulásunk alatt a rendszertelen és hiányos táplálkozás következtében igen sokan bajtársaim közül állandóan hasmenésben szenvedtek. Mivel Marányi alezredes zászlóalj parancsnok[191] szerint a keretnek ügyelnie kellett arra, hogy a sorból senki ki ne léphessen, a keret tagjai és fôleg Sisák tizedes ezt az utasítást a leghatározottabban végrehajtották minden esetben. Így pl. amikor a bajtársak már nem tudták útjukat folytatni és természetes szükségleteik elvégzésére a sorból kilépni kényszerültek, Sisák tizedes és a többi keretlegé-

nyek [sic!] puskatussal ütlegelve akadályozták meg ôket ebben és kilométereken keresztül hajszolták maguk elôtt a szerencsétleneket. Amikor pedig erejük már végleg elhagyta ôket, egyszerûen agyonlôtték az illetôt. […] Dunántúli utunk közben a helybeli lakosságnak megesett a szíve rajtunk, amikor látták a lesoványodott, az ôszi idô ellenére mezítláb menetelô sorainkat és volt közöttük, akik élelmet, kenyeret és cigarettát nyújtottak felénk. Egyik-másik bajtársamnak sikerült a sorból ügyesen kilépve az adományokhoz jutnia, azonban ha ilyesmit Sisák észrevett, az illetônek kegyetlenül meg kellett szenvedni ösztönszerû tettéért."[192]

A Sisák Györgyöt feljelentô Szabolcsi László tanúvallomása szerint „Valamivel Hegyeshalom elôtt egy idôs nénike kenyeret akart átnyújtani nekünk, mire Sisák odaugrott és elôször engem akart puskájával fejbevágni, majd mikor én félreugrottam, Krausz Zsigmond bajtársamat úgy fejbe vágta, hogy azonnal összeesett és elöntötte a vér. Krausz bajtársamat egy darabig magunkkal cipeltük, majd fáradtságunkban kénytelen voltunk az úton letenni. Véleményem szerint, mivel azóta róla nem hallottunk, meghalt."[193]

Práger Endre tanúvallomásában elmondta, hogy Sisákot „utoljára 1944. november 3-án láttam, amikor egy munkaszolgálatost, ki szakaszbeosztásából el mert menni és az elôbbi szakaszba állt be egy barátja mellé, bottal a fejét addig ütötte, míg a vér teljesen el nem borította".[194]

A nyomozás során Sisák György két, egymással nagyrészt egybehangzó és ugyanolyan terjedelmû vallomást tett. (Kihallgatótisztje mindkét esetben a már említett Berkesi András fôhadnagy volt.) Sisák elsô vallomásában megnevezte kerettársait, akikkel együtt kísérte a dunántúli menetet (Tusori József, Sarus Ferenc, Bodor István,[195] Nagybali Sándor).[196] A második vallomásában[197] többek között elismerte, hogy a cservenkai mészárlás ideje alatt tizenhatodmagával a téglagyárat körülvevô magyar ôrség tagja volt. A kivégzést követôen magyar katonatársaival együtt bement a téglagyárba, és ott két életben maradt munkaszolgálatost megölt. (Az elsô vallomásában egy fô megölését vallotta be.) Szentkirályszabadján megölte a rossz ellátás miatt a tábor melletti földekrôl krumplit lopó Kesztenbaum (Kestenbaum) nevû munkaszolgálatost. Beszámolt a dunántúli útvonalon történtekrôl is: „Gyôr felé voltunk menetben, mikor megláttam, hogy három musz. az út mentén lévô répaföldekre ment répát szedni. Rájuk kiabáltam, mire kettô odajött hozzám, akik közül az egyiket puskatussal úgy fejbe vágtam, hogy összeesett, a másiknak pedig a testét kezdtem ütlegelni. Közben észrevettem, hogy a harmadik visszafordulva a kukoricás felé kezd futni. Rákiáltottam és mikor nem állt meg, rálôttem. Lövésem

talált, mert a musz. azonnal elvágódott. Sorsáról azonban nem tudok, mert nem mentem oda megnézni, hogy mi történt vele. A határ felé tovább haladva még egy esetre emlékezem vissza, mikor muszt. bántalmaztam. Az eset úgy történt, hogy az egyik musz. engedély nélkül kilépett a sorból, ezért egy kb. ujjnyi vastag bottal fejét véresre vertem."[198] (Elsô vallomásában ehhez hozzátette, hogy ez az eset Magyaróvár [Mosonmagyaróvár] felé történt.) Sisák a nyomozás alatt tett, általa aláírt és elôtte felolvasott vallomását elôször azért vonta vissza, mert annak tartalmát „nem ismerte".[199] A népbírósági tárgyalásán pedig azért tagadta a nagyrészt tanúvallomásai alapján megfogalmazott vádakat, mert „a rendôrségen súlyosan bántalmaztak", valamint hogy „a rendôrségen úgy megvertek, hogy mindent magamra vállaltam".[200] Sisák egyben kijelentette, hogy nem érzi magát bûnösnek.

Sisák szülôfalujából „Csanádpalota munkás dolgozó tömege" (124 fô) levelet intézett a népbírósághoz. Levelükben azt írták, hogy kérik a népbíróságot ifj. Sisák Györgyöt „a vádak alól felmenteni". Véleményük szerint ugyanis Sisák „felülrôl kapott parancsot teljesített", és „nem állott olyan magas katonai vezetôállásban, hogy esetleg önkényeskedés, ill. parancsainak végrehajtása" ne lett volna „felülrôl kapott utasítás".[201]

Dr. Aradi István tanácsvezetô bíró és ötpárti tanácsa[202] ítéletében megállapította, hogy Sisák György bori szolgálata idején „a munkaszolgálatosokat puszta kézzel és puskatussal súlyosan ütlegelte", Cservenka elôtt Weisz munkaszolgálatost lelôtte.[203] Cservenkán a kivégzés elôtt a munkaszolgálatosok értékeit kicsalta, Szentkirályszabadján a burgonyát lopó Kesztenbaumot elôzetes figyelmeztetés nélkül lelôtte. Gyôr elôtt pedig a már súlyos állapotban lévô Krausz nevû munkaszolgálatost tovább verte. Sisákot mindezek miatt a népbíróság halálra (fôbüntetés) és tíz év politikai jogvesztésre (mellékbüntetés) ítélte.[204] Sisák kegyelmi kérvényérôl a népbíróság egyhangúan döntött: kegyelemre méltatlannak találta. Sisák a kegyelmi kérvény elutasítása után perújrafelvételi kérelmet nyújtott be. Ebben ártatlannak vallotta magát, és mindösszesze annyit ismert el, hogy „a parancsot túl szigorúan hajtottam végre". Azt írta továbbá, hogy „a menet élén haladtam", és így „módomban sem állt megállapítani azt, hogy az oszlop távolabbi részein történtek-e egyáltalán szabálytalanságok, avagy kegyetlenkedések. […] Egyetlen ember kivégzésében vagy megkínzásában nem vettem részt, […] saját alakulatomból egyetlen embernek még a haja szála sem görbült meg."[205] Perújrafelvételi kérelmét halála után két nappal utasította el a Budapesti Népbíróság dr. Rácz Endre vezette tanácsa.[206]

Sisák György népbírósági tárgyalásáról, halálra ítéléséről és kivégzéséről az MTI elôdje, a Magyar Országos Tudósító (MOT) három

híradásban számolt be. Az ugyanazon napon kiadott részletes – összesen harminchat soros – közleményeket a *Kötél általi halálra ítéltek egy kegyetlen keretlegényt* és *Kivégezték a bori gyilkos keretlegényt* címekkel adták közre. A tudósítások tárgyszerûen és pontosan számoltak be a történtekrôl.[207] A harmadik közlemény ezekkel a sorokkal fejezôdött be: „A jogerôsen kötél által halálra ítélt Sisák Györgyöt a törvényszéki fogház Koháry utcai udvarán délután négy órakor felakasztották."[208]

Sisák Györgyöt a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában temették el 1947. augusztus 14-én.[209] Sírjánál nemzeti szalaggal átkötött kopjafa áll, de sírján nincs névtábla és nemzeti címer. Neve nem szerepelt a parcella közepén felállított „A hazáért haltak vértanúhalált" feliratú márványtáblán.

Az ifj. Sisák Györgyrôl kiállított büntetôlap tanúsága szerint Sisák „arca kerek", „haja barna", „szeme barna" és „bajusza barna".[210] Az abdai kivégzésrôl szóló szakirodalom említést tesz egy, a gyilkosságban részt vett „kövér" magyar katonáról[211] vagy „kövér altisztrôl".[212] Tudjuk, hogy Tálas András hadapród ôrmesterrel ellentétben Sisák nem volt altiszt és csak tisztes rendfokozatú volt. Szintén nem tudjuk, hogy a dunántúli menetet kísérô „kerek arcú" Sisák György egyben kövér ember is volt-e.[213]

Rezsneky Mihály

A dunántúli menetet kísérô egy másik, titokzatosnak mondható tagja Rezsneky Mihály honvéd. A legalább hatféle formában írt neve[214] egyaránt feltûnik a népbíróság[215] és állambiztonsági szolgálat[216] aktái között. Borban a tábori postaszolgálatért felelôs Rezsnekyt – Katz Józsefhez hasonlóan – már 1945 elsô felében letartóztatták.[217]

Az 1944-ben harminchat éves, hat elemit végzett Rezsneky Mihálynak teljes egészében fennmaradt a népbírósági dossziéja.[218] A nyomozás és a tárgyalások során összesen tizenkét volt bori munkaszolgálatos tanúskodott ellene. Rezsneky és a tanúk vallomásából képet alkothatunk a bori mindennapokról és a szerbiai visszavonulás körülményeirôl. Utóbbi útvonalon Rezsneky huszonhárom zsidó munkaszolgálatos meggyilkolását és további halállal végzôdô „lövöldözésekben" való részvételét ismerte el vallomásában.[219] Népbírósági tárgyalásán nem hivatkozott a nyomozati szakban történt kényszerítô körülményekre, de tagadta a már vádiratban is szereplô gyilkosságok elkövetését. Népbírósági tárgyalásán Rezsneky elismerte, hogy Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között részt vett a bori munkaszolgálatosok kísérésében. Ezt követôen visszatért Szentkirályszabadjára és leszerelt.[220] A dunántú-

li útszakasz vonatkozásában azonban sem tôle, sem a vád tanúitól, sem a vádiratból vagy az ítéletbôl nem tudunk meg többet.

Rezsneky bûntelennek vallotta magát. A népbíróság általánosságok szintjén mozgó ítélete bûnösnek mondta ki a törvénytelen kikötések és a munkaszolgálatosok durva megverése miatt, valamint a menetbôl kilépô és lemaradó munkaszolgálatosokkal szembeni fegyverhasználatért (rálôtt emberekre).[221] Az 1946 karácsonya elôtt egy nappal hozott ítélet életfogytig tartó kényszermunkára (fôbüntetés) és politikai jogainak tíz évre történô felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte a Rezsnekyt. Az elítélt ezt követôen a Váci Országos Börtönben szakácsként dolgozott. A börtönben tanúsított magatartása ellen kifogás nem merült fel, ezért javasolták büntetésének félbeszakítását és egyéni kegyelemben való részesítését.[222] Rezsneky 115 hónap (9,6 év) után szabadult.[223] Az állambiztonsági szolgálat megfigyelés alatt tartotta és dossziét nyitott róla („F" dossziés személy lett).[224] Nem volt tehát nehéz megtalálni, amikor a szolgálat a Radnóti Miklós és társainak abdai kivégzésével kapcsolatos nyomozást lefolytatta. Rezsneky ekkor tagadta, hogy a dunántúli útszakaszon azt a menetet kísérte, amelyikben Radnóti is ment.[225] Ismereteink szerint a szolgálat nem hallgatta ki többet, pedig nyilvánvalóvá vált elôtte, hogy Rezsneky nem mondott igazat. A szolgálat egyik összefoglaló jelentésében le is írta, hogy „anyaga szerint végig ment az útvonalon".[226]

Bodor Sándor

Az elôzôekben számba vettük a dunántúli menetet kísérô és eljárás alá vont, illetve népbíróság elé került keretlegényeket. Ôk valamennyien Radnóti Miklós és társainak lehetséges gyilkosai, miközben senki sem vádolta meg ôket ezzel. Nem került viszont soha népbíróság elé az abdai gyilkossággal megvádolt Bodor Sándor és három társa (Kunos Sándor, Malakuczi János, Reszeghy István).

Bodor Sándor tizedes a gyilkossággal meggyanúsított öt fô (Tálas, Kunos, Malakuczi, Reszeghy) és egyben a dunántúli keretet kísérô keretlegény közül az egyetlen, aki az abdai kivégzésrôl említést tett. Ugyancsak ô az egyetlen, aki nem csak beszélt az abdai kivégzés létérôl, de elismerte abban való részvételét is, és egyben megnevezte a gyilkosságban résztvevô társait is.[227] Bodor tehát önmagára nézve részletes beismerô, négy társára vonatkozóan pedig súlyosan terhelô vallomást tett. A már korábban kivégzett Tálast nem számítva, három társa egyértelmûen tagadta az abdai kivégzésben való bármilyen részvételét. Az állambiztonsági szolgálat nyomozati anyagából egyértelmûen

látható, hogy a gyilkossággal megvádolt öt keretlegény mindegyike – Bodor Sándor vallomása alapján – megalapozottan gyanúsítható az abdai kivégzésben való részvétele miatt. Bodor Sándor terhelô vallomásán kívül azonban semmilyen más bizonyító erejû vallomás, dokumentum stb. nem került elô. Bodor Sándor pedig – mint azt többször említettem – vallomásának idején súlyos agykárodásban szenvedett.[228] Az állambiztonsági szolgálat végül maga is elbizonytalonodott, és ismereteink szerint vádemelés és minden más felelôsségre vonás nélkül fejezôdött be a kiterjedt és mintegy tíz éven át tartó titkos nyomozása. Éppen ezen körülmények miatt nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyomozást és a gyanúsítottak körét. A gyanúsítottakat nem lehet másnak tekinteni, mint lehetséges gyilkosoknak. A dunántúli menetet kísérô olyan keretlegényeknek, akik a többi megnevezett keretlegénynyel együtt részt vehettek az abdai kivégzésben, de nem tudjuk, hogy abban valóban részt is vettek-e.

6. A felelősségre vonások mérlege

A dunántúli menetet kísérô hatvanöt keretlegény és a közülük felelôsségre vontak rendelkezésünkre álló anyagainak áttekintése után néhány következtetés levonására nyílik lehetôség. Szentkirályszabadjáról a gyalogmenetet a bori maradék felett parancsnoki jogkörrel rendelkezô Marányi Ede alezredes indította el. A keretlegények és munkaszolgálatosok egybehangzó állítása szerint parancsba adta a lemaradó vagy szökni akaró munkaszolgálatosok szigorú megbüntetését: megverését vagy agyonlövését. A keret többsége a parancsot szigorúan végrehajtotta és számos esetben túlteljesítette. Nem törekedtek a veszteség minimalizálására, arra, hogy a lehetô legteljesebb létszámot adják át a németeknek, és arra sem, hogy munkaképesen adják át ôket. A létszámmal a magyar parancsnokoknak és állomásparancsnokoknak így is, felelôsségre vonás nélkül el tudtak számolni. Ezáltal a dunántúli menet – akárcsak a Bor és Mohács, illetve Baja közötti bori menet – „mozgó vesztôhellyé” vált.

A dunántúli menet helye a bori menetek történetében

A dunántúli útvonalon történtek nem bírtak különös jelentôséggel a bori történet egésze és a Bortól Hegyeshalomig tartó gyalogmenetek sorá-

ban. A Borban történt kegyetlenségek és kivégzések, a Bor–Cservenka útvonalon történt kivégzések, valamint a Cservenkán történt mészárlás és az utána következô, Cservenka–Zombor és a Zombor–Baja/Mohács közötti emberveszteség nagyságrenddel volt nagyobb, mint a dunántúli útszakaszon. Ennek az lett a következménye, hogy a túlélôk a még jobb állapotukban átélt, legkirívóbb kegyetlenségekre emlékeztek. Ezek az emlékek képezték alapját a keretlegények felelôsségre vonásának. Másként megfogalmazva: a felelôsségre vont keretlegények a dunántúli útvonalon történtek elôtt és attól függetlenül annyi háborús bûncselekményt követtek el, hogy a legsúlyosabb vádpontok bizonyítására nem volt szükség a legutolsó útszakaszon történtek vizsgálatára.

A dunántúli útvonalon történtek csak azután lettek megkülönböztetetten fontos részei a bori munkaszolgálat történetének – és egyben a magyar holokauszt történetének, valamint az irodalomtörténetnek –, miután Radnóti Miklós földi maradványait Abdánál exhumálták. Egészen eddig, azaz 1946 nyaráig nem volt ugyanis ismert, hogy a költô itt halt meg. Radnóti bori munkaszolgálatos és gyalogmeneteinek történetében a dunántúli út tehát nem játszott a többinél jelentôsebb szerepet. A dunántúli útvonalon történtek és az abdai kivégzés a Radnóti-kultusz kialakulása mentén vált egyre fontosabbá, és lett a legismertebb, egyben legvitatottabb része a bori gyalogmeneteknek.

A népbírósági perek időszaka

A dunántúli menet alatt történtek után 9–40 hónap telt el a népbírósági perek kezdetéig. Az abdai exhumálás idôpontjához képest az elemzett hét népbírósági pert két csoportba lehet osztani. Egyetlenegy per (Katz József) fejezôdött be az exhumálást megelôzôen. Az összes többi az exhumálás után zárult jogerôs ítélettel. Ezek közül egy (Rezsneky Mihály) fejezôdött még be az exhumálás évének legvégén. A kivégzéssel utóbb meggyanúsított Tálas András pere az exhumálás után mintegy nyolc hónappal, a dunántúli menetparancsnok helyettesének és egyik beosztottjának pere (Juhász Pál és Asztalos Ferenc) körülbelül kilenc hónappal késôbb fejezôdött be. Egy másik keretlegény pere (Sisák György) az abdai exhumálás után körülbelül egy évvel, míg a hetedik keretlegény pere körülbelül húsz hónappal késôbb zárult. Kézenfekvô lett volna, hogy ezekben a népbírósági perekben – különös tekintettel az abdai kivégzésre – a dunántúli útszakaszon történtek elôkerüljenek. Érthetetlen, hogy ez elmaradt.

Nem gondolom, hogy ez szándékosan történt, vagy hogy az akták érintetlensége esetén megtalálnánk erre a választ. Úgy gondolom, hogy

az abdai kivégzés eseménye valóban nem szerepelt a népbírósági perek anyagában.

A nyomozás

A nyomozásokat bizonyíthatóan vagy kevésbé bizonyíthatóan, de a háborús bûnösök és népellenes bûntettek felderítésre életre hívott szervek közösen végezték: a szinte folyamatos átalakuláson átesô HM Katonapolitikai Osztálya és az Államvédelmi Osztály (ÁVO). Ezen szervezetek vidéki és fôvárosi alegységei szoros együttmûködésben végezték a váltakozó színvonalú nyomozást. A szakirodalom által ismert törvénytelenségek, nevezetesen a fogvatartások, elôzetes letartóztatás népügyészi jóváhagyás nélküli végrehajtása, az ügyeknek a népügyésztôl/népbíróságtól független kezelése (például Tálas András esetében) ezen esetekben is megtörtént. A vádlottak közül többen (Tálas András, Sisák György, Horváth József) a nyomozás során történt kényszer alkalmazása miatt visszavonták vallomásukat. A szakirodalomban szintén feltártak nyomán ez teljes mértékben megfelelhet a valóságnak, ugyanakkor bizonyíthatóságuk eseteinkben bizonytalan. A gyanúsítottak vagy vádlottak megverése és a vallomások kikényszerítése minden esetben az alapvetô jogokat sérti és megkérdôjelezi az ítéletek megalapozottságát.

A népbíróságok és a perek

A népbíróságok minden esetben ötpárti, hatfôs tanácsokban jártak el. A szakirodalomban leírt módon a laikus bírák és a hivatásos, tanácsvezetô bíró együtt alkotta a népbírósági tanácsot. A tárgyalások menete a népbíróságok formális és informális mûködési keretei között zajlott. A népbíróságok általában egy vagy két tárgyalást (fôtárgyalást) tartottak. Ezek színvonala, alaposság közötti lényeges különbség mutatkozott. A népbíróságok kizárólag tanúvallomásokra alapozták ítéletüket, más bizonyítási eszközt nem vettek igénybe. Ez elégségesnek mutatkozott az ítélet megalkotására, ugyanakkor dokumentumok beszerzésére vagy a megöltek eltemetési helyének felkutatására nem törekedtek. Általában megelégedtek a gyilkosság vagy súlyos testi sértés szemtanúk általi bizonyításával, de a sértett pontos adatainak megállapítását, az elkövetés pontos helyének meghatározását vagy dokumentumok beszerzését nem tartották fontosnak. A népbíróságok nem törekedtek (a vádiratban foglaltak miatt nem is törekedhettek) a vádlott egész katonai pályafutása alatt esetleg elkövetett bûncselekmények vizsgálatára. Keveset tudunk arról, hogy a keretlegényekkel mi tör-

tént Bor elôtt és Bor után. (Ez jogi értelemben érthetô és jogszerûnek tekinthetô, azonban a teljesség és az utókor szempontjából sajnálatos.)

Az elsô fokon meghozott halálos ítéletek többsége azonnal jogerôssé vált. A kegyelmi kérvényekrôl az elsô fokon eljáró bíróság, a jogerôs ítélet kihirdetése után döntött. Mindkét jogi megoldás súlyosan sérti mai jogfelfogásunkat. A kegyelmi kérvényeket egy kivételével a népbíróság elutasította. (Az egyetlen kivétel esetében felmerült a megvesztegetés gyanúja.) A halálos ítéleteket még a fôtárgyalás napján végrehajtották. A ítélet végrehajtása elôtt benyújtott perújítási kérelmeket a másodfokon eljáró bíróság csak az ítélet végrehajtása után bírálta el, ami eleve értelmetlenné tette e rendkívüli perorvoslati igénybevételt.

A másodfokon eljáró NOT már kizárólag jogi végzettségû bírókból állt. Az eléjük került öt esetbôl két esetben hagyták jóvá az elsôfokú ítéletet, míg három esetben enyhítettek azon. (Az enyhítés mértéke lényegesnek mondható.)

A tanúk

A Borban 4–16 hónap alatt átéltek, a gyalog megtett mintegy félezer kilométer és további szentkirályszabadjai nehéz napok után indult el a dunántúli gyalogmenet. Szentkirályszabadjáról már egy, létszámának legalább felét elvesztô, lelkileg, mentálisan és fizikailag egyaránt súlyosan sérült állapotban lévô menet indult el Hegyeshalom felé. Ennek a bori menetnek a paraméterei és túlélési perspektívái minden vonatkozásban sokkal rosszabbak voltak, mint az ebben az idôszakban Hegyeshalom felé tartó munkaszolgálatos gyalogmeneteké. Ebbôl eredôen, akik utóbb tanúskodni lettek volna képesek, azok sem tudtak visszaemlékezni sok mindenre, mivel legyengült, sokszor önkívületi állapotban voltak. Saját túlélésükért küzdöttek.

A menetet túlélô munkaszolgálatosok jelentôs része késôbb német koncentrációs táborban halt meg. (Haláluk nem kis részben visszavezethetô a Bor és Hegyeshalom között átéltekre.) A koncentrációs táborok túlélôi közül nem mindenki jött vissza Magyarországra, sokan Nyugaton maradtak, vagy Palesztinába/Izraelbe stb. mentek. A visszatértek közül többen a Magyarországgal szomszédos országok valamelyikébe tért haza. Innen a magyar népbíróságok soha senkit nem idéztek be. A Magyarországra visszatértek közül többen vidéken éltek, így a fôvárosban folyó népbírósági pereken való megjelenésük nehézkes volt. A hazatért túlélôk nem alkottak szervezeteket, nem volt közös nyilvántartásuk, spontán tartották a kapcsolatokat. A népbíróság elé

való megidézésük *ad hoc* jellegû volt. Mindezek miatt a népbíróság elôtt megjelent zsidó munkaszolgálatosok köre nagy átfedést mutat.

A népbíróság elé beidézett tanúk jelentôs része a Borból a második lépcsôben elindítottak közül került ki. Ôk kizárólag a Borig tartó útról, majd a Borban és az altáborokban átéltekrôl tudtak tanúskodni, mivel még Szerbiában felszabadultak. Az elsô lépcsôben történtekrôl ôk is csak hallomásból értesültek.

A bori zsidók a dunántúli útvonalon már homogén tömeget alkottak. Közöttük már nem voltak jelen a kisegyházak Borban és Szentkirályszabadjáig még velük lévô munkaszolgálatos tagjai. Utóbbiak ezen útszakasz vonatkozásában ugyanúgy nem lehettek tanúk, mint a második lépcsôben elindultak.

A vádlott, illetve a védelem által megidézendô tanúk alapvetôen két csoportba oszthatók. Az egyik csoportba tartoztak a védelem által felkutatott volt bori munkaszolgálatosok és volt kerettagok. A másikba a vádlott szülôhelyén élô, ismeretségi, rokoni, munkatársi körébôl kikerülôk. Utóbbiak a vádlottnak kizárólag a Bor elôtti (katonai szolgálat elôtti) és Bor utáni (leszerelését követô) életét ismerhették. Így a tôlük idôben és térben messze esô bori idôszakukról vagy a dunántúli menet alatti viselkedésükrôl semmilyen saját tapasztalattal nem rendelkezhettek.

Az elsô csoportba tartozó volt keretlegények, a vádlottak katonatársai általában nem kaptak szerepet a perekben. A megidézettek maguk is büntetôeljárás alatt álltak, börtönbôl idézték ôket vagy pedig bármikor ebbe a helyzetbe kerülhettek. A tanúskodó volt bori munkaszolgálatosok között külön csoportot képeznek a kisegyházakhoz tartozók. A dunántúli útvonal kivételével ôk tanúskodni tudtak a történtekrôl, a vádlottak magatartásáról. A tanúskodásukat meghatározta, hogy más volt a munkaszolgálatos csoporton belüli helyzetük. Hitelveik miatt nehéz helyzetben voltak, több esetben életük is veszélyben forgott, de számos esetben a vádlottaknak köszönhették megmenekülésüket (például Cservenkán). A menetelések során veszteséget nem szenvedtek el. Szigorú hitelveik miatt pedig általában nem tanúskodhattak a keretlegények ellen. Tanúskodásukkal akarva-akaratlanul a keretlegények védelmére keltek. Mindezzel együtt a népbíróságok részérôl történt meg nem idézésük vagy megidézésük, de meg nem hallgatásuk lényegesen csorbította a védelem jogait.

A vádlottak és a védelem

A gyanúsítottak, majd a gyanúsítottakból lett vádlottak a mindenkor ismeretes forgatókönyv szerint jártak el. Az általuk elôadott vagy kikényszerített beismerô vallomásuk után a jelentéktelen súlyú cselek-

mények elkövetésén kívül mindent visszavontak. A tárgyaláson a vád minden lényeges pontját tagadták. Jogi védelmüket biztosították és a védelem szinte minden esetben mindent megtett a vádlott érdekében. Mindent elkövettek mentô tanúk felvonultatása, vidékrôl történô felhozataluk érdekében. (Útiköltség-térítést is adtak.) Érthetô módon a per idôbeli elhúzása, a perújrafelvétel és kegyelem kikényszerítése volt a céljuk.

Az azonosított keretlegények közül többen a felszabadulás után azonnal beléptek valamilyen pártba, késôbb pedig az MSZMP-be. A bori munkaszolgálatosok közül pedig sokan lettek tagjai rendvédelmi szervezeteknek.

A halálraítélt vádlottak ártatlanságukat hangoztatva fejezték be életüket. A kegyelemben részesültek körülbelül tíz év börtönbüntetés letöltése után szabadultak. Bûncselekmények elkövetését nem ismerték el.

A bûncselekményeket elkövetôk, a védelem tanúi, a hozzátartozók és ismerôsök gyakran hangoztatják a „parancsra tettem” mentô érvét. A honvédelmi miniszter parancsa nem tette lehetôvé a munkaszolgálatosok leírt módon történô gyalogoltatását, valamint kínzását és kivégzését. Marányi Ede alezredes és a menetparancsnok Pataki Ferenc fôhadnagy, valamint Juhász Pál fôhadnagy, továbbá a keret tagjai súlyosan megsértették a miniszter parancsát, és háborús, valamint népellenes bûncselekményeket követtek el. A tanúk és az ítéletek szerint azonban az egyes kerettagok személyes felelôssége is vitathatatlan. A felmentések is mutatják, hogy lehetséges volt másként is viselkedni és nem minden keretlegény volt kegyetlen.

A másik ismert mentôérv életkorbeli: olyan fiatal és tapasztalatlan volt az elkövetô, hogy a rossz környezet hatása alól nem tudta kivonni magát. Esetünkben azonban ez a mentôérv sem igazolható, mivel a legsúlyosabb ítéletet kapott tíz fô átlagéletkora 1944-ben harminckét év volt.

A lehetséges gyilkosok

A népbírósági perek elemzése alapján látható, hogy az azonosított hatvanöt keretlegény közül legalább tizenegy keretlegény esetében konkrétan fölmerülhetne az abdai gyilkosságban való részvételük (Asztalos Ferenc, Bodor Sándor, Horváth József [1914], Juhász Pál, Katz Ferenc, Kunos Sándor, Malakuczi János, Reszeghy István, Rezsneky Mihály, Sisák György, Tálas András). A bori munkaszolgálat alatti viselkedésük, a dunántúli útszakasz elôtti és alatti magatartásuk alapján alaposan feltételezhetô, hogy bármelyikük képes lett volna részt venni az

abdai kivégzésben. Néhányan közülük a közvetett tanúk elmondásai által gyanúba keverhetô lenne. (Az elkövetô Gyôr közeli volt: Horváth József; „kerek arcú" volt: Sisák György; altiszt volt: Tálas András hadapród ôrmester.)

7. Abdai gyilkosok

Radnóti Miklós költôt és huszonegy munkaszolgálatos társát 1944 novemberében a Gyôr melletti Abdánál meggyilkolták. A költô meggyilkolásának körülményeit a Belügyminisztérium (BM) szigorúan titkos nyomozás keretei között 1967 és 1977 között kivizsgálta. A nyomozati anyagot egy vastag dossziéban, az *Abdai gyilkosok* fedônevû ügyjelentésében dokumentálták.[229] A dosszié tartalomjegyzékében szereplô kilencvenegy, sorszámmal jelölt tétel és a 332 lap hiánytalanul megvan, a dosszié maga tehát teljes. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a teljes nyomozati anyagot is tartalmazza a dosszié. A dosszié különbözô oldalszámainak tanulmányozása alapján egyértelmûen kimutatható, hogy az ügyben keletkeztek más dokumentumok is, amelyek azonban a dossziéban és a tartalomjegyzékben sem lelhetôk fel.[230] Ezen túlmenôen, egyes jelentések egyértelmûen hivatkoznak olyan dokumentumokra, amelyek ugyan ebben az ügyben keletkeztek, de a dossziéban nem szerepelnek. Tovább erôsíti a nyomozati anyag jelentôs hiányát, hogy a bizalmas nyomozás elején és végén egyaránt másfél-két év telt el anélkül, hogy ez alatt a dossziéhoz csatolt dokumentum keletkezett volna. Mindezek nyomán úgy gondolom, hogy a pontosan vezetett és hiánytalan dosszié valójában nem tartalmazza az ügyben keletkezett összes dokumentumot.

A dosszié elsô feljegyzése Budapesten 1967. május 17-én,[231] míg az *Abdai gyilkosok* fedônevû, „háborús ügy lezárására" vonatkozó „javaslat" Budapesten 1975. november 27-én kelt.[232] Az úgynevezett „lezárólap" tanúsága szerint a dossziét 1977. május 19-én zárták le.[233]

Nem tudható, hogy az utolsó, a dosszié lezárására vonatkozó említett javaslat és a dosszié hivatalos lezárása közötti tizennyolc hónap alatt mi történt. Még bizonytalanabbak vagyunk abban, hogy a titkos nyomozás ténylegesen mikor kezdôdött, az elsô dokumentum ugyanis már egy folyamatban lévô vizsgálatról számol be.

Az idôpontokra vonatkozó ellentmondás feloldását az sem segíti, hogy az 1971-es „összefoglaló jelentés" azt közli, hogy „Radnóti

Miklós és 21 társa gyilkosainak kutatásával irodalomtörténeti szempontból Tolnai Gábor professzor és Kôszegi Ábel történelemtanár több éve foglalkozik. Nevezettek írásai az elmúlt években megjelentek.[234] Az általuk nyilvánosságra hozott adatok, tények közlése, valamint Tolnai Gábor szóbeli bejelentése indokolttá tették az operatív ellenôrzô munka megkezdését."[235] A bizalmas nyomozás megkezdésére vonatkozó idôpont megállapítását tovább nehezíti, hogy a dosszié legutolsó jelentésében, az „Összefoglaló jelentésben" (1975. július 14.) már az áll, hogy „Tolnai Gábor professzor – aki behatóan foglalkozik Radnóti Miklós költô életének és munkásságának kutatásával – a Belügyminisztériumhoz fordult segítségért Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülmények tisztázása céljából" „1971 tavaszán", s hogy „Tolnai elvtárs kérésére a tájékoztatása alapján elôzetes elemzést és kutatást végeztünk".[236] Ugyanitt az is olvasható, hogy „…1971 augusztusától »Abdai gyilkosok« fedônéven bizalmas nyomozást folytattunk…"[237] A dossziéból nem, csak a BM parancsainak egyikébôl tudható, hogy a Tolnai Gábor „kérésére" indult „információszerzés" elsô eredményeirôl a BM írásban tájékoztatta is Tolnai Gábort (1967. június 13.).[238]

Az operatív nyomozás megindításában azonban fontos szerepet játszhatott az is, hogy a BM III. Fôcsoportfônökség 1968-ban jelentést készített a háborús bûnügyek feldolgozásának helyzetérôl.[239] Ennek nyomán megszületett egy belügyminiszter-helyettesi utasítás a háborús bûntettek üldözésének tárgyában.[240] Az utasítás szerint „operatív felderítést, feldolgozást kell kezdeményezni minden olyan háborús bûntetettben, amelynek büntetôjogi üldözhetôsége – a vonatkozó törvényi rendelkezés alapján – nem évült el, illetve más büntethetôséget kizáró ok nem áll fenn".[241]

Összességében az állapítható meg, hogy Tolnai Gábor Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében a BM-hez fordult segítségért 1966 végén vagy 1967 elején. Tolnai a szóbeli beszélgetés során a BM III/III. 3-a. alosztálynak átadta a rendelkezésére álló információit, és pontosan megfogalmazta kérdéseit. Az alosztály ennek alapján elôzetes elemzést és kutatást végzett. Az elért nyomozati eredményekrôl, a kérdésekre adott válaszokról az alosztály 1967 májusában összefoglaló jellegû feljegyzést készített, és ezt a belügyminiszter-helyettes júniusban megküldte Tolnai Gábornak, aki saját kutatásait és a BM-tôl kapott információkat egybefoglaló tanulmányát az *Irodalomtörténet* címû folyóiratban 1969 elején tette közzé. Kôszegi Ábel a BM-anyag ismerete nélkül az *Új Írás* címû folyóiratban 1970 végén közölte Radnóti utolsó idôszakáról szóló tanulmányát (ugyanez könyv formájában is

megjelent 1972-ben). Valamikor 1970 közepén Tolnai Gábor ismét a BM-hez fordult segítségért, de lehetséges, hogy 1971 tavaszán megismételte kérését. Szóbeli megkeresésére 1970 augusztusában–szeptemberében a III/III. 3-a. alosztály megkezdte az operatív ellenôrzô munkát, és *Abdai gyilkosok* fedônéven dossziét nyitott. A BM-nek ekkor már rendelkezésére állt Tolnai publikált és Kôszegi kéziratos tanulmánya.[242] Kôszegi Ábelt a BM nyomozói többször személyesen megkeresték a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, hogy tôle is informálódjanak kutatásainak eredményeirôl.[243] Tolnai 1974-ben részletes tájékoztatást kapott a titkos nyomozás eredményeirôl, aminek a felhasználásával 1981-ben és 1985-ben megjelent tanulmányaiban korrigálta Radnóti utolsó idôszakára vonatkozó megállapításait.

A bizalmas nyomozás tárgyának meghatározása idôszakonként változik. A dosszié neve *Abdai gyilkosok*, elsô dokumentuma „Radnóti Miklós meggyilkolásának körülményeirôl" szól, míg a következô dokumentumon „Radnóti Miklós halálával kapcsolatos adatgyûjtés" szerepel. A lezárási javaslat azonban már az „»Abdai gyilkosok« fedônevû háborús ügy"-re utal.

A változások tartalma lényeges ugyan (nem mindegy: Radnótit meggyilkolták vagy Radnóti meghalt; Radnóti halálának körülményeit és/vagy Radnóti gyilkosának kilétét próbálják felderíteni; háborús bûncselekmény elkövetése és/vagy gyilkosság elkövetése a bizalmas nyomozás tárgya; Radnóti gyilkosának-gyilkosainak megnevezése vagy a vele együtt kivégzett huszonegy munkaszolgálatos gyilkosának-gyilkosainak a megtalálása a tárgya a vizsgálatnak), de a titkos nyomozás tartalmát tekintve mindvégig ugyanaz: Radnóti megölésének, annak minden részletére kiterjedô körülményeinek megállapítása. A tárgymeghatározásnál az is egyértelmû, hogy a centrumban mindvégig és kizárólagosan Radnóti állt.

A bizalmas nyomozás elsôdlegesen a magyar katonai keret tagjainak felkeresésére fókuszált, és Radnóti bori munkaszolgálatos társai közül feltûnôen keveset hallgatott meg, valamint a helyiek vonatkozásában sem merítette ki a rendelkezésre álló lehetôségeket.

A felkeresett személyekkel történt találkozásról, az úgynevezett meghallgatásról egységes szabályok szerint vezetett jelentés vagy feljegyzés készült. Ezek tartalmaznak a meghallgatottól származó szó szerinti idézeteket is, de minden kizárólag az összefoglalókat készítôk szûrôjén keresztül jelenik meg (az ezek megírásához felhasznált eredeti jegyzeteket nem mellékelték). Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert esetünkben nem egy népbírósági tárgyalás szó szerint közölt jegyzôkönyveit vagy az anyaghoz mellékelt, szó szerinti vallomásokat, a terhelt által

aláírt dokumentumokat tartalmazza a dosszié, hanem olyan operatív anyagokat, amiket a „terhelt és védôje” sohasem látott. Az így keletkezett dokumentumok megbízhatóságával kapcsolatban a fokozott óvatosság indokolt.

Dokumentumok

A titkos nyomozás során számos dokumentum keletkezett. Ezek egy része a Radnóti költészetével és életmûvével foglalkozó kutatóktól (Kôszegi Ábel, Simon Lajos), Radnóti régi barátaitól (Tolnai Gábor, Sós Endre), illetve egy – a dunántúli menetelésben egyébként részt nem vett – bori túlélô írótól (Palásti László) származott.

A dossziéban szereplô dokumentumokhoz több esetben csatoltak mellékleteket. Az elsô, egyetlen lapból álló mellékletben[244] húsz, nem ábécésorrendben felsorolt kerettag neve szerepel. Feltételezhetô, hogy a felsoroltak anyagai vagy a velük készült meghallgatások anyagai szerepeltek az eredeti mellékletben, de ennek feltehetôen kizárólag ez az elsô lapja került be a dossziéba. Az elsô összefoglaló jelentés (1971) után három önálló mellékletet csatoltak.[245]Az elsô számú, háromoldalas melléklet („A bori tábor feloszlatása után a munkásszázad menetiránya”) történészi pontossággal (adatok, nevek, dátumok) összegzi a címben foglaltakat. A második számú, ötoldalas melléklet a keret (honvédok, tiszthelyettes zászlósok, tisztek) névsorát és adatait tartalmazza. A harmadik számú, kétoldalas, de hiányos[246] melléklet címe „Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora”. (Ábécésorrendbe nem rendezetten, tizenöt konkrét nevet soroltak fel.)

A második összefoglaló jelentés (1973) négy mellékletet tartalmazott: a Csoportfônökség által készített egyoldalas térképvázlatot, a Hadtörténeti Levéltárból származó két hatoldalas dokumentumot[247] és a Csoportfônökség által „az abdai gyilkosság helyszínérôl és környékérôl” készített fotókat. Az „útvonal térképvázlat” a bori menetnek Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között megtett pontos, szabad kézzel rajzolt menetvonalát ábrázolja.[248] A Hadtörténeti Levéltár pecsétjével ellátott kétszer hatoldalas dokumentum az intézményben ma is megtalálható. (A korábban részletesen leírtak szerint, a honvédelmi miniszter két rendelete és ezek mellékletei.)

Szintén a melléklet kategóriájába tartozik „Az abdai gyilkosság helyszínérôl és környékérôl” készített tizenkét darab fekete-fehér fotó.[249] A képeken a Rábca-hídnál lévô gát bejárata, a gát bejáratával szemben lévô Háromszoknya nevû vendéglô épülete, a gátôrház, a gát különbözô szakaszai, a gyilkosság helyén lévô emlékmû képei szerepel-

nek. A képek 1972-ben, illetve a Csoportfônökség 1973. november 21-i helyszíni szemléje során készülhettek.[250] (Az egyik jelentés már arról számol be, hogy „a tömegsír helyét és környékét megtekintettük és arról fényképfelvételt készítettünk”.[251]) Ennek ellentmond „A gyilkosság helyszíne az emléklapokkal” feliratú kép, amelyen a Rábca-parti gyilkosság helyén emelt emlékmû látható.[252] A képen látható második Radnóti-emlékmûvet ugyanis csak 1977 májusában emelték. A bizalmas nyomozás egész ideje alatt az elsô Radnóti-emlékmû (1966. május–1977. május) állt ezen a részen. (Az egy kôtömbbôl álló, tetején ötágú vörös csillaggal ellátott elsô Radnóti-emlékmû összetéveszthetetlen a könyvlapokat formázó, több kôlapból álló második Radnóti-emlékmûvel, amit késôbb fémkerítéssel vettek körül.[253] A dossziéban szereplô kép még e kerítés nélküli állapotról készült). A kép keletkezési dátuma legalább két – itt csak jelzett, de nem megválaszolt – súlyos kérdést vet fel. (1. Miként kerülhetett az 1977. május 19-én lezárt dosszié fényképei közé egy olyan fotó, ami legkorábban 1977 tavaszán készülhetett? 2. A Rábca partján eddig három Radnóti emlékmûvet emeltek, és kutatásaim szerint mind a három más helyen állt. Kizárólag az elsô emlékmû állt a gyilkosság tényleges helyén. Amennyiben a dossziéban szereplô képen látható második emlékmûvet tekintette a politikai rendôrség Radnóti meggyilkolási helyének, akkor ez lett az a földrajzi pont, amihez képest a helyszíni szemlét, a tanúvallomásokat stb. értelmezték. Ez pedig a gyilkosság lefolyására, körülményeire, a gyanúsítottakra vonatkozó megállapításokat teszi kevésbé megalapozottá.)

A fényképek másik csoportját az elôzô fotóktól elkülönülten három kerettag négy arcképfotója alkotja.[254] A három, gyilkossággal összefüggésbe hozott kerettag (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) fekete-fehér, idôskorú arcképfotója látható. A képek keletkezési dátuma nem szerepel a dossziéban, de bizonysora vehetô, hogy 1971. március 31. és 1973. december 4. között készültek. Jelentôsége lehet annak, hogy a gyilkossággal összefüggésbe hozott négy élô kerettag közül három személy fotója belekerült (bennmaradt?), míg a negyedik személy, Reszegi (Reszegh) István fényképe nem került (nem maradt benn) a dossziéba (dossziéban).

A dokumentumok között kell megemlíteni a dossziéban minden elôzmény nélkül (tehát nem mellékletként) elôbukkanó kilencoldalas, „Tolnai Gábor professzor elvtársnak” címzett, fejléc és iktatószám nélküli, alá nem írt levelet.[255] A levél szakszerû összefoglaló leírását adja a nyomozati eredményeknek Radnóti bori idôszakáról és kivégzésének körülményeirôl. Ugyanakkor az is látható, hogy a BM rendelkezésére álló információkat (például a gyilkosság gyanúsítottainak nevét) nem teljes körûen osztotta meg Tolnai Gáborral.[256]

A dosszié legvégén szerepelnek az adatlapok és külön a határozatok. A kitöltött formanyomtatvány lapokból álló adatlapokat az „elôzetes ellenôrzés vagy bizalmas nyomozás alá vont személyekrôl", esetünkben azokat a gyilkossággal kapcsolatba hozott személyekrôl állították ki.[257] A három nevesített személy (Kunos Sándor, Malakuczi János, Bodor Sándor) két-két adatlapját követôen két nevesítetlen adatlap következik. Ezek a többi adatlap keletkezésének idôpontjával azonos idôpontban keletkeztek,[258] ugyancsak négy gyanúsítottról szólnak, tehát feltehetôleg egy és ugyanazon személyre vonatkoznak. Tekintettel az összefoglaló jelentésben szereplô négy személyre,[259] feltételezhetô, hogy ez a gyilkossággal összefüggésbe hozott személy Reszegi (Reszegh) István. Ennek azonban ellentmond, hogy az ismeretlen személy – a róla kitöltött adatlap tanúsága szerint – elôször „részinformációt adott", azután „elsôdleges információt" szolgáltatott, majd pedig ismét „részinformációt adott", végül „operatív információt adott".[260] A dossziéban fellehetô meghallgatások tanúsága szerint azonban Reszegi (Reszegh) Istvánra nem illenek ezek a megállapítások, mivel ô nem mûködött együtt a Csoportfônökséggel, ha csak nem tette ezt a dossziéból kimaradt és éppen ezért nyomon követhetetlen meghallgatásai során. Ezt feltételezve viszont alapvetôen megváltozhat a dossziéban közöltek megalapozottsága.

A mellékletek között tárgyalt dokumentumok sorát a határozatok, pontos megnevezésük szerint „Határozatok az operatív nyilvántartásba vételrôl" zárják. Két kitöltött, 2×4 oldalas formanyomtatvány Kunos Sándorra és Malakuczi Jánosra vonatkozik. Nem ismeretes annak pontos oka, hogy ôk miért kerültek az úgynevezett kutató nyilvántartásba. Egy 1984-ben kelt szigorúan titkos belügyminiszteri parancs tizenhat pontban határozza meg azon személyek körét, akiket kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani.[261] Ezek közül három pont is lehetne a kutató nyilvántartásba helyezés szakmai-jogi alapja.[262] Azonban mindenképpen sokatmondó, hogy a „kutató" és nem az úgynevezett „alap" nyilvántartásba helyezték ôket. Ugyanis az alapnyilvántartásba helyezés tizenhét szakmai-jogi indoka közül az elsô kimondja, hogy az alapnyilvántartásba „az állam és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt hatáskörbe utalt más bûncselekmények elkövetése miatt elítélt és az ítélet hatálya alatt álló személyeket"[263] kell felvenni és tartani. Az említett két személy esetében azonban elítélés nem történt. A dosszié lezárásakor azonban nem az idézett 1984-es, hanem egy 1967-ben kelt belügyminiszteri utasítás volt hatályban.[264] Ez azonban sem az alapnyilvántartás, sem pedig a kutató nyilvántartás vonatkozásában nem szolgál semmilyen támponttal esetünkben.[265]

A gyilkossággal összefüggésbe hozott másik két személy, a két MSZMP-tag, Bodor Sándor és Reszegi (Reszegh) István nem került kutató nyilvántartásba. Az idézett belügyminiszteri parancs szerint ennek oka az, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai nem vehetôk nyilvántartásba”.[266] Ugyanezt mondta ki egy, a dosszié lezárásakor hatályban lévô 1969-es belügyminiszter-helyettesi utasítás is, ami szerint ha „a terhelô, kompromittáló adatokkal rendelkezô személy” párttag, „nem vehetô operatív nyilvántartásba”.[267]

A dossziéban szereplô dokumentumok és mellékletek mellett fontos mindannak számbavétele, hogy milyen dokumentumok és mellékletek hiányoz(hat)nak a dossziéból. A hiány három csoportba sorolható.

Az elsô csoportba a keresett, de meg nem talált dokumentumok tartoznak. Eltûntek a gyôri hitközségben Radnóti abdai exhumálása és gyôri eltemetése során keletkezett dokumentumok (az indoklás szerint azokat Radnóti Miklósné és Ortutay Gyula magukkal vitték[268]); a „Gyôri Tanács, Bíróság vagy egyéb hivatalos szervek irattáraiban” lévô anyagok[269] (nem találták meg); az Abdán és környékén állomásozó német katonai csapatok és parancsnokaik (ezeket csak hadosztály szinten és nevek nélkül nevezték meg[270]); Papp Lajos nevû abdai-gyôri tanú, aki a gyilkosság egyik potenciális adatközlôje (nem tudták azonosítani[271]); Cságoly Tibor dossziéja, amely a potenciális gyilkosok személyére tartalmazhatott utalást, és ezzel összefüggésben a Gyôr Megyei Rendôrfôkapitányság Politikai osztályán keresett anyagok;[272] a Hadtörténeti Levéltár Szegedi V. Honvéd Hadtest parancsnokság iratai közül a bori munkaszolgálatos zászlóalj iratai („az iratok nagy részét Németországba szállították, ahol megsemmisült[ek]”[273]); az abdai gyilkosság ügyében a Gyôr-Sopron megyei népügyészség 1946-ban elrendelt és a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által megindított nyomozás összegyûjtött anyagai („felkutatni nem sikerült”[274]). A nyomozók törekedtek arra, hogy „Radnóti Miklós és 21 társa exhumálásáról fotómásolatot” kapjanak, és egyben beszerezzék „a szükséges halotti anyakönyvi kivonatokat”.[275]

A dokumentumok második hiánycsoportjába azok az anyagok tartoznak, amelyrôl bár tudhatott az állambiztonsági szolgálat, de nem említették meg ôket a dossziéban, tehát valószínûleg nem is használták fel azokat. Nem említik a dossziéban Dienes (Gyenes) András irodalomtörténész nevét és Radnóti-kutatásait. A korábbi csendôr-, majd rendôrtiszt, késôbb Petôfi-kutató Dienes ugyanis az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek legelején Radnóti bori idôszakát és halálának körülményeit kutatta. Radnótiról összegyûjtött anyagával 1962-ben Balatonalmádiban lévô házába készült, hogy megírja a költô utolsó

idôszakát. Máig ismeretlen körülmények között azonban a vonaton eltûnt a dokumentumokat tartalmazó bôröndje, majd az átéltek miatt néhány nap múlva szívinfarktusban meghalt. A dossziéban szintén nem említik a bori munkaszolgálat elsô, hadtörténeti forrásokat feldolgozó, 1964-ben megjelent munkát.[276] Ez azért is meglepô, mert a szerzôt, a Hadtörténeti Levéltár tudományos munkatársát, Gazsi Józsefet a munkahelyén felkeresték, és tôle szakmai segítséget kértek.[277]

A harmadik hiánycsoportba a bizalmas nyomozás során megtalált vagy a szolgálat által készített olyan anyagok tartoznak, amelyeket nem csatoltak a dossziéhoz. A legnagyobb hiányt a munkaszolgálatosokkal és kerettagokkal készült meghallgatások anyagai és az ismeretlen nyomozati szakaszok, valamint a „felfüggesztett" nyomozati szakasz[278] alatt keletkezett anyagok alkotják. Mindezeken felül hiányzik „a keretlegényekrôl beszerzett korabeli és jelenlegi fényképeibôl"[279] készített album. A dosszié egy esetben rögzíti, hogy a gyilkosságot beismerô Bodor Sándor egyik „meghallgatásának nagy részét konspiráltan magnószalagon" rögzítették,[280] de a felvétel további sorsáról semmit nem tudunk.

Mit tartalmaz a dosszié?

A dosszié kiindulópontjai: 1. Radnóti Miklós költôt és huszonegy munkaszolgálatos társát a Rábca Abda melletti partján gyilkolták meg. 2. A huszonkét meggyilkolt személy a szerbiai Borból visszatérô zsidó munkaszolgálatos. 3. A bori csoport Szentkirályszabadjáról tartott Gyôrön át Hegyeshalom felé. Tolnai Gábor nem kérdôjelezte meg mindezt, sôt maga is ebbôl indult ki, amikor a megvizsgálandó kérdéseket 1966–1967-ben megfogalmazta. Az 1970 novemberében újrainduló bizalmas nyomozás kiindulási pontjai ugyanezek voltak, mivel az abdai „tömeggyilkosságot" és Radnóti ottani megölését „bizonyítottnak" fogadták el.[281] Ebben az esetben nem ismerjük Tolnai Gábor konkrét kérdéseit, de a titkos nyomozás hármas célja egyértelmû: az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bûncselekmény dokumentálása.[282] A bizalmas nyomozásnak tehát nem volt tárgya annak vizsgálata, hogy Radnóti Miklóst valóban Abdánál gyilkolták-e meg; hogy az exhumálás során valóban a költô földi maradványait találták-e meg; hogy a költôvel együtt meggyilkoltakat azonosítsák, és az ô személyes történetüket is feltárják; hogy Radnóti exhumálása és agnoszkálása, többszöri eltemetése során, valamint az elôkerülô úgynevezett *Bori notesz* kapcsán felmerülô bizonytalanságokra választ adjanak.

A bizalmas nyomozás eredményei

A dosszié végén található tizenhat oldalas összefoglaló jelentés (a továbbiakban: jelentés) nyolc fejezetben elemzi a nyomozati munkát. A jelentés bevezetôjében megnevezi a célt és a vizsgálat tárgyát (az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bûncselekmény dokumentálása során Radnóti Miklós bori idôszakát és az ehhez kapcsolódó halálát vizsgálja). Az elsô és második fejezetben a költô élete utolsó idôszakának (1943. május 27–1944. november 4/9.) történéseit tárja fel úgy, hogy történészi pontossággal írja le Radnóti Borba kerülésének hátterét és a Bor melletti altáborba, a *Heidenau*-táborba kerülésének körülményeit. Részletesen leírja a Borból hazainduló gyalogmenetek sorsát. Az egyik volt bori keretlegény (Szabó Barla Zoltán szakaszvezetô) vallomására alapozva a jelentés fontosnak tartja kiemelni, hogy a szerb partizánok fogságából megszökött magyar kerettagok értesítették Marányi Ede alezredest,[283] bori táborcsoportparancsnokot a felszabadított munkaszolgálatosok és kivégzett kerettagok (5-6 fô) helyzetérôl. A titkos nyomozás ezzel hozza direkt összefüggésbe, hogy Marányi Ede a német katonai parancsnoksághoz fordul kérésével, miszerint az elsô lépcsôben elindultakon torolják meg a keretlegénység kivégzését.[284] Szabó Barla Zoltán állítására támaszkodva a jelentés azt is állítja, hogy a németek erôszakkal vették át Cservenkán a bori munkaszolgálatosokat.

A megállapítások jelentôsége abban áll, hogy a Cservenkán kivégzett „több száz” bori munkaszolgálatos haláláért kizárólagos felelôsökként – az egyébként ismeretlen helyen tartózkodó – Marányi Edét és a németeket nevezi meg, miközben a dossziéból az is tudható, hogy Szabó Barla Zoltán egyike volt azoknak, akik a cservenkai mészárlásnál a munkaszolgálatosoktól elvett aranytárgyakat és ékszereket Szentkirályszabadján elkártyázták.[285] Figyelemre méltó, hogy a vizsgálat nem tért ki a magyar munkaszolgálat egyik legnagyobb, az abdai tömeggyilkosságnál nagyságrenddel több áldozatot követelô vérengzés körülményeire.[286] A jelentés nemhogy nem foglalkozik, de még csak említést sem tesz a késôbb az abdai gyilkosságot elkövetô csoport parancsnokaként megnevezett Tálas András hadapród ôrmesternek a cservenkai téglagyárban való jelenlétérôl és a mészárlásban való közremûködésérôl. A dosszié arra sem tér ki, hogy maga Radnóti Miklós milyen módon (idôpontok, körülmények) tartózkodott Cservenkán, és mikor, melyik csoporttal hagyta el a téglagyárat. Nem találunk arra vonatkozó megállapítást sem, hogy a Zomborban vonatra szálló kerettagok milyen útvonalon kerültek Szentkirályszabadjára, ahol azután ismét átvették a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Ennek történeti

és „személyi" jelentôsége abban áll, hogy a keretlegények Zomborból Kiskunhalason keresztül érkeztek Szentkirályszabadjára, miközben Juhász Pál fôhadnagy irányításával jelen voltak és részt is vettek a kiskunhalasi zsidó munkaszolgálatosok mintegy kétszáz áldozatot követelô kivégzésében.[287] A késôbb a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útvonalon Radnóti menetét kísérô parancsnokhelyettes, Juhász Pál fôhadnagy személye és egy újabb fontos vérengzés dokumentálása szintén hiányzik a dossziéból. A jelentés harmadik fejezete nem foglalkozik a Szentkirályszabadján töltött idôszakkal, csak leszögezi, hogy itt a boriakból hat új századot állítottak fel, századonként két-két tisztet és 17-17 keretlegényt vezényeltek hozzájuk; hogy a hat századot egy menetoszlopban, de századonként külön-külön, Pataki Ferenc fôhadnagy és Juhász Pál fôhadnagy vezetésével 1944. október 30-án reggel indították el; hogy a menetnek elôírt menetvonalban november 6-án kellett Mosonmagyaróvárra érkeznie. A jelentés eddig tehát röviden, vitatható pontossággal, de tárgyszerûen, Radnóti személyének érintése nélkül, az abdai gyilkosság potenciális elkövetôi köre által elkövetett bûncselekményekben (tömegmészárlásokban) való felelôsség vizsgálata nélkül foglalkozik a bori munkaszolgálattal és a Bor–Szentkirályszabadja közötti történésekkel. A jelentés ezen részei tehát tartalmaznak lényeges részinformációkat, de ezek csak a dossziéban fellelhetô egyéb anyagokkal, az egymásnak gyakran ellentmondó meghallgatásokkal együtt jelentenek fontos adalékot a témában.

A jelentés harmadik fejezete fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a bori menet Szentkirályszabadjáról 1944. október 30-án indult. Különösen lényeges megállapításokat tesz a jelentés, amikor összesen kilenc napban határozza meg a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom között útvonal megtételének idejét, és pontosan leírja az út állomásait, valamint az éjszakai szállások helyeit.[288] Ennek során azt állapította meg, hogy a menet november 4-én haladt át Abdán, és hogy a bori munkaszolgálatosokat november 8-án adták át Hegyeshalomnál a német katonai hatóságnak. A jelentés nem akar azzal érdemben foglalkozni, hogy lett volna második menetoszlop is[289] (hangsúlyozottan hat századból álló, de egy menetoszlopról szól).

A jelentés negyedik fejezete a Szentkirályszabadja és Ménfôcsanak közötti menetállapotokat írja le. Elsôdlegesen azt részletezi, hogy a munkaszolgálatosok milyen nehézségeken, nélkülözéseken, veréseken mentek keresztül, s hogy a járásképtelen munkaszolgálatosokat a környezô községekben rekvirált lovas kocsikon szállították. A ménfôcsanaki éjszaka után, november 4-én reggel „dr. Bárdos József munkaszolgálatos orvos javaslatára és Pataki Ferenc fôhadnagy engedélye alapján"

ezekre az ott rekvirált lovas kocsikra rakták fel „Radnóti Miklós költôt, továbbá a menetnél lévô többi járóképtelenné vált beteg társát”.[290] (A jelentésben ekkor, a hetedik oldalon említik meg elôször Radnóti nevét.)

Radnóti Miklós „tanúi” és Tálas András gyanúsított

A jelentés ötödik fejezete szólaltatja meg Radnóti Miklós „tanúit”, „Radnóti Miklós költônek az elsô lépcsôbe történt beosztását, a jelölt útvonalon való menetelését és legyengülését, valamint Gyôr elôtt a lovas kocsira történt feltételét”[291] bizonyító személyeket. Hét személytôl hét idézetet közölnek.[292] Amennyiben összerakjuk a titkos nyomozás által megnevezett hét koronatanú állításait, a mozaikokból összeálló kép azt mutatja, hogy egyetlenegy tanú sincs, aki az egész eseménysornak a tanúja lett volna. Tehát senki nem látta vagy tudta az egész történetet. A hét megszólaló koronatanú állításában alig van átfedés. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy a tanúk meghallgatásáról készült feljegyzés(ek) nem szerepel(nek) a dossziéban. Az általuk mondottaknak csak kivonatos formáját ismerhetjük, ami a koronatanúk esetében mindenképpen hiányérzetet kelt.

A jelentés negyedik fejezete taglalja a gyilkosság elôzményeit és a gyilkossággal gyanúsíthatók körét. A jelentés leírja, hogy a bori menetet kísérô lovas kocsikon lévô beteg munkaszolgálatosokat a honvédelmi miniszter parancsa ellenére sem tudták leadni a gyôri állomásparancsnokságon vagy valamelyik kórházban. „A két lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kísérésével, valamint leadásukkal TÁLAS ANDRÁS hadapród ôrmesterrel együtt 5 magyar keretlegény volt megbízva.”[293] Az itt elôször megnevezett és csupa nagybetûvel írt Tálas András és a neki alárendelt négyfôs magyar keret, vagyis a késôbb a jelentésben nevesített, gyilkossággal megvádolt csoport (a továbbiakban: ötfôs csoport) létezése mellett három tanút említ a jelentés. Lévai Szilveszter szakaszvezetô, Malakuczi János honvéd és Bodor Sándor tizedes, volt bori keretlegények a tôlük származó szó szerinti idézetekben egybehangzóan állítják, hogy Gyôr környékén történt, hogy egy vagy két lovas kocsira beteg munkaszolgálatosokat tettek fel azért, hogy ôket „a legközelebbi magyar katonai parancsnokságon”, „Gyôrben” „valahol” leadják.[294] Mindhárman név szerint megemlítik Tálas András hadapród ôrmestert, aki lemaradt a lovas kocsikkal. Ketten azt állítják, hogy Tálas volt a lemaradó csoportnak a parancsnoka, egy tanú „több”, Tálasnak beosztott, egy tanú pedig öt beosztott keretlegényrôl tesz említést. Összességében azt állapíthatjuk meg tehát,

hogy két tanú állítja, hogy Tálas volt a lemaradó csoport parancsnoka, egy tanú állítja, hogy öten voltak a Tálasnak beosztott keretlegények, továbbá két tanú szól a két lovas kocsis és egy tanú az egy lovas kocsis verzió mellett.

A részletes beismerô vallomást tevô Bodor Sándortól és a gyilkosságban való részvételt következetesen tagadó Malakuczi Jánostól származott a legtöbb adat. Azonban kizárólag Bodor Sándor leírása alapján ismerjük a gyilkosság részleteit, és egyedül tôle tudjuk, hogy Tálas nemcsak parancsnoka volt a lemaradó csoportnak, de a kivégzést is ô rendelte el, s hogy abban részt is vett. Tehát Radnóti szekérre kerülésének a koronatanúk által megkonstruáltatott történetéhez hasonló helyzet állt itt is elô: a történet egésznek látszik, de egyetlenegy tanú állítására épül. Ettôl természetesen Bodor állításai igazak lehetnek, de a minden kétséget kizáró megalapozottságot meg kell kérdôjeleznünk. A jelentésben foglaltak további megkérdôjelezését teszi szükségessé az a tény, hogy Tálas András és parancsnokát, a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom közötti bori menet parancsnokhelyettesét, Juhász Pált 1947-ben kivégezték.[295] A bûnök terhe rájuk kockázat nélkül áthárítható, felelôsségrevonásuk pedig lehetetlen volt. Mint korábban részletesen elemeztem, Tálas és Juhász perében nem merült fel vádként a beteg munkaszolgálatosok abdai kivégzése. Juhász népbírósági anyagában meg sem említik Radnótit vagy a Tálas által felügyelt betegszállító lovas kocsit. A menetet kísérô más kerettagok összesen mintegy ezeroldalas népbírósági anyagában sem szerepel Radnóti szekérre kerülésének, a szekéren lévôk kivégzésének története. Az is megállapítható, hogy ezen az útszakaszon léteztek a menetet kísérô betegszállító lovas kocsik.

Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Bodor Sándor

Az Abdai dosszié szerint a dunántúli útszakaszon beteg és járásképtelen Radnóti Miklós lovas kocsira kerülésének összességében tehát egyetlenegy tanúja van (Kövesdi István), csakúgy, mint annak, hogy Tálas parancsnoksága mellett a lovas kocsikon lévô beteg munkaszolgálatosokat Abdán kivégezték (Bodor Sándor). Mit tudhatunk meg e két legfontosabb koronatanúról, Kövesdi Istvánról és Bodor Sándorról?

Kövesdi István neve a dosszié végén található betûsoros névmutatóban nem szerepel. A dosszié 35. oldalán említik elôször, az elsô összefoglaló jelentés 3. számú mellékletében,[296] de látható módon a mellékletbôl egy oldal hiányzik.[297] A meglévô oldalon arról számoltak be, hogy az állambiztonsági szolgálat tizenöt volt munkaszolgálatossal

beszélt, de az ügyben két személyen kívül mások „érdemi vallomást nem tettek”.[298] Egy 1972-ben kelt jelentésben már az „értékelhetô adatokat” közlô öt volt bori munkaszolgálatos személy között említik Kövesdi Istvánt,[299] de továbbra sem közölnek semmilyen tôle származó információt. Tolnai Gábor könyvében ugyanakkor sokszor idéz egy „Radnótinál tíz évvel fiatalabb K. I.-t, aki az egyetlen élô, közvetlen tanúja a költô ez utáni öt és fél hónapjának, a bevonulástól az Abda elôtt körülbelül harminc kilométernyire lévô Gyôrszentmárton határáig, amikor huszonegy agyongyötört, járásra is képtelen társával parasztszekerekre rakták és elindították a tarkólövés és a tömegsír színhelye felé”.[300] Ôt Bárdos József orvos mutatta be a költônek még a Borba menô úton, és a *Heidenau*-táborban Radnóti fölött volt az ágya – írta róla ugyanitt Tolnai. K. I. tehát Tolnainál is a legfontosabb vagy a legfontosabb adatközlôk egyike, akire tanulmányában összesen negyvenhárom alkalommal hivatkozik úgy, hogy egyszer sem fedi fel kilétét, és az adatközlésre vonatkozó információkat sem közli. Kôszegi Ábel kutatási naplójában említést tesz Kövesdi Istvánról, de az egyoldalas bejegyzés nem tartalmaz információt a dunántúli útszakaszra vonatkozóan.[301] Kôszegi Ábel személyes közlése szerint Kövesdi István az „egyik elsô” és „valóban jó” tanú volt, akit Tolnai Gábor gyakran megkeresett.[302]

Bodor Sándor az adatlapjának lezárásakor (1975)[303] hatvankilenc éves nyugdíjas cipész szakmunkás, budapesti lakos volt.[304] A dossziéban felelhetô dokumentumokban sûrûn elôfordul a neve: számos volt keretlegény nevezi ôt meg, mint a menetet kísérô keretlegényt. A tartalékos tizedes Bodort a háború után nem vonták felelôsségre, nem került népbíróság elé, pedig 1943-tól Bor egyik hírhedt altáborában (*Vorarlberg*) volt keretlegény (parancsnoka Juhász Pál volt), és jelen volt a cservenkai, továbbá a kiskunhalasi mészárlásnál,[305] valamint a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útszakaszon. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, késôbb az MSZMP-be, sôt a jubileumi emlékérem tulajdonosa lett.[306] Fontos körülmény, hogy Bodor a meghallgatása idején már „súlyos agyzsugor megbetegedésben” szenvedett.[307] Az általa elmondottakkal kapcsolatban éppen ezért fogalmaz a dosszié tartalmáról jogi véleményt adó Vizsgálati Osztály (BM III/1.) jelentése úgy, hogy „bár Bodor vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes”.[308] A jelentés ugyanitt úgy folytatódik, hogy a Bodor által „terhelô adatokkal megjelölt személyek a bûncselekmény elkövetését, abban való közremûködésüket tagadják. Bodor vallomásán kívül más személyi bizonyíték a háborús bûncselekménynek az általa megnevezett személyek részérôl

történt elkövetésére vonatkozóan nem áll rendelkezésre."[309] A Vizsgálati Osztály tehát nem kérdôjelezi meg az Összefoglaló jelentésben részletesen leírtakat (Radnóti lovas kocsira kerülése, abdai kivégzése és a kivégzés körülményei), kizárólag a gyilkosság elkövetésével megvádolt személyek kilététét tartja aggályosnak.

Az abdai gyilkosok ötfős csoportja

A jelentés hatodik fejezete „a gyilkosságot elkövetô, illetve gyilkosként felmerült személyekkel kapcsolatban"[310] címet viseli. A bonyolult cím a gyilkossággal megvádolt ötfôs csoport tagjaira vonatkozó információkat összegzi. Bodor Sándor közlése szerint az abdai gyilkossággal meggyanúsított ötfôs csoport tagjai Tálason és Bodoron kívül Reszegi (Reszegh) István, Kunos Sándor és Malakuczi János voltak.

Bodor Sándor földije, a „négy középiskolát végzett", tiszavasvári Reszegi (Reszegh) István, volt tartalékos tizedes vagy szakaszvezetô szintén 1943-ban került Borba. Jelen volt a cservenkai mészárlásnál, és elismerte, hogy a Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon a menet kísérôje volt. 1945-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, majd a két párt egyesülése után tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), késôbb pedig az MSZMP-nek. Reszegirôl az öt feltételezett gyilkos közül a legkevesebb információ tudható meg a dossziéból, és ezt a hiányt a korábban említett népbírósági akták sem pótolják. A dosszié betûsoros névmutatójából kihagyott Reszeginek nincs adatlapja, és – párttagsága miatt – operatív kutatói nyilvántartásba sem került. Nevét a dosszié egészében tussal áthúzták, de személye a BM hibájából mindvégig jól azonosítható. „Anonimizálásának"[311] indoka ismeretlen. Bodor Sándornak a jelentés fogalmazása szerint „nem egyértelmû állítása szerint Reszegi (Reszegh) István is részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában".[312] Ezzel szemben „Reszegi István a meghallgatásai alkalmával ezt tagadta, csak annyit ismert el, hogy a dunántúli útszakaszon egy vagy két esetben Bodor Sándorral együtt részt vett a lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kíséretében".[313]

A gyilkosság elkövetésével összefüggésbe hozott másik két, nem párttag és a dossziéban névvel is szereplô keretlegényrôl (Kunos Sándor, Malakuczi János) sokkal több tudható meg. Kunos Sándor hat elemit végzett budapesti rendôr volt 1945 elôtt. Borban tartalékos ôrvezetôként szolgált. Két meghallgatásának anyaga ismert a dossziéból, miközben egyértelmû, hogy esetében további meghallgatásra is sor került.[314] Meghallgatása során „összevissza hazudozott és gyakran ellentmon-

dásokba keveredett".[315] Bodor „határozottan" állította, hogy „Kunos Sándor is tevékenyen részt vett a Radnóti és társainak meggyilkolásában",[316] viszont Kunos nemcsak végig tagadta ezt, de még azt az állítását is visszavonta, hogy a dunántúli útszakaszon jelen lett volna. A dosszié és a népbírósági anyagok alapján azonban biztosra vehetô, hogy Kunos az elsô lépcsôben tért vissza Magyarországra és jelen volt a cservenkai és kiskunhalasi mészárlásnál. Hírhedten kegyetlen keretlegény volt, de tetteiért sosem vonták felelôsségre.

A négy gimnáziumot végzett Malakuczi János társaival együtt 1943-ban került Borba. Ô volt a *Vorarlberg*-tábor egyik írnoka. Szintén az elsô lépcsôben jött haza Cservenka és Kiskunhalas érintésével, és Bodor állítása szerint részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában. Kizárólag a dunántúli menetben való részvételét ismerte el, és állította, hogy „a lovas kocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kíséretével megbízott keretlegények parancsnoka Tálas András hadapród ôrmester volt", s ezek a lovas kocsik „Gyôr környékén lemaradtak a menettôl".[317] A szintén hírhedt keretlegényként ismert Malakuczit 1945 után nem vonták felelôsségre.

Mind az öt feltételezett gyilkos azonos táborban szolgált Borban, parancsnokuk egyaránt Juhász Pál és Pataki Ferenc fôhadnagyok voltak, akárcsak a dunántúli útszakaszon. Tényként fogadható el, hogy jelen voltak a dunántúli útszakaszon, s a munkaszolgálatosokkal szemben kegyetlenül viselkedtek. A beteg munkaszolgálatosokat vivô lovas kocsiról Tálas kivételével mind a négyen tudtak, de csak Reszegi és Bodor ismerte el, hogy ôk is a kísérôk közé tartoztak. Az abdai kivégzésben való részvételt kizárólag Bodor ismerte el, és a többiekre is kizárólag ô vallott, miközben ellene senki más nem vallott. Tálast kivégezték, a többieket viszont soha semmiért nem vonták felelôsségre. A meghallgatások idején (1975) a négy élô keretlegény közül csak Malakuczi volt egészséges. Bodor és Reszegi az MSZMP tagjai voltak, és nevüket az állambiztonság megpróbálta kitörölni a dossziéból.

Nevesített és „anonim" kerettagok, illetve párttagok

Rajtuk kívül a nyomozók mások nevét is megpróbálták eltüntetni, elsôsorban az MSZMP-tagok közül. A hét párttag keretlegény közül négy fônél tapasztalható ez a jelenség. Bodor és Reszegi mellett Egeressy Károly és Huszár József tartozik ide, míg a további három párttag nevét nem törölték. Ugyanakkor az egyik nem MSZMP-tag, Resnyeki (Rezsneki) Mihály nevét is áthúzták a dossziéban.

Az egyszer meghallgatott Egeressy Károly és Huszár József szakaszvezetôk 1943-ban kerültek Borba, s az elsô lépcsôben, Cservenka és Kiskunhalas érintésével érkeztek Szentkirályszabadjára, és onnan a menet elején vagy közepén haladva értek Mosonmagyaróvárra. Mindketten tanúskodnak a rekvirált, beteg munkaszolgálatosokat szállító lovas kocsikról, de munkaszolgálatosok megverésérôl, megölésérôl, Tálasról, Radnótiról, Abdáról említést sem tesznek. Egeressy közli, hogy a lemaradó, betegszállító lovas kocsik az Abda utáni faluba, Öttevénybe nem érkeztek meg, s hogy Huszár legjobb barátja Borban Kunos Sándor volt. Huszár a koronatanúja annak, hogy a mindent tagadó Kunos a menettel tartott. A meghallgatásukról írt négy-, illetve háromoldalas jelentés[318] informatív és bôséges. Kettôjükre nem vallott senki, ôk maguk pedig úgy nyilatkoztak, hogy ártatlanságukhoz nem fért kétség. Úgy gondolom, azért próbálták olvashatatlanná tenni a nevüket a dossziéban, mert a dunántúli menet dicstelen kíséretéhez tartoztak, és utóbb az MSZMP tagjai lettek.

Resnyeki (Rezsneki) Mihály honvéd az egyetlen nem párttag, akinek nevét törölni igyekeztek a hatóságok a dossziéból. Különös, hogy az egyetlen meghallgatásáról készült jelentésbe nevét egy ismeretlen személy késôbb mégis két helyen beírta.[319] Resnyekit a Budapesti Népbíróság 1947-ben életfogytig tartó kényszermunkára ítélte, de 1957-ben egyéni kegyelemben részesült.[320] A nyomozók tôle származó új adatként értékelték, hogy Resnyeki más dunántúli menetútvonalat jelölt meg, és két csoportban vonuló munkaszolgálatosról tett említést (mindkét állítása igaznak bizonyult). Resnyeki önmagáról azt állította, hogy nem a Radnótit is soraiban tudó menet kísérésében vett részt.[321] A dosszié dokumentumai alapján nem látom okát, miért próbálták törölni a nevét.

Az abdai kivégzés leírása

A jelentésnek szintén a negyedik fejezete tartalmazza a gyilkosság elkövetésének részleteit. „Tolnai Gábor és Kôszegi Ábel által beszerzett adatok szerint – amit Bodor Sándor is megerôsít – Gyôrben számos helyen megkísérelték a beteg munkaszolgálatosok leadását, de túlzsúfoltságra hivatkozva egyik helyen sem vették át [ôket]. Bodor állítja, hogy az egyik helyen egy magyar honvéd hdgy. azzal utasította el, »… nincs hely, vigyék ôket máshová«. Egy másik helyen egy magyar zászlós azt mondta, »…mit vacakoltok velük, vigyétek egy félreesô helyre és lôjétek ôket agyon«. Bodor elmondása szerint mivel Gyôrben nem vették át a beteg munkaszolgálatosokat, ezért tanakodtak, majd vitat-

koztak, hogy mit tegyenek. Végsôsorban Tálas mint parancsnok a kivégzésük mellett döntött."[322] Ezt követôen megkezdôdött a kivégzés elôkészítése. Errôl a jelentés szó szerint idézi Bodor vallomását: „Azért ástuk mi és még Tálas is a sírgödröt, mert a legyengült állapotban lévô munkaszolgálatosok ezt nem bírták, mi viszont siettünk, hogy minél hamarabb végezzünk. A gödör, melyet ástunk, kb. 250×250 cm széles és kb. 150 cm mély lehetett. A kiásott gödörbe leküldtük a járni tudó munkaszolgálatosokat, hogy a gödör alján a földet igazgassák el és taposssák le. Amikor ez megtörtént, Tálas pisztollyal, a keretlegények pedig puskával tüzet nyitottak rájuk. Ezt követôen a járóképtelen munkaszolgálatosokat egyenként kísértük vagy vittük a gödörhöz, ahol agyon lettek lôve. Ekkor kb. 20 munkaszolgálatost gyilkoltunk meg, majd a gödröt betemettük."[323]

A jelentés ezt követôen már nem idézi szó szerint Bodort, hanem összefoglalja a kivégzés után történteket: „…a keretlegények felrakták a lovas kocsikra a kivégzettek pokrócait, egyéb használhatóbb személyi tárgyaikat és visszavitték Hujber Kálmánéknak a szerszámokat, majd a »Háromszoknya« vendéglôhöz hajtottak, ahol Devecseri Jenônek is visszaadták a tôle kért ásót. Rövid ottlétük alatt az egyik keretlegény jóízûen lekvárt evett."[324] A lovas kocsik Mosonmagyaróvár irányába mentek tovább, de Bodor nem tudta megmondani, hogy mikor és hol érték utol az addig elôttük haladó menetet. Arra viszont „határozottan" emlékezett, hogy „amikor utolérték ôket, az ott lévô munkaszolgálatosoknak odaadták a kivégzettek pokrócait, egyéb tárgyait, akik azokon majdnem összeverekedtek".[325]

A bizalmas nyomozás lezárása

A jelentés hetedik fejezete tíz, „a gyilkosság további tisztázását és a gyilkosok tevékenységének kellô dokumentálását gátló körülményt" sorol fel (adathiányok, források hiányai, adatközlôk hiánya). Ezt követi a hat sorból álló utolsó, nyolcadik fejezet, amely a további teendôkre vonatkozó javaslattételt tartalmazza. Ebben az áll, hogy „tekintettel arra, hogy az összes lehetôségünket kihasználtuk és a gyilkosság további tisztázására operatív szakban nincs lehetôség, javaslom a keletkezett anyagokat a BM III/1. osztályának jogi véleményezésre megküldeni, majd a kapott jogi véleménytôl függôen teszünk újabb konkrét javaslatot az ügyjelzésben".[326] A megkeresett III/1., azaz a Vizsgálati Osztály két jogi véleményt írt. Az elsôt az összefoglaló jelentést követô egy hónapon belül elkészítette, míg a másodikat további egy hónap elteltével.[327] Az elsô jogi véleményt nem csatolták a dossziéhoz, így errôl a má-

sodik jogi véleménybôl annyit tudhatunk meg, hogy azt felülbírálták. A második jogi vélemény azt közölte, hogy „elôzô jogi véleményünkben Bodor Sándor feltáró jellegû beismerô vallomására alapítottuk nevezett, valamint Reszegi (Reszegh) István, Malakuczi János és Kunos Sándor terhére a háborús bûncselekmény elkövetésének alapos gyanúját. Bár Bodor vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes. Nevezett ugyanis súlyos agyzsugor megbetegedésben szenved. Az általa terhelô adatokkal megjelölt személyek a bûncselekmény elkövetését, abban való közremûködésüket tagadják. Bodor vallomásán kívül más személyi bizonyíték a háborús bûncselekménynek az általa megnevezett személyek részérôl történt elkövetésre vonatkozóan nem áll rendelkezésre. Ilyen körülmények között szükségesnek mutatkozik a bûncselekmény elkövetésének alapos gyanúját megnyugtatóan megalapozó – a Koordinációs Bizottság részérôl az eljárás megindítása melletti állásfoglalás kialakítását lehetôvé tevô – bizonyítékok beszerzése."[328]

Valószínû tehát, hogy a Vizsgálati Osztály az elsô jogi véleményben az említettek terhére a háborús bûncselekmények elkövetésének alapos gyanúját megalapozottnak találta. Ismeretlen okból ez az álláspont megváltozott, és ahhoz, hogy a Koordinációs Bizottság döntsön a gyanúsítottak elleni eljárásról, újabb bizonyítékok beszerzését indítványozta. A Vizsgálati Osztály konkrétan javasolta, hogy mind a négy gyanúsítottat ismételten hallgassák meg, s „az újbóli meghallgatások eredményétôl függôen nyílik lehetôség a háborús bûncselekmény elkövetésével felmerült személyek terhére az alapos gyanú fennforgásának megállapítása". A jogi véleményben foglalt javaslatok végrehajtásáról azonban ismételten nincs dokumentum. Nem tudjuk, hogy a gyanúsítottak ismételt meghallgatására végül sor került-e, és ha igen, akkor mi volt annak az eredménye. A második jogi vélemény megszületése után két hónappal megszületett az „»Abdai gyilkosok« fedônevû háborús ügy lezárására [vonatkozó] javaslat".[329] A javaslat a gyanúsítottak személyére koncentrál, és megállapítja, hogy „Bodor Sándor és az általa felvetett személyek mint keretlegények 1943-ban és 1944-ben Borban teljesítettek szolgálatot, és valamennyien részt vettek a munkaszolgálatosoknak Hegyeshalomba történô kísérésében. Nevezettek tevékenységére utaló egyéb adatokat – annak ellenére, hogy minden rendelkezésre álló lehetôséget felhasználtunk – bizonyítani nem tudtunk."[330] A javaslat külön kitér a két MSZMP-tag, Bodor és Reszegi helyzetére. Míg Reszegi esetében „a felmerült adatokról" az illetékes pártbizottság elsô titkárát nem tájékoztatták, addig Bodor esetében „a személyével kapcsolatosan felmerült adatokról az MSZMP XIII. ker. pártbizott-

ság elsô tikárát 1973. június 12-én szóban tájékoztattuk, azzal, hogy ügyének teljes kivizsgálása után megállapításainkat írásban közöljük”.[331] Ugyanitt késôbb azt rögzítették, hogy a Bodorral és Reszegivel kapcsolatos megállapításokról szükséges „a BM Titkárságán keresztül, átiratban tájékoztatni az illetékes pártbizottságok elsô titkárát. Egyben kérni, hogy nevezettek párttagságával kapcsolatos állásfoglalásukat írásban közöljük szervünkkel. Ezt követôn a kapott vélemény alapján kell dönteni a nyilvántartásba vételüket illetôen.”[332] A pártbizottságoktól a kért vélemény idôközben beérkezhetett, mivel Molnár Lajos rendôr ôrnagy tizenkilenc hónappal késôbb[333] kézi bejegyzéssel egészítette ki a gépelt szöveget, miszerint Kunos Sándort és Malakuczi Jánost kutató nyilvántartásba kell venni.[334]

Bodor ügyében 1973-ban Rácz Pál fôcsoportfônök, belügyminiszter-helyettes engedélyezte a gyanúsított párttag „bizalmas nyomozás alá vonását”, és ô döntött arról, hogy még a bizalmas nyomozás idején tájékoztassák Bodor pártszervezetét.[335] Ez meg is történt, mivel az 1973 májusában kelt javaslat végén kézírással azt jegyezték be, hogy „A XIII. ker. PB elsô titkárát – Kovács Károly et.-at 1973. június 12-én a fentiek szerint Szigetvári et. tájékoztatta.”[336] Egyértelmû azonban, hogy az ügyben még magasabb fórumok is tájékozottak voltak. Benkei András a titkos nyomozás egész idôszaka alatt a belügyminiszteri posztot töltötte be (1963–1980), és ezzel egyidejûleg az MSZMP Központi Bizottsága tagja is volt (1959–1988). Benkei hivatalból tagja volt a Koordinációs Bizottságnak, amelynek tehát döntenie kellett a dossziéban meggyanúsítottak sorsáról. Ez a testület „egy titokban tevékenykedô, de nagyhatalmú grémium” volt (1957–1988), amelynek feladata volt „a pártvezetés, valamint az igazságügyi és bûnüldözô szervek közötti koordináció”, és funkciója az volt, hogy a felsorolt szervek vezetôi „a felmerült vitás kérdéseket maguk között megtárgyalják”, illetve, hogy a bûnüldözô munkával kapcsolatban „az MSZMP vezetô szervei vagy a Kormány elé terjesszen” javaslatokat.[337]

Nem tudható, hogy Aczél György, aki 1967-tôl a kulturális élet legfôbb irányítója és 1970-tôl a Politikai Bizottság tagja volt, tudott-e a titkos nyomozásról. Megtörténhetett-e, hogy egy ilyen jelentôségû és hosszan tartó nyomozásról éppen Aczél ne értesült volna? Volt-e befolyása az ügy kimenetelére vagy a Koordinációs Bizottság esetleges álláspontjának kialakítására?[338] Feltételezésekbe bocsátkozhatnánk csak, miközben tudjuk, hogy Aczél jól ismerte Radnótit és feleségét, a költô ifjúkori barátja volt, és tanárának tekintette ôt. A költô és Aczél baráti kapcsolatát mutatja, hogy 1944 júliusában Aczél megkeresztelkedett és keresztapjának Radnótit választotta. (A keresztelés idôpontjában

a költô ugyan már Borban volt munkaszolgálatos, tehát személyesen nem lehetett jelen, de a keresztlevélen Radnóti neve szerepel.[339])

A Nyílt Társadalom Archívum (OSA) jóvoltából az interneten olvasható a Koordinációs Bizottság eddig fellelt terjedelmes iratállománya. A koordinációs értekezletek anyagainak (1968–1988) áttanulmányozása után elmondható, hogy 1965-ben „megállapodás történt, hogy a jövôben a nyílt nyomozások megindítása elôtt a háborús és népellenes bûntetteket a koordinációs értekezletek elé kell terjeszteni".[340] Valóban számos esetben kerültek ide ilyen elôterjesztések, és ezekben az értekezlet állást is foglalt. Ezen ügyek között azonban jelenlegi ismereteink alapján az abdai gyilkosság ügye nem szerepelt. Lehetséges, hogy a még lappangó iratállományban késôbb fellelhetô lesz, ugyanakkor látni kell, hogy a koordinációs értekezletek elé sokkal kidolgozottabb és jogi értelemben megalapozottabb anyagok kerültek annál, mint ami ebben a dossziéban található. Nem tudjuk tehát, hogy a dosszié ügyében a Koordinációs Bizottság felfelé (MSZMP vezetôi szervei és a Kormány) vagy lefelé (BM és BM III/III.) megfogalmazott-e bármit is. Véleményem szerint azonban a második jogi jelentésben foglalt ismételt meghallgatásokat sem hajtották végre, vagy azok nem hoztak érdemi elôrelépést, így nem volt lehetséges jogilag megalapozott elôterjesztés a Koordinációs Bizottság felé. Ha ez így van, akkor viszont a BM legfelsôbb szintjén hozhattak döntést az ügy lezárásáról.

Az ügy lezárására vonatkozó javaslat és a jogi jelentések tanúsága szerint az ügy legvégsô szakaszában a BM számára kizárólag a gyanúsítottak személye, a terhükre megállapítható bûncselekmény elkövetése, a felelôsségre vonhatóságuk és párttagságuk kezelése volt a fô kérdés. A bizalmas nyomozásnak és lezárásának tehát volt egy titkosszolgálati, egy politikai és egy jogi szintje. A nyomozás szigorúan titkosan, operatív módon folyt a BM III/III. Csoportfônökség szabályai szerint, a párttaggyanúsítottak vonatkozásában miniszterhelyettesi szinten hoztak szakmai–politikai döntéseket. Jogi szinten egy rövid életû vádemelési javaslatot egy végleges vádemelést elutasító javaslat követett. Errôl viszont már a BM felett álló, politikai–szakmai szempontokat egyesítô testület dönthetett. Nem tudjuk megítélni, hogy végül a politikai vagy a szakmai (jogi) szempontok kerültek-e túlsúlyba, és melyik szempont dominanciája alapján zárták le végül is vádemelés nélkül a dossziét.

A gyanúsítottak jogi minősítése[341]

A mellékletek felsorolásánál már részletesen szóltunk a dosszié végén található Adatlapokról. Egyedül ezek adhatnak választ arra a kérdésre,

hogy a gyanúsítottak cselekménye végül milyen jogi minôsítést kapott. Az adatlapokon nevesített személyek (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) és az eredetileg sem nevesített gyanúsított (Reszegi István?) között, nem tudni, miért tettek ily módon különbséget, de biztosan nem játszott ebben szerepet az illetôk párttagsága, hiszen Bodort például nevesítették.

Az adatlapokon szereplô alapadatok teljesen megegyeznek,[342] tehát eredetileg mind a négyen az abdai gyilkosság elkövetésének gyanúsítottjai voltak. Mind a négyük esetében az áll a „parancsnoki döntés" rovatban, hogy „megszüntetés". Ez utóbbi döntés alapjaként azt rögzítették, hogy „büntethetôséget kizáró ok forog fenn". A döntéshozók tehát az abdai gyilkossággal gyanúsítottakat végül nem vádolták meg háborús bûntettel, ami soha el nem évülô cselekmény.[343] Ehelyett egy jóval enyhébb, konkrét jogszabályi hivatkozás nélkül törvényi tényállás megvalósításával, a 'háborús kegyetlenkedés' elkövetésével vádolták ôket.

A 'háborús kegyetlenkedés' törvényi tényállása az 1975-ben hatályos Büntetô Törvénykönyv (Btk.)[344] szerint azt jelenti, hogy „aki háború idején a nemzetközi jogszabályok megsértésével a védtelen polgári lakosságot, a menekülteket, a sebesülteket, a betegeket, a fegyveres erô azon tagjait, akik a fegyvert már letették, továbbá a hadifoglyokat embertelen bánásmódban részesíti, öt évtôl tizenkét évig terjedô szabadságvesztéssel büntetendô" (Btk. 139. § [1]). Ugyanebben az esetben „a büntetés tíz évtôl tizenöt évig terjedô szabadságvesztés vagy halál, ha a bûntett halált okozott" (Btk. 139. § [2]). Nem tudjuk, hogy a minôsítô konkrétan melyik sértetti körre utalt, de minden bizonnyal „sebesültek" és/vagy „betegek" sérelmére elkövetett embertelen bánásmód megvalósítására vagy pedig a halált okozó embertelen bánásmód bûntettére gondolhatott. (Az elsô esetben az elévülési idô tizenkét év, a második esetben húsz év.[345]) Vagyis a négy gyanúsított terhére a dunántúli útszakaszon bekövetkezett, beteg és sebesült bori munkaszolgálatosokkal szembeni embertelen bánásmód és/vagy az ennek következtében bekövetkezett halálokozás bûntettét rótták fel. Az utóbbi, legsúlyosabb változatot figyelembe véve ez azt jelentette, hogy a halált okozó, befejezett bûntett elévülési ideje 1964. október végén–november elején beállt, mivel az elkövetés ideje 1944. október vége–november eleje volt. A háborús kegyetlenkedéssel megvádolt négy személy tehát a törvényes elévülési idô letelte miatt 1975-ben már valóban nem volt büntethetô.

Az abdai gyilkosság elkövetésével, az abban való bármilyen részvétellel tehát a négy személy egyikét sem gyanúsították meg. A bizal-

mas nyomozás során ugyanakkor nem vizsgálták a menet során mutatott viselkedésüket; a menetelô munkaszolgálatosok megverésére, a sebesültekkel, betegekkel való embertelen bánásmódra stb. vonatkozóan nem gyûjtöttek adatokat. A háborús kegyetlenkedés bûntette így a dossziéból még közvetett bizonyítékokkal sem volt alátámasztható. Ha a jogi jelentés az abdai gyilkossággal megvádoltak jogállását aggályosnak minôsítette, akkor az legalább annyira igaz a háborús kegyetlenkedés tényállás megvalósulására is. Amennyiben viszont a nyomozati anyagból a döntéshozóknak a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállása megállapítható volt, úgy ennél megalapozottabban lett volna megállapítható az abdai gyilkosság elkövetése, vagyis háborús bûntett megvalósítása. (Nem fér kétség ahhoz, hogy mind a négy gyanúsított ismételten vagy folytatólagosan megvalósította a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállását, viszont ennek még közvetett bizonyítása is hiányzik a dossziéból.)

Nyilvánvaló tehát, hogy egy, a valódi és mindennemû felelôsségre vonást elkerülni akaró, felsôbb szintû politikai-szakmai döntés született, amelynek ezt a jogi formáját találták ki. Jogi-szakmai argumentáció ez egy politikai–szakmai döntéshez. Jelzés az apparátusnak, a szereplôknek, hogy a bizalmas nyomozás nem volt teljesen eredménytelen; ha a gyanúsítottak az abdai gyilkossággal nem is megvádolhatók, azért követtek el bûntetteket; a megállapított bûntetteknek vannak megtalált elkövetôi; a politika és a büntetôjog meg is büntethetné ôket, de felelôsségrevonásukra már nem kerülhet sor. Mindennek azonban már semmi köze Radnóti Miklóshoz vagy az abdai kivégzéshez! A belügyi apparátusnak és a politikai döntéshozóknak a tisztázatlan vagy tisztázhatatlan bûnügy, a felemás jogi helyzet végleges lezárására irányuló formális megnyilvánulása ez.

A kreált törvényi tényállás meghatározása után a Büntetô Törvénykönyv logikája szerint kizárólag „a büntethetôséget megszüntetô okok” közül a „büntethetôség elévülése” vagy a „cselekmény társadalomra veszélyességének megszûnése” jöhetett volna szóba (voltaképpen azonban inkább az elsô). Ezzel szemben mind a négy személy adatlapján az áll, hogy „büntethetôséget kizáró ok forog fenn” (a konkrét törvényi helyet nem nevezték meg). A két meghatározás között, vagyis „a büntethetôséget megszüntetô ok” és „a büntethetôséget kizáró ok” között csak látszólag jelentéktelen a különbség. Az utóbbi esetben ugyanis – a korabeli hatályos Btk. szerint – érdemben kizárólag két törvényi tényállás, „az elmebetegség, a gyengeelméjûség és a tudatzavar” és/vagy „a kényszer és a fenyegetés” jöhet szóba.[346]

Az elsô esetben[347] ez annyit tesz, hogy a befejezett háborús kegyetlenkedéssel megvádolt négy személy mindegyike azért nem büntethetô,

mert a bûncselekményt – mai megfogalmazásban – kóros elmeállapotban követték el. Bodor Sándor esetében a kóros elmeállapot megalapozott lenne (négy éve súlyos agysorvadásban szenvedett), de csak akkor, ha az elkövetés idején már ebben a betegségben szenvedett volna. De Bodor 1944-ben nem szenvedett kóros elmeállapotban, az utóbb bekövetkezett agysorvadás a bûncselekmény korábbi elkövetését nem teszi meg nem történtté, és nem zárja ki Bodor büntethetôségét. A szabály ilyenkor az, hogy az eljárást a terhelt felgyógyulásáig fel kell függeszteni, ha pedig az elévülési idô beálltáig nem gyógyul meg, akkor a büntethetôsége az elévülés okából szûnik meg. A többi gyanúsított esetében viszont az esetleges felelôsségrevonás idején meglévô testi bajok (tüdôbetegség, vesebetegség) nem tartoznak a kóros elmeállapot kategóriájába, így rájuk ezért nem vonatkozhatna ez a büntethetôséget kizáró ok.

A másik, esetükben szóba jöhetô, büntethetôséget kizáró ok a kényszer és fenyegetés.[348] Nem büntethetô ugyanis az, „aki a cselekményt olyan kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követte el, amely miatt képtelen volt az akaratának megfelelô magatartásra” (Btk. 23. § [1]). „Ha az elkövetôt a kényszer vagy a fenyegetés csupán korlátozta az akaratának megfelelô magatartásban, büntetését korlátlanul enyhíteni lehet” (Btk. 23. § [2]). Amennyiben a döntéshozók ebben találták meg a gyanúsítottak büntethetôségét kizáró okot, akkor ez azt jelenti, hogy kényszer és fenyegetés hatása alatt kegyetlenkedtek beteg, valamint sérült bori munkaszolgálatosokkal, és esetleg így okozták néhányuk halálát. Vagyis a négy gyanúsított keretlegény feletteseik, Marányi Ede, Pataki Ferenc, Juhász Pál és Tálas András parancsára követték el a háborús kegyetlenkedés bûntettét, és bûntettük korlátlanul volt enyhíthetô.

Nyilvánvaló, hogy jogi koherenciazavar van a terhükre megállapított tényállás és a büntethetôségüket kizáró ok megnevezése között; hogy a cselekmény elkövetésekor egyikük sem szenvedett – jogi és egészségügyi szempontból – kóros elmeállapotban (az esetleges ittas állapot nem számít ennek); háborús kegyetlenkedés esetében nem lehet megalapozottan hivatkozni a kényszerre és fenyegetettségre; befejezett háborús kegyetlenkedés esetében nem mentesít a felelôsségrevonás alól a „parancsra tettem” elve; az utóbbi esetben a már nem élô vagy ismeretlen helyen tartózkodó parancsnokokra való hivatkozás a felelôsség minden terhét leveszi az elkövetôk válláról. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogi megnevezéseket a parancsnoki döntést követô formális, jogilag megalapozatlan, a problémát látszólag feloldó megoldásnak kell tekinteni. Jogi formába öltöztetett színjáték ez, aminek már nemcsak

semmi köze Radnótihoz és az Abdán meggyilkolt társaihoz, a menetben történtekhez, de szakmai-jogi szempontból méltatlan lezárása egy hosszú és nehéz nyomozati munkának, és szégyenteljes megközelítése a bori munkaszolgálatos menetben történteknek.

[1] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 123. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6–823.

[2] A dokumentumokban fellelhetô legmagasabb rendfokozatot tüntettem fel.

[3] SZERZÔ NÉLKÜL 1945b.

[4] Vajdasági Levéltár, Újvidék (Archiv Vojvodine, Novi Sad). A dokumentum nem hozzáférhetô.

[5] Pál József valószínûleg azonos Pal Joskával. Neve szerepel a jugoszláviai háborús bûnösök listáját tartalmazó alábbi könyvben: Miodrag ZECEVIĆ, M. D.–POPOVIĆ, J. P. 1999. 429. Pál Joska (2284) neve mellett ez áll: Madarski Zlocinac, Komandant logora u tahpusti. F.BR.: 9040. DOS.BR.: Elaborat „logori" ak za Bačku i Baranju. [Magyar bûnözô, a tahpusztai tábor parancsnoka. Jelentés a bácskai és baranyai táborokról. 9040-es számú dosszié.] –„Tahpuszta" nevû tábor azonban tudomásom szerint nem létezett!

[6] NAGY GY. 1996. 92. és 116.

[7] Az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerôre emelt 81/1945. ME rendelet (Nbr.) és az 1440/1945. ME rendelet (Nbnov.). A Nbr. és Nbnov. meghatározta a háborús bûnös (Nbr. 11. § 5., Nbr. 13. § 2.) és népellenes bûntettben bûnös (Nbr. 15. § 2., Nbnov. 11. § a és b), esetünkben alkalmazott fogalmát, illetve törvényi tényállását, valamint a kiszabható büntetés mértékét.

[8] Dadasev József és Homolya János vádlottak dossziéja. (Mindketten bori keretlegények.) BFL XXV. 2.b 3008/1945. (Nem lelhetô fel.)

[9] Kotroczó (Kotrocó) Ignác dossziészáma: ÁBTL V-44839. (Nem lelhetô fel.); BFL XXV.1.a 2670/1949. (Nem lelhetô fel.)

[10] ÁBTL 3.1.9. V-91346. (Összesen: 13 oldal.) Nyomozati anyagának dossziészáma: 8295/1945.

[11] Krause Gusztáv szerepel Vajna Géza és tsa. dossziéban. ÁBTL 3.1.9. V-102533. (Krause Gusztávra vonatkozó lapok száma: 8.); *lásd* még: BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. Rezsneky Mihály honvéd perében.

[12] BFL XXV 2.b 7136/1947. Dr. Nagy József (Összesen: 24 oldal.).

[13] Kovács Ferenc 1952-ben és 1958-ban hatósági közeg elleni erôszak bûntettét követte el Budapesten. (Kilenc hónap börtönbüntetésre, majd pedig 400 Ft pénzbüntetésre ítélték.) Dokumentációja nem

lelhetô fel. Horváth József teljes népbírósági aktája fellelhetô. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. (Összesen: 114 oldal.)

[14] Frey Jánost és Pál József zászlóst is ebbe a kategóriába sorolva.

[15] BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb.; ÁBTL 3.1.9. V-102524. (Összesen: 92 oldal.)

[16] Tusori (Tussori) József ôrvezetô. BFL VII.5.e 18188/1949., BFL XXV.1.a 4133/1948. Nb. (A kettô összesen: 72 oldal.); ÁBTL 3.1.9. V-49859. Tusori József ifj. (Összesen: 9 oldal.) ÁBTL 3.1.9. V-36951 Tusori Józef és tsai. cím alatt (Sisák Györggyel együtt) (Összesen: 50 oldal.).

[17] ÁBTL 3.1.9. V-16460. Dékány Antal (András) ôrvezetô. (Összesen: 25 oldal.); CsML (Szeged) XXV.8. 604/1949. Nb., 605/1949. Nb. 657/1949. Nb.

[18] Apáthy (Apáthi) Imre tizedes. BFL XXV.1.a 1051/1945, BFL VII.5.e 7327/1950. (Összesen: 286 oldal.) Aktája Bánhegyi Gézára vonatkozó dokumentumokat is tartalmaz, mert ügyüket összevonták.

[19] Immigrant Ships Transcribers Guild SS Skaugum. Arrival Port: Fremantle-Australia. Arrival Date: 14. July 1950. Apáthy Imre (regisztrációs száma: 3210201), felesége, valamint három gyermeke a lista 24–28 számú jelölése alatt található: http://www.immigrantships.net/v5/1900v5/skaugum19500714_01.html – utolsó letöltés: 2011. 06. 21.

[20] ÁBTL 3.1.5. O-16476. Dékány Antal: 107–108., Horváth József (1914): 61–63. Kovács Ferenc: 53–55. és 245–248., Rezsneky Mihály: 50–52., Tusori József: 94–97.

[21] SZERZÔ NÉLKÜL 1947a. 2.

[22] F. F. 1947. 1. Az elvileg független lap valójában szociáldemokrata kötôdésû volt.

[23] SZERZÔ NÉLKÜL 1947b. 3.

[24] A Radnóti-gyilkosság bizonyítottsága vagy megalapozatlansága egyaránt fontos hír lett volna, különösen akkor, ha az ezzel kapcsolatos népharag nyilvánosságot kap.

[25] SZERZÔ NÉLKÜL 1947c. 5. A bori keretlegény itt Sisák György tartalékos tizedes. A lap több nagyságrenddel téved a Sisák által kivégzett emberek számát illetôen.

[26] Például: 1. A keretlegények megverték ugyan a költôt, de nem halt meg, és a szekérre tett félholt Radnótit Abdánál lôtték tarkón. 2. A verésbe belehalt Radnótit szekérre teszik, és a többi, menet közben agyonvert munkaszolgálatossal együtt viszik a menet után.

[27] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–296. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[28] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 255–264. Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Az állambiztonsági szolgálat alá nem írt levele Tolnai Gábornak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz.: nincs.

[29] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 260–261. Tolnai Gábor professzor elvtársnak.

[30] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285–286. Jelentés. Budapest, 1975. 09. 16. Nytsz.: 34-236/75.

[31] A vándorgyûlés második napján hangzott el Tolnai Gábor elôadása, *Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról* címmel.

[32] MARAFKÓ L. 1984. 7.; NEMES GY. 1984. 16.

[33] TOLNAI G. 1985a.

[34] TOLNAI G. 1985b.

[35] HULESCH E. 1997.

[36] HULESCH E. 1997. 120. Itt kell megjegyezni, hogy Hulesch köteteinek számozásába zavaró hiba csúszott. Hulesch két cím alatt, összesen öt kötetet jelentetett meg. A *Stációk* cím alatt egy kötetet jelentetett meg (HULESCH E. 1989), és a következô, *Tarkólövés* cím alatt megjelent köteteit folytatólagosan számozta. Tehát a *Stációk* címû kötetének nem volt második, míg a *Tarkólövés* címû kötetének nem volt elsô kiadása.

[37] HULESCH E. 1997. 123. Hulesch a Tálas pénzbehajtásával és aranygyûrû-vásároltatásával kapcsolatos mondatához hozzátett és elvett lényeges információkat. Továbbá közlésével ellentétben Tálas 1946. 04. 09-én nem tett vallomást. A Hulesch által rosszul idézett vallomást Tálas 1945. 08. 21-én tette. Hibásan közli azt is, hogy 1947. 02. 24. és 02. 27. között „több tárgyalást napoltak el". Ezzel szemben a valóság az, hogy a két idôpont között egy tárgyalást sem napoltak el.

[38] HULESCH E. 2000. 107. Hulesch önkényesen illesztette a mondatba, hogy Radnóti megverése „Szentkirályszabadjáról jövet" történt, és önkényesen hagyta el a mondatból, hogy a költôt Tálas András, azaz a „vádlott szeme láttára ütötték-verték". Ennek kifejtését *lásd* késôbb.

[39] HULESCH E. 1997. 121.

[40] Rákoskeresztúri új köztemetô 298. parcella, 22. sor, 18. sírhely. A sírhely közvetlenül a hungaristák által Szálasi Ferenc sírjaként tisztelt, Lukács Ferenc feliratú sír mellett található.

[41] A táblacsere alkalmával neve lekerült a márványtábláról (2008. 06. 05.), és késôbb sírjáról eltávolították a nemzeti címert (2009. 12.).

[42] CSAPODY T. 2007. 2–3.

[43] CSAPODY T. 2009b. 2–3.

[44] CSAPODY T. 2009f. 9.

[45] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. (Összesen: 297+2 oldal); ÁBTL 3.1.9. V-101681. (Összesen: 142 oldal.)

[46] Tálas András büntetôlapján szereplô személyleírása: „arca hosszúkás, haja barna, szeme kék, bajusza borotvált". Büntetôlap. Kiállításának helye és dátuma ismeretlen. ÁBTL 3.1.9. V-101681. 120. Nytsz.: 4/6811/947.

[47] A 108/84. tábori munkásszázad Zombor–Bácsszentiván helyiségben állomásozott.

[48] Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János.

[49] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 41. Tanúvallomás. Budapest, 1946. 08. 30. Nytsz.: 15372/6-1946.

[50] Radius Filmszínház, ma Thália Színház a Nagymezô utca 22–24. szám alatt.

[51] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 43. Tanúvallomás. Budapest, 1946. 09. 10. Nytsz.: 15372/1946.

[52] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 91. Jelentés. Budapest, 1946. 09. 20. Nytsz.: 15372/1946.

[53] PALÁSTI L. 1945a. 3.

[54] A vádirat száma: Nü. 9468/1945. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 151–152.

[55] Feltételezni lehet csupán, hogy a Kommunista Párthoz és a Politikai Államrendôrséghez megérkezett beadványok miatt állt le az ügy.

[56] A akta a Budapesti Államrendôrség Politikai Rendészeti Osztályánál volt 1946. 07. 23. és 1946. 11. vége, 12. eleje között.

[57] A dátumokkal kapcsolatban azt tudjuk csak megállapítani, hogy a tanács elnöke 1946. 06. 24-ig biztosan dr. Kajcsa Andor, míg 1946. 10. 21-tôl már biztosan dr. Kassovitz Arthúr (IX. sz. tanács) volt.

[58] Dr. Pálosi Béla (IV. sz.) tanácsa hozta meg az ítéletet. A Pálosi-tanács ítélkezett többek között Jány Gusztáv vezérezredes felett, amikor is Pálosi a vádlott halálbüntetése ellen szavazott. Pálosi a Tálas-per idején párton kívüli bíró volt, és 1947 végén lépett be a Szociáldemokrata pártba. MAJOR Á. 1988. 157.

[59] Az abdai exhumálás 1946. 06. 19–20-án történt, míg Radnóti Miklós budapesti temetésére 1946. 08. 14-én került sor.

[60] Mint ahogyan az idézett lapok is tudósítottak róla, az 1947. 02. 08-ra kitûzött tárgyalást a feldühödött tömeg miatt nem tudták megtartani. A következô tárgyalást a tanácsvezetô bíró hivatalos elfoglaltsága miatt halasztották el. Az indoklás szerint a vezetô bírónak részt kellett vennie a Kúria teljes ülésén, így az 1947. 02. 15-re kitûzött tárgyalást elhalasztották.

[61] A kegyelmi kérvényt elutasító ítélet. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 157.

[62] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 159–160. Jegyzôkönyv. Tálas András temetésére 1947. 03. 01-jén került sor.

[63] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 265. Kézzel írt feljegyzés. Budapest, 1947. 06. 28. Nytsz.: Nb. III. 826/1947/2.

[64] Elutasítva: Budapest, 1947. 11. 08., illetve Budapest, 1948. 05. 20. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 167. Nytsz.: NOT I.2910/1947/26. sz., illetve uo. 169. Nytsz.: Nb.III.826/1947/8. sz.

[65] A dunántúli menetben Jehova Tanúk és a nazarénusok nem vettek részt. Egyedül Papp Lajos nazarénus vett abban részt elôfogatosként, vagyis a tiszteket szállító egyik lovas kocsi hajtójaként. Ô nem adott írásos nyilatkozatot és a tárgyaláson sem volt ott. A szombatisták (reformadventisták) Belgrád elôtt megszöktek. A Jehova Tanúkat és a nazarénusokat Szentkirályszabadjáról késôbb vitték Szombathelyre, ahol teljes létszámban felszabadultak. CSAPODY T. 2009d. 30–31.

[66] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 38. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.

[67] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 123. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 02. 24. Nytsz.: Nb. IV.

[68] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 133–134. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[69] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 140–141. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 02. 24. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945–22.

[70] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 71. Erdôs Gyula tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 12. Nytsz.: 618/1946. Szinte szó szerint ugyanez szerepel: uo. 15. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 9468/46.

[71] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 131. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[72] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 16. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 9468/46. Ugyanezt mondta el tanúkihallgatása során: uo. 21. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 10. Nytsz.: 628/1946. 85. és 85/a.

[73] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 132–133. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[74] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 92–93. Tanúkihallgatási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 22. Nytsz.: 619/1946. Kardos Józsefet megidézték a tárgyalásra, de azon nem jelent meg.

[75] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.

[76] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 129. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[77] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 56. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 12. 26. Nytsz.: 15372/6/1945. Krámmer Miklóst a tárgyalásra megidézték, de nem jelent meg.

[78] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 65. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 07. Nytsz.: 619/1945. Katz Gyulát a népbíróság nem idézte meg.

[79] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 128. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[80] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 145. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 02. 27. Nytsz.: Nb. IV. 3281/1945-23.

[81] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 122. Dr. Kádár László. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 02. 24.

[82] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 89. Szóbel Aurél. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: 628/1946.; uo. 38. Dr. Kádár László. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.

[83] Dr. Erdôs Lajos a Pozsonyi út 14. alatt, míg Radnóti Miklós a Pozsonyi út 1. szám alatt lakott.

[84] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 118–119. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[85] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 49. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 12. 18. Nytsz.: 15372/1945.

[86] 1945. évi VIII. tc.-kel törvényerôre emelt Nbr. 11. § 5. pont.

[87] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 153. Ítélet. Nb. IV.3281/1945./23.

[88] Uo. 155.

[89] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 104–106. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 08. 21. Nytsz.: 15372/1945.; uo. 108–110. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 08. 30. Nytsz.: 15372/1945.

[90] ÁBTL 3.1.9. V-101681. 105. Tálas András visszakérése. Budapest, 1946. 12. 02. Nytsz.: 8040/946.; ÁBTL 3.1.9. V-101681. 104. Tálas András visszakísérése. Budapest, 1946. 12. 04. Nytsz.: 619/3/1946.

[91] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 113–115. Gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 619/1946.

[92] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 116–117. Tárgyalási jegyzôkönyv.

[93] BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 12–16. Jelentés. Budapest, 1946. 11. 30. Nytsz.: 619/1946.

[94] „Sürgôsen lépjen érintkezésbe a kat. pol. G-6-os nyomozójával, aki súlyosan terhelô adatokat ad Tálasra. Ezek az adatok feldolgozandók és leadandók. [1946.] X. 7. Dr. Molnár". ÁBTL 3.1.9. V-101681. 128. Az aktának kizárólag a fedôlapja maradt fenn. Ezen kézírásos feljegyzésekbôl látható, hogy ez az oldal a Népügyészségi csoporthoz került aktához tartozott, amelyet csak nagy késéssel adtak visszsza a népbíróságnak. Az is egyértelmû, hogy az oldal, illetve az akta Tálas Gyûjtôfogházból való nyolc napos kihozatala idején készült. Az oldalnak nincs neve és iktatási száma.

[95] A lezárás elôtti dosszié tartalma ismeretlen.
[96] A nyomozás kezdetének idôpontja: 1953. 05. 14. A nyomozás befejezésének idôpontja: 1953. 06. 02.
[97] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 142. Zárólap. Budapest, 1970. 07. 30. Nytsz.: nincs.
[98] GERENCSÉR M. 2009. 139–160.; SZAKÁLY S. 2010. 11.
[99] OSZK Kézirattár. 325. f. (Számozatlan doboz.) Ortutay külön gyûjtötte a Radnóti Miklósról szóló újságcikkeket.
[100] A felülvizsgálati indítványt valamikor 1994 elején adták be, de a pontos dátum nem ismert.
[101] A Legfelsôbb Bíróság kiegészítési kérelme. Nytsz.: ismeretlen. Budapest, 1994. 03. 24.
[102] Tállas Anna levele dr. Pálinkás Györgynek, a Legfelsôbb Bíróság bírói tanács elnökének. Budapest, 1994. 04. 05.
[103] A Magyar Köztársaság Legfelsôbb Bíróságának végzése. Bfv. IV. 92/1994/4. sz. Budapest, 1994. 05. 02.
[104] Személyiségvédelmi okokból nem közlöm Tállas Anna unokájának nevét. Telefoninterjú. 2007. 07. 11.
[105] Tálas András nôtlen és gyermektelen volt.
[106] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb.
[107] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 76. Juhász Pál. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.
[108] A szerbiai Žagubica (Zsagubica) mellett egy Wintergrün nevû, valamint még szintén szerb területen egy ismeretlen nevû bori munkaszolgálatost ölt meg géppisztolyával.
[109] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 128–131. Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.
[110] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 86. Asztalos Ferenc. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 11. 26. Nytsz.: 1946. Nü. 13283.; Uo. 92. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz. Nb. I. 4949/1945/5.; Uo. 179. Asztalos Ferenc levele a Népbíróságnak. Budapest, 1947. 03. 12. Nytsz.: nincs.
[111] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 79. Asztalos Ferenc. Jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs.
[112] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 128–131. Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. (Háborús bûntett: Nbr. 11. § 5. pont.) Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5. Az ítéletet ugyanezen a napon hajtották végre és mindkettôjüket ugyanazon a napon temették el (1947. 03. 24.) a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában (Juhász Pál: 22. sor, 25. sírhely; Asztalos Ferenc: 22. sor 27. sírhely). Nevük szerepelt „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáb-

lán 1990 és 2008. 06. 05. között. Sírjukon nemzeti szimbólumokat helyeztek el 1990 és 2009 decembere között.

[113] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 56. Tálas András tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs.

[114] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 201. Budapesti Népbíróság I. sz. tanácsának. Budapest, 1947. 02. 11. Nytsz.: 3281/45.

[115] A Juhász–Asztalos perenyag szinte hiánytalan és teljesebb, mint Tálas peranyaga.

[116] Róna László neve szerepel az összesítésben, de tanúvallomása az anyagban nem lelhetô fel. Ô lenne a 37. bori zsidó munkaszolgálatos tanúságtevô.

[117] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 65. Somogyi (Sielberberg) Imre tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 16. Nytsz.: nincs.

[118] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 81. Somogyi (Sielberberg) Imre tárgyalási tanúvallomása. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.

[119] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 71. Fülöp Imre tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 09. Nytsz.: nincs.

[120] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 73. Deutsch István tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1946. 10. 11. Nytsz.: nincs.

[121] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 116. Ekker László tanúvallomása. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.

[122] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 107–108. Wellesz Béla tanúvallomása. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/6.

[123] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. 132. Ítélet. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5.

[124] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 33–34. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. 2. sz. melléklet.

[125] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 75. Jelentés. Budapest, 1972. 04. 28. Nytsz.: 3/6-401.; uo. 127. Jelentés. Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.

[126] A HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly adatbázisában található Pataki Ferenc (1908) fôhadnagy Szverdlovszkban halt meg 1945. 09. 25-én. Utóbbi Pataki Ferenc viszont 1908-ban és nem 1913-ban született. http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=M&id=159551 – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.

[127] A bori keretlegények között két Horváth József nevû személy volt, és mindkettôjüket háborús bûncselekmény elkövetéséért vonták felelôsségre. A malomsoki és Budapesten elítélt Horváth József tar-

talékos tizedes (rabszáma: 465–517) nem azonos a soproni és Szombathelyen elítélt Horváth József (ÁBTL 3.1.9. V-97916) tartalékos ôrmesterrel (rabszáma: 732–087). A BFL-ban ôrzött dossziéban (BFL XXV1.a 3642/1947. Nb.) a két Horváth József anyaga keveredik és az ÁBTL-ben ôrzött *Abdai gyilkosok* dossziéban is mindketten szerepelnek.

[128] KÔSZEGI Á. 1972. 64.

[129] A háborús bûncselekmények elkövetéséért kivégzett bori keretlegény, Szokolits (Szokolics) Ferenc honvéd Gyôrben született. Ô azonban 1944. 11. 02. és 1944. 11. 06. között a M. kir. szombathelyi 3. sz. honvéd helyôrségi kórház betege volt.

[130] A Gyôr-Moson-Sopron és Veszprém megye határán lévô község neve 1950-tôl Malomsok.

[131] MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXIX. évf. Budapest, 1947. 11. 26. 12 óra 20 perc. 9. kiadás. 468. http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.

[132] Juhász Pál és Asztalos Ferenc bori keretlegények aktájához csatolva (BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb.). Saját aktaszáma: Nb. 3642/1947. (Összesen: 42 oldal.)

[133] Horváth József ún. „F” dossziés személy volt.

[134] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. Különbözô személyek anyagai. (Összesen: 79 oldal.)

[135] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 53–59. Horváth József tanúkihallgatási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[136] Horváth Miklós. Személyes közlés. Budaörs, 2010. 09. 18.

[137] Horváth Miklós személyes találkozásunk során mondta el mindezt. A lelkész visszaemlékezésében is írt Horváth Józsefrôl. HORVÁTH M. 2009., számozatlan oldal.

[138] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 4. Horváth József ítélete. Budapest, 1948. 02. 07. Nytsz.: Nb. IV. 3642/1947/10. sz.

[139] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 61–62. Jelentés. Budapest, 1947. 11. 29. Nytsz.: 104.903/1947. AVO Nü.

[140] Müller Miklós Szentkirályszabadjáról 1944. 10. 30-án a M. kir. szombathelyi 3. sz. honvéd helyôrségi kórházba került. Nem rögzítették, hogy milyen kórjelzéssel került ide és meddig volt ott. *Lásd* korábban.

[141] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 8. Nemes Sándor tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.

[142] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 14–15. László Pál tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25. Nytsz.: nincs.; Uo. 24. Engel György tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 25.

Nytsz.: nincs.; Uo. 49. Faludi István tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.

[143] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 28. Kárpáti József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903/1947.

[144] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 52. Márkus Ferenc tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[145] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 33. Guttman Sándor tanúvallomási jegyzôkönyve. Budapest, 1947. 11. 27. Nytsz.: 104.903/1947.

[146] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 19–20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 26. Nytsz.: 104.903/1947.

[147] ÁBTL 3.1.5. O-164776. 67–70. Homolya János meghallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1972. 04. 14. Nytsz.: 3/6–372.

[148] A jelentésben nyilván tévesen az szerepel, hogy 1945-ben lépett be az MSZMP-be. Nyilván a Magyar Kommunista Pártba (MKP-ba) lépett be.

[149] ÁBTL 3.1.5. O-164776. 70. Homolya János meghallgatásáról készült jegyzôkönyv.

[150] ÁBTL 3.1.5. O-164776. 92. Erdôs Gyula meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1972. 06. 21. Nytsz.: 3/6–551.

[151] ÁBTL 3.1.5. O-164776. 136. Tóth Ferenc meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1973. 03. 23. Nytsz: 3/6–135/73.

[152] ÁBTL 3.1.5. O-164776. 51. Rezsneky Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.

[153] Részletesen *lásd* CSAPODY T. 2008a. 6.

[154] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 53–59. Horváth József tanúvallomása. Budapest, 1947. 11. 28. Nytsz.: 104.903/1947.

[155] MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXX. évf. Budapest, 1948. 01. 28. 17 óra 05 perc. 17. kiadás. 518. http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.

[156] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 4. Ítélet. Budapest, 1948. 02. 07. Nytsz.: Nb. IV. 3642/1947/10. sz.

[157] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 16. Igazságügyminiszter elvtársnak. Malomsok, 1957. 02. 21. Nytsz.: M–H–27/1957.

[158] MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), XXX. évf. Budapest, 1948. 02. 07. 13 óra 04 perc. 10. kiadás. 140. http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1 – utolsó letöltés: 2011. 06. 02.

[159] ÁBTL 3.1.9. V-144.390./B. 74. Jelentés. (A gyôri ÁVO jelentése.) Budapest, 1948. 01. 27. Nytsz.: nincs.

[160] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 5–7. Budapest, 1948. 05. 04. Nytsz.: NOT. III. 367/14. 1948.
[161] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 24. Igazolás. Malomsok, 1959. 09. 20. Nytsz.: nincs.
[162] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 16. Igazságügyminiszter elvtársnak.
[163] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 8–9. Budapest Fôvárosi Bíróság Jegyzôkönyve. Budapest, 1959. 07. 27. Nytsz.: nincs.
[164] A jogerôs ítéletben kimondott vagyonelkobzás elmaradásával kapcsolatban nem maradt fenn adat.
[165] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 18–19. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnökének. Malomsok, 1959. 09. 20. Nytsz.: IV/2135/959/3.
[166] BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb., 3642/1947. Nb. 66. Váci Országos Börtön levele a Fôvárosi Bíróságnak. Vác, 1960. 04. 08. Nytsz.: 489/1960. Horváth József 1960. 04. 01-jén szabadult.
[167] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 61–63. Jelentés Horváth József meghallgatásáról. Budapest, 1971. 11. 08. Nytsz.: 3/6-1218.
[168] Horváth József halotti anyakönyvi kivonata. Veszprém–Marcaltô, 1986. 10. 24. Nytsz.: 23/1986.
[169] Kovács Jenôné Horváth Anna személyes közlése. Malomsok, 2010. 07. 10.
[170] A temetôben sírjukat megtaláltam. Malomsok, 2010. 07. 10.
[171] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. V-88786. (80 oldal.)
[172] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 34. Katz József gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 05. 02. Nytsz.: 590/1945.
[173] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 42. Katz József a népbíróság tárgyalásán tett vallomása. Jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826/1945–5. sz.
[174] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 41–42. Katz József a népbíróság tárgyalásán tett vallomása. Jegyzôkönyv.
[175] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 30. Grósz Dezsô feljelentésérôl készült jegyzôkönyv. Nytsz.: 203-9243/1945. Monor, 1945. 05. 03.
[176] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 22. Dr. Zoltán László tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 30. Nytsz.: 590/1945.
[177] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 43. Dr. Zoltán László tanúvallomása a népbírósági tárgyaláson. Jegyzôkönyv.
[178] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 22. Dr. Zoltán László tanúvallomása.
[179] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 48. Vádirat. Budapest, 1945. 05. 19. Nytsz.: 1945 Nü. 1624/2. sz.

[180] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 50–51. Ítélet. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz. A tanács tagjai a pártok és szakszervezet áldal delegált népbírókból álltak.

[181] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 79–80. Tanácskozási jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz.

[182] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 77–78. Kegyelmi tanácskozás jegyzôkönyve. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945/5. sz. Nem ismeretes, hogy a tanácsvezetô bíró hogyan szavazott.

[183] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 64. A budapesti büntetô törvényszéki fogház fôorvosa. Budapest, 1945. 07. 20. Nytsz.: nincs.

[184] BFL XXV.1.a 826/1945. Nb. 52–53. Jegyzôkönyv. Budapest, 1945. 07. 21. Nytsz.: Nb. XIII. 826./1945.

[185] ÁBTL 2.1. X./29/1. A Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában eltemetett személyek névsora.

[186] Az interneten fellelhetô azonosíthatatlan és megbízhatatlan források szerint a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcella 2. sor 10. sírhelyén nyugszik.

[187] Sisák (Sisak) György (Ifj. Sisák György) aktái két helyen lelhetôk fel. BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. (Összesen: 93 oldal.) Az ÁBTL-ben található anyaga Tusori József és tsa. anyagban vegyesen található. ÁBTL 3.1.9. V-36951. (Összesen: 50 oldal.)

[188] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 5. Feljelentés. Szeged, 1947. 03. 12. Nytsz.: nincs.

[189] Sisák György 1943 júliusában került Borba, ahol elôször a *Berlin*-táborban szolgált. A második transzport megérkezése után, 1944 májusában került *a Heidenau*-altáborba.

[190] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 9. Szántó Elemér tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 17. Nytsz.: nincs.

[191] Helyesen: Marányi Ede alezredes, a bori táborcsoport parancsnoka.

[192] Velisz Tibor tanúvallomása. Szeged, 1947. 03. 31. Nytsz.: nincs. 16–17.

[193] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 11. Tanúvallomási jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 04. 12. Nytsz.: nincs.

[194] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 31. Jegyzôkönyv Práger Antal tanúvallomásáról. Budapest, 1947. 03. 11. Nytsz.: nincs.

[195] Bodor István nevû keretlegényrôl nincs tudomásunk. Nyilván Bodor Sándorról van szó.

[196] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 1. Feljegyzés. Szeged, 1947. 03. 28. Nytsz.: nincs.

[197] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Sisák György tanúvallomása. Budapest, 1947. 04. 22. A Katonapolitikai Osztály átszervezése miatt Berkesi András a szegedi kirendeltségrôl átkerült Budapestre.

[198] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 46. Sisák György cím nélküli tanúvallomása.
[199] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 35. Jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 04. 30. Nytsz.: 1947. Nü. 2573. sz.
[200] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 37. Jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb. VI. 1991/1947/3.
[201] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 59–60. Cím nélküli levél. Csanádpatona, 1947. 04. 05. Nytsz.: nincs.
[202] Továbbá a Szakszervezeti Tanács képviselôje.
[203] A tanúvallomásokban két Weisz nevû munkaszolgálatos szerepel. Sas (Schichtanz) Miklós tanúvallomása szerint a Cservenka elôtt megölt munkaszolgálatos Weisz Lajos volt. ÁBTL 3.1.9. V-36951. 17. Budapest, 1947. 04. 17. Nytsz.: nincs. Wellesz Béla tanúvallomása szerint Sisák Cservenka elôtt Weisz Ferencet „súlyosan bántalmazta". Uo. 33. Budapest, 1947. 04. 11. Nytsz.: nincs.
[204] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 49–50. Ítélet. Nytsz.: Nb. VI. 1991./1947/3.
[205] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 62–65. Ifj. Sisák György újrafelvétel iránti kérvénye.
[206] BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 55–56. Végzés. Budapest, 1947. 08. 02. Nytsz.: Nb.XVII. 2443/10947/2. sz.
[207] MTI–MOL MOT 1947. 07. 31. XXIX. évf. 14 óra 10 perc (12. kiadás), 14. óra 15. perc (13. kiadás) és 17.00 óra (16. kiadás) 562. 563. 566. http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx – utolsó letöltés: 2011. 06. 03.
[208] A Koháry utca mai neve Nagy Ignác utca. A halál 1947. 07. 31-én 16.00 órakor állt be. BFL XXV.1.a 2443/1947. Nb. 51–52. Ítéletvégrehajtásról készült jegyzôkönyv. Budapest, 1947. 07. 31. Nytsz.: Nb. VI. 1991/1947/4. sz.
[209] 298. parcella, 09. sor, 22. sírhely.
[210] ÁBTL 3.1.9. V-36951. 49. Büntetôlap (48674). Budapest, 1948. 03. 10.
[211] HULESCH E. 2000. 54.
[212] KÔSZEGI Á. 1972. 64.
[213] Fényképének létezésérôl tudunk, de az nem lelhetô fel.
[214] Népbírósági aktáján Rezsneki Mihály, az állambiztonsági szolgálat dossziéjában Reszneki Mihály név alatt szerepel, de nevét más formában is írták (Resznyeki, Rezsnyeky, Resnyeki, Rezsenyeki stb.). Magam az eredeti dokumentumokon fellelhetô saját kezû aláírása nyomán használom a Rezsneky Mihály alakban leírt nevét.
[215] BFL XXV.1.a 1427/1945. V-102524. Rezsneki (Rezsneky) Mihály népbírósági aktája. Nb. XVI. 1427/1945.

[216] 3.1.5. O-16476. 49–52.
[217] Rezsneky Mihály 1945. 05. 22-tôl volt elôzetes letartóztatásban.
[218] BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. (Összesen: 92 oldal.)
[219] ÁBTL 3.1.9. V-102524. 4. Rezsneki Mihály gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzôkönyv. (Nevét fekete tussal kihúzták, majd kézzel ismét olvashatóvá tették.) Budapest, 1945. 05. 30. Nytsz.: 7295/1945.
[220] BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. 39. Tárgyalási jegyzôkönyv. Budapest, 1946. 09. 27. Nytsz.: Nb. XVI. 1427/1945/16. sz.
[221] BFL XXV.1.a 1427/1945. Nb. 59–61. Ítélet. Budapest, 1946. 12. 23. Nytsz.: Nb. XVI. 1427/1945. 23. sz.
[222] ÁBTL 3.1.9. V-102524. 45. Vác, 1956. 07. 06. Nytsz.: nincs.
[223] ÁBTL 3.1.9. V-102524. 46. Értesítés. Vác, 1956. 07. 23. Törzslapszám: 465–D–589.
[224] ÁBTL 3.1.9. V-102524. 53. Jelentés. Budapest, 1964. 04. 17. Nytsz.: 236–218/64.
[225] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 51–52. Rezsneky Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6–1016.
[226] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 48. Jelentés. Budapest, 1971. 08. 25. Nytsz.: 3/6-962.
[227] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.
[228] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 265. Jelentés. Budapest, 1974. 12. 14. Nytsz.: 3-6/ 799/74.
[229] ÁBTL 3.1.5. O-16476.
[230] Az ÁBTL 3.1.5. O-16476. szám alatt nyilvántartott dosszié a BM III/III.3-b. nyilvántartásában 332 lapoldalt tartalmazott (végleges lapszámozás). A lapoldalszámokat feltehetôen egy kéztôl és egy idôben származóan, erôsen fogó tollal írták fel folyamatosan a lapok jobb felsô sarkára. A lapok nagy részén, ugyancsak a lapok jobb felsô sarkában feltehetôen szintén egy kéztôl és egy idôben, de vélhetôen másik kéztôl és mindenképpen korábban keletkezett lapszámok is olvashatók (régi lapszámozás). Ezek a lapszámok halványabban fogó tollal íródtak, és utóbb a vastagon fogó tollal áthúzva rögzítették ôket. A dosszié legelején lévô dokumentumokat összesen háromszor-négyszer átszámozták. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a dossziéban ugyan a tartalomjegyzék teljes összhangban van a valós tartalommal, de ez egy gondos válogatás eredménye. Ezt az is alátámasztja, hogy a válogatást végzô személy egy alkalommal eltéveszti a lapszámozást: felcserél két, idôrendben egymást követô dokumentumot. Megállapítható tehát, hogy az eredeti vizsgálati anyagban, a

dossziéban fellehetônél jóval, becslésem szerint 50–100 lapoldalnyi anyaggal több szerepelt.

231 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 5–6. Nytsz.: nincs.

232 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 304–307. Nytsz.: 3/6–907/75.

233 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 354. Nytsz.: nincs.

234 *Lásd* az irodalomjegyzékben.

235 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 22. Nytsz.: nincs.

236 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 288–289. Nytsz.: nincs.

237 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 289. Nytsz.: nincs.

238 Németi József rendôr vezérôrnagy, belügyminiszter-helyettes (1964–1970) rövid levelet és egy kétoldalas jelentést küldött Tolnai Gábornak. *Lásd* Belügyminisztérium Központi Irattára (a továbbiakban: BM KI), Miniszterhelyettesi és Szerveik Iratai 1967. 833/67. 2-303. sz. Radnóti Miklós költô meggyilkolásának körülményeirôl információszerzés. Másolatát *lásd* Open Society Archives, HU OSA 357-2-1. http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-69.pdf. A Tolnai Gábornak mellékelt jelentés teljesen megegyezik a dossziéban szereplôvel; vö.: ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9–10.

239 Jelentés a háborús bûnügyek feldolgozásának helyzetérôl. Budapest, 1968. 03. 22. Nytsz. 916-82/68. ÁBTL 1. 11. 3. Fjz. 484/3.

240 A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 010. számú utasítása. Budapest, 1968. 05. 09. *Lásd* HU OSA 357-2-1. http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-42.pdf

241 Uo. 1. pont.

242 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.

243 Száll Antal tartalékos hadnaggyal, a *Heidenau*-tábor parancsnokával kapcsolatban „Kôszegi Ábel elmondására" történik hivatkozás. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 40. Jelentés, Budapest, 1971. 06. 17. Nytsz: 3/6-724. Egy másik Jelentés (uo. 128., Budapest, 1972. 10. 24.; Nytsz.: 3/6-823.) elôírja, hogy Kôszegi Ábellel beszélgetést kell folytatni „annak tisztázása érdekében, hogy Radnótival kapcsolatos kutató munkája során kikkel folytatott beszélgetéseket". A Belügyminisztérium nyomozóinak megkeresését Kôszegi Ábel személyesen megerôsítette (Budapest, 2007. 12. 11.).

244 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 18.

245 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 27–29. (1. sz. melléklet); 31–34. (2. sz. melléklet); 35. (3. sz. melléklet).

246 A dosszié összeállítója utólag azonosítható módon egy oldalt, a korábbi számozás szerinti 44. oldalt kihagyta.

[247] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 224., 226–231., 232–237. (Térképvázlat; 950./M.42.-1944. sz. dokumentum; 975/M.42.-1944. sz. dokumentum.)

[248] Ezen már a véglegesnek tekintett, a korábbi kutatásokat módosító útvonal szerepel.

[249] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 227/13–24. sz. fotók. Nem ismeretes, hogy miért kezdôdik a fotók számozása a 13-as számmal. Feltételezem, hogy a Szentkirályszabadja és Abda közötti útvonalon 1972. október 24. után készült felvételek hiányoznak. Ekkor kelt az a jelentés, amely elrendelte ezen fotók elkészítését. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 128.

[250] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 220–223. Jelentés, Budapest, 1973. 12. 10. Nytsz.: 3/6-638/73.

[251] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.

[252] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 227/21. sz. kép.

[253] Szabó Zsolt abdai polgármester levele Ferencz Gyôzô docensnek. Elektronikus levél, Abda, 2009. 07. 21.

[254] A dosszié tartalomjegyzékében 68. sorszámmal, 228. lapoldal megjelöléssel, „Törzslapok priuszok" megnevezéssel szerepelnek a fényképek. A személyi igazolvány méretû fényképek törzslapokon szerepelnek, és számozásuk általam nem ismert.

[255] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 255–264. Keltezése: Budapest, 1974. 11. 20. Az eredeti lapszámozás alapján megállapítható, hogy a levelet utólag iktatták be két dokumentum közé. Az elôzô dokumentum eredeti lapszámozása a 243. oldallal fejezôdik be, a kö-vetkezô dokumentum pedig a 244. lapszámozással folytatódik.

[256] Az egy héttel a levél keltezését követôen keletkezett és a dosszié lezárására tett javaslatban (1975. november 27.) az áll, hogy Tolnai Gábor professzort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról külön feljegyzés formájában, csatolva a bori munkaszolgálatosokra vonatkozó korabeli HM anyagok fotómásolatait". Egy kézzel írt bejegyzés szerint a tájékoztatót valóban átadták Tolnainak. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 307. Javaslat, Nytsz: 3/6-907/75.

[257] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 308–322. Három típusú formanyomtatványt használ a Csoportfônökség: a névvel és adatokkal ellátott formát (352. sz.) és a névtelen formát (350. sz. és 351. sz.). Az egy személyrôl felvett, 352. sz. két adatlap a felvétel idejében tér el egymástól.

[258] A bizalmas nyomozás elrendelésének idôpontja minden személy esetében azonos (1971. augusztus); az elsôként kiállított adatlapok lezárásának idôpont-

ja is minden esetben azonos (1975. november 10.); a másodikként kiállított adatlapok idôpontja szintén minden esetben azonos (1976. február 26.).

259 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 287–307. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz: 3/6-662/75.

260 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 321. Nytsz: nincs.

261 A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23.
http://www.th.hu/html/hu/forrasok/1984_3.doc

262 III. fejezet 7. B) „Kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani: a) Az állam- és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt hatáskörbe utalt más bûncselekmények elkövetése miatt elítélt, a büntetés hátrányos jogkövetkezményei alól mentesült személyeket. d) Az a) alpontban ismertetett bûncselekmények gyanúja miatt eljárás alá vont személyek közül azokat: akikkel szemben a bizalmas nyomozást vagy a büntetôeljárást azért szüntették meg, mert az operatív úton szerzett bizonyítékot nem lehetett büntetôeljárási rendelkezéseknek megfelelôen felhasználni. f) A II. világháború alatt létrehozott fasiszta különítmények és fegyveres szervek magyar vagy volt magyar állampolgárságú vezetôit, tisztjeit."

263 A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23. III. fejezet 7. A)

264 ÁBTL 4.2. 10-21/8/1967. Szabályzat a BM III. Fôcsoportfônökség operatív nyilvántartására. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 08. számú parancsa. Budapest, 1967. 04. 29.

265 Uo. IV. fejezet. Személyek operatív nyilvántartási rendszere és az adatok felhasználási módja. 21. §. Alap nyilvántartásba. 22. §. Kutató nyilvántartásba.

266 A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. 02. 23. III. fejezet B) 9. pont.

267 A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 0015. számú utasítása. Tárgya: eljárás személyek operatív nyilvántartásba vétele esetén. Budapest, 1969. 12. 28. BM KI Parancsgyûj-temény /1969. 115. doboz. Nytsz: 10-24/15/1969.

268 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 7. Feljegyzés, Gyôr, 1967. 05. 25. Nytsz.: 1230 5876/1967.

269 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 9. Feljegyzés, Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5-102.

270 Uo.

271 Uo.

272 ÁBTL 3.1.5. O-16476. 23. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.

[273] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. 06. 18. Nytsz: 3/6.-750.

[274] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[275] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 25. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Az exhumálási jegyzôkönyv hiánya annál is inkább fájó, mivel ma sem ismert annak teljes szövege.

[276] GAZSI J. 1964. 70–83.

[277] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. 06. 18. Nytsz.: 3/6-726.

[278] Ismeretlennek tekintjük a bizalmas nyomozás 1967 májusa elôtti, 1970 tavasza és novembere közötti, illetve 1975. november 27. és 1977. május 19. közötti szakaszát, amelyek során semmilyen dokumentum nem került a dossziéba. A „felfüggesztett" szakasz 1967 júniusa és 1970 tavasza között zajlott, amikor elvileg tovább folyt az operatív vizsgálat, de ennek iratai sem maradtak fenn.

[279] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6823.

[280] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 271. Jelentés, Budapest, 1974. 12. 12. Nytsz.: nincs.

[281] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 289. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//-662/75.

[282] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 22. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395.

[283] Marányi Ede alezredes életérôl *lásd* CSAPODY T. 2008b. 6–7.

[284] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//-662/75. A szakirodalomban eddig ez a tény ismeretlen volt.

[285] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 69. Jelentés, Budapest, 1972. 04. 06. Nytsz.: 3/6.-372. Homolya János volt kerettag meghallgatása során történt közlés. Szabó Barla Zoltán elmondása szerint ô volt Cservenkán a munkaszolgálatosok ôrzésével megbízott 24 fôs magyar keret parancsnoka. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3//-662/75. Egyéb, itt nem részletezett kutatásaim alapján tudható, hogy a cservenkai kivégzést valóban német katonák hajtották végre, de a magyar keret támogatásával és bizonyos fokú részvételével. A cservenkai mészárlásban való részvételért Szabó Barla Zoltánt felelôsség terheli.

[286] A cservenkai téglagyárban 1944. 10. 07-én éjjel mintegy hétszáz magyar, bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki. A kivégzetteket két alkalommal exhumálták, 1944 októberében és 1957. november 4–5-

én. A mintegy hétszáz kivégzett munkaszolgálatos földi maradványait a zombori zsidó temetôben helyezték végsô nyugalomba, és közös síremléküket 1964. április 14-én avatták fel. Magyarországon és Jugoszláviában sohasem folyt vizsgálat a cservenkai mészárlás körülményeinek és tetteseinek megállapítására.

[287] A kiskunhalasi vasútállomáson végbement mészárlás 1944. október 11-én történt.

[288] Az elsô összefoglaló jelentés még egy másik útvonalverziót közölt. Ezekrôl részletesebben *lásd* CSAPODY T. 2010b., 76–77.

[289] A dosszié anyagai alapján bizonyítottnak látom, hogy a bori munkaszolgálatosok két menetoszlopban hagyták el Szentkirályszabadját.

[290] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 293–294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

[291] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

[292] Dr. Battyán György (*lásd* IV. fejezet 172. jegyzet), Kálmán László (*lásd* IV. fejezet 236. jegyzet), Erdôs László (*lásd* IV. fejezet 238. jegyzet), Kövesdi István (*lásd* IV. fejezet 237. jegyzet), Szabolcsi László, dr. Révész Endre (ôk ketten semmit nem mondtak Radnótiról) és Bodor Sándor (*lásd* IV. fejezet 394. jegyzet). Részletesebben *lásd* CSAPODY T. 2010b. 77–78.

[293] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

[294] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 294–295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

[295] A menet parancsnoka, Pataki Ferenc fôhadnagy a dosszié állítása szerint 1945-ben szovjet hadifogságban meghalt. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 127. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.

[296] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.

[297] Hiányzik a régi számozás szerint a 44. oldal.

[298] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.

[299] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 121. Jelentés, Budapest, 1972. 10. 24. Nytsz.: 3/6-823.

[300] TOLNAI G. 1981. 183.

[301] KÔSZEGI Á. 1969. (A munkanapló számozatlan és keltezés nélküli oldalán lévô bejegyzés.)

[302] Kérésemre Kôszegi Ábel az alábbiakat közölte Kövesdi Istvánról: „Az egyik elsô, valóban jó, de sokban pontatlan tanúm volt. Tolnai Gábor késôbb tényleg gyakran beszélt vele. A Pozsonyi út közepén lakott. Nem hiszem, hogy él.” Elektronikus levél, 2009. 07. 30.

[303] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 299. Nytsz.: 3/6-662/75.

[304] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 159. Javaslat Bodor Sándor ügyében. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

[305] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 144–145. Jelentés Bodor Sándor meghallgatásáról. Budapest, 1973. 05.02. Nytsz.: 3/6.-251/73.

[306] Bodor Sándor a Budapest XIII. kerületi MSZMP tagja lett. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 299. Nytsz.: 3/6-662/75.

[307] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285. Jelentés, Budapest, 1975. 09. 16. Nytsz.: 916-127/75.

[308] Uo.

[309] Uo.

[310] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 298–302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

[311] A dossziéban szereplô több gyanúsított nevét és adatait a politikai rendôrség utólag fekete tussal kihúzta. Az azonosíthatatlanság szándéka nyilvánvalóan teljes körû volt, de a munkát elvégzô személy több esetben tévedett, és a személyek azonosíthatók maradtak, illetve a fekete tus alatti nevek a fény felé fordítva általában ma is olvashatók. A dossziéban szerepelnek az ÁBTL által – a hatályos jogszabály szerint – anonimizált oldalak is (a személy és az adat között kapcsolat felismerését kizáró technika alkalmazásával olvashatatlanná tett oldalak). A vonatkozó jogszabály és a dosszié egészének ismeretében azonban ezek az anonimizált oldalak minden bizonnyal a gyanúsítottak egészségi állapotára vonatkozhatnak, amelynek releváns vonatkozásai a dosszié más részeiben fellelhetôk.

[312] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[313] Uo.

[314] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 276. Jelentés, Budapest, 1975. 04. 24. Nytsz.: 3/6-447/75.

[315] Uo.

[316] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[317] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 301. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[318] Egeressy Károlyról *lásd* ÁBTL 3.1.5. O-16476. 229–232. Jelentés, Budapest, 1973. 12. 05., Nytsz.: 3/6.692/73.; Huszár Józsefrôl:

ÁBTL 3.1.5. O-16476. 167–169. Jelentés, Budapest, 1973. 06. 21. Nytsz.: 3/6.383 /73.

[319] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 49–50. Jelentés, Budapest, 1971. 09. 18. Nytsz.: 3/6-1016.

[320] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 30. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. 03. 31. 2. sz. melléklet. Keretnévsor. Nb. XVI. 1427/1945.

[321] Ezen állítását Homolya János szakaszvezetô cáfolta. A bizalmas nyomozást vezetô Zima ôrnagy szerint „Homolya kulcs személyként jön számításba", de esetleges további meghallgatásainak nincs nyoma. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 70. Jelentés, Budapest, 1972. 04. 14. Nytsz.: 3/6-372.

[322] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[323] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 296. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[324] Uo.

[325] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[326] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 302–303. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[327] Az Összefoglaló jelentés 1975. 07. 14-én, a III/1. Osztály elsô jogi jelentése 1975. 08. 11-én, míg III/1. Osztály második jogi jelentése 1975. 09. 16-án kelt (Nytsz.: 916-127/75.).

[328] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 285. Jelentés, Budapest, 1975. 08. 11. Nytsz.: 916-127/75.

[329] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 304–307. Abdai gyilkosok fedônevû háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

[330] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 306–307. Abdai gyilkosok fedônevû háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

[331] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 306. Abdai gyilkosok fedônevû háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

[332] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 307. Abdai gyilkosok fedônevû háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. 11. 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

[333] Uo. „Javította 1977. 06. 16. Molnár Lajos ôr."

[334] Ugyanitt szerepel a már idézett utasítás, hogy Tolnai Gábort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról".

[335] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 158–160. Javaslat. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

[336] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 160. Javaslat. Budapest, 1973. 05. 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

[337] RÉVÉSZ B. é. n.

[338] Aczél György nem volt tagja a Koordinációs Bizottságnak.

[339] FERENCZ GY. 2009. 637.; V. BÁLINT É. 1996. 11.

[340] Koordinációs Bizottság 3. sz. emlékeztetô. 3./b./ Budapest, 1965. 10. 25. Ko/360/5/1965. sz. MOL MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Koordinációs Bizottság, 288. f. 31/V/1. ôe. 1–92. d. Az ülésen jelen volt Benkei András belügyminiszter. http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml

[341] A büntetôeljárásban részt vevô terhelt személy jogi megnevezése attól függ, hogy az eljárás melyik szakaszáról van szó. A terhelt a büntetôeljárás valamennyi szakaszában részt vesz, de a nyomozati szakaszban a megnevezése 'gyanúsított', a vádirat benyújtását követôen pedig 'vádlott'. A bûnösséget megállapító ítélet jogerôre emelkedését követôen a terhelt megnevezése 'elítélt'. Esetünkben nem lehetséges e megnevezések pontos használata, mivel itt egy titkos nyomozásról van szó, amely éppen azt célozta, hogy a gyilkossággal megvádolt személyek ellen lehet-e, érdemes-e nyílt büntetôeljárást kezdeményezni.

[342] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 308–322. Adatlapok. Nytsz.: nincsen egyértelmûen azonosítható számuk.

[343] *Lásd* 1971. évi 1. törvényerejû rendelet a háborús és az emberiség elleni bûntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyûlése által New Yorkban az 1968. évi november hó 26. napján elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetésérôl.

[344] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntetô Törvénykönyvérôl.

[345] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntetô Törvénykönyvérôl. 31. § a) b).

[346] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntetô Törvénykönyvérôl. 19. § b) c).

[347] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntetô Törvénykönyvérôl. 21. § (1) (2).

[348] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntetô Törvénykönyvérôl. 23. § (1) (2).

Mellékletek

1. sz. melléklet

A dunántúli meneteket kísérô és azonosított katonai keret névsora (64 fô)
(Személyi adataikat *lásd* a Névmutatóban.)

Apáthy (Apáthi) Imre tizedes
Asztalos Ferenc szakaszvezetô
Benedek János szakaszvezetô
Bodor Sándor tartalékos tizedes
Csákvári Ferenc szakaszvezetô
Csoma Gábor szakaszvezetô
Danyi János szakaszvezetô
Dékány Antal (András) szakaszvezetô
Dováth Miklós honvéd
Egeressy (Egressy, Egressi) Károly szakaszvezetô
Éles Károly szakaszvezetô
Frei (Frey/Frej) János tizedes
Futó Ferenc ôrmester
Gönczi Sándor honvéd
Hajdú (nincs adat)
Homolya János szakaszvezetô
Horváth József ôrmester
Horváth József tizedes
Hosche (Hoschke) Ágoston szakaszvezetô
Huszár József szakaszvezetô
Juhász Pál fôhadnagy
Katus Sándor (Mihály) szakaszvezetô
Katz (Kacz) József szakaszvezetô
Kiss Pál szakaszvezetô
Kollár Károly ôrvezetô
Koncz Pál (katonai rangja nem ismert)
Kaszó (Koszó) Tamás tizedes
Kotroczó (Kotrocó) Ignác szakaszvezetô
Kovács Ferenc szakaszvezetô
Krause Gusztáv honvéd

Kummer Károly (János) honvéd
Kunos Sándor ôrvezetô
Kutas Sándor szakaszvezetô
Laczkó (nincs adat)
Lampics Károly ôrvezetô
Lévai Szilveszter szakaszvezetô
Malakuczi János honvéd
Mészáros József honvéd
Nagy István ôrmester
Nagy József dr. zászlós
Nagybali Sándor honvéd
Pál József (László) zászlós
Pataki (Pataky) Ferenc tartalékos fôhadnagy
Petrezselyem János tizedes
Reszegi (Reszegh) István szakaszvezetô
Rostás János szakaszvezetô
Rezsneky Mihály honvéd
Sarusi (Sarus) Ferenc ôrvezetô
Schermann Lajos honvéd (katonai rangja nem ismert)
Sisák György tartalékos tizedes
Surányi Boldizsár ôrvezetô
Szabó József (katonai rangja nem ismert)
Szabó Sándor ôrvezetô
Szôke László szakaszvezetô
Szûcs Lajos honvéd
Tálas András hadapród ôrmester
Tóth Ferenc tizedes
Tusori József ôrvezetô
Ungvári Sándor honvéd
Varga-Petô Péter (Varga Ferenc) szakaszvezetô
Végvári József ôrmester
Vida István tartalékos zászlós
Visnyei János szakaszvezetô
Zub Ferenc honvéd

2. sz. melléklet

A dunántúli meneteket kísérô bori keret felelôsségre vont tagjainak névsora
(18 volt katona, akik ellen nyomozás folyt, valamint akiket a népbíróság felmentett vagy felelôsségre vont)

Apáthy (Apáthi) Imre tizedes
Háborús bûntett (Nbr. 13. § 2.). Ítélet: egy év börtön (Nb. VII 1051/1945/14. Budapest, 1946. 01. 08.). Végzés: szabadlábra helyezve (NOT II. 1031/20. 1945. Budapest, 1946. 02. 27.). Ausztráliába szökött.

Asztalos Ferenc szakaszvezetô
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. I. 4948/1946./5. Budapest, 1947. 03. 18.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 03. 18.

Dékány Antal (András) szakaszvezetô
Népellenes bûntett (Nbr. 15. § 2.). Ítélet: 6 hónap börtön (Nb. 603/1949/7. Szeged, 1949. 10. 04.). Végzés: jóváhagyva (NOT V. 3182/1949/11. Budapest, 1950. 01. 07.). Szabadult: Szeged, 1950. 05. 09.? (közkegyelem folytán).

Frey János tizedes (Nü. 456/1945. – nincs adat)

Homolya János tizedes
Nyomozás indult: háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Bizonyítékok hiányában az eljárás megszüntetve (nincs adat).

Horváth József ôrmester
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: életfogytig tartó kényszermunka (Nb. X. 3272/1946/7. Budapest, 1947. 05. 02.). Ítélet: jóváhagyta (és teljes vagyonelkobzást rendelt el. NOT. III. 2206/1947/10. Budapest, 1949. 05. 05.). Szabadult: Vác, 1956. 07. 24.

Horváth József tizedes
Háborús bûntett (Nbr. 13. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. IV. 3642/1947/10. Budapest, 1948. 02. 07.). Végzés: életfogytig tartó kényszermunka (NOT III. 369/1948/14. Budapest, 1948. 05. 04.). Szabadult: Vác, 1960. 04. 01.

Juhász Pál fôhadnagy
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. I. 4948/1946./5. Budapest, 1947. 03. 18.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 03. 18.

Katz (Kacz) József szakaszvezetô
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. XIII. 826/1945/5. Budapest, 1945. 05. 19.). Végrehajtották: Budapest, 1945. 07. 21.

Kotroczó (Kotrocó) Ignác szakaszvezetô
(Nincs adat.) Bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást (nincs adat).

Kovács Ferenc szakaszvezetô
(Nincs adat.) Bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 3043/1945. Budapest, 1945. 06. 14.).

Krause Gusztáv honvéd
(Nincs adat.) Bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 385/1946. Budapest, 1946. 11. 15.)

Nagy József dr. zászlós
Népellenes bûntett (nincs adat). Határozat: bizonyíték hiányában megszüntették a nyomozást (Nü. 2829/1945. Budapest, 1945. 04. 15.).

Pál József (László) zászlós
Háborús bûncselekmény (Jugoszlávia, Subotica F.BR.: 9040. DOS. BR.) (nincs adat).

Rezsneky (Rezsneki) Mihály honvéd
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: életfogytig tartó kényszermunka (Nb. XVI. 1427/1945.24. Budapest, 1946. 12. 23.). Szabadult: Vác, 1956. 07. 23.

Sisák (Sisak) György (Ifj. Sisák György) tizedes
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. VI. 1991/47. Budapest, 1947. 07. 31.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 07. 31.

Tálas András hadapród ôrmester
Háborús bûntett (Nbr. 11. § 5.). Ítélet: halálbüntetés (Nb. IV.

3281/1945. Budapest, 1947. 02. 27.). Végrehajtották: Budapest, 1947. 02. 27.

Tusori József (Ifj. Tusori József) ôrvezetô
Népellenes bûntett (Nbnov. 11. § a). Ítélet: 6 év kényszermunka (Nb. XXI. 4133/1948-4. Budapest, 1949. 02. 24.). Népellenes bûntett (Nbnov. 11. § b) Ítélet: 2 év börtön (NOT. V.1282/1949–37. Budapest, 1949. 11. 03.). Szabadult: Budapest, 1951. 03. 03. (szabadságvesztését kitöltötte).

VI.

Az abdai exhumálás

1. Abdai exhumálási jegyzőkönyvek

A Radnóti halálával foglalkozó irodalom egyik legfontosabb dokumentuma az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv vagy a különbözô néven nevezett jegyzôkönyvek. Az alábbiakban ezek eredetét, történetét veszem számba és teszem kritikai elemzés tárgyává.

A Ruppenthal-visszaemlékezés

A fellelhetô források egybehangzóan állítják, hogy az abdai exhumálás során készült jegyzôkönyv. Ennek egyik, a témában leggyakrabban emlegetett forrása az abdai exhumálást és agnoszkálást végzô volt megyei bírósági orvos, dr. Ruppenthal Miklós 1970-ben kelt feljegyzése.[1] Az eredetileg kézzel írt, tizenkét oldalas feljegyzést[2] a témában legtöbbet idézett három szerzô különbözôképpen nevezi meg. A feljegyzés létezésérôl elsôként (1972) Kôszegi Ábel tanár adott hírt a *Töredék* címû könyvében. Kôszegi egy bekezdést közölt a Ruppenthal-feljegyzésbôl *Részlet Dr. Ruppenthal Miklós levelébôl*[3] címmel.[4] Ezt követte Hulesch Ernô gyôri helytörténész publikációja (1989). A késôbb több kiadást is megélt könyvében Hulesch közölt egy Ruppenthal Miklóstól származó szöveget, amelyben az orvosszakértô többek között az abdai exhumálásról nyilatkozott.[5] A pontos hely és idôpont megnevezése nélkül közzétett, tehát eleve kontrollálhatatlan szöveg azt a benyomást kelti, mintha Hulesch interjút készített volna Ruppenthal Miklóssal. Hulesch azonban egyes részletek kihagyásával, de szó szerint közli a Ruppenthal-feljegyzést. (Tehát nem készített vele interjút és nem lehet tudni, hogy bármikor is találkozott volna vele!) A Ruppenthal-feljegyzés legközelebb Gerencsér Miklós író könyvében bukkant fel (1998). Gerencsér az *Abdai talányok* címû könyvének *Ruppenthal-kézirat* címû fejezetében közli a teljes Ruppenthal-feljegyzést (fakszimile és egyben nyomtatott formában).[6] A Ruppenthal-feljegyzés vélhetôen eredetirôl készült, Hulesch Ernôtôl származó fénymásolata a Gyôr-Moson-Sopron Megye Gyôri Levéltárában megtalálható.[7] Adott tehát egy, az abdai exhumálásról beszámoló Ruppenthal-feljegyzés, amelyet három szerzô, két név megjelöléssel idéz (Kôszegi: részlet Ruppenthal Miklós levelébôl; Gerencsér: Ruppenthal-kézirat), illetve interjúként idéz (Hulesch).[8]

A Ruppenthal-feljegyzés elsô mondata úgy hangzik, hogy: „Ezt a feljegyzést a nyilas terrornak azokról az áldozatairól, vértanúiról készítettem, akik között Radnóti Miklóst is találtuk.” A szöveg folytatásában pedig az olvasható, utalva a szintén Ruppenthal részvételével 1945-ben és 1946-ban végzett mosonszentmiklósi és hegyeshalmi exhumálásokra is, hogy „…a legyilkoltak személyazonosságának megállapítása céljából a tömegsírból óvatosan kiemeltük az elôrehaladott oszlásban lévô holttesteket és a még megállapítható jellemzô adatokat részletesen vettük jegyzôkönyvbe. Az összesen több mint száz oldalt kitevô jegyzôkönyvekbe bediktáltuk a kihantolt holttestek magasságát, az áldozatok alkatának leírását, hajzatát, szemük színét, fogazatát, esetleg régebbi mûtét hegét, vagy valamilyen testrész hiányát.”[9] Ugyanitt Ruppenthal azt is közli, hogy „A helyszíni szemlékrôl, kihantolásokról és boncolásokról csak egy-egy példányban írtak jegyzôkönyvet bírósági jegyzôk, leírva azt, amit mi ketten[10] orvosszakértôk diktáltunk nekik. Ezekrôl a bírósági eljárásokról külön feljegyzéseket nem készítettünk, már azért sem, mert kora reggeltôl késô estig heteken keresztül naponta a boncolással voltam teljesen elfoglalva.”[11]

A Ruppenthal-feljegyzésre a szakirodalom gyakran hivatkozik úgy, mintha ez lenne az abdai exhumálási jegyzôkönyv. A Radnóti exhumálása után huszonnégy évvel íródott feljegyzés azonban nem exhumálási jegyzôkönyv. A Ruppenthal-feljegyzés voltaképpen Ruppenthal késôi visszaemlékezése, amelybôl képet alkothatunk az exhumálási jegyzôkönyv tartalmáról és formájáról.

Nagy József szemelvényei

Az abdai exhumálásról készült jegyzôkönyv létezését más, kevésbé ismert források is alátámasztják.

Ferencz Gyôzô irodalomtörténész *Radnóti Miklós élete és költészete* címû könyvében (2005) történt elôször említés arról, hogy Dienes András irodalomtörténész birtokába került Nagy Józsefnek, a Magyar Központi Híradó[12] gyôri vezetôjének az abdai kivégzésrôl és exhumálásról 1946-ban készült kivonatos irata.[13] A kétoldalas irat, amelynek két formátuma is létezik,[14] a *Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bûnügyi iratokból* címet viseli.[15] Nem tudjuk, hogy Dienes András, az életének utolsó két évében Radnóti halálával foglalkozó kutató honnan és mikor kaphatta meg az összefoglalót. A korábban említettek szerint tudjuk viszont, hogy Dienes 1962. augusztus végén Budapestrôl vonaton egy balatonalmádi üdülôbe utazott, hogy nyugodt körülmények között megírja, befejezze a Radnóti-

ról szóló könyvét. „A vonaton eltûnt az irattáskája, vele a jegyzetek és a kézirat."[16] Dienes néhány nappal késôbb Balatonalmádiban, szívelégtelenségben meghalt. Kôszegi Ábel feltételezése szerint[17] Dienestôl a belügyi szervek ellopták kézitáskáját, aminek tartalma sem Dienes haláláig, sem pedig azóta nem került elô. Dienes azonban – Ferencz Gyôzô közlése szerint – még halála elôtt, 1962-ben megküldte Radnóti Miklósné Gyarmati Fanninak Nagy József kivonatos iratát.[18] Ebbôl az is kiderül, hogy Nagy József szemelvényei egy Orbán Miklós nevû rendôr százados[19] által rendelkezésére bocsátott iratanyagból készültek. Az Orbán-iratanyag minden bizonnyal azonos a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által elrendelt és a Gyôr-Sopron Megyei Népügyészség által lefolytatott nyomozás anyagával (1946). (Ennek létezésérôl tudunk, de a teljes nyomozati anyag idôközben eltûnt.)

Nagy József az Ortutay Gyula elnökségével mûködô Magyar Központi Híradó gyôri kirendeltségének tagja vagy vezetôje volt. Ortutay Gyulától azt a megbízatást kapta, hogy kísérje figyelemmel a nyomozást. Nagy József telefonon tartotta a kapcsolatot felettesével, neki jelentett és a szemelvényeket is neki írta 1946. augusztus 14-én.[20]

Nagy József szemelvényeiben két bekezdés foglalkozik az abdai exhumálással és egy bekezdés konkrétan Radnóti agnoszkálásával. Nagy József szemelvényeiben az áll, hogy az abdai exhumálással kapcsolatban két jegyzôkönyv készült 1946 júniusában: egy *Ismeretlen holtestek szemléjérôl és boncolásáról*,[21] valamint egy *Összesített orvosi vélemény* címû.[22] Nagy József leírása alapján az elsô jegyzôkönyvrôl tudjuk, hogy a boncoláson jelen volt dr. Zobay András törvényszéki bíró, egyben vizsgálóbíró, dr. Kováts Zoltán törvényszéki jegyzô, egyben jegyzôkönyvvezetô, dr. Lugosy István[23] törvényszéki orvos és dr. Ruppenthal Miklós tisztiorvos. Ennek a jegyzôkönyvnek volt egy külön bevezetôje, és a jegyzôkönyvhöz csatoltak külön „bonctani vázlatokat" („boncjegyzôkönyvet") is.

Nagy József idéz is a jegyzôkönyv Bevezetésébôl, miszerint „Célszerûségi okokból, továbbá idô és költségkímélés elérése végett a szokásos eljárástól eltérôen a test ûröket [testüregeket] csak ott nyitjuk meg, ahol külsérelmi nyomok eredményt ígérnek. Ezzel szemben ismeretlen hullák késôbbi felismerhetôsége okából, hogy a beérkezendô személyazonossági adatokat kellôképpen kiértékelhessük, a ruházatot és a hulláknál talált használati tárgyakat különös gonddal fogjuk a jegyzôkönyvbe foglalni."[24] Nagy József „a jegyzôkönyvhöz csatolt bonctani vázlatok"-ból idézve közli, hogy „a sérüléseket egyénenként különbözô színû vonalakkal jelöljük meg és egyes hullákról szóló jegyzôköny-

vi sorszámokat ugyanilyen színnel számozzuk. Ugyanilyen szín kerül az esetleg csatolandó bûnjelekre is. A boncjegyzôkönyvek személyenként a következô módon tagolódnak: I. Ruházat, II. Külvizsgálat, III. Belvizsgálat, IV. Vélemény."[25]

Az egy nappal késôbb, ismeretlen helyen készült másik, *Összesített orvosi vélemény* címet viselô jegyzôkönyvet – írja Nagy – Ruppenthal és Lugosy írta alá. Ebbôl Nagy József annyit idéz, hogy „A tömeges gyilkosság elkövetésének idôpontjáról mintegy 1,5-2 évvel datáljuk vissza a rothadás fokát, a ruházat állapotát a talajviszonyokkal hozva összefüggésbe. A halálozás idôpontját 1944 ôszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról elôrehaladó irányúak (tarkó-arc), voltak azonban ellenkezô irányú lövések is. A bûncselekmény 22 egyén életének erôszakos módon való kioltásában állott."[26]

Nagy József szemelvényében a két jegyzôkönyv idézése között egy, Radnóti agnoszkálásáról szóló nyolcsoros bekezdés is található. A leírás olyan, mintha az agnoszkálás során megtaláltak közül kiemelné a „12. sz." alatt nyilvántartott Radnóti Miklóst. Nagy József ezt írja itt: „I. kb. 170 cm hosszú steppelt szürke kabát, kötött nadrág, turista bakancs. – II. A holttest derékban kettévált, igen kevés szappanná vált lágyrész, nyitott testûrökkel. Tarkópikkely baloldalán belövés, fejtetônél kilövés. Hajzat világos barna, felsô fogsorban elôl hiányos fogazat, alul 1-1 sárga korona. – IV. Tarkón fejtetô irányú koponya lövés, rögtöni halállal. – Jegyzet: Radnóczi [Radnóti] Miklós költô Budapest, Pozsonyi út 1–4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány."[27] György István író, volt bori munkaszolgálatos ismerhette Nagy József szemelvényeit vagy pedig az eredeti jegyzôkönyveket. György István az 1957-ben megjelent a *Halálraítéltek* címû, regényes visszaemlékezésében szó szerint, de forrás megjelölése nélkül idézett a jegyzôkönyvbôl és az agnoszkálás leírásából.[28] A György István által idézett részletek pontosan megegyeznek a Nagy József szemelvényeiben szereplô „Összesített orvosi vélemény"-ben és a Radnóti agnoszkálásáról közölt részekkel.

A szemelvények eredeti forrása nem lelhetô fel, így nem tudjuk ellenôrizni, hogy szemelvény által leírtak mennyire hitelesek. Nem tudjuk megválaszolni, hogy Nagy József idézett szemelvényében a II. pontot miért a IV. pont követi, miért van pontatlanul feltüntetve a költô lakhelye, és egyáltalán, hogy kerülhetett egy agnoszkálási jegyzôkönyvbe Radnóti Miklós neve mellé, hogy „költô".[29] Magát az aláírt és dátumozott szemelvényeket azonban hitelesnek fogadhatjuk el.

Több abdai exhumálási jegyzôkönyv létezésérôl Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is beszámolt naplójában. Gyarmati Fanni 1946. augusz-

tus 19-én kelt naplóbejegyzésében tizenhárom oldalon keresztül írta le gyôri útjának, azaz Radnóti Miklós földi maradványai hazahozatalának történetét.[30] Naplójában azt írta, hogy 1946. augusztus 12-én Gyôrben a Fehér Hajó Étteremben[31] Ortutay Gyula szervezésében és társaságában találkozott[32] az „Orbán százados nevû rendôrtiszt"-tel, az abdai kivégzés ügyében nyomozó rendôrrel. Orbán „elhozta a pontos exhumálási jegyzôkönyveket, rekonstruált rajzokat, hol érte ôket a lövés. Pontos leírással a megtalálás állapotában." Errôl a találkozóról és az általa látott exhumálási jegyzôkönyvekrôl nem számolt be a gyôri útjukról egyébként naplójában részletesen író Ortutay Gyula.[33] Ugyanakkor Ortutay naplójában, egy közelebbrôl meg nem nevezett „rendôri lelet"-rôl tesz említést, amely szerint „a holttest már két részre váltan került elô az abdai (Gyôr melletti) árterület tömegsírjából".[34] Ortutay elejtett megjegyzése a költô „két részre váltan elôkerült testérôl" arra utal, hogy ismerhette a Fehér Hajóban bemutatott exhumálási jegyzôkönyveket. Mindenképpen ismerhette viszont a „derékban kettévált" holttestrôl beszámoló Nagy József-szemelvényeket, hiszen az neki készült. Az étterembe egyébként Nagy József is hivatalos volt, azonban oda csak elkésve érkezett meg.[35]

„Az exhumálási jegyzőkönyv" közölt részei

Kôszegi Ábel már idézett *Töredék* címû mûvében hosszú részleteteket közöl egy bizonyos abdai „exhumálási jegyzôkönyvbôl".[36] A forrásmegjelölés nélküli, kihagyásokkal és névrövidítésekkel közölt anyagban az Abdánál kivégzett huszonkét személy közül tizenkettôrôl – köztük Radnóti Miklósról – történik említés. Kôszegi itt elsôként közölt szó szerinti, hosszabb részleteket egy közelebbrôl meg nem nevezett „exhumálási jegyzôkönyvbôl". Hulesch Ernô a már idézett *Stációk* címû kötetében *Abdán exhumált holttestek zsebeiben talált iratok* címmel és „Az abdai exhumálási jegyzôkönyvbôl" aláírással közölt egy fakszimilét is. A könyvben egymás alá másolt két fakszimilerészlet két, Abdánál kivégzett személyre, az 5-ös számmal megjelölt Glücksmann Mihály és a 12-es számmal megjelölt Radnóti Miklós agnoszkálására vonatkozik.[37] Gerencsér Miklós már szintén idézett *Abdai talányok* címû kötetében ugyanezt a két nevet közli, ugyanilyen tartalommal és formában (fakszimile, cím, aláírás).[38] Kôszegi és Gerencsér esetében sikerült utólag megtudni az általuk közölt dokumentumok származási helyét: Kôszegi Ruppenthaltól kapta meg a már említett Ruppenthal-jelentéssel együtt (1970),[39] míg Gerencsér Hulesch könyvébôl vette át.[40] Hulesch esetében csak azt tudjuk, hogy birtokában volt a bôvebb exhumálási

jegyzôkönyv, de azt nem adta át más, tôle származó exhumálási dokumentumokkal együtt a Gyôr-Moson-Sopron megyei (Gyôri) Levéltárnak. Hulesch az exhumálási jegyzôkönyv másolati példányát az abdai helytörténésznek, Somogyi Évának[41] adta át 2004-ben. Ennek alapján állították össze az Abdánál lévô Radnóti-emlékhelyen olvasható kivégzettek listáját (2004).[42] Somogyi Éva közölte, hogy a Hulesch-anyagot valahol gondosan ôrzi, de azt jelenleg nem találja.[43]

Tudható tehát, hogy Huleschnek és Kôszeginek egyaránt birtokában volt ugyanaz az exhumálási jegyzôkönyv. Kôszegi Ábel és Somogyi Éva egybehangzóan állítja, hogy az általuk látott exhumálási jegyzôkönyv másfél-két oldal terjedelmû, géppel írt dokumentum volt.[44] A múlt idô használata azért indokolt, mert Kôszegi az exhumálási jegyzôkönyvet átadta (1984) Csaplár Ferenc irodalomtörténésznek, a Petôfi Irodalmi Múzeum (PIM) tudományos fômunkatársának. Errôl hivatalos átvételi elismervényt állítottak ki.[45] Az eredetileg fotózásra átadott „1 fólia gépiratmásolat", az „abdai tömegsír exhumálási jegyzôkönyve"[46] végül nem került vissza Kôszegihez. Pontosabban: Kôszegi az exhumálási jegyzôkönyvnek csak az elsô oldalát kapta vissza, a második oldalát nem. Kôszegi emlékezete szerint az átadott anyagokat Csaplár egy fadobozba helyezte el. Kôszegi 2005-ben, Ferencz Gyôzô kérésére szeretett volna utánanézni az általa leadott jegyzôkönyvnek.[47] A PIM-ben Csaplár segítségével megtalálták a dobozt, benne az átvételi elismervényt, valamint az eredetileg „kétoldalas irat elsô oldalának két fényképnegatívját".[48] Tehát nem csak Hulesch példánya, de a Kôszegi-PIM példány is hozzáférhetetlen és lappang valahol.[49]

Spiegel-jegyzőkönyv

A Kôszegi-PIM és egyben a Hulesch-féle exhumálási jegyzôkönyv (a továbbiakban: Kôszegi-jegyzôkönyv) egyik másolati példányát sikerült megtalálnom. A Gyôri Izraelita Hitközségnél folytatott kutatásom során (2009) kerültem kapcsolatba Spiegel Mariann zongoratanárnôvel, a hitközség volt elnökének leányával. Spiegel Károlynak, a Gyôri Izraelita Hitközség volt elnökének hagyatéka tartalmazta ezt a másfél oldalas dokumentumot (továbbiakban: Spiegel-jegyzôkönyv). Spiegel Mariann a dokumentumot szkennelte, majd az eredeti másolatot személyesen vitte el (2005) az izraeli Cfátban lévô Magyar Nyelvterületrôl Származó Zsidóság Emlékmúzeumába.[50] A Spiegel-jegyzôkönyvet összehasonlítva[51] a Cfátból is kézhez kapott szkennelt változattal,[52] teljes azonosságot találtam. (Vélhetôen a szkennelés különbözô minôségébôl eredôen a cfáti példány bal felsô sarkában egy halvány, nehezen kive-

hetô, kézzel írt szám [15?] is található.) A spiegel-cfáti és a Kôszegi Ábeltôl szintén szkennelt formában kézhez kapott[53] másolatok tartalmukban és formájukban megegyeznek. A Kôszegi-jegyzôkönyv bal felsô sarkában azonban szám nem olvasható, viszont kitakarás nyomai láthatók.

A Kôszegi–Spiegel-jegyzôkönyv megnevezése „Abdán exhumált testek zsebeiben talált iratok". Az összesen másfél oldalas, géppel írt szöveg elsô oldala tizenhárom exhumált halottat sorol fel. A jegyzôkönyv második oldalának megnevezéseként mindössze annyi szerepel, hogy „Abda", és azon kilenc exhumált személy nevét sorolják fel. A számozatlan második, szintén géppel írt oldal (fél oldal) az elsô oldallal megegyezô módon és formában készült, tehát a két oldal összetartozása vitán felüli. Mindkét oldal feltûnô hiányossága viszont, hogy azokon nem található fejléc, aláírás, pecsét, dátum, iktatószám, sôt a keletkezése körülményeire utaló bármilyen azonosító jel sincsen. Mindezek hiányában azt kell megállapítani, hogy ez a jegyzôkönyv nem tekinthetô hitelesnek.[54]

A Kôszegi–Spiegel-jegyzôkönyv semmiképpen nem nevezhetô „az abdai exhumálási jegyzôkönyvnek". Ez a jegyzôkönyv legfeljebb csak egy melléklete, kiegészítése lehetett a sokkal részletesebb, sokkal terjedelmesebb és dátumozott, aláírt, pecséttel ellátott stb. exhumálási jegyzôkönyvnek (Ruppenthal-visszaemlékezés) vagy jegyzôkönyveknek (Nagy József szemelvényei). Lehetséges, hogy a Kôszegi–Spiegel-jegyzôkönyv az eredeti forrásból készült kivonat.

Lehetséges források

A bármilyen néven nevezett abdai exhumálási jegyzôkönyvek számos helyen lehetnének fellelhetôk. Kézenfekvô lenne, hogy a Gyôri Izraelita Hitközség[55] iratai vagy a budapesti Magyar Zsidó Levéltár[56] anyagai között ôrizzék, azonban azok egyik helyen sincsenek meg. A jegyzôkönyv másolatai meglehetnének még az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) ôrzött *Abdai gyilkosok* fedônevû vastag dossziéban is.[57] Itt azonban csak utalás található egy 1967-ben kelt feljegyzésben arról, hogy a gyôri rabbi, dr. Vértes Árpád „határozottan tudja", hogy „Radnóti özvegye és Ortutay Gyula" 1946-ban, „a meglévô összes dokumentumot magukkal vitték".[58] Ezt „a határozott" állítást tovább árnyalják a Hulesch Ernô könyvében – adatolás nélkül – leírtak, miszerint a hitközség késôbbi elnökét, Spiegel Károlyt 1950-ben felkereste Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter. Spiegel Károly szerint Ortutay a temetkezési egylet egyik „tevékeny

tagjától" „megkapta azokat a jegyzeteket és névsorokat, ami [sic!] Radnótira vonatkozott, és amiket a koporsó elszállításakor nem vitt el".[59] (A Hulesch által leírtakat Spiegel Mariann megerôsítette.[60]) Nem tudjuk tehát, hogy az elvitt dokumentumok között szerepeltek-e az exhumálási jegyzôkönyvek. Ortutay Gyula önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó könyvében[61] vagy a már idézett naplójában[62] nem találunk erre vonatkozó adatokat. A Radnótira vonatkozó dokumentumokat külön gyûjtô Ortutaynak a hagyatékában sem találhatók meg az exhumálási jegyzôkönyvek vagy a szemelvények.[63] Fölmerülhetne még az exhumálási jegyzôkönyvek ismerôjeként vagy „tulajdonosaként" Tolnai Gábor és Baróti Dezsô, de a jegyzôkönyvek egyikük hagyatékában sem lelhetôk fel.[64] Tolnai, aki Radnóti haláláról számos jelentôs tanulmányt tett közzé,[65] munkáiban még érintôlegesen sem szólt az exhumálás körülményeirôl vagy az exhumálási jegyzôkönyvekrôl.

Összefoglalás

Az eddigieket összefoglalva bizonyítottnak vesszük, hogy Radnóti Miklós és huszonegy társának abdai exhumálása során több részbôl álló exhumálási és egyben agnoszkálási jegyzôkönyv készült. (Az egyik Abdán kelt, 1946. június 19-én, míg a másik ismeretlen helyen 1946. június 20-án.) Az exhumálási jegyzôkönyvek terjedelmesek, alaposak, részletesek és orvosi, valamint igazságügyi szempontból egyaránt pontosak voltak. Az exhumálási jegyzôkönyv egyik – vélhetôen – leghosszabb része „ismeretlen holtestek szemléjérôl és boncolásáról" készült. Ehhez a jegyzôkönyvhöz önálló részként csatoltak egy boncolási jegyzôkönyvet is. A másik exhumálási jegyzôkönyv az *Összesített orvosi vélemény* címet viselte. Vélhetôen ezek egyikéhez tartoztak a Gyarmati Fanni által látott exhumálásról készült rekonstruált rajzok. Az exhumálási jegyzôkönyveket ismerte az ügyben nyomozó politikai rendôrség, a nyomozást vezetô Orbán Miklós rendôr százados, a jegyzôkönyvekbôl szemelvényeket készítô Nagy József, Gyarmati Fanni, Ortutay Gyula és valószínûleg Baróti Dezsô és Tolnai Gábor. Ezek az exhumálási jegyzôkönyvek eltûntek, sem levéltárakban, sem magánszemélyeknél jelenleg nem lelhetôk fel.

A politikai rendôrség birtokában lévô exhumálási jegyzôkönyvekbôl Nagy József rövid szemelvényeket állított össze fônökének, Ortutay Gyulának. A szemelvényeket Ortutay Gyula nem adta át a nála titkárnôként dolgozó Gyarmati Fanninak. Nagy József szemelvényeit késôbb megismerhette Dienes András és általa Gyarmati Fanni.

A nevezett exhumálási jegyzôkönyvek eredeti példányait tehát nem ismerjük, azokról csak másodlagos forrásokból tudunk. Ezek vissza-

emlékezések és kivonatos források, amelyekbôl konkrét információkat kapunk az exhumálási jegyzôkönyvek részeirôl, tartalmáról, formájáról, készítôirôl és keletkezési idejérôl. Mindez azonban azt jelenti, hogy mivel hitelességük csak valószínûsíthetô, de nem ellenôrizhetô, a fellelt pontatlanságok vagy ellentmondások nem orvosolhatók.

Ezekrôl az exhumálási jegyzôkönyvekrôl Ferencz Gyôzô közleményéig nem volt tudomásunk. 2005-ig a szakirodalomban és a közvéleményben úgy élt, hogy a Kôszegi–Hulesch–Gerencsér által közölt jegyzôkönyv az egyedüli exhumálási jegyzôkönyv. Ezt úgy idézték, mintha annak forrása és teljes tartalma ismert, hitelessége pedig megkérdôjelezhetetlen lett volna. Ez azonban nincs így. A Spiegel-jegyzôkönyv megtalálása után tudjuk, hogy a Kôszegi-jegyzôkönyv nem tekinthetô hitelesnek, bármennyire is meghatározta eddigi gondolkodásunkat a kivégzésrôl, az exhumálásról és agnoszkálásról. Nagy József szemelvényeinek ismerete nyomán pedig a Kôszegi-jegyzôkönyvrôl azt mondhatjuk, hogy az exhumálási jegyzôkönyvek valamelyik melléklete lehetett, vagy – ami valószínûbb –, hogy az exhumálási jegyzôkönyvbôl készült kivonat. Szerzôje és keletkezési ideje azonban ismeretlen.

Az abdai exhumálási jegyzôkönyvek szövevényes története alapján meg kell állapítani, hogy az eredeti jegyzôkönyveknek nyoma veszett, mielôtt még nyilvánosságra kerülhettek volna. A rendelkezésünkre álló források másodlagos vagy memoár jellegû kivonatos közlések, amelyek kontrollálhatatlanok. Amennyiben utóbbiak hitelességét mégis elfogadjuk, akkor ezek alapján leírható az exhumálás és az agnoszkálás. Mindezzel együtt nem tudjuk minden hitelt érdemlôen dokumentálni Radnóti Miklós és huszonegy társának exhumálását és agnoszkálását.

2. Az abdai exhumálás időpontja és szemtanúi

Az abdai exhumálás idôpontjáról ellentmondó dátumok láttak napvilágot. Az állambiztonsági szervek nyomozásának elején Hujber Kálmán 1945-re tette az exhumálás idôpontját.[66] Késôbb ez 1946-ra módosult, de a szolgálat nem tartotta feladatának a pontos dátum megállapítását. A dátumok bizonytalansága egyértelmûen arra vezethetô vissza, hogy nem ismerjük a hiteles, dátumozott és aláírt exhumálási jegyzôkönyvet. Az exhumálásnál jelenlévôk pedig visszaemlékezéseik során elkerülték a pontos dátum közlését.

Az exhumálás idôpontját a források úgy általában véve 1946 nyarára tették. Tolnai nem tulajdonított neki jelentôséget és nem is dátumozta azt, míg Hulesch egyik interjúalanya szerint „Úrnapja elôtt" volt.[67] Hulesch más esetben június 18–19-ére,[68] megint máskor május 19-ére tette az exhumálás idôpontját.[69] Kôszegi Ábel konkrét dátumot közölt (1946. június 23.).[70] Ferencz Gyôzô a gyôri MTI kirendeltség-vezetô, Nagy József levelére hivatkozva „június 20-a körül"-i idôszakra teszi az exhumálást.[71] Nagy Józsefnek viszont az exhumálási jegyzôkönyvrôl készített szemelvényeiben egyértelmûen június 19-ét nevezi meg Radnóti exhumálásának napjaként.[72] Gyarmati Fanni naplójában is június 19-e szerepel.[73] Az exhumálásra kirendelt dr. Zobay András vizsgálóbíró, a kirendelt rendôr, Szûcs Gyula visszaemlékezésébôl és Nagy József elemzett szemelvényébôl[74] pedig arra lehet következtetni, hogy az exhumálás két napig tartott. Mindebbôl és az ún. exhumálási jegyzôkönyv bejegyzéseit is figyelembe véve (Radnóti a huszonkét fô közül a 12. exhumált személy volt) arra lehet következtetni, hogy Radnóti exhumálására az elsô nap végén kerülhetett sor. Az elsô nap vonatkozásában pedig minden bizonnyal perdöntôek a Radnóti „Halottvizsgálati bizonyítvány"-ában szereplô adatok. A Ruppenthal Miklós által aláírt és saját kezûleg kitöltött, Gyôrben, 1946. augusztus 12-én kelt dokumentumban annyi szerepel errôl, hogy: „Kihantolva Abdán 1946. június 19-én".[75] Radnótit tehát ezen a szerdai napon, a késô délutáni órákban exhumálták.

Az exhumálási idôpont pontos megállapítása után adott a biztos kiindulási dátum a késôbbi és részben a korábbi történések idôbeli tagolásához. Tudjuk, hogy Komor Andrásné levelébôl Ortutay már 1946. január közepén értesült a Radnóti holttestét is minden bizonnyal magában foglaló abdai tömegsírról és annak exhumálásáról.[76] A gyôri hitközség egyik korabeli jegyzôkönyvébôl tudjuk, hogy 1946. június 2-án már legalább elôkészítés alatt állt az abdai exhumálás. A hitközségben azzal a lehetôséggel is számoltak, hogy ha az exhumálás június 25-ig befejezôdik, akkor az exhumáltakat ezen a napon, ünnepélyes keretek között a gyôri izraelita temetôben el is temetik.[77]

A huszonkét abdai exhumált közül a személyazonosságát az ún. exhumálási jegyzôkönyv szerint tizenöt fônek sikerült egyértelmûen azonosítani. A tizenöt fô közül tíz fônek a pontos lakcímét (város [kerület], utca, házszám) is azonosították és további egy fô esetében a hozzátartozó pontos címe is ismert volt.[78] Nagy József egyik levele alapján azt is tudjuk, hogy további három fô, illetve hozzátartozójának pontos címe is ismert volt a hitközség elôtt.[79] Tehát Radnótival együtt össze-

sen tizennégy fô, illetve hozzátartozó pontos elérhetôsége volt adott 1946. június 19–20-án.

A Gyôr-Moson-Pozsony megye területén lévô zsidó tömegsírok exhumálását a Gyôri Izraelita Szentegylet kezdeményezte 1945-ben és 1946-ban.[80] A hivatalos eljárási rend ezekben az esetekben hasonló volt. Az ásványrárói exhumálás esetében mindez dokumentálható is.[81] Az exhumálás során megállapították a meggyilkolt zsidók személyazonosságát, illetve hozzátartozóik nevét és címét.[82] A hozzátartozókat a hitközség postai úton azonnal értesítette az elhunyt személyérôl, valamint eltemetésének idejérôl és helyérôl.[83] Az ásványrárói exhumálás és temetés esetében a hozzátartozók közül senki nem érkezett meg a gyôri izraelita temetôben megtartott temetésre. Értesítést azonban minden név és cím szerint ismert hozzátartozónak kapnia kellett. A gyôri temetés után négy nappal pedig – az ásványrárói exhumáltak teljes név- és címsorának közlésével – a hitközség felhívást tett közzé az *Új Élet*ben.[84] A hozzátartozók ezután egyéni egyeztetés során kérhették az elhunyt személy újbóli exhumálását és elszállítását. Az ásványrárói példán látható tehát, hogy az exhumálás–agnoszkálás, valamint a keresési felhívás megjelenése között körülbelül tíz nap telt el. A két idôpont között tartották meg az ásványrárói exhumáltak ünnepi, gyôri temetését. Erre viszont már minden – ismert címmel rendelkezô – hozzátartozó külön meghívást kapott.

Nem ismert, hogy az abdai exhumáltak esetében a gyôri hitközség miért szakított ezzel a gyakorlattal. Az abdai exhumáltak gyôri temetéséig öt-hat nap állt rendelkezésre a kiértesítésre. Radnóti hozzátartozói esetében ez nem történt meg, és nem tudjuk, hogy a többi agnoszkált esetében megtörtént-e. Az Abdánál exhumáltak temetésének külön jelentôséget adott, hogy erre az elsô alkalommal megrendezett ún. gyászünnepség keretében került sor. A gyászünnepséget a gyôri és Gyôr környéki zsidók Auschwitzba történô deportálásának – zsidó naptár szerinti – évfordulóján rendezték meg, amely egyben a gyôri zsidók meggyilkolására történô emlékezés alkalma is volt. A június 24-én, hétfô este kezdôdô gyászünnepség másnap egész napos böjt mellett folytatódott. A gyászszertartás 18 óra körül kezdôdött, és az abdai exhumáltak temetésével ért véget a gyôri izraelita temetôben.[85] A környék minden elhunyt zsidó mártírjára történô emlékezés alkalmából megtartott gyászszertartáson jelen voltak a „hatóságok” és „egyházak”, az emlékbeszédet pedig dr. Berg József budapesti fôrabbi tartotta.[86] Ez volt tehát Radnóti Miklós és huszonegy társának második temetése.

A hitközség vezetôinek összejöveteleirôl fennmaradt hivatalos jegyzôkönyvek szûkszavúan írtak az eseményrôl. Nem tudunk ar-

ról, hogy a temetésen Radnóti vagy társainak neve elhangzott volna, vagy hogy a bori munkaszolgálatukra bármilyen utalás is történt volna. Azt sem tudjuk, hogy az exhumáltak hozzátartozói közül bárki jelen volt-e. Mindössze annyit lehet megállapítani, hogy az abdai exhumáltak gyôri temetésének semmivel sem tulajdonítottak nagyobb jelentôséget, mint az Ásványrárón exhumáltakénak. Radnóti földi maradványainak (és verseinek) megtalálásának, illetve eltemetésének semmilyen jelentôséget nem tulajdonítottak. Nyoma sincs a jegyzôkönyvekben azoknak, az elsôsorban Hulesch által idézett megállapításoknak, miszerint Radnóti földi maradványainak megtalálásán túlmenôen felismerték volna azonosításának és a „Bori napló" felfedezésének jelentôségét. Ugyancsak nem találjuk semmi nyomát annak, hogy Radnóti koporsóját a többi abdai exhumálttól elkülönítve kezelték vagy temették volna el.

Mindez azonban még mindig nem ad választ arra a kérdésre, hogy az abdai exhumálás és agnoszkálás befejezése után miért csak negyven nappal (gyôri eltemetésük után harmincöt nappal) jelent meg a hozzátartozók keresésére vonatkozó közlemény. Ez az idôbeli eltérés Gyarmati Fannit is foglalkoztatta. Naplójában arra a megállapításra jutott, hogy „…a hivatali útvesztôk, lassúságok persze nem engedték a további útjára kellô idôben, így lehetett, hogy augusztus elején jelent csak meg a hivatalos értesítés a zsidó lapban".[87] Mindezt nem lehet kizárni, de mint azt az ásványrárói exhumáltak példája is bizonyítja, a késlekedés szokatlan és érthetetlen. Annál is inkább ezt kell gondolnunk, mert Ortutay Gyula Komor Andrásnén, a HM Katonapolitikai Osztályán és személyesen Pálffy Györgyön, valamint az MTI gyôri tudósítóján keresztül pontosan nyomon követhette a gyôri és abdai történéseket. Minden bizonnyal az elsôk között értesült az exhumálás elôkészítéséről, kivitelezéséről és az agnoszkálás eredményeiről. Úgy gondolom tehát, hogy június 19–21-e körül, elsô kézbôl és azonnal értesült Radnóti Miklós földi maradványainak megtalálásáról. Ha pedig mindez így történt, akkor teljesen érthetetlen mindaz, ami utána történt.

Az exhumálás szemtanúi

Itt érdemes számbavenni az abdai exhumálás szemtanúit. A szemtanúk természetesen elsôsorban maguk az exhumálást végzô személyek (vizsgálóbíró, orvosok, segédeik, munkások). Szemtanúk továbbá mindazok, akik kirendelt ôrszemélyzetként vagy kíváncsiságból jelen voltak.

Az exhumálási jegyzôkönyvek részletes elemezése során kimutattam, hogy azok nincsenek meg, ami pedig megvan, az hiányos. A meg-

lévô ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvet senki nem írta alá, így ennek alapján nem tudjuk megállapítani az exhumálást végzô orvosok személyét. Kôszegi Ábel, Hulesch Ernô és Gerencsér Miklós nyomán elsôdlegesen dr. Ruppenthal Miklós orvos és dr. Zobay András vizsgálóbíró feljegyzése alapján tudunk az exhumálást végzô csoport összetételérôl.

Az orvosok

Kôszegi Ábel adatolatlan, de valószínûleg Ruppenthaltól származó információkon alapuló[88] tanulmánya szerint „Az abdai exhumálásnál jelen van Dr. Ruppenthal Miklós bírósági orvosszakértô, Dr. Lugosy István[89] boncolóorvos, egy boncsegéd, a jegyzôkönyvvezetô és az izraelita hitközség vagy a JOINT képviselôje. A sír feltárására a volt abdai nyilasokat rendelik ki, a környéket két rendôr biztosítja."[90] Az ismert Ruppenthal-feljegyzés szerint az exhumálást Ruppenthalon és a vizsgálóbírón kívül egy orvosszakértô és egy kórházi boncsegéd végezte.[91] Ruppenthal 1970-ben kelt feljegyzése és a szintén ebben az évben Kôszeginek írt levele szerint a feljegyzés papírra vetésének idôpontjában már csak ô élt. Hulesch azonban tizenhat évvel késôbb, 1986-ben megszólaltatta a vizsgálóbírót, dr. Zobay Andrást.[92] A szintén adatolatlan interjúban Zobay név szerint felsorolta az exhumáló csoport tagjait (dr. Lugossy István törvényszéki orvos, Balogh Sándor boncsegéd,[93] dr. Kovács Zoltán jegyzôkönyvvezetô).[94] Utóbbi, azaz a jegyzôkönyvvezetô személye azonban nem egyértelmû. Zobay állítását ugyanis egy gyôri újságíró, Petôcz Miklós nyilvánosan megcáfolta, állítása szerint egyenesen Kovácstól kapott információk alapján.[95] Késôbb maga Hulesch is elismerte a tévedést.[96]

Zobay András fiának közlése szerint édesapja és Hulesch Ernô egy munkahelyen dolgozott a Gyôri Állami Gazdaságban. Sokat beszélgettek, de édesapjával interjú nem készült. Hulesch csak Zobay halála után tette közzé az „interjút", amikor Zobay már nem tudott reagálni. A Zobay család viszont mindezt nehezményezte, de végül eltekintettek az ügy jogi útra terelésétôl.[97]

A dilemmát azonban feloldja a közelmúltban Ferencz Gyôzô által megtalált, 1946-ból származó dokumentum. Ebben Nagy József egyértelmûen „Dr. Kováts Zoltán" törvényszéki jegyzôt nevezi meg jegyzôkönyvvezetônek.[98]

Hujber Kálmán abdai gátôr az állambiztonsági szolgálatnak tett nyilatkozata szerint az agnoszkáláson – a boncsegéddel együtt – nem három, hanem négy orvos volt jelen.[99] Amennyiben nem tévedett Hujber,

úgy a negyedik orvos lehetett „Dr. Kukorelli tisztiorvos". Nevét az *Abdai gyilkosok* dosszié legelsô lapján, tehát a nyomozás legelején – a forrás megjelölése nélkül – említették. Dr. Kukorelli Károly 1945 után Gyôrbe került és valóban tisztiorvos volt. Lányának tájékoztatása szerint a családi legendáriumban nem maradt fenn az, hogy édesapja az abdai exhumáláson részt vett volna. A sokáig a budapesti Radnóti Miklós gimnáziumban tanító Dr. Balázs Lórántné Dr. Kukorelli Katalin[100] „soha nem hallott" errôl és egyben „majdnem kizártnak" is tartja.

A hitközség képviselője

Hujber Kálmán szerint az exhumálásnál jelen volt egy általa közelebbrôl meg nem nevezett „temetôôr".[101] A temetôôrrôl a további források nem tettek említést, viszont az izraelita hitközség valamilyen beosztású képviselôjérôl igen. Kôszegi Ábel hitközségi vagy JOINT-[102] képviselôrôl írt.[103] A Huleschnek „interjút adó" Zobay ugyancsak „hitközségi megbízottról", máshol pedig JOINT-képviselôrôl beszélt. Ez a személy szerinte budapesti rabbi.[104] A Gyôri Izraelita Hitközség egyik 1946-os jegyzôkönyvébôl tudjuk, hogy Gyôrben a hitközség egy épületben volt a JOINT-irodával.[105] Domán István történész tanulmányából pedig azt tudjuk, hogy a hitközség székházában JOINT segítséggel mûködô, napi százötven ember étkeztetését ellátó konyha volt.[106] Amennyiben a hitközség képviselôje volt jelen az exhumálásnál, úgy az illetô minden bizonnyal a hitközség hatfôs exhumálási bizottságának tagjai közül került ki.[107] Hulesch könyvének ötödik, egyben utolsó kiadásában (2000) azonban minden forrás megjelölése nélkül megnevezte az exhumálásnál jelen lévô JOINT-os képviselôt, Eisenberg Béla személyében.[108]

A háború befejezését követôen a gyôri neológ hitközségnek Eisenberg megválasztásáig nem volt fôrabbija, de még rabbija sem, mivel dr. Róth Emil rabbi mártírhalált halt. (Ebben a tárgyalt idôszakban a gyôri ortodox fôrabbi Snyders Jakab volt.)[109] A neológ rabbi és fôrabbi hiányát pontosan mutatja, hogy a holokauszt alatt elpusztult gyôri zsidók emlékére és egyben az Abdánál exhumáltak gyôri temetésére 1946. június 25-én rendezett mártírok napjára Berg József kispesti rabbit hívták meg. Az abdai exhumálásnál tehát kizárható, hogy jelen lett volna rabbi. Dr. Eisenberg Béla zuglói rabbit 1946. augusztus végén választották meg Gyôr fôrabbijává és szeptember 15-én iktatták be.[110] A pesti lakos Eisenberg tehát minden bizonnyal nem lehetett jelen az 1946. június 19–20-i abdai exhumálásnál.

Jelen volt viszont Spiegel Károly, aki az ún. exhumálási jegyzôkönyvet megôrizte az utókornak. Vele ugyan Hulesch interjút készí-

tett, de nem mint szemtanúval, hanem mint JOINT-alkalmazottal.[111] Hulesch adatolatlanul beszámolt Spiegel Károly és Ortutay Gyula az 1950-es években létrejött gyôri találkozásáról. Hulesch interpretációja szerint ekkor Spiegeltôl „felvilágosítást kért" Ortutay, hogy mit tud „Radnóti Miklós gyôrszigeti temetésérôl. Én meg kérdeztem tôle: ki volt az illetô. Mert én '38 végén tértem vissza Gyôrbe. Addig – 15 évig – Bécsben éltem. Ezért az újabb magyar irodalom teljesen ismeretlen volt elôttem."[112] (Nyilvánvaló, hogy ellentmondás van a Hulesch által megszólaltatott és Radnótira „azonnal felfigyelô" JOINT-képviselô, valamint a Hulesch által idézett Spiegel Károly, szintén JOINT-képviselô szavai között.)

Spiegel Károly leányának személyes közlése szerint édesapja a JOINT alkalmazottja volt.[113] JOINT-alkalmazottként részt vett a deportáltak fogadásában és az ellopott zsidó javak felkutatásában, valamint visszaszolgáltatásában. Mindemellett a hitközség elöljárósági tagja is volt.[114] Spiegel Marianntól tudtam meg, hogy édesapja jelen volt Radnóti és társai abdai exhumálásánál. Spiegel Károly lányának beszélt a Radnóti zsebében talált tárgyakról is.[115]

Nyilasok, rendőr(ök), hatósági tanú és kíváncsiskodók

Az abdai exhumáláshoz – az ilyenkor szokásos módon – helyi személyeket, volt nyilasokat rendeltek ki. Ezt Galambos Lajos abdai jegyzô,[116] dr. Zobay András vizsgálóbíró[117] és a Kôszegi Ábelnek megszólaló Szûcs Gyula, abdai rendôr,[118] továbbá Hujber Kálmán,[119] abdai gátôr és Sarmann Ferencné[120] egybehangzóan megerôsítette. (Tolnai Gábor is ezt írta.[121]) Az *Abdai gyilkosok* dossziéban felsorolták az abdai volt nyilaskeresztes párt tagjait.[122] Közülük Dömötör Gábor és Réti Rudolf volt nyilas párttagok, valamint Stinner László községvezetô és Varga Gyula körzetvezetô biztosan jelen volt az exhumálásnál. Minden bizonnyal velük együtt kirendelték még Csepeli Jánost, Magyar Gyulát, Meszlényi Lászlót és Varga Józsefet, volt abdai nyilasokat is.[123] A kirendelést a volt abdai községi bíró, Horváth József[124] szervezte meg. Így a kirendelt volt nyilasok száma minden bizonnyal nyolc fô volt.[125]

Kôszegi Ábel azt írta, hogy az abdai exhumálást két rendôr biztosította. Hulesch szerint azonban egyetlenegy kirendelt rendôr volt, mégpedig Szûcs Gyula, abdai rendôr. (Zobay is egy kirendelt rendôrt említett.[126]) Szûcs visszaemlékezésébôl az derült ki, hogy „aznap 13 embert vettek ki" (exhumáltak), és hogy Radnóti kabátjának belsô zsebébôl került elô a „Bori notesz".[127] Kôszegi a Szûcs Gyulával készült beszélgetésébôl azt rögzítette munkanaplójában, hogy „a holttestek már oszlottak voltak, a holttestek ruhái is enyészetnek indultak, […] a sze-

mük már nem volt meg, […] arcról nem lehetett volna megállapítani személyazonosságukat”.[128] Amennyiben volt másik kirendelt rendôr, úgy annak személye ismeretlen maradt.

Az *Abdai gyilkosok* dossziéban Hujber Kálmán gátôr azt állította magáról, hogy mint hatósági tanú, jelen volt az exhumálásnál. Az állambiztonság el is fogadta állítását, mert Hujber éppen az exhumálásnál látottak alapján „alakította ki a gyilkossággal kapcsolatos saját koncepcióját, amelyet azóta úgy állít be és mond el, mintha a gyilkosságot valóban végignézte volna”.[129]

Az exhumáláshoz a helyiek közül „jöttek volna sokan kíváncsiskodni” – állította Szûcs Gyula rendôr. Hulesch egy kíváncsiskodót meg is szólaltatott könyvében. Józsa Lászlóné virágszedés közben kanyarodott a Rábca-töltésre és pillantotta meg az exhumálást. Elmondásából arra lehet következtetni, hogy az exhumálás elején (elsô napján) járt arra, éppen akkor, amikor az ún. exhumálási jegyzôkönyvben 5. pont alatt regisztrált Glücksmann Mihály „fogorvos” (valójában fogtechnikus) földi maradványaira bukkantak.[130]

Mindezek alapján összeállítható az abdai exhumálást végzôk, illetve ott jelen lévôk köre és névsora. A vizsgálóbíró (dr. Zobay András), az orvosi személyzet (orvosok: dr. Ruppenthal Miklós, dr. Lugossy István, boncsegéd: Balogh Sándor), a jegyzôkönyvvezetô (dr. Kovács Zoltán), az izraelita JOINT és egyben a hitközség képviselôje (Spiegel Károly) és az exhumálást végzô volt nyilasok (valószínûleg nyolc fô), továbbá valószínûleg egy kirendelt rendôr (Szûcs Gyula), továbbá a kíváncsiskodók közül egy fô (Józsa Lászlóné). Abban az esetben, ha a kíváncsiskodókat nem számítjuk és az exhumálás során mindig jelen voltak a felsorolt személyek, akkor tizenhat fô vett részt az exhumáláson. Közülük mindössze az orvos (Ruppenthal), a vizsgálóbíró (Zobay), a rendôr és egy kíváncsiskodó visszaemlékezése ismert.

3. Az abdai exhumáltak

Kiket exhumáltak Abdánál?

A történet- és irodalomtudomány mindmáig adós egy alapkérdés tisztázásában. Nem bizonyították ugyanis eddig, hogy az Abdánál kivégzettek mindegyike valóban bori munkaszolgálatos volt-e. Az *Új Élet*-ben közzétett felhívás, majd pedig a Radnóti-kutatás kanonizált változata evidensnek tekintette ezt.

Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv szerint számos exhumáltnál találtak dokumentumokat. Ezek alapján három fô esetében egyértelmûen megállapítható volt a bori munkaszolgálatos „státuszuk". Így a levelezôlapok alapján három, Radnótival együtt négy esetben a bori munkaszolgálat tényét egyértelmûen megállapították.[131] A kérdés az, hogy a többi tizennyolc exhumált esetében honnan lehet azt tudni, hogy bori munkaszolgálatosok voltak? Ha pedig nem voltak azok, akkor kik voltak ôk és hogyan végezték ki ôket a bori munkaszolgálatosokkal együtt, illetve hogyan kerülhettek azonos sírgödörbe?

A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (MEASZ) archívumában fellehetô néhány – utólag összeállított – hiányos bori táborlista.[132] Ezek közül egyedül a *Heidenau*-tábor listáján találtam olyan személyek neveit, akiket Abdánál exhumáltak. Ennek alapján megállapítható, hogy négy fô (Bárdos Pál, Glücksmann Mihály, Sándor József, Weisz Jenô) ugyanabban a bori altáborban volt munkaszolgálatos. Battyán György mohácsi naplójában összesen három abdai exhumált neve szerepel (Bárdos Pál, Radnóczi Miklós, Wieselmann László). Közülük egy fô (Bárdos) a MEASZ-listán is rajta van. Radnótival együtt tehát összesen hat fôrôl egyértelmûen megállapítható, hogy bori munkaszolgálatos volt. Közülük pedig öten biztosan, egy fô (Wieselmann) pedig valószínûleg a *Heidenau*-tábor foglya volt.

A Cservenka után készített, többször idézett veszteséglistán további Abdánál kivégzett bori munkaszolgálatos neveket találtam.[133] Közülük Lôwy Károly az adatok egyezése miatt egészen bizonyos, hogy bori munkaszolgálatos volt. A másik személyrôl, Blättler Pálról a nem egyértelmû adatok miatt csak valószínûsíteni lehet ugyanezt. (Egyikükrôl sem tudható, hogy melyik bori táborban volt.[134])

A veszteséglista azokat a bori munkaszolgálatosokat vette számba, akik az elsô lépcsôben elindultak közül 1944. szeptember 17. és október 8. (Bor és Újvidék) között meghaltak vagy eltûntek. (A veszteséglistán szereplô másik idôpont-megjelölés szerint a szeptember 17. és október 30. közötti idôszakra vonatkoznak az adatok.) A veszteséglista minden bizonnyal nem volt pontos, de a veszteség számbavételeként megjelölt két idôintervallum mindegyike megelôzte a boriak szentkirályszabadjai indulásának és egyben az abdai kivégzésnek az idôpontját. A veszteséglista szerint (és csakis e szerint) tehát Lôwy és valószínûleg Blättler már a szentkirályszabadjai induláskor hiányzott (meghalt vagy megszökött), és nem lehettek ott a menetben, éppen ezért nem is végezhették ki ôket Abdánál. Az *Abdai gyilkosok* dossziéban megszólaló budapesti Szabolcsi László azonban ezzel ellentétesen tanúskodott. Az állambiztonsági szolgálat dossziéja a *Berlin*-tábor munkaszolgálato-

sát kétszer is idézte. A szolgálat jelentése szerint Szabolcsi meghallgatásán azt mondta, hogy „…vele egy században volt Lôwy Károly, muszos, aki 1918-ban született, sovány, magas testalkatú, barnahajú, bajuszos ember volt. Lôwyt Sisák tizedes Borban és a dunántúli útszakaszon is állandóan üldözte, Borban egy alkalommal az ürülékét is megetette vele. Lôwy ezen útszakaszon teljesen le volt gyengülve, alig tudott menni, lemaradozott, Sisáktól való félelmében idegileg teljesen összeroppant. Ez az ember Pannonhalma és Gyôr között eltûnt a századtól, azóta nem hallott felôle semmit, nem tudja, mi történt vele."[135] Szabolcsi visszaemlékezését a nyomozást lezáró összefoglaló jelentés újból idézte.[136] A szolgálat nagy jelentôséget tulajdonított mindennek és bizonyítékként használta nyomozati eredményeinek alátámasztására. Szabolcsi László elmondása alapján el kell fogadnunk, hogy Lôwy Károly mégiscsak elindult Szentkirályszabadjáról, vagyis a veszteséglistát hibásan töltötték ki. Ez a tény megalapozza azt a feltételezést is, hogy a veszteséglistán szereplô Blättler Pál is tévesen került fel erre a listára, és ô is ott volt a dunántúli menetben. Mindezek nyomán Lôwy Károly és Blättler Pál is ott lehettek az abdai tömegsírban.

Kiket nem exhumáltak Abdánál?

A bori munkaszolgálatosok menetérôl a hozzátartozók keveset tudtak. A Bor és Hegyeshalom közötti útszakaszon, majd pedig a német koncentrációs táborokban meghaltakról a hazaérkezôk alig tudtak információkat közölni. A dunántúli útszakaszon meghalt munkaszolgálatosok közül a legtöbb ember valószínûleg Abdánál és Mosonmagyaróváron halt meg. Az Abdánál történt kivégzésnek pedig tudomásunk szerint nem volt munkaszolgálatos szemtanúja. Mindezek után és a Radnóti-kultusz kialakulásával párhuzamosan a hozzátartozók közül többen az abdai kivégzés áldozatának tekintették elveszett rokonukat. Erre az adott valós alapot, hogy hat azonosítatlan személy is volt az exhumáltak között. Így a Rábca-parti gátoldal egyszerre huszonkét ember valóságos tömegsírja és az eltûnt bori munkaszolgálatosok szimbolikus sírja is lett.

Klein Miklós

Klein Miklós bori munkaszolgálatosról családja úgy tudja, hogy együtt volt Radnótival, és hogy ôt is Abdánál végezték ki. Klein Miklós fia, Szigeti (Klein) Róbert emlékezete szerint 1947-ben édesapjának egy munkaszolgálatos társa kereste fel a családot, és tôle származhattak az információk.[137] Szigeti Róbert közlése szerint az Egerben 1912-ben szü-

letett Klein Miklós 1948-ban kiállított halotti bizonyítványában 1944. október 1-je, míg a 2010-ben kiállított halotti bizonyítványban 1945. január 15-e szerepel a halál dátumaként (az elhalálozás helyét egyik esetben sem nevezték meg).[138] A család joggal hihette, hogy Klein Miklós Abdánál halt meg, mivel Klein Miklós nevû munkaszolgálatos valóban volt az áldozatok között. Az Abdánál kivégzett Klein Miklóson kívül – kutatásaim során – további három Klein Miklós nevû bori munkaszolgálatost találtam, de egyikük sem azonos Szigeti Róbert édesapjával.[139] Az egri születésû Klein Miklóst azonban minden kétséget kizáróan megtaláltam a flossenbürgi koncentrációs táborba érkezettek listáján.[140] Így ô egész biztosan túlélte a dunántúli útszakasz kivégzéseit és sorsa Flossenbürgön keresztül nyomon követhetô egészen a buchenwaldi koncentrációs táborig. Összesen tehát öt Klein Miklós nevû bori munkaszolgálatosról tudunk, akik közül egy fô (Budapest, 1908–?) Abdánál, egy fô (Eger, 1912–?) német koncentrációs táborban, egy fô (1903–?) ismeretlen helyen halt meg, míg egy fô (Bertmihály, 1920–?) sorsa ismeretlen, továbbá egy fô (Budapest, 1903–?) túlélte a munkaszolgálatot.

Tabán Gyula

A családtagok közlése szerint Tabán (Tabák) Gyula[141] költô és testvére, Tabák Sándor tisztviselô egyaránt Borban volt munkaszolgálatos.[142] A két bori munkaszolgálatos testvérei, Tabák Endre újságíró és Tabák Lajos fotómûvész egyaránt írtak is errôl. Tabák Endre együtt volt munkaszolgálatos Szentkirályszabadján Tabán Gyulával, akit innen vittek Borba.[143] A Tabák Lajos életét bemutató kötetben a fotómûvész szintén beszélt Borba vitt testvéreirôl.[144] A két Borba vitt testvér közül Tabák Sándor túlélte, míg Tabán Gyula nem élte túl a munkaszolgálatot.[145] Valószínûleg egyiküket sem a *Heidenau*-táborban tartották fogva. Egyikük nevét sem találtam meg semmilyen tábor- vagy veszteséglistán, és a visszaemlékezôk sem említették ôket.

Szurmay Ernô, szolnoki könyvtárigazgató egyik írásában a mártírköltôk között említi Tabán Gyulát, és egyben megírta életrajzát. Ebbôl tudható, hogy Tabán többek között Párizsban és Heidelbergben tanult, és francia–magyar szakos tanári diplomát szerzett. Szegeden elvégezte a tanárképzô fôiskolát. A *Hitélet* címû zsidó szépirodalmi és társadalmi folyóirat fômunkatársa lett. A Szegedi Fiatalok Mûvészeti Kollégiumának tagjaként jól ismerte a vele egykorú Radnótit.[146] Tabán Gyulát szegedi és szolnoki költôként tartják számon, akinek életében két önálló verseskötete jelent meg.[147] (Halála után unokaöccse, Tabák András rendezte sajtó alá verseit.[148])

Tabán Gyulának nem csak a bori munkaszolgálatáról, de haláláról is alig tudunk valamit. A költô haláláról a családon belül is eltérôen vélekedtek. A költô unokaöccse 2009-ben, az *Ezredvég* címû folyóirat Radnóti Miklós emlékszámában azt írta, hogy Tabán Gyula „nem biztos, hogy ugyanabban a lágerben" volt, mint Radnóti Miklós, „viszont bizonyos, hogy ugyanabban a halálmenetben vonszolta magát ô is, és a kivégzés is alighanem ugyanott érte, Abdán – szemtanúk ugyanis Gyôrnél még látták a menetben. […] Ôt soha nem agnoszkálták, ismeretlenül maradt egy jeltelen tömegsírban."[149] A költô Tabán Gyula halála Tabák Lajos szerint „valahol a Dunántúlon"[150] következett be. Tabák Endre pedig „Abda környéki tömegsírba zuhanásról"[151] írt. Tabák Lajos leányától, Estókné Csete Olgától kapott dokumentum szerint a költô két testvére 1997-ben kárpótlási igényt terjesztett elô.[152] Ebben azt írták Tabán Gyuláról, hogy „meghalt ismeretlen helyen, állítólag a Sopron megyei Hidegség térségében". A költôrôl Estókné Csete Olga (tanítványával együtt írt) tanulmányában az áll, hogy „Haláláról mindössze annyit tudunk, hogy a Hidegség nevû településen vagy annak környékén halt meg tífuszban. Dr. Losonczy Nándor szolnoki orvos, aki szintén ott volt az »erôltetett menetben« Tabák Hermanné kérésére írásban tanúsította Tabán Gyula elhunytát."[153] A Szolnoki Zsidó Hitközség Tabák Lajos kérésére 1994-ben igazolást állított ki a költô haláláról.[154] Ebben a Hitközség idéz a holokauszt 50. évfordulójára kiadott és a szolnoki zsidóság történetét feldolgozó kötetbôl: „Tabán Gyulát, az érzékeny, finom lelkû költôt – Radnótival együtt – a hírhedt bori (Jugoszlávia) rézbányában sanyargatták… Az út az abdai tömegsírba vezetett."[155]

Az idézett mûvekben egyetlenegy szemtanút említettek meg név szerint, nevezetesen dr. Losonczy Nándor szolnoki orvost. Neve semmilyen bori vagy hidegségi veszteséglistán nem szerepel, és a Borba vitt orvosok utáni kutatásom során sem találkoztam nevével. Nagy valószínûség szerint dr. Losonczy Nándor soha sem járt Borban, és a dunántúli útszakaszon sem kísérte a menetet. Amennyiben ô azonos az 1899-ben Szolnokon született dr. Losonczy Nándor orvossal, akkor még valószínûtlenebb, hogy az orosz fronton megsebesült orvos a dunántúli menetben ott lett volna.

Tabán Gyula nem szerepel sem a flossenbürgi, sem pedig a sachsenhauseni KZ listán. Vagyis nagy valószínûség szerint nem hagyta el Magyarország területét és Magyarországon, talán a dunántúli útszakaszon halt meg. A bori munkaszolgálatosok közül nincs tudomásunk arról, hogy bárki is Gyôr után ne Mosonmagyaróvár felé ment volna, illetve hogy Nyugat-Magyarország felé vitték volna. Így Tabán Gyula, ha ténylegesen a bori menettel tartott a Dunántúlon, akkor nem halha-

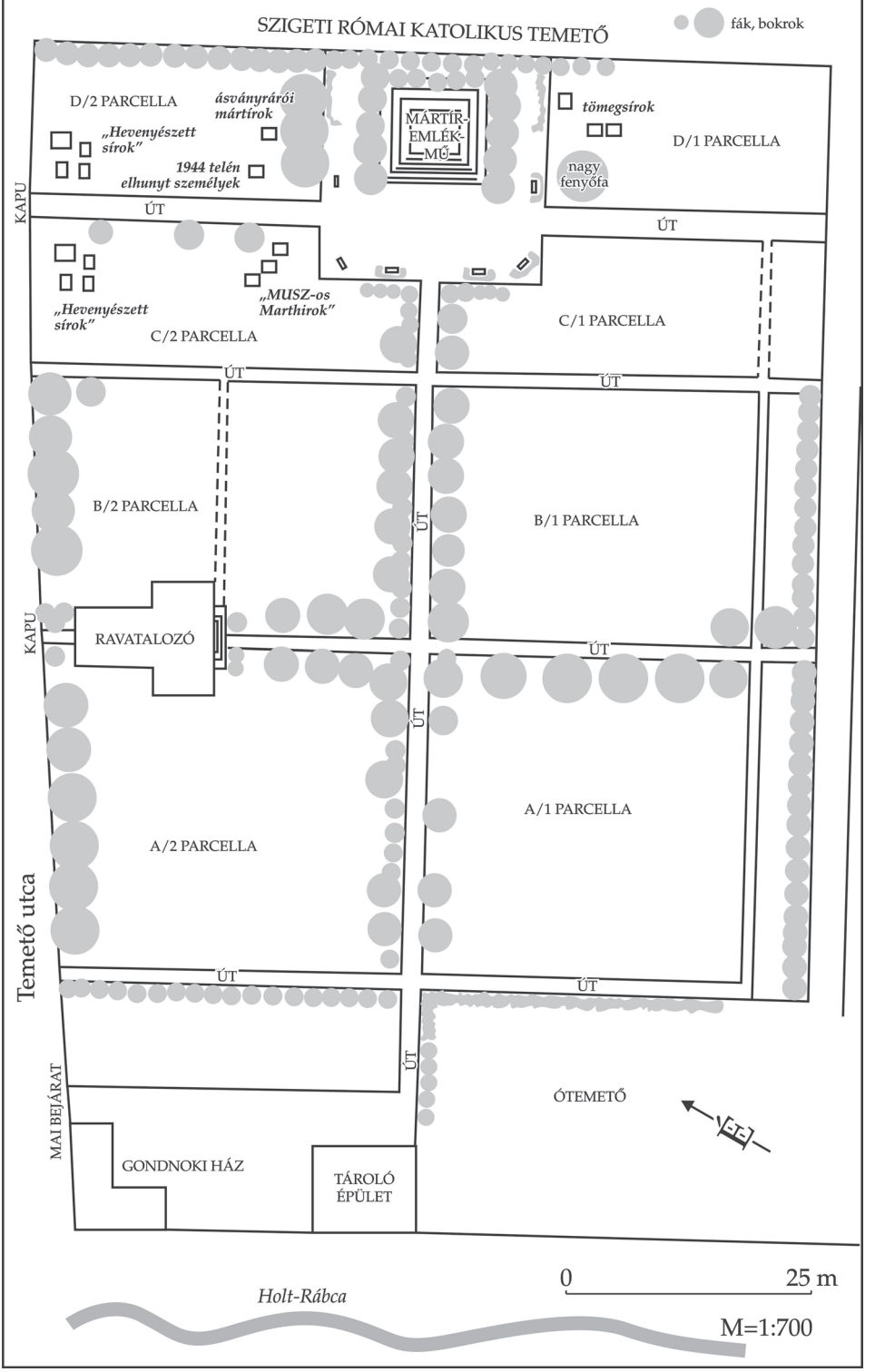
tott meg Hidegségen vagy környékén. Természetesen nem zárható ki, hogy az Abdánál kivégzett és késôbb azonosítatlan hat fô között volt, de ugyancsak meghalhatott, vagy kivégezhették Mosonmagyaróváron is. Az abdai kivégzés esetében nem tudunk arról, hogy lett volna munkaszolgálatos vagy orvos szemtanúja.

4. Az abdai exhumáltak végső nyughelyei

Radnóti Miklós és huszonegy bori munkaszolgálatos társát 1944 novemberében az Abda melletti Rábca-töltésnél kivégezték. Exhumálásukra tizenkilenc hónappal késôbb került sor. A gyôri izraelita temetôben ünnepélyes külsôségek között temették el ôket 1946. június 25-én a kora esti órákban. A gyászünnepségrôl fénykép is készült.[156] A második temetésüket követôen a gyôri hitközség felhívást tett közzé, amelyben a meggyilkolt bori munkaszolgálatosok hozzátartozóinak jelentkezését kérte.[157] Ennek a felhívásnak a híre jutott el Radnóti Miklósné Gyarmati Fannihoz. A költô földi maradványait az özvegy és barátai 1946. augusztus 12-én Budapestre szállították. Radnóti Miklós harmadik temetésére a budapesti Kerepesi temetôben került sor augusztus 14-én.[158] Nem ismerjük azonban a többi huszonegy munkaszolgálatos földi maradványainak további sorsát. Nem tudjuk, hogy ôket is újratemették-e, vagy hogy hol van végsô nyughelyük.

Gyarmati Fanni gyôri útjának másnapján a *Dunántúli Szabad Nép* beszámolt Radnóti kihantolásáról és Budapestre szállításáról. A gyôri újságíró „az újtemetôben ideiglenes pihenôhelyérôl kihantolt Radnóti Miklós" holttestérôl írt.[159] Az újságíró azonban nyilván tévedett, mert az Abdánál exhumáltakat nem a gyôri újtemetôbe, hivatalos nevén nem a Nádorvárosi köztemetôbe temették el. A félreértés annál is bántóbb, mivel Gyarmati naplójából tudjuk, hogy a gyôri Fehér Hajó Étteremben találkoztak a *Szabad Nép* Magyar nevû szerkesztôjével.[160] Gyarmati naplója egyébként nem tartalmazza, hogy a gyôri izraelita temetôben kapták meg Radnóti koporsóját, de a leírás szövegkörnyezete nem hagy kétséget errôl. Gyarmati Fanni ugyanis azt írta az augusztus 12-i gyôri útjáról készült naplóbejegyzésében, hogy „a temetôben, mindjárt a kapu mellett, hevenyészett friss sírok, egyik kiásva. […] Az exhumálásnál a legnagyobb gonddal helyezték a testeket kettesével a ládákba, egyiket fejtôl, másikat lábtól, számozták ôket és ezek alapján emelték ki most is."[161] Kôszegi Ábel irodalomtörténész kutatásai

15. A Győr-Szigeti izrealita temető (Győr, Temető utca 33.)

során valamikor az 1960-as évek végén találkozott a Gyôri Izraelita Hitközség egyik korabeli tisztségviselôjével, Spiegel Károllyal. A találkozón elhangzottakról Kôszegi munkanaplójába azt jegyezte be az abdai exhumáltakról, hogy „két sírba temették ôket a gyôri zsidó temetôben".[162]

A Gyôr korabeli és jelenlegi területén lévô, Gyôr-Szigeti (Gyôrszigeti) izraelita temetôt 1826-tól kezdve a mai napig használják. A holt Rábca és a római katolikus Szigeti temetô által határolt, húsz hektáros zsidó temetôben körülbelül 3500 fô nyugszik, és egy 2003-as felmérés szerint 3136 sírkô található.[163] A temetô északkeleti falánál áll az 1947. június 15-én felavatott mártíremlékmû. A piramis vagy gúla alakú mártíremlékmûvet a körülbelül ötezer deportált gyôri zsidó emlékére állították. Az emlékmûavatást országos eseménnyé avatta, hogy azon többek között részt vett a köztársasági elnök, a miniszterelnök, az igazságügyi miniszter, továbbá a vallás- és közoktatásügyi miniszter (Ortutay Gyula), valamint a JOINT amerikai alelnöke.[164]

A Gyarmati Fanni által említett temetôkapu meghatározása nem teljesen egyértelmû.[165] A temetônek 1946-ban két kapuja volt: a ravatalozóhoz és a mai mártíremlékmûhöz vezetô út kapuja. Mindkét kapunál, illetve az út mindkét oldalán találhatók 1944 elôtti sírok. A mártíremlékmûhöz vezetô út menti sírok azonban kevésbé sûrûn követik egymást, és még ma is nagyon sok üres (vagy nem jelölt) sírhely található itt. Ez a rész egyben a temetô északkeleti vége is, amely a római katolikus temetôvel közös falnál ér véget. A késôbb részletesen tárgyalt tömegsírok ennek az útnak a két oldalán helyezkednek el. Valószínûnek tûnik tehát, hogy errôl a kapuról írt Gyarmati és itt voltak a „hevenyészett", azóta már esetleg mások földi maradványait ôrzô sírok.

Gyarmati Fanninak a koporsókra vonatkozó leírását támasztja alá az Ásványráróról exhumált negyvennyolc holttest koporsóba helyezésérôl készült dokumentum.[166] Ebben az szerepel, hogy a negyvennyolc holttestet összesen harminc koporsóban helyezték el úgy, hogy tizennyolc esetben két holttest került egy koporsóba.

Exhumálások és újratemetések

A gyôri hitközség felhívása és Radnóti Miklós gyôri exhumálása nyomán felmerül a kérdés, hogy történtek-e további exhumálások. Az akkor ott maradt huszonegy munkaszolgálatos földi maradványainak mi lett a további sorsa? A kérdések megválaszolására kézenfekvôk lennének az exhumálási számlák vagy a hitközség éves zárszámadási adatai. Ezek azonban nem lelhetôk fel, pedig mintegy számítási alap-

ként tudnánk használni azt, hogy Radnóti gyôri exhumálásáért 610 Ft-ot kellett fizetni.[167]

Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv[168] szerint a huszonkét abdai exhumált közül Radnóti Miklóssal együtt tizenöt fônek sikerült megállapítani a személyazonosságát. A tizenöt fô közül tíz fônek a pontos lakcímét (város [kerület], utca, házszám) is azonosították. További egy fô esetében az exhumálás során csak a hozzátartozó nevét és pontos címét sikerült megállapítani, az illetô kilétét nem.[169] Nagy József gyôri újságíró egyik levele alapján azt is tudjuk, hogy a hitközség elôtt késôbb ismertté vált egy – az exhumálás során még ismeretlen – személy hozzátartozójának neve és postacíme. Ugyancsak Nagy József levelébôl tudjuk, hogy a tizenöt agnoszkált fô közül még egy fô hozzátartozóját találták meg lakcímével együtt.[170] Tehát mindezek alapján a hitközség elôtt 1946 augusztusában összesen tizenhét fô személye lehetett ismert, akik közül tizenhárom fônek, illetve hozzátartozójának volt a pontos lakcíme is ismert. Az ismert lakcímek vagy születési adatok alapján megállapítható, hogy valamennyien budapestiek vagy budapesti állandó lakhellyel rendelkezôk voltak. (Wix Vilmosról mindössze annyit tudunk, hogy az akkor még önálló, nem Budapesthez tartozó Rákoskeresztúron született.) Mindezek után logikus, hogy ha gyôri exhumálásukra valóban sor került, végsô nyughelyüket budapesti zsidó temetôkben, elsôsorban a Budapesti Izraelita Hitközség Központi Temetôjében (a továbbiakban: Kozma utcai temetô) kell keresni.

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet 1948-ban könyvet jelentetett meg *10 000 hazahozott hôsi halott* címmel. A Magyarországon kizárólag egy közkönyvtárban meglévô[171] mû Abdáról szóló fejezetében ez áll: „Abda községben meggyilkolt bajtársaink exhumálását 1946 szeptemberében bonyolítottuk le. A gyôri temetôben ideiglenesen eltemetett bajtársak személyazonossága megállapítható volt és így részben a Rákoskeresztúri izraelita temetôbe, részben a Rákoskeresztúri köztemetôbe kerültek, felekezeti hovatartozandóságuk szerint. Bárdos Pál, Bodor Béla, Dénes Andor (1907–44), Glücksmann Mihály (1920–44), Klein Miklós (1908–44), Lôwy Károly (1918–44), Mahler György Iván (1924–44), Markovits Lajos, Weisz Jenô, Wieselmann László.”[172]

Az idézett forrás számos fontos megállapítást tesz. Az derül ki a szövegbôl, hogy az Abdánál meggyilkolt munkaszolgálatosok gyôri exhumálását ez a szervezet végezte 1946 szeptemberében. Tíz fô – köztük az ún. exhumálási jegyzôkönyvben nem szereplô – Bárdos Pál személyazonosságát Gyôrben megállapították. A tíz munkaszolgálatost a gyôri exhumálásukig, azaz 1946 szeptemberéig ideiglenesen a gyôri

temetôben temették el. (Nem írja, hogy a gyôri izraelita temetôben.) Gyôri exhumálásukat követôen pedig vallási hovatartozásuk szerint – nyilván a hozzátartozó döntésének megfelelôen – Budapesten temették el ôket. Halálozási dátumként mindegyikük esetében 1944-et határozták meg. A forrásmunkából az is kiderül, hogy a kötet kiadásáig, tehát 1948-ig, az Abdánál kivégzettek közül mást nem exhumáltak Gyôrbôl. A könyv azonban nem tesz említést Radnóti 1946. augusztusi, gyôri exhumálásáról és budapesti eltemetéséről. Feltételezhetôen azért nem, mert Radnóti exhumálásához és koporsójának szállításhoz ennek a szervezetnek nem volt köze.

A Kozma utcai temetô nyilvántartásában az ide eltemetett mind a nyolc abdai exhumált személy sírját sikerült megtalálnom (Bodor Béla, Glücksmann Mihály, Klein Miklós, Lôwy Károly, Mahler György Iván, Markovits Lajos, Weisz Jenô és Bárdos Pál). Az abdai exhumáltak sírjai az 1949-ben épült holokauszt-emlékmû közelében, mintegy ötven méterre az elpusztult bori munkaszolgálatosokra emlékezô oszloptól (kôpilonjától) találhatók. Sírjaikat szinte közrefogja a Kiskunhalason legyilkolt munkaszolgálatos és lichtenwörthi mártíremlékmû. Légvonalban pedig mintegy két kilométerre fekszenek a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájának szépen gondozott sírjaiban nyugvó és a dunántúli útvonalon ôket kísérô bori keretlegények sírjaitól.[173]

A Kozma utcai temetôben lévô holokauszt-emlékmû bori oszlopán az abdai exhumálás során azonosított – Radnótival együtt – tizenöt fô közül hárman szerepelnek (Gellért Andor, Markovits Lajos, Klein Miklós). Klein Miklós nevû munkaszolgálatos azonban több is volt Borban, és a bori falon szereplô Klein Miklós születési adata eltér a boriak sorában nyugvó Klein Miklósétól. Az azonosság tehát esetükben kizárható.

A Kozma utcai temetôben nyugvó abdai exhumáltakra vonatkozó adatok tekintetében további három forrásra lehet támaszkodni. Ezek egyrészt az egyes elhunytakról és sírokról kitöltött, a Kozma utcában ôrzött kartonlapok,[174] másrészt az elvileg ezek alapján készített internetes adatbázis (Öröklét honlap[175]). Harmadik adatforrásként az eltemetettek sírjain talált adatokat használhatjuk.[176] A három forrás meglétét azért kell itt külön is hangsúlyozni, mert ezek adatai számos ponton nem fedik egymást.

A kartonlapok tanúsága szerint a hét fô közül négy esetben rögzítették, hogy Abdáról, az „Öröklét” honlap szerint egy esetben, hogy Abdáról és négy esetben, hogy Gyôrbôl történt az exhumálás. Két fô esetében a kartonon Abda, a honlapon Gyôr szerepel exhumálási helyként. A kartonlap és a honlap egybevetése alapján azonban össz-

zességében mindenkirôl elmondható, hogy van exhumálási adat (Abdáról, Gyôrbôl, Abdáról és Gyôrbôl történt az exhumálás).

A Kozma utcában mind a nyolc fôt ugyanazon a napon temették el. Temetésükre Radnóti Miklós budapesti temetését követô 39. napon, 1946. szeptember 22-én, vasárnap került sor.[177] Valamennyiüket ugyanannak a parcellának (A) ugyanabba a sorába (2.),[178] egymás mellé, egyedi sírhelyeken (07–14.) temették el. Ugyanezen sorba, az abdai exhumáltak sírjai közé temették a szintén Gyôrbôl exhumált személyt, Bárdos Pált.[179] Kartonján az elhalálozási dátum rovatban (hibásan) az 1900. január 1-jei dátum szerepel. Neve ugyanakkor nem szerepel az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben[180], és soha, sehol nem merült fel a bori munkaszolgálattal vagy az abdai kivégzéssel kapcsolatban. Személyérôl tehát eddig semmit nem tudtunk. Neve és kérdôjellel megjelölt foglalkozása („író?") viszont szerepel a Radnótival Mohácsig együtt menetelô Battyán György bori túlélô noteszében.[181] Bárdos Pál neve szintén szerepel a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének nyilvántartásában.[182] Ezek szerint a sashalmi lakcímmel rendelkezô Bárdos Pál 1922-ben született és „tisztviselô, író" volt, akit Radnóti Miklóssal együtt a *Heidenau*-táborban tartottak fogva. (Nem tévesztendô össze dr. Bárdos Józseffel, aki szintén a *Heidenau*-táborban volt és Radnóti barátjaként és orvosaként ismert.) Bárdos Pál tehát az Abdánál kivégzettek és késôbb a Gyôrbôl exhumáltak között volt. Ô lehetett a 23. kivégzett bori munkaszolgálatos, vagy – ami a valószínûbb – ô volt az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben szereplô azonosítatlan személyek egyike.[183] Rejtély marad persze, hogy az abdai exhumálás és agnoszkálás során nem azonosított Bárdost, három hónappal késôbb miként tudták azonosítva eltemetni a Kozma utcában. Miként volt lehetséges, hogy egyértelmû azonosítását követôen hatvanöt éven át teljes homály fedte abdai exhumálását?

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet által exhumált nyolc abdai halott esetében a nyolc budapesti hozzátartozó nyilvánvalóan összefogott.[184] Együtt szervezték meg, hogy a valószínûleg négy gyalulatlan faládában lévô nyolc személy földi maradványait együtt szállíttassák a Kozma utcai temetôbe. Feltehetôleg még a közös szállítás napján, közös gyászszertartás keretében, de mindenképpen szeptember 22-én, egyedi sírokban temették el ôket. Az abdai exhumáltak közös szállítása már Radnóti Miklós esetében is felmerült: a hitközség kifejezetten ezt ajánlotta korábban Gyarmati Fanninak.[185] (A közös szállítás mellett szólt a költségkímélés érve is.)

A Kozma utcai temetô sírjai

A kartonok nem tartalmazzák az abdai exhumáltak születési és halálozási adatait. Ezzel szemben a sírokon – egy kivétellel – megtalálhatók ezen adatok.

Harmadik forrásként a temetôben lévô sírköveket, a kô és fém sírtáblákat (továbbiakban: sírok) használom. Ezeken a sírokon a halálozási dátumok egymástól eltérôek. Azokon egy fô (Bodor) esetében 1944, öt fô esetében 1945 és megint egy fô (Lôwy) esetében 1946 szerepel. (Egy fô – Bárdos – esetében a sírkô elôtt lévô sírtáblán 1945-ös, míg a sírkô mögött álló sírtáblán 1946-os évszám szerepel.). Három fô esetében a síron az is szerepel, hogy az illetô Abdán halt meg (Bodor: „kivégezték Abdán"; Mahler: „Abdán […] nyilas gyilkosok áldozata lett"; Markovits: „mártírhalált halt Abdán a halálba vezetô országúton"). További két síron (Klein, Weisz) helymegjelölés nélkül szerepel, hogy az illetô „mártírhalált halt". A legpontosabb és egyben legmeglepôbb felirat Mahler György Iván sírkövén áll: „1945 februárjában Abdán […] nyilas gyilkosok áldozata lett".

A feliratokat tartalmazó sírok felállításának dátumát nem lehet tudni. A sírok azonban nem egységesek, azok méreteikben, formájukban különböznek és egymástól eltérô stílusjegyeket hordoznak. Szemmel látható azonban, hogy más-más idôpontokban készültek. Közös jegy – öt sír esetében –, hogy a sír elôtt vagy mögött, vagy mindkét helyen (Bárdos) hasonló téglalap alakú kô sírtábla mutatja az elhunyt adatait. Ezeket pedig, úgy tûnik, hogy a sír elkészülte elôtt vagy után helyezték ki (a sírkôbe illesztve, esetleg a sír elé vagy mögé téve). Egyetlenegy sírnál (Glücksmann) találtam meg a vélhetôen az eltemetés idôpontja körül, fémbôl készült eredeti halotti névtáblát. Két sír (Mahler, Markovits) esetében pedig kifejezetten impozáns sírkövet állítottak fel.

A nyolc sír közül hét esetben a hozzátartozók neve vagy nevei is szerepelnek a sírokon. A hét eset közül háromban hozzátartozót nem temettek el itt, viszont itt állítottak neki emléket.[186] A többi négy esetben a hozzátartozót, illetve hozzátartozókat késôbb ugyanebbe a sírba temették el.[187] Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv, a MEASZ dokumentum és temetôi adatok egybevetése alapján az is pontosan látható, hogy három esetben (Bárdos, Lôwy, Mahler) a hozzátartozó az abdai exhumált édesanyja, ezek közül egy esetben pedig édesanyja és édesapja (Mahler).

Látható tehát, hogy az abdai exhumáltak sírjai – Klein Miklós sírjának kivételével – késôbb egyben családi sírhelyek és emlékhelyek is lettek. Mindez alátámasztja, hogy az abdai exhumáltakat az 1946-ban élô hozzátartozók hozatták el Gyôrbôl és temettették el a Kozma utcai temetôben.

Rákoskeresztúri új köztemető

A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet exhumálási beszámolója említést tett további két munkaszolgálatos végsô nyughelyérôl is. A két katolikus vallású bori munkaszolgálatos (Dénes Andor, Wieselmann László) sírja valóban megtalálható a Rákoskeresztúri új köztemetôben. A kartonjukon szereplô adatok szerint 1946. szeptember 21-én egymás mellé temették ôket. Temetésük tehát egy nappal korábban volt, mint nyolc társuknak a Kozma utcai izraelita temetôben. (A zsidó halottak temetése vasárnap, a keresztényeké szombati napon volt.) Sírjukat sikerült megtalálni az ún. lengyel parcella oldalában.[188] A két sír közül egyedül Wieselmann László sírján szerepelnek adatok, miszerint „mártírhalált halt 1944-ben".[189]

Mahler György Iván

A Kozma utcai izraelita és a Rákoskeresztúri új köztemetô bori munkaszolgálatos sírjainál leveleket helyeztem el 2010 végén.[190] Ebben arra kértem az ismeretlen hozzátartozókat, hogy levelem kézhezvétele után keressenek meg, hogy tájékozódhassam az elhunytról. A „palack-posta" legalább egy esetben célba ért: 2011 tavaszán megkeresett az Abdánál meggyilkolt Mahler György Iván unokaöccse.[191] Bérci Péter segítsége nyomán elôször írásban, majd pedig személyesen kereshettem meg édesanyját, Mahler György Iván testvérét. Bérci Pálné Mahler Lívia[192] elmondása szerint Mahler György Iványtól munkaszolgálatának ideje alatt egyetlenegy tábori levelezôlap érkezett Borból 1944 nyarán. (Nem maradt fenn.) A család az *Új Élet* újságból értesült a halálhírrôl. Édesanyja a nagynénjével együtt, másnap vagy harmadnap elutazott Gyôrbe, és felkereste a helyi hivatalt. Gyôrben a „Rábcán szolgálatot teljesítô gátôr elmondta, hogy éjszaka, amikor szolgálatban volt, hungaristák kocsin hoztak kb. 20 fônyi csoportot. Megásatták a sírt és oda belövöldözték ôket."[193] „Ekkor már Gyôrben jártak majdnem az oroszok. Amint felszabadult Abda is, a gátôr jelentette a tanácson a látottakat és így indult meg az azonosítás."[194] A forrás megnevezése nélkül elmondta még, hogy úgy tudják, hogy a kivégzettek „Gyôrben a menetbôl lemaradtak, elbújtak a barakkokban".[195] Gyôrben 10-11 abdai exhumáltat tudtak azonosítani. A nem azonosítottakat „kettesével temették el Gyôrben". A Budapestre szállítottak közül két fehér karszalagost a katolikus temetôben, külön sírhelyre temettek el. Az édesanyjáéknak külön ki kellett harcolni, hogy a zsidó temetôben külön sírhelyet kapjanak. Ott volt testvére temetésén. „Csodálatos

temetés volt, a ravatalozó elôtt volt a nyolc koporsó letakarva és ünnepélyes keretek között ott búcsúztatták el ôket, aztán elhelyezték ôket a kijelölt sírba."[196] (Az exhumálással és újratemetéssel kapcsolatban a családban semmilyen dokumentum nem maradt fenn.) A kivégzés idôpontjával kapcsolatban elmondta, hogy „nem stimmel nekem sohasem a dátum, mert nem igaz, hogy a kivégzés 1944 novemberében történt. Én tudom, hogy az 1945. februárban történt. […] Minden egyes évben, amikor Radnóti Miklósról megemlékeznek felboszszant, hogy akikkel együtt semmisítették meg ôket, arról miért nem tudnak szólni egy szót sem."[197]

Bodor Béla

Mahler György Ivánhoz hasonlóan az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben másfél sor található Bodor Béláról. A jegyzôkönyv 9. pontja mellett ez áll: „Bodor Béla névre szóló levelezô lapok. Fényképek, egy felsô fogsor és egy nyaklánc. Fejlövés." Bodor Béla unokahúgánál mindebbôl ma már csak a nyaklánc maradt meg. A Budapesten élô Gombos Endréné született Goldklang Ilona (Bodor Ilona) részletes élettörténete a Centropa adatbázisban mindenki által hozzáférhetô.[198] A Légmán Anna szociológus által 2004-ben készített interjúban Gombos Endréné viszonylag részletesen szólt unokabátyjáról. Ezt mondta többek között: „Drága Béla, imádtam ôt, ô is imádott engem. Nagyon érdekes ember volt, nagyon baloldali. És mint késôbb kiderült, az illegális kommunista szervezetnek a tagja volt ott, Óbudán, ahol többnyire zsidók voltak, de ez borzasztó titok volt, a felnôttek tudták, én csak úgy hallottam. Bélának nem volt foglalkozása, alkalmi munkából élt. Behívták munkaszolgálatba, itt szolgált, ott szolgált. Gyertyánligeten meg mit tudom én, még hol. És aztán elvitték Borba. Ott volt Borban, és az erôltetett menettel jött föl Magyarországra Radnótival. Följött Magyarországra, és Abdán agyonlôtték, ahol közös tömegsírba került Radnótival."[199] A ma nyolcvan éves Gombos Endrénével telefonon sikerült interjút készítenem.[200] Elmondása szerint Bodor Béláról nem tudták, hogy hová vitték munkaszolgálatra, nem tudták, hogy Borba került. Semmilyen életjelet nem adott magáról. Tudomása szerint soha, semmilyen bajtársa nem hozott hírt róla, nem is tudták, hogy kivel volt együtt. Újságban olvastak arról, hogy az Abdánál exhumáltak között megtalálták Bodor Bélát. Innen tudták meg azt is, hogy Borban volt munkaszolgálatos. Gombos Endréné másik nagybátyja, a mintegy húsz éve halott Bodor József ment el Abdára az exhumálásra, és a földi maradványokat Radnóti koporsójával együtt

hozták fel elôször a Dohány utcai zsinagógához, majd pedig a Kozma utcai izraelita temetôbe. Itt egymás mellett volt a sírjuk, míg Radnóti koporsója át nem került a Kerepesi úti temetôbe. Az akkor tizenöt éves Goldklang Ilona nem volt ott sem a Dohány utcai, sem pedig a Kozma utcai búcsúztatáson, illetve temetésen. Biztos abban, hogy gyermektelen unokabátyja a gyöngyvarrásos karkötôt – ami egyben könyvjelzôként is használható –, neki csináltatta és neki hozta. Az általa „Lili lánc"-nak nevezett karkötôt azóta is féltve ôrzi.

Gombos Endréné közlése alapján nem tudjuk hitelt érdemlôen bizonyítani, hogy Bodor Béla bori munkaszolgálatos volt. Az Abdánál kivégzett bori munkaszolgálatosok között történt azonosítása az egyetlen, „visszamenôleges" bizonyíték. Az ún. exhumálási jegyzôkönyvben nevesített „levelezôlapok" alapján valószínûleg nem csak a címzett nevét (Bodor Béla), de címét (tábori postaszámát) is azonosítani lehetett. A „levelezôlapok" feladója pedig valószínûleg a Bodor család lehetett, akiknek ehhez ismerniük kellett a postacímet és ismerhették a munkaszolgálat helyét is.

Az abdai exhumálás történetének ismeretében állíthatjuk, hogy Bodor József nem Abdára, hanem csak Gyôrbe utazhatott el a földi maradványok azonosítására. Tudjuk, hogy Bodor József koporsóját nem hozták együtt Radnótiéval, hogy a Dohány utcai zsinagógánál nem volt búcsúztatás és Bodor, valamint Radnóti sírja nem volt soha egymás mellett a Kozma utcai temetôben.

Az időpont

Nem lehet szó nélkül elmenni a sírokon szereplô halálozási dátumok mellett. Miért történhetett meg, hogy a nyolc exhumált hozzátartozói közül öten (63%) úgy tudták, hogy az illetô meggyilkolása 1945-ben történt? Miként volt lehetséges, hogy a Mahler-szülôk még fiuk elhalálozásának hónapját is tudták? Miért lehetséges, hogy a Kozma utcai sírok közül egyetlenegy esetben szerepel csak az 1944-es halálozási dátum? (Az 1946-os halálozási dátum egyértelmûen kizárható. Ez az exhumálás és az újratemetés éve!) A koporsókat Gyôrbôl együtt felhozató és a temetést együtt elvégeztetô hozzátartozók ennyire másként ismerték a történteket? Nem kommunikáltak errôl? A halál dátumának nem tulajdonítottak jelentôséget? Esetleg mindegyik hozzátartozó a számára valódi 1944-es vagy 1945-ös dátumot tüntette fel? Utóbbi esetben pedig volt, akit 1944-ben (Bodort és persze Radnótit) és volt, akit 1945-ben gyilkoltak meg Abdánál? Mindenesetre, ha hitelesnek tekintjük a sírokon szereplô dá-

tumokat, akkor az egész abdai kivégzés kanonizált története szertefoszlik.

Az eltérô halálozási dátumok hátterére különbözô magyarázatok lehetségesek. A kiindulási pont a gyôri hitközség által megjelentetett felhívás lehet. Itt „a felszabadulás elôtt" „a hungaristák" által legyilkolt bori munkaszolgálatosokról tettek említést. Tehát az abdai kivégzés dátumát 1945. március 31-i, Gyôr felszabadulását megelôzô idôpontra tették, így a sírokon szereplô 1945-ös halálozási dátum (az 1945. februári dátummal együtt) megfelel ennek. További indokok után kutatva, arra is gondolni lehet, hogy a bori munkaszolgálat dunántúli története a hozzátartozók elôtt akkor alig lehetett ismert. Egy 1946-os exhumálás után és újratemetés során a meggyilkolt és megtalált hozzátartozó a fontos. Ebben a helyzetben a megmásíthatatlan halál idôpontjának néhány hónap eltéréssel való rögzítése elveszíti jelentôségét. Mindezen érvekkel szemben felhozható, hogy Radnóti esetében már akkor ismert volt, hogy abdai meggyilkolása 1944-ben történt. A sajtó által mindez nyilvánosságot is kapott.[201] További ellenérv, hogy az abdai exhumáltak sírjai minden bizonnyal a budapesti temetésük után készültek. Márpedig minél távolabb kerülünk idôben az 1946-os exhumálástól, annál kisebb a valószínûsége annak, hogy a sírkôállító hozzátartozók ne értesültek volna Radnóti 1944-es abdai kivégzésének történetérôl.

A győri tömegsírok

A Gyôri Izraelita Hitközség jegyzôkönyveinek tanúsága szerint a hitközség vezetôi rendszeresen foglalkoztak az abdai és Gyôr környéki exhumálások ügyével. Ezek részleteit azonban nem írták le. Az abdai exhumáltakról mindössze egy mondatot rögzítettek 1947. január 26-án, miszerint Lustig Ignác temetôgondnok elôadta, hogy „Két tetemet az Abdán exhumáltak közül itt hagytak a MUSZ szervezet emberei, valószínûleg azért, mert azokért senki nem fizetett."[202]

Az idézet mintha arra engedne következtetni, hogy a MUSZ szervezet emberei – nyilván a Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû szervezet tagjai – a temetôbôl azon abdaiakat exhumálták, akikért a hozzátartozók fizettek. A négy azonosítatlan exhumált személy elvitelére eleve nem jelentkezhetett senki, tehát esetükben fel sem merülhetett, hogy bárki is kifizesse az exhumálás költségeit. Vagyis az azonosított csoportból maradt itt két fô. Nem tudjuk, hogy a késôbbiekben jelentkezett-e értük bárki is, hogy mi lett további sorsuk. Valószínû azonban, hogy ha a hitközségi felhívást követô közel hat hónap után nem jelentkezett értük senki, akkor ôk

végleg a gyôri temetôben maradtak. Az azonosított személyek csoportja azonban nemcsak két fôbôl állt. Pontosan tudjuk, hogy Radnótival együtt ki volt az a tizenegy fô, akit Gyôrben exhumáltak és Budapesten temettek el. Ebbôl eredôen név szerint ismerjük azt az öt fôt, aki Gyôrben maradt (Blättler Pál, Gellért Andor, Sándor József, Sternberg Valter, Wix Vilmos). Feltételezhetô tehát, hogy a gyôri temetôben velük együtt összesen tizenegy bori munkaszolgálatos alussza örök álmát. (A négy azonosítatlan, két általunk nem ismert, de azonosított és a név szerint felsorolt öt azonosított.) Vélhetôen az azonosítottak (összesen hat fô) és a nem azonosítottak (négy fô) külön-külön sírba (tömegsírba) kerültek végsô nyughelyként.

Levéltári és helyszíni kutatásaim során kísérletet tettem a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben eltemetett abdai exhumáltak sírjainak megtalálására. A temetéseken részt vett személyt nem sikerült találnom, és a sírásók legfiatalabbika is meghalt már.[203] Az abdai exhumáltak sírhelyérôl nem találtam sem korabeli, sem késôbbi dokumentumot.[204] Mindezt a Gyôri Izraelita Hitközség jelenlegi elnöke, Villányi Tibor azzal indokolta, hogy 1946 után „egy budapesti kutató, Karsai Elek sok mindent elvitt".[205]

Karsai Elek a máig alapmûnek számító, a magyarországi munkaszolgálat történetét feldolgozó és 1962-ben megjelent kétkötetes,[206] továbbá a *Vádirat a nácizmus ellen* címû 1958 és 1967 között megjelent háromkötetes történészmunka szerzôje, illetve társszerzôje.[207] Karsai Elek fia, Karsai László történész megkeresésemre azt válaszolta, hogy „könnyen lehetséges, hogy édesapám, ha nem is 1946-ban, hanem az 1950-es évek végén végzett ilyen jellegû kutatást. (1946-ban bizonyosan nem, mert akkor még Szalai Sándor tanszékén volt díjtalan gyakornok, és nem foglalkozott a holokauszttal.) Az 1950-es évek végén a New York-i *Claims Conference* anyagi támogatásával nagy, országos iratfeltáró munka folyt Magyarországon. Ennek eredménye volt a »Vádirat a nácizmus ellen« eddig megjelent három kötete. Több levéltárban panaszkodtak nekem az elmúlt években, hogy fel kellett küldeniük az 1944-es zsidóüldözésekkel kapcsolatos iratanyagot a Magyar Országos Levéltárba (MOL), de nem kapták vissza ezeket a mikrofilmezés után. A MOL-ban ez lett a híres »I. sorozat«. Több vidéki levéltárban ellenôriztem, volt, ahol tényleg hiányzik ez az iratanyag, de több helyen nem reponálták, hanem külön gyûjteményi letétként kezelik. Talán a gyôri informátor összekeveri az idôpontokat, nem 1946-ban, hanem kb. 1958–1959-ben vihették el a MOL-ba, Karsai Elek irányítása mellett az iratokat. Sajnos irathagyatékában ilyen jellegû iratanyag nem maradt fenn."[208]

Karsai László útmutatása nyomán átnéztem a MOL-ban ôrzött „I. sorozat" nyilvántartását és az ennek alapján a szóba jöhetô tizenhárom mikrofilmtekercset.[209] Témánk vonatkozásában azonban semmilyen releváns dokumentumot nem találtam.

A dokumentumok eltûnésére más magyarázatokat is ismerünk. A Hulesch Ernô által közölt egyik interjúban Spiegel Károly arról számolt be, hogy 1950 körül felkereste ôt Gyôrben Ortutay Gyula. Spiegel Lustig Ignáchoz irányította az akkor vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot betöltô Ortutayt. Lusztigtól pedig – írja Hulesch – Ortutay „megkapta azokat a jegyzeteket és névsorokat, ami Radnótira vonatkozott, és amiket a koporsó elszállításakor nem vitt el. Ezeket a hitközség pénztárában ôrizték."[210] Az *Abdai gyilkosok* dossziéban 1967-ben azt rögzítették, hogy dr. Vértes Árpád[211] gyôri rabbi elmondása szerint Ortutay Gyula és Radnóti Miklósné „magukkal hoztak minden dokumentumot".[212] Ugyanitt még annyit tudhatunk meg, hogy „A Gyôri Tanács, Bíróság vagy egyéb hivatalos szervek irattárában idevonatkozó anyagok nem fekszenek el."

Szita Szabolcs történész *Halálerôd* címû könyvének egyik lábjegyzetében a keresett források meglétérôl írt. Dr. Vértes Árpád 1986-os közlésére hivatkozva annyit írt, hogy: „Az abdai, ásványrárói, dunaszegi, gyôrújfalui és gyôrzámolyi exhumálások dokumentációja a Gyôri Izraelita Hitközség irattárában" van.[213] Vértes Árpád közlése szerint tehát a Radnótira vonatkozó dokumentumokat Ortutay Gyula és Radnóti Miklósné elvitték ugyan, de a Gyôr környéki exhumálások dokumentumai mellett megmaradt az abdai exhumálás dokumentuma is. A Gyôri Izraelita Hitközségnek a temetô ravatalozójában és a hitközség székhelyén lévô irattárában azonban csak a Gyôr környéki exhumálások dokumentációjának töredéke lelhetô fel. (Exhumálási jegyzôkönyv például egyik esetben sincsen.)[214] Az abdai exhumálásra vonatkozó dokumentáció pedig teljesen hiányzik. A Budapesti Zsidó Levéltár[215] és az izraeli Cfátban lévô emlékmúzeum[216] szintén rendelkezik – egymással részben megegyezô – 1944–1946 közötti, gyôri vonatkozású iratanyaggal. Ezek alapján sem tudunk azonban meg többet az exhumálásokról és az exhumáltak eltemetési helyérôl.

A fellelhetô forrásokból azt tudjuk, hogy Ásványráróról negyvennyolc, Dunaszegrôl huszonhat, Gyôrújfaluról három, Gyôrzámolyból szintén három exhumált személyt temettek el a gyôri izraelita temetôben.[217] A „Gyôrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportálásra kísértek névjegyzéké"-ben 159 ismert és további 98 ismeretlen személyt temettek el itt 1944. november 25. és 1945. február 22. között.[218]

A Gyôr-Szigeti izraelita temetô bejárása során – a hitközség elnökének, Villányi Tibornak és munkatársának, Spitzer Olgának a segítségével – sikerült megtalálni a temetôben lévô tömegsírokat. Az abdai exhumálás idején még nem létezô, de ma egyértelmû eligazodási pontként szolgáló emlékmû környékén, három önálló területen összesen nyolc, egységes sírkô jelzi a tömegsírok helyét.[219] A sírkövek egyszerû, rusztikus és négyszögletes, kettôs kôtalapzaton és kettôs kis kô oszlopon nyugvó kövekbôl állnak. A sírkövek fekete színû felirata is egységes: „Gyilkos fasiszták áldozatai 1944". (A magyar nyelvû szöveg alatti héber nyelvû felirat majdnem mindenhol teljesen lekopott.) A jellegzetes formájú kis emlékmûveken semmilyen más és egymástól bármilyen módon megkülönböztethetô felirat vagy más azonosításra alkalmas bélyeg nincs. A tömegsírok sírköveinek elkészítettésérôl a Gyôri Izraelita Szentegylet elöljárósága 1947. április 13-án döntött.[220] A sírköveket valószínûleg 1948-ban állították fel.[221]

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a tömegsírokat a temetôben mikor hozták létre, azokban kik nyugszanak, illetve melyik Gyôr környéki exhumálás áldozatai kerültek ide. Információk nélkül nem tudunk sem idôrendi, sem földrajzi, sem pedig az exhumáltak vagy az eleve ide eltemetettek száma és a tömegsírok méretei alapján különbséget tenni. Az abdai exhumáltak végsô nyughelyének esetleges megtalálására tehát nem kínálkozik más lehetôség, mint a helyszíni és levéltári kutatás adatainak logikai egybevetése és egyben a tömegsírok temetôben való elhelyezkedésének pontos leírása.

A temetô kapubejáratától a mártíremlékmûhöz vezetô út bal oldalán két csoportban (D/1 és D/2 parcella), összesen öt tömegsírt jelzô sírkô található. Kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy ezeket a sírköveket az adott sorban úgy helyezték el, hogy az egyes, dupla vagy tömegsírhelyek egymás mellé kerültek. (Tehát a sírkô mindkét oldalán sorakoznak az ismeretlen számú halottat magukba foglaló sírok.) Ezeknek a soroknak az elején, néha pedig a tömegsírok sírkövei mellett más sírok (sírkövek) találhatók. Feltételezem, hogy az utóbbi sírok (sírkövek) többségét azért az adott sorban állították fel, mert az elhunytnak „köze volt" a tömegsírhoz. Vagyis a D/2 parcella elsô sorának 8. sírhelyén található a tömegsír sírköve. Ennek a sornak elsô sírhelyén Grünberger Béla nyugszik.[222] Ôt sikerült azonosítanom az Ásványrárón exhumáltak listáján.[223] Ennek alapján azt feltételezem, hogy ebben a sorban, egymás mellett nyugszanak az Ásványrárón exhumáltak (negyvennyolc holttest, harminc koporsóban, kivéve azokat, akiket a hozzátartozók más temetôbe vittek). Ugyanennek a parcellának a következô sorában szintén azonosítani tudtam egy meghalt személyt. A tömegsír sírköve

itt a sor második sírhelyén áll.[224] A tömegsírtól számított negyedik sírhelyen az 51 éves korában a gyôri lengyelkórházban 1944. december 3-án meghalt dr. Vadász Pál sírköve áll.[225] A feltehetôen a sírásó feljegyzéseit tartalmazó notesz szerint Vadász Pált – ugyanakkor és ugyanott meghalt – három társával együtt temették el 1944. december 6-án.[226] (Az eltemetés helye nem szerepel a sírásó noteszében.) A Vadász Pál hozzátartozói által nyilván késôbb emelt sírkô elhelyezésébôl arra következtetek, hogy ebbe a sorba 1944 telén Gyôrben elhunyt személyeket temettek. (Nem exhumálták tehát ôket sehol, hanem az elhunytakat eredetileg is itt temették el.) Ennek nem mond ellent az, hogy az ebben a sorban lévô tömegsírt jelzô sírkô mellett két sírhelyen olyan elhunytra emlékeznek, akik nem Gyôrben és nem is Gyôr környékén haltak meg. Az Auschwitzban elhunyt dr. Erdély Ernô[227] ny. tûzoltóparancsnoknak és feleségének emlékére fiuk, dr. Erdély Miklós állított sírkövet a közelmúltban. Dr. Erdély Miklós elmondása szerint nincs tudomása arról, hogy ebben a sorban mártírok nyugszanak. A jelképes sírnak nem kellett alapot ásni, így az esetleg korábban oda temetettek földi maradványai sem kerülhettek elô.[228]

A D/1 parcella három tömegsírjának esetében is léteznek azonosítást segíthetô egyedi sírok. A sírkövek tanúsága szerint egy 1944-ben és egy 1945-ben elhunyt férfi és egy 1944-ben meghalt nô sírja található az egyik sor legelején és közvetlenül a másik tömegsír mellett.[229] A három meggyilkolt személy közül kizárólag az Auschwitzban meghalt nôi áldozat nevét találtam meg az egyik halottlistán.[230] A másik két férfi áldozatra vonatkozóan semmilyen további halálozási adat nincsen.

Mindezek után úgy gondolom, hogy valószínûleg sikerült azonosítanom az Ásványrárón exhumáltak tömegsírját és a Gyôrben elhunytak és egyben itt eltemetettek egyik tömegsírját (D/2). A másik, D/1 parcella esetében kevés adat van arra vonatkozóan, hogy a tömegsírokban nyugvók elhalálozási helyét illetôen bármit is megállapítsunk. Mindezzel együtt azonban valószínûleg kizárhatjuk, hogy a D/2 parcellában lévô tömegsírok lennének az abdai exhumáltak végsô nyughelyei.

Lónyai Sándor gyôri helytörténész 2004-ben összegyûjtötte a gyôri mártírok listáját.[231] Könyvének internetes változatából[232] megtudható, hogy egyik legfontosabb forrása az „1945-ben készült gyôri mártír összeírás” volt, „amit feltehetôen a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai a túlélôk segítségével készítettek”. Az abdai exhumáltak nem gyôriek voltak, másrészt a Vöröskereszt listájának összeállítása idején exhumálásuk még nem történt meg. Lónyai azonban – forrásának megnevezése

és a teljesség igénye nélkül – közli a temetôben eltemetettek név szerinti listáját is. Ezen azonban nem szerepelnek az Abdánál és máshol exhumáltak nevei, valamint a tömegsírok létezését sem említi. A könyv angol nyelvû internetes honlapján viszont „Marthir Sirok" megnevezés alatt a C/2 parcellában, három tömegsírban összesen huszonkét sírhelyet jelöl meg. Ezek közül az egyiket „MUSZ-os Marthirok" név alatt szerepelteti.

A mártíremlékmûhöz vezetô út jobb oldalán a Lónyai által megadott helyen valóban tömegsírt jelzô sírkövek vannak.[233] Ezek pontosan ugyanolyanok, mint az általam korábban leírtak. (A tömegsír sírhelyei itt is egymás mellett sorakoznak, de a sor elején vagy a sorban sírok itt nincsenek.) A korábban tárgyalt tömegsírokhoz képest itt a három tömegsírkôhöz lényegesen kevesebb sírhely tartozik, ami a sírok mélységnek ismerete nélkül keveset mond az ide eltemetettek számáról.

Nehézséget jelent a „Marthir Sirok" és a „MUSZ-os Marthirok" meghatározás. A fellelhetô dokumentációban a „Gyôrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportáltak" listáján, a „deportálásra kísértek névjegyzékében", a „gyôri kórházban elhunyt deportáltak jegyzékén" szereplô személyek egyrészt valamennyien mártírok, másrészt nem választható ezekben külön a munkaszolgálatos mártírok csoportja. További információ nélkül tehát eldönthetetlen, hogy Lónyai kiket sorolt egyik vagy másik kategóriába.

Lónyai Sándor fiának és egyben szellemi örökösének jóvoltából átnézhettem Lónyai Sándor hagyatékát.[234] (Lónyai Péter részt vett az idézett könyv szerkesztésében és egyben a vonatkozó internetes honlap szerkesztôje és kezelôje is.) A hagyatékban sajnos nem találtam további útbaigazítást.[235]

Összefoglalás

Az Abdánál 1944 novemberében kivégzett huszonkét bori munkaszolgálatos négy temetôben alussza örök álmát. Radnóti Miklós végsô nyughelye a budapesti Kerepesi úti, míg nyolc társáé a Kozma utcai zsidó temetôben található. További két munkaszolgálatos társuk a Rákoskeresztúri új köztemetôben lelt egymás mellett végsô nyughelyre. Kilétüket és sírhelyeiket sikerült pontosan azonosítani. Az utóbbi két temetôben nyugvó összesen tíz fôt a Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai nevû (MUSZ) szervezet exhumálta Gyôrben 1946 szeptemberében és szállította – a hozzátartozók szándékának megfelelôen – Budapestre. Temetésükre 1946. szeptember

21-én és 22-én került sor. Az eltemetett tíz munkaszolgálatos közül egyikük neve eddig teljesen ismeretlen volt. Bárdos Pál együtt volt Radnótival a bori *Heidenau*-táborban és vele együtt járta be a Bortól Abdáig vezetô gyalogutat, majd együtt haltak mártírhalált. Neve nem szerepelt az ún. exhumálási jegyzôkönyvben és a szakirodalomban. A Kozma utcai temetôben eltemetett munkaszolgálatosok többségének sírján a halálozás dátuma nem 1944, hanem 1945. A sírköveket és feliratot utólag elkészíttetô hozzátartozók közül hárman is Abdát jelölték meg a kivégzett elhalálozási helyeként. A kanonizált változatnak ellentmondó adatokra nem találtam megfelelô magyarázatot.

A huszonkét bori munkaszolgálatos második, ünnepélyes temetése 1946. június 25-én volt a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben. Elôtte és feltehetôleg utána is „hevenyészett" sírokban, vélhetôen tizenegy koporsóban helyezték el ôket a temetô mártíremlékmûvéhez vezetô út kapujának környékén. Gyarmati Fanni innen vitte magával férje koporsóját és vélhetôen a MUSZ szervezet is innen exhumálta az említett tíz személyt. A gyôri hitközség elôtt 1946 ôszén az ún. exhumálási jegyzôkönyv, a Nagy József révén és Bárdos Pál azonosítása által összesen tizennyolc abdai exhumált vagy hozzátartozó személye vált ismertté. Közülük – Radnótival együtt – tizenegy fô budapesti eltemetésérôl tudunk. Nem valószínû, hogy további exhumálásra sor került, így a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben tizenegy abdai exhumált maradt. Feltehetôleg két helyen nyugszanak, az egyik helyen az a hét fô, akit vagy akinek a hozzátartozóját azonosították. A hozzátartozó ezekben az esetekben nem jelentkezett, így a halott végleg a gyôri temetôben maradt. A másik helyen vélhetôen az a négy munkaszolgálatos nyugszik, akit nem sikerült agnoszkálni, így nem is jelentkezhetett érte senki.

Több forrás hivatkozik az abdai exhumálás dokumentumaira, mások forrásmegjelölés nélkül közölnek adatokat, megint mások ismerni vélik a dokumentumok eltûnésének történetét. A Gyôr környéki exhumálások dokumentumai jelentôs részben, az abdai exhumálásra vonatkozó dokumentumok szinte teljes egészében eltûntek. A meglévô dokumentumok alapján, illetve dokumentumok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben hány tömegsír van és azokban hányan és kik (azonosítottak és azonosítatlanok) nyugszanak. A temetô bejárása alapján a mártíremlékmû környékén három csoportban, összesen nyolc tömegsír (mártírsír) azonosítható. A tömegsírok sírköveit 1948-ban állították fel. A tömegsírok elhelyezkedése, formái, méretei vagy bármilyen más jel alapján nem lehet megállapí-

tani az ott eltemetettek kilétét. Az egyik csoportban lévô két tömegsír esetében azonban valószínûleg kizárható, hogy ott abdai exhumáltak nyugszanak. Ezek egyikét az Ásványrárón exhumált negyvenhat fô, míg a másikat a Gyôrben meghalt és meggyilkolt mintegy kétszáz fô egyik tömegsírjaként azonosítom. A tömegsírok elhelyezkedése (kiterjedése) feledésbe ment, ezért ma már nem csak az ott nyugvó mártíroknak emelt jelképes vagy tényleges sírjai, de a máshol és máskor meghaltak síremlékeit is felállították. A másik két csoportban lévô hat tömegsír bármelyikében nyugodhatnak az Abdánál exhumáltak. Amennyiben az egyik forrás nem dokumentált adatait vesszük figyelembe, akkor az abdai exhumáltak sírja a mártíremlékmûvel szemben lévô tömegsírokban található. Valószínûsíthetô tehát, hogy a temetôben maradt hét azonosított és négy azonosítatlan bori munkaszolgálatos ennek a parcellának (C/2) a tömegsírjaiban alussza örök álmát.

5. Kísérletek Radnóti felkutatására

1945 elejétôl kezdve a tanár és egyben gyors- és gépíró Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni Ortutay Gyulának, a Rádió és a Magyar Központi Híradó Rt. elnökének mindenes titkárnôje lett. A költô felesége és Radnóti jó barátja ettôl kezdve közös munkahelyen dolgozott. Gyarmati írta Ortutay hivatalos és félhivatalos leveleit és találkozott a Rádióba érkezô régi barátokkal és ismerôsökkel, valamint a különbözô rangú és rendû emberekkel. A Rádióban intenzív munka folyt, ezért itt Gyarmati és Ortutay keveset tudtak beszélgetni. Gyarmati azonban gyakran felkereste az Ortutay családot, sôt néhány vízparti hétvégét is együtt töltöttek. Gyarmati Fanni naplóiban[236] nyomon követhetô, hogy 1944 ôsze és 1946 ôsze között milyen hírek érkeztek a férjérôl, milyen kutatásokat folytatott megtalálása érdekében és miként történt a költô gyôri agnoszkálása és újratemetése. Az Ortutay-hagyatékban[237] fellelt dokumentumok alapján pedig rekonstruálható a Rádió elnökének barátja utáni kutatása is. Mindkét forrásanyag alapján látható, hogy Gyarmati és Ortutay hírforrásai hol egybeestek, hol pedig nem, a kutatások pedig hol párhuzamosan folytak, hol pedig elváltak egymástól. Ez az „egymásra utalt” közös fellépés és közös vagy Ortutay részérôl történô külön kutatás egészen a költô földi maradványainak budapesti temetéséig jól dokumentálható.

Ortutay kapcsolatrendszere

Ortutay Gyula szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezett. A megjelent naplóin túlmenôen hagyatékának áttanulmányozása után látható valójában, hogy milyen fontos pozíciót töltött be és milyen kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírt. 1945 és 1947 között sokaknak kért és sokaknak adott segítséget fontos és jelentéktelen ügyekben egyaránt. A kifejezetten embermentô tevékenységének különbözô kapcsolati szintjei voltak. Társadalmi kapcsolatai közül itt kiemelést érdemel a Zsidó Világkongresszus Elôkészítô Bizottság Magyarországi képviseletének Statisztikai és Tudakozó Hivatalával, valamint a DEGOB elnökével kialakított kontaktus. Ortutay saját pártján, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párton, elsôsorban a párt fôvárosi fôtitkárán, Csornoky Viktoron – Tildy Zoltán kormányfô, majd köztársasági elnök vején – keresztül mentett embereket. Az egyre magasabb pozíciókba emelkedô Csornoky Ortutayval együtt szervezte a kisgazdapárt értelmiségi holdudvarát, a Magyar Fórum Társaskört. Ennek tagjai sorába pedig Gyarmati Fannin, Baróti Dezsôn és Tolnai Gáboron kívül többek között Erdei Ferenc belügyminiszter, Pálffy György vezérezredes, a HM Katonapolitikai Osztály vezetôje és Ries István igazságügy-miniszter is meghívást kapott. Ortutay levelezéseibôl jól látható, hogy a hivatalos érintkezésen messze túlmutató, kifejezetten baráti kapcsolatokat ápolt Sólyom László altábornaggyal, Budapest rendôrkapitányával és még inkább Pálffy Györggyel. Sólyomot[238] és Pálffyt rendszeresen megkereste rokonok, barátok, ismerôsök, alkalmazottak kiszabadítása, internálás-megszüntetés, elôléptetés, igazolás ügyében. Pálffytól például 1945 októberében minden magyar katonai szûrôtábor írásbeli parancsot kapott, hogy Ortutay húgának vôlegényét megtalálják és szabadon engedjék.[239] Ortutayt a leveleinek megszólításaiban is megnyilvánuló atyai jó barátság fûzte Tombor Jenô honvédelmi miniszterhez, Pokorny Hermann vezérezredeshez, továbbá Platthy Pál vezérezredeshez, hadtestparancsnokhoz. Jó kapcsolatban állt Ries Istvánnal és Kállai Gyula államtitkárral, Szakasits Árpád szociáldemokrata pártvezetôvel és nem utolsó sorban Péter Gábor vezérôrnaggyal, a politikai rendôrség vezetôjével. (Dokumentálható, hogy mindegyiküktôl kért katonai stb. ügyekben segítséget.)[240] Legfontosabb kapcsolatai közé tartozott a Rádió mûködése érdekében a szovjet vezetôkkel fenntartott nexus. Hivatalos levelezéseik és személyes találkozásaik során többek érdekében próbált eljárni Puskin követnél és Barulin, valamint Gregorjev követségi tanácsosnál. Végül meg kell említeni, hogy Ortutay elsôdleges feladata közé tartozott a Rádió és az MTI kül- és belföldi hír-

és tudósítószolgálatának kiépítése, majd mûködtetése. Így napi munkájának része lett a nyugati világ, a megszállt övezetek történéseirôl, a menekültek, foglyok stb. helyzetérôl szóló információk áttekintése. Az országban az elsôk között értesült információkról, bizalmas anyagokat kapott és adott tovább.

A befolyásos Ortutay embermentô tevékenységét jól jellemzi az 1945 májusában, a ceglédi Péncélos Laktanyában szovjet fogságban raboskodó Kosáry Domokosnak és Baróti Dezsônek írt levele. Ebben azt írta, hogy kiszabadításukra 1945. „január 18-tól kezdve minden számba jöhetô minisztert, államtitkárt, a miniszterelnöktôl kezdve, a pártvezéreket és a legkülönbözôbb orosz katonai parancsnokokat igénybe vettünk. […] Mondhatom valóságos országos akciókat szerveztünk."[241] A helyzetet jól jellemzi a feltételezések szerint Foksányban raboskodó Gyulai Elemér zeneszerzô ügyében folytatott levelezés is. A férjéért aggódó Gyulai Elemérné azt írta Ortutaynak, hogy „Te, aki olyan jóban vagy Puskinnal és Gregorjevvel, egy szavadba kerülne, hogy Elemért kihozzák…".[242] Ortutay viszont valószínûleg jól mérte fel valós lehetôségeinek határát, amikor azt írta válaszában, hogy „Csak azt ne hidd, hogy a dolgok menetét külsô belenyúlással mi nagyon sokat változtathatnánk. Hiszen nem csak az Elemér, de sokkal régebbi gyerekkori barátaim dolgában sem tudok semmit sem elérni és mi is bizonytalanságban tapogatózunk."[243] Egy másik, 1947 februárjában kelt és ugyancsak Gyulai Elemérnének írt levelében pedig azt írta, hogy „…két legjobb barátom, életem két legközelebbi társa, akik nem katonák, hanem munkaszolgálatosok voltak, Radnóti Miklós és Reitzer Béla életérôl és sorsáról konkrétumot máig nem tudtam szerezni, pedig bizonyára elhiszed, hogy akartam és mindent megtettem az érdekükben".[244] Ortutay azonban ekkor már sokkal több információt tudott Radnótiról.

Radnóti Foksányban és szovjet büntetőtáborokban (1945 tavasza és 1946. április)

Ortutay Gyula hagyatékában több levelet találtam, amely azzal foglalkozott, hogy Radnóti a romániai Foksányba[245] vagy/és a Szovjetunióba került. Ortutay 1946. április 1-jén Barulin szovjet követségi tanácsoshoz fordult segítségért Radnóti érdekében. Levelébôl kiderült, hogy 1945 nyarán már egyszer írt a költô ügyében Barulinnak. Akkor arra kérte ôt, hogy a hírek alapján „Focsányiban [sic!] vagy az egyik romániai fogolytáborban" lévô Radnótit kerestesse. Ortutay köszönettel nyugtázza, hogy tudomása van arról, hogy Barulin keresést is foly-

tatott a költô után, „de mégis, semmi hírt felôle nem hallottunk”. Egy másik forrás szintén alátámasztja a foksányi kutatást. A Radnótit jól ismerô Bóka László költô, a foksányi tábor igazolóbizottságának (fogoly) elnöke a Radnótiról szóló visszaemlékezésében azt írta, hogy „1945 tavaszán a focsáni-i [sic!] szovjet fogolytáborban behívtak a táborparancsnokságra. Egy ismeretlen szovjet tiszt elém tette Radnóti Miklós nevét. Megkérdezte, ismerem-e? Láttam-e itt a táborban? Közöltem, hogy ismerem, de nem láttam itt, legalábbis a mi részlegünkben nincs. Két ôrt adtak mellém és két teljes napig jártuk végig a tábor sokfelé elszórt részlegeit s kerestük. Még éjjel is kerestük: parányi villanylámpával világítottuk végig az alvó arcokat.”[246] Nem érdektelen annak megemlítése sem, hogy Bóka foksányi szabadulásának ügyében szintén eljárt Ortutay. Írt Pokorny Hermann vezérezredesnek, a Szövetséges Ellenôrzô Bizottság magyar elnökének, a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya vezetôjének.[247] (Bóka haza is térhetett 1946-ban.)

Ortutay az 1946. áprilisi levelében azt írta Barulinnak, hogy Radnótit az „újabban érkezett értesüléseink szerint, állítólag […] a felszabadító Vörös Hadsereg magával vitte és van remény arra, hogy mégis a Szovjetunióban él és várja hazajövetelét”. Barulin válasza nem ismert, de Ortutay másfél hónappal késôbb Szekfû Gyulának, Magyarország moszkvai követének írt levelet. Ebben a Szovjetunióban fogvatartott három barátja – köztük Radnóti – érdekében kér segítséget.[248] Szekfû válasza sem ismert, de az egyik barát csak tíz év után térhetett vissza a szovjet fogságból. (A másik barát általam ismeretlen idôpontban érkezett haza.)

Radnóti keresésében úgy látszik, hogy fontos volt a „fogolytábor elképzelés”, hiszen ez Ortutay más leveleiben is elôfordult. Azt írta ugyanis még 1945 decemberében Marót Károly egyetemi tanárnak, hogy Radnótit „hibáján kívül, harmincad magával büntetô táborba helyezték és szegény nem jöhet haza”.[249] Ortutay nem mond itt és máshol errôl többet, de figyelmet érdemel, hogy kivételesen meglepôen konkrétan és nem feltételes módban fogalmazott.

Különböző hírfoszlányok (1944 őszén és 1945 tavaszán)

Gyarmati Fannihoz 1944 ôsze és 1946 nyara, vagyis Radnóti Miklós Borból történt elindulása és az abdai exhumálás hírének vétele közötti idôszakban sok hír és álhír érkezett. Ebben az idôszakban Gyarmati felkereste a feltételezése szerint katonai kapcsolatokkal rendelkezô személyeket, a Borból hazaérkezôket. Igyekezett a híreknek utánajárni. 1944 szeptemberében és októberében felkereste a korábban Bá-

lint György baráti társaságához tartozó Zöld Ferencet, akinek az édesapja, Zöld Márton tábornok volt.[250] (Ôt magát pedig, édesapja érdemeire tekintettel a Hitközség kihozathatta a munkatáborból, és egy ruhaelosztó helyen dolgozott – jegyezte meg róla Gyarmati.) Zöldék azonban nem tudtak információt adni a költô hollétérôl. Gyarmati naplójának következô, 1944. október 11-én kelt bejegyzése szerint Radnóti századáról „azt beszélik, hogy Szerbiából végig gyalog jöttek".[251] (A hír valós volt: Radnóti gyalogmenete ezekben a napokban érkezett meg Mohácsra.) Idôközben Baróti Dezsô légó mentôállomás-parancsnok lett, így szert tett katonai összeköttetésekre. Gyarmati többször megfordult Barótiék lakásában, és valamikor 1944. október végén segítséget kért Baróti Dezsôtôl.[252] Jóval késôbb írt naplóbejegyzése szerint ekkor már úgy tudta, hogy Szentkirályszabadján tartózkodik férje. Errôl érdeklôdve Barótinál „azt a hírt kaptam, hogy igen erôs nyilas ôrizet alatt álltak, nem lehet közelebbit megtudni".[253] Ferencz Gyôzô közölte könyvében, hogy a cservenkai vérengzés híre – feltehetôleg 1944 végén – eljutott Radnóti gyámjához, Grosz Dezsôhöz. Gyarmati tôle értesült, hogy „Cservenkán boriakat öltek meg, de azt nem tudták, hogy Radnóti köztük volt-e".[254]

Radnóti Sachsenhausenben (1945. február)

Tematikai szempontból itt kell megemlíteni egy Gyarmati és Ortutay visszaemlékezéseitôl teljesen független adatközlôt. Landler Iván (Yvan Landler) – személyes közlése szerint – 1944 májusában a Vácról Bor felé tartó vonaton ismerkedett meg Radnótival. Ugyanabba a bori altáborba került és Radnótinak a táboron belül kialakult irodalmi-baráti köréhez tartozott. Landler és Radnóti sokat beszélgetett az általuk egyaránt szeretett és ismert Párizsról. Mindketten az elsô lépcsôben indultak vissza Magyarországra. Együtt voltak Mohácson, majd pedig a dunántúli szakaszon is azonos menetoszlopban haladtak Hegyeshalom felé. Landler a Berlin melletti Sachsenhausen-Oranienburg koncentrációs táborba került. Felszabadulása után azonban nem tért vissza Magyarországra. Franciaországban szerzett kémikus diplomát, majd az induló tudományos karrierjét felcserélte mérnöki munkára. Egy magyarországi kapcsolatokkal is rendelkezô amerikai-francia gumiipari vállalat magas beosztású mérnöke lett. Yvan Landler azon kevés volt bori közé tartozott, aki késôbb felkereste munkaszolgálatának bori színtereit és gyalogmeneteinek legfontosabb állomásait.[255] Egyik volt munkaszolgálatos társával együtt ô volt az, aki a cservenkai mészárlás ügyében 2000-ben a német ügyészséghez fordult. A nyolcvannyolc éves, szel-

lemileg teljesen friss Yvan Landlerrel halála elôtt két évvel, 2007-ben találkoztam Párizsban.[256] Ekkor mondta magnóra a következôket: „Nem emlékszem arra, hogy Szentkirályszabadján vagy az úton láttam volna Radnótit. Biztos láttam, de nem emlékszem rá. […] Gyôr után, de Abda elôtt volt a szekér-rekvirálás. Pontosan emlékszem a helyre, egy gyalogút mellett, ahol ez történt. Sokkal késôbb is megtaláltam a helyét. Ezt a helyet vagy tíz alkalommal láttam, valahányszor Bécsben kocsit béreltem és Pest felé mentem. Radnótit nem láttam felszállni erre a szekérre. Fölszállt viszont a magas termetû Kiss, akinek nem tudom a keresztnevét. Ô Radnóti jó barátja volt. Kb. hatan lehettek a szekéren. […] Megmaradt bennem az az emlék, amikor 1944. november végén, december elején elbúcsúztam Oranienburgban a többiektôl. Kb. 60 borival mentünk a kórházba. Engem a kórházban mint ápolót és francia tolmácsot dolgoztattak. Egészen 1945 februárjáig maradtam ott, egészen addig, amíg egy csoporttal Flossenbürgbe kerültem. Amikor elindultunk Oranienburgban a kórházba, a velünk szemben lévô sorok ott maradtak. Emlékemben az él, hogy az elsô sorban ott állt Radnóti. Nem tudok mást mondani. […] Úgy emlékszem, hogy Bárdos József, a színigazgató fia is velem volt Oranienburgban. […] A teóriám az, hogy mivel Radnótinak az volt a szándéka, hogy versei megmaradjanak, odaadta azokat Kissnek. Látta ôt fölszállni a szekérre és mivel a szekér a kórházba ment, úgy gondolta, hogy Kissnél biztonságban lesznek versei. A tömegsírban pedig Kisst találták meg.” Yvan Landlerrel való párizsi találkozásaim során ismételten visszatértem az általa elmondottakra. Ô azonban mindig ugyanúgy, az emlékeit és a hipotéziseit mindig egyértelmûen elválasztva beszélt Radnótiról.

Radnóti Miklós Kiss nevezetû jó barátjáról eddig nem volt tudomásunk.[257] A *heidenau*i tábortárs, Battyán György megtalált naplójának Mohácson készített névsorában viszont nem csak „Radnóczi Miklós” és „Landler”, de egy „Dr. Kiss Tibor ügyész” neve is szerepel.[258] A budapesti Kozma utcai temetô ún. bori falán megtalálható egy másik bori munkaszolgálatos Kiss, azaz „Kiss Ernô” neve. Az abdai ún. exhumálási jegyzôkönyvben nem szerepel Kiss nevû személy, bár a listán hat ismeretlen, azonosítatlan személyt tüntetnek fel. A sachsenhauseni koncentrációs tábor listáján sem Landler, sem Kiss, sem pedig Radnóti (Radnóczi) nevét nem találtam meg. A flossenbürgi koncentrációs tábor listáján viszont közülük „Ländler Iván” neve szerepel. A Bad Arolsen-i levéltárból megkaptam „Ländler Iván kémikus és asztalos” eredeti, 47559. számú kartonjának másolatát.[259] Ezen az áll, hogy 1944. november 14-én került Sachsenhausenbe, ahonnan – közlésével megegyezô módon – 1945. február 6-án került Flossenbürgbe.

Landler Iván személye és sorsa mindenképpen eltér volt bori tábortársaiétól. Ô abba, a Radnótit közelrôl ismerô szûk csoportba tartozott, akik a *Heidenau*-tábor volt foglyaiként együtt tették meg a Bor–Hegyeshalom közötti utat, és egyben a német koncentrációs táborokat is túlélték. Landler azonban még ettôl a szûk körtôl is több szempontból különbözik. Nem jött vissza Magyarországra, kimaradt a politikai és egzisztenciális küzdelmekbôl, és kívül maradt Radnóti halálának kanonizálási folyamatán. Nem elfelejteni akarta bori munkaszolgálatát, hanem megtalálni és beazonosítani azok helyszíneit. Helyzetébôl adódóan erre Jugoszláviában (Szerbiában), Magyarországon és Németországban is volt lehetôsége. (Segítségének is köszönhetô, hogy 2007-ben azonosítani tudtam a helyszínen a *Heidenau*-tábort. Landler kutatásokat folytatott a cservenkai gyilkosok megtalálása érdekében is.) Radnóti életét azonban soha sem kutatta. Tudomásul vette a Radnóti-kánont, részt vett a párizsi Radnóti-megemlékezéseken, de emlékeit nem igazította a hivatalos változathoz. Az általa elmondottak hitelességérôl meggyôzôdtem, és az önmagáról mondottakat levéltári források is alátámasztják. Kiss és Radnóti halálának körülményeit illetôen azonban nem nyertek igazolást szavai.

Radnóti Temesváron (1945. február)

Idôrendben haladva Gyarmati Fanni következô naplóbejegyzése 1945. február 8-áról származik. Itt azt írta, hogy Radnóti barátja, a pszichiáter „Kun Miklós azzal a hírrel toppan be, hogy Miklós megvan. Egész magamon kívül, de remegô bizonytalansággal ugrom a nyakába, hogy igaz-e? Nem gyôzött meg eléggé, közel sem, sajnos. Mezei Árpádtól, »bolond Mezeitôl« hallotta… […] ô is Borban volt és a szököttek közt került Szegedre, onnan ide. Állítólag Miklósék csoportja Temesvárott van, és onnan még nem jöhettek haza, de Szegeden hallotta hogy Kolozsvárott megjelentek igen szép versei egy folyóiratban, és ezt az Aczél Gyuri is megerôsítette Pesten. […] Sajnos mind-mind megbízhatatlan hír, de azt is mesélte, hogy a bori visszatérôk nagyobbik részét a határon lemészárolták az SS-katonák.”[260] A „Temesváron tartózkodó” Radnótiról egyre több helyrôl érkeztek hírek. Néhány héttel késôbb ugyanis Gyarmati azt rögzítette naplójában, hogy „Miklósról hír jött, hogy Temesvárott van kórházban, hogy nem jön haza, míg nem lehet utazni, mert gyalog nem akar. Verse jelent meg a temesvári újságban. Kicsit hitetlenkedve hallgatom.”[261] A szaporodó, de bizonytalan temesvári híreknek próbált utána járni Ortutay is, amikor Zolnai Béla kolozsvári professzortól kért információt.[262] A híreknek Gyarmati is igyeke-

zett utánajárni, de azt írta naplójába, hogy „hiába megyek egyik címrôl a másikra, nem tudnak róla. Üzenek egy Temesvárra utazóval, de ha ott lenne, üzent volna már írásban."[263] A bizonytalan és találgatásokkal teli nehéz idôszaknak egy másik régi ismerôs, a volt bori munkaszolgálatos, Szalai Sándor megjelenése vetett véget. Gyarmati így számolt be naplójában errôl: „Megjelenik a Rádióban Szalai Sanyi, hadvészülte képpel, sebekkel tûzdelten és ziláltan, elhozza a lapkivágást Mik két csodálatos versével. Kiderül, hogy ô vitte Temesvárra. Nem tud semmi személyeset Mikrôl, csak vitte a kéziratokat. És senki sem tud semmit, csak az derül ki, hogy az elsô csoporttal hozták, fegyveres német kísérettel és nem volt módjuk megszökni. Velük történtek a bajok, a tizedelések, az agyonlövetések, Isten tudja, mi minden. Egyetlen reményem volt Temesvár, de az is oda."[264] Radnóti verseinek temesvári megjelenésérôl Szalai Sándor is beszámolt a Tolnai Gábor által készített interjúban. Ebben Szalai azt mondta, hogy 1945. január 12-én vagy 14-én érkezett meg a felszabadított Pestre, és a versekkel felkereste Ortutayt a Rádióban.[265]

A Borból elinduló második lépcsôvel hazafelé tartó Szalai Sándor által egyértelmûen tisztázódott, hogy Mezei Árpád nem Radnóti csoportjába tartozott és Szalai Sándorral a költônek csak a versei érkeztek meg Temesvárra. Költeményei is itt és nem Kolozsváron jelentek meg.[266]

Radnóti Szegeden (1945. március)

Néhány héttel késôbb azonban Ortutayhoz és a sajtóhoz eljutott egy – utóbb szintén – tévesnek bizonyuló hír a költô tartózkodási helyérôl. Ortutay a Szegeden élô édesanyjától kért 1945 márciusában segítséget, „mert kósza pesti hírek szerint Radnóti Miklós Szegeden lenne és a Városházán dolgozik. […] Állítólag Hay Károly nevû közös barátunk, aki vele egy században volt, került Szegedre, a Városházára, talán ô tudna felvilágosítást adni."[267] Hay Károly a *Heidenau*-táborban valóban együtt volt a költôvel, azonban ô is a második lépcsôben elindulókkal együtt szabadult föl. Temesvár után a felszabadult Szegedre ment. Radnóti szegedi tartózkodásának álhíre mellett szegedi haláláról is hír érkezett. Az egri *Igazság* címû „demokratikus néplap" közölte Radnóti halálhírét, miszerint a „fiatal, népi költôt fasiszta banditák Szegeden megölték".[268]

Hírek Radnótiról (1945. március–április)

Szalai Sándor közlése után egyértelmû lett a költô után kutatók elôtt, hogy Radnóti Kolozsváron, Temesváron és Szegeden nem járhatott, továbbá, hogy csak az elsô lépcsôben elindultak útvonalán kereshetô.

Gyarmati folytatja keresését, és újsághirdetéseket adott fel. Március közepén ismét azt írta naplójába, hogy „Beszélek itt-ott boriakkal, hullahegyekrôl beszélnek, amelyek alól alig egypár tudott kimászni, mikor a tömeges kivégzések voltak és azok kerültek csak haza."[269] Gyarmati „keresô közleményeket" adott fel a *Szabadság* címû lapban, amit ismételt és Ortutay által megerôsített kérése ellenére sem hoztak le.[270] Gyarmati érthetetlennek nevezi a közlés elmaradását. A *Népszavá*ban végre 1945. március közepén megjelent „érdeklôdô felhívása".[271] „Nem jöttek persze hírrel, csak egy igen rossz arcú alak, aki maga is érdeklôdni jött, jelentkezett-e már valaki a hirdetésre? Állítólag Borban együtt lakott egy szobában Miklóssal. […] Azt mesélte, elég jó kondícióban volt Mik az elindulásig, elég tûrhetôen ettek. A bakancsát ott nem koptatta, mert félcipôben járatták, csak a visszajövetelkor használta."[272] Több nem derült ki az ismeretlen bori tábortárs – Gyarmati naplójában rögzített – elbeszélésébôl. Felkereste viszont Gyarmatit egy régi ismerôs, a volt bori munkaszolgálatos Nyíri Tibor. A bizalmatlanul fogadott drámaíró közlésébôl értesült, hogy Radnótinál „volt Sík Sándor dedikált imakönyve és [Radnóti] Mohácson eladta a kis lyukas jegygyûrûjét". Nyíri azt is közölte, hogy „Szentkirályszabadján hagyta el Miklós[t] a századdal még októberben. Ô akkor betegként a szombathelyi kórházba került, onnan decemberben elszökött és Budára került. […] Ha ez igaz, akkor túljutott volna már a délvidéki mészárláson."[273] Ez – mint utólag tudjuk – igaz volt, hiszen Nyíri Radnótival együtt még a cservenkai mészárlás elôtt továbbindult Zombor, illetve Mohács–Szentkirályszabadja felé. Nyíri saját magára vonatkozó közlése is igaznak bizonyult. Korábban már leírtuk, hogy 1944. november 4-e és december 10-e között „testi leromlás, baloldali lágyéksérv, tüdôtágulat" kórjelzéssel a szombathelyi kórház betege volt.[274]

A sok megcáfolt hír után mégis kikristályosodni látszott a történet. A biztossá váló pontok ismeretében Ortutay elérkezettnek látta az idôt arra, hogy segítséget kérjen az MKP nyomozó hatóságától. Ortutay 1945 áprilisában levélben fordult a kommunista párt központi vezetôségének (MKP KV) egyik tagjához, Kállai Gyulához. Levelében úgy fogalmazott, hogy Radnótit „biztos híreink szerint Borból áthozták Magyarországra és itt átjutott Cservenkán is és a többi nehéz ponton. Dunántúlra vitték, Mohács és Szentkirályszabadja a két utolsó biztos pont, amirôl értesülés van. Halljuk, hogy a párt egyes tagjai külön nyomozást indíthatnak hozzátartozóik iránt, ha azoknak jelentôsége van."[275] A levélbôl nem derült ki, hogy Ortutay pontosan milyen nyomozás megindítására vagy melyik nyomozati szervre gondolt. Az MKP közvetlen irányítása alatt álló HM Katonapolitikai Osztály a legvaló-

színûbb címzettje a levélnek. Ugyanakkor ennek az országos nyomozati joggal rendelkezô omnipotens szervnek a vezetôje Pálffy György vezérezredes, Ortutay személyes jó barátja volt. Kézenfekvô lett volna, hogy – mint annyi más esetben – most is egyenesen hozzá fordul segítségért.

Talán itt kell külön is hangsúlyozni, hogy Pálffy György milyen fontos szereplôje a Radnóti utáni kutatásnak, illetve hogy a bori munkaszolgálat több vonatkozásában is „érintett". Pálffy elsô említést igénylô „bori vonatkozása" a korábban már említett kommunista Varga Endre, bori munkaszolgálatos személyéhez kötôdik. Varga a bori munkaszolgálatát megelôzôen csak az Újpesten lévô Egyesült Izzóban tudott elhelyezkedni. Idôközben megismerkedett Pálffy Györggyel, barátok lettek, és a katonaságot elhagyni akaró Pálffyt az ô közbenjárására vették fel az Izzóba. Vargát behívták munkaszolgálatra, és végül a központi bori táborba került 1943 tavaszán. Idôközben Pálffy az Izzóban cégvezetô lett, és hozzá tartozott a belgrádi fiókgyár is. 1943 ôszén egy ilyen belgrádi hivatalos látogatása során vonattal elment Borba és a *Berlin*-táborban felkereste az Izzó négy dolgozóját. Vargának levelet, pénzt és meleg ruhát vitt.[276]

Tolnai Gábor kifejezetten a Radnóti-irodalom egyik elemének meghatározójaként említette Pálffyt. Radnóti halálának „elsô, körülhatároltabb idôpont-megjelölés[e] a mártírhalált halt Pálffy György altábornagy nevéhez, illetôleg beosztottjainak munkájához fûzôdik". Tolnai leírta, hogy Pálffy – mint a HM Katonapolitikai Osztályának vezetôje – „Radnóti agnoszkálása után nyomozott a gyilkosság felderítése érdekében. A nyomozás nem járt eredménnyel. Csupán – Ortutay Gyulával közölte Pálffy – a gyilkosság néhány nappal körülhatárolt idôpontját sikerült megállapítani…". Tolnai kereste Pálffy nyomozásának iratanyagát, de azt nem találta meg.[277]

Radnóti Zwickauban (1945. május)

Gyarmati Fannit 1945 májusában felkereste a JOINT titkára.[278] Azt közölte vele, hogy „megjelent egy bori munkaszolgálatos Németországból, aki kérdezôsködésére elmondta, hogy két hónap elôtt [sic!] vált el Miklóstól. Zwickau környékén Szászországban volt, külön csoportokba osztották be ôket, ô késôbb megszökött, és Csehországon keresztül jött haza. Ez március végén lehetett és április 10. táján értek arra a vidékre az amerikaiak."[279] A JOINT-titkár[280] közlése után Ortutay levelet írt Vida Miklósnak,[281] a JOINT elnökének. Ebben kérte költôbarátja sorsának figyelemmel kísérését, akit „kb. két hónappal ezelôtt épség-

ben látták Zwickau környékén".[282] Vida Miklós, a DEGOB elnökeként írt másnapi válaszában azt közölte, hogy „remélhetôleg pár napon belül elindulhat egy újabb expedíciónk, amely talán a Zwickau környékén tartózkodókról is tud értesüléseket szerezni és ôszintén örülnék, ha dr. Radnóczi–Radnóti Miklósról is kaphatnánk jó híreket".[283] Gyarmati a számba jöhetô keresések közül „a JOINT-akciót" tartotta még a legesélyesebbnek.[284]

A levelezésben és a naplóban keveredik a két zsidó szervezetnek, a JOINT-nak és a DEGOB-nak a neve. Ezen azonban nem lehet csodálkozni, mivel a háború utáni zsidó szervezetek bonyolult és gyorsan változó felépítését nem csak a kortársak és gyakran a bennük részt vevôk, de a történészek sem látták-látják teljesen tisztán.[285] Lehetséges, hogy a JOINT-titkár találkozott a JOINT-nál megforduló ismeretlen volt bori munkaszolgálatossal, de valószínûbb, hogy az illetô a DEGOB-nál bukkant fel.

A DEGOB-nál csak Gyarmati naplóbejegyzésének hónapjában, májusban 12 758 fôt regisztráltak (35% volt férfi).[286] A DEGOB volt az a szervezet, amelyik a JOINT külhoni szervezeteinek segítségével a külföldi táborokban tartózkodó túlélôk után expedíciókat indított. A nehéz feladat az volt, hogy a koncentrációs táborokban lévô és egyáltalán a külföldre deportált zsidókat azonosítsa, majd pedig hazautazásukat és ellátásukat megszervezze, adataikat nyilvánosságra hozza. 1945. december 31-ig összesen huszonhat expedíció során több ezer magyar zsidó deportált hazahozatalát szervezték meg.[287]

A DEGOB-jegyzôkönyvek között nem sikerült azonosítanom a zwickaui hír hozóját. Egyetlenegy jegyzôkönyvben viszont egyértelmûen nyoma maradt, hogy a flossenbürgi koncentrációs táborhoz tartozó Zwickauban dolgoztak bori munkaszolgálatosok. A 650. számú DEGOB-jegyzôkönyvet a JOINT-hír vétele után mintegy két hónappal rögzítették Budapesten. A jegyzôkönyvben két munkaszolgálatos, Ohrenstein Miklós, csepeli vas- és fémesztergályos, valamint Löwinger Imre, budapesti fürdôszoba-csempézô vallomása szerepel. Mindketten a gyôri MÁVAG Gyártelepen dolgozó, 101/358.-as munkaszolgálatos századhoz[288] tartoztak. Századukat a Radnóti szentkirályszabadjai századát is mozgósító honvédelmi miniszteri rendelet nyomán, 1944. november 7-én indították el Mosonmagyaróvár felé. A németek ôket is Zurndorfnál vagonírozták be, és csakúgy, mint a boriak egyik csoportját, ôket is a flossenbürgi koncentrációs táborba vitték. Löwingert innen december 6-án egy szakmunkás transzporttal útba indították a Flossenbürgtôl körülbelül 130 km-re északkeletre lévô Zwickauba. Három napos pihenés után beosztották ôket egy autógyárba dolgoz-

ni. Az amerikai csapatok közeledtével, 1945 áprilisában visszairányították ôket Flossenbürgbe. Löwinger azt mondta, hogy Flossenbürgbôl „90-en indultunk egy transzportban, és mikor visszafelé elindultunk, már csak 12-en voltunk, csapatunk ugyanis bori volt és mindenki nagyon le volt gyengülve".

A flossenbürgi koncentrációs tábor listája szerint Löwinger és Ohrenstein 1944. november 9-én érkezett meg Flossenbürgbe, akárcsak a bajai boriak csoportja. Löwinger majdnem napra pontosan egy hónappal késôbb, december 10-én érkezett Zwickauba.[289] (Ohrenstein egy másik altáborba, Lengenfeldbe került 1944. december 5-én.) A források szerint a Löwinger által említett transzport százegy fôbôl állt, és közöttük körülbelül hatvan fô volt a magyar zsidók száma.[290] Löwinger 1944. december 6-án érkezett meg Flossenbürgbôl Zwickauba, és a *Lager Zwickau* kényszermunkásai valóban az Autó Union AG-ben (Audi és Horch) autógyárban dolgoztak. Tudjuk tehát, hogy Zwickauban a 60-90 fôs magyar zsidó transzportban sokan voltak boriak, akik közül többen, legyengült állapotunk miatt még a Flossenbürgbe való visszaindulásuk elôtt meghaltak. Az életben maradt zsidók viszont a visszavonulás során, a Flossenbürg elôtti erdôben haltak meg. Löwinger elmondása szerint a németek „az orosz és zsidó foglyokat mind agyonlôtték. Az embereket két csoportba osztották: elöl voltak az oroszok és zsidók, hátul pedig az olaszok, franciák, csehek, lengyelek, ezeket azután tízes csoportokban el is engedték, bennünket pedig tovább vittek az erdôbe. Parancsot kaptunk, hogy mindenki menjen az útszéli árokba, felálltak az SS-ek és sorra kezdték a foglyokat géppuskázni. Nekem úgy sikerült megmenekülni, hogy átszöktem a lengyelekhez és a csehekhez, ezek körülbelül 800-an lehettek. Visszamentünk késôbb megnézni, hogy kik élnek, bementünk a faluba és elföldeltettük ôket." Szabadulása után Löwinger az amerikai kórházba került, ahol mint titkosrendôr dolgozott, és késôbb Prágán és Pozsonyon keresztül érkezett meg Budapestre.

Radnóti Liberecben (1945. május)

Nem tudunk a DEGOB szervezte zwickaui expedíció eredményérôl. Ugyanakkor nyilván nem hozott semmilyen eredményt, hiszen ellenkezô esetben Gyarmati írt volna errôl naplójában. A zwickaui hír okozta remény azonban nem múlt el teljesen nyomtalanul. Gyarmati ugyanis ugyancsak 1945 májusában azt írta naplójába, hogy „Arra is gondolok regényesen és romantikusan, hogy talán a nem messze fekvô Gablonzba és Reichenbergbe[291] ment és megtalálta Tinit, a régi, elsô

szeretôt, aki most ápolja és vigyáz rá újra."[292] Gyarmati itt Klementine Tschiedelre, a Radnóti által 1927-ben a cseh Reichenbergben (Liberecben) megismert tizenhét éves szeretôre gondolt. Virághné T. Szonja (Dr. Egri Zoltánné dr. Tamaskovics Szonja) irodalomtörténész kutatásaiból és Ferencz Gyôzô leírása nyomán ismerjük, hogy Radnóti magánéletében és költôi fejlôdésében milyen fontos szerepet játszott Tini.[293] Tôlük tudjuk azt is, hogy Radnóti és Tini kapcsolata a reichenbergi év után sem szakadt meg teljesen: még több mint tíz éven keresztül leveleztek. Az utolsó személyes találkozásra 1937 októberében Budapesten, míg az utolsó levélváltásukra 1939-ben került sor.[294] Tini még hajadon volt budapesti látogatásának idején, míg Radnóti már házas. A Gyarmati naplóját idézô Ferencz Gyôzô leírásából értesülhettünk arról is, hogy a kettôjük, illetve Gyarmatival hármasban történt találkozásaik milyen heves érzelmi viharokat váltottak ki mindannyiukban.[295]

A Csehszlovákiában élô Virághné T. Szonja 1970–1972-ben felkutatta Tinit.[296] A gépíró, majd fogorvosasszisztens Tini írásban válaszolt Virághné kérdéseire.[297] Virághné T. Szonjának írt egyik levelében azt közölte, hogy ekkor, 1937-ben „találkoztam utoljára Miklóssal. Akkor beszéltem elôször és utoljára feleségével. Akkor Miklóst a szívem mélyére temettem, mivel házas volt."[298] Radnóti haláláról is csak ekkor, Virághné T. Szonja levelébôl értesült. A volt szeretô halálhíre „mélyen megrendítette".[299]

Tini a budapesti látogatása után két évvel a cseh Gablonzban (Jablonec nad Nisou) férjhez ment Fritz Erich Müller német rendôr ôrmesterhez.[300] A Müller család története a hivatalos szervektôl kapott információk alapján továbbra is nyomon követhetô. Gablonz német ajkú lakosságát, így a Müller családot is 1945-ben kitelepítették Csehszlovákiából. Clementine Müller elôször az ausztriai Linzben, majd az attól délre fekvô Traun faluban telepedett le férjével, édesanyjával és húgával együtt.[301] A család 1946. június 16-án került a nyugatnémetországi Dachauba, majd mintegy húsz év elteltével a Dachau közelében fekvô Waldkreiburg városba (1967).[302] A hivatalos adatok alapján tudjuk, hogy itt halt meg elôször édesanyja, majd pedig férje. Tini a Waldkreiburg közelében lévô kraiburgi öregek otthonába került 2002 decemberében. Tini, azaz Clementine Müller itt halt meg 2003. június 8-án.[303]

A „regényes és romantikus" elképzelés kialakulásának topográfiai vonatkozásai is lehettek. Az Észak-Csehországban lévô, a háború alatt Németországhoz tartozó Reichenberg és Gablonz viszonylag egyaránt közel esett Flossenbürghöz és Zwickauhoz.[304] A volt KZ foglyoknak

pedig Magyarország felé a legrövidebb és egyben általánosan igénybe vett útja Csehországon, Prágán keresztül vezetett. (Prága mintegy száz kilométerre fekszik a két északcseh várostól.)

Radnóti Izsákon (1945. július)

Radnóti Miklós 1944. október 4-én az újvidéki Selyemfonodából adott utolsó híradást magáról. (Ennek részleteit egyik korábbi fejezetben elemeztük.) Gyarmati Fanni – témánk szempontjából soron következô – naplóbejegyzése 1945. július 27-én kelt. Ebben visszamenôleg részletesen beszámolt a férjérôl érkezô hírekrôl.[305] Azt írta, hogy július 20-án „..idegen asszony járt a házban […] a Rákosrendezôrôl[306] jött, ahol fogolyvonatok álltak és kikiabálták állítólag az egyikbôl a mi címünket, nevünket, bár a vezetéknévre homályosan emlékezett, a keresztnévben biztos volt, hogy keresse fel és jelentse, hogy itt állnak a vonatok estig. Azt is mondta az illetô, állítólag, hogy második éve nem tud semmit a feleségérôl." Gyarmati aznap „sötét este" ért haza, így már nem tudott kimenni a Rákosrendezô pályaudvarra. Mint utóbb kiderült – írja ugyanitt naplójában – testvéréék, Gyarmati Lászlóék a hír vétele után „nyomban kimentek Rákosra", de amire kiértek „a magyar vonatok már elmentek, csak német foglyok voltak még ott, állítólag Szolnok felé mentek".

Az „idegen asszony" feltûnése után „3-4 napra" újabb hír érkezett a költôrôl. Gyarmati munkahelyére, a Rádióba „bejött egy sötét képû, bottal sántikáló fiatalember, hogy együtt volt Miklóssal a fogoly-vonaton, ô leugrott róla, Miklós nem akart kockázatot és tovább vitték ôket Izsák mellé a fogolytáborba, fertôtlenítôbe. Állította, hogy igaz, különben nem jött volna be Gödöllôrôl. […] Nem tudtam szinte magamhoz térni, elvesztettem a fejemet, semmi reálisat nem kérdeztem, semmi bizonyítékot, még a nevét, címét sem." Az éppen a testvérénél, a Rádió elnökénél tartózkodó Ortutay László szaladt az ismeretlen után. Adott neki ötszáz pengôt, de a nevét és címét ô sem kérdezte meg tôle. Az öt nyelven beszélô idegen Ortutay Lászlótól állást kért a Rádióban. Az ehhez szükséges önéletrajz beadásával kapcsolatban pedig azt mondta, hogy „majd ha Radnóti itthon lesz, két hét múlva" fogja azt beadni. Gyarmati szélhámosnak tartotta az illetôt, de azért szeretett volna a hallottaknak utána járni. Ortutay Gyula „mindenfelé, az oroszoknál is próbálkozott leadni a hírt, hogy nyomozzák, keressék" – írja ugyanitt Gyarmati a naplójában. Ortutay hagyatékában meg is találtam a budapesti „Katonai Parancsnokságnak" címzett, 1945. július 25-én kelt Ortutay-levelet. Ebben Ortutay, mint a Magyar Központi Híradó Rt.

elnöke arra kérte a szovjet katonai parancsnokságot, hogy „az izsáki katonai fogolytáborban tartózkodó" költôt, „a Rádió irodalmi osztályának vezetôjét, akit munkaszolgálatosként vittek Németországba" a fogolytáborból szabadon bocsátani szíveskedjenek.[307]

Gyarmati Fanni a párttól[308] egy autót, tolmácsot és Révai Józseftôl orosz nyelvû ajánlást kért. Barulin szovjet követnél „elôpróbálkoztak", de Barulin elzárkózott minden segítségnyújtástól. „Az oroszok nem adtak katonai kísérôt, de ha valóban megtaláljuk a táborban, akkor kihozzák hamar, ezt megígérték" – rögzítette naplójában Gyarmati.[309] Így hát Gyarmati, egy tolmácsnô, a sofôr és egy magyar rendôr kíséretében kelt útra. Az izsáki tábort nem találták meg. Izsák környékén bolyongtak, mert sem az orosz katonáktól, sem pedig a helyi lakosságtól nem sikerült információt szerezni a tábor helyérôl. Végül a közeli Kecskemétre mentek, ahol „a magyar, meg orosz hatóságokhoz" fordultak. Ott az orosz „parancsnoksági ügyeletes aránylag készségesen telefonált minden létezô helyre számunkra, de eredménytelen válaszokat kapott. […] Aztán kirobogtunk este felé már Kecskemétrôl…". Végül csak másnap délután érkeztek vissza Budapestre, mivel kifogyott a benzinük, majd pedig elromlott az autójuk. Gyarmati az izsáki–kecskeméti utat „keserves eredménytelenség"-nek és a vele történteket „csúf, aljas szélhámosság"-nak nevezte.[310]

A hírhozó személyére sohasem derült fény. Sokat elmond azonban a hír hátterérôl Bognár Zalán történésznek a magyarországi hadifogolytáborokról közelmúltban megjelent monográfiája.[311] A téma elsô, átfogó feldolgozása során a szerzô részletesen leírja, hogy a hadifogolytáborokra vonatkozó iratok szinte teljes egészében hiányoznak, mivel azokat a szovjet állambiztonsági szervek elvitték.[312] Nincs meg továbbá a Magyar Vöröskereszt és a Népjóléti Minisztérium, valamint a Hadigondozási Fôosztály iratanyaga sem. Ezen túlmenôen a kecskeméti, gödöllôi hadifogoly-gyûjtôtáborokra vonatkozó megyei, illetve városi levéltárakban sem lelhetô fel semmilyen iratanyag. A foglyokról adatlapok egyébként is ritkán és rendszertelenül készültek, halálukat nem dokumentálták, és jeltelen sírokba, tömegsírokba temették el ôket. Túlélô visszaemlékezô nélkül tehát adatszerûen nem maradhatott fenn szinte semmi.[313]

Bognár Zalán számba vette a magyarországi fogolytáborokat. Az ország negyvenhét településén ötvenhat fogolytábor-gyûjtôtábor mûködött. Izsák azonban nem szerepel közöttük. Gyôrben, Gödöllôn, Kecskeméten és a Szolnok irányába esô Cegléden, valamint Szolnokon is jelentôs, szovjet ôrizet alatti fogolytábor létezett. (Gyôrben és Cegléden kettô is.) A kecskeméti tábor létszáma 5000–15 000 fô, a ceglé-

di táborok létszáma egyenként 25 000–45 000 fô, míg a szolnoki tábor létszáma kevesebb volt 5000 fônél. A Gyôr környékén elfogottakat 1945 közepén a Vác–Budapest–Cegléd vasútvonalon szállították. A Rákosrendezô pályaudvaron a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Szolgálata mûködött. A ceglédi tranzittábor kifejezetten a legyengült hadifoglyok gyûjtôtábora volt.

Gyarmati Fanni minden bizonnyal nem jutott el a kecskeméti, egykori Ferenc József laktanyában lévô fogolytáborba. Valószínûleg a kecskeméti szovjet katonai parancsnokság épületébôl történtek a naplójában leírt telefonhívások. Gyarmati izsáki–kecskeméti útja során pontosan érzékelte a valóságot: a hadifogolytáborokat a teljes titoktartás övezte, oda magyar hivatalos személyeket a legritkábban engedtek be. A foglyok – akárcsak a bori munkaszolgálatosok vonulásai során – eldobott levelek útján értesítették hollétükrôl hozzátartozóikat. A rokonok azután táborról táborra járva, a táborok mellett éjszakázva, az ôröket megvesztegetve vagy az ôrség figyelmét kijátszva szereztek információkat.[314]

A szovjet teljhatalom és elzártság ellenére a táborokból volt szabadulás. Az NKVD és a HM Katonapolitikai Osztálya háborús bûnösöket keresett, illetve a saját szempontjai szerint szûrte az embereket. A súlyosan beteg, munkaképtelen foglyokat gyakran elengedték, akárcsak a zsidó deportáltakat. Éppen Gyarmati Fanni kecskeméti útjának idôpontja körül, június 18–19-én bocsátottak szabadon Kecskeméten 132 rokkant foglyot.[315] Bognár Zalán azt is leírta, hogy különösen 1945. július végétôl augusztus 22-ig, a fegyverszüneti egyezmény megkötéséig, 30 000–40 000 ezer magyar hadifoglyot engedtek szabadon. Ôk elsôsorban betegek és civil foglyok voltak.

Radnóti Flossenbürgben (1945. április–június)

Gyarmati Fanni 1945 júniusában tett említést naplójában arról, hogy férjét „látták március végén Flossenbürgben”. A bejegyzés már akkor született, amikor ez „a halvány kis remény” szertefoszlott. Gyarmati ugyanis azt írta, hogy „Most már szállingóznak egyre sûrûbben a Borból Németországba kerültek, de nem igen jutok hozzá mindegyik címet lejárni és akivel eddig beszéltem, nem emlékeztek rá, hogy kint látták volna, igaz, hogy sokfelé szakadtak el. – Két hónapnál is több múlt el a felszabadulás óta, kellett volna már értesítést küldeni, ha él, ha megvan.”[316]

Ortutay 1945 áprilisában levélben kereste meg Salgó Ottó parlamenti könyvtárost. A késôbb nevét Beöthy Ottóra változtató könyvtárigazgatónak azt írta, hogy „nagyon hálás lennék, ha befáradna hozzám

és Radnóti Miklósról való híreit velem közölné. Miklós legjobb barátom és alig izgat másnak a sorsa, mint az övé. Felesége itt titkárnôm, kérem tehát, hogy elôtte, ha nem jók a hírei, ne is éreztesse, hogy mirôl akarok Önnel beszélni."[317] Nem tudunk arról, hogy Salgó Ottó – aki egyébként tagja volt az említett kisgazda értelmiségi Magyar Fórum Társaskörnek – felkereste volna Ortutayt. Salgó viszont valóban Borban volt, de onnan csakúgy, mint Mezei, Szalai és Háy a második lépcsôvel indult el. Tudjuk azt is, hogy Salgó 1944 ôszén Szentesre gyalogolt, és 1945. január végén érkezett meg Budapestre.[318] Salgónak tehát Radnótiról legfeljebb még Borból hozott vagy hallomásból ismert hírei lehettek csak.

Radnóti Győr környékén (1945. július–1946. január)

Rendelkezésünkre áll viszont egy koronatanúval folytatott Ortutay-levelezés. Ortutay 1945 júliusában „ismeretlenül" fordult dr. Kálmán László bori túlélôhöz. Felvilágosítást kért tôle, mert „állítólag Ön Magyarország határain kívül is együtt volt Miklóssal".[319] Kálmán László – mint utólag tudható – nem csak Ortutay esetében, de Tolnai Gábornál és az *Abdai gyilkosok* dossziéban is koronatanú lett. A korábbi elemzéseink alapján elmondható róla, hogy a késôbbi katonai fôügyész Kálmán azon 3-4 túlélô között volt, akiket a Radnóti után kutatók megkerestek és akik visszaemlékezésükkel meghatározták a Radnóti-kánont.

Ortutay megkeresésére Kálmán László válasza nem késett sokáig: „Miklóssal Borban együtt voltam, azonban emlékezetem szerint ô útközben lábfejfájása következtében lemaradt. Legjobb tudomásom szerint még Gyôr elôtt lemaradt, a menetképteleneket szállító szekérre szállt fel és valószínûleg a gyôri kórházba került, ahová annak idején a betegeket átadták. Ez kb. múlt év november 6-a körül történt. […] Talán a gyôri kórházban lehetne további adatokat kapni. Sajnos Németországban nem emlékszem, hogy együtt lettem volna Miklóssal. Ha a gyôri kórházban Miklós felépült, úgy feltehetô, hogy ismét egy németországi transzportba került esetleg."[320]

Kálmán Lászlóval ellentétben, a Radnóti-kánont megalapozó másik túlélôt, Erdôs Pétert nem Ortutay kereste meg. A már korábban idézett Erdôs-levél a svájci Davosban kelt 1945 novemberében. Ebben többek között az állt, hogy „Szomorú kötelességet teljesítek – hacsak valamilyen csoda meg nem mentett bennünket attól, ami sajnos nagyon is valószínû, hogy Radnóti Miklós barátunk utolsó napjairól számolok be Önnek. – Ô említette, hogy Önt értesítsük, ha valami történne vele.

[…] Szentkirályszabadjáig viszonylag remekül bírta az utat, innen kezdve azonban egyre rettenetesebb állapotba került. Gyôrnél a többi teljesen menetképtelen emberrel együtt kocsira tették és soha többé nem hallottam Róla és [„és" áthúzva, föléje írva „sem"] a többiekrôl semmi pozitívumot. *Állítólag* az egész csoportot kivégezték. Gyôrnél a kocsin láttam utoljára, de már nem ismert meg. – Egy kis füzetben ôrizte Borban írt verseit. Elsô lapján ennek a füzetnek kérte az esetleges megtalálót, hogy Önnek juttassa el. Talán azóta ez valóban megtörtént. A zágrábi világkiállítási pavilonban, ahol három napot töltöttünk, lemásoltam a verseket, de a koncentrációs lágerben elvették tôlem. A két különösen emlékezetemben maradt vers címe Hetedik és Nyolcadik Ecloga. – Szeretném hinni, hogy levelemen egy jó egészségben *élô* Miklós fog otthon nevetni, de ehhez csodának kellett volna történnie. Az elsô adott alkalommal küldöm ezt a levelet, mert egészségi állapotom miatt személyesen csak tavasszal mondhatnám el."[321]

Nem tudunk arról, hogy Ortutay Gyula megosztotta volna Gyarmati Fannival a Salgó Ottótól, Kálmán Lászlótól és Erdôs Pétertôl származó híreket. Ortutay azonban nyilván mindezen hírforrásokra alapozva, 1946 januárjában barátjához, Sólyom László altábornagyhoz, budapesti rendôrfôkapitányhoz fordult segítségért. Azt írta, hogy „kérlek, hogy ezt ne hivatalos levélnek vedd, amirôl megfeledkezel, hanem egyik legbensôbb ügyemnek tekintsd. – *Radnóti Miklós*, aki életem egyik legjobb barátja, máig nem adott életjelet magáról. Egyetlen komoly nyomunk van, amely Gyôrbe vezet. 1944. november 6–10. közt a bori századokkal Szentkirályszabadjáról Gyôrön átvonult és ott betegkocsin lemaradt. A gyôri rendôrséget megkértük már különbözô utakon, hogy közöljék, ha van valami adatuk, tényük arról, hogy Radnóti Miklóst valamilyen más csoporttal tovább vitték-e vagy pedig egyáltalán mit tudnak róla; mindeddig semmi választ nem adtak."[322]

Ortutay 1946 januárjában nem csak fontos levelet írt barátja felkutatása érdekében, de felesége révén fontos levelet is kapott. A Gyôrbe költözött Komor András felesége, Ortutay Gyuláné hoz született Kemény Zsuzsához címezte hosszú levelét. A költô és regényíró Komor Andrást és feleségét szoros barátság fûzte Radnótiékhoz és Ortutayékhoz. A barátságukat erôsítette, hogy a Komor házaspár öngyilkossági kísérlete után, az életben maradt Komor Gizinek Gyarmati sokat segített a talpra állásban. Komorné a másfél oldalas, részletes levelében Kemény Zsuzsának beszámol a gyôri rendôrség Radnótival kapcsolatos „újabb nyomozás"-áról. Levele szinte egy nyomdakész rendôrségi vagy sajtótudósítás a kialakult helyzetrôl. Komor Gizi bizalmasan, féltve Gyarmatit a rossz hírek közlésétôl azt írta, hogy „Kiderült, hogy a betegeket nem

vitték ki az országból, hanem azokat itt pusztították el. Egy részüket egy közeli faluban, Abdán lôtték agyon s temették el (kb. hatvan embert), egy másik csoportot pedig Hegyeshalomnál, mert a németek nem voltak hajlandók betegeket átvenni. Mindössze három emberrôl tudnak, akik megmenekültek, azoknak a címét úgy, ahogyan a rendôrségtôl kaptam, ide melléklem. Pesti mind a három, valaki keresse fel ôket a barátaink közül, de ne Fifi legyen az, mert szerintem nem kell neki ezekrôl a borzalmakról részletesen tudni. – Az itteni rendôrség tervbe vette az Abdán eltemetettek exhumálását s felmerült a gondolat, hogy nem kellene-e ehhez Fifikét idehívni, mert iratok alapján nem igen remélhetô a személyazonosság megállapítása, hiszen tudjuk, hogy az iratok mindegyikét elszedték szegényektôl. Csak arról lehet szó, hogy valamelyik közeli hozzátartozó egyes ruhadarabokat, fehérnemût, mit felismer. Én határozottan ellenezném, hogy azt a szegény elcsigázott, elgyötört angyalt ennek a borzalmas tortúrának kitegyük […] de nagyon meggondolandónak tartanám azt is, hogy ô meggyôzôdést szerezhessen Miklóska haláláról… […] A rendôrség most azokat a parasztokat keresi, akik a szekerükön szállították Abdára szegény halálraítélteket, hogy hátha azokból valamit kivehetnek. – Mindezeket azért is írom, mert megtudtuk, hogy éppen tegnap futott be a vidéki fôkapitányság parancsnokságától 225/946. V.F.P. szám alatt megkeresés az itteni rendôrséghez, amelyben újabb nyomozásra szólítja fel ôket Miklóska után. Elkerülhetetlen, hogy a fenti adatokat az itteni rendôrség a vidéki fôkapitánysággal közölje. Viszont meg kellene akadályozni, hogy a hírek Fifikéhez eljussanak – szerintem." Végezetül arra kéri Ortutaynét, hogy „Édes kis Zsuzsám, beszéld meg mindezeket Gyulával…".[323]

Komor Andrásné tudósításában mintha három nyomozásról tett volna említést. Beszámolója a második („újabb") nyomozás eredményeit foglalta össze Ortutaynénak. Komorné azonban már a Vidéki Fôkapitányság Parancsnoksága (V.F.P.) – egy nappal korábban érkezett – nyomozási felszólításának számát is megnevezi. Mindenesetre ebbôl látható, hogy a Radnóti utáni rendôrségi nyomozás mindenképpen 1945-re nyúlik vissza, és ez folytatódott 1946 januárjában.

Komorné levele konkrét és pontos adatokat tartalmaz. Ismereteink szerint elôször írta le Radnóti halálával összefüggésben Abda falu nevét és az abdai kivégzés tényét. A rendôrségi nyomozásból és ennek megfelelôen a levélbôl annak egyértelmû ismerete derült ki, hogy Radnótit és munkaszolgálatos társait „Abdán lôtték agyon s temették el". Komorné kizárólag az abdai exhumálással kapcsolatban gondolkozik Gyarmati Fanni jelenlétérôl. Úgy írt errôl, mintha egé-

szen bizonyos lenne Radnóti abdai eltemetésében és mintha Gyarmatinak lenne esetleg szüksége arra, hogy a költô földi maradványait azonosítva „meggyôzôdést szerezhessen Miklóska haláláról". A rendôrség bizonyosságát alátámasztja az is, hogy három pesti túlélôt, egyben tanút is felkutatott, másrészt a rendôrség kutat a rekvirált parasztszekerek gazdái, a szemtanúk után. (A levél mellett nem találtam meg a pesti túlélôk adatait.) Az is nyilvánvalónak tûnik ezek után, hogy ez lehetett a Pálffy György és a HM Katonapolitikai Osztálya által vezetett nyomozás. Az ekkor keletkezett nyomozati anyag az, amit keresett, de nem talált meg Tolnai Gábor és a Radnóti után kutató utókor.

Radnóti Győrben és Dachauban (1946. január)

Gyarmati Fanni naplójában nem olvasható hír Radnóti további németországi fogvatartásáról vagy szabadulásáról. Így ô nyilván nem tudott az Ortutayhoz érkezô, elôttünk is ismeretlen forrásból származó információkról. Radnóti hollétére vonatkozó információkat Ortutay a Barulin orosz követségi tanácsosnak írt levelében foglalta össze 1946. április 1-jén.[324] Nem véletlenül kereste meg éppen ôt, hiszen Barulin már korábban segített: elrendelte Radnótinak Foksányban és más romániai fogolytáborokban történô keresését.[325] Ortutay azzal fordult most Radnóti ügyében a követségi tanácsoshoz, hogy „újabban érkezett értesüléseink szerint állítólag ôt, mint munkaszolgálatost Dachauba vitték volna ki és Dachauból a felszabadító Vörös Hadsereg magával vitte és van remény arra, hogy mégis a Szovjetunióban él és várja hazajövetelét". Az Ortutay aláírásával ellátott, másolatban fennmaradt levél mellett, azzal egybe téve egy másfajta papírból készült A/3-as lapot is találtam.[326] Ennek az eredeti, kettéhajtott lap belsô oldalán, más gépírással készült, aláírás és dátum nélküli feljegyzésében a következô olvasható: „Dr. Radnóti Miklós író, középiskolai tanár (pirossal aláhúzva) szül. 1909. május 5. Budapest, anyja neve: Grosz Ilona, 1944 májusában munkaszolgálatosként Szerbiába, Borba vitték, majd onnan az elsô csoporttal Gyôrig jutott, ahol betegként lemaradt és a vidéki fôkapitányság nyomozása szerint 1945 januárjában két magyar Gestapo megbízott elfogta, majd a január 14-én München–Dachau irányába menô deportáltszállítmányba sorozta. 1945 júliusában ellenôrizhetetlen hír szerint az orosz hadifogoly-szállítmányban keresztül utazott a Rákosrendezô pályaudvaron."[327] Az Ortutay-hagyatékban fellelt, Barulinnak megküldött – nyilván neki oroszra fordított – dokumentumok ötvözik a rendôrségi nyomozás eredményeit és a Rákosrendezô pályaudvarról az „ismeretlen asszony" által hozott információkat. Az utóbbi, Gyar-

mati Fanni naplójában szereplô információkról már részletesen szóltam, de a rendôrségi nyomozás eredményeirôl még nem.

Komor Andrásné gyôri, két és fél hónappal korábbi tudósítása még az elsô vagy elsô két rendôrségi nyomozás eredményeirôl tájékoztatta bizalmasan az Ortutay családot. A Barulin-levél és feltehetôleg annak mellékleteként elküldött A/3-as lap adatai azonban már az új, a vidéki fôkapitányság (225/946. V.F.P.) által kezdeményezett (a gyôri rendôrfôkapitányság által január 18-án kézhez kapott) nyomozás eredményeit tükrözi. A „Gyôrig jutott" bori menetrôl és a Gyôrben vagy Gyôr környékén lemaradó Radnótiról eddig is voltak információk. A többi azonban teljesen új és ismeretlen rendôrségi adat: a beteg Radnóti Gyôrben 1944. november elején nem csak lemaradt a menetébôl, de több mint két hónapon át ott is maradt. Azt is napra pontosan megtudjuk, hogy két magyar Gestapó „megbízott" mikor tartóztatta le Radnótit és hogy a München melletti Dachauba menô transzportba került. A költô tehát megélte németországi felszabadítását és a Vörös Hadsereg foglyaként került Magyarországon át a Szovjetunióba. Ez az útleírás bele is illene Radnóti zwickaui, flossenbürgi, sachsenhauseni–oranienburgi tatózkodásának hírei (álhírei) közé. Az esetleges topográfiai egyezés mellett a dachaui forgatókönyv azonban idôben lényegesen késôbb kezdôdik: nem 1944 novemberében, hanem 1945. január közepén.

A Münchentôl tizenhat kilométerre északnyugatra lévô dachaui koncentrációs táborba és annak 123 altáborába és munkahelyére 1944 ôszén mintegy ötezer magyar zsidót vittek. A dachaui KZ archívuma megkeresésemre közölte, hogy a csoport elsôsorban a budapesti gettóból érkezett, továbbá olyan munkaszolgálatosokból állt, akik gyalogmenetben érték el Hegyeshalmot. Egy 145 fôs magyar zsidó transzport 1944. november 17-én érkezett a sachsenhauseni koncentrációs táborból Dachauba.[328] Kutatásaim szerint közöttük sokan voltak bori munkaszolgálatosok, de lehet, hogy mind azok voltak. A dachaui archívum közlése szerint 1945. január és március vége között egyetlenegy magyar zsidó transzport volt olyan, amelyik közvetlenül Dachauba érkezett. Ez a harmincnyolc fôbôl álló csoport 1945. január 7-én érkezett meg. Az ebben az idôszakban érkezô magyar zsidó transzportok nem egyenesen Magyarországról, hanem más koncentrációs táboron keresztül érkeztek Dachauba. Az utolsó magyar zsidó csoport (320 fô) a flossenbürgi tábor kiürítése során, 1945 áprilisában érkezett.[329] A nyilvántartás tehát olyan transzportról nem tud, amely 1945. január 14-e után, közvetlenül Dachauba érkezett volna. Ennek ellenére a dachaui archívumot külön is, ismételten megkérdeztem, hogy Radnóti (Radnóczi,

Glatter) Miklós szerepel-e a dachaui tábor fogolylistáján. Válaszuk minden esetben nemleges volt.[330]

A dachaui tábort az amerikai hadsereg csapatai szabadították fel 1945. április 25-én. Volt fogoly ettôl függetlenül kerülhetett késôbb a Vörös Hadsereg fogságába és a Szovjetunió valamelyik munkatáborába (GULAG).

Az Ortutay-hagyatékban a Barulin-levél után és az abdai exhumálás közötti idôszakban már csak egy idevonatkozó, említésre érdemes levelet találtam. A korábban már idézett, Szekfû Gyula moszkvai nagykövetnek írt levelet. Ebben még 1946. június 11-én is arra kéri Szekfût, hogy kutassa ki a Szovjetunióban lévô Radnóti sorsát és tegyen meg mindent hazairányításáért.[331] (Szekfû Gyula válasza nem ismert.)

Radnóti Abdán

A Radnóti Miklós exhumálásáról szóló hír 1946. augusztus 1-jén jelent meg az *Új Élet* címû zsidó lapban.[332] A hirdetést Grosz Dezsô vette észre, és Gyarmati Fanni a bátyján keresztül, két nappal késôbb értesült róla. Gyarmati augusztus 19-én kelt naplóbejegyzésében azt rögzítette errôl, hogy: „Hát igen, tudtam, hogy nem élhet, mert akkor híre jött volna már akárhonnan, de ezt nem vártam most mégsem."[333] Gyarmatinak a hír vételét követô lelkiállapotáról és a következô órák és napok történéseirôl Ferencz Gyôzô monográfiájában – Gyarmati naplója nyomán – részletesen beszámolt.[334] Ortutay nem írt minderrôl naplójában, de Gyarmati naplójából tudjuk, hogy az *Új Élet* megjelenésének másnapján Ortutay már tudott a hírrôl. Tolnai Gábor egyik írása szerint az MTI 1946 „júliusának végén" jelentést adott ki „a gyôrmegyei Abdán" feltárt tömegsírról és Radnóti holttestének megtalálásáról.[335] Ezt az MTI-jelentést nem sikerült megtalálnom az MTI archívumában, de ha valóban kiadták, akkor Ortutay legkésôbb ezzel egy idôben szerzett tudomást az exhumálásról.

Az Ortutay-hagyatékban megtaláltam viszont azt a két oldalas eredeti cédulát, amit Gyarmati augusztus 4-én írt Ortutaynak és helyezett munkahelyi asztalára. Ebben ez állt: „Drága Gyulám, mindent tudok, de most sok a dolgom, ne beszéljünk róla, ha végeztünk és itt leszel – akkor ha akarod. – Csak arra kérlek, hogy – amennyiben itt leszel, amikor vidéki osztályunk Gyôrrel beszél – add ki az utasítást: kérdezzék meg a gyôri Izr. Szentegyletnél Kossuth u. 5. hogy az abdai exhumáltak és jún. 25-én ott eltemetettek bármikor, egyénenként is elhozhatók – esetleg teherautón a megfelelô agnoszkálás után? A választ másnapra legkésôbb telefonálják meg és az összes módozatait a felhozásnak. – Ha

nem lennél itt, akkor magam fogom megkérdezni gyôri emberünktôl. Köszönöm szépen."[336] Gyarmati naplójából tudjuk a további történéseket is: „Aztán lassan megbeszéltünk mindent, Gyula azonnal nagy akciót indított, írt mindenfelé […] nagyon kézbevette a dolgot."[337]

6. A győri agnoszkálás

Az elôzô fejezetben leírtuk, hogy Radnóti Miklós exhumálásáról szóló hír 1946. augusztus 1-jén jelent meg az *Új Élet* címû zsidó lapban. Gyarmati Fanni két nappal késôbb szerzett errôl tudomást. Megbeszélt mindent férje jó barátjával, egyben saját fônökével, az egyre magasabb politikai pozíciókat betöltô Ortutay Gyulával. Ortutay pedig kézbe vette Radnóti földi maradványai hazaszállításának és méltó eltemetésének gondját. Ortutay naplójában azonban minderrôl, akárcsak az elôzményekrôl semmit sem írt. Radnóti budapesti temetésérôl és holttestének Budapestre történô szállításáról mintegy két és fél oldalon azonban beszámolt naplójában.[338] Errôl a naplóbejegyzésrôl Ungvári Tamás irodalomtörténész azt írta, hogy „Radnóti exhumálásának rajza remekmû".[339] Lehetséges, hogy a naplóbejegyzés remekmû, de biztosan elhallgatott három nagyon fontos, az exhumálással kapcsolatos, kifejezetten Ortutay által szervezett eseményt.

A gyôri útra 1946. augusztus 12-én, hétfôi napon került sor. A Rádió autója Gyarmatin és Ortutayn kívül Baróti Dezsôt és Tolnai Gábort vitte Gyôrbe. Az útról késôbb mind a négyen írtak: Ortutaynak az említett naplórészleten kívül két írása,[340] Gyarmatinak egy hosszú, visszamenôlegesen írt naplóbejegyzése,[341] Tolnainak egy tanulmány kilenc soros bekezdése,[342] míg Barótinak egyetlenegy mondata maradt fenn.[343]

Gyarmati leírta, hogy a gyôri izraelita temetôben átvették a földi maradványokat tartalmazó faládát. Ezt követôen felkeresték rôfös üzletében az exhumálási dokumentumokat ôrzô Lusztigot, azaz Lustig Ignácot.[344] Gyarmati itt vette át az átkötözött csomagot, amibe az exhumálásnál talált tárgyak kerültek. Ebben voltak az utólag ismertté vált dokumentumok és a *Bori notesz*. Külön papírban itt kapott meg két, elôkerült aranyfogat is. Azután Ortutay „kiadja a rendelkezést: elmegyünk Abdára, ahol kihantolták".[345] Az abdai Rábca-töltésnél találkoztak a gátôrrel, a naplóban név nélkül szereplô Hujber Kálmánnal. Ô elmondta az általa 1944. november elején látottakat és hallottakat. A gyil-

kosokról is szólt: egy SS-katona elállta az utat, és „talán négy magyar katona" hajtotta végre a kivégzést. Az, hogy minden így történt, azt Gyarmati nagyon részletes, adatszerû beszámolóján túl az is bizonyítja, hogy Baróti Dezsô húsz évvel késôbb, ha egy mondatban is, de írt az abdai helyszín közös felkereséséről.[346] Gyarmatiban – írja – ekkor összeállt a történet Szentkirályszabadjától Abdáig. Visszamentek Gyôrbe és a Fehér Hajó Étteremben megebédeltek. Ortutay az ebédet a Radnótit régrôl ismerô és a gyôri *Szabad Nép* szerkesztôjeként dolgozó Magyar nevû újságíróval elôre megrendeltette. Az ebéd egyben munkaebéd is volt: két újságíró jött és az abdai gyilkosság ügyében nyomozó Orbán százados. Ô elhozta a „pontos exhumálási jegyzôkönyveket, rekonstruált rajzokat", és tájékoztatta ôket a nyomozás állásáról.

Az Ortutay által szervezett gyôri–abdai út Gyarmatinál és részben Barótinál szereplô említett alaptörténései azonban Ortutay írásaiból és naplójából is kimaradtak.

Az agnoszkálás lehetetlensége

A Gyarmati- és az Ortutay-napló, valamint Tolnai leírása azonban teljesen megegyezik a leglényegesebb adatok egyikében. Mindannyiuk leírásából egyértelmû, hogy nem sikerült agnoszkálni Radnótit.[347] Tudjuk, hogy a gyôri izraelita temetôben Gyarmati felbontatta a földi maradványokat tartalmazó „gyalulatlan faládát". Leírása szerint a ládában „felismerhetetlenül sáros volt minden" és „a drága fej, a szôkeség egyetlen sárkupac csak".[348] Az általa látott test-maradványok („töredezett mellkas"; „szétesett koponyacsontok"; „egyetlen erôs, sárgás lábszárcsont") és ruha-maradványok („turista bakancsok megduzzadva"; „piros pulóver foszlányok"; „többi ruhadarab"; „egy nadrággomb maradt csak épen és változatlanul"), továbbá tárgyi maradványok („egy Biblia foszlány, Máté evangéliumánál kinyitva", „egy fekete bôrtárca") alapján nem lehetett és nem is tudta azonosítani férjét.[349] Gyarmati tökéletesen tisztában volt ezzel, hiszen azt írta: „De egyáltalán, ô ez biztosan? Így szerintem semmi nem árulja el."[350]

Ortutay nem a nyilvánosságnak szánt naplójában a felnyitott, általa koporsónak nevezett láda tartalmáról az alábbiakat írta: „Néhány véres göncz, szétfoszló pamutnadrág, durva kapcák, egy fakuló vörös pulóver, oszlóban lévô belsô részek, csontok. A rendôri lelet szerint a holttest már két részre váltan került elô az abdai (Gyôr mellett) árterület tömegsírjából. Fekete pénztárcája volt még a gyalulatlan deszkalapok között, ahogy a gyôri zsidó temetôben kiemelték a számozott tömegsírból, meg egy olcsó biblia. Ezt a bori táborban szerezhette, mert Fifi

szerint az ô régi bibliája otthon maradt." Fájdalmas tárgyilagossággal rögzíti a látottakat és érzéseit: „véres és torz maradvány […] oly kevéske, oly félelmetesen jelentéktelen és semmi volt, […] gyalázatos habarcsra emlékeztetett, […] piszkos iszap, […] véres hordalék. […] Annyira megrettentünk ettôl, s annyira nem kapcsoltuk össze Miklóssal, hogy a ruhamaradványokat emlegettük, a tárcát vizsgáltuk, rámeredtünk a vékony, hajló csontocskákra (a koponya maradványait nem láttuk: tarkólövés érte ôt is, s így bizony a koponyacsontok szétrepedtek), s a halotti bûzbôl mit sem érezve a tûzô, egyetlen déli napfényben csak álltunk, s alig tudtuk lezárni a koporsót, hogy beemeljék a Rádió kis teherautójába."[351] Ortutay a nyilvánosságnak szánt írásában pedig ezt rögzítette a *Bori notesz*rôl: „Ezt a kis füzetet találtuk meg testének riasztó, véres maradványai mellett az ideiglenes, gyalulatlan deszkakoporsóban 1946 augusztusában, egy fülledt délutánon a gyôri köztemetôben. Ide került az abdai tömegsírból, innen vittük Budapestre."[352]

Tolnai Gábor 1964-ben hosszú tanulmányt írt Radnótiról. Írásának elején megemlítette, hogy „Tizenhat évvel ezelôtt ott álltunk, felesége és hárman, barátai a gyôri temetôben, ahová behozták az abdai tömegsír húsz- és egynéhány áldozatának maradványait. Kicsiny koporsók sorakoztak egymás mellett, köztük az övé. Önmarcangoló fájdalmunkban kinyittattuk leszögezett koporsóját. Könnyek nélkül, megmerevedve néztünk magunk elé. A koporsóban hiába kerestük drága barátunkat, Radnóti Miklóst. Összekevert csontdarabjai, közöttük szétlôtt koponyája, a sírban is épen maradt viharkabátja és bakancsa hevert a deszkaládában."[353]

Gyarmati szívesen felnyitatta volna a többi tizenegy faládát is, hogy bizonyosságot szerezzen. (A testeket kettesével tették ládába.) Az exhumálók kizártnak tartották a tévedést, a helyzet kellemetlenné kezdett válni, nyári meleg volt, sietni kellett és a többiek vártak rá – így lemondott errôl. „Mindegy már hol van, hiszen jelképes most már úgyis minden" – írja ugyanitt.[354] Gyarmati az exhumálási jegyzôkönyveket látva, a gyôri ebéd után azonban ismét számba vette férje abdai exhumálása során találtakat. A férjén talált „szürke steppelt kabát" és a „kötött nadrág nem az ô ruházata […] de hát kicserélôdhetett és változhatott. […] Viszont a fogazat leírása az övé: a felsô, alulsó fogazat hiányos, vagyis az a nagy elülsô foga, ami akkor kezdett már erôsen mozogni, mikor bevonult, az biztos ki is esett közben és talán az aranyfogak is így hullottak ki és kiesésekor tették félre. Nem pedig még ô csomagolta gondosan el, ahogy elôször gondoltam, mert gyökerekkel együtt vannak."[355]

Gyarmatit férje budapesti ünnepélyes temetése után sem hagyták nyugodni kételyei. Szeptember elején a Rádióban találkozott Szerb

Antal író özvegyével. Szerb Klári tanácsért jött a férje exhumálása és temetése során tapasztalatokat szerzett Gyarmatihoz. Szerb Klári elutazni készült férje balfi exhumálására. Gyarmati megosztotta férje azonosításával kapcsolatos „ôrületig harapózó nyugtalanságait". A beszélgetés azonban részleges megnyugvást hozott Gyarmatinak, mivel arra a belátásra jutott, hogy mindenképpen „fontos, hogy legyen egy mementó, egy hely, amelyhez kapcsolódik Miklós és Tóni emléke".[356] Gyarmati késôbb leírja egyik kínzó álmát is, amikor is feltette magának a kérdést: „Kit is hoztam én haza tulajdonképpen? Talán semmi köze Miklóshoz annak a néhány csontdarabnak és sárnak az idegen rongyok közt. Talán éppen egyik társát kaparták a ládába, akivel exhumálás után egy ládába tették…".[357]

Radnóti Miklós gyôri koporsójának („gyalulatlan faláda" [Gyarmati]; „gyalulatlan, durva láda", „gyalulatlan deszkalapok" [Ortutay]; „kicsiny koporsó" [Tolnai]; [a továbbiakban: koporsó]) tartalmáról a három szemtanú ugyanúgy írt, ha nem is ugyanazt írta és nem is ugyanazt a következtetést vonta le belôle. Nyilvánvalóan mindhárman és Barótival együtt mind a négyen pontosan tudták, hogy a látottak nem alkalmasak Radnóti azonosítására. Az emberi maradványokat olyan állapotban láthatták, hogy a koponya azonosítására, a testméretek megállapítására, az egyedi testi bélyegek felismerésére stb. esély sem lehetett. Egyedül a fogazat és az aranyfogak jelenthettek némi támpontot.

A fogazat és az aranyfogak

Szalai Sándortól tudjuk, hogy Radnóti a *Heidenau*-táborból legalább két alkalommal fogorvoshoz ment a közeli *Rhön*-altáborba.[358] Nem tudjuk azonban, hogy a kezdetleges körülmények között milyen fogászati beavatkozásra került sor. Ennek hiányában is megállapítható azonban, hogy számosan lehettek olyan bori munkaszolgálatosok, akik a közel fél éves, vitaminhiányos és egyébként is elégtelen táplálkozás, esetleg súlyos megveretésük miatt elveszítettek felsô és alsó fogazatuk egy részét. Önmagában véve tehát a fogazat hiánya semmit nem jelent, ebben a fogászati-antropológiai konkrétumokat nélkülözô formában személyazonosításra alkalmatlan adat.

A megtalált két aranyfog kérdése azonban már korántsem ilyen egyszerûen megválaszolható. Tényként kell elfogadni, hogy az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv a Radnótinál megtalált tárgyak között felsorolja a két aranyfogat. Radnótinak bizonyára voltak aranyfogai, hiszen ezek kézhezvételén Gyarmati nem csodálkozott. Elôször arra gondolt, hogy azokat férje csomagolta gondosan el, majd pedig arra, hogy

azok az exhumálás során estek ki. (Utóbbi a hiányos felsô és alsó fogazatra is magyarázat lehet!) Nyilvánvaló, hogy más munkaszolgálatosnak is lehettek értékes és adott esetben életmentô célzattal félretett, tartalékolt aranyfogai. (Megjegyzendô, hogy ezek szerint a gyilkos keretlegények az abdai kivégzés során nem rabolták ki áldozataikat.) A két aranyfog léte és megtalálása azonban felfogható valódi bizonyítékként. Bizonyíték amellett, hogy Radnótit az abdai exhumálás során megtalálták. Az aranyfogakat, mint tárgyi bizonyítékokat azonban az exhumálás során – teljesen adekvát módon – a földi maradványoktól elkülönülten kezelték. Az utóbbiak Lustig Ignáchoz kerültek, és a többi dokumentummal, valamint a *Bori notes*szel együtt Lustig rôfösüzletében adták át azokat. Tehát az aranyfogak azt nem bizonyítják, hogy a gyôri zsidó temetôben átvett személy földi maradványaihoz tartoztak. (Az aranyfogak további sorsáról annyit tudunk, hogy már nincsenek meg, Gyarmati „még annakidején odaadta fogorvosának, Dr. László Jenônek azzal, hogy használja fel”.[359])

A Biblia és a bakancs

Az azonosítás szempontjából fontos kérdés a koporsóban látott Biblia. Gyarmati azonban nem is Bibliáról írt naplójában, hanem arról, hogy a koporsóban volt „egy Biblia foszlány, Máté evangéliumánál kinyitva”. Ortutay „egy olcsó bibliá”-ról tesz említést. Gyarmati azt írta errôl, hogy „Nem értem a Bibliát, hiszen nem vitt magával. Úgy tudom az övét, ami pedig vele szokott lenni, itthon hagyta. Lehet, hogy kért valakitôl egyet, de az is lehet, hogy nem az övé volt.”[360] A Biblia-foszlány benn maradt a koporsóban, így annak konkrét azonosítása lehetetlenné vált.

Gyarmati és Tolnai is említi a koporsóban látott bakancsot („turista bakancsok megduzzadva” [Gyarmati]). A visszaemlékezôktôl tudjuk, hogy a *Heidenau*-táborból történô elindulás elôtt a munkaszolgálatosok visszakapták az odaérkezésük idején tôlük elvett bakancsukat. A Gyarmatit korábban felkeresô, Radnótiról híreket hozó, ismeretlen idegen is errôl számolt be. Radnóti tehát saját, akkor még jó állapotban lévô bakancsában indult el a láger *Heidenau*ból, majd pedig Borból. A bakancsok a mintegy ezer kilométer megtétele után nyilván erôsen megviselôdtek vagy teljesen tönkrementek. A bakancsok az abdai Rábca ártérén, a föld alatt „eltöltött” mintegy húsz hónap alatt nyilván a felismerhetetlenségig roncsolódtak. Ezek után annak megállapítása, hogy a bakancs a költôé volt-e vagy sem – nyilván lehetetlen feladat. A bakancskérdést mégis az teszi megemlítésre érdemessé, hogy

a Radnóti-mitológiában sokszor megjelenik a télvíz idején meztelen lábbal gyalogoló költô leírása vagy képzete. Nem tudjuk, hogy így volt-e vagy sem. Azt viszont tudjuk, hogy Tolnai Gábor ugyanazon idézett tanulmányában, néhány sor különbséggel írt arról, hogy Radnóti „november elején, Gyôr felé már bakancs nélkül, mezítláb rótta az utat, üszkös lábakkal, csaknem eszméletlenül", továbbá, hogy a koporsójában a „bakancsa hevert". Nyilvánvaló, hogy a két állítás kizárja egymást.

A viharkabát

Radnóti viharkabátjának kérdésével kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik. A kérdést elsôsorban két szerzô, Gerencsér Miklós és Péter László tárgyalta. A viharkabát kérdését az tette fontossá, hogy abban volt vagy lehetett a *Bori notesz*. Péter László külön tanulmányt szentelt a kérdésnek, *Radnóti viharkabátja* címmel.[361] Ebben azt írta, hogy tudomása szerint Cs. Szabó László, a *Két part* címû könyvében[362] tett elôször említést Radnóti Borba vitt viharkabátjáról. Cs. Szabó nem volt szemtanú, viszont a szemtanúk mindegyikével nagyon jó barátságban volt. Nem tudunk azonban itt továbbmenni és minden ezzel kapcsolatos forrást idézni. De nem is szükséges, mivel minden bizonnyal megvan az elsôdleges adatközlô, Tolnai Gábor személyében. A szemtanúk közül ugyanis ô írt egyedül Radnóti „épen maradt viharkabátjá"-ról.

Péter László kapcsolatba lépett Ferencz Gyôzôn keresztül Gyarmatival, aki közölte, hogy Radnótinak sohasem volt viharkabátja.[363] Nagy valószínûséggel állítható tehát, hogy Radnótinak nem volt viharkabátja, és így azt el sem vihette Borba. Lehetséges, hogy Borban vagy útközben – akárcsak a ruhák esetében – szerzett egy viharkabátot. Az is lehetséges, hogy Tolnai tévedett, és nem is volt viharkabát a koporsóban. Az is lehetséges, hogy nem Radnótin, Radnótié volt a koporsóban lévô viharkabát. Eredetileg kettesével voltak a koporsókban, így az is lehetséges, hogy a „koporsótársáé" volt a viharkabát, vagy hogy a koporsóban nem a költô földi maradványai voltak.

A *Bori notesz* megtalálásáról az abdai exhumálást végzô egyik tiszti orvosnak, dr. Ruppenthal Miklósnak az exhumálás után huszonnégy évvel írt feljegyzésében találunk információkat.[364] Ebben azt írta, hogy a férfiak között „a kihantolás során volt egy, akinek a nadrágja hátsó zsebében találtam egy talajvízzel és az oszlásban lévô holttest nedveivel átázott és földdel szennyezett kis jegyzetfüzetet. Ezt a napon megszárítottuk és a talajtól óvatosan megtisztítottuk." A „verses formájú szöveggel teleírt kis füzet […] mint fontos személyi adat, a vizsgálóbíró

számozott borítékjába került további nyomozás céljából".[365] Látható tehát, hogy a viharkabát-verzió elterjedése után írt Ruppanthal-feljegyzés sem tett említést viharkabátról.

Radnótinak tehát minden valószínûség szerint nem volt viharkabátja, és ezért abban valószínûleg a *Bori notesz*t sem találhatták meg. Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyvben a *Bori notesz*t nem nevezték meg. A *Bori notesz* a szárítás és megtisztítás után nem a koporsóba, hanem egy külön borítékba került. Egyértelmû tehát, hogy a *Bori notesz* sem Abdánál, sem pedig Gyôrben a koporsóba nem került bele. A koporsóban Ortutay nem láthatta a *Bori notesz*t, mint ahogyan Tolnai nem láthatta ott a viharkabátot.

A képzômûvészetben mindenesetre Radnótit szívesen ábrázolják viharkabátban. Az egyik leghíresebb ilyen Radnóti-szobor Gyôr nyugati határában áll.[366]

A második *Bori notesz*

Horváth Lajosné az elsôdleges forrása a „második füzet", azaz a második *Bori notesz* legendájának. Az abdai jegyzôi hivatal irodatisztjeként dolgozó Horváthné elmondása szerint az exhumálók egy „rendes füzetet" és az exhumálási jegyzôkönyvet együtt tették le az abdai munkaasztalára. A „rendes füzet"-ben „valami vers volt".[367] „Egy rendes nagyságú irka volt, de nem magyar volt az elsô oldalán a felírás. A hátsó oldalra meg az 1×1 volt nyomva."[368]

Dr. Zobay András vizsgálóbíró azt állította, hogy az abdai exhumálás során a Radnóti „kiskabátja zsebében" talált „verses noteszt" és „még néhány tárgyat" a JOINT képviselôje az exhumálásnál „azonnal elkérte".[369] A „verses noteszt" azután az Abdához tartozó Háromszoknya nevû kocsma udvarán lévô „itatóvályú szélén" szárogatták.[370] Horváth Lajosné szemtanú szerint „a kútvályú szélén valamit szárogattak".[371] Ezt azonban egy másik szemtanú, az ott cselédeskedô és általam utóbb megkeresett Sarmann Ferencné határozottan cáfolta.[372]

Hulesch szerint az „elsô" „*Bori notesz*t" a Radnótit ismerô Eisenberg Béla az exhumáláskor elkérte a vizsgálóbírótól. (Mint korábban bizonyítottam, ô ott sem volt az exhumáláson.) Ezt magával vitte a gyôri hitközség irodájába, majd pedig átadta a „hozzátartozóknak". (Mint korábban bizonyítottuk, Spiegel Károly volt az exhumálásnál és a *Bori notesz*t Lustig Ignác adta Gyarmatinak.) A „vályú szélén szárogatott" „második füzetet" Zobay bevitte az abdai községházára. Ez a „második füzet" itt lapult Galambos Lajos körjegyzônél 1946. május 19-tôl[373] egészen szeptember 18-ig. Radnóti budapesti temetése után

ugyanis a Budapesti Temetkezési Intézet Radnóti halotti anyakönyvezését kérte augusztus 14-én. Erre fel, több mint egy hónappal késôbb Galambos a járási anyakönyvi felügyelôhöz fordult Radnóti utólagos halotti anyakönyvezésének engedélyezése ügyében. Hulesch leírása szerint a Galambos-iratnak két melléklete volt: a költô személyi lapja és az irka. A Galambos-iratot a járás iktatókönyve szerint a 3856. szám alatt iktatták.[374] Hulesch egyértelmûen tudni vélte, hogy a „második füzet" tartalmazta a *Hatodik eclogát* és az ötödik *Razglednicát*.[375] (Mint ismeretes, a *Bori notesz*ben a *Hetedik ecloga* és a *Nyolcadik ecloga*, valamint négy *Razglednica* szerepel.) Hulesch szerint a „második füzet" ekkor még megvolt.

A két *Bori notesz* létezésének elképzelését Baróti Dezsô is megerôsítette a Hulesch könyvéhez írt elôszavában. Ebben Hulesch információin alapuló feltételezéseket fogalmazott meg. A Baróti által „második füzetnek" elkeresztelt irkában szerinte lehetséges, hogy „Radnóti egy-egy gondolatot, egy versmagot jegyzett fel verseinek megírása elôtt", mivel ez volt a költô munkamódszere. Szerinte itt keresendô azon titok megfejtése, hogy az „Ötödik eclogát miért követi a Hetedik ecloga".[376]

Hulesch az általa megszólítottak elmondásából téves következtetéseket vont le. Zobay nem beszélt ugyanis két notesz megtalálásáról, és elmondásából éppen az következik, hogy az exhumáláskor a „rabbi" által elkért noteszt szárogatták a kocsma udvarán. A hónapokig az abdai körjegyzôségen pihenô „második füzet" létérôl, majd pedig postázásáról így egyedül Horváthné számolt be. Ô azonban a Hulesch által közölt interjúban nem beszélt olyan irkáról, amelyben olvasta volna a *Hatodik eclogát*, valamint az ötödik *Razglednicát*.

Levéltárban ôrzik Hulesch Ernônek a *Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok 1945–1946* címû dossziéját.[377] Az ebben található, dátum nélküli, de Hulesch által aláírt, kézzel írt tartalomjegyzékben szerepelnek, a dossziéban pedig fénymásolatban olvashatók Radnóti holttá nyilvánításának dokumentumai. (Ebben semmilyen utalás nincsen a „második noteszre"!) A Hulesch által jelzett iktatókönyvben és iktatási szám alatt megtaláltam *Dr. Radnóti Miklós volt budapesti lakos utólagos halotti anyakönyvezése* címû bejegyzést.[378] Ellenôriztem Radnóti Miklós elhalálozásának az Abdai halálozási anyakönyvben lévô bejegyzését.[379] Mindezek alapján azt lehet megállapítani, hogy Galambos Lajos abdai körjegyzônek Radnóti halotti anyakönyvezésére irányuló, valóban 1946. szeptember 18-án kelt kérelmének két darab melléklete volt.[380] Ezekrôl csak annyi olvasható a dokumentumban, hogy „iratokról" van szó. Egyik irat mibenlétére fény derült a já-

rási fôjegyzô engedélyezô válaszában.[381] Ez a dokumentum Gyôrben, a Radnóti földi maradványai átvételekor, 1946. augusztus 12-én kiállított „Halottvizsgálati Bizonyítvány”.[382] A Ferencz Gyôzôtôl fénymásolatban kézhez kapott „Halottvizsgálati Bizonyítvány” valóban olyan, mint egy személyi lap, bár utóbbi elnevezés nem szerepel a kartonszerû egyoldalas dokumentumon. Horváth Lajosné meghatározásának („egy téglalap alakú kemény karton volt, és a személyi adatokat tartalmazta”) azonban teljesen megfelel.[383] Így a „Halottvizsgálati Bizonyítvány”-t a Hulesch által elnevezett személyi lapként fogadhatjuk el. E melléklet mellett azonban volt még egy ismeretlen „melléklet”. Ez Hulesch szerint a második *Bori notesz*. Szerintem azonban valószínû, hogy csak a Budapesti Temetkezési Intézet hivatalos megkeresése, amit az abdai jegyzô hivatalból továbbküldött felettesének.

Erdôs Pétertôl tudjuk, hogy a visszavonulás során a Belgrád melletti zimonyi pavilonban[384] egy éjszakára kölcsönkapta Radnótitól a bori verseket tartalmazó „sárga noteszt”. Itt úgy beszélték meg, hogy majd másnap visszaadja neki noteszét, „De már kora reggel érte küldte egy barátját azzal a mentegetôzô üzenettel, hogy idegesíti, ha nincs vele a notesze.”[385] Ebbôl arra lehet következtetni, hogy Zimonyban Radnótinak egy olyan notesza volt, amiben a letisztázott, „végleges” verseit írta. Ez azonban nem pontosan így van, hiszen a megtalált *Bori notesz*ben a *Nyolcadik ecloga* címû vers kétszer szerepel. Az elsô változatot a költô áthúzta.[386] A *Nyolcadik ecloga* címû verset azonban a füzettôl különállóan, egy A/5-ös lapon is megtalálták a *Bori notesz*ben.[387] A *Nyolcadik ecloga* címû versnek tehát a *Bori notesz*ben két formája és további egy változata (Radnóti másolata) ismeretes. A *Hetedik eclogá*nak pedig két változatáról tudunk.[388] Azt is tudjuk, hogy a noteszban megtalált negyedik *Razglednica* címû vers nem a füzet lapjára íródott, hanem egy külön lapra – egy csukamájolajos készítményt reklámozó „cetli” hátoldalára –, amit ismeretlen kezek utólag ragasztottak be a füzetbe.[389] A *Bori notesz* hasonmás kiadásában jól látható, hogy abban legalább még három üres oldal volt.[390]

Az exhumálás során megtalált *Bori notesz* valóban egy sárgás füzet. Ez tehát az Erdôs Péter által még Zimonyban olvasott notesz lehetett. Radnóti Zimony után írta a második (Cservenka), harmadik (Mohács) és negyedik (Szentkirályszabadja) *Razglednicá*t. A *Bori notesz*ben még volt üres oldal, de Radnóti külön papírra is írt. A *Nyolcadik eclogá*nak másodpéldánya is megvolt nála. Tehát az exhumálásnál volt a verses notesz és voltak a külön verses lapok. Mindezek nem teszik szükségessé, hogy legyen Radnótinak egy „piszkozatokat” tartalmazó külön füzete is. Természetesen nem zárható ki a „második füzet” léte, de min-

dezek alapján nem is valószínûsíthetô. A külön lapok is elôkerültek, így az sem valószínû, hogy más verses lapok elkallódtak volna az exhumálásnál. Nem tudjuk, hogy ki, mikor és miért ragasztotta bele a *Bori notesz*be a negyedik *Razglednicá*t tartalmazó lapot, de mindez nem erôsíti a kettôs bori notesz létezésének elképzelését. Úgy gondolom tehát, hogy nem csak nem bizonyított ez a teória, de valószínûtlen is és csak a legendák számát szaporítja.

Összefoglalás

Radnóti Miklós agnoszkálása antropológiai és orvosszakértôi értelemben, valamint Gyarmati Fanni és barátai által nem történt meg. Radnótit a testi jegyei alapján sem az exhumálás során, sem pedig a gyôri izraelita temetôben nem azonosította senki. Az exhumáláskor megtalált testek azonosításra már teljesen alkalmatlan állapotban kerültek elô. Közel két nyári hónap telt el Gyarmatiék gyôri útjáig. A gyôri koporsóban látott test-, ruha- és tárgyi maradványok sem voltak alkalmasak az azonosításra. A dokumentáltan Radnótinál megtalált két aranyfognak lehet bizonyító ereje. Radnóti agnoszkálása kizárólag a nála megtalált dokumentumok alapján volt lehetséges. Ezek közül a *Bori notesz* megtalálását nem rögzítették az ún. exhumálási jegyzôkönyvben. A *Bori notesz*t nem a költô viharkabátjában, hanem nadrágjának hátsó zsebében vagy kabátjának belsô zsebében találták meg. Radnótinak nem volt viharkabátja, és nem valószínû, hogy lett volna még egy *Bori notesz*e. Radnóti koporsójába nem került bele a *Bori notesz*. A földi maradványokat tartalmazó koporsó és a Radnóti-dokumentumok (*Bori notesz*, személyes iratok, aranyfogak) Abdáról nem együtt kerültek Gyôrbe. A koporsó a gyôri izraelita temetôbe, míg a dokumentumok Lustig Ignáchoz kerültek. Az átvételük is külön történt. A Lustig Ignáctól átvett dokumentumok száma és tartalma nagyon erôs bizonyíték arra, hogy Abdánál végezték ki Radnóti Miklóst. Nem bizonyítható ugyanakkor, hogy a gyôri koporsóban átvett személy földi maradványai azonosak az abdai exhumálás során megtalált és Radnóti Miklósként azonosított személy földi maradványaival.[391]

[1] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. (Levéltári jelzete nincs.) Dr. Ruppenthal Miklós feljegyzése. Kelt: Gyôr, 1970. 04. 20.

[2] Az eredeti egy feltehetôen kockás füzetbe, kézzel írt, tizenkét oldalas (A/5) szöveg. Az elsô oldalon dr. Ruppenthal Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem szerepel az aláírása.

[3] Kôszegi Á. 1972. 69.

[4] Dr. Ruppenthal Miklós kétoldalas (A/4), gépírásos visszaemlékezését postai úton megküldte Kôszegi Ábelnek, egy szintén kétoldalas, kézzel írt és általa aláírt levél kíséretében. Kelt: Gyôr, 1970. 04. 20.

[5] Hulesch E. 1989. 59–60. A Ruppenthal-feljegyzést Hulesch máshol is közli, de már *Dr. Ruppenthal Miklós visszaemlékezése* címmel. Hulesch E. 2000. 63–65.

[6] Gerencsér M. 1998. 255–266. (fakszimile), 156–160. (nyomtatott szöveg). Gerencsér Miklós személyes közlése szerint (Aszófô, 2009. 09. 21.) a Ruppenthal-feljegyzés Ruppenthal Miklós özvegyétôl származik, aki azt 1994 húsvétján fénymásolásra kölcsönadta neki. Gerencsér ugyanezt le is írta idézett könyvében (Uo. 160–161.).

[7] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. (A dossziéban fellelhetô hétoldalas fénymásolat, rajta a levéltár pecsétje. Az eredeti egy feltehetôen kockás füzetbe, kézzel írt, tizenkét oldalas A/5-ös méretû szöveg. Az elsô oldalon dr. Ruppenthal Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem szerepel az aláírása.)

[8] A szerzôk által idézett szövegek teljesen megegyeznek egymással, tehát mindhárom esetben ugyanarról a Ruppenthal-feljegyzésrôl van szó.

[9] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. 7.

[10] Dr. Ruppenthal Miklós és dr. Lugosy István gyôri törvényszéki orvos. Ruppenthal visszaemlékezése szerint 1970-ben dr. Lugosy István már nem élt.

[11] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés. 3.

[12] A Magyar Központi Híradó Rt. a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió integrálásával jött létre (1945. 06. 01.–1949. 08. 19.). Elnöke Ortutay Gyula volt 1945 és 1947 között.

[13] FERENCZ GY. 2005. 702–704.

[14] Nagy József által készített irat két példánya egymással tartalmában megegyezik, azzal a különbséggel, hogy az egyiken szerepel Nagy József saját kezû aláírása és egy „Igen tisztelt Elnök Úr!" bejegyzés (ezt a változatot használom). Ennek alapján nyilvánvaló, hogy az irat címzettje Ortutay Gyula elnök, Nagy József felettese volt.

[15] NAGY J. 1946.

[16] KÔSZEGI Á. 1972. Kôszegi Ábel ezt megerôsítette elektronikus levelében (Budapest, 2009. 08. 26.).

[17] Kôszegi Ábel személyes közlése. Budapest, 2009. 08. 25.

[18] FERENCZ GY. 2005. 702–703.

[19] Orbán Miklóst a Gyôr Városi Fôkapitányság Politikai Osztályának vezetôjévé 1946. 03. 21-én nevezte ki a belügyminiszter. MOL XIX.–B–13–b. Magyar Államrendôrség Vidéki Kirendeltség 1945–1951. Koppány Ferenc áthelyezése és Orbán Miklós megbízása. Budapest, 1946. 03. 21. Nytsz.: 223.208/1946.IV-12.B. M. sz.

[20] NAGY J. 1946. A Nagy József saját kezû aláírásával ellátott példány második oldalának alján ez a feljegyzés olvasható: „Igen tisztelt Elnök Úr! Szíves elnézését kérem, hogy a telefonbeszélgetés elhúzódása miatt csak elkésve érkeztem a Fehér Hajóba. Magyar szerkesztô átadta az üzenetet, a jegyzôkönyvek vonatkozó részeit a fentiekben kiírtam. Figyelemmel kisérem, ha újabb fejlemény lenne, azt is jelentem. Rövid telefonüzenetet kérek, hogy jelen levelem megérkezett. Tisztelô híve". Kelt: Gyôr, 1946. 08. 14.

[21] Kelt: Abda, 1946. 06. 19.

[22] Kelt: ?, 1946. 06. 20.

[23] Dr. Lugosy István orvos nevét Hulesch Ernô mûveiben Dr. Lugossy Istvánként írja le.

[24] NAGY J. 1946. 1.

[25] NAGY J. 1946. 1.

[26] NAGY J. 1946. 2.

[27] NAGY J. 1946. 1.

[28] „A halálozás idôpontját 1944 ôszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról elôre haladó irányúak. A bûncselekmény 22 egyén életének erôszakos módon való kioltásából állott… Radnóti Miklós költô, Budapest, Pozsonyi út 1-4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány. Tarkón fejtetô irányú koponyalövés, rögtöni halállal…" GYÖRGY I. 1957. 230.

[29] Radnóti Miklós pontos lakhelye Budapest V. kerület, Pozsonyi út 1. II. emelet 3. volt. Az abdai exhumálás során talált dokumentumokon a hibátlan cím olvasható. Ferencz Gyôzô közli az exhumáláskor megtalált dokumentumok pontos leírását (FERENCZ GY. 2005. 706–712.). Az MTA Könyvtára honlapján ezek többsége szkennelt formában is olvasható: http://radnoti.mtak.hu/hu/06.htm – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

[30] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)

[31] A Fehér Hajó Étterem ma Fehér Hajó Panzió néven üzemel Gyôrben.

[32] Gyarmati Fanni ebben a naplórészletben nem tesz említést arról, hogy a Fehér Hajó Étteremben Baróti Dezsô és Tolnai Gábor irodalomtörténészekkel, a költô barátaival együtt látták az exhumálási jegyzôkönyveket. Naplójának más részleteibôl (RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 6. [1946. 08. 19.]), továbbá Ortutay Gyula naplójából (ORTUTAY GY. 2009. 371.) viszont pontosan tudjuk, hogy együtt mentek Gyôrbe a költô földi maradványainak hazahozatala miatt. Így minden bizonnyal ôk is ott voltak az étteremben, akárcsak a Gyarmati Fanni naplójában megemlített két gyôri újságíró is (RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 10. [1946. 08. 19.]).

[33] ORTUTAY GY. 2009. 370–372.

[34] ORTUTAY GY. 2009. 370.

[35] NAGY J. 1946. 2.

[36] KÔSZEGI Á. 1972. 67–68.

[37] 12./ Dr. Radnóti Miklós névre szóló névjegy. Levélboríték Dr. Radnóczi Miklós Budapest, V. Pozsonyi u. 1. sz. alatti lakosnak címezve. Keresztlevél dr. Radánóczi [sic!] Miklós részére, Szül. 1909. május 5. Budapesten. ~~lakik~~ [sic!] kiállítva 1943. május 16-án Budapesten, a Szent István Bazilika Plébános által. különféle iratok, kettô aranyfog, polgári személyi lap dr. Radnóczi Miklós részére. Anyja Grosz Ilona, Apja,…Szül. 1909. május 5. Budapesten. Fejlövés." HULESCH E. 1989. 81.

[38] GERENCSÉR M. 1998. 268. Hulesch és Gerencsér közlése teljesen megegyezik egymással.

[39] Kôszegi Ábel postai úton kapta meg dr. Ruppenthal Miklóstól a teljes anyagot, amibôl kivonatosan közölt részleteket idézett mûvében.

[40] Gerencsér Miklós közlése. Telefoninterjú, 2009. 09. 26.

[41] Somogyi Éva közlése szerint a géppel írt exhumálási jegyzôkönyv egy (A/4) oldal terjedelmû volt. Telefoninterjú, 2009. 10. 20.

[42] Radnóti Miklós halálának 60. évfordulóján állították fel a neveket tartalmazó márványtáblát. A márványtáblán szereplô 22. névnél ez áll: „Ismeretlen (Opitz)?)". Opitz nevû kivégzett (exhumált) sze-

mélyre egyik exhumálási jegyzôkönyvben sem történik semmilyen utalás.

[43] Somogyi Éva közlése. Telefoninterjú, 2009. 10. 20.

[44] Kôszegi Ábel (telefoninterjú: 2009. 08. 25.) és Somogyi Éva közlése (telefoninterjú, 2009. 10. 20.).

[45] Átvételi elismervény. A PIM emblémájával és a PIM pecsétjével ellátott hivatalos papírt Csaplár és Kôszegi egyaránt aláírta. Kelt: Budapest, 1984. 02. 20. Rögzítették az exhumálási jegyzôkönyv visszaadásának idôpontját is (1984. 03. 10.).

[46] Az Átvételi elismervény másolatát külön-külön megkaptam Kôszegi Ábeltôl (Budapest, 2009. 09. 26.) és Varga Katalin irodalomtörténésztôl, a Petôfi Irodalmi Múzeum munkatársától (Budapest, 2009. 10. 01.). (A PIM-ben lévô dokumentumnak nincsen iktatószáma.)

[47] Kôszegi Ábel közlése. Telefoninterjú, 2009. 08. 25.

[48] Ferencz Gyôzô elektronikus levele, Budapest, 2009. 09. 25.

[49] A Hulesch és a Kôszegi-PIM exhumálási jegyzôkönyvet vagy annak elsô oldalát még soha nem publikálták.

[50] Magyar Nyelvterületrôl Származó Zsidóság Emlékmúzeuma. Cfát/Safedi/Szefad (Izrael). http://www.hjm.org.il – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

[51] Spiegel Mariann elektronikus levél küldeménye. Gyôr, 2009. 09. 20.

[52] Magyar Nyelvterületrôl Származó Zsidóság Emlékmúzeuma. E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.). Kézhez véve: Cfát elektronikus levél küldeménye, 2009. 12. 03.

[53] Kôszegi Ábel elektronikus levél küldeménye. Budapest, 2009. 09. 25.

[54] Meg kell jegyezni, hogy önmagában véve egy dokumentumon szereplô dátum, aláírás, iktatószám stb. nem jelenti annak hitelességét, hiszen ezeket is lehet hamisítani.

[55] Kutatásokat folytattam a Gyôri Izraelita Hitközségben (2009. 09. 15.).

[56] Toronyi Zsuzsa, a budapesti Magyar Zsidó Levéltár vezetôje elektronikus levele. Budapest, 2009. 09. 18.

[57] ÁBTL 3.1.5. O-16476.

[58] Feljegyzés. Gyôr, 1967. 05. 25. Nytsz.: 1231/5876/1967. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 7.

[59] Hulesch E. 2000. 102–103.

[60] Spiegel Mariann, telefoninterjú, 2009. 09. 26.

[61] Ortutay Gy. 1973.

[62] Ortutay Gy. 2009.

[63] OSZK Kézirattár 325. f.

[64] Baróti Dezsô fia, Baróti György közlése szerint a hagyatékban nem lelhetô fel az exhumálási jegyzôkönyv. Telefoninterjú, 2009. 11. 29. Tolnai Gábor fia, Tolnai Márton közlése szerint a hagyatékban nem lelhetô fel az exhumálási jegyzôkönyv. Személyes közlés, Budapest, 2009. 04. 21.

[65] *Lásd* az Irodalomjegyzékben.

[66] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.

[67] Hulesch Ernô cím nélküli interjúja Blazsovits Idával, az abdai jegyzôi hivatal volt irodatisztjével. In: HULESCH E. 1999. 85.

[68] HULESCH E. 2000. 155. Hulesch 1946-ban június 20-át határozta meg Úrnapjaként. Ez nem lehetséges, mivel június 20-a csütörtöki napra esett. Valószínûleg június 23-a, vasárnap volt ebben az évben Úrnapja, és ezért ebben az esetben 21–22-én kellett volna lennie az exhumálásnak. HULESCH E. 1999. 53.

[69] HULESCH E. 2000. 152.

[70] KÔSZEGI Á. 1975. 163.

[71] FERENCZ GY. 2009. 723. Nagy József keltezés és megszólítás nélküli levele Gyarmati Fanninak.

[72] NAGY J. 1946. 1.

[73] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 13. (1946. 08. 19.)

[74] NAGY J. 1946.

[75] Halottvizsgálati bizonyítvány. Kelt: Gyôr, 1946. 08. 12. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.

[76] Komor Andrásné levele Ortutayné Kemény Zsuzsának. Gyôr, 1946. 01. 19. Uo.

[77] GyIHGy A Gyôri Izraelita Hitközség Jegyzôkönyve. Gyôr, 1946. 06. 02. 1. Nytsz.: nincs.

[78] A hozzátartozó neve Bódis Ilona.

[79] Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. Uo. A három említett név: Bodor József, Tamás Tibor és „Guttmann vagy Löwi”.

[80] 1945-ben: Mosonszentmiklós, Hegyeshalom és Dunacsúny. 1946-ban: Ásványráró és Abda.

[81] Az ásványrárói exhumálás idôpontja: 1946. május eleje.

[82] Ásványrárón 48 fôt exhumáltak és közülük 21-et agnoszkáltak. SZERZÔ NÉLKÜL 1946e. 15.; GyIHGy A Gyôri Izraelita Szentegylet 1946. évi közgyûlési beszámolója. Gyôr, 1946. pontos dátum nélkül. 1. Nytsz.: nincs.

[83] SZERZÔ NÉLKÜL 1946e. 15.

[84] SZERZÔ NÉLKÜL 1946f. 10.
[85] GyIHGy A Gyôri Izraelita Hitközség templombizottságának jegyzôkönyve. Gyôr, 1946. 06. 13. Nytsz.: nincs.
[86] GyIHGy A Gyôri Izraelita Szentegylet 1946. évi közgyûlési beszámolója. Gyôr, 1946. pontos dátum nélkül. 1. Nytsz.: nincs.
[87] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 13. (1946. 08. 19.)
[88] Dr. Ruppenthal Miklós azt írta Kôszegi Ábelnek címzett levelében, hogy 1969 végén Kôszegi személyesen nála járt. Gyôr, 1970. 04. 20. Kôszegi Ábel tulajdona.
[89] Dr. Lugosy István orvos halálának dátuma ismeretlen. Kôszegi Ábel 1969–1970-ben azt jegyezte fel munkanaplójában, hogy ekkor már halott volt. KÔSZEGI Á. 1969. 35.
[90] KÔSZEGI Á. 1975. 163.
[91] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés.
[92] HULESCH E. 1986. 24–29.
[93] Kôszegi Ábel említést tett egy Fodor Kálmán nevû boncsegédrôl, aki jelen volt az abdai exhumálásnál (KÔSZEGI Á. 1969. 35.). Feljegyzése szerint Fodor Kálmán 1965-ben öngyilkos lett. Valószínûleg ô azonos a Gyôri Nádorvárosi köztemetôben nyugvó, 1966. 03. 02-án elhunyt Fodor Kálmánnal.
[94] Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 62–63.
[95] Dr. Zobay Andrással készült Hulesch-interjúban az szerepel, hogy az abdai exhumálásnál a jegyzôkönyvvezetô „valószínûleg" dr. Kovács Zoltán volt. Ezt késôbb, a Kováts [sic!] Zoltántól származó információk alapján Petôcz Miklós nyilvánosan cáfolta. PETÔCZ M. 1987. 78.
[96] Hulesch Ernô adatolatlan leírása szerint felkereste dr. Kovács Zoltánt, de ô tagadta részvételét az abdai exhumáláson. HULESCH E. 2000. 99.
[97] Ifj. Zobay András közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 20.
[98] NAGY J. 1946.
[99] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
[100] Dr. Balázs Lórántné Dr. Kukorelli Katalin közlése. Telefoninterjú. 2011. 01. 13.
[101] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
[102] JOINT: American Joint Distribution Committee/American Jewish Distribution Committee.
[103] KÔSZEGI Á. 1975. 163.

[104] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 96–97.
[105] GyIHGy A Gyôri Izraelita Anyahitközség elöljárósági üléséről készült jegyzôkönyv. Gyôr, 1946. 06. 30. Nytsz.: nincs.
[106] DOMÁN A. 1979. 59.
[107] Az exhumálási bizottság tagjai 1946-ban: Fleischmann Elek, Lustig Ignác, Kônig Samu, Singer Ignác, Sternfeld Imre, dr. Váradi Andor. A gyôri Szentegylet közgyûlés elnöki beszámolója. Gyôr, 1946. (pontos dátum ismeretlen). Gyôri Izraelita Hitközség, 1946. évkönyv. A Gyôri Izraelita Hitközség gyûjteménye, Gyôr. (Nytsz.: nincs.)
[108] HULESCH E. 2000. 155.
[109] DOMÁN A. 1979. 60.
[110] GyIHGy Gyôri Izraelita Anyahitközség templombizottsági ülése. Gyôr, 1946. 09. 11. 1. Nytsz.: nincs; DOMÁN A. 1979. 60.
[111] Hulesch Ernô: Beszélgetés Spiegel Károllyal Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 100–103.
[112] Hulesch Ernô: Beszélgetés Spiegel Károllyal Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 102.
[113] Spiegel Mariann személyes közlése. Budapest, 2010. 12. 29.
[114] GyIHGy A Gyôri Izraelita Hitközség jegyzôkönyve. 1946. 06. 02. Nytsz.: nincs.
[115] Spiegel Mariann személyes közlés. Budapest, 2010. 12. 29.
[116] Hulesch Ernô: Beszélgetés Galambos Lajossal Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 61.
[117] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 62.
[118] KÔSZEGI Á. 1969. 36.
[119] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 37. Jelentés. Budapest, 1971. 05. 03. Nytsz.: 3/6-495.
[120] Sarmann Ferencné. Személyes közlés. Abda, 2009. 09. 15.
[121] TOLNAI G. 1981. 252.
[122] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 8. Feljegyzés. Gyôr, 1967. 05. 31. Nytsz.: 3/5–102. Dömötör Gábor párttag, Kuti (László) István pártszolgálatos, Németh István pártszolgálatos, Réti Rudolf párttag, Stimmer [Stinner] László községvezetô, Varga Gyula körzetvezetô, Vida József pártszolgálatos.
[123] Sarmann Ferencné és Somogyi Éva személyes közlése. Abda, 2009. 08. 15.
[124] Horváth József (Cserebi [ragadványnév] Horváth József).
[125] Kutatásaim kezdetekor az exhumálásra kirendelt valamennyi abdai volt nyilas már halott volt.

[126] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 62.

[127] Hulesch Ernô: Beszélgetés Szûcs Gyulával Abdán. In: HULESCH E. 2000. 65.

[128] Szûcs Gyula volt rendôr. KÔSZEGI Á. 1969. 36.

[129] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 263. Levél Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Budapest, 1974. 11. 20. Nytsz.: nincs.

[130] Hulesch Ernô: Beszélgetés Józsa Lászlónéval Abdán. In: HULESCH E. 2000. 66. Józsa Lászlóné többes számot használt visszaemlékezése során, de társa vagy társai ismeretlenek.

[131] Ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv. 1. pont alatt szereplô ismeretlen személynél levelezôlapot találtak. A 8. pont alatt szereplô Klein Miklósnál „különbözô iratokat" találtak. A 18. pont alatt szereplônél ismeretlen személyhez írt levelet találtak.

[132] MEASZ Archívum, Budapest. A Borból visszatérôk által összeállított lista.

[133] HM HIM HL I. 31. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám. Veszteséglista Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. 09. 17. és 10. 08. között, szerb hadmûveleti területrôl való visszatérés közben eltûnt munkaszolgálatos beosztottakról.

[134] Blättler Pálnak az ún. abdai exhumálási listán nem szerepelnek a születési és családi vonatkozású adatai. Mindössze azt tudjuk meg, hogy Budapesten dolgozott és Budapesten lakott. A HM HIM HL listán viszont Blättler Pál nevét Blatter Pálnak írták és közlik születési adatait.

[135] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 99. Jelentés. Budapest, 1972. 07. 13. Nytsz.: 3/6–599.

[136] ÁBTL 3.1.5. O-16476. 298. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1975. 07. 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

[137] Robert Szigeti elektronikus levele. Stockholm, 2010. 05. 11.

[138] Klein Miklós halotti anyakönyvi kivonata. Budapest, 2010. 05. 11. Száma: MC–0606779.

[139] 1. A Kozmai utcai izraelita temetôben levô bori falon szerepel Klein Miklós neve és neve mellett egy születési dátum (1903). 2. A Cservenka után készült veszteséglistán szerepel „Klein Miklós I." (1920) munkaszolgálatos. 3. A MEASZ-NÜB *Heidenau*-tábor listáján szerepel Klein Miklós (1903) nevû munkaszolgálatos magántisztviselô.

[140] Klein Miklóst Klein Nicolaus néven 1944. 11. 09-én regisztrálták Flossenbürgben (Personen ID.: 48869; Flossenbürg Nr.: 33740). Buchenwaldba 1944. 11. 26-án vitték. GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg.

[141] Anyakönyvi kivonatának száma: 2615/1909. Hiteles másolat: Kecskemét, 1997. 06. 24.
[142] Estókné Csete Olga. Telefoninterjú. 2010. 02. 16.; Estókné Csete Olga elektronikus levele. Szolnok, 2010. 03. 16.
[143] Tabán Gy. 1992. 34–43. Tabák Endre téved a szentkirályszabadjai találkozásuk idejében: nem 1942-ben, hanem 1943-ban vagy 1944-ben találkoztak itt.
[144] Szarka K. 2004. 49.
[145] Tabák Sándor nevét megtaláltam a MEASZ-NÜB nyilvántartásában.
[146] Szurmay E. 2000.
[147] Tabán Gy. 1932.; Tabán Gy. 1937.
[148] Tabán Gy. 1992.
[149] Tabák A. 2009. 55. Tabák András közlése szerint a szemtanúk neve és kiléte ma már nem kutatható fel. Telefoninterjú, 2010. 03. 25.
[150] Szarka K. 2004. 49.
[151] Estókné Csete O. é. n. 2.
[152] Tabák Lajos és Tabák Mária levele a Honvédelmi Minisztériumnak (kárpótlási igény bejelentése). Szolnok, 1997. 06. 27.
[153] Estókné Csete O. é. n.
[154] Szolnoki Zsidó Hitközségnek Tabák Lajos kérésére kiállított igazolása. Szolnok, 1994. 12. 14.
[155] Varga B. 1994.
[156] Forrás megjelölése nélküli kép. A kép aláírása: „Az 1946. június 25-i temetés Gyôrött, középen Spiegel Károly". Hulesch E. 2000. 188.
[157] Szerzô nélkül 1946a. 14.
[158] Radnóti Miklós sírhelye: 41. parcella, 2. sor, 41. sírhely. A budapesti Kerepesi úti temetô hivatalos neve Nemzeti Panteon Fiumei úti sírkertje. Budapest, VIII. Fiumei út 16.
[159] Szerzô nélkül 1946b. 14.
[160] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)
[161] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 7–8. (1946. 08. 19.)
[162] Kôszegi Á. 1969. 37.
[163] Jewishgen. (Museum of Jewish Heritage – New York) http://www.jewishgen.org/databases/Cemetery/tree/CemList.htm – utolsó letöltés: 2011. 02. 25. A felmérés dátuma: 2003. 07. 08.
[164] A 36 mm-es, fekete-fehér, körülbelül 30 képbôl álló, *Gyôri mártírok napja* címû dokumentumfilm megörökítette az eseményt. Spiegel Mariann tulajdona. (Láttam: Budapest, 2010. 12. 29.)
[165] A temetôt három alkalommal jártam be: 2009. 09. 11., 2009. 11. 13., 2011. 02. 18.

[166] GyIHI Ásványrárón exhumált 48 holttest elhelyezése a gyôrszigeti zsidó temetôben. (Jelöletlen, számozatlan, dátum és aláírás nélküli, egyoldalas, gépelt dokumentum.) A holttesteket a boncolási jegyzôkönyv szerint sorszámmal látták el és ismeretlen logika szerint helyezték el azokat tizennyolc esetben ugyanazon koporsóban. Megtekintve: Gyôr, 2009. 11. 13.

[167] Radnóti (Radnóczi) Miklós exhumálásáról kiállított számla. Gyôr, 1946. 08. 12. Számlaszám: nincs.

[168] MNySzZsE E.6377 (H.471.16990) és E.6380 (H.471.16993). Abdán exhumált testek zsebében talált iratok. (Abdai exhumálási jegyzôkönyv). *Lásd* Csapody T. 2011. 61–71.

[169] MNySzZsE E.6377 (H.471.16990) és E.6380 (H.471.16993). Bódis Ilona. 19. pont.

[170] Nagy József: Üzenet Gyôrbôl. Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Uo. Bodor József, Tamás Tibor és Guttmann vagy Lôwy hozzátartozóiról van szó.

[171] A kötet nincs meg az Országos Széchenyi Könyvtárban sem, és egyedül a szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban lelhetô fel.

[172] Szerzô nélkül 1948. 18.

[173] Csapody T. 2007. 2–3.

[174] Telefonmegkeresések a Kozma utcai zsidó temetô dolgozóival, Katonáné Erzsébettel és munkatársaival. 2009. 12. 22. és 2010. 11. 15.

[175] Boros Lajos: Öröklét. http://www.oroklet.hu/bent.php – utolsó letöltés: 2011. 01. 12.

[176] A temetô bejárásának dátumai: 2009. 03. 18. és 2010. 11. 24.

[177] Izraelita Hitközség Központi Temetôben ôrzött kartonokon lévô adatok. Adatokat közölte Katonáné Erzsébet, telefoninterjú. 2009. 12. 02.

[178] Eltemetésük idôpontjában ez a második sor volt, és a temetô hivatalos nyilvántartásában mind a mai napig így szerepel. Késôbb azonban az út szélén újabb sort nyitottak, így ma már ezek a sírok a harmadik sorban találhatók.

[179] A parcella, 2. sor, 12. sírhely.

[180] MNySzZsE E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.). Abdán exhumált testek zsebében talált iratok. Uo. *Lásd* Csapody T. 2011. 61–71.

[181] Battyán Gy. 1944.

[182] MEASZ Archívum, *Heidenau*-tábor névlista. Nyilvántartási szám nélkül.

[183] MZsL Gyôr veszteségek, C–K D4/2. Bárdos Pál nem szerepel a Gyôr-Szigeti temetôben 1944-ben és 1945 elején eltemetettek listáin.
[184] Bárdos Pálról csak feltételezem, hogy budapesti volt.
[185] Nagy József: Üzenet Gyôrbôl. Nagy József címzés és keltezés nélküli levele Gyarmati Fanninak. Uo. „Ajánlják, hogy ne ragaszkodjunk a tervezett hétfôi naphoz, hanem lépjünk érintkezésbe más hozzátartozókkal, hogy lehetôleg egyszerre történjék az elszállítás."
[186] Boros Lajos: Öröklét. Uo.
[187] Boros Lajos: Öröklét. Uo.
[188] Dénes Andor: 43. parcella, 2. sor, 27. sírhely. Wieselmann László: 43. 2. 28. A temetô bejárásának dátuma: 2010. 12. 01.
[189] Dénes Andor sírján mára olvashatatlanná vált, vélhetôen latin szöveg nyomai láthatók.
[190] A levelek elhelyezésének dátuma mindkét temetôben 2010. 12. 02.
[191] Bérci Pál elektronikus postája. Budapest, 2011. 04. 12.
[192] Bérci Pálné válaszlevele fián, Bérci Pálon keresztül. Budapest, 2011. 05. 17. Bérci Pálné. Személyes közlés. Budapest, 2011. 06. 28.
[193] Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
[194] Bérci Pálné válaszlevele fián, Bérci Pálon keresztül. Budapest, 2011. 05. 17.
[195] Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
[196] Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
[197] Bérci Pálné személyes közlése. Budapest, 2011. 06. 28.
[198] LÉGMÁN A. 2004.
[199] Uo.
[200] Gombos Endréné telefoninterjú. Budapest, 2011. 09. 23.
[201] ZELK Z. 1946. 4.; SZERZÔ NÉLKÜL 1946d. 3.; TOLNAI G. 1946. 2.
[202] GyIHI Lustig Ignác. Gyôri Chevra Kadisa elöljárósági ülés jegyzôkönyve. Gyôr, 1947. 01. 26. 1.
[203] A Gyôri Izraelita Hitközség elnökének, Villányi Tibornak személyes közlése. Gyôr, 2009. 11. 13.
[204] A Gyôr-Szigeti izraelita temetô ravatalozójában és GyIHI-ban (Gyôr, Kossuth Lajos utca 5.) tárolt dokumentumokat két alkalommal átnéztem (2009. 09. 11. és 2009. 11. 13.). Semmilyen vonatkozó dokumentumot nem találtam, sem a temetési és exhumálási számlák, sem a temetôi kimutatások, sem pedig a levelezés között. A MZsL és a Spiegel Károly volt hitközségi elöljáró hagyatékát ôrzô Cfáti Emlékmúzeum sem ôriz erre vonatkozó dokumentumokat.
[205] Villányi Tibor személyes közlése. Gyôr, 2009. 11. 13.
[206] KARSAI E. 1962.

[207] BENOSCHOFSKY I.–KARSAI E. 1958.; BENOSCHOFSKY I.–KARSAI E. 1960.; KARSAI E. 1967.

[208] Karsai László elektronikus levelei Csapody Tamásnak. Szeged, 2009. 11. 04. és 2010. 11. 16.

[209] MOL „I. gyûjtemény" (mikrofilm). I. 13–14. doboz; I. 36 d.; I. 70–71. d.; I. 81–87. d.

[210] Beszélgetés Spiegel Károllyal Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 102–103.

[211] Dr. Vértes Árpád utód nélkül halt meg és magánlevéltár létérôl nincs adat.

[212] ÁBTL 3.1.5. O-16467. 10. Feljegyzés. Budapest, 1967. 06. 06. Nytsz.: 3/5.–102.

[213] SZITA SZ. 1989. 240. (41. lábjegyzet). A szerzô ezt írja: „Dr. Vértes Árpád közlése. 1986. november 20."

[214] GyIHI A Chevra Kadisa és a Hitközség jegyzôkönyvei. Gyôr, 1945. 08. 12. és 1945. 10. 14. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.)

[215] MZsL, Veszteség C-K, D4/2. (Összesen tizenkét oldal, névátfedésekkel együtt.)

[216] MNySzZsE E.6366–6367. E.6371–6378. E.6380.

[217] GyIHI Ásványráró (összesen: 8 oldal), Dunaszeg (1), Gyôrújfalu (1), Gyôrzámoly (1.). Jelöletlen, számozatlan, dátum és aláírás nélküli gépelt dokumentumok. Megtekintve: Gyôr, 2009. 11. 13. A Dunaszegnél exhumáltakra vonatkozó adatok nem egyértelmûek. További pontosításra nem törekedtem. Ebben az esetben források: 1. GyIHI A Chevra Kadisa és a Hitközség jegyzôkönyvei. Gyôr, 1945. 08. 12. és 1945. 10. 14. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.) 2. MOL „I. gyûjtemény". I. 84. doboz. 382/945. 26 zsidó személy eltemetési költségének utalványozása.

[218] MZsL C–K. D4/2. V8/d.1–3. Gyôrben elhantolt munkaszolgálatosok és deportálásra kísértek névjegyzéke. Veszteségek. A gyôri zsidó temetôben 1944. 07. 04. és 1945. 06. 06. között eltemetettek számára vonatkozóan – egymásnak ellentmondó adatokat tartalmazó – dokumentumok léteznek. Ezek pontosítására nem vállalkoztam, így az általam közölt adat a legteljesebbnek tûnô dokumentumon alapszik és iránymutató jellegû.

[219] A mártíremlékmûnek van bejárata. 1. A bejárattal szemben állva, attól jobbra, 32 méterre érjük el a D/1-es parcella keleti szélét. A parcella 10. 9. és 8. sorában található egy-egy tömegsírt jelzô sírkô (továbbiakban: tömegsír). A nagy fenyôfa tövében kezdôdô 10. sor elsô sírja Reiszfeld Józsefé (1867–1944). Ebben a sorban a tömegsír 10. sírhelyen található. A 9. sor elsô sírján héber sírfelirat található, a tömegsír a 8. sírhelyen áll. A 8. sor elsô sírhelyén Khün Pál

(1893–1975) nyugszik, míg a tömegsír a 8. sírhelyen áll. A három tömegsír tehát egymás közvetlen közelében, míg közülük kettô egymás mögött található. 2. A mártíremlékmû bejáratától balra, 21 méterre érjük el a D/2 parcella nyugati szélét. A parcella 1. és 2. sorában található egy-egy tömegsír. Az elsô sor elsô sírjában Grünberger Béla nyugszik. Ebben a sorban a 8. sír a tömegsír. A második sor elsô sírjában Weiler Pál nyugszik, míg közvetlenül mellette található a tömegsír. A két tömegsír tehát egymás melletti sorban, de egymástól viszonylag távol található. A temetô bejárásának dátuma: 2009. 11. 13.

[220] GyIHI Jegyzôkönyv. Gyôr, 1947. 04. 13. (Nyilvántartási szám és oldalszám nincs.)

[221] GyIHI A Gyôri Chevra Kadisa elöljáróságának jegyzôkönyve. Gyôr, 1948. 02. 15. 1. A hitközség a kôfaragókkal való konkrét tárgyalások megkezdéséről 1948. 02. 15-én döntött.

[222] Grünberger Béla (D/2 parcella, 1. sor, 1. sírhely). A hitközség által 1946-ban értesített hozzátartozója: Gleichmann Zoltán, Budapest, Révai utca 14.

[223] GyIHI Gyôrmegyei Ásványráró községben exhumált zsidódeportáltak hozzátartozóihoz intézett felhívás. (Jelöletlen, aláírás és dátum nélkül.)

[224] Tömegsír sírkô: D/2 parcella, 2. sor, 2. sírhely.

[225] MNySzZsE E. 6375. Lengyelkórház Gazdasági Hivatal. Gyôr, 1944. 12. 07.

[226] MNySzZsE E. 6366. Az elásottak (notesz). (Számozatlan, de feltehetôleg elsô oldal.)

[227] Dr. Erdély Ernô és Königsberg Margit síremléke. Dr. Erdély Ernô a hitközség vezetôségi tagja volt. D/2 parcella, 2. sor, 4. sírhely. A sírkô felállításának ideje körülbelül 2006.

[228] Dr. Erdély Miklós közlése. Telefoninterjú, 2011. 01. 31.

[229] Reiszfeld József (1867–1944): D/2 10. sor, 1. sírhely; Gerô Józsefné (1944): 10. sor, 2. sírhely; Ne(u)stetner Ábrahám mártírhalált halt 1945. 01. 07-én. 9. sor, 7. sírhely. A 8. sor 1. sírhelyén felállított Kühn Pál (1893–1975) síremlékének nyilván semmi köze az adott idôszakhoz.

[230] Auschwitzban halt mártírhalált Gerô Józsefné dr. Kallós Magdolna. LÓNYAI S. 2004. 87.

[231] LÓNYAI S. 2004.

[232] Lónyai Sándor: Gyôr Holocaust Martyrs. http://gyorjewish.org/martyrs.htm – utolsó letöltés: 2011. 02. 22.

[233] A mártíremlékmû bejárata elôtti rész ravatalozó felöli oldalán (baloldalt) található a C/2 parcellában a harmadik, tömegsírokat tartalma-

zó terület (körülbelül 9×6 m). Három tömegsír-sírkô található itt: 1. Lónyai szerint a 3., szerintem a 4. sorban a 2. sírhelyen (sírhelyek: 1–4.); 2. 5. sor 3. sírhelyen (sírhely: 1–10.); 3. 6. sor 4–5. sírhelyen (sírhelyek: 3–11.). Összesen tehát 22 sírhely. Valamennyi területen lévô tömegsír környéke durva kaviccsal felszórt, rendezett rész.

[234] A hagyatékot láttam: Budapest, 2011. 04. 11.

[235] A hagyaték számítógépen lévô anyagában egyetlenegy új információt találtam. E szerint a D/2 parcella, 1. sor, 1. sírhelyén (+D/1 parcella): „Névtelen MUSZ" nyugszik. Lónyai Sándor: Temetôi nevek parcella. „Sz" betû alatt. A fájl bejegyzési dátuma: 2001. 06. 15.

[236] Radnótiné Gyarmati F. 1944, 1945, 1946.

[237] Ortutay Gyula hagyatéka – a korábban említettek szerint – két levéltárban lelhetô fel. Az OSZK Kézirattárában lévô hagyaték (325. f.) körülbelül 130 számozatlan, döntôen rendezetlen, vegyes tartalmú dobozból áll (magán- és hivatalos levelezés, munkavégzés során keletkezett dokumentumok, néprajzi vonatkozású anyag, fényképek stb.). A hagyatékhoz nem készült mutató, de Ortutay levelezésének jelentôs részét a címzettek neve szerint kigyûjtötték. Ennek alapján látható, hogy a hagyaték hiányos, abból bizonyos anyagok eltûntek. (Így például Pálffy Györggyel folytatott levelezésének volt külön kigyûjtése, de abban levelek nem lelhetôk fel.) A dobozok közül a kutatási témám szempontjából relevánsnak tûnô 82 dobozt alaposan átnéztem.

Az Ortutay-hagyaték másik része a MOL-ban található (K–849 és K–850), ahová 1978-ban került zárt letétként. (A 25 év zárlati idô lejárt: 2003. 03. 21.) Az anyag többszöri jelzetváltozáson ment keresztül. Az iratok eredeti segédlete nem maradt fenn. Az anyag teljes egészében rendezett. Láttam összesen tizenkét doboz hivatalos és félhivatalos levelezést 1943–1949 között.

Ortutay Tamás közlése szerint az Ortutay jogutódai, illetve általa megjelentetett háromkötetes Ortutay-napló a szerzônek a teljes terjedelemben, minden utólagos válogatás és elhagyás nélkül közölt naplója. Tudomása szerint az Ortutay családnál és nála nem fekszik el kutatásommal kapcsolatos anyag. Ortutay Tamás személyes közlése. Budapest, 2009. 10. 11.

[238] Ortutay Gyula levele Sólyom Lászlónak. Budapest, 1946. 04. 17. MOL K–850 Ortutay Gyula. 1946–2. (P–SZ). 246.

[239] Pálffy György levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 10. 06. MOL K–850 Ortutay Gyula. 1945. (N–Z). 119. Ortutay Ilona vôlegénye, Gulácsy Béla a passaui táborból került vissza Magyarországra. Megtalálták és szabadon engedték.

[240] Például Ortutay Gyula levele Péter Gábornak. Budapest, 1946. 05. 08. MOL K–850 Ortutay Gyula. 1946–2. (P–SZ) 60. Ortutay Gyula levele Tombor Jenônek. Budapest, 1946. 04. 29. MOL K–850. Ortutay Gyula. 1946–2. (T–Z) 80.

[241] Ortutay Gyula levele Kosáry Domokosnak. Budapest, 1945. 05. 07. Kosáry és Ortutay a ceglédi vendéglôs címén keresztül levelezett egymással. Ortutay levelét Kosárynak címezte, de neki és Barótinak írta. MOL K–850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945–2. (H–M) 980.

[242] Gyulai Elemérné Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 10. 01. MOL K–850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (A–G) 419.

[243] Ortutay Gyula levele Gyulai Elemérnének. Budapest, 1945. 10. 02. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (A–G) 418.

[244] Ortutay Gyula levele Gyulai Elemérnének. Budapest, 1946. 02. 04. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1946–2. (F–J) 237. Gyulai Elemér ismeretlen helyen és idôpontban halt meg.

[245] Foksány (Focşani/Fokschan) Románia délkeleti, moldvai területén, a Milkó folyó mellett lévô város.

[246] Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó. In.: Radnóti Miklós. 150–151. Bóka 1946-ban már Magyarországon volt.

[247] Ortutay Gyula levele Pokorny Hermannak. Budapest, 1945. 06. 04. MOL K–850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1945. (N–Z) 152.

[248] Ortutay Gyula levele Dr. Szekfû Gyulának. Budapest, 1946. 06. 11. MOL K–850 Ortutay Gyula hagyatéka. 1946–2. (P–Sz) 448. A másik két személy: Saly Géza és Mayerffy Tibor.

[249] OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Nytsz.: nincs. Ortutay Gyula levele Dr. Marót Károlynak. Budapest, 1945. 12. 11. Ortutay szokásától eltérôen eltévesztette a levél keltének évszámát, ami minden bizonnyal csak 1945 lehet.

[250] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában két alkalommal tesz említést arról, hogy Zöldéket Radnóti ügyében felkereste. RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 84. és 87. (1944. 09. 27. és 1944. 10. 15.)

[251] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 84. (1944. 10. 11.)

[252] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944. 104. (A visszamenôlegesen írt naplóbejegyzés dátuma 1944. 12. 12.). Nem lehet megállapítani, hogy a többszöri találkozás közül mikor járt férje ügyében Barótiéknál. Gyarmati késôbbi, 1945. 03. 18-i bejegyzése alapján arra lehet következtetni, hogy erre a találkozásra október végén került sor.

[253] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)

[254] FERENCZ GY. 2009. 692.

[255] A *Berlin*- és *Heidenau*-tábor helyét 1958 augusztusában kereste fel, a Belgrád–Cservenka útvonalat 2000-ben járta be. Személyes közlés. Párizs, 2007. 06. 04.

[256] Yvan Landlerrel több alkalommal találkoztam Párizsban (2007. 06. 04. és 2007. 06. 05.) és 2006. 08. 31. ,valamint 2009. 01. 20. között számos elektronikus és postai levelet váltottunk továbbá többször beszéltünk telefonon. Segítségével sikerült a *Heidenau*-tábor alaprajzát elkészítenem és a tábort a helyszínen azonosítanom.

[257] Yvan Landler közlése szerint a körülbelül 180 cm magas Kiss a *Heidenau*-táborban Radnóti Miklós priccstársa volt. Személyes közlés. Uo.

[258] BATTYÁN GY. 1944.

[259] Két dokumentum: 1. ITS Archives Copy of Doc. No. 10929232#1 (1.1.8.3/KUZ-LANR/00032329/0002) in conformity with the ITS Archives, 08.03.2010. Individuelle Unterlagen Konzentrationslager Flossenbürg. 2. ITS Archives. Ländler Ivan. Copy of Doc. No. 10799883#1 (1.1.8.1./00380112) in conformity with the ITS Archives, 08.03.2010. Zuänge Konzentrationslager Flossenbürg.

[260] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 124. (1945. 02. 08.)

[261] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 146. (1945. 02. 21.)

[262] Ortutay Gyula levele Zolnai Bélának. Budapest, 1945. 03. 06. MOL K–850. 1945. (N–Z) 632.

[263] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 148. (1945. 02. 21.)

[264] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 148. (1945. 02. 21.)

[265] CSAPODY T. 2009g. 1380.

[266] Radnóti Miklósnak két verse jelent meg a temesvári *Szabad Szó* jogelôdjében, a *Déli Hírlap* napilapban (1944. 10. 30. 4.) Az egészoldalas anyagban, amelynek címe *Költôk a szögesdrót mögött*, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenô, volt bori munkaszolgálatosok versei is megjelentek. A megjelent két Radnóti vers címe: *À la recherche…* és *Az alvó tábor*, amely késôbb *Hetedik ecloga* címmel vált ismertté. A *Déli Hírlap*ban megjelent újságoldal fakszimiléjét közölte: VARGA K. 2009. 165.

[267] Ortutay Gyula levele Ortutay Istvánhoz. Budapest, 1945. 03. 10. MOL K–850. 1945. (N–Z) 94.

[268] SZERZÔ NÉLKÜL 1945a. 3. Apróhír, a rovat harmadik, összesen kétsoros híre.

[269] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 174. (1945. 03. 13.)

[270] Keresô közlemény leadásáról és közlés elmaradásáról szóló naplóbejegyzések. RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 149. (1945. 02. 21.), 157. (1945. 03. 07.), 171. (1945. 03. 13.) és 175. (1945. 03. 18.)

[271] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)
[272] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 175. (1945. 03. 18.)
[273] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 174. (1945. 03. 18.)
[274] HM HIM HL III. 7. Szombathely 3. Helyôrségi Kórház 7. segédkönyv. Betegfelvételi Könyv. 1944. 02. 25-tôl 1945. 01. 05-ig. *Lásd* 8154. sz. alatt. 1945. 03. 18. 174–175.
[275] Ortutay Gyula levele Kállai Gyulának. Budapest, 1945. 04. 23. MOL K–850. 1945–2. (H–M) 982.
[276] VARGA E. 1989. 25–33.
[277] TOLNAI G. 1981. 235–236.
[278] American Joint Distribution Committee / American Jewish Distribution Committee (Joint vagy JDC).
[279] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 197. (1945. 05. 28.)
[280] A levelezésben Vida Miklós hol a JOINT, hol pedig a DEGOB elnöke. A JOINT és az Országos Zsidó Segítô Bizottság (OZsSB) elnöke ekkor dr. Görög Frigyes, a DEGOB titkára dr. Pásztor József volt. Az OZsSB szervezetének a munkájában, a vidéki hitközségek képviseletében vett részt Vida Miklós.
[281] Vida Miklós pesti osztályvezetô. Korábban a budapesti gettó élelmiszer-ellátását szervezô és 1944. 12. 08-án megalakult különleges bizottságának tagja.
[282] Ortutay Gyula levele Vida Miklósnak. Budapest, 1945. 05. 23. MOL K–850. 1945. (N–Z) 577.
[283] Vida Miklós levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 05. 24. Nytsz.: VM/KB. MOL K–850. 1945–1. (R–Z) 534.
[284] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 197. (1945. 05. 28.)
[285] *Lásd* bôvebben: HORVÁTH R. 1997.
[286] HORVÁTH R. 1997. 25.
[287] BRAHAM, R. L. 1997. 1252.
[288] A DEGOB-jegyzôkönyvben tévesen 101/758. számú kmsz. szerepel. Ilyen munkaszolgálatos század nem volt, viszont a 101/358. számú kmsz. 1944 októberében került a Gyôr MÁVAG Gyártelepre, majd onnan Németországba.
[289] GFA Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg. Löwinger Imre fsz.: 48956. Ohrenstein (Ohrnstein) Miklós fsz.: 49720.
[290] Wolfgang Benz, Barbara Distel (Hrsg.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 4: Flossenbürg, Mauthausen, Ravensbrück, München 2006. S. 282.
[291] Gablonz (Jablonec) Prágától 104 km-re, Reichenberg (Liberec) Prágától 91 km-re északkeletre esô város.
[292] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945. 200. (1945. 05. 28.)

[293] Ferencz Gy. 2009. 92–105.; Egriné T. Sz. 2011.
[294] Clementine Müller levele Virághné T. Szonjának. Waldkreiburg, 1970. 12. 02.
[295] Ferencz Gy. 2009. 102–122.
[296] Dr. Egri Zoltánné dr. Tamaskovics Szonja jelenleg Szlovákiában (Komárno) élô kutató. Személyes közlés. Komárno, 2010. 11. 16.
[297] Virághné T. Szonja és Clementine Müller négy, német nyelvû levelet váltott egymással 1970. 11. 05. és 1972. 06. 15. között. (A leveleket láttam: Komárno, 2010. 11. 16.)
[298] Klementine Tschiedel harmadik levele Virághné T. Szonjának. Uo.
[299] Klementine Tschiedel harmadik levele Virághné T. Szonjának. Uo.
[300] Virághné T. Sz. 1972. 59.
[301] Archiv der Stadt Linz levele Csapody Tamásnak. Linz, 2010. 11. 05. Nytsz.: 106/Mi/Wu/776.
[302] BDR 84478 Waldkreiburg, Peter-Parlet strasse 31.
[303] Stadtarchiv Waldkreiburg levele Csapody Tamásnak. Waldkreiburg, 2010. 10. 19. (Nytsz.: nincs.)
[304] A távolság Flossenbürg és Gablonz között körülbelül 280 km, Zwickau és Gablonz között körülbelül 130 km, míg Gablonz és Liberec között körülbelül 12 km.
[305] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 206–208. (1945. 07. 27.)
[306] Rákosrendezô vasúti pályaudvar. Budapest, XIV. ker. Szônyi út 2.
[307] OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Nytsz.: nincs. Ortutay Gyula szokásaitól eltérôen nem adja meg a címzett pontos nevét és címét, valamint kézjegyének másolata sem látható a rövid levele alatt.
[308] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni nem írja, hogy melyik pártról van szó, de valószínû, hogy a kisgazda vagy a kommunista párt adta az autót és a tolmácsot.
[309] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 207–208. (1945. 07. 27.)
[310] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 208–209. (1945. 07. 27.)
[311] Bognár Z. 2010.
[312] A szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD), az Állambiztonsági Bizottság (KGB) egyik elôdszervezete.
[313] Bognár Z. 2010. 11.
[314] Bognár Z. 2010. 180–182.
[315] Bognár Z. 2010. 252–253.
[316] Radnótiné Gyarmati F. 1945. 202. (1945. 06. 26.)
[317] MOL K–850. 1945. (N–Z) 291. Ortutay Gyula levele Salgó Ottónak. Budapest, 1945. 04. 10.

[318] JÓNÁS K. 1994. 62–64.

[319] Ortutay Gyula levele Kálmán Lászlónak. Budapest, 1945. 07. 28. MOL 1945.–2. (H–M) 935.

[320] Kálmán László levele Ortutay Gyulának. Budapest, 1945. 08. 07. MOL 1945.–2. (H–M) 910–911. Ortutay Gyula megköszönte Kálmán Lászlónak válaszát. Budapest, 1945. 08. 10. Uo. 909.

[321] Erdôs Péter levele Ortutay Gyulának. Davos, 1945. 11. 14. MOL K–850. Ortutay Gyula hagyatéka. 1945–2. tétel (A–G). 290. Kiemelés az eredetiben.

[322] Ortutay Gyula levele Sólyom Lászlónak. Budapest, 1946. 01. 08. MOL K–850. 1946–2. (P–Sz) 286. Kiemelés az eredetiben.

[323] Komor Andrásné levele Ortutayné Kemény Zsuzsának. Gyôr, 1946. 01. 19. MOL K–850. 1946–2. (K–O) 269.

[324] OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Budapest, 1946. 04. 01.

[325] Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Uo.

[326] Ortutay Gyula levele Barulin követségi tanácsosnak. Uo.

[327] Az kettéhajtott A/3-as lapon korábbi lefûzés nyomai láthatók, míg az Ortutay-levélen nincs ilyen nyom.

[328] Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Nytsz.: Dachau, 21/10-DiR. KZ-Gedenkstätte Dachau, 2010. 02. 15. Dirk Riedel levéltáros és tudományos kutató szerzôje az *Ungarische Häftlinge im KZ Dachau* címû könyvfejezetnek. In.: BENZ, W.–KÖNIGSEDER, A. 2008. 269–283.

[329] Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Uo.

[330] Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Uo. Továbbá: Dirk Riedel levele Csapody Tamásnak. Dachau, 2010. 03. 04. Nytsz.: 21/10-DiR.

[331] Ortutay Gyula levele Szekfû Gyulának. Budapest, 1946. 06. 11. MOL K–850. 1946–2. (P–Sz) 448.

[332] SZERZÔ NÉLKÜL 1946a. 14. A felhívásban a 12. pont alatt ez áll: „Dr. Radnóti Miklós (lehet Radnóczi), Budapest, V., Pozsonyi-út 1. Apja neve: olvashatatlan, anyja: Grosz Ilona. Született: 1909. május 5-én, Budapesten."

[333] RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. 2. (1946. 08. 19.)

[334] FERENCZ GY. 2009. 722–723.

[335] TOLNAI G. 1954. 6.

[336] OSZK Kézirattár. 325. f. Számozatlan doboz, számozatlan oldal. (Nytsz.: nincs.) Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni levele (cédulája) Ortutay Gyulának. Budapest, 1946. 08. 04.

[337] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 4. (1946. 08. 19.)
[338] Ortutay Gy. 2009. 370–371.
[339] Ungvári T. 2009. 16.
[340] Ortutay Gy. 2009. 370–372.; Ortutay Gyula: Radnóti Miklós, illetve uô: Bori notesz. In: Ortutay Gy. 1973. 159–184. és 244–249.
[341] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 1–13. (1946. 08. 19.)
[342] Tolnai G. 1962. 594. Tolnai itt az agnoszkálás részleteirôl ír (ezt késôbb idézem).
[343] Baróti D. 1964. 6.
[344] A Gyôri Izraelita Hitközség nyilvántartása szerint Lustig (Lusztig) Ignác hitközségben elöljárósági tag és temetôgondok volt továbbá tagja az exhumálási bizottságnak. Lustig Ignác (Dercsika /Jurová–Szlovákia/, 1902. 06. 24.–Québec /Kanada/, 1988. 07. 08.) Lustig 1956-ban hagyta el Magyarországot és Bécsbôl, 1956. 11. 11-én ment Kanadába, ahová 1947. 02. 22-én érkezett meg. Beutazási dokumentum nytsz.: S6143. http://search.ancestry.com/browse/view.aspx?dbid=1354&iid=31157_176238-00272&pid=62778&ssrc=&fn=Ignac&ln=Lustig&st=g – utolsó letöltés: 2011. 07. 05.
[345] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 9. (1946. 08. 19.)
[346] Baróti Dezsô az 1958. decemberi, abdai látogatásáról készült naplófeljegyzésében azt írta: „Már jártam itt 1946 nyarán, amikor Miklós holttestét agnoszkáltuk, Fannival, Gáborral, Gyulával…” Baróti D. 1964. 6.
[347] Ferencz Gyôzô tette elsôként közzé Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni erre vonatkozó naplórészleteit. Ferencz Gy. 2009. 725–726.
[348] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
[349] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
[350] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 7. (1946. 08. 19.)
[351] Ortutay Gy. 2009. 371.
[352] Ortutay Gyula: Radnóti Miklós. In: Ortutay Gy. 1973. 160–161.
[353] Tolnai G. 1962. 594.
[354] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 8. (1946. 08. 19.)
[355] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 10. (1946. 08. 19.)
[356] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 19–20. (1946. 09. 08.)
[357] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 20. (1946. 09. 08.)
[358] Csapody T. 2009g. 1377.
[359] Ferencz Gyôzô elektronikus levele Csapody Tamásnak. Budapest, 2009. 01. 26. Az információ forrása Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni, akit kérésemre Ferencz Gyôzô megkérdezett errôl.
[360] Radnótiné Gyarmati F. 1946. 7. (1946. 08. 16.)

[361] PÉTER L. 2009b. 2. k. 615–619.
[362] CS. SZABÓ L. 1946. 294.
[363] PÉTER L. 2009b. 2.k. 615. Ferencz Gyôzô elektronikus postájára hivatkozik, aminek a dátuma: Budapest, 2009. 05. 04.
[364] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Ruppenthal-feljegyzés.
[365] Dr. Ruppenthal Miklós feljegyzése. Uo.
[366] Melocco Miklós és Kerényi József Péter szobrászmûvészek alkotása. A gránitszobrot 1980-ban állították Gyôr határában, a régi és az új Bécsi út találkozásánál. Ezen az útszakaszon a bori menet és egyben Radnóti Miklós áthaladt. A régi Bécsi út eddig a pontig ma is ugyanúgy járható, mint 1944 ôszén (bejártam: 2010. 08. 12.).
[367] Hulesch Ernô: Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 93.
[368] Hulesch Ernô: Elsô beszélgetés B. I.-vel, az abdai jegyzôi hivatal irodatisztjével. In: HULESCH E. 2000. 73.
[369] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 97.
[370] Hulesch Ernô: Beszélgetés Dr. Zobay Andrással Gyôrben. In: HULESCH E. 2000. 97.
[371] Második beszélgetés Horváth Lajosnéval (B. I.-vel). In: HULESCH E. 2000. 93.
[372] Sarmann Ferencné. Személyes közlés. Abda, 2009. 09. 15. Sarmann Ferencné Horváth Lajosné azon, hallomásból szerzett állítását is határozottan cáfolta, miszerint az exhumálást végzôk kézmosás nélkül távoztak volna a kocsmából.
[373] A helyes idôpont: 1944. június 19.
[374] HULESCH E. 2000. 155.
[375] HULESCH E. 2000. 155.
[376] Baróti Dezsô: Elôszó. In.: HULESCH E. 2000. 6.
[377] GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946.
[378] GyMSML Gyôri Levéltár. IV.B.464.b./380. 1946. R. betûnél. 3856. sz.
[379] GyL Abdai halotti anyakönyvek 1940–1967. 5. sz. kötet. 31. sz. alatti bejegyzés. 1946. 10. 21. 06.
[380] „Abdán 1944. évben elhalt dr. Radnóti Miklós volt bpesti lakos halálesetének – akvezése." Abda, 1946. 09. 18. GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Nytsz.: 1674/1946.
[381] Dr. Radnóti Miklós volt budapesti lakos halálesetének utólagos anyakönyvezése. Véghatározat. Gyôr, 1946. 10. 03. Nytsz.: 3656/1946.

GyMSML Gyôri Levéltár. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok, 1945–1946. Nytsz.: 1674/1946.

382 Halottvizsgálati bizonyítvány. Gyôr, 1946. 08. 12. (Kitöltött formanyomtatvány, Dr. Ruppenthal Miklós ker. tiszti orvos aláírásával.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában.

383 HULESCH E. 2000. 73.

384 Zimony (Zemun, Semlin) város, ma Belgrád városrésze. A zimonyi világkiállítási pavilonban helyezték el a Borból 1944. 09. 24-én ideérkezô és a Pancsevo–Titel felé négy nappal késôbb továbbhajtott bori munkaszolgálatosokat. BATTYÁN GY. 1944.

385 ACSAY J. 1990. 6.

386 RADNÓTI M. 1970. A „Nyolcadik ecloga" elsô változatát a notesz 6–9. oldalain áthúzta. Ezt a hasonmás kiadást összeállító Szántó Tibor utószavában meg is említi. Uo. 31.

387 Ferencz Gyôzô ezt írta errôl: „Félbehajtott A/5-ös lap, szétázott, elmosódott kézírással mindkét oldalán, tintával. A belsô oldalát óvatosan széthajtva olvasható a címe: »Nyolcadik ecloga«…". FERENCZ GY. 2009. 713–714.

388 A *Hetedik ecloga* címû versnek egyik formája a *Bori notesz*ben olvasható, míg a másik változatát Szalai Sándor jelentette meg *Alvó tábor* címmel. Ez a korábban már idézett temesvári *Déli Hírlap*ban jelent meg.

389 RADNÓTI M. 1970. Dr. Babus Antal irodalomtörténész, az MTA Kézirattár osztályvezetôje azt írta, hogy Radnóti „Utolsó versét nem noteszlapra írta, hanem egy félbetépett, csukamájolajat reklámozó cetli hátoldalára. A cetlit minden bizonnyal utóbb ragasztották be a noteszbe." (http://radnoti.mtak.hu/hu/04.htm – utolsó letöltés: 2011. 07. 07.) Hulesch Ernô könyvében fakszimile közli a reklámlap mindkét oldalát. (HULESCH E. 2000. 196.) Mindezek hitelességérôl magam is meggyôzôdtem az MTA Könyvtára kiállítása során kiállított lap megtekintésekor. („Ó, költô, tisztán élj te most…" Száz éve született Radnóti Miklós. Rendezte: Dr. Babus Antal Budapest, 2009. 05. 05.–06. 05.)

390 A *Bori notesz*ben az utólag beragasztott negyedik *Razglednica* címû vers nélkül is még két üres oldal található.

391 Szerettem volna az egyik élô koronatanúval, a 96. életévében járó, és jó szellemi, valamint fizikai állapotnak örvendô Radnóti Miklósné Gyarmati Fannival találkozni. Számos barátjának támogatását élvezve, levélben kerestem meg (Budapest, 2008. 04. 29.). Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni telefonon válaszolt, és közölte velem, hogy „ô kívülálló a bori történetben", és „nem óhajt nyilatkozni" (Budapest, 2008. 05. 10.).

Irodalomjegyzék

Könyvek, tanulmányok, újságcikkek és kéziratok

Acsay J. 1990. = Acsay Judit: Hogyan készül a popmenedzser? (Interjúkötet dr. Erdôs Péterrel). Budapest, UNIÓ Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft.

Andai F. 1994. = Andai Ferenc: Radnóti Heidenauban. (A költô halálának ötvenedik évfordulóján.) *Kortárs*, 38. évf. 11. sz. 114–128.

Andai F. 2003. = Andai Ferenc: Mint tanu szólni. (Bori történet.) Budapest, Ab Ovo Kiadó.

Andai F. 2006. = Andai Ferenc: Álmaiban Bor ismét visszatér… In: Bernáth László (szerk.): „60 éves a MEASZ – Magyarország 60 éve békében, 1 éve az Európai Unióban". (MEASZ Évkönyv 2006.) Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének kiadása. 77–81.

V. Bálint É. 1996. = V. Bálint Éva: Aczél mint történelmi látlelet – Beszélgetés Révész Sándorral. *Magyar Hírlap*, 29. évf. 197. sz. (08. 24.) 11.

Bánáti M. 1948. = Bánáti Miklós: Égô gyûlölet. Pesterzsébet, a szerzô kiadása.

Barabás T. 1946. = Barabás Tibor: Radnóti Miklós. *Szabad Nép*, 4. évf. 182. sz. (08. 14.) 4.

Baróti D. 1964. = Baróti Dezsô: Két töredék Radnóti Miklósról. *Tiszatáj*, 18. évf. 11. sz. 6.

Baróti D. 1977. = Baróti Dezsô: Kortárs útlevelére. (Radnóti Miklós 1909–1935.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Baróti G. 1964. = Baróti Géza: „Zuhantunk a szörnyûség felé". (Abdán, húsz év múlva). *Magyar Nemzet*, 27. évf. 257. sz. (11. 01.) 9.

Battyán Gy. 1944. = Battyán György 1944. évi notesze (naplója). Kézirat. (Megtekintettem és fénymásolt formában kézhez kaptam. Budapest, 2010. 07. 28.)

Békés Gy. 1953. = Dr. Békés György: Önéletrajz. Budapest, 1953. Kézirat. Forrás: Dr. Békés Györgyné Roboz Ágnes. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 31.

Benedek I. G. 2010. = Benedek István Gábor: Artúr: egy pesti orvos politikai kalandjai. Budapest, Háttér Kiadó.

Benoschofsky I.–Karsai E. 1958. = Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez I. 1944. március 19.–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás kezdetéig. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete.

Benoschofsky I.–Karsai E. 1960. = Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez II. 1944. május 15.–1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete. (A III. kötetet *lásd* Karsai E. 1967. alatt!)

Benz, W.–Königseder, A. 2008. = Wolfgang Benz–Angelika Königseder (Hrsg.): Das Konzentrationslager Dachau. Geschichte und Wirkung nationalsozialistischer Repression. Berlin, Metropol Verlag.

Berecz E. 2006. = Berecz Endre: Emlékezés a csornai zsidóság történetére. Jav., kieg. összeállítás. Budapest. *Lásd* http://mek.niif.hu/05000/05085/05085.pdf – utolsó letöltés: 2011. 01. 01.

Blasszauer R. 2002. = Dr. Blasszauer Róbert: Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténeti Levéltárban ôrzött irataiból 1941–1943. Budapest, PETIT REÁL Könyvkiadó. http://mek.niif.hu/04900/04982/html/ – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.

Blitz E. 1944. = Blitz Endre: Bori lágerlakó megrendítô levele a Szabad Szóhoz. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 31. sz. (12. 09.) 4.

Bognár Z. 2010. = Bognár Zalán: Magyarok hadifogságban Magyarországon. (Hadifogoly-gyûjtôtáborok Magyarországon 1944–1945.) Budapest, Argumentum Kiadó.

Braham, R. L. 1988. = Randolph L. Braham: A magyar holocaust I–II. Budapest, Gondolat.

Braham, R. L. 1997. = Randolph L. Braham: A népirtás politikája – a Holocaust Magyarországon. 2. kötet. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Braham, R. L. 2007. = Randolph L. Braham (szerk.): Magyarországi Holokauszt Földrajzi Enciklopédiája. II. kötet. Budapest, Park Kiadó.

Bús J. 2001. = Bús János (szerk.): Béke poraikra… II. kötet. Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadmûveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, Varietas '93 Kft. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

Chany, Ch. 2004. = Charles Chany: Des marches de la mort aux sciences de la vie. (A halálmenetektôl az élettudományokig.) Paris, F.-X. Guibert.

Csapody T.–Pajics, T. 2005. = Csapody Tamás–Pajics, Tomislav: A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel. *Új Honvédségi Szemle*, 59. évf. 12. sz. 91–99.

Csapody T. 2006a. = Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok Baján. *Népszava*, 133. évf. 42. sz. (02. 18.) Szép Szó melléklet, 1. és 8.

Csapody T. 2006b. = Csapody Tamás: Az Énekös. (Interjú Mayer Rudolf bori túlélôvel). *Mozgó Világ*, 32. évf. 2. sz. 32–45.

Csapody T. 2006c. = Csapody Tamás: Halálút Bortól Cservenkáig. *Népszabadság*, 64. évf. 212. sz. (08. 09.) Hétvége melléklet, 6–7.

Csapody T. 2006d. = Csapody Tamás: Puskalövés három méterrôl (Bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján). *Magyar Nemzet*, 69. évf. 288. sz. (12. 09.) Magazin, 32–33.

Csapody T. 2007. = Csapody Tamás: Felmagasztosult keretlegények. Öt sír nyomában a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában. *Népszabadság*, 65. évf. 274. sz. (11. 24.) Hétvége melléklet, 2–3.

Csapody T. 2008a. = Csapody Tamás: A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálata. *Népszabadság*, 66. évf. 80. sz. (04. 05.) Hétvége melléklet, 6.

Csapody T. 2008b. = Csapody Tamás: Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal" – bori táborparancsnok élete. *Népszabadság*, 66. évf. 131. sz. (06. 07.) Hétvége melléklet, 6–7.

Csapody T. 2009a. = Csapody Tamás: Morvay István holokauszt-túlélô visszaemlékezése Hódmezôvásárhelytôl Boron át Nordhausenig. *Múlt és Jövô*, új folyam, 20. évf. 1. sz. 65–83.

Csapody T. 2009b. = Csapody Tamás: Abdai gyilkosok. *Népszabadság*, 67. évf. 97. sz. (04. 25.) Hétvége melléklet 2–3.

Csapody T. 2009c. = Csapody Tamás: Darvas Ferenc. *Tiszatáj*, 63. évf. 5. sz. 98–99.

Csapody T. 2009d. = Csapody Tamás: „Ennyi az emberi élet" (Interjú Papp Lajossal) II. rész. *Palócföld*, 55. évf. 6. sz. 26–37.

Csapody T. 2009e. = Csapody Tamás: Gátföldy Egon ezredes visszaemlékezése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évf. 3. sz. (szeptember) 849–862.

Csapody T. 2009f. = Csapody Tamás: Radnóti Miklós halála. *Népszabadság*, 67. évf. 255. sz. (10. 31.) Hétvége melléklet 9.

Csapody T. 2009g. = Az angyali Radnóti. Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral. Közreadja és a bevezetôt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás. *Magyar Tudomány,* 170. évf. 11. sz. 1368–1380.

Csapody T. 2009h. = Csapody Tamás: „Iszonykodtunk, és meg voltunk rettenetesen lepôdve". Interjú Sarmann Ferencnével. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 50. sz. (12. 11.) 11–16.

Csapody T. 2010a. = Csapody Tamás: Radnóti Miklós bori munkaszolgálata. *Semmelweis Egyetem*, 11. évf. 2. sz. (03. 16.) 24.

Csapody T. 2010b. = Csapody Tamás: Abdai gyilkosok. *Aetas*, 25. évf. 1. sz. 66–91.

Csapody T. 2011. = Csapody Tamás: Abdai exhumálási jegyzôkönyvek. *Forrás*, 43. évf. 1. sz. 61–71.

Darvas F. 2009. = Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Közreadja, valamint a lábjegyzeteket írta: Csapody Tamás. *Tiszatáj*, 63. évf. 5. sz. 100–124.

Deutsch, J. 1998. = Jehuda Deutsch: Bor. Slave Trade during Second World War (héber nyelven)**.** Ginot Shomron (Izrael), Rachel Publishing House.

Deutsch, J. 2000. = Jehuda Deutsch: Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban. (A szerzô fordítása, lektorálta: Neumann György.) Kézirat. Netanya (Izrael), magánkiadás. (Eredeti, héber nyelvû kiadása 1998-ban jelent meg.)

Deutsch, J. 2003. = Jehuda Deutsch: Bor. Slave Trade during Second World War. Netanya, a szerzô kiadása. (Az 1998-as héber nyelvû kötet angol változata.)

Domán A. 1979. = Domán András: A Gyôri Izraelita Hitközség története (1930–1947). Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása.

Egriné T. Sz. 1972. *Lásd* Virághné T. Sz. 1972.

Egriné T. Sz. 2011. = Egriné T. Szonja: Radnóti Miklós egy éve Liberecben. *Forrás*, 43. évf. 9. sz. 41–52.

Estókné Csete O. é. n. = Estókné Csete Olga és ismeretlen nevû tanítványa: Tabán Gyula költészete. Kézirat (csak a kézirat szerzôjénél érhetô el).

F. F. 1947. = F. F.: Felpofozott keretlegény. *Hétfôi Kossuth Népe*, 3. évf. 8. sz. (02. 10.) 1.

Fenyô E. 2001. = Fenyô Ervin életinterjúja Dr. Böszörményi Miklóssal. Kézirat. Budapest. Készült 2000. 02. és 2001. 03. között. (A többször átdolgozott, mintegy ötszáz gépelt oldalt kitevô, szerkesztés alatt álló kézirat tartalmaz egy önálló, Önéletrajz címet viselô, egységes szerkezetbe foglalt, 71 gépelt oldalas anyagot is. Lapszámokat csak az utóbbiból történô idézés esetén tudok megadni.)

Ferencz Gy. 2005. = Ferencz Gyôzô: Radnóti Miklós élete és költészete. Budapest, Osiris Kiadó.

Ferencz Gy. 2009. = Ferencz Gyôzô: Radnóti Miklós élete és költészete. (Második, javított és részben átdolgozott kiadás.) Budapest, Osiris Kiadó.

Fleischer, A. 1994. = Arje Fleischer: Liebe Helga. Kézirat, Jeruzsálem. (Kézhez véve: Budapest, 2009. 01. 02.)

Füzes J. 1978. = Füzes János: „À la recherche…" (Radnóti Miklós nyomában). *Baranyai Mûvelôdés*, 22. évf. 4. sz. 111–117.

Gál D. 2009. = Gál Dezsô: Bori napló. (Közreadja, és a bevezetôt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás.) *Életünk*, 47. évf. 6. sz. 32–49.

Gárdos M. 1990. = Gárdos Miklós: A bélyeges sereg, Budapest, Múzsák Közmûvelôdési Kiadó.

Gazsi J. 1964. = Gazsi József: 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 11. évf. 1. sz. 70–83.

Gerencsér M. 1973. = Gerencsér Miklós: Fekete tél (regény). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Gerencsér M. 1983. = Gerencsér Miklós: Abdai dátumok. *Népszabadság*, 41. évf. 12. sz. (01. 15.)

Gerencsér M. 1998. = Gerencsér Miklós: Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata. Lakitelek, Antológia Kiadó.

Gerencsér M. 2009. = Gerencsér Miklós: Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata. (Második, bôvített kiadás.) Aszófô, magánkiadás.

Gergely I. 1945. = Gergely István naplója 1944–1945. Kézirat. A naplót láttam és arról Gergely Istvántól színes fénymásolatot kaptam. (Kézhez véve: Budapest, 2009. 11. 10.)

Godó Á. 1972. = Dr. Godó Ágnes: Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Godó Á. 1980. = Dr. Godó Ágnes: Magyarok az európai népek antifasiszta harcában. Budapest, MN Politikai Nevelômunka Anyagi és Módszertani Központja–Zrínyi Kiadó.

Guiora, A. Z. é. n. = Alexander Z. Guiora: Apologia pro vita sua. http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok/szakosztalyok/szakralis_kommunikacio/konferenciak/2009/guiora_oneletrajz.htm – utolsó letöltés: 2011. 08. 11.

Gyaraki K. 1995. = Gyaraki Károly: A katonai elhárítás történetébôl. *Hadtudomány*, 5. évf. 1. sz. 106–114.

Gyarmati Gy. 2000. = Gyarmati György (szerk.): Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendôrség második világháború utáni tevékenységérôl. Budapest, Történeti Hivatal.

GYÖRGY I. 1945. = György István: Fegyvertelenül a tûzvonalban. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.

GYÖRGY I. 1957. = György István: Halálraítéltek. (Kisregény.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

GYÖRGY L. 1944. = György Lajos naplója. Kézirat. (Megtekintettem és fénymásolatban kézhez kaptam.)

GYÖRGY P. 2011. = György Péter: Apám helyett. Budapest, Magvetô.

HALÁSZ J. 1944. = Halász Jenô: Tetemrehívás kétezer halott fölött. Mi történt a cservenkai téglaszárítóban. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 9. sz. (11. 11.) 4.

HALPER N. F. 2009. = Halper Nándor Ferdinánd: Túl jón s rosszon. Közreadja, és a bevezetôt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás. *Forrás*, 41. évf. 5. sz. 69–96.

HANAK, A. 2002. = Andrej Hanak: Životný príbeh Andreja Hanáka. (Hanák András élettörténete). Kézirat. Homanne, 2002. március.

HEVESI J. 2000. = Hevesi János: „…Ki az Isten népe?" (Ifjúkorom évei a bevonulástól hadifogságom végéig). Baja, a szerzô kiadása.

HORVÁTH M. 2009. = Horváth Miklós: (fôcím nélkül): I. A kommunizmus története Malomsokon. II. Horváth Miklós lelkész szolgálatának különleges eseményei. Budaörs, magánkiadás.

HORVÁTH R. 1997. = Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 1997. 1. sz. Budapest, Magyar Zsidó Levéltár.

HULESCH E. 1986. = Hulesch Ernô: Stációk. Az erôltetett menet utolsó állomása. *Mûhely*, 9. évf. 6. sz. 24–29.

HULESCH E. 1989. = Hulesch Ernô: Stációk. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) Gyôr, Gyôr Megyei Lapkiadó Vállalat.

HULESCH E. 1997. = Hulesch Ernô: Tarkólövés. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) (Második, bôvített kiadás.) Gyôr, Hazánk Könyvkiadó.

HULESCH E. 1998. = Hulesch Ernô: Tarkólövés. (Harmadik, javított kiadás.) Gyôr, Hazánk Könyvkiadó Kft.

HULESCH E. 1999. = Hulesch Ernô: Tarkólövés. (Negyedik, átdolgozott és bôvített kiadás.) Gyôr, SZIF–Universitas.

HULESCH E. 2000. = Hulesch Ernô: Tarkólövés. (Dokumentumriport Radnóti Miklósról.) (Ötödik, javított és bôvített kiadás.) Gyôr, SZIF-Universitas.

IVKOVICS, SZ. 1961. = Szteván Ivkovics (Stevan Ivković): Menetelés a halálba I–IV. *Magyar Szó* [Szabadka], I. rész: 1961. 04. 13., 12.; II. rész: 1961. 04. 14., 14.; III. rész: 1961. 04. 15., 10.; IV. rész: 1961. 04. 16., 22.

JEMNITZ J.–SZÉKELY G. 2008. = Jemnitz János–Székely Gábor (szerk.): Justus Pál. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány.

JÓNÁS K. 1994. = Jónás Károly: 90 éve született Beöthy Ottó könyvtárigazgató. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 3. évf. 11. sz. 62–64. http://epa.oszk.hu/01300/01367/00157/pdf/06personalia.pdf – utolsó letöltés: 2011. 06. 03.

JUSTUS P. 1944. = Justus Pál: A huszonötéves magyar ellenforradalom. Magyarország másik arca. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 1. sz. (11. 01.) 4–5.

K. I. 1944. = K. I. 1944. évi notesze (naplója). A naptárat láttam, belôle másolatokat készítettem (Budapest, 2008. 12. 11.).

KÁDÁR, I. ET. AL. 2007. = István Kádár–László Lindner–Bálint Papp–Miklós Perl–Gábor Sólyom–László Szauer–Ádám Szinger: Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord. Erinnerungen überlebender ungarischer Zwangsarbeiter des Kupferbergwerks Bor in Jugoslawien 1943–1944. Einleitung von Szabolcs Szita. Hartung-Gorre Verlag, Konstanz. Magyarul *lásd* SZELE A.–SZELE GY. 2004.

KARSAI E. 1962. = Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezôkön…" (Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1939–1945.) I–II. kötet. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása.

KARSAI E. 1967. = Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez III. 1944. június 30.–1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete. (Az I–II. kötetet *lásd* BENOSCHOFSKY I.–KARSAI E. 1958. és 1960. alatt!)

KARSAI L. 1992. = Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. (Út a cigány Holokauszthoz) Budapest, Cserépfalvi Kiadó.

KARSAI L. 2000. = Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban. In: Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erôterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, University Press. 343–366.

KARSAI L. 2005. = Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest, Balassi Kiadó. 140–163.

KOVÁCH G. 1993. = Kovách Géza: Az aradi és temesvári zsidó hitközségek levéltárai. *Levéltári Szemle*, 43. évf. 4. sz. 45–52.

KOVÁCS S.-NÉ BACK I.–KOVÁCS S. 2007. = Kovács Sándorné Back Irén–Kovács Sándor: Emlékek és emlékezések a mosoni zsidóságról. Üldözésük és szenvedéseik az 1938–1945. években. Kézirat, Mosonmagyaróvár. (1999–2007 közt folyamatosan javítva). Felhasznált fejezetek:
203–327. http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI8.pdf – Vészkorszak a rendeletek tükrében. Vészkorszak a munkaszolgálatosokról. – utolsó letöltés: 2011. 01. 20.
326–435. http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI9.pdf – A túlélôk emlékeznek. Akik még emlékeznek. – utolsó letöltés: 2011. 01. 20.
435–473. http://www.mosonjews.documents.net.au/MOSONI10.pdf – A vészkorszak után. – utolsó letöltés: 2011. 03. 10.

KÔSZEGI Á. 1969. = Kôszegi Ábel munkanaplója. (Hely és dátum megjelölése nélkül; a szerzô 1972-ben megjelent könyvének elôtanulmányai közben készült.)

KÔSZEGI Á. 1970. = Kôszegi Ábel: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. *Új Írás*, 10. évf. 12. sz. 80–99.

KÔSZEGI Á. 1972. = Kôszegi Ábel: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó (Mikrokozmosz Füzetek).

KÔSZEGI Á. 1975. = Kôszegi Ábel: „Sárral kevert vér száradt fülemen". In: Sík Csaba–Vekerdi László (szerk.): A 2×2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról. Budapest, Magvetô. 154–168.

KÖVESNÉ TERSTYÁNSZKY E. 1982. = Dr. Kövesné Terstyánszky Edit (szerk.): Gyógyító tudósok. Budapest, Minerva Kiadó.

KRISTÓF A. 1968. = Kristóf Attila: A falu halottja. *Magyarország*, 5. évf. 42. sz. (10. 19.) 13.

LÉGMÁN A. 2004. = Légmán Anna interjúja Gombos Endrénével (cím nélkül). Budapest, 2004. május. http://www.centropa.hu/index.php?nID=54&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNlYXJjaFZhbHVlPTExNT – utolsó letöltés: 2011. 09. 29.

LEVENDEL L. 1989. = Levendel László: A túlélô. *Liget*, 2. évf. 2. sz. 31–39.

LEVENDEL L. 1993. = Levendel László: A túlélô. Budapest, Fônix Alapítvány.

LIEBERMANN B. 1945. = Liebermann Béla: Bór. [helyesen: Bor] A hírhedt szerbiai magyar munkatábor története. Kézirat gyanánt. Tel-Aviv, „Hadasha" Magyar Könyvtár.

LIPPAI I. 1945. = Lippai Imre: Jugoszlávia újjászületése. Budapest, Szikra.

LÓNYAI S. 2004. = Lónyai Sándor: A Numerus Clausustól Auschwitzig. Budapest, LaborPress Kft.

LÖWINGER A. A. 1974. = Löwinger Avraham András (szerk.): A vasi zsidók emlékére: a mártírhalált szenvedett vasmegyei zsidóságnak. Tel-Aviv–Jaffa, Az Izraelben élô Vas megyei zsidók Emlékbizottságának kiadása.

LUKÁCS L. 1980. = Lukács László: Ezüstfonál. Összegyûjtött versek, mûfordítások és válogatott prózai írások. Összegyûjtötte, a szöveget gondozta, az elôszót írta Illés László. A költô életrajzát H. Lukács Borbála írta. Budapest, Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó.

LUKÁCS T. 1979. = Lukács Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Zrínyi.

MAGYAR A. 2001. = Magyar Antal: Abda község helytörténete. Kézirat. Gyôr, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár.

MAJOR Á. 1988. = Dr. Major Ákos: Népbíráskodás-forradalmi törvényesség. (Egy népbíró visszaemlékezései.) Budapest, Minerva.

MALJKOVIĆ, I. é. n.: Dr. Igor Maljković: Pregled istorije borske hirurgije (A bori sebészet története): http://www.zcbor.org.yu/bhir2.htm – utolsó letöltés: 2008. 10. 22. (Jelenleg nem érhetô el a megváltozott doméncímen sem: http://www.zcbor.org.rs)

MARAFKÓ L. 1984. = marafkó [Marafkó László]: Az út végsô szakasza. Radnóti-emlékülés Gyôrött. *Magyar Nemzet*, 47. évf. 272. sz. (11. 20.) 7.

MÁRIA B. 1964a. = Mária Béla: Lukács László halálának körülményei. *Tiszatáj*, 18. évf. 7. sz. 6.

MÁRIA B. 1964b. = Mária Béla: Radnóti utolsó bori napjairól. *Kortárs*, 8. évf. 11. sz. 1829–1830.

MÁRIA B. 1970. = Mária Béla: A meredek út végsô szakasza. – Jegyzetek Tolnai Gábor tanulmányához. *Kortárs*, 14. évf. 12. sz. 1990–1991.

MARKOVITS P. 2002. = Markovits Pál: Egy „úri kalandor" botladozásai a XX. században át. Budapest, Tevan Kiadó.

MARKOVITS, P. 2006. = Pál Markovits: Stets bei Verstand sein (Kindheit, Jugend und Arbeitsdienst in Ungarn, Zwangarbeit und Flucht in Jugoslawien, Schutz bei den Tschetniks sowie Tierarzt bei den Partisanen und in der

jugoslawischen Befreiungsarmee 1917–1945.) [Mindig tudatnál lenni. Gyermekkor, ifjúság és munkaszolgálat Magyarországon, kényszermunka és a menekülés Jugoszláviában, állatorvosi munka a csetnikek és a partizánok védelmében a Jugoszláv Felszabadító Hadseregben 1917–1945 között.] Konstanz, Hartung-Gorre Verlag.

MARKOVITS, P. 2007. = Pál Markovits: Aus meinem Forscherleben (Nach Zwangsarbeit im Zweiten Weltkrieg von der Tiermedizin über Impfstoffe und Gewebezucht in Ungarn zur Viren- und AIDS-Forschung in Frankreich und den Vereinigten Staaten 1945–2007.) [Kutatói életembôl. A második világháborúban végzett kényszermunkától a Magyarországon végzett állategészségügyi, vakcina- és szövetkultúrák kutatásán át a Franciaországban és az Egyesült Államokban végezett vírus- és AIDS-kutatásokig, 1945–2007.] Konstanz, Hartung-Gorre Verlag.

MÁTÉ GY. 1980. = Máté György: A negyedik razglednica [sic!] földjén (2.). *Népszabadság*, 38. évf., 254. sz. (10. 29.) 6.

MORVAY I. 1945. = Morvay István: Kabaré-elôadás Borban. Kézirat. 1945. 04. 22. Kézhez véve Morvay Istvántól, Kolozsvár, 2008. 04. 12.

NAGY GY. 1996. = Nagy György: A 108/84-es bori munkaszolgálatos század története. In: Randolph L. Braham (szerk.): A magyarországi háborús munkaszolgálat. (Túlélôk visszaemlékezései.) Budapest, Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség–Szent Pál Akadémia. 59–120.

NAGY J. 1946. = Nagy József: Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bûnügyi iratokból. Gyôr, 1946. 08. 14. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.

NAGY M. 1989. = Nagy Mariann (öá.): Radnóti Miklós. Bibliográfia. Budapest, Petôfi Irodalmi Múzeum.

NEMES GY. 1984. = Nemes György: Megvan a gyilkos. *Népszabadság*, 42. évf. 289. sz. (12. 09.) 16.

NEMESKÜRTY I. 1982. = Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért. Budapest, Magvetô Kiadó.

NÉMETH Á. 2006. = Németh Árpád: A kamera mögül. Történetek az Újvidéki Televízió múltjából. Újvidék–Novi Sad, a szerzô kiadása.

NÉMETH Z. 2007. = Németh Zoltán: Egy újvidéki igaz ember (interjú Dr. Dusan Jovanovics nyugalmazott gyermeksebésszel). *Magyar Szó* [Újvidék], 64. évf. 276. sz. (Hétvége melléklet, IV. évf. 47. sz.) (11. 24–25.) 3.

ORTUTAY GY. 1964. = Ortutay Gyula: Az utolsó levelek közül. (Radnóti Miklós levelei 1940–1944 között.) *Tiszatáj*, 18. évf. 11. sz. 5.

ORTUTAY GY. 1973. = Ortutay Gyula: Fényes tiszta árnyak. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

ORTUTAY GY. 2009. = Ortutay Gyula: Napló 1. 1938–1954. Budapest, Alexandra Kiadó.

PAJIĆ, T. 1989. = Dr. Tomislav Pajić: Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika, 1941–1944. [Kényszermunka és az ellenállás a bori bányákban, 1941–1944]. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

PALÁSTI L. 1945a. = P. L. [Palásti László]: Hurokra került a bori haláltáborok két hóhéra. *Világosság,* 1. évf. 34. sz. (08. 10.) 3.

PALÁSTI L. 1945b. = Palásti László: A bori halálút regénye. Budapest, Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat.

PALÁSTI L. 1947. = Palásti László: A bori hóhér. (11 kiló arannyal megszökött a francia zónából Marányi alezredes). *Képes Figyelô,* 3. évf. 26. sz. (06. 28.) 12.

PALÁSTI L. é. n. = Palásti László: A bori haláltábor (könyvfejezet). Kézirat. Hely és dátum nélkül.

PAPP B. 1999. = Papp Bálint: Fogságom története. Budapest, a szerzô kiadása.

PERLAWI A.–KERTAI N. M. 2008. = Perlawi Andor–Kertai N. Mária (szerk.): Valóság és fantázia. Kôbányai írók, költôk antológiája. Budapest, Kôbányai Írók, Költôk Egyesülete.

PÉTER L. 2009a. = Péter László: Radnóti Miklós. Válogatott írások. Szeged, Bába Kiadó.

PÉTER L. 2009b. = Péter László: Radnóti viharkabátja. In.: Tandi Lajos (szerk.): Szegedtôl Szegedig Antológia 2009. – A Tisza hangja. 2. kötet 615–619. Szeged, Bába Kiadó.

PETÔCZ M. 1987. = Petôcz Miklós olvasói levele. Önálló cím nélkül megjelent a „Vélemények a Stációkról" címû válogatásban. *Mûhely,* 10. évf. 4. sz. 80.

PETZ A. 1958. = Dr. Petz Aladár: A Gyôri Kórház története. In: Közlemények a Gyôr-Sopron Megyei Tanács Kórházai. [sic!] I. köt. Gyôr.

RADNÓTI M. 1970. = Radnóti Miklós: Bori notesz. Radnóti Miklós utolsó versei. (Összeállította: Szántó Tibor, bevezetô: Ortutay Gyula.) (2. kiadás: 1971., 3. kiadás: 1974.) Budapest, Magyar Helikon.

RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1944., RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1945., RADNÓTINÉ GYARMATI F. 1946. = Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni kéziratos naplója 1944 és 1946 között. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni gyorsírással írt naplóját késôbb saját maga gépelte le.)

RATNER, S. R. 2002. = Steven R. Ratner: Háborús bûncselekmények kategóriái. In.: Gutman, Roy–Rieff, David (szerk.): Háborús bûnök. Budapest, Zrínyi Kiadó.

REJTO, T. 1958. = Thomas Rejto: Aventurier Malgré soi. Paris, Librairie Gallimard.

REJTO, T. 1999. = Thomas Rejto: The Reluctant Adventurer. Woodstock, NY., Farmhouse Films.

RÉVÉSZ B. é. n. = Révész Béla: A Koordinációs Bizottság iratállománya. http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml – utolsó letöltés: 2011. 07. 27.

RIBAI M. E. 1994. = Ribai M. Elma: Az Isteni Megváltóról Nevezett Nôvérek Kongregációjának története. Kézirat. Gyôr, 1994.

RUBIN P. é. n. = Rubin Péter: Érdemes volt hallgatni József Attilára. Kézirat. Készült az 1960-as vagy az 1970-es években Budapesten.

RUTAR, S. 2007. = Sabine Rutar: Munka és túlélés Szerbiában. A bori rézbánya a második világháborúban. In: Schuller Balázs–Sokcsevits Dénes (szerk.): Pillantás a Balkánra. Pécs, GeniaNet Könyvkiadó és Történészcéh Egyesület. 49–87.

SARKADY S.–SZABÓ P. 2001. = Ifj. Sarkady Sándor–Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, Edutech Kiadó.

SCHNABL L. 1942. = Schnabl László (ford.): Mai héber költôk. Budapest, Gondos Sándor Modern Zsidó Könyvkereskedésének Kiadása.

SCHREIBER, H. é. n. = Horst Schreiber: Das Arbeitserziehungslager Reichenau. http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/seminarbibliotheken-zentrale-seminare/nationalsozialismus-und-faschismus-in-nord-und-sudtirol-6-zs-2007/Schreiber%20AEL%20Reichenau.pdf – utolsó letöltés: 2011. 08. 23.

SIGETVARI M. 1987–1990. = Sigetvari Mikloš [Szigetvári Miklós]: Sečanja jednog borskog prinudnog radnika. [Emlékezés a bori kényszermunkásokra]. Zbornik radova (Muzej rudarstva i metalurgije u Boru), 5/6. sz. 213–240.

SIMÁNDI Á. 2006. = Simándi Ágnes: Egy az ötvenbôl. (Beszélgetés Dr. Fried Tamással, az „Aranycsapat" orvosával.) http://simandiagnes.com/media/riportok_interjuk/egy_az_otvenbol.html – utolsó letöltés: 2011. 08. 12. (Eredeti megjelenése: *Magyar Élet*, 2006.)

SIMON L. 1955. = S. L. (Simon Lajos): Kései virágok Radnóti Miklós sírjára. *Gyôr-Sopron megyei hírlap*, 11. évf. 267. sz. (11. 13.) 6.

SIMON L. 1962. = Simon Lajos: Hatvankét lövés dördült. (Hogyan gyilkolták meg Radnóti Miklóst. Az egyetlen szemtanú beszél a vérengzésrôl.) *Esti Hírlap*, 8. évf., 23. sz. (01. 28.) 5.

SÓLYOM G. 2004. = Sólyom Gábor: Az 1145-ös számú bori munkaszolgálatos visszaemlékezése. In.: Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erôltetett menet, tömeghalál. (Túlélô bori munkaszolgálatosok visszaemlékezése, 1943–1944.) Budapest, Makkabi Kiadó.

SÓLYOM G. 2005. = Sólyom Gábor: „Tanú vagyok Borból". Az 1145-ös számú munkaszolgálatos visszaemlékezése. *Remény*, 8. évf. 2. sz. 92–96.

SOMOGYI É. 2009. = Somogyi Éva (szerk.): Radnóti-emlékhely, Abda. Abda, II. Rákóczi Ferenc Kulturális Alapítvány.

SOMOGYI É. 2011. = Somogyi Éva: Portré rajzok 1944-bôl. *Abdai Hír-Lapok*, 21. évf. 1. sz. 5.

SÓS E. 1945. = Sós Endre: Beregffy Károly halálkaravánjában. *Magyar Nemzet*, 1. évf. 157. sz. (11. 10.) 3.

SÓS E. 1964. = Sós Endre: Abda, Balf és Sopronkôhida. *Jelenkor*, 7. évf. 12. sz. 1169–1170.

ŠOSBERGER, P. é. n. a. = Pavle Šosberger: Sudbina jevreja u logorima borskog rudnika 1943–1944. [= A zsidók sorsa a bori bánya táboraiban 1943–1944.] Kézirat. Novi Sad [Újvidék]. Kézhez véve: Újvidék, 2006. 06. 29.

SOSBERGER P. é. n. b. = Sosberger Pál: A bori lágerek – adatok a bori munkaszolgálatosokról. Kézirat. (keltezés és dátum nélkül) Kézhez véve: Újvidék, 2006. 06. 29.

ŠOSBERGER, P. 2005. = Pavle Šosberger: Život kako sam ga ja video. [Az élet, ahogyan én láttam]. Novi Sad, a szerzô kiadása.

ŠOSBERGER, P. 2008. = Pavle Šosberger: Zbornik članaka [Összegyûjtött írások]. Novi Sad, a szerzô kiadása.

Spira Gy. 1944. = Spira György 1944. évi notesze (naplója). Kézirat. (Megtekintettem és fénymásolt formában kézhez kaptam.)

Spira Gy. 1966. = Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. *Új Kelet* [Tel-Aviv], 1966. 04. 17. 3. (A cikk írásának ideje: 1961. 06.)

Szabó B. 2007. = Szabó Beáta: Becsengetéstôl a kicsengetésig… Gyôr, Visual Kreatív Bt.

Cs. Szabó L. 1946. = Cs. Szabó László: Két part. Budapest, Révai Kiadó.

Szakály S. 2003. = Szakály Sándor: A magyar katonai felsô vezetés, 1938–1945. Lexikon és Adattár. (Második, javított, kiegészített kiadás.) Budapest, Ister Kiadó Kft.

Szakály S. 2005. = Szakály Sándor: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetôi, 1919–1945. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, Argumentum Kiadó. 671–690.

Szakály S. 2010. = Szakály Sándor: Bûnösökrôl, sírokról – s a tényekrôl. *Népszabadság*, 68. évf. 7. sz. (01. 09.) 11.

Szalai S. 1944a. = sz. s. [Szalai Sándor]: 1500 magyar bakát és 1200 magyar zsidót együtt gyilkolt le az S.S. a bonyhádi Nagy-réten. *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 19. sz. (11. 24.)

Szalai S. 1944b. = Dr. Szalai Sándor: A magyar reakció külpolitikája. Magyarország másik arca (VI.) *Szabad Szó* [Temesvár], 1. évf. 30. sz. (12. 08.) 5.

Szállási Á. 2003. = Dr. Szállási Árpád: Gróf Teleki Pál „gyanús" halála. http://www.ekor-lap.hu/egeszsegugy/2008/grof-teleki-pal-%E2%80%9Egyanus%E2%80%9D-halala – utolsó letöltés: 2011. 02. 12.

Szarka K. 2004. = Szarka Klára: Egy évszázados ember – Tabák Lajos fotográfus. Budapest, Noran Kiadó Kft.

Szász I. 2009. = Szász István: Radnótira emlékezett fogolytársa. *Népszava*, 136. évf. 233. sz. (10. 05.) 6.

Szegedy-Maszák M. 1998. = Szegedy-Maszák Mihály: Radnóti Miklós és a holocaust irodalma. In: Uô: Irodalmi kánonok. Debrecen, Csokonai Kiadó. 170–187.

Szele A.–Szele Gy. 2004. = Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erôltetett menet, tömeghalál. Túlélô bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–1944. Budapest, Makkabi Kiadó. (Sólyom Gábor, Szauer László, Szinger Ádám, Lindner László, Markovits Pál, Papp Bálint, Perl Miklós, Kádár István visszaemlékezése. A kötet német változata: Kádár, I. et. al. 2007.

Szerzô nélkül 1945a. = Hírek az országból-világból. *Igazság* [Eger], 2. évf. 26. sz. (04. 12). 3. Apróhír, a rovat harmadik, összesen kétsoros híre.

Szerzô nélkül 1945b. = Adatgyûjtés a vajdasági politikai elítéltekrôl, internáltakról és deportáltakról. *Szabad Vajdaság* (A Vajdasági Egység Népfelszabadító Front napilapja), 2. évf. 202. sz. (07. 24.) 2.

Szerzô nélkül 1946a. = Jelentkezzenek az Abdán meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói. (Felhívás) *Új Élet*, 2. évf. 31. sz. (08. 01.) 14.

Szerzô nélkül 1946b. = Kihantolták és a fôvárosba szállították Radnóti Miklós holttestét. *Dunántúli Szabad Nép*, 2. évf. 180. sz. (08. 13.) 3. (A cikk feletti keltezés: Gyôr, 1946. 08. 12.)

SZERZÔ NÉLKÜL 1946c. = Radnóti Miklós temetése. *Új Szó*, 3. évf. 184. sz. (08. 17.) 2.

SZERZÔ NÉLKÜL 1946d. = Radnóti Miklós temetése. *Világ*, 2. évf. 366. sz. (08. 17.) 3. (A lapszámok számozása 1945-tôl folyamatosan történt.)

SZERZÔ NÉLKÜL 1946e. = Mártírok temetése Gyôrben. *Új Élet*, 2. évf., 20. sz. (05. 16.) 15.

SZERZÔ NÉLKÜL 1946f. = Felhívás a gyôrmegyei Ásványráró községben exhumált deportáltak hozzátartozóihoz. *Új Élet*, 2. évf. 20. sz. (05. 16.) 10.

SZERZÔ NÉLKÜL 1947a. = Radnóti Miklós haláláról vallottak a Népbíróságon. *Szabad Szó* [Budapest], 3. évf. 34. sz. (02. 09.) 2.

SZERZÔ NÉLKÜL 1947b. = Véresre verte a felizgatott tömeg a törvényszéken Radnóti Miklós költô gyilkosát. *Hétfôi Kossuth Népe*, 3. évf. 8. sz. (02. 10.) 3.

SZERZÔ NÉLKÜL 1947c. = Zokogva és átkozódva ment az akasztófa alá 30 000 ember gyilkosa, a véreskezû bori keretlegény. *Kossuth Népe*, 3. évf. 39. sz. (08. 01.) 5.

SZERZÔ NÉLKÜL 1948. = 10 000 hazahozott hôsi halott. Budapest, A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai kiadása. „Abda" cím alatt.

SZERZÔ NÉLKÜL 1980. = Radnóti-emlékmenet. *Napló* [Veszprém], 36. évf. (10. 28.) 7.

SZERZÔ NÉLKÜL 1984. = Radnóti-ünnepség Szentkirályszabadján. *Népszabadság*, 42. évf. (10. 29.) 5.

SZERZÔ NÉLKÜL 1985. = Danksagung. Fehér Antal. *Südkurier*, 1985. 10. 31.

SZITA SZ. 1983. = Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok elôtt 1944–1945. Gyôr, Gyôr megyei Lapkiadó Vállalat.

SZITA SZ. 1989. = Szita Szabolcs: Halálerôd. (A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945). Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

SZITA SZ. 1994. = Szita Szabolcs: A zsidók üldözése Budapesten 1944–1945. Dokumentumok. Holocaust Füzetek 4. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ.

SZITA SZ. 1996a. = Szita Szabolcs: Összesítés a munkaszolgálatos alakulatok hadrendi számáról, mozgásáról, állomáshelyeirôl, állományi összetételérôl és felállítási helyérôl. 1944–1945. In: Holocaust Füzetek, 5. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ. 79–91.

SZITA SZ. 1996b. = Szita Szabolcs: Az 1944–1945. évi deportáció, a nyugat-magyarországi erôdítô kényszermunka áldozatai. Holocaust Füzetek, 6. sz. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ.

SZURMAY E. 2000. = Szurmay Ernô: Emlékjelek. Költô mártírok: Tabán (Tabák) Gyula. http://vfek.vfmk.hu/00000132/013.html – utolsó letöltés: 2011. 07. 10.

SZÛTS L. 1945. = Szûts László: Bori garnizon. Budapest (vagy Temesvár), Renaissance Kiadás.

TABÁK A. 2009. = Tabák András: Koszorú. *Ezredvég*, 19. évf. 5. sz. 55.

TABÁN GY. 1932. = Tabán Gyula: Csend, muzsika, ünnep. Szeged, k. n.

TABÁN GY. 1937. = Tabán Gyula: Szalmakoszorú. Szolnok, k. n.

TABÁN GY. 1992. = Tabán Gyula: Mert a Szegény-Isten csókja vagyon rajtam: versek. (Szerk.: Tabák András.) Z-füzetek 36. sz. Budapest, Tótfalusi Tanny.

TARJÁNYI TATÁR I. 1986. = (szerzô feltüntetése nélkül) [Tarjányi Tatár Imre]: Fehér Antal 1900. 10. 07.–1985. 10. 20. [Gyászjelentés.] *Út és Cél*, 38. évf. 1. sz. 10.

TAUBER, J. é. n. = Dr. Julie Tauber: Emlékezés a bori kényszermunkára. A Bori Bányászati és Kohászati Múzeum (Muzej rudarstva i metalurgije Bor) jelzet nélkül ôrzött kézirata. Kézhez véve: Bor, 2007. 08. 05.

TOLNAI G. 1946. = Tolnai Gábor: Levél Radnóti Miklóshoz. *Független Magyarország*, 2. évf. 32. sz. (08. 12.) 2. (Újraközlése: Tolnai Gábor: Levél Radnóti Miklóshoz. In: Uô: Vázlatok és tanulmányok. Budapest, 1955, Mûvelt Nép. 109–112.)

TOLNAI G. 1947. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklós 1909–1944. In: Bóka László (szerk.): Magyar mártír költôk antológiája. Budapest, Cserépfalvi Kiadó. 225–227.

TOLNAI G. 1954. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklósról. *Irodalmi Újság*, 5. évf. 34. sz. (11. 06.) 6.

TOLNAI G. 1962. = Tolnai Gábor: Radnóti Miklós (1909–1944). *Irodalomtudományi Közlöny,* 66. évf. 5. sz. 593–627.

TOLNAI G. 1969. = Tolnai Gábor: A „Meredek út" végsô szakasza. *Irodalomtörténet*, 51. évf. 2. sz. (új folyam, 1. évf. 2. sz.) 239–270.; 3. sz. 463–497.; 4. sz. 763–792.

TOLNAI G. 1972. = Tolnai Gábor: „…Szerbia ormán…" Radnóti Miklós nyomában. *Kortárs*, 16. évf. 1–3. sz. 86–106., 254–269., 416-433.

TOLNAI G. 1981. = Tolnai Gábor: A Meredek út végsô szakasza. Radnóti utolsó idôszaka. In: Uô: Nônek az árnyak. Tanulmányok, esszék, emlékezések. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 175–255.

TOLNAI G. 1984. = Tolnai Gábor: Zadnja Deonica „Strme staze" (Poslednje razdolje Radnotijevog života).[A „Meredek út" végsô szakasza. (Radnóti utolsó idôszaka)] Grada za Istorijska Istraživanja o Boru i Majdanpeku, XXXIII. Biblioteka časopisa „Bakar" izdavačke delatnosti i istorijskih istraživanja RTB Bor, Bor.

TOLNAI G. 1985a. = Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára. (Az utolsó korszakról). In: B. Csányi Edit (szerk.): Radnóti tanulmányok. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság.

TOLNAI G. 1985b. = Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról. *Magyar Tudomány,* 30. évf. 7–8. sz. 498–503.

TORMA L. 2005. = Torma Lajos: Gyermekkori emlékeim Abdáról és a Torma kocsmáról 1927–1941. *Abdai Hír-Lapok*, 15. évf. 8. sz. 10.

TÓTH T. 2007. = Tóth Tamás: A budapesti Rákoskeresztúri izraelita temetôben nyugvó jeles személyek adattára. Szeged, a szerzô kiadása.

TÓTH T. 2008. = Tóth Tibor: A Hungarista Mozgalom emigrációtörténete. (Az „Út és Cél" és a „Hungarista tájékoztató" címû sajtótermékek tükrében.) Debrecen, Multiplex Média–Debrecen University Press.

TÓTH T. 2010. = Tóth Tamás: A szerbiai temetôkben nyugvó jeles és/vagy nevezetes személyek adattára. Szeged, a szerzô kiadása.

TÓTH J. Z. 2010. = Tóth J. Zoltán: Rögtönbíráskodásra vonatkozó jogszabályok a Horthy-korszakban. *Hadtudomány,* 20. évf. 4. sz. 122–131.

UNGVÁRI T. 2009. = Ungvári Tamás: Elveszett nemzedékek. *Élet és Irodalom*, 53. évf. 34. sz. (08. 19.) 16.

VÁGÓ T.–VÁRKONYI E. 2004. = Vágó Tibor–Várkonyi Endre (szerk.): Négy évtized a holokauszt túlélôinek szolgálatában. (A NÜB tevékenysége negyven év tükrében). Budapest, Ex Libris.

VARGA B. 1994. = Varga Béla: A szolnoki zsidóság története, 1840–1944. Szolnok, Damjanich János Múzeum és a Szolnoki Izraelita Hitközség.

VARGA D. P. 2008. = Varga Domokos Péter: Turul az alapítóknak. *Napló* [Veszprém], 64. évf. 191. sz. (08. 15.) http://www.naplo-online.hu/fooldal-nap_temai/20080815_turul_az_alapitoknak – utolsó letöltés: 2011. 05. 08.

VARGA E. 1989. = Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedûs B. Andrásnak és Kozák Gyulának. (Életutak 2. Oral History Archívum) Budapest, Vita Kiadó.

VARGA K. 2009. = Varga Katalin (szerk.): „…az égre írj, ha minden összetört!" (Radnóti Miklós és kortársai.) Budapest, Petôfi Irodalmi Múzeum.

VARGA L. 1999. = Varga Lajos: Az utolsó tanú. (Radnóti Miklósra emlékezünk). *Kisalföld*, 54. évf. 259. sz. (11. 06.) Szivárvány melléklet, I–III.

VARGA L. 2004. = Bohémek és remeték. Gyôr, Patrónus Közalapítvány.

VARGA S. 1998. = Gondos Sándor–Gondos Margalit [sic!] : A magyar zsidó könyv szolgálatában. (Lejegyezte: Varga Sándor). *Múlt és Jövô*, új folyam, 10. évf. 2–3. sz. 81–87.

VARRÓ V. 1996. = Varró Vince: Zárójelentés. Budapest, T-Twins Kiadó.

VÁRSZEGI A. I. 1996. = Várszegi Asztrik Imre pannonhalmi fôapát: Pannonhalma az embermentés szolgálatában. (Az ezzel megegyezô címmel megrendezett emlékülésen, 1996. 10. 24-én elhangzott elôadás szövege.) Kézirat. PFL Miscellanea.

VASZARI A. 1987. = Vaszari András olvasói levele. Önálló cím nélkül megjelent a „Vélemények a Stációkról" címû válogatásban. *Mûhely*, 10. évf. 4. sz. 80.

VERES P. 2005. = Dr. Veres Pál: Katarzisok bódulata. Kézirat. Budapest.

VERESS D. CS. 1982. = Veress D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiákhoz. In: Töröcsik Zoltán–Uzsoki András (szerk.): Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1982. Veszprém.

VERESS D. CS. 1998. =Veress D. Csaba: Szentkirályszabadja évszázadai. (Egy Balaton-felvidéki község története.) Szentkirályszabadja, Szentkirályszabadja Község Önkormányzata.

VIHAR B. 1945. = Vihar Béla (szerk.): Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseibôl. 1941–1945. Budapest, Hechaluc kiadás.

VIRÁGHNÉ T. SZ. 1972. = Virághné T. Szonja: Radnóti Miklós egy éve Liberecben. *Irodalmi Szemle* [Pozsony], 15. évf. 1. sz. 56–61.

VIRÁGHNÉ T. SZ. 2011. *lásd* EGRINÉ T. SZ. 2011.

ZAKAR A. 1983. = Zakar András: Teleki Pál halála. Legújabb adatok gróf dr. széki Teleki Pál haláláról. Bécs, Eola.

ZECEVIĆ, M. D.–POPOVIĆ, J. P. 1999. = Miodrag D. Zecević–Jovan P. Popović (priredili): Dokumenti iz istorije Jugoslavije. III. tom. [= Dokumentumok Jugoszlávia történetébôl. III. kötet.] Beograd, Arhiv Jugoslavije.

ZELK Z. 1946. = Zelk Zoltán: Radnóti Miklós temetése. *Szabadság*, 2. évf. 184. sz. (08. 17.) 4.

Zinner T. 1985. = Zinner Tibor: Háborús bûnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások, 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 28. évf. 1. sz. 118–140.

Zinner T. 1999. = Zinner Tibor: XX. századi politikai perek: a magyarországi eljárások vázlata, 1944/1945-1992. Budapest, Rejtjel Kiadó.

Zsegova Cs. 2000. = Zsegova Csaba: Iskola a Kálvária utcában (Az oktatás két évszázada egy gyôri iskolában). Diplomamunka. Pécsi Tudományegyetem, Felnôttképzés és Emberi Erôforrás Fejlesztési Kar, Emberi Erôforrás Fejlesztési Intézet.

Filmek, dokumentumfilmek

„Az igazi Trebitsch" 2002. = „Az igazi Trebitsch" címû dokumentumfilm Trebitsch Gyuláról. Rendezte: Fazekas Lajos. Magyar Filmintézet és Gyula Trebitsch Production and Consulting KG. Budapest–Hamburg.

Erdôs Péter interjú 1989. = Erdôs Péter interjú. MTV, 1989.

Erôltetett menet 1978. = Erôltetett menet (Radnóti Miklós emlékére) dokumentumfilm (néma kópia). Rendezô: Füzes János. Pécs, 1978. 58. perc.

„Erôltetett menet" I. 2008. = „Erôltetett menet"– A bori munkaszolgálatosok tragédiája. I. Hír TV, Ôsök tere. 2008. 04. 15. (Interjú Ungár Jenô bori munkaszolgálatossal.) 45 perc.
http://www.hirtv.hu/?tPath=/view/videoview&videoview_id=5880

„Erôltetett menet" II. 2008. = „Erôltetett menet"– A bori munkaszolgálatosok tragédiája. II. Hír TV, Ôsök tere. 2008. 04. (nem került adásba). (Interjú Hanák András és Török Károly Jehova Tanú katonai szolgálatmegtagadókkal, bori munkaszolgálatosokkal.) 45 perc.

Erôltetett menet I–II. 1988. = Erôltetett menet I–II. (Radnóti Miklós bori idôszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában. 1988. Rendezô: Németh Árpád (Újvidék). Forgatókönyv: Soós József (Újvidék). I. rész 44 perc, II. rész 51 perc.

Három hiányzó oldal 2007. = Három hiányzó oldal. Dokumentumfilm. Rendezô és riporter: Schuszter Richárd, operatôr: Fillenz Ádám. 45 perc.

Múlt századi történetek 2001. = Múlt századi történetek – Beszélgetés Dr. Böszörményi Miklós tüdôgyógyász professzorral. Rendezô és forgatókönyvíró: Magyar N. Attila, operatôr és producer: Szepesi Gábor.

Neither Memory… 2007. = Neither Memory nor Magic [Sem emlék, sem varázslat]. A Documentary Directed and Produced by Hugo Perez. Executive Producers: Greg Carr and Noble Smith, Narrated by Patricia Clarkson. USA. 57 perc.

Oly korban… 2000. = (Eredeti cím: IV. B.) Dénes Gábor filmje. Forgatókönyv: Dénes Gábor, a riportokat készítette Dénes Gábor és Lilling Tamás, rendezte: Dénes Gábor. A felvétel 1993-ban készült Budapesten, és a filmet 2000-ben fejezték be. DEGA Film Stúdió. Eredetileg 2×45 perc. (Nem mutatták be moziban és televízióban sem.)

Radnóti 100. éve 2009. = Radnóti 100. éve. (8. rész.) Munkaszolgálat Bor. (MTV) Mûsorsorozat a költô születésének 100. évfordulóján a Radnóti

Színházban.http://videotar.mtv.hu/Videok/2009/05/02/18/Radnoti_100_eve_8_resz_Munkaszolgalat_Bor.aspx

RÉZBÁNYA BORBAN 2006. = Rézbánya Borban. Dokumentumfilm, 2006. 60 perc. Rendezô: Radó Gyula, a rendezô munkatársa: Szabó Beatrix, szerkesztô-producer: Bubryák István, operatôr: Sibalin György. Szeged, Bubryák Stúdió.

Kiállítások

Szabadi századok. Helytörténeti és néprajzi kiállítás, Szentkirályszabadja. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Honlapja: http://www.vmmuzeum.hu/kiallitas/kulso/szabadi.html – utolsó letöltés: 2011. 04. 04.

„Ó, költô, tisztán élj te most…" Száz éve született Radnóti Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiállítása, 2009. május 5–június 5. (Rendezte: Dr. Babus Antal.) Honlapja: http://radnoti.mtak.hu/ – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

„…az égre írj, ha minden összetört!" Radnóti Miklós és kortársai (Emlékkiállítás a költô születésének századik évfordulója alkalmából). Petôfi Irodalmi Múzeum, 2009. április 22.–2010. január 31. (Rendezte: Varga Katalin.)

Internetes anyagok

ÁBTL adatbázis. https://www.abtl.hu/spyOne/login

ÁBTL Archontológia. https://www.abtl.hu/archontologia/f?p=108:1:6810169700891495 – utolsó letöltés: 2011. 09. 26.

BFL LEAR adatbázis. Magyar Levéltári Portál Összetett adatbázis keresô. http://www.archivportal.arcanum.hu/lear/opt/a100512.htm?v=pdf&a=start – utolsó letöltés: 2011. 09. 26.

Centropa Hungary. Zsidó élettörténetek a huszadik században. (A zsidó emlékezet interaktív adatbázisa). http://www.centropa.hu/ htm – utolsó letöltés: 2011. 04. 19.

DEGOB-jegyzôkönyvek. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság adatbázisa. http://www.degob.hu/index.php – utolsó letöltés: 2011. 06. 11.

HM HIM – KFKI ISYS szovjet hadifogoly adatbázis. http://www.hadifogoly.hu – utolsó letöltés: 2011. 08. 09.

Immigrant Ships Transcribers Guild World War II Refugees to Australia http://www.immigrantships.net/ww2_au.html– utolsó letöltés: 2011. 08. 26.

Jewishgen (a Museum of Jewish Heritage – New York által szerkesztett temetôi adatbázis) http://www.jewishgen.org/databases/Cemetery/tree/CemList.htm – utolsó letöltés: 2011. 02. 25.

JewishGen Datebases. http://www.jewishgen.org/databases/

Kegyeleti és temetôi adatbázis. Boros Lajos: Öröklét honlap (2005). http://www.oroklet.hu/bent.php – utolsó letöltés: 2011. 01. 12.

Lónyai Sándor: Gyôr Holocaust Martyrs. http://gyorjewish.org/martyrs.htm – utolsó letöltés: 2011. 02. 22.

A Magyar Nyelvterületrôl Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (Memorial Museum of Hungarian Speaking Jewry. Cfát / Zefat / Safedi / Szefad (Izrael). http://www.hjm.org.il – utolsó letöltés: 2011. 07. 13.

Magyar Zsidó Levéltár (MILEV) http://www.milev.hu/ – utolsó letöltés: 2011. 07. 25.

MTI tudósítás: Munkaszolgálatosoknak állítottak emlékmûvet Szentkirályszabadján. 2009. 10. 18. http://culture.hu/main.php?folderID=1521&articleID=291594&ctag=articlelist&iid=1 – utolsó letöltés: 2011. 06. 01.

MOL–MTI hírarchívum 1945–1949. Magyar Országos Tudósító (MOT), http://archiv1945-1949.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx – utolsó letöltés: 2011. 06. 02. (A megadott internetes cím csak a keresôoldalra mutat.)

Open Society Archives (Nyílt Társadalom Alapítvány) (OSA) http://www.osaarchivum.org/ – utolsó letöltés: 2011. 08. 12.

PIM Névtár, irodalmi adattár. http://www.pim.hu/object.3c1a08a0-682d-462e-b038-030bb7cb3da4.ivy – utolsó letöltés: 2011. 07. 06.

Levéltári, irattári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. 11. 3. BM III. Fôcsoportfônökség Titkárságának iratai

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

2.1.-I/84. (V-142712.). Justus Pál aktája.

2.1. X./29/1. A Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellában eltemetett személyek névsora.

2.2.1. Operatív nyilvántartások

2.2.1.II. /15.6. EGPR lap.

2.2.1.III/2.6.

2.2.1.II/5.3.

3.1.1. Beszervezési (B-) dossziék

3.1.1. B-76131. „Fodor Jenô”.

3.1.5. Operatív (O-) dossziék

3.1.5. O-10595. Fried Tamás dr. („Tengerész”).

3.1.5. O-14961/119. Endrevári József.

3.1.5. O-14994/35. Sulin György.

3.1.5. O-16973. Az NSZK-ból amnesztiával hazatértek.

3.1.5. O-16476. Abdai gyilkosok.

3.1.6. P-dossziék

3.1.6. P-377. (cím nélkül)

3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék

3.1.9. V–16460. Dékány Antal.

3.1.9. V-30237. Marányi Ede.

3.1.9. V-36793. Loór Ferenc.

3.1.9. V-36951. Tusori József és tsai. (Sisák György)

3.1.9. V–49859. Tusori József ifj.

3.1.9. V-56532. Prevenka Sándor és tsa.

3.1.9. V-88503. Szokolits Ferenc.

3.1.9. V-91346. Kovács Ferenc és tsa.

3.1.9. V–97916. Horváth József tartalékos ôrmester.

3.1.9. V-101681. Tálas András.

3.1.9. V–102524. Rezsneky Mihály.
3.1.9. V–102533. Vajna Géza és tsa.
3.1.9. V-129605. Muray Lipót és tsai.
3.1.9. V-144390/B. Horváth József tartalékos tizedes.
3.1.9. V-146149. Bírósági ítéletek.
4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)
4.1. A-662 Szovjetuniótól átvett kompromittáló anyagok.
4.1. A-1251/1 Névsor a VKF 2. osztály és a hadtest kémelhárító osztályának vezetôirôl, beosztottjairól és ügynökeirôl (M-Zs).
4.1. A-2126/68. Valler Károly ügye.
4.1. A-2127/3. Dósa Attila és társai.
4.2. Parancsgyûjtemény

Arhiv Srbije, Beograd [Szerbiai Levéltár]

Arhiv Vojvodine, Novi Sad [Vajdasági Levéltár, Újvidék]
Pál József (László) aktája (nem hozzáférhetô)

BAB = Bundesarchiv, Berlin-Lichtenfeld
Organisation Todt, OT-Frontarbeiter, Bor, Serbien, Ungarische Juden, Arbeitsdienstler stb. tárgykörök.

BAK = Bundesarchiv, Koblenz
visszaemlékezések, fotók

BAL = Bundesarchiv, Ludwigsburg
Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja

BFL = Budapest Fôváros Levéltára, Budapest
VII.5.e Budapesti Királyi Büntetôtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntetôtörvényszék) iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai
VII.5.e 18188/1949. Tusori József.
VII.5.e 6791/1950. Marányi Ede.
VII.5.e 7327/1950. Apáthy Imre.
XXV.1.a Budapesti Népbíróság, büntetôperes iratok
XXV.1.a 826/1945. Nb. Katz József.
XXV.1.a 1051/1945. Nb. Apáthy Imre.
XXV.1.a 1427/1945. Nb. (V-102524.) Rezsneky Mihály.
XXV.1.a 3281/1945. Nb. (V-101681) Tálas András.
XXV.1.a 175/1946. Nb. Cságoly Tibor.
XXV.1.a 3272/1946. Nb. Horváth József.
XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc).
XXV.1.a 2443/1947. Sisák György.
XXV.1.a 3642/1947. Horváth József.
XXV.1.a 4133/1948. Nb. Tusori József.
XXV.1.a 4415/1948. Nb. Dr. Loór Ferenc és társa.

XXV.2.b Budapesti Népügyészség, büntetô iratok
XXV.2.b 7136/1947. Dr. Nagy József.

BStU = Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Berlin
Nem szolgáltattak adatot.

CsML = Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
XXV.8. Szegedi népbíróság
206/1945. Nb. Császár János.
604/1949. Nb. 605/1949. Nb. 657/1949. Nb. Dékány Antal.

Écsi plébánia
Historia Domus.

Écsi Önkormányzat
Halotti anyakönyvek.

GBA= Gedenkstätte Buchenwald, Archiv, Weimar–Buchenwald
Die ungarischen Häftlinge des KZ-Gedenkstätte Buchenwald.

GFA = KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, Archiv, Flossenbürg
Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenbürg.

GMSA = Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen, Archiv, Oranienburg
Die ungarischen Häftlinge des KZ Sachsenhausen.

GyIHGy = A Gyôri Izraelita Hitközség gyûjteménye, Gyôr
A Gyôri Izraelita Hitközség jegyzôkönyvei, köztük közgyûlési beszámolók, templombizottsági jegyzôkönyvek, elöljárósági ülések jegyzôkönyvei.

GyIHI = Gyôri Izraelita Hitközség Irattára, Gyôr
Jegyzôkönyvek, felhívások, exhumálási és temetési listák.

GyL = Gyôri Városi Levéltár, Gyôr
Abdai halotti anyakönyvek.
Gyôri Népbíróság iratai.

GyMSML Gyôr-Moson-Sopron Megyei Levéltár, Gyôr, ill. Sopron
IV.B.464.b. A tószigetcsilizközi járás fôszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok.
XXV.2. Gyôri népbíróság
XXV.2. 1127/1945. Nb. (V-108541.) Kránicz (Gránicz) József.
XXV.2. 941/1946. Nb. Strahlendorf (Stráhlendorf) Gyula.

„Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok” címû dosszié (Hulesch Ernô iratai). Szám nélkül.
Abdai halotti anyakönyvek.

Gyôr Megyei Jogú Város Önkormányzata
Halotti anyakönyvek.

HDKE = Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyûjtemény, Budapest
Budapesti gettó iratok.
Radnóti Miklósra és a bori munkaszolgálatra vonatkozó iratok.
DEGOB-jegyzôkönyvek.

HM HIM HL = Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Budapest
I. 31. Honvédelmi Minisztérium 1919–1944.
1940. eln. 8. oszt. 46359 alapszám.
1944. M 6/k. oszt. 1306. alapszám.
1944. M 6/k. oszt. 1860 alapszám.
1944. M 1. oszt. 16840 alapszám.
1945. 8. ny. v. oszt. 35867 alapszám.
I. 35. Tiszti személyi és anyakönyvi lapok, minôsítési táblázatok.
1473/1896. Marányi Ede alez.
I. 55. Felülvizsgálati iratok.
Marányi Ede alez. 1943. eln. 8e. oszt. 55480. alapszám.
I. 89. M. kir. Honvéd vezérkar fônöke.
1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám.
I. 94. VKF Központi szállításvezetôség.
14.691/1944. Kszv. hdm.
14.982/1944. Kszv. hdm.
II. 1453. M. kir. 2. honvéd hadseregparancsnokság.
III. 7. M. kir. szombathelyi 3. honvéd helyôrségi Kórház.
III. 99. M. kir. 519. hadikórház (Gyôr).
III. 222. M. kir. gyôri honvédkórház.
VII. 205. A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom iratai.
Pgy.-Jug. Partizán gyûjtemény, Jugoszlávia.
VII. 244. Katonai objektumok építésére vonatkozó iratok.
1944. Szentkirályszabadja, Reptér-tábor.
VIII. 6. HM Igazoló Bizottságok
518. Balogh András alez.
VIII. 10. Kat. Pol. Osztály
Ellenállási Gyûjtemény.
Tábori lelkészet.
HM HIM Hadtörténeti Térképtár.
HM HIM Központi Irattár.

HMMA = United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC

ICRC = International Committee of the Red Cross. ICRC Archives, Genf

Istorijski Arhiv Bor [Bori Történeti Levéltár]

Istorijski Arhiv Beograd [Belgrádi Történeti Levéltár]
Nem szolgáltattak adatot.

Istorijski Arhiv Negotin [Negotini Történeti Levéltár]

Istorijski Archiv Sombor [Zombori Történeti Levéltár]

Istorijski Arhiv Zaječar [Zaječari Történeti Levéltár]

ITS Archives = International Tracing Service (Holocaust Archive), Bad Arolsen
Häftlings-Personal-Karten.

JIM = Jevrejski istorijski muzej Beograd [Belgrádi Zsidó Történeti Múzeum és Levéltár]

KA = Kriegsarchiv, Wien
Militärmatriken, Kriegsefangenen-Kateien
Qualifikationsliste Karl Matkovcsik, Karton 1953.
Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer Nr. 160.

KFH = Magyar Köztársaság Katonai Felderítô Hivatal, Budapest
Anyaghiányra hivatkozva nem szolgáltattak adatot.

Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Szakirodalmi információs és dokumentációs osztály, Kolozsvár (Cluj-Napoca)

MEASZ Archívum = Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének Irattára, Budapest
Justus Pál „Személyilap a bori koncentrációs tábor volt lakóiról”.
MEASZ-NÜB névlisták (a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságával közösen)
P/814/75. sz. Biró (Bíró) Imre dossziéja.
Bori tábor- és altáborlisták.

MJTA = Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archívuma, Budapest
ÉL. Életinterjúk, visszaemlékezések.

Magyar Nemzeti Múzeum
Történeti Tár Irattörténeti Gyûjtemény.
Történeti Fényképtár.

MNySzZsE = A Magyar Nyelvterületrôl Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát (Izrael)
exhumálási jegyzôkönyvek, exhumálásokon talált tárgyak.

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest
I. gyûjtemény (mikrofilm). Holokauszt-gyûjtemény.
K–27. Minisztertanácsi jegyzôkönyvek.
K–849. Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. ügyviteli iratai. Ortutay Gyula iratai (1937–1944).
K–850. Magyar Központi Híradó Rt. ügyviteli levelezése. Ortutay Gyula iratai (1944–1949).
XIX-B-13-b. Magyar Államrendôrség Vidéki Fôkapitánysága 1945–1951.

MTAK Kézirattár = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Budapest
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka.
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni kéziratos naplója 1944–1946.

Muzej Rudarstva I Metalurgije [Bányászati és Kohászati Múzeum], Bor

MZsL = Magyar Zsidó Levéltár, Budapest
Visszaemlékezések, névjegyzékek, veszteséglisták, egy ismeretlen személy naplója.

NAA = National Archives of Australia
Maranyi Magdalena, Maranyi Katalin.

NBH = Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest
Nem szolgáltattak adatot.

OSZK Kézirattár = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest
325. fond. Ortutay Gyula hagyatéka.
Oral history anyagok (visszaemlékezések).

PFL = Pannonhalmi Fôapátság Levéltára
Fôapáti Hivatal iktatott iratai.
Esperesi Levéltár, Pannonhalma, Plébániai iratok 1802–1938.
Esperesi Levéltár, Veszprémvarsány, Plébániai iratok 1938–1950.
Ravazd, Plébániai iratok 1941–1978.
Esperesi Irattár: Tarjánpuszta, 1869–1950.
Perjeli napló 1944. március–1965. december 31.
Hagyatékok. Petz Aladár hagyatéka.
Térképek, tervrajzok.

PIM Kézirattár = Petôfi Irodalmi Múzeum Kézirattára
Justus Pál hagyatéka. Radnóti Miklóssal kapcsolatos anyagok.
Méliusz József hagyatéka.

Staatsarchiv, Ludwigsburg

SWC = Simon Wiesenthal Center – Israel Office. Buenos Aires, Jerusalem, Los Angeles

Szentkirályszabadjai Önkormányzat
Halotti anyakönyvek.

VA = Ministarstvo Odbrane Republice Srbije Vojni Arhiv, Beograd [Szerb Köztársaság Honvédelmi Minisztérium Katonai Levéltár]
Nem szolgáltattak adatot.

VML = Vas megyei Levéltár, Szombathely
XXV-3. Szombathelyi népbíróság.
174/1947. Nb. Schäffer Gusztáv.

YVI YVA = Yad Vashem Institute. Yad Vashem Archive.
03/788. sz. Kanner Pál (Paul Kanner) visszaemlékezése. Tel-Aviv, 1957. 12. 22.

Rövidítések jegyzéke

ÁFÉSZ: Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet
AG: Aktiengesellschaft (részvénytársaság)
aktô: anyakönyvvezetô
akvi lap.: anyakönyvi lap
alez. (alezr.): alezredes
áll.: állomány
alp.: alispán
„An" („AN"): alkalmatlan (minôsítés)
a. n.: anyja neve
ap.: apja
ápk.: állomásparancsnok
asz.: azonossági szám
ÁVO: Államvédelmi Hatóság
bb.: belsô bizalmas
BHSE: Budapesti Honvéd Sport Egyesület
biz.: bizalmas
BM: Belügyminisztérium
Btk.: Büntetô Törvénykönyv
btt.: bûntett
bv.: büntetésvégrehajtás(-i)
c.: címzetes
CIC: Counter Intelligence Corps
csat.: csatolt
csop.: csoport
D.: dél
DEGOB: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
Dtúl: Dunántúl
É.: észak
EGPR: Egységes Gépi Prioráló Rendszer
egy.: egyetemi
ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem
é. n.: évszám nélkül
et.: elvtárs
eü.: egészségügyi
évf.: évfolyam
ezr.: ezred(-es)
f.: fond
„F" dossziés személy: figyelés (megfigyelés) alatt álló személy
FAO: Food and Agriculture Organization (az Egyesült Nemzetek Szervezetének Élelmezési és Mezôgazdasági Szervezete)
f. h.: folyó hó
fhdgy.: fôhadnagy
Fj.: Fogyatékba jutott
Fjz.: fejezet
Fsz. (fsz.): folyószám
fsz.: fogolyszám
GH (gh.): gazdasági hivatal
GH-s tiszt: gazdasági tiszt
gk.: gépkocsi
G.M.B.H. (GmbH): Gesellschaft mit beschränkter Haftung (Korlátolt felelôsségû társaság)
gyal.: gyalogsági (gyalog)
h (h.): óra
hátábl.: hadiállomány-táblázat
hdgy.: hadnagy
hdm. (HDM.): hadmûveleti
heô: helyôrség
hiv.: hivatásos
HM: Honvédelmi Minisztérium
HM: Hungarista Mozgalom
honv.: honvédség
ht. (h.t.): hivatásos és hadtáp
ig. biz.: igazoló bizottság
Ikt.sz. (ikt.sz.): iktatószám
izr.: izraelita
jav.: javított
JOINT: American Joint Distribution Committee/American Jewish Distribution Committee
karp.: karpaszományos
Katpol.: Katonapolitikai Osztály
KB: Központi Bizottság
ker.: kerület
KFH: Katonai Felderítô Hivatal
KGB: Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (szovjet Állambiztonsági Bizottság)
kieg.: kiegészített

KIK: Kôbányai Írók, Költôk
kir.: királyi
kisegítô musz.: kisegítô munkaszolgálatos
klgs.: különleges
km. mu. sz. kmsz.: kisegítô munkásszázad
KMOF: Közérdekû Munkaszolgálat Országos Felügyelôje
kmsz.: közérdekû munkaszolgálat
k. n.: kiadó nélkül
kompr.: kompromittáló
kórh.: kórház
köv.: következtében
köv.: következô
Ks. (ks.): kisegítô
ksm.: kisegítô munkás
Kszv.: Központi Szállításvezetôség
KV: Központi Vezetôség
KZ: Konzentrationslager (koncentrációs tábor)
LB: Legfelsôbb Bíróság
leg.: legénység
MADISZ: Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
MALÉV: Magyar Légiközlekedési Vállalat
MÁV: Magyar Államvasutak
MÁVAG: Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára
MAZSIHISZ: Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
MAZSÖK: Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány
mb.: megbízott
MDP: Magyar Dolgozók Pártja
ME. r.: Miniszterelnöki (azaz: kormány-)rendelet
MEASZ: Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége
MHBK: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége
min.: miniszter(-i)
mk.: mérnök
m. kir.: magyar királyi
MKP: Magyar Kommunista Párt
MNSZ: Magyar Népi Szövetség
MOF: Munkaszolgálat Országos Felügyelôje
MOT: Magyar Országos Tudósító
MOTIM: Magyaróvári Timföldgyár
msz.: munkaszolgálat(-os)
MSZMP: Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA: Magyar Tudományos Akadémia
MTI: Magyar Távirati Iroda
MTK: Magyar Testgyakorlók Köre
mu., musz., muszos, MUSZ: munkaszolgálatos
muszok: munkaszolgálatosok
Nb.: Népbíróság
NBH: Nemzetbiztonsági Hivatal
Nbnov.: a népbíráskodásról szóló jogszabályt módosító rendelet (novella) (1440/1945. ME. r.)
Nbr.: népbíráskodásról szóló (népbírósági) rendelet (81/1945. ME. r.)
NDK: Német Demokratikus Köztársaság
névsz. veszt.: név szerinti veszteség (kimutatás)
Nj.: Növedékbe jutott
NKVD: Narodnij Komisszariat Vnutrennih Del (szovjet Belügyi Népbiztosság)
NOT: Népbíróságok Országos Tanácsa
Npfü.: Népfôügyészség
NSZK: Német Szövetségi Köztársaság
Nü.: népügyész(ség)
NÜB: Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága
ny.: nyugállomány(-ú)
nyt.: nyilvántartási lap
Nyt.n.: nyugatnémet
Nytsz.: nyilvántartási szám
okl.: okleveles
ORFK: Országos Rendôr-Fôkapitányság
oszt. (o.): osztály
OT: (OT., O.T.): Organisation Todt
OZsSB: Országos Zsidó Segítô Bizottság

ôrgy.: ôrnagy
ôrv.: ôrvezetô
PB: Politikai Bizottság
PD. (pd.): pro domo (belsô használatra)
pk.: parancsnok
pótzlj.: pótzászlóalj
Prof. (prof.): professzor
pság.: parancsnokság
r.: rendôr
rend.: rendelet
rendf.: rendfokozat
rep.: repülô
Reptér pk.: Reptér parancsnokság
RFK: Rendôr-Fôkapitányság
r. k.: római katolikus
Rt.: Részvénytársaság
RTB: Bori Rézbánya holding (RTB Bor / *Rudnici Bakra Bor)*
SDECE: Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage
SE: Sport Egyesület
SEK: Sondereinsatzkommando Eichmann (Eichmann Különleges Egység)
(sic!): (így!): szöveghû idézés, de a helytelen vagy pontatlan használat jelzése
sk. (s.k.): saját kezével
SOTE: Semmelweis Orvostudományi Egyetem
SS: Schutzstaffel (Védôosztag)
sz.: számú
szaksz.: szakszolgálatos
szd.: század
SZDP: Szociáldemokrata Párt
szds.: százados
SZEB: Szövetséges Ellenôrzô Bizottság
szi.: személyirányító
szkv.: szakaszvezetô
szkv.: szolgálaton kívüli
szocdem (szoc. dem.): szociáldemokrata
SZT (szt.): szigorúan titkos
SZTK: Szakszervezetek Társadalombiztosítási Központja
szül.: születési (született)
t.: tisztelt
táb.: tábori
táb. kórh.: tábori kórház
táb. mu. szd.: tábori munkásszázad
tart. (t.): tartalékos
tart. ksz.: tartalékos kisegítô szolgálatos
Tbc. (TBC): tuberkulózis
tc.: törvénycikk
ti.: tiszt
tiz.: tizedes
todtista: az OT tagja (OT alkalmazott)
tsa.: társa
tsai.: társai
TSZ (tsz): termelôszövetkezet
TV: Televízió
ún.: úgynevezett
uo.: ugyanott
USA: Amerikai Egyesült Államok
v.: vegyes
V: vizsgálati (dosszié)
váp.: városparancsnokság
V. F. P.: Vidéki Fôkapitányság Parancsnoksága
vkf.: vezérkari fônök
VKF: Vezérkari Fônökség
vm.: vármegye
zlj.: zászlóalj
zls.: zászlós
Zrt.: Zártkörû részvénytársaság
Zs. (zs., „zs”): zsidó

Térképvázlatok jegyzéke

A térképvázlatokat az adott területrôl szerzett hivatalos térképek, a levéltárakból vagy magánszemélyektôl kapott tervrajzok és információk, a szakirodalomból vett adatok, a bori illetôleg munkaszolgálatos túlélôk, valamint szemtanúk által adott és kontrollált információk, továbbá a helyszíni bejárásaim során szerzett tapasztalataim alapján szerkesztette az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Nagy Béla térképész.

Az adott térképvázlat alapjául szolgáló levéltári dokumentum jelzetét itt kizárólag abban az esetben közlöm, ha az a kötetben még nem szerepelt. A különbözô személyektôl kapott információk, dokumentumok kézhezvételének, továbbá a helyszíni bejárások helyének és idôpontjának esetében is ugyanígy járok el.

A térképvázlatok általában egyszerre mutatják az 1943-as, az 1944-es vagy az 1945 utáni, valamint a mai (2005–2011) állapotokat. Az adott térképvázlatokon az idôbeli eltéréseket és egyéb változásokat egyértelmûen jelöltem (pl. régi út és mai út; régi vasút és mai vasút; régi gát és mai gát). Bor és Sándorházapuszta térképvázlatának esetében méretarány nélküli, áttekintô térképvázlatot közlök, míg az összes többi esetben a méretarányt is feltüntettem. A térképvázlatok észak–dél tájolásúak és csak az ettôl eltérô esetekben közlöm a tájolást.

Térképvázlatok

1. A bori munkaszolgálatosok kiszállítási útvonalai

2. Bor térképvázlata

A Bori Bányászati és Kohászati Múzeum (*Muzej rudarstva i metalurgije Bor*) munkatársi, Danijela Ristić és Vule Jović segítségével sikerült azonosítani a bori *Drezda*-tábor, a *Süd*-(*Jug*) tábor és a *Stráfláger* helyét, továbbá a térképvázlaton szereplô további pontokat. Bor bejárása során segítségemre volt Molnár István (Stevan Molnar) Borban élô fogtechnikus, költô és fordító.

3. Bor környéki altáborok

A Bor környéki altáborokat az Bori Történeti Levéltár (*Istorijski Arhiv Bor*) tulajdonában lévô, jelöletlen, keltezés és évszám nélküli kétoldalas (A/3) vázlatrajz alapján azonosítottam. A minden bizonnyal német mérnökök által készített vázlatrajz feltehetôen az 1942–1943-as állapotokat tükrözi. A vázlatrajzra utólag valaki szerbül, kézírással különbözô adatokat írt. (Kézhez véve: Bor, 2006. 08. 10.) Felhasználtam Tolnai Gábor irodalomtörténésznek a helyszíni bejárásáról írt és a …*Szerbia ormán* címmel a *Kortárs* folyóiratban 1972-ben folytatásokban megjelent tanulmányát. Az altáborok helyszíni azonosításában segítségemre volt

Molnár István, valamint helyi lakosok, így többek között a *Heidenau*-altáborral szembeni volt kocsma tulajdonosának unokája, Nikola Soldatović belgrádi pedagógus, valamint a *Laznicai* altábor és a *Westfalen*-altábor esetében a laznicai általános iskola volt igazgatója, Janko Lalić.

4. Justus Pál és a felszabadított munkaszolgálatosok útirányai

5. Marányi Ede / Fehér Antal tartózkodási helyei 1945 után

Fehér Antal németországi tartózkodási helyeinek azonosításában a Németországban élô Orosz Mihály agrármérnök, ifj. Tarjányi Imre gazdálkodó és Hubert Becker számítástechnikus voltak a segítségemre.

6. Az ún. elsô bori lépcsô útvonala Szentkirályszabadjáig

7. A szentkirályszabadjai Reptér-tábor

A szentkirályszabadjai Reptér-tábor 1944-ben kelt színes térképvázlatát (méretarány=1:2880) a HM HIM HL ôrzi. A könyvben szereplô térképvázlat ennek felhasználásával és a szentkirályszabadjai tanács volt VB-titkárával, Kovács Gézával történt helyszíni bejárás, valamint Várnai Olivér munkaszolgálatos, könyvvizsgáló személyes közlése és vázlatrajza alapján készült.

8. A bori menetek a Dunántúlon

A térképvázlat az ÁBTL-ben ôrzött *Abdai gyilkosok* fedônevû dossziéban található és 1973-ban készült térképvázlat felhasználásával (méretarány ismeretlen), népbírósági dokumentumok és helyszíni bejárásaim alapján készült.

9. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Gyôrszentmárton (Pannonhalma) környékén

A térképvázlat Dénesi Tamás, a PFL igazgatóhelyettese segítségével megtalált tarjánpusztai térképvázlat és a tarjánpusztai téglaégetô tervrajzának felhasználásával (PFL Tervrajzok. Tarjánpuszta. Tarján áttekintô térképe. Méretarány ismeretlen. Aláírás: Horváth Géza intézô. Kelt: 1925. 04. 29.; Tervrajzok. Tarjánpuszta. Tarjáni téglaégetô szárítószínének építési alaprajza. Ad. 4. Gyôrszentmárton, 1912. 06. 20. Tervezte: Pilcz Károly építômester), valamint Kálmán Józsefné Németh Lívia, Tarjánpuszta polgármestere információi, illetve helyszíni bejárásaim alapján készült.

10. A Szent Benedek Rend Gôztéglagyára Gyôrszentmártonban (Pannonhalmán)

A térképvázlat Dénesi Tamás segítségével megtalált tervrajzok (PFL Tervrajzok. Gyôrszentmártoni téglagyár. Szent Benedek Rend Gôztéglagyára. Helyszínrajz. Méretarány=1:1000. Tervezte: Custodis Alfonz Rt. építési vállalat, Budapest, Nádor utca. Budapest, 1942. 10. 02.) felhasználásával készült.

11. Az abdai kivégzés helyszíne

A térképvázlat Somogyi Éva abdai helytörténésszel és Németh Imre abdai gátôrrel történô helyszíni bejárások, valamint Frisch György kutató által készített térképvázlatok (méretarány ismeretlen) felhasználásával (kézhez véve: elektronikus posta: Budapest, 2009. 07. 16.) készült.

12. A bori menet Sándorházapusztán

A sándorházapusztai tábor térképvázlata az öttevényi polgármester, Király Péter által elektronikus postával küldött, jelöletlen, keltezés és évszám nélküli színes térképvázlat (méretarány ismeretlen) felhasználásával (kézhez véve: 2011. 04. 15.) és helyszíni bejárásom alapján készült. A polgármester közlése szerint a térképvázlat az 1960-as években készült, amikor Sándorházapuszta az Állatforgalmi Vállalat tulajdonában volt.

13. A bori munkaszolgálatosok szálláshelyei Mosonmagyaróváron

A térképvázlat elkészítéséhez Kovács Sándor és Kovács Sándorné mosonmagyaróvári kutatók adtak segítséget.

14. A zurndorfi bevagonírozás és a célállomások

15. A Gyôr-Szigeti izraelita temetô (Gyôr, Temetô utca 33.)

A térképvázlat a Gyôri Izraelita Hitközségtôl kapott, jelöletlen térképvázlat (A Gyôri Izraelita Hitközség temetôjének helyszínrajza. Méretarány=1:500. Kelt: 1992. 01. Készítette: Rozsos Katalin. Kézhez véve: postai küldemény, 2010. 10. 22.) felhasználásával, Lónyai Sándor gyôri helytörténésznek az interneten közzétett adatai, Spiegel Mariann gyôri zongoratanárnô információi, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójából a kötetben idézettek, továbbá Villányi Tiborral, a Gyôri Izraelita Hitközség elnökével és Spitzer Olgával, a Gyôri Izraelita Hitközség irodavezetôjével történt helyszíni bejárások alapján készült.

Fényképek jegyzéke

A fekete-fehér és eredetileg színes fényképek különbözô levéltárakban, fotóarchívumokban, valamint magángyûjteményekben találhatók. Valamennyi felvétel esetében közlöm a forrást és amennyiben van, a nyilvántartási számot. Az adott fénykép kézhezvételének idôpontját is közlöm abban az esetben, ha az eltér az itt említett idôponttól.

A Bori Bányászati és Kohászati Múzeumból (*Muzej rudarstva i metalurgije Bor*) és a Bori Történeti Levéltárból (*Istorijski Arhiv Bor*) származó fényképek esetében a kézhezvétel idôpontja közel azonos (Bor, 2006. 08. 12. és 2006. 08. 10.). Ezeknek a fényképeknek – egyetlenegy kivételével – nincsen semmilyen jelzete.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó fényképek az *Abdai gyilkosok* dossziéban találhatók (ÁBTL 3.1.5. O-16476.).

Az általam digitális fényképezôgéppel készített, eredetileg színes képek esetében a „szerzô felvétele" mellett szerepel a felvétel idôpontja is, kivéve, ha a kép Borban vagy Bor környékén készült. Utóbbi esetekben a fényképek 2007. 08. 20. és 2007. 08. 27. között készültek.

Szeretnék köszönetet mondani a fényképek közléséért a tulajdonosoknak és a képek kötetbe szerkesztéséért Pézsa Saroltának.

Fényképek

A könyv borítóján a Bor és Žagubica közötti keskeny nyomtávú vasútvonalon utazó magyar katonai keret és a zsidó munkaszolgálatosok képe látható. A fénykép 1943-ban vagy 1944-ben készült, és Forgács Béla ajándékaként került a Hadtörténeti Múzeumba. Forrás: HM HIM HL Fotóarchívum. Bori munkaszolgálatos anyag. 63244/Fk.

1. **A bori rézbányák (fenn) és Bor látképe (lenn) egy német képeslapon.** A kép feltehetôen 1941 és 1944 között készült. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
2. **Bor látképe 1940 körül.** Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
3. **Bor város látképe ma.** A szerzô felvétele a bori Kučajna-hegyrôl
4. **A *Berlin*-tábor látképe 1963-ban.** A *Berlin*-tábor helyén, annak a közúthoz közeli részén, több szinten, hosszú, barakkszerû épületeket emeltek. A *Berlin*-tábor felsô határa egészen az épületek feletti domb oldaláig húzódott. A képet Lefkovits Jenô volt bori munkaszolgálatos készítette, aki tagja volt a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) által szervezett huszonöt fôs ún. bori zarándokútnak (1963. 08. 06.). Forrás: Lefkovits Jenô hagyatéka. Kézhez véve: Lefkovits Pétertôl, Budapest, 2008. 07. 01.

1. A bori rézbányák (fenn) és Bor látképe (lenn) egy német képeslapon

2. Bor látképe 1940 körül

3. Bor város látképe ma

4. A *Berlin*-tábor látképe 1963-ban

5. A *Berlin*-tábor mai képe

6. A *Berlin*-táborban lévô kórház-barakk környéke

7. A bori kórház épülete 1933 körül

8. A bori rézbánya az 1930-as években

9. Magyar zsidó munkaszolgálatosok Borban

10. Jehova Tanúi munkaszolgálatosok Borban

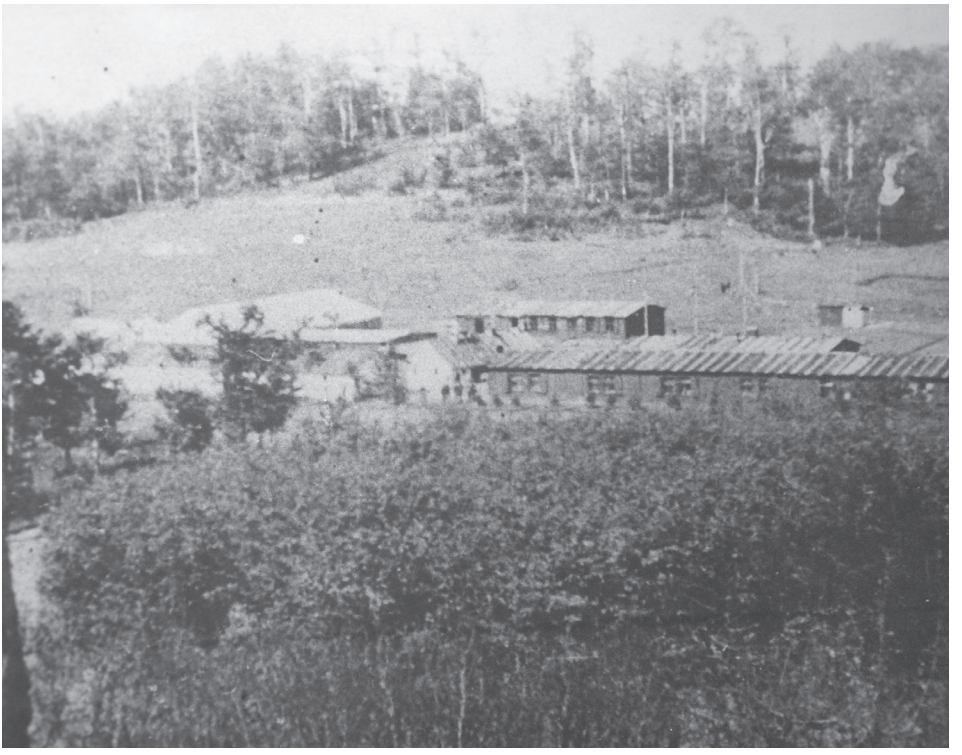
12. Nazarénus munkaszolgálatosok Borban

11. Szombatista munkaszolgálatosok Borban

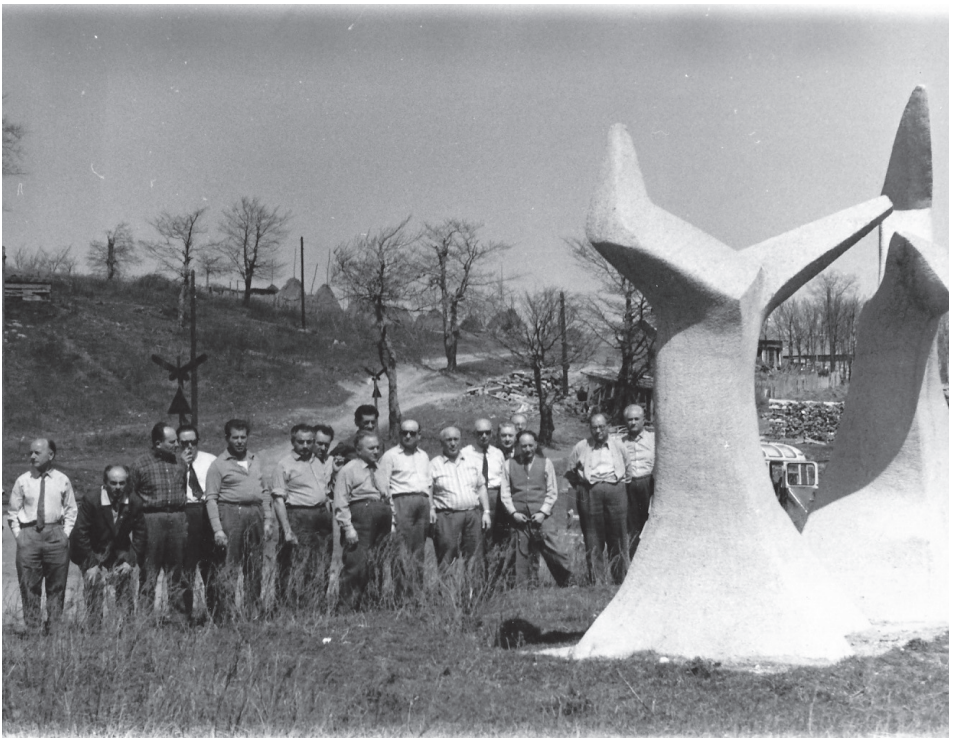
13. Redô Ferenc bori munkaszolgálatos rajza a *Rhön*-altáborról

14. A Bor környéki altáborok egyike

15. A bori munkaszolgálatosok csoportja a *Bregenz*-altábornál

16. A *Laznicai* altábor egyik épülete a mai Laznicán

17. A keskeny nyomtávú vasút vonalának kijelölése

18. A *Heidenau*-altáborban lévô krumpliverem

20. A kikötés

19. A *Berlin*-tábor ebédlôjének maradványai

21. Jehova Tanú temetése Borban

22. A bori Gestapo épülete

23. A bori téglagyár

24. A Borban meghaltak újratemetése

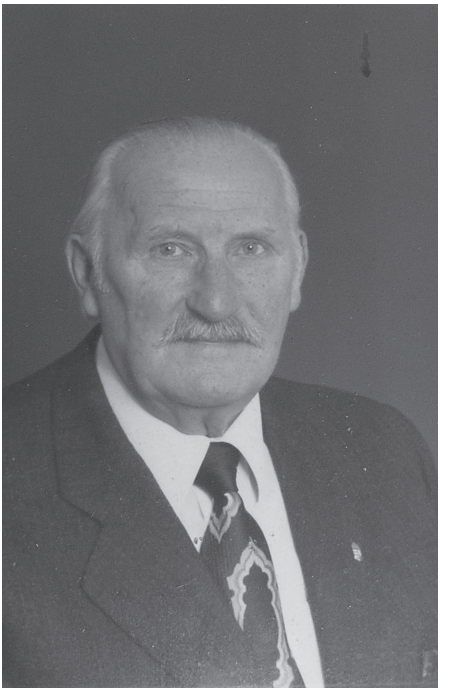
25. Az új bori köztemetôben lévô kripta

26. A bori munkaszolgálatosok emlékmûve Borban

27. Marányi Ede alezredes

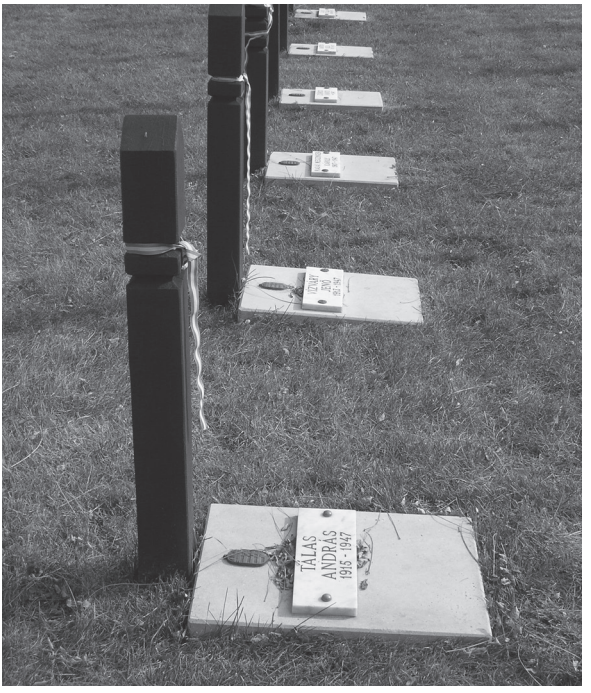
28. Marányi Ede / Fehér Antal

29. Marányi Ede / Fehér Antal sírja 1985-ben

30. Marányi Ede sírja 2007-ben

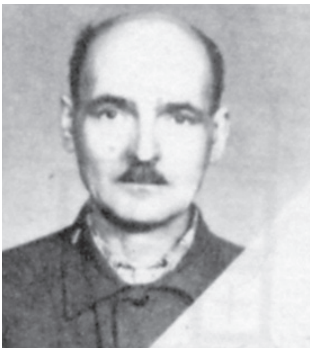
31. Tálas András hadapród ôrmester sírja

32. Bodor Sándor tizedes

33. Horváth József tizedes

34. Kunos Sándor ôrvezetô

35. Malakuczi János honvéd

36. Dr. Bárdos József orvos

37. Csillag Albert bori munkaszolgálatos társai között

38. Justus Pál személyi lapja

SZEMÉLYILAP

a bori koncentrációs tábor volt lakóiról.

Név (korábbi név): Justus Pál	
Születési hely: Pécs	19o5 év április hó 7 nap
Anyja neve: n. Perls Anna	Személyi igazolvány sz.: AU-II. 418 92o
Lakcím: (város, utca, házszám) V., Markó u. 1/a	Telefonszám lakásban: Tel.183-3o2
Foglalkozás: Kiadóvállalat felelős szerkesztője	
Munkahely neve és címe: Corvina kiadó, Bp.V., Váczi u. 12.	Telefonszám munkahelyen:
Melyik lágerben lakott Borban: Bregenz 1o64	
Volt század szám:	
Bori munkahely: vasutépitès	
Bori német munkaadó neve Siemens Bauunion G.M.B.H.	
Milyen munkát végzett: bányavasutépitès	
Mettől meddig volt Borban (év, hó, nap.) 1944 VI.17 - 1944 IX.3o.	
Milyen igazoló okmányokkal rendelkezik a Borban eltöltött időről:	
Megjegyzés:	

Budapest, 1962 III.2o.

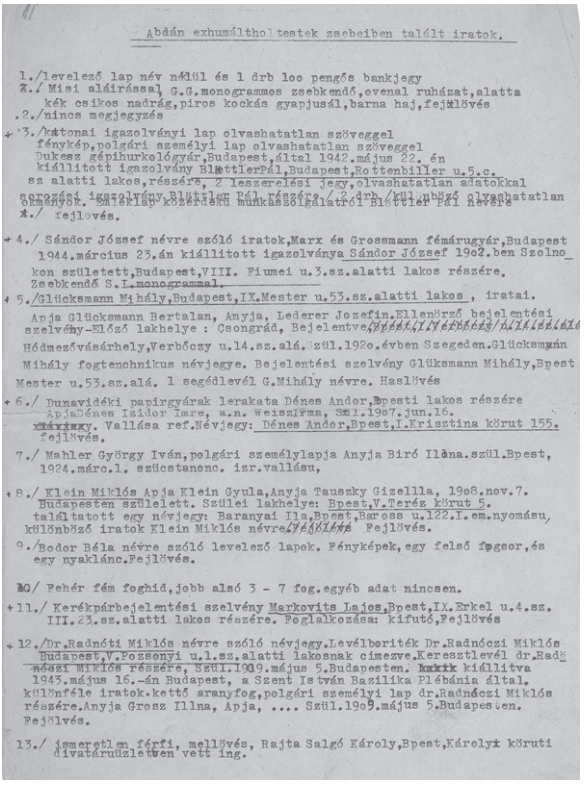
aláirás

39. Juszt László bori munkaszolgálatos

40. A Rábca töltése

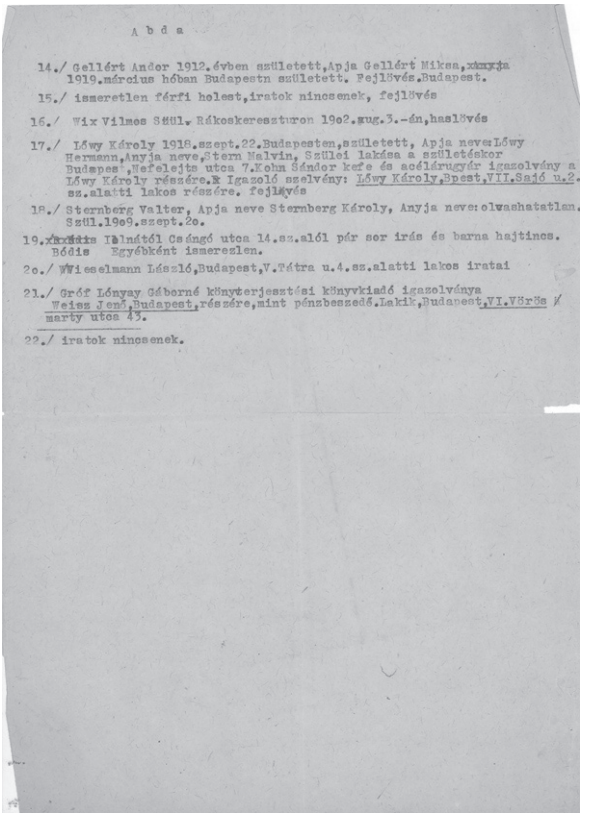

Abdán exhumáltholtestek zsebeiben talált iratok.

1./levelező lap név nélül és 1 drb 100 pengős bankjegy
2./ Misi aláírással G.G.monogrammos zsebkendő,ovenal ruházat,alatta kék csikos nadrág,piros kockás gyapjusál,barna haj,fejlövés
3./nincs megjegyzés
4./katonai igazolványi lap olvashatatlan szöveggel fénykép,polgári személyi lap olvashatatlan szöveggel Dukesz gépihurkológyár,Budapest,által 1942.május 22. én kiállított igazolvány BlattlerPál,Budapest,Rottenbiller u.5.c. sz alatti lakos,részére, 2 leszerelési jegy,olvashatatlan adatokkal orvosi igazolvány,Blattler Pál részére, 2 drb /kül.nbböző olvashatatlan okmányok. Emléklap közérdekü munkászolgálatról Blattler Pál részére
5./ fejlövés.
6./ Sándor József névre szóló iratok,Marx és Grossmann fémárugyár,Budapest 1944.március 23.án kiállított igazolványa Sándor József 1902.ben Szolnokon született,Budapest,VIII. Fiumei u.3.sz.alatti lakos részére. Zsebkendő S.L.monogrammal.
7./Glücksmann Mihály,Budapest,IX.Mester u.53.sz.alatti lakos , iratai.
Apja Glücksmann Bertalan, Anyja, Lederer Jozefin,Ellenőrző bejelentési szelvény-Elöző lakhelye : Csongrád, Bejelentve [illegible]
Hódmezővásárhely,Verbőczy u.14.sz.alá. Szül.1920.évben Szegeden.Glücksmann Mihály fogtechnikus névjegye. Bejelentési szelvény Glücksmann Mihály,Bpest Mester u.53.sz.alá. 1 segédlevél G.Mihály névre. Hasllövés
8./ Dunavidéki papirgyárak lerakata Dénes Andor,Bpesti lakos részére Apja Dénes Izidor Imre, a.n. Weiszfirma, Szül.1907.jun.16. Vallása ref.Névjegy: Dénes Andor,Bpest,I.Krisztina körut 155. fejlövés.
9./ Mahler György Iván,polgári személylapja Anyja Biró Ilona.szül.Bpest, 1924.márc.1. szüstanonc. izr.vallásu,
10./ Klein Miklós Apja Klein Gyula,Anyja Tauszky Gizellla, 1908.nov.7. Budapesten született. Szülei lakhelye: Bpest,V.Teréz körut 5. találtatott egy névjegy: Baranyai Ila,Bpest,Bacsa u.122.I.em.nyomásu, különböző iratok Klein Miklós névre, fejlövés Fejlövés.
11./Bodor Béla névre szóló levelező lapok. Fényképek,egy felső fogsor,és egy nyaklánc.Fejlövés.
12./ Fehér fém foghid,jobb alsó 3 - 7 fog.egyéb adat nincsen.
13./ Kerékpárbejelentési szelvény Markovits Lajos,Bpest,IX.Erkel u.4.sz. III.23.sz.alatti lakos részére. Foglalkozása: kifutó,Fejlövés
14./Dr.Radnóti Miklós névre szóló névjegy.Levélboriték Dr.Radnóczi Miklós Budapest,V.Fozsonyi u.1.sz.alatti lakosnak cimezve.Keresztlevél dr.Radnóczi Miklós részére, Szül.1919.május 5.Budapesten. kiállitva 1943.május 16.-án Budapest, a Szent István Bazilika Plébánia által. különféle iratok.kettő aranyfog,polgári személyi lap dr.Radnóczi Miklós részére.Anyja Grosz Illna, Apja, ... Szül.1909.május 5.Budapesten. Fejlövés.
15./ ismeretlen férfi mellövés, Rajta Salgó Károly,Bpest,Károlyi körüti divatáruüzletben vett ing.

41. Az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv

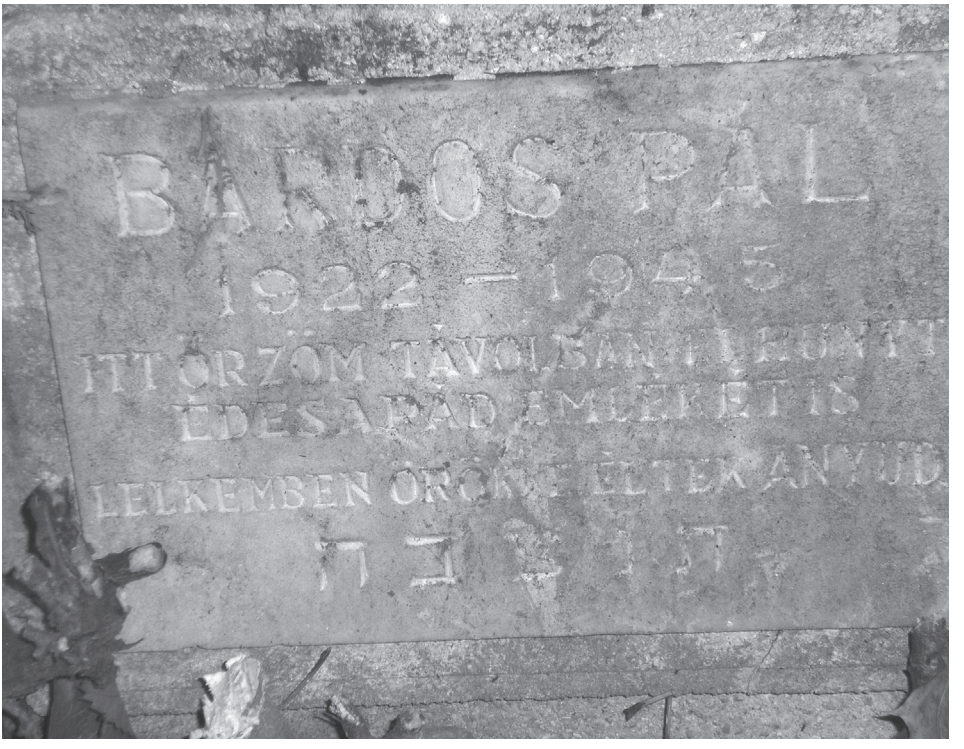
Abda

14./ Gellért Andor 1912.évben született,Apja Gellért Miksa, 1919.március hóban Budapestn született. Fejlövés.Budapest.
15./ ismeretlen férfi holest,iratok nincsenek, fejlövés
16./ Wix Vilmos Szül. Rákoskeresztúron 1902.aug.3.-án,haslövés
17./ Löwy Károly 1918.szept.22.Budapesten,született, Apja neve:Löwy Hermann,Anyja neve,Stern Malvin, Szülei lakása a születéskor Budapest, Nefelejts utca 7.Kohn Sándor kefe és acélárugyár igazolvány a Löwy Károly részére.R Igazoló szelvény: Löwy Károly,Bpest,VII.Sajó u.2. sz.alatti lakos részére. fejlövés
18./ Sternberg Valter, Apja neve Sternberg Károly, Anyja neve: olvashatatlan. Szül.1909.szept.20.
19. Bálnától Csángó utca 14.sz.alól pár sor irás és barna hajtincs. Bódis Egyébként ismeretlen.
20./ Wieselmann László,Budapest,V.Tátra u.4.sz.alatti lakos iratai
21./ Gróf Lónyay Géberné könyverjesztési könyvkiadó igazolványa Weisz Jenő,Budapest,részére,mint pénzbeszedő.Lakik,Budapest,VI.Vörös Marty utca 43.
22./ iratok nincsenek.

42. A gyôri izraelita temetôben lévô bori munkaszolgálatos sírok

43. Bárdos Pál bori munkaszolgálatos sírja

44. Mahler György Iván
bori munkaszolgálatos

45. Mahler György Iván sírja

46. A Kozma utcai temetôben található
bori fal

5. **A *Berlin*-tábor mai képe.** A képen láthatók az említett barakkszerû épületek és a táborral szemben a pravoszláv temetô. A szerzô felvétele
6. **A *Berlin*-táborban lévô kórház-barakk környéke.** A *Berlin*-tábor déli oldalán végigfutó hegyi patak volt a tábor határa. Ennek közelében, a domboldalon állt a kórház-barakk. A képen láthatók a Marányi Ede alezredes által építtetett kerítés megmaradt oszlopai. A szerzô felvétele
7. **A bori kórház épülete 1933 körül.** Bor nyugati részében a franciák által építtetett kórház épülete ma is része a bori kórháznak. Forrás: Bori Történeti Levéltár (A képre írt eredeti jelzet: L. 22. és C. 35.)
8. **A bori rézbánya az 1930-as években.** A felszíni mûvelés célja azt volt, hogy elérjék a magasabb rézkoncentrátumot tartalmazó alsó rétegeket. A képen jól látható a bori kórházzal szemben álló és szintén a franciák által építtetett katolikus kápolna. Forrás: Bori Történeti Levéltár
9. **Magyar zsidó munkaszolgálatosok Borban.** A kép ismeretlen bori zsidó munkaszolgálatosokat ábrázol a Bor felszabadulása, 1944. október 3-a utáni napokban. Ruhájukon látható a sárga csillag, amit szabadulásukat követôen egyikük már letépett ruhájáról. Szintén látható az egyikük sapkájára erôsített falapocska. Erre írták Borban a munkaszolgálatosok ötjegyû számát. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
10. **Jehova Tanúi munkaszolgálatosok Borban.** Az álló sorban baloldalt az elsô Szinger Ádám (kucsmában), mellette pedig Garai Mihály. A kép Borban, feltehetôleg az egyik bori bánya környékén, 1943 ôszén készült. A fényképet Szinger Ádám ajándékozta a Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archívumnak. Forrás: MJTA. Fényképek. Nytsz.: 4024.
11. **Szombatista munkaszolgálatosok Borban.** A fényképen az elsô sorban balról Kálmán József és Kovács György, a második sorban balról Tóth Bertalan és Sári János. A fénykép Borban, feltehetôleg 1943 ôszén készült, és postán érkezett meg Kovács György családjához. A fénykép Földi Tamásné Kovács Anna tulajdona. Kézhez véve: Kistelek, 2007. 03. 04.
12. **Nazarénus munkaszolgálatosok Borban.** A fényképen az álló sorban balról az elsô Papp Bálint, mellette Papp Lajos, Gumbér István és Csizmánszki János. Középen széken ül Szabó Imre. A fénykép Borban, feltehetôleg 1943 ôszén készült. A fénykép Papp Bálint tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2009. 02. 09.
13. **Redô Ferenc bori munkaszolgálatos rajza a *Rhön*-altáborról.** A *Rhön*-altábor kényszermunkása, Redô Ferenc eredetileg színes, valósághû akvarelljét felszabadulását követôen készítette. A rajz Redô Ferenc tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2005. 12. 08.
14. **A Bor környéki altáborok egyike.** A Borról készült kiadványokban a fényképet gyakran közlik, de különbözô tábormegnevezéssel. Véleményem szerint valószínûleg a *München*-altáborról készült 1942 és 1944 között. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
15. **Bori munkaszolgálatosok a *Bregenz*-altábornál.** A csoporttal szemben, a szobor mögött volt a *Bregenz*-altábor. A csoport háta mögött futott össze a hegyeken át vezetett vasúti töltés, illetôleg a keskeny nyomtávú vasút, valamint a Borból Žagubica felé tartó közút. A fényképet Lefkovits Jenô volt

bori munkaszolgálatos készítette, aki tagja volt a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) által szervezett 25 fôs bori zarándokútnak (1963. 08. 06.). Forrás: Lefkovits Jenô hagyatéka. Kézhez véve: Lefkovits Pétertôl, Budapest, 2008. 07. 01.

16. **A *Laznicai* altábor egyik épülete a mai Laznicán.** A fénykép jobb oldalán lévô elsô, rossz állapotban lévô épületben és a mögötte lévô területen volt az altábor. Ma itt van a laznicai általános iskola. A szerzô felvétele
17. **A keskeny nyomtávú vasút vonalának kijelölése.** A fényképen a Bortól nyugatra, a hegyeken keresztül épülô vasút nyomvonalának kijelölése látható. A munkát todtista katona-mérnökök és mûszaki végzettségû munkaszolgálatosok végezték. Utóbbiak között volt a kép közepén álló bori munkaszolgálatos, Sosberger Pál (Pavle Šosberger) mérnök is. A fénykép Pavle Šosberger tulajdona. Kézhez véve: Újvidék, 2007. 06. 04.
18. **A *Heidenau*-altáborban lévô krumpliverem.** Az eredetileg az élelem raktározására szolgáló, fedett krumpliverem fogdaként is mûködött a bori táborokban. A *Heidenau*-altáborban a krumplivermek helye ma már nem látható, szemben a *Berlin*-táboréval, ahol a helyet azonosítottam. A fénykép 1970-es években készülhetett. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
19. **A *Berlin*-tábor ebédlôjének maradványai.** A krumplivermek közelében volt az élelmiszerraktár, a konyha és az ebédlô. Az utóbbiban történtek általában a kikötések. A szerzô felvétele
20. **A kikötés.** A rajzot Redô Ferenc volt bori munkaszolgálatos készítette Budapesten az 1980-as években. A rajz Redô Ferenc tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2005. 12. 08.
21. **Jehova Tanú temetése Borban.** Az elsô, balesetben meghalt Jehova Tanú, Czimbolinecz Iván temetésérôl készült fénykép. A *Berlin*-tábor melletti munkaszolgálatos temetôben készült 1943. 10. 29-én. A fényképet Kovács Ilona és Szinger Ádám ajándékozta a Magyarországi Jehova Tanúi Történeti Archívumnak. Forrás: MJTA. Fényképek. Nytsz.: 0267/4025.
22. **A bori Gestapo épülete.** A ma üresen álló épület elôtt jól látható a megmaradt korabeli oszlop. Ugyanilyen oszlopokból állt a *Berlin*-tábor kerítése is. A szerzô felvétele
23. **A bori téglagyár.** A bori négyes kilométer közelében álló téglagyárnál a németek huszonhárom magyar zsidó munkaszolgálatost végeztek ki. A fénykép a közeli új köztemetôbôl készült. A szerzô felvétele
24. **A Borban meghaltak újratemetése.** A *Berlin*-tábor mellett lévô munkaszolgálatos temetô felszámolása során negyvenhét fôt exhumáltak. Földi maradványaikat ünnepélyes keretek között temették el az új bori köztemetôben lévô kriptába 1964. 11. 17-én. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum
25. **Az új bori köztemetôben lévô kripta.** A mai fényképen a föld alatti helyiségben negyvenhét azonosítatlan munkaszolgálatos földi maradványait tartalmazó fémkoporsó látható. A szerzô felvétele
26. **A bori munkaszolgálatosok emlékmûve Borban.** A gyertyalángot mintázó sematikus kôszobor a Borba vitt több tízezer kényszermunkásnak állít emléket. Az 1982. 05. 07-én emelt szobor a volt *Berlin*-tábor feletti magaslaton

áll, mögötte a mélymûvelésû bánya épülete, rajta Tito fényképével. Forrás: Bori Bányászati és Kohászati Múzeum

27. **Marányi Ede alezredes.** Marányi Edérôl ismeretlen helyen, feltehetôen az 1940-es években készült a fotó. A fénykép a hozzátartozók tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2006. 05. 18.
28. **Marányi Ede / Fehér Antal.** A volt bori táborparancsnokról az NSZK-ban, feltehetôleg az 1970-es években készül fotó. A fényképet saját magam készítettem az eredeti fényképrôl a tulajdonos engedélyével. A kép eredeti felvétele ifj. Tarjányi Imre tulajdona. A szerzô felvétele (Haslacherhof [Markdorf], 2007. 05. 28.)
29. **Marányi Ede / Fehér Antal sírja 1985-ben.** Marányi Edét Antal Feher néven temették el 1985. 10. 25-én a bermatingeni katolikus temetôben. Az egyik koszorúszalagon lévô „HM" rövidítés jelentése: Hungarista Mozgalom. A fényképet saját magam készítettem az eredeti fényképrôl a tulajdonos engedélyével. A kép eredeti felvétele ifj. Tarjányi Imre tulajdona. A szerzô felvétele (Haslacherhof [Markdorf], 2007. 05. 28.)
30. **Marányi Ede sírja 2007-ben.** Marányi Ede sírkövét 1989-ben állították fel. A szerzô felvétele (Bermatingen, 2007. 03. 26.)
31. **Tálas András hadapród ôrmester sírja.** A halálra ítélt és kivégzett volt bori keretlegény sírja a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található. Ugyanebben a sorban nyugszik a szintén kivégzett Asztalos Ferenc szakaszvezetô és Juhász Pál fôhadnagy is. Tálas András temetése 1947. 03. 01-jén volt (22. sor, 18. sírhely). A szerzô felvétele (2007. 10. 19.)
32. **Bodor Sándor tizedes.** Bodor Sándor tizedes, volt bori keretlegény fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetôleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
33. **Horváth József tizedes.** Horváth József tizedest, volt bori keretlegényt halálra, majd életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. A fénykép ismeretlen helyen, feltehetôleg az 1970-es években készült. A fénykép Kovács Jenôné Horváth Anna tulajdona. Kézhez véve: Malomsok, 2010. 07. 10.
34. **Kunos Sándor ôrvezetô.** Kunos Sándor ôrvezetô, volt bori munkaszolgálatos fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetôleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
35. **Malakuczi János honvéd.** Malakuczi János honvéd, volt bori munkaszolgálatos fényképét az állambiztonsági szolgálat készítette ismeretlen helyen, feltehetôleg 1975 körül. Forrás: ÁBTL
36. **Dr. Bárdos József orvos.** Dr. Bárdos József munkaszolgálatos volt Radnóti Miklós és egyben a *Heidenau*-altábor egyik orvosa. A fénykép, ami egyben levelezôlap is, L. Zinner fotográfus Budapesten, a Hollán Ernô utca 7. sz. alatti mûhelyében készült. A fénykép Adamovics Jenôné Karácsony Rozália tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2009. 01. 16.
37. **Csillag Albert bori munkaszolgálatos társai között.** A Borban meggyilkolt Csillag Albert grafikusról és ismeretlen társairól valószínûleg Borban, 1943-ban készült a fénykép, ami a hivatalos ellenôrzést elkerülve került mennyasszonyához, Benisch Veronikához. A fénykép Fillenz Jenôné Benisch Veronika tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2008. 07. 12.

38. Justus Pál személyi lapja. Justus Pál Személyilapját valószínûleg az általa kitöltött és aláírt ugyanilyen lap alapján készítette el a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége. Forrás: MEASZ-NÜB Archívuma, jelzet nélkül

39. Juszt László bori munkaszolgálatos. Juszt László bori munkaszolgálatos fényképe Budán készült az 1940-es évek elején. A fénykép Révész László tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2010. 04. 20.

40. A Rábca töltése. A fényképet az állambiztonsági szolgálat készítette a Rábca elterelése elôtt. A fénykép hátoldalán ez olvasható: „A gát egy szakasza a gyilkosság helyszínéhez közeledve." Forrás: ÁBTL

41. Az ún. abdai exhumálási jegyzôkönyv. Feltehetôleg az abdai exhumálás során készült, adatolatlan exhumálási jegyzôkönyv elsô, teljes terjedelmû közlése. A jegyzôkönyvrôl készült szkennelt másolatok Spiegel Mariann tulajdonában vannak. Kézhez véve: Gyôr, 2009. 09. 20. Levéltári nyilvántartásuk: MNySzZsE E.6377. (H.471.16990.) és E.6380. (H.471.16993.)

42. A gyôri izraelita temetôben lévô bori munkaszolgálatos sírok. A fényképen a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben, a Mártíremlékmû közelében lévô munkaszolgálatos sírok („MUSZ-os Marthirok") láthatók. A három tömegsírban feltehetôleg az Abdánál kivégzett és Gyôrben hagyott bori munkaszolgálatosok földi maradványai találhatók (C/2. parcella, összesen 22 sírhely). A szerzô felvétele (2011. 02. 18.)

43. Bárdos Pál bori munkaszolgálatos sírja a Kozma utcai temetôben. Az Abdánál kivégzett és késôbb exhumált Bárdos Pál földi maradványait a Rákoskeresztúri izraelita temetôben 1946. 09. 21-én temették el. A hozzátartozók a sírkövén a kivégzés dátumaként az 1945-ös évet tüntették fel. A szerzô felvétele (2010. 03. 18.)

44. Mahler György Iván bori munkaszolgálatos. A fénykép Budapesten, feltehetôleg az 1940-es években készült. A fénykép Bérci Pálné Mahler Lívia tulajdona. Kézhez véve: Budapest, 2011. 08. 17.

45. Mahler György Iván sírja. Az Abdánál kivégzett és késôbb exhumált Bárdos Pál földi maradványaival együtt a Rákoskeresztúri izraelita temetôben 1946. 09. 21-én temették el. A hozzátartozók a sírkövén a kivégzés dátumaként 1945 februárját tüntették fel. A szerzô felvétele (2010. 03. 18.)

46. A Kozma utcai temetôben található bori fal. A Rákoskeresztúri izraelita temetôben álló ún. bori falon, azaz az 1949-ben elkészült emlékmû egyik oszlopán (pilonján) 457, a bori munkaszolgálat során meghalt vagy kivégzett zsidó munkaszolgálatos neve olvasható. A szerzô felvétele (2009. 05. 01.)

LABOUR SERVICEMEN AT BOR

Chapters from the history of the Bor labour camp

(SUMMARY)

On 20 November 1940 Hungary joined the Tripartite Pact with Germany, Italy and Japan. On 6 April 1941 Germany attacked Yugoslavia, and so did Regent Miklós Horthy and the government of László Bárdossy a few days later. Hungarian soldiers occupied the Yugoslavian region of Bačka. A few months later, on 26 June, Hungary declared war on the Soviet Union.

The Hungarian military forces consisted not only of armed, but also of unarmed soldiers. The latter were obliged to do unarmed home defence labour service. Under the Horthy regime the first labour service law was brought into effect in March 1939. The aim was to gather all politically unreliable individuals, and use their manpower for military purposes. Labour service enlistees mainly included communists, people belonging to various ethnicities, as well as Romas and Jews. They first of all constructed railways, roads, airfields and military facilities. By the summer of 1940 about 60 Jewish labour service battalions were established. However, their situation, place of service and duties changed during the war years. Members of the first Jewish battalions served in military uniforms and could keep their ranks and arms. However, from the spring of 1941 this privilege was withdrawn. Due to their Jewish origin they were required to wear yellow armbands. Treatment of these servicemen got worse and worse, and labour service had an increasingly punitive character.

The labour servicemen worked on Hungarian territory, including territories occupied during the war in (Northern Transylvania, Southern Slovakia, Bačka, Carpatho-Ukraine). However, after Hungary attacked the Soviet Union, they also served in military operational areas far away from the Hungarian borders. By the beginning of 1943 the number of labour servicemen reached 50,000, thousands of whom lost their lives while attached to the Second Hungarian Army on the Soviet front, during the removal of landmines, in the retreat or as prisoners of war in Russia.

In the German-occupied territory of Yugoslavia Germany took possession of the mines and industrial facilities, too, including the very important (formerly French-owned) Bor mining region. This region in south-east Serbia (in the Serbian Ore Mountains close to the Romanian and Bulgarian borders) had valuable raw materials for the production of weaponry (copper, nickel, tin and lead). From 1942 these mines provided fifty percent of Germany's total ore requirement for its war efforts. For mining and processing, as well as for the increase of production, the Germans required more and more workers. To this end, they decided on the use of forced labour. Therefore, from the end of 1942 until the autumn of 1944 a labour camp complex employing 30,000 to 80,000

forced labourers was organised in Bor and its vicinity. In addition to "Yugoslavs" living on the territory of Yugoslavia (Bosniaks, Croats, Hungarians, Serbs, Slovenes, Jews), captured partisans, Czech, French, Greek, Polish and Romanian workers, as well as a large number of Italian prisoners of war (following Italy's withdrawal from the war in May 1943), were living and toiling in the region. Work was directed by Organisation Todt (OT), the German military labour organisation with the German Siemens factory providing the professional background. Therefore, the forced labourers became Siemens employees.

Berlin repeatedly turned to Budapest in order that it provide 10,000 Hungarian workers for the works in Bor. Initially the Hungarian government declined these requests, but eventually Minister of Defence Colonel-general Lajos Csatay acceded to the request. On 2 July 1943 the first Hungarian-German agreement was concluded in Budapest. This meant that Hungary sent 3,000 people to Bor in exchange for some of the raw materials mined there. The Hungarian labour servicemen went to and were held in Yugoslavia under Hungarian military control. In Bor they were involved in mining activities led by OT. As much as 98 per cent of the labour servicemen sent to Yugoslavia by Hungary in 1943 were Jewish. The remaining two per cent, around 200 people, were members of minority churches. The 160 to 180 Jehovah's Witnesses, 18 Sabbatarians (otherwise known as members of the Seventh Day Adventist Reform Church) and 9 Nazarenes who were taken to Bor were first sentenced to several years of imprisonment and incarcerated due to their anti-military views and for refusing military service. They were collected from various prisons in 1943 to form the so called „Jehovah" or „Sectarian" battalion in the Bor labour camp.

While 3,000 Hungarians were doing labour service in Bor, Germany invaded Hungary on 19 March 1944. The Germans demanded that more and more forced labourers be sent to Bor from Hungary. The government now no longer hesitated to fulfil the request, and it provided the Germans with 3,000 Jewish labour servicemen under the same conditions. The labour servicemen arrived in Bor in the summer of 1944. Those who arrived in 1943 were put in the central, i.e. Berlin camp located near Bor, and did mining related forced labour. Those arriving in 1944 were placed at the seven subsidiary labour camps situated to the north-west of Bor, and were made to construct a narrow-gauge railway over the mountains.

Many of the 6,000 labour servicemen taken to Bor were well known figures from the world of culture, arts, public life or politics, including the internationally known great Hungarian poet, Miklós Radnóti, and the poet László Lukács, who died in Bor. The well-known Social Democratic politician, Pál Justus was one of the older servicemen. All three of them served in Bor under the command of Lieutenant Colonel Ede Marányi. Under his command the situation of the labour servicemen fundamentally changed. The already strict discipline was replaced with a cruel and Antisemitic system. During Marányi's tenure the cruel forms of punishment, torture and executions were used on a massive scale; such as in the case of Albert Csillag, the graphic artist from Budapest. After the war Ede Marányi changed his name to Antal Fehér and

disappeared in Western Europe. He was tried in absentia in Hungary for war crimes. For unknown reasons he was not convicted, whilst several of his military subordinates in Bor were sentenced to death and executed.

From among the Jewish forced labourers taken to Bor doctors (medical students, dentists, pharmacists, veterinaries, paramedics) formed a separate group. The first part of the book deals with them and their work. It describes the living conditions and working regime in the central camp and the sub-camps, as well as the servicemen's everyday lives. Many of the liberated Bor doctors became the doctors of Tito's partisans, but some were forced to serve the pro-German chetniks. Several of the former Bor doctors and labour servicemen that survived the Holocaust became famous physicians in Hungary and other countries.

On 23 August 1944 Romania pulled out of the war, as a result of which the Soviets quickly forced the German troops to retreat from the Balkans. The Hungarian Ministry of Defence called the Hungarian soldiers and labour servicemen back from Bor. The first group of labour servicemen left Bor on 17 September 1944. The approximately 3,600 people suffered significant losses by the time they reached the Szentkirályszabadja camp near Lake Balaton. The greatest losses were incurred at Crvenka in the West Bačka region of Serbia. Here German soldiers, with the support of Hungarian soldiers, executed 800 to 1,000 Jewish labour servicemen during the night of 7 October 1944. At Szentkiralyszabadja the labour servicemen were again put under the command of Lieutenant Colonel Ede Marányi. From the very end of October and the very beginning of November 1944, they were marched on foot in two groups via Veszprém and Gyôr to Mosonmagyaróvár. The Mohács group included, among others, the poet Miklós Radnóti and Gyula Trebitsch, the later Hamburg-based film producer. Radnóti was executed at Abda near Gyôr, while Trebitsch survived the Holocaust. I have written about the events along the Transdanubian route based on memoirs and the soldiers' legal court cases. The military treated their prisoners with extreme cruelty on this journey, too, and even murdered some. The most serious of these murder cases was the one committed at Abda, where 22 labour servicemen, including Radnóti, were executed.

The nearly 1,500-strong group of the Bor servicemen were handed over by Hungarian soldiers to German soldiers at Mosonmagyaróvár. They were led by the SS to Zurndorf train station in Austria, where they were loaded into wagons with other battalions of Hungarian labour servicemen. One of the groups from the Bor labour camp ended up at Sachsenhausen near Berlin, while another group was taken to the Flossenbürg concentration camp, near the German-Czech border. From here they were taken to various concentration camps, with around 500 of them surviving the war.

Most of the Jehovah's Witnesses, Sabbatarians and Nazarenes that were attached to the group survived the war. The first to be freed were the Sabbatarians near Belgrade, who managed to escape with the help of their Serbian brethren. Members of Jehovah's Witnesses and Nazarenes were freed in western Hungary after suffering further vicissitudes on their journey. Later some members of all three minority churches were taken by Soviet soldiers to do forced labour in the Soviet Union, where three Sabbatarians lost their lives.

A few days after the first group left Bor, a second group set off for Hungary on 29 September 1944. This group included Pál Justus, Social Democratic politician, and many prominent members of the Hungarian cultural and scientific life. The approximately 2,000 Jewish labour servicemen that set off were liberated on the day after their departure by Tito's partisans in the Serbian mountains. Several people became partisans, while the doctors served as military doctors during the liberation of Yugoslavia. However, most people were forced to hide from the Germans and to flee to Romania. Finally, they returned to the liberated Hungary from Timişoara and Arad, or emigrated to Palestine.

ARBEITSDIENSTLEISTENDE IN BOR

Kapitel aus der Geschichte des Arbeitslagers Bor

(ZUSAMMENFASSUNG)

Am 20. November 1940 unterzeichnete Ungarn den von Deutschland, Italien und Japan zuvor im September des Jahres geschlossenen Dreimächtepakt. Einige Tage nachdem Deutschland am 6. April 1941 Jugoslawien angegriffen hatte, ließen Staatsoberhaupt Miklós Horthy und Ministerpräsident László Bárdossy die ungarischen Truppen in Jugoslawien einmarschieren. Sie eroberten die Bácska (*Batschka*). Kurze Zeit darauf, am 26. Juni 1941, erklärte Ungarn der Sowjetunion den Krieg.

Im Heer der ungarischen Armee gab es neben den bewaffneten auch unbewaffnete Streitkräfte. Dabei handelte es sich um Personen, die zum waffenlosen Arbeitsdienst verpflichtet wurden. Das „Horthy-Regime“ hatte hierfür im März 1939 die erste rechtliche Grundlage erlassen. Deren Ziel war es, Bürger, denen das Regime nicht vertraute, zu rekrutieren und ihre Arbeitskraft für militärische Zwecke zu nutzen. In erster Linie wurden Kommunisten, Sinti und Roma und Juden dazu einberufen, die dann vor allem bei der Errichtung von Eisenbahnlinien, Straßen, Flughäfen und verschiedenen Militärobjekten eingesetzt wurden. Bis zum Sommer 1940 hatte man etwa 60 jüdische Kompanien aufgestellt. Nach Ungarns Kriegseintritt änderte sich jedoch die Situation im Arbeitsdienst. Während die Juden in den ersten Kompanien noch die Möglichkeit hatten, in Militäruniform, mit militärischen Rängen und sogar mit Waffe zu dienen, war das ab Frühling 1941 nicht mehr gegeben. Ihnen wurde wegen ihrer Herkunft auferlegt, eine gelbe Armbinde zu tragen. Die Bedingungen verschlechterten sich zunehmend und der Arbeitsdienst nahm mehr und mehr die Züge einer Strafmaßnahme an.

Die Truppen des Arbeitsdienstes kamen in Ungarn und in den im Krieg eroberten Gebieten zum Einsatz (im Norden Siebenbürgens, in der Südslowakei, in der Bácska, in der Karpatenukraine) und nach dem Angriff auf die Sowjetunion sogar in Kriegsgebieten weit entfernt von der ungarischen Heimat. Zu Beginn des Jahres 1943 gehörten bereits 50 000 Personen dem Arbeitsdienst an. Mehrere Tausend von ihnen verloren an der sowjetischen Front bei Minenräumarbeiten und beim Rückzug der zweiten ungarischen Armee das Leben; andere starben in russischer Kriegsgefangenschaft.

Im besetzten Jugoslawien machten sich die Deutschen industrielle Anlagen und Bergwerke zunutze. Eines der wichtigsten Bergbaugebiete war das sich vormals in französischem Besitz befindliche Bor mit seinem für die Rüstungsindustrie bedeutenden Vorkommen an Kupfer, Nickel, Zinn und Blei. Damit konnte aus diesem Bergbaugebiet ab 1942 50 Prozent des Bedarfs an Erz für die deut-

sche Kriegswirtschaft gedeckt werden. Die Nachfrage an Arbeitskräften für den Abbau der Rohstoffe und deren Aufbereitung stieg zunehmend. Man entschied sich für den Einsatz von Zwangsarbeitern. In Bor und Umgebung wurde ein Lagerkomplex eingerichtet, in dem ab Beginn des Jahres 1942 bis Herbst 1944 ca. 30 000 bis 80 000 Zwangsarbeiter eingesetzt wurden. Darunter befanden sich neben den auf den Gebiet von Jugoslawien lebenden „Jugoslawen" (Bosnier, Kroaten, Ungarn, Serben, Slowenen, Juden) und gefangen genommenen Partisanen, tschechische, französische, griechische, polnische und rumänische Zwangsarbeiter und nach Mai 1943 viele italienische Kriegsgefangene. Geleitet wurde das Lager von der deutschen „Organisation Todt" (OT). Fachliche Unterstützung wurde von Siemens geleistet, weshalb die Zwangsarbeiter als Angestellte der Firma Siemens galten.

Nachdem sich Berlin mehrmals mit der Bitte um den Einsatz von 10 000 ungarischen Zwangsarbeitern an Budapest gewandt hatte, was jedoch zunächst immer wieder abgelehnt worden war, stimmte schließlich Generaloberst Lajos Csatay der Bitte zu. Am 2. Juli 1943 wurde diesbezüglich das erste ungarisch-deutsche Abkommen unterzeichnet. Demgemäß sandte Ungarn 3 000 Arbeiter nach Bor und wurde im Tausch an den gewonnenen Rohstoffen beteiligt. Deportation und Aufenthalt der ungarischen Zwangsarbeiter erfolgte unter ungarischer Ägide. In Bor übernahm die OT die Leitung des Einsatzes der Arbeiter in den Bergwerken. 98 Prozent der ungarischen Zwangsarbeiter waren Juden. Der Rest der Zwangsarbeiter, etwa 200 Personen, waren Angehörige kleiner Religionsgemeinschaften, die wegen ihren „antimilitaristischen Anschauungen" oder wegen Verweigerung des Militärdienstes bereits zu mehreren Jahren Haft verurteilt und inhaftiert worden waren. Darunter befanden sich Zeugen Jehovas (160–180 Personen), Adventisten (18 Personen) und Nazarener (9 Personen). Diese 1943 aus verschiedenen Gefängnissen zusammengestellte Zwangsarbeitergruppe bildeten die sogenannte Jehova-Kompanie oder Sekten-Kompanie.

Nachdem Ungarn am 19. März 1944 von deutschen Truppen besetzt worden war, sollten weitere 3 000 Zwangsarbeiter nach Bor entsandt werden. Nunmehr kam die ungarische Regierung der Bitte sofort nach und stellte unter denselben Bedingungen wie zuvor 3 000 jüdische Zwangsarbeiter zur Verfügung, die dann im Sommer 1944 in Bor ankamen. Während die 1943 entsandten Zwangsarbeiter im Zentrallager „Berlin" untergebracht worden waren und Zwangsarbeit im Bergbau verrichteten, kamen die 1944 überstellten Juden in acht Unterlager, die nordwestlich von Bor lagen und arbeiteten hauptsächlich am Eisenbahnlinienbau einer durch die Berge führenden Schmalspurbahn.

Unter den insgesamt 6 000 Zwangsarbeitern aus Ungarn waren bekannte Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens wie Künstler oder Politiker. Zu ihnen zählten die auch im Ausland berühmten ungarischen Dichter Miklós Radnóti und László Lukács, der in Bor starb, aber auch der bekannte sozialdemokratische Politiker Pál Justus. Alle drei arbeiteten in Bor unter Oberstleutnant Ede Marányi, der den Zwangsarbeitern das Leben besonders schwer machte. Er verschärfte die bereits streng geführte Aufsicht im Lager durch eine Vielzahl unmenschlicher Strafmaßnahmen, Folter und Hinrichtungen – wie im Fall des

Budapester Grafikers Albert Csillag. Nach dem Krieg nahm Ede Marányi den Namen Antal Fehér an und tauchte in Westeuropa unter. In Ungarn verhandelte ein Gericht in Abwesenheit über seine im Krieg begangenen Straftaten; aus bisher unbekannten Gründen wurde er nicht verurteilt, während mehrere seiner militärischen Untergebenen zum Tode verurteilt und hingerichtet wurden.

Unter den nach Bor verschleppten Juden bildeten die Ärzte eine besondere Gruppe (Mediziner, Zahnärzte, Apotheker, Tierärzte, Sanitäter). Mit ihnen, ihren Lebensverhältnissen, der Arbeitsordnung und dem Alltagsleben im Zentrallager und in Unterlagern, werde ich mich im ersten Teil des Buches beschäftigen. Nicht wenige von der Gruppe schlossen sich nach ihrer Befreiung den Tito-Partisanen an oder wurden unter Zwang Ärzte der deutschfreundlichen Tschetniks. Einige der Mediziner, die das Zwangsarbeitslager in Bor und den Holocaust überlebten, gelang es, sich später in Ungarn oder in anderen Ländern als Ärzte einen großen Namen zu machen.

Am 23. August 1944 wechselte Rumänien im Krieg die Seiten. In der Folge verdrängten die sowjetischen Truppen die deutschen Einheiten zügig vom Balkan. Das ungarische Verteidigungsministerium rief daher die Soldaten und Zwangsarbeiter zurück. Die ersten Kolonnen der Zwangsarbeiter verließen Bor am 17. September 1944. Unter großen Schwierigkeiten und Verlusten erreichten 3 600 von ihnen das Lager in Szentkirályszabadja (in der Nähe vom Balaton). Die meisten Opfer waren in Cservenka (Tscherwenka) zu verzeichnen, wo die deutschen Soldaten mit der Hilfe ungarischer Soldaten am 7. Oktober 1944 zwischen 800 und 1 000 jüdische Zwangsarbeiter hinrichteten. In Szentkirályszabadja übernahm Ede Marányi wieder die Zwangsarbeiter. In zwei Gruppen ging es Ende Oktober 1944 und Anfang November zu Fuß weiter über Veszprém und Gyôr nach Mosonmagyaróvár. Unter ihnen, in der Mohácser Gruppe, befanden sich auch der Dichter Miklós Radnóti und der spätere Hamburger Filmproduzent Gyula Trebitsch. Radnóti wurde in Abda, in der Nähe von Gyôr hingerichtet, Trebitsch überlebte den Holocaust. Die Geschehnisse auf dem transdanubischen Marsch werden im Buch auf der Grundlage von Informationen aus Erlebnisberichten und Militärprozessen rekonstruiert. Die Häftlinge waren auf dem Marsch grausamen Misshandlungen ausgesetzt, einige wurden sogar ermordet. Eines der schlimmsten Ereignisse war das Massaker von Abda, wo Soldaten 22 Zwangsarbeiter töteten, unter ihnen Radnóti. 1 500 Häftlinge wurden bei Mosonmagyaróvár von den ungarischen an deutsche Soldaten übergeben. Sie wurden von der SS zum Bahnhof im österreichischen Zurndorf verbracht und hier zusammen mit anderen ungarischen Zwangsarbeiterkolonnen in Waggons gepfercht und abtransportiert. Ein Teil der ehemaligen Zwangsarbeiter aus Bor kam in das Konzentrationslager Sachsenhausen, der andere in das KZ Flossenbürg. Von hier wurden sie in verschiedene weitere Lager verteilt. Etwa 500 von ihnen haben den Krieg überlebt.

Die meisten der deportierten Zeugen Jehovas, Nazarener und Adventisten überlebten den Krieg. Als erste gelangten die Adventisten in der Nähe von Belgrad in Freiheit, da ihnen mit der Hilfe von Glaubensangehörigen die Flucht gelang. Die Zeugen Jehovas und die Nazarener wurden nach einem dramatischen Marsch im Westen Ungarns befreit. Mehrere, und zwar aus jeder

der Glaubensgemeinschaften, wurden nach ihrer Befreiung von sowjetischen Soldaten in die Sowjetunion zur Zwangsarbeit verschleppt; drei Adventisten kamen dort ums Leben.

Einige Tage später nach Abzug des ersten Trupps Zwangsarbeiter hatte sich am 29. September 1944 auch die zweite Kolonne aus Bor in Richtung Ungarn in Bewegung gesetzt, unter ihnen der sozialdemokratische Politiker Pál Justus und andere später berühmt gewordene Persönlichkeiten der ungarischen Kultur und Wissenschaft. Etwa 2 000 jüdische Zwangsarbeiter wurden von den Tito-Partisanen in den Bergen von Serbien befreit. Manch einer von ihnen schloss sich selbst den Partisanen an; einige Ärzte beteiligten sich als Militärärzte an der Befreiung Jugoslawiens. Die meisten von ihnen waren jedoch gezwungen, sich vor den Deutschen zu verstecken und nach Rumänien zu flüchten. Sie kehrten schließlich über Temesvár und Arad in das befreite Ungarn zurück oder wanderten nach Palästina aus.

A szerző témával kapcsolatos publikációi

Forrásközlések, visszaemlékezések közlése, tanulmányok folyóiratokban, tanulmánykötetekben

A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel. Új Honvédségi Szemle, 59. évf. (2005) 12. sz. 91–99. (Tomislav Pajiccsal együtt.)

Az Énekös. (Interjú Mayer Rudolf bori túlélôvel). Mozgó Világ, 32. évf. (2006) 2. sz. 32–45.

Bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései. (Könyvszemle: Charles Chany: *Des marches de la mort aux sciences de la vie*. Pál Markovits: *Stets bei Verstand sein*. István Kádár et al.: *Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord*.) Magyar Tudomány, 168. évf. (2007) 8. sz. 1098–1100.

A bori munkaszolgálatos Justus Pál. In: Jemnitz János–Székely Gábor (szerk.): Justus Pál. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 115–120.

Morvay István holokauszt-túlélô visszaemlékezése Hódmezôvásárhelytôl Boron át Nordhausenig. Közzéteszi Csapody Tamás. Múlt és Jövô, új folyam, 20. évf. (2009) 1. sz. 65–83.

Darvas Ferenc. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Tiszatáj, 63. évf. (2009) 5. sz. 100–124.

Dr. Pollák László: Hajóval a bori rézbányába. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Szombat, 21. évf. (2009) 5. sz. 20–23.

„Ennyi az emberi élet" (Interjú Papp Lajossal) I–II. rész. Palócföld, 55. évf. (2009) 5. sz. 43–51. és 6. sz. 26–37.

Halper Nándor Ferdinánd: Túl jón s rosszon. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Forrás, 41. évf. (2009) 5. sz. 69–96.

Gál Dezsô: Bori napló. Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Életünk, 47. évf. (2009) 6. sz. 32–49.

Gadó Béla: Deportált voltam… Visszaemlékezés, közzéteszi Csapody Tamás. Mozgó Világ, 35. évf. (2009) 6. sz. 30–49.

Gátföldy Egon ezredes visszaemlékezése. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 3. sz. (szeptember) 849–862.

Az angyali Radnóti. Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral. Közzéteszi: Csapody Tamás. Magyar Tudomány, 170. évf. (2009) 11. sz. 1368–1380.

Orvosok és orvoslás Borban, 1943–1944. Lege Artis Medicinae (LAM), 19. évf. (2009) 12. sz. 816–819.

Abdai gyilkosok. Aetas, 25. évf. (2010) 1. sz. 66–91.

Orvosok és orvoslás a „Berlin" táborban. Lege Artis Medicinae (LAM), 20. évf. (2010) 3–4. sz. 266–270.

A demokrácia hasznos polgára. Horváth József bori keretlegény élete és halála. Mozgó Világ, 36. évf. (2010) 8. sz. 88–95.

Abdai exhumálási jegyzôkönyvek. Forrás, 43. évf. (2011) 1. sz. 61–71.
Tálas András népbírósági pere (Tálas András-e Radnóti Miklós gyilkosa?) Századok, 145. évf. (2011) 1. sz. 197–214.
A bori menet Tarjánpusztán. Radnóti Miklós egy Gyôr elôtti téglagyárban. Történelmi Szemle, 53. évf. (2011) 1. sz. 113–125.
A bori menet Abda és Zurndorf között. I. rész. Remény, 14. évf. (2011) 2. sz. 31–37.

Ismeretterjesztő cikkek napi- és hetilapokban

Razglednicák. (Becsétôl Borig és vissza: erôltetett menetek nyomában). Népszabadság, Hétvége, 2005. 09. 03., 6–7.
Ex Libris (bori túlélôk memoárköteteinek ismertetése). Élet és Irodalom, 2005. 12. 02., 23.
Bori munkaszolgálatosok Baján. Népszava, 2006. 02. 18. Szép Szó melléklet, 1. és 8.
Halálút Bortól Cservenkáig. Népszabadság, 2006. 08. 09. Hétvége melléklet, 6–7.
Puskalövés három méterrôl (Bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján). Magyar Nemzet, 2006. 12. 09. Magazin, 32–33.
Felmagasztosult keretlegények. Öt sír nyomában a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában. Népszabadság, 2007. 11. 24. Hétvége melléklet, 2–3. Másodközlése: Meghamisított síremlékek a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában. Új Kelet, 2007. 12. 06., 8–11.
A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálata. Népszabadság, 2008. 04. 05. Hétvége melléklet, 6. Másodközlése: A bori munkaszolgálatos Csillag Albert. Új Kelet, 2008. 04. 10., 10–11.
Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal" – bori táborparancsnok élete. Népszabadság, 2008. 06. 07. Hétvége melléklet, 6–7. Másodközlése azonos címen jelent meg in: Bajnai Zsolt (szerk.): Minôségi Újságírásért Díj 2008. (A díjjal kitüntetett írások.) Picasso Média, Budapest, 2009. 64–73.
A bori munkaszolgálat – izraeli kutatóút. Új Kelet, 2009. 01. 08., 12–13.
Abdai gyilkosok. Népszabadság, 2009. 04. 25. Hétvége melléklet, 2–3.
A 298-as parcella 10 botránya. Élet és Irodalom (Agora), 2009. 05. 22., 15.
A 298-as parcella 11. botránya. Élet és Irodalom (Agora), 2009. 06. 19., 14.
A 298-as parcella közbotránya. Népszava (Szerintem), 2009. 07. 02., 12.
Radnóti Miklós halála. Népszabadság, 2009. 10. 31. Hétvége melléklet, 9.
Kegyelet és emlékezet. Népszabadság, 2009. 12. 03., 11.
„Iszonykodtunk, és meg voltunk rettenetesen lepôdve". Interjú Sarmann Ferencnével. Élet és Irodalom, 2009. 12. 11., 11–16.
A tényekrôl – túl a bûnösökön és a sírokon. Népszabadság, 2010. 02. 02., 11.
Radnóti Miklós bori munkaszolgálata. Semmelweis Egyetem, 11. évf. 2. sz. (2010. 03. 16.), 24.

A szerzővel készített interjú

Pethô Tibor: Gyúanyag. Áldozatok vagy bûnösök? [közös interjú Csapody Tamással, Donáth Ferenccel, M. Kiss Sándorral és Szakály Sándorral]. Magyar Nemzet 2010. 04. 17. Hétvégi Magazin, 30–31.

Névmutató

Névmagyarázatok*

Címszóként a legismertebb, leggyakrabban használt, illetve a rendelkezésre álló adatok szerinti legvalószínûbb név áll. Ezt követik szögletes zárójelben a különbözô névváltozatok (egymástól perjellel elválasztva), majd zárójelben a személyes adatok (anyja neve, születési hely és idô, esetleges halálozási hely és idô). A személyes adatok gyakran hiányosak, a hiányokat külön jel nem tünteti fel, kivéve a hiányos nevek, valamint az ismeretlen születési/halálozási idô esetét, amelyeket kérdôjel mutat. Ahol a halálozásnál nem szerepel adat, illetve kérdôjel, ott az adott személy a kézirat lezárásakor még életben volt. A személyes adatokon belül szintén szögletes zárójelben kiegészítô információk is helyet kaptak (az anya nevének változatai, a születés/halálozás idejének Magyarországon kívüli települések külföldi névváltozatai, illetve kevésbé ismert külföldi települések esetén azok mai országának neve).

Abonyi Jenô (a. n. Krusbach Cecília; Temesvár, 1899. 05. 11.–?) budapesti bélyegkereskedô. – 190, 316

Aczél György [Appel Henrik] (a. n. Wiemann Aranka; Budapest, 1917. 08. 31.–Bécs [Wien], 1991. 12. 06.) kommunista politikus. 1945 elejétôl a kommunista párt különbözô pártirodáit vezette. A Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. A Kádár-rendszer meghatározó kultúrpolitikusa. Radnóti Miklós barátja. – 425, 452, 553

Ács Kálmán pannonhalmi lakos. – 241, 332

Acsay Judit újságíró, lapkiadó. – 329–331, 333, 552, 553

Adamik [Agteleki] Ilona (kb. 1925–) Marányi Ede mostohalánya. – 164

Adamik [Agteleki] Imre (a. n. Stich Ilona; 1894–?) alezredes, segédmunkás, aki 1945 után is Magyarországon élt. Marányi Edéné elsô férje. – 164

Adamovics Jenôné született Karácsony Rozália (a. n. Horváth Rozália; Nagysimonyi, 1919. 12. 24.–) védônô, adminisztrátor. Bárdos József orvos Budapesten élô menyasszonya. – 330, 587

Adler Elek (a. n. Steiner Teréz; Kôszeg, 1901. 09. 30.–feltehetôen Buchenwald, *Ohrdruf*-altábor, 1944 vagy 1945) kereskedô. – 288, 347

Adler György (a. n. Bergner Vilma; Gyôr 1947. 06. 09.–) építômérnök. – 347

Adler Jenô (?–1944?) bori munkaszolgálatos. – 85

Adler Manó Adler Elek munkaszolgálatos apja. – 347

Ágh Magdolna *lásd* Józsa Lászlóné

Agteleki Imre *lásd* Adamik Imre

Albert Abdán lévô német szakács 1944-ben. – 281, 282, 287

*Teljes körû adatgyûjtésre és naprakész adatok közlésére törekedtem. Az adatgyûjtés lezárásának idôpontja 2011. október 1. Kérem az Olvasót, hogy az itt esetleg elôforduló hiányosságokat, tévedéseket és hibákat a bori munkaszolgálatról készülô monográfia számára legyen szíves nekem jelezni (csaptam@net.sote.hu). (A szerzô)

Áldozó István (a. n. Göcsei Jolán; Kapuvár, 1973. 02. 06.–) Gyôr-Moson-Sopron Megye Gyôri Levéltár fôlevéltárosa. – 343, 346
Alter Simon (a. n. Weisz Golda Polena; 1908. 01. 05.–Bor, 1943. 07. 28.) bori munkaszolgálatos. – 54
Altmann István *lásd* Arató István
Andai [Goldberger] Ferenc (a. n. Grünbaum Blanka; Budapest, 1925. 04. 15.–) bori munkaszolgálatos, Kanadában élô újságíró, író, történész, tanár. – 60, 68, 74, 105, 230, 553
Apáthy [Apáthi] Imre (a. n. Tállai Franciska; Kesztölc, 1906. 07. 28.–?) tizedes, bori keretlegény. A népbíróság egy évi börtönre ítélte, de másodfokon szabadlábra helyezték, majd 1950-ben Ausztráliába menekült. – 365, 432, 453, 455, 570
Appel Henrik *lásd* Aczél György
Aradi István jogász, tanácsvezetô bíró. – 398
Arató [Altmann] István [Steven Arato] (a. n. Róth Cecília; Pécs, 1926. 12. 19.–) bori munkaszolgálatos, mûszaki ellenôr. 1961-ben disszidált Olaszországba, 1964-ben az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Itt hegesztô, elektrotechnikus lett, majd filmfelvevô gépek gyártásával foglalkozott. – 74, 108, 123, 137
Arneri, Vinko Borba deportált szerb orvos. – 47
Árvai Vilmos (a. n. Stendler [Steindler] Jolán; Magyarpécska, 1915. 05. 14.–1944. 10. vége) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nôgyógyász. – 91
Árvai Vilmosné [Lendvai Pálné] született Veres Denise Györgyi (a. n. Marmorstein Emma; Zólyom, 1919. 12. 19.–) könyvelô. – 112, 113
Asztalos Ferenc (a. n. Dudás Márta; Balsa, 1915. 07. 09.–Budapest, 1947. 03. 18.) szakaszvezetô, bori keretlegény, MÁV-altiszt. Háborús bûntett miatt kivégezték, sírja a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található. – 206, 233–235, 238, 297, 302–304, 322, 331, 352, 364, 365, 373, 382–384, 402, 406, 437, 439, 453, 455, 570, 587
Avató János a Pannonhalmi Gôztéglagyár vezetôje. – 235

Babinecz Gyula Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 359
Babus Antal irodalomtörténész, az MTA Kézirattár osztályvezetôje. – 552, 568
Bäcker, Bernat (1929–) riederni lakos, 1984-ig Marányi Ede szomszédja. – 171, 183
Bakay Lajos orvos, professzor, a Teleki család kezelôorvosa. – 296
Balázs [Berger] Béla (a. n. Léderer Ilona; Budapest, 1908. 08. 26.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó, boltvezetô. – 213, 325, 396
Balázs Béla bori munkaszolgálatos. – 325
Balázs fôhadnagy, bori keretlegény a *Berlin*-altáborban. – 50
Balázs Lóránté született Kukorelli Katalin (a. n. Gesztesi Sarolta; Gyôr, 1934. 03. 09.–) kémiatanár. – 474, 536
Bálint Éva, V. író, újságíró. – 452, 553
Bálint György (Budapest, 1906. 07. 09.–Sztarij Nyikolszkoje [Ukrajna]; 1943. 01. 21.) író, újságíró, kritikus, mûfordító. – 501, 502
Bálint Klára *lásd* Szerb Antalné

Balogh András (a. n. Schmidt Irma; Gyöngyös, 1895. 11. 30.–?) alezredes, a bori táborcsoport elsô parancsnoka. – 16, 17, 57, 99, 143–145, 152, 153, 172, 173, 175, 572
Balogh Sándor boncsegéd. – 476
Balogh Sándor Tiborné született Szabó Margit (a. n. Blazsovits Margit; Gyôr, 1951. 04. 03.–) abdai tanítónô. – 347
Bánáti Miklós (Budapest, 1922–?) bori munkaszolgálatos, író. – 42, 50, 52, 82, 83, 553
Barabás Tibor újságíró. – 344, 553
Barat István [Stevan Barat] (a. n. Jazovai Banat; Zenta, 1925. 01. 28.–Ausztrália, 2011. 10. vége) szombatista katonai szolgálatmegtagadó. 1955-ben megszökött Jugoszláviából, és Ausztráliában telepedett le. Nyugdíjazásáig a Hetednap Adventista Reformmozgalom (Seventh Day Adventist Reform Movement) misszionáriusa Ázsiában és Koreában. – 89, 112
Bárdos József (a. n. Brachfeld Vilma; Budapest, 1916. 07. 30.–feltehetôen Sachenhausen KZ) bori munkaszolgálatos, orvos. Radnóti Miklós barátja. – 59, 60, 91, 227, 228, 230, 330, 416, 419, 486, 503, 587
Bárdos Pál (a. n. Halász Janka; 1922–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 484–486, 497, 541, 588
Baróti [Kratochfill] Dezsô (a. n. Ring Irma; Torda, 1911. 10. 02.–Budapest, 1994. 09. 05.) irodalomtörténész, egyetemi tanár. Radnóti Miklós barátja, életének és költészetének kutatója. – 20, 327, 381, 468, 499, 500, 502, 520, 521, 527, 533, 535, 550, 551, 553
Baróti [Szabó] Géza (a. n. Pratsler Eleonóra; Déva, 1914. 08. 22.–Biatorbágy 1993. 09. 02.) író, újságíró. – 341, 383, 553
Bartha László (1921–Szombathely, 1944. 11. 09. vagy 11.) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
Bartos Sándor [Bartos Imre Sándor / Alexander Bartos / Alex E. Bartos] (a. n. Lôwinger Róza; Budapest, 1921. 03. 10.–) bori munkaszolgálatos, Ausztráliában élô kereskedô, tolmács. – 24, 307, 353
Barulin, Grigorij Szeliversztovics (1903−1990) a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa 1945 és 1947 között. – 499–501, 512, 517–519, 549
Bata Margit *lásd* Soós Péterné
Battyán [Sachs] György (a. n. Kohn Berta [Mária]; Budapest, 1922. 12. 16.–Budapest, 2007. 05. 05.) bori munkaszolgálatos, ny. rendôr ezredes, közgazdász, jogász, az ORFK Gazdasági Fôigazgatóság munkatársa. – 24, 189, 197, 198, 217, 319, 326, 449, 477, 486, 503, 553
Bäur, Maria (1906–1984. 05.) riederni háztulajdonos, Marányi Ede fôbérlôje. – 170, 171
Becker, Hubert markdorfi számítástechnikus. – 183, 582
Bedô István, id. (a. n. Kaltrovics [Kallarovics] Matild; Pécs, 1891. 12. 22.–Tiszakécske, 1969) orvos, az elsô világháborúban százados. A második világháborúban nem volt katona. A köztiszteletben álló orvos nevét utca és emléktábla ôrzi (Tiszakécske, Bedô István utca 1.). – 51, 99
Bedô István, ifj. (a. n. Ócsenás Erzsébet; 1918–Németország, 1945) hadapród ôrmester, bori keretlegény, orvos. – 49–51, 99
Békés [Neu] György (a. n. Friedmann Ilona; Szolnok, 1920. 08. 08.–Budapest, 1969. 05. 15.) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nôgyógyász, a budapesti

Rókus (Semmelweis) Kórház igazgató fôorvosa. – 61, 69–71, 76, 92, 106, 108, 553
Békés Györgyné született Roboz Ágnes (a. n. Kaufmann Adél; Budapest, 1926. 06. 18.–) nemzetközileg elismert táncpedagógus és koreográfus, Békés György bori munkaszolgálatos felesége. – 70, 106, 113, 553
Béldy [Bruckner] Alajos (Budapest, 1889. 07. 08.–Budapest, 1946. 12. 22.) sportoló, altábornagy. – 554
Bencsik Péter (a. n. Horváth Irma; Kaposvár, 1971. 07. 17.–) történész, szerkesztô. – 29
Benedek István Gábor [„BIG”] (a. n. Kormos Rozália; Gyula, 1937. 10. 29.–) újságíró, szerkesztô, rendezô, tanár, író. – 84, 553
Benedek János (a. n. Kisa Julianna; Homokmégy, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 296, 453
Benisch Veronika *lásd* Fillenz Jenôné
Benoschofsky Ilona (a. n. Haán Gizella; Budapest, 1913. 02. 19.–Budapest, 1997. 01. 14.) történész, a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának fôtisztviselôje. – 542, 553, 558
Benz, Wolfgang német holokauszt-kutató. – 547, 549, 554
Beöthy Ottó *lásd* Salgó Ottó
Bérci Pálné született Mahler Lívia (a. n. Bíró Ilona; Budapest, 1919. 06. 26.–) varrónô. – 488, 541, 588
Berecz Endre csornai helytörténész. – 235, 332, 554
Beregfy [Beregffy] Károly (a. n. Gegner Mária; Cservenka, 1888. 02. 12.–Budapest, 1946. 03. 12.) vezérezredes. 1944. május 15-tôl 1944. augusztus 1-jéig az 1. hadsereg parancsnoka volt. 1944. október 16-tól a Szálasi-kormány honvédelmi minisztere és egyúttal a Honvéd Vezérkar fônöke. Háborús bûncselekmények elkövetéséért a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. – 219, 562
Berg József (Konyár, 1904. 05. 25.–Netanya [Izrael], 1983. 03. 24.) pedagógus, fordító, aszódi, majd kispesti rabbi. – 471, 474
Berger Miklós (a. n. Altmann Regina; Kassa, 1918. 03. 25.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
Berger Ödön (?–Szombathely, 1944. 12. 29.) bori munkaszolgálatos, pestlôrinci lakos. – 215, 358
Berkesi András (a. n. Kazinczi Erzsébet; Budapest, 1919. 11. 30.–Budapest, 1997. 09. 14.) a HM Katonapolitikai Osztály, majd az ÁVH hivatásos tisztje, író. – 396, 397, 442
Bernát Pál *lásd* Justus Pál
Bessenyei András [Besenyei István] (a. n. Nagy Borbála; Kisléta, 1911. 11. 28.–Bor, 1944. 04. 11.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 85, 86
Biró [Bíró] Imre (a. n. Flesch Erzsébet; Kalocsa, 1915. 05. 06.–Budapest, 2003. 05. 06.) bori munkaszolgálatos, felszolgáló, kereskedelmi üzletigazgató. – 74, 75, 108
Blasszauer Róbert történész. – 345, 554
Blättler [Blatter] Pál (a. n. Reich Erzsébet; Budapest, 1919. 10. 20.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) valószínûleg bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 477, 478, 492, 538
Blau István (?–1944?) bori munkaszolgálatos. – 85

Blau László (Abony, 1920–?) bori munkaszolgálatos, budapesti vegyész. – 154, 178, 179
Blazsovits Ida *lásd* Horváth Lajosné
Blazsovits Marcella (1880–1960) az abdai Háromszoknya vendéglô (kocsma) tulajdonosa. – 280, 341
Blazsovits Margit *lásd* Szabó Andrásné
Bleier [Bleyer] István bori munkaszolgálatos, aki a körmendi vasútállomáson szakadt el társaitól. – 197
Bleier László (Kenderes, 1905. 02. 13.–?) bori munkaszolgálatos. – 49, 99
Blitz Endre bori munkaszolgálatos. – 133, 140, 554
Bódis Ilona, Abdánál exhumált személy hozzátartozója. – 535, 540
Bodor [Krausz] Béla (a. n. Krausz Betti; Budapest, 1911. 12. 31.–Abda, 1944. 11. 09. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 484, 485, 489, 490
Bodor [Singer] Pál [„Diurnus"] (a. n. Bodor Klára; Budapest, 1930. 07. 28.–) író, újságíró, fordító. – 132, 139, 158, 180
Bodor István nem létezô bori keretlegény. – 397, 442
Bodor Sándor (a. n. Fazekas Zsófia; Büdszentmihály, 1906. 02. 06.–?) tartalékos tizedes, bori keretlegény, cipész, budapesti lakos. Soha nem vonták felelôsségre, így büntetlen elôéletû volt. Budapesten cipészsegédként helyezkedett el, és 1966-ban ment nyugdíjba. – 263, 268, 273, 274, 278, 280, 312, 383, 394, 400, 401, 406, 411–414, 417–420, 422, 424, 427, 429, 434, 442, 449, 450, 453, 587
Bognár Zalán (a. n. Petôváry Zalánka; Budapest, 1963. 12. 06.–) történész, egyetemi docens. – 512, 513, 554
Bóka László (a. n. Zombori Rózsa Mária; Budapest, 1910. 07. 19.–Budapest, 1964. 11. 01.) író, költô, irodalomtörténész, politikus, egyetemi tanár. – 501, 545
Bolla Géza [Bolla Géza József] (a. n. Ligeti ?; Veszprém, 1923. 10. 03.–) költô, író, fôjegyzô, anyakönyvvezetô. A Kôbányai Írók, Költôk (KIK) Asztaltársaságának tagja, a kôbányai Pro Urbe-díj kitüntetettje. – 269, 270, 273, 277, 280, 339, 340
Bor Jenô (a. n. Rácz Ilona; Hajdúszoboszló, 1895. 09. 08.–Brookmont [Washington D.C., USA], 1979. 11. 30.) altábornagy. – 219
Boros Lajos (a. n. Goldstein Klára; Budapest, 1947. 04. 12.–) zenei szerkesztô, mûsorvezetô, író, újságíró, szövegíró, gitáros, énekes, az Öröklét címû honlap létrehozója. – 540, 541, 568
Bors Istvánné Honner Rozália pannonhalmi lakos. – 332
Böszörményi Miklós (a. n. Lévai Ilona; Budapest, 1914. 01. 29.–Budapest, 2002. 12. 01.) bori munkaszolgálatos, orvos, tüdôgyógyász, az Országos Korányi Tbc és Pulmonológiai Intézet igazgató fôorvosa, Állami Díjas (1970). – 55–57, 62, 101, 103, 556, 567
Braham, Randolph L. (a. n. Katz Eszter; Bukarest, 1922. 12. 20.–) az Egyesült Államokban élô történész, politológus, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, a Rosenthal Intézet igazgatója. – 203, 204, 221, 321, 327, 547, 554, 560
Braun László (a. n. Luczárty Szerén; Balassagyarmat, 1920. 01. 24.–?) bori munkaszolgálatos. – 215, 216, 326, 356
Brown, Eva született Palásti Éva (a. n. Palkó Vilma; Budapest, 1933. 10. 20.–) író, Palásti László bori munkaszolgálatos lánya – 24, 166, 182
Bruckner Alajos *lásd* Béldy Alajos

Brunó Abdán lévô német szakács 1944-ben. – 281, 282, 287
Bun Gyôzô *lásd* Csornoky Viktor
Burkus Ferenc (a. n. Kuti Anna; Abda, 1924. 09. 22.–Gyôr, 2008. 11. 26.) lakatos, az abdai Mezôgépgyárban volt karbantartó. – 273, 274, 276, 277
Bús János (a. n. Tál Terézia; Zalapetend, 1920. 11. 10.–Tapolca, 2011. 07. 25.) tanár, történész, múzeumi igazgató. – 111, 554

Chany, Charles *lásd* Csányi Károly
Cukor Panni *lásd* Matolay, Veronika
Custodis Alfonz budapesti építési vállalkozó. – 582
Czibor Zoltán (Kaposvár, 1929. 08. 29.–Budapest, 1997. 09. 01.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
Czigány Jenô (a. n. gelsei Bíró Julianna; Gyôr, 1926. 03. 06.–Gyôr, 2011. 05. 20.) orvos, gyôri fül- orr-gégész szakorvos. – 264–266, 268, 338, 339
Czimbolinecz Iván (? –Bor, 1943. 10. 29.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 86, 586
Czitron Lajos (a. n. Benedek Rozália; Budapest, 1919. 10. 16.–Budapest, 2009. 03. 30.) bori munkaszolgálatos, vaseszergályos, rendôr ôrnagy, tanácselnök, a Temetkezési Intézet vezetôje. – 196, 197, 308, 319
Cságoly Tibor (a. n. Farkas Lujza; Siracusa [USA], 1910. 07. 23.–? [feltehetôen Texas, USA], 2005 körül) hivatásos és hadtáp honvéd százados, textiltechnológus, magántisztviselô. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt többször is elítélte (1946-ban három évre, majd 1948-ban új eljárásban 6 év 4 hónap kényszermunkára. 1953-ban szabadult, 1956-ban emigrált.) – 284–286, 288, 345, 413, 570
Csákvári Ferenc (a. n. Szalai Mária; Bana–Bábolna, 1900 vagy 1920–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 453
Csányi Károly [Charles Chany] (a. n. Löbl [Lööbl] Irén; Budapest, 1920. 09. 01.–) bori munkaszolgálatos, orvos, Párizsban élô virológus és immunológus, egyetemi tanár. – 24, 93, 113, 307, 554, 597
Csaplár Ferenc (a. n. Csuha Ilona; Baja, 1940. 11. 27.–Budapest, 2007. 05. 11.) tanár, kritikus, irodalomtörténész, a Kassák Lajos Múzeum igazgatója. – 466
Csapody Tamás (a. n. Priszinger Mária; Sopron, 1960. 06. 11.–) jogász, szociológus. – 27, 97–99, 111, 138, 139, 175, 179–181, 316, 319, 320, 322–325, 329, 331, 349, 351–353, 433–435, 440, 448, 449, 542, 548–550, 554–557
Császár János [József] (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905. 04. 17.–Szeged, 1945. 08. 03.) honvéd fôtörzsôrmester, bori keretlegény, a *Bregenz*-altábor szolgálatvezetôje. A népbíróság háborús bûntett elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 16, 54, 123, 124, 571
Csatay [Csatai / Tutzentaller] Lajos (Arad, 1886. 08. 01.–Budapest, 1944. 11. 18.) vezérezredes, Nagy Vilmos honvédelmi miniszter lemondását követôen honvédelmi miniszter 1943. 06. 12. és 1944. 10. 16. között. Minisztersége idején kerültek Borba a munkaszolgálatosok. – 16
Csécsy [Csécsi] Imre (a. n. Pásztor Anna; Budapest, 1893. 10. 15.–Budapest, 1961. 02. 06.) jogász, író, szerkesztô, a Magyar Radikális Párt alapító elnöke, politikus, országgyûlési képviselô, a Társadalomtudományi Társaság elnöke. – 136
Csekô Ernô (a. n. Török Piroska; Zalaegerszeg, 1971. 11. 23.–) Gyôr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának fôlevéltárosa. – 346

Csenár Imre (a. n. Pálovits Irén; Röjtökmuzsaj, 1930. 07. 12.–) gyôri mérnök és hagyományôrzô. – 271, 340
Csendes Ilona *lásd* Kozák Lajosné
Csepeli János abdai volt nyilas párttag. – 475
Csete Olga *lásd* Estókné Csete Olga
Csillag Albert (a. n. Weisz Gabriella; Budapest, 1917. 06. 08.–Bor, 1944. 08. vagy 09.) bori munkaszolgálatos, budapesti grafikus, festômûvész, illusztrátor. – 88, 154–157, 173, 178, 179, 388–390, 554, 587, 598
Csillag Katalin *lásd* Ferenczy, Katharina von
Csizmánszki János (?–Kiszács [Szerbia], 1995 körül) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó. – 585
Csoknyai [Csoknyay] Pál (Egyházasrádóc, 1892. 10. 15.–Felsôôr [Oberwart, Ausztria] 1961. 08. 07.) ezredes. A keleti hadszíntérre vezényelt soproni 4/I. zászlóalj, illetve a 4. gyalogezred parancsnoka. – 150
Csoma Gábor (Tiszavasvár, ?–1964 vagy 1965) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 453
Csorba Csilla, E. mûvészettörténész, a Petôfi Irodalmi Múzeum fôigazgatója. – 136
Csornoky Viktor [Chornoki Viktor / Bun Gyôzô] (a. n. Klein Stefánia; Budapest, 1919. 06. 10.–Budapest, 1948. 12. 07.) ügyvéd, diplomata, kisgazdapárti politikus, Tildy Zoltán veje. Koncepciós perben halálra ítélték és kivégezték. – 499

Dadasev József (a. n. Kovács Róza; 1921. 02. 24.–?) bori keretlegény. – 431
Danyi János (a. n. Kászer Erzsébet; Cibakháza, 1918. 01. 01.–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 453
Darvas Ferenc (a. n. Klein Regina; Budapest, 1919. 09. 06.–Budapest, 2008. 03. 14.) munkás, tartalékos tiszt, agronómus, mezôgazdasági mérnök, kutató. – 24, 48, 50, 84, 178, 179, 555, 597
Dászkál Béla bori munkaszolgálatos, a cservenkai mészárlás egyik túlélôje. – 133
Davidović, Nikola orvos, sebész, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
Davidović-Milovanov, Drenka orvos, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
Deák Ferenc (1922. 08. 30.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, tiszakarádi lakos. – 86, 111, 112
Dékány Antal [András] (a. n. Kerepesi Erzsébet; Újszôreg, 1919. 09. 25.–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. A népbíróság 1949-ben hat hónap börtönre ítélte. – 246, 298, 311, 364, 365, 432, 453, 455
Dékány Antal bori keretlegény. – 569, 571
Demán Frigyes bori munkaszolgálatos. – 377
Dénes Gábor filmrendezô Dénes János Tamás bori munkaszolgálatos fia. – 94, 96, 567
Dénes János Tamás [Dénes János / Dénes Tamás] (a. n. Bíró Margit; Budapest, 1925. 04. 25.–Nagykanizsa, 2002. 12. 23.) bori munkaszolgálatos, fogtechnikus, rendôr ôrnagy, osztályvezetô. – 85, 110
Dénesi Tamás történész, tanár, levéltáros, a Pannonhalmi Fôapátság Levétárának igazgató helyettese. – 582
Deutsch István (Jászberény, 1924. 12. 14.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti szállítómunkás. – 304, 384, 438

Deutsch, Juda [Jehuda / Yehuda; Deutsch Lajos György] (a. n. Czeizler Sarolta; Újpest, 1926. 02. 20. Netanya [Izrael], 2009. 09. 28.) bori munkaszolgálatos a *Rhön*-altáborban. Munkás, az izraeli hadsereg alezredese, a bori munkaszolgálat történetének kutatója. – 24, 49, 64, 65, 98, 99, 104, 108, 110, 113, 159, 160, 166, 180, 196, 201, 203, 214, 318, 320, 321, 325, 555

Devecseri Jenô (a. n. Buzás Mária; Gyôr, 1908. 09. 08.–1973.) a Háromszoknya kocsma mindenese és a kocsma tulajdonosának nevelt fia. – 279, 280, 423

Dienes [Gyenes Dienes / Gyenes / Gyenes-Dienes] András (a. n. Dienes Magda; Kassa, 1904. 11. 30.–Balatonalmádi, 1962. 08. 30.) csendôrtiszt, rendôr ezredes, író és irodalomtörténész. 1945-ig csendôrtiszt volt és egyben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után rendôrtiszt, majd koholt vádak alapján letartóztatták. 1957-ben rehabilitálták. Az MTA Irodalomtörténeti Intézet tudományos kutatója (1957–1962), fô kutatási területe Petôfi Sándor élete és munkássága volt. – 20, 282, 283, 413, 462, 463, 468

Dobó Imre (a. n. Császár Veronika; 1907. 07. 02.–Bor, 1944 eleje) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 86

Domán András történész. – 537, 555

Donáth Ferenc, ifj. orvos, a Budapesti Nagy Imre Társaság elnöke. – 599

Dósa Attila (a. n. Rezutsek Mária; 1922. 06. 17.–Budapest, 1950. 04. 01.) hadnagy, aki 1948–1949-ben hírszerzô hálózatot szervezett Magyarországon. – 165, 570

Dováth Miklós (Kula [Bácska / Szerbia], 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 453

Dömötör Gábor abdai volt nyilas párttag. – 475

Dragojević, Bogoslav L. bori kényszermunkára vitt szerb orvos. – 47

Duschinszky Jenô (Rákospalota, 1916. 01. 05.–Tel-Aviv, 1986. 12.) bori munkaszolgálatos, ortodox fôrabbi, tábori lelkész, honvéd ezredes, egyetemi tanár. – 80, 84, 110

Dzsinity orvos, belgyógyász, professzor az újvidéki kórházban 1944 ôszén. – 190

Ecker [Ekker] Lajos László (Balsa, 1903. 12. 29.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselô. – 297, 302, 308, 351, 375, 377

Egressy [Egeressy / Egressi] Károly (a. n. Végh Gizella; Rábasömjén, 1905–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, akit 1944 ôszén Borban lefokoztak. – 289, 293, 421, 422, 450, 453

Egri Zoltánné / Egriné T. Szonja *lásd* Virághné T. Szonja

Eisenberg Béla Akiba [Akiba Eisenberg] (a. n. Stern Malvin; Nemessúr, 1908. 09. 30.–Bécs [Wien], 1983. 04. 08.) 1946-tól gyôri, majd 1948-tól bécsi fôrabbi. – 474, 526

Eisenberger Benjamin *lásd* Péter Gábor

Éles Károly (Hajdúszoboszló, 1908–?) szakaszvezetô. – 311, 453

Endrevári [Exner / Endreváry] József (a. n. Krikker Erzsébet; Vaszar, 1895. 10. 11.–?) ôrmester, fôellenôr, anyagraktáros, portás. Endrevári Józsefet 1945-ben Csehszlovákiában nyolc év börtönre ítélték, de megszökött. Budapesten 1952-ben háborús bûncselekmény elkövetése miatt négy év börtönre ítélték, és 1956-ban szabadult. – 148, 176, 569

Engel Béla (Tiszaluc, 1903. 08. 04.–?) bori munkaszolgálatos, magántisztviselô, budapesti lakos. – 371, 377

Engel György (Budapest, 1919. 11. 02.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó. – 255, 308, 337, 389, 439
Engel László *lásd* Erdélyi László
Erdei Ferenc (a. n. Szabó Eszter; Makó, 1910. 12. 24.–Budapest, 1971. 03. 11.) szociológus, író, politikus. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, 1945-ben a parasztpárt fôtitkára. Radnóti Miklós barátja. – 499
Erdei László (a. n. Rosenberg Ilona; Jánoshalma, 1926. 03. 28.–Baja, 2001. 04. 29.) bori munkaszolgálatos, honvéd alezredes. – 78–80, 109
Erdély Ernô a gyôri hitközség vezetôségének tagja, tûzoltóparancsnok, Erdély Miklós jogász apja. – 495, 543
Erdély Miklós (a. n. Königsberg Margit; Gyôr, 1921. 03. 15.–Budapest, 2011. 06. 17.) jogász, igazságügyi könyvszakértô, gazdasági igazgató. – 495, 543
Erdélyi [Engel] László (a. n. Goldman Cecília; Budapest, 1916. 05. 01.–Budapest, 1987. 11. 02.) bori munkaszolgálatos, a budapesti Korvin Ottó Kórház (BM Központi Kórház) sebész fôorvosa, rendôr ezredes. – 61, 69–71, 74–76, 79, 80, 103, 105–108
Erdôs Frigyes (1914–Szombathely, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos, iparmûvész. – 215, 357
Erdôs Gyula (a. n. Ekstein [Eckstein] Julianna; Tapolca, 1904. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, kereskedô, budapesti lakos. – 293, 308, 373, 377, 390, 435, 440
Erdôs Lajos [Erdös Ludwig] (a. n. Rosenfeld Janka; Brassó, 1903. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti hírlapíró, tudósító. – 218, 309, 354, 366, 367, 369, 376, 384, 436
Erdôs Péter (a. n. Grünhut Olga; Budapest, 1925. 07. 07.–Budapest, 1990. 02. 21.) bori munkaszolgálatos, jogász, újságíró, popmenedzser. Radnóti Miklós barátja. – 189, 206, 218, 228–232, 238, 242, 245, 308, 310, 315, 318, 329, 330, 332, 333, 354, 514, 515, 528, 549, 553, 567
Estókné Csete Olga (a. n. Kun Olga; Jászkisér, 1953. 11. 07.–) szolnoki pedagógus. – 480, 539, 555
Exner József *lásd* Endrevári József

Faludi István (Kisoroszi, 1909. 07. 18.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselô. – 255, 337, 389, 440
Farkas [Lôwy / Wolf] Vladimír (a. n. Lôwy Regina [álnéven: Kara Anna]; Kassa [Košice], 1925. 08. 12.–Budapest, 2002. 09.) ÁVH alezredes, statisztikus, üzemgazdász. Hamis vád és halált okozó testi sértés elkövetése miatt 1957-ben 12 év börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult. – 117, 135
Farkas Ágnes *lásd* Godó Ágnes
Farkas Ferenc, kisbarnaki (a. n. Pottyondy Gizella; Kismarton, 1892. 05. 27.–Arnstorf [Németország], 1980. 04. 14.) altábornagy, politikus, Szálasi Ferenc kitelepítési kormánybiztosa, aki 1945-tôl emigrációban élt az NSZK-ban. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt életfogytiglanig tartó fegyházra ítélte, amit a LB 1998-ban hatályon kívül helyezett. A HM az eredeti rendfokozatát posztumusz helyreállította 2006-ban. – 165
Fazekas Lajos rendezô. – 567
Fedelényi Ferenc *lásd* Szeder Ferenc
Fehér Antal *lásd* Marányi Ede

Fehér Nándor (a. n. Kiss Gizella; Abda, 1925. 10. 31.–Gyôr, 2004. 11. 02.) abdai lakos. – 277, 278, 342
Fejér Artur György [Fejér György / Fejér Gy. Artur] (a. n. Szolling Ilona; Sátoraljaújhely, 1917. 10. 19.–Budapest, 1986. 10. 07.) bori munkaszolgálatos, orvos, ideg- és elmegyógyász. – 68, 80–84, 110
Fejér István (a. n. Oláh Margit; Szeged, 1920. 05. 09.–Budapest, 1980. 08. 09.) bori munkaszolgálatos, hadbírósági tanfolyami hallgató, grafikus, közgazdász. – 298, 350
Fenyô Ervin (a. n. Leopold Magdolna; Budapest, 1948. 10. 23.–) színmûvész, kutató, szerkesztô, tanár. – 55, 556
Ferencz Gyôzô (a. n. Moód Róza; Budapest, 1954. 04. 04.–) költô, irodalomtörténész, egyetemi docens. – 21, 24, 189, 217, 221, 248, 315, 446, 462, 463, 466, 469, 470, 473, 502, 510, 519, 525, 528, 533, 534, 550, 551, 552, 556
Ferenczy [Ferenci] László (a. n. Hábel Irma; Felsôvisó, 1898. 03. 08.–Budapest, 1946. 05. 31.) csendôr alezredes, az Eichmann-kommandó és a magyar csendôrség közötti összekötô tiszt, majd a Belügyminisztériumban a zsidóügyek referense. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 351
Ferenczy, Josef von [Ferenczy József] (a. n. Reichels Jolán; Kecskemét, 1919. 04. 04.–Grünwald [Németország], 2011. 05. 29.). Münchenben élt médiamenedzser, kiadó, filmgyártó, nagykövet, dandártábornok. – 157
Ferenczy, Katharina von született Csillag Katalin (Budapest, 1916–Harlachinger [Németország], 2010. 09.). Csillag Albert bori munkaszolgálatos testvére. – 157
Fesztinger Imre (Felsôróna, 1908–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fogász. – 152, 177
Fillenz Ádám (Budapest, 1980. 03. 24.–) operatôr, Benisch Veronika unokája. – 57, 567
Fillenz Jenôné született Benisch Veronika (a. n. Weisz Gabriella; Budapest, 1921. 05. 13.–Budapest, 2009. 08. 12.) grafikus, iparmûvész, Csillag Albert bori munkaszolgálatos mennyasszonya. – 155, 157, 178, 179, 587
Firtos László *lásd* Rajk László
Fischer Ernô *lásd* Fleischer Ernô
Fischer, Juda (a. n. Cecília Klein; Pozsony, 1889. 06. 11.–?). – 303, 352
Fischer, Juda (a. n. Terezia Weisz; Dunaszerdahely, 1894. 07. 27.–?). – 303, 352
Fischmann Imre (1906–Bor, 1944. 01.) bori munkaszolgálatos. – 85
Flander Béla *lásd* Gömbös Jákfay Ernô
Flaschner Sándor (Budapest, 1912. 11. 30.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fôpincér. – 213, 325
Fleischer [Fischer] Ernô [Ernst / Arje Fleischer] (a. n. Grosz Ella; Szombathely, 1925. 05. 22.–) Jeruzsálemben élô volt munkaszolgálatos, egy ruhaüzem tulajdonosa. Bori munkaszolgálatosokkal volt együtt német koncentrációs táborokban. – 291, 348, 349, 354, 556
Fleischmann Elek a gyôri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
Fleischmann György bori munkaszolgálatos. – 322
Fodor Ibolya a pestszentlôrinci kôfaragó és szobrász, Landesmann László felesége. – 316
Fodor Kálmán (?–Gyôr, 1966. 03. 02.) gyôri boncsegéd. – 265, 536
Forgács Béla ismeretlen személy. – 584

Földes Béla munkaszolgálatos, aki Mosonmagyaróváron látta a bori munkaszolgálatosokat. – 292, 293, 349
Földi Tamásné született Kovács Anna (a. n. Németh [Német] Anna; Kistelek, 1948. 08. 21.–) Kovács György szombatista bori munkaszolgálatos lánya. – 112, 585
Frankl Imre (a. n. Gartner Szerén; Budapest, 1904. 08. 12.–Bor, 1944. 06. 05.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
Frei [Frey / Frej] János tizedes, bori keretlegény. – 432, 453, 455
Fried Tamás [Thomas Fried] (a. n. Deutsch Izabella; 1925. 12. 12.–Toronto, 2007. 12. 21.) bori munkaszolgálatos, orvos, sportorvos, honvéd fôhadnagy, a Budapesti Honvéd SE vezetô sportorvosa. – 94, 95, 113, 562, 569
Fried Vilmos (1908–?) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
Friedman Samuel rabbi, Mosonmagyaróvárra vitt dunaszerdahelyi munkaszolgálatos. – 352
Friedmann [Friedman / Fridman] Vilmos (a. n. Hirsch Fáni; Kolozsvár [Cluj], 1920. 07. 03.–?) bori munkaszolgálatos. – 216
Friedmann József *lásd* Füzesi József
Friedmann László bori munkaszolgálatos, szabadkai orvos. – 78–80
Friedmann Lipót (a. n. Klein Teréz; Orlova, 1921. 10. 26.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
Friedmann Sándor (Kiskunfélegyháza, 1920. 03. 21.–?) péti munkaszolgálatos, kiskunfélegyházi textilkereskedô. – 247
Friedmann Vilmos (a. n. Hirsch Fáni; Kolozsvár [Cluj], 1920. 07. 03.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
Frimm István (a. n. Trébics Amália; Szombathely, 1907. 12. 30.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 01.) bori munkaszolgálatos, kereskedôsegéd. – 212, 213, 324, 355, 356
Frisch György kutató, a NÜB elnöke. – 583
Fuhrmann [Furmann] János (a. n. Józsa Teréz; Abda, 1927. 11. 24.–Abda, 1984. 04. 21.) abdai lakos, a gyôri Fonoda hengervezetôje, késôbb az ÁFÉSZ és az abdai Húsüzem dolgozója. – 282
Furtai Imre *lásd* Szabó Imre
Futó Ferenc (1917 vagy 1918–?) ôrmester, bori keretlegény. – 453
Fülöp György [„kis Fülöp”] (Nagyécshegy [Écs], 1890. 04. 08.–Écs, 1971. 12. 22.) écsi vadász, a szintén écsi vadász, Fülöp György fia. – 260, 338
Fülöp Imre (Pécs, 1908–?) bori munkaszolgálatos, pécsi vállalatigazgató. – 296, 302, 303, 308, 350, 351, 374, 377, 384, 438
Fürth Róbert bori munkaszolgálatos. – 318
Füzes János (a. n. Lôrincz Julianna; Mohács, 1948. 04. 09.–) újságíró, szerkesztô, rendezô. – 196, 318, 556, 567
Füzesi [Friedmann] József (a. n. Hercz Éva; Budapest, 1925. 12. 25.–Budapest, 2009. 08. 30.) bori munkaszolgálatos, moziüzemvezetô, gépkocsivezetô-taxisofôr. – 196, 197, 319

Gábor Ervin (a. n. Fritz Irén; Putnok, 1903. 04. 27.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
Gadó Béla [Benô] (a. n. Lôwinger Sára; Korlát, 1903. 01. 23.–Budapest, 1985. 03. 15.) bori munkaszolgálatos, jogász, hadbíró, honvéd alezredes, jogtanácsos, nyomozó ügyész. – 597

Gál [Grauman] Dezsô (a. n. Glásel Szidi; Budapest, 1926. 07. 25.–Budapest, 2002. 12. 22.) bori munkaszolgálatos, kémikus. Akadémiai díjjal kitüntetett egyetemi tanár, az MTA doktora. – 24, 60, 95, 123, 126, 556, 597
Galambos Lajos abdai jegyzô, járási anyakönyv-felügyelô. – 475, 526, 527, 537
Garai Mihály (1920. 09. 24.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, újpesti gazdálkodó. – 56, 585
Gárdos Béla *lásd* Guttmann Béla
Gárdos Miklós (Hajdúnánás, 1920. 10. 21.–Budapest, 1998. 07. 30.) újságíró, író. – 556
Gáspár Imre (Szeged, 1929–?) péti munkaszolgálatos, szegedi egyetemi hallgató, aki Nyúlon megszökött. – 247
Gáspár Lajos (1908–Szombathely, 1944. 11. 10.) bori munkaszolgálatos. – 215, 358
Gátföldy Egon (1889. 09. 08.–?) ezredes. A második világháború alatt 14 hónapig volt a HM Munkaügyi Fôcsoportfônökségen belül mûködô XI. Csoportfônökség 43. osztályának beosztottja, majd vezetôje. – 144, 157, 200, 555, 597
Gazsi József (a. n. Piri Erzsébet; Tokaj, 1931. 05. 29.–) történész–levéltáros. – 204, 321, 414, 556
Gedô Arthúr (a. n. Sonnensein Regina; Felsôitebe, 1903. 06. 15.–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 26.) bori munkaszolgálatos, tanító. – 213, 355, 356
Gellért Andor (1912–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 485, 492
Gerencsér Miklós (a. n. Feicher Valéria; Gyôr, 1932. 12. 04.–Aszófô, 2010. 05. 17.) újságíró, lapszerkesztô, író. – 289, 330, 342, 461, 465, 473, 525, 531, 533, 556
Gerenday Zoltán jogász, tanácsvezetô bíró. – 395
Gergely István [Stephen Gergely] (a. n. Gedô Emma; Budapest, 1926. 10. 24.–) bori munkaszolgálatos, építész, többek között a Tiszalöki Vízierômû egyik tervezôje. 1956 óta Ausztráliában él. – 24, 125, 127, 556
Gergely János (a. n. Fogel Eleonóra; Dévaványa, 1903. 09. 16.–Szombathely, 1945. 01. 05.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
Gerô Józsefné Kallós Magdolna (a. n. Hacker Erzsébet; Gyôr, 1914. 12. 21.–Auschwitz ?) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 543
Ginzer László Zoltán (Gyôr, 1919–?) frontkatona, rendôr, építôiparban dolgozó szakember, költô. A budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett (1936?). A fronton megsebesült (1944), és Gyôrbe ment vissza szabadságra. A front elkerülése érdekében 1944-ben beáll rendôrnek. Késôbb ezért bélistára kerül (1946), de rehabilitálták (1999). – 270, 271, 273, 277, 340
Glaser bori munkaszolgálatos, orvos. – 54, 62
Glatter Miklós *lásd* Radnóti Miklós
Gleichmann Zoltán Grünberger Béla budapesti hozzátartozója. – 543
Godó Ágnes [Farkas Ágnes] (a. n. Tamás Aranka; Királyhelmec [Král'ovský Chlmec, Szlovákia], 1928. 01. 23.–) tanár, szerkesztô, katonatiszt, ny. ezredes, hadtörténész. – 24, 78, 82, 83, 110, 556
Godschmidt [Golschmid/Goldschmidt] József (Kapuvár, 1914. 04. 21.–?) bori munkaszolgálatos, kapuvári liszt- és terménykereskedô. – 234, 331
Goldberg Sándor [Alexander Z. Guiora/Alexander-Zeev Guiora] (a. n. Gottlieb Teréz; Nyíregyháza, 1925. 06. 13.–) bori munkaszolgálatos, Haifán élô pszi-

chológus, nyelvész, egyháztörténész és bibliakutató, egyetemi tanár. – 93, 113, 556
Goldberger Ferenc *lásd* Andai Ferenc
Goldenberg Lajos *lásd* Lugosi Lajos
Goldklang Ilona *lásd* Gombos Endréné
Goldschmid Sándor *lásd* Zalai Sándor
Goldschmidt / Golschmid József *lásd* Godschmidt József
Goldstein János (a. n. Ress Hermina; Budapest, 1924. 07. 27.–Bor, 1944. 06. 03.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
Gombos Endréné született Goldklang Ilona (a. n. Krausz [Bodor] Margit; Budapest, 1931. 03. 31.–) banktisztviselô, Bodor Béla Abdánál exhumált személy unokahúga. – 489, 490, 541, 559
Gondos Margalit [Kövesi Margit] (Pápa, 1917. 08. 06.–) író, költô, keramikus. – 566
Gondos Sándor (Erdôbénye, 1906. 02. 03.–) könyvkereskedô, könyvkiadó. – 562, 566
Gotteszmann Albert (a. n. Rothauser Janka; Szabadka, 1912. 06. 02.–1944. ôsz) bori munkaszolgálatos. – 55, 101
Gömbös Gyula (Murga, 1886. 12. 26.–München, 1936. 10. 06.) tábornok, honvédelmi miniszter, miniszterelnök (1932–1936). – 170
Gömbös Jákfay Ernô [Flander Béla] (a. n. Reichart Margit; Bécs [Wien], 1916. 04. 25.–Klagenfurt, 1992. 05. 10.) Gömbös Gyula miniszterelnök fia, katonatiszt, Szálasi Ferenc szárnysegédje, az emigrációban Henney Árpád segítôje. – 170
Gönczi Sándor (Szeged, 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 453
Görgényi [Neugeboren] Dániel (Szászrégen, 1898. 04. 09.–Budapest, 1978. 02. 18.) gépészmérnök, honvéd vezérôrnagy. – 109
Görög Frigyes az Országos Zsidó Segítô Bizottság elnöke. – 547
Gránicz József *lásd* Kránicz József
Grauman Dezsô *lásd* Gál Dezsô
Grosics Gyula (Dorog, 1926. 02. 04.–) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
Grósz Dezsô (a. n. Hirsch Sára; Fülöpszállás, 1906. 03. 02.–?) bori munkaszolgálatos, monori nyomdász. – 394, 441
Grosz Dezsô (a. n. Weisz Matild; ?–São Paolo, ?) Radnóti Miklós anyai nagybátyja, textil-nagykereskedô, egyben Radnóti gyámja. – 502, 519
Grujić, Kornelija orvos, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
Grujić, Nikola orvos, röntgenológus, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
Grünberger Béla a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 494, 543
Grünstein György (Szentes, 1924–?) péti munkaszolgálatos, szentesi üvegessegéd, aki Nyúlon megszökött. – 247
Grünstein László (a. n. Holczer Hermina; 1903–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 24.) bori munkaszolgálatos, könyvelô. Halotti anyakönyve szerint öngyilkos lett. – 324, 325, 355
Guiora, Alexander Z. *lásd* Goldberg Sándor
Gumbér István (?–Bakonycsernye, 1982) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. A szovjet fogságból 1954-ben szabadult. – 91, 585

Guth Vilmos (a. n. Spitz Regina; Budapest, 1903. 11. 22.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 01.) bori munkaszolgálatos, mészáros és hentes. – 212, 213, 324, 355, 356
Guttman [Guthman] Sándor (Sátoraljaújhely, 1908. 11. 17.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti mûszaki kereskedô. – 389, 440
Guttmann Adolf (a. n. Leichtmann Matild; Nyírbogárd, 1920. 08. 14.–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 03.) bori munkaszolgálatos, szerelô. – 212, 213, 324, 355, 356
Guttmann [Gárdos] Béla [Bela Guttmann] (Budapest, 1899. 01. 27.–Bécs [Wien], 1981. 08. 28.) osztrák válogatott focista és világhírû futballedzô. Megszökött a Dachauba történô szállítása elôtt. Nem ismeretesek megmenekülésének részletei, de nem tudunk arról, hogy Borban lett volna. – 330
Guttmann vagy Löwi, Abdánál exhumált személyek. – 535
Gyaraki Károly mérnök altábornagy. – 556
Gyarmati bori munkaszolgálatos. – 78
Gyarmati Fanni *lásd* Radnóti Miklósné
Gyarmati György (a. n. Tóth Margit; Miskolc, 1951. 03. 22.–) történész, egyetemi tanár. – 557
Gyarmati László (a. n. Weisz Aranka; 1905–1962) orvos, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni bátyja. – 217, 326, 511
Gyenes / Gyenes-Dienes András *lásd* Dienes András
György István (Budapest, 1912. 08. 13.–Budapest, 1977. 01. 01.) bori munkaszolgálatos, magántisztviselô, író, újságíró. A második lépcsôben, tehát nem Radnóti Miklóssal együtt indult el Borból. – 49, 51–53, 100, 464, 557
György Lajos [„Piros”] (Budapest, 1926. 04. 16.–Budapest, 2008. 10. 01.) bori munkaszolgálatos, orvos, kutató, szerkesztô, környezetvédô, író, az MTA doktora. A magyar zöld mozgalom egyik elindítója, számos civilszervezet alapítója, vezetôje és tagja. – 24, 60, 78, 93, 102, 103, 124, 557
György Péter (a. n. Weiner Anna; Budapest, 1954. 07. 18.–) esztéta, médiakritikus, író, egyetemi tanár, György Lajos fia. – 103, 557
Gyulai Elemér (Kaposvár, 1904. 02. 19.–Szovjetunió, 1945 [?]) jogász, zeneszerzô és zenepszichológus. – 500, 545
Gyulai Tiborné született Jancsó Katalin (a. n. Radó Mária; Budapest, 1916. 09. 15.–) banktisztviselô. – 158, 180
Gyurás István, P. (a. n. Miskecz Gizella; Barcs, 1937. 10. 04.–) jezsuita szerzetes. A „Szent Gellért” Magyar Katolikus Egyházközség Rottenburg Stuttgarti Egyházmegye (*Ungarische Katholische Gemeinde der Diözese Rottenburg Stuttgart „Szent Gellért”*) papja volt 1981-tôl. Jelenleg Székelyudvarhelyen teljesít papi szolgálatot. – 171, 172, 183

Háber Nándor *lásd* Halper Nándor Ferdinánd
Hágen Mihályné, özv. (a. n. Borbély ?; Siófok, 1903–?) a Budapest, Maros utca 23. sz. ház házmestere volt 1931-tôl. – 158, 164
Hajdú bori keretlegény. – 453
Hajós Alfréd [Guttmann Arnold] (a. n. Löwy Rozália; Budapest, 1878. 02. 01.–Budapest, 1955. 11. 12.) építészmérnök, úszó, olimpiai bajnok, labdarúgó, újságíró, a magyar labdarúgó válogatott szövetségi kapitánya. – 28
Halász Jenô (Budapest, 1907. 10. 07.–?) bori munkaszolgálatos, orvos, költô, újságíró. – 67, 68, 105, 132, 133, 546, 557

Halper Nándor Ferdinánd [Halper Nándor / Halper Ferdinánd / álnéven: Háber Nándor] (Gyulafehérvár, 1907. 01. 04.–Kassa [Košice], 2007. 05. 06.) bori munkaszolgálatos, kassai operaénekes. – 24, 300, 308, 310, 351, 354, 557, 597
Háy [Hay] Károly László (Abony, 1907. 04. 27.–Budapest, 1961. 01. 16.) bori munkaszolgálatos, festô, grafikus. Részt vett Szegeden, 1944. 11. 07-én az MKP és a Szikra Kiadó megalakításában. – 505, 514
Haynal Lajosné [Alajosné] született Kesserû Zsuzsanna (a. n. Koós Zsuzsanna; Budapest, 1938. 05. 01.–) az *Argentínai Magyar Hírlap* fôszerkesztôje. – 166, 182
Hámori Tibor orvos, Czigány Jenô gyôri orvos évfolyamtársa. – 338
Hanák András [Andrej Hanak] (a. n. Szúnyog Mária; Pácin, 1922. 12. 03.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. Szlovákiában élô lakatos és vasutas. – 24, 90, 112, 557, 567
Hautzinger Gusztáv *lásd* Jány Gusztáv
Heidl [Heitl] Ferenc a soproni népbíróság elé állított személy. – 346
Henney [Hennyei / Hennyey] Árpád (a. n. Stamm Ilona; Eperjes, 1895. 09. 24.–Kitzbühel, [Németország], 1980. 05. 21.) tüzértiszt, hungarista altábornagy, Szálasi Ferenc kormányában tárca nélküli miniszter, az emigrációban Szálasi utódja. – 168, 170
Henzlovics Bernát (a. n. Kreisler Frida; Sóhát [Černoholová, ma Csornoholova, Ukrajna], 1921. 04. 01.–Bor, 1944. 04. 14.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
Herman Abdán lévô német beszerzô 1944-ben. – 282
Hermann Iván bori munkaszolgálatos, akit a bori keret megvert, és aki ezért a gyôri kórházba került. – 304, 352, 384
Herskovits Zoltán (a. n. Stern Mária; Ölyvös, 1916. 08. 15.–Bor, 1944. 07. 19) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
Hevesi János nazarénus katonai szolgálatmegtagadó, akivel a nazarénus bori munkaszolgálatosok Szentkirályszabadján találkoztak. – 211, 324, 557
Hitler, Adolf (Braunau am Inn [Ausztria], 1889. 04. 20.–Berlin, 1945. 04. 30.) nemzetiszocialista politikus, a Német Birodalom vezére és kancellárja. – 200
Holló Walter bori munkaszolgálatos. – 318
Hollós Olivér bori munkaszolgálatos. – 318
Homolya János (a. n. Sipkó Mária; Ecseg, 1911. 10. 28.–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, a Budapesti Székesfôvárosi Közlekedési Részvénytársaság kalauza, budapesti lakos. – 154, 155, 178, 179, 364, 365, 389, 431, 440, 448, 451, 453, 455
Horthy Miklós (a. n. Halassy Paula; Kenderes, 1868. 06. 18.–Estoril [Portugália] 1957. 02. 09.) tengerésztiszt, Magyarország kormányzója. – 199, 200, 202, 207, 283, 565, 589, 593
Horváth Anna *lásd* Kovács Jenôné
Horváth Ernô (a. n. Pap Ilona; Dénesfa, 1926. 10. 26.–) budapesti vízgázszerelô. – 167, 168
Horváth Géza pannonhalmi intézô. – 582
Horváth József (a. n. Rozmán Erzsébet; Csepreg vagy Csepel, 1902. 08. 19.–?) tartalékos ôrmester, bori keretlegény. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. 1956. 07. 24-én szabadult. – 364, 365, 438, 439, 453, 455
Horváth József (a. n. Vadas [Vadász] Erzsébet; Újmalomsok, 1914. 11. 06.–Malomsok, 1986. 09. 20.) tartalékos tizedes, bori keretlegény. A népbíróság háborús

bûncselekmények elkövetése miatt halálra, majd jogerôsen életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. 1960. 04. 01-jén szabadult. – 16, 27, 154–156, 179, 215, 216, 255, 308, 326, 364, 365, 385–394, 403, 406, 407, 432, 438–441, 453, 455, 475, 537, 570, 587, 597
Horváth József [Cserebi] abdai községi bíró. – 475
Horváth Lajosné született Blazsovits Ida (a. n. Blazsovits Marcella; Gyôr, 1917. 10. 05.–Abda, 1996. 07. 19.) az abdai jegyzôi hivatal irodatisztje, a Háromszoknya vendéglô tulajdonosának lánya. – 278–283, 287, 343, 344, 347, 526, 528, 535, 551
Horváth Miklós (a. n. Ihász Julianna; Újmalomsok, 1918. 05. 11.–) ny. evangélikus lelkész. – 387, 439, 557
Horváth Rita történész, Izraelben élô holokauszt-kutató. – 317, 547, 557
Horváth-Lukács Borbála *lásd* Lukács Borbála, H.
Hosche [Hoschke] Ágoston (a. n. Weisz Magdolna; Budapest, 1911–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 311, 328, 453
Hujber Kálmán (a. n. Nagy Mária; Rábapatona, 1908–1987 elôtt) abdai gátôr, késôbb gyôri lakos. – 265, 273–276, 278, 279, 423, 469, 473–476, 520
Hulesch Ernô (a. n. Klima Margit; Eszterháza [Fertôd], 1921. 05. 06.–Gyôr, 2005. 04. 17.) kertészmérnök, újságíró, író, helytörténész, nemzetközi játékvezetô-ellenôr. – 20, 216, 229, 232, 235, 236, 238, 240, 242, 248, 252–255, 257, 258, 260, 264–268, 275, 277–281, 283, 287, 288, 323, 330–333, 335–339, 341–344, 347, 368, 369, 433, 443, 461, 465–470, 472–476, 493, 526–528, 531–539, 542, 551, 552, 557, 572
Huszár József (a. n. Fekete Rozália; Hatvan, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, budapesti pék. – 306, 421, 422, 450, 453
Huszár Tibor (a. n. Krausz Margit; Veresegyháza, 1930. 08. 20.–) szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 106
Iharos [Izrael] Sándor (a. n. Izrael Júlia; Budapest, 1930. 03. 10.–Budapest, 1996. 03. 10.) világcsúcstartó atléta. – 94

Ilosvai mérnök alezredes. – 322
Imre István. Amennyiben azonos Váradi Imre Istvánnal (a. n. Godáts Erzsébet; 1910. 08. 18.–?), akkor orvos százados volt. – 303
Issekutz [Isekutz] Béla (Kôhalom, 1886. 01. 31.–Budapest, 1979. 07. 31.) farmakológus, tudománytörténész, gyógyszerészvegyész, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 111
Iványi András Szenkirályszabadja polgármestere. – 323
Ivković, Stevan (valószínûleg Becsén [Bečej, Szerbia] született) feltételezések szerint dolgozott a szerb titkosszolgálatnál, majd Tito idejében a belgrádi parlament sajtófônöke volt. – 203
Izrael Sándor *lásd* Iharos Sándor

Jäger [Jager] Lajos (Budapest, 1891–?) hadapród ôrmester, bori keretlegény, szegedi tisztviselô. – 247, 248
Jakab Gábor [Gabor Jakab] (a. n. Horváth Terézia; Szil, 1932. 01. 24.–) okl. gépészmérnök. – 167, 171, 176, 182, 183
Jakobovits bori munkaszolgálatos. – 377

Jancsó Katalin *lásd* Gyulai Tiborné
Jankovics Ilona *lásd* Németh Vilmosné
Jány [Hautzinger] Gusztáv (a. n. Jány Vilma [Hanyi Vilma]; Rajka, 1883. 10. 21.–Budapest, 1947. 11. 26.) altábornagy, vezérezredes, hadseregparancsnok. – 434
Jávorszki [Jávorszky] M. ôrnagy, a SZEB mellett mûködô budapesti jugoszláv katonai missziónál teljesített szolgálatot. – 117
Jemnitz János (a. n. Weisz Júlia; Budapest, 1930. 11. 27.–) történész, Justus Pál hagyatékának egyik gondozója. – 138, 557
Jónás Károly könyvtáros, történész szakíró. – 549, 557
Jovanović, Dušan T. (a. n. Milka Jovanović; Újvidék [Novi Sad], 1922. 01. 18.–Újvidék [Novi Sad], 2008. 12. 31.) orvos, újvidéki gyermeksebész. Az izraeli állam által adományozott Világ Népeinek Igaza kitüntetés tulajdonosa (2007). A kitüntetést a bori munkaszolgálatosok újvidéki megmentéséért ítélték oda. – 191, 316, 560
Jović, Vule a Bori Bányászati és Kohászati Múzeum munkatársa. – 581
Józsa Lászlóné született Ágh Magdolna (a. n. Szûcs Julianna; Abda, 1904. 03. 13.–Gyôr, 2001. 01. 21.) abdai lakos. – 476, 538
Juhász Nagy János (Hódmezôvásárhely, 1903–?) honvéd, bori keretlegény, hódmezôvásárhelyi kereskedelmi tisztviselô. – 247, 248
Juhász Pál (a. n. Bugyi Anna; Földeák, 1906. 03. 02.–Budapest, 1947. 03. 18.) tartalékos fôhadnagy, bori keretlegény, OTI-tisztviselô, a *Vorarlberg*-altábor parancsnoka. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 298, 322, 331, 351, 352, 364, 365, 370, 373, 382, 385, 394, 402, 406, 416, 418, 419, 421, 429, 437, 439, 453, 456, 570, 587
Junger József (Siklós, 1911. 08. 06.–Weimar-Buchenwald KZ, ?) bori munkaszolgálatos, ügyvéd, író és újságíró, a Magyar Cionista Szövetség elnöke. Radnóti Miklós barátja. – 309, 354
Justus [Bernát / Jusztusz / Jusztus] Pál (a. n. Perls Anna; Pécs, 1905. 04. 07.–Temesvár, 1965. 12. 28.) költô, mûfordító, író, szerkesztô, szociáldemokrata politikus, a párt ideológusa, az Ideiglenes Nemzetgyûlés tagja. – 17, 21, 23, 67, 68, 105, 115, 117–120, 122–129, 130, 131–136, 138–140, 546, 557, 569, 573, 575, 582, 588, 590, 592, 594, 596, 597
Juszt [Just] László [„Opitz?"] (a. n. Halász Mária; Budapest, 1925. 12. 08.–Buchenwald, 1945. 01. 23.) bori munkaszolgálatos, költô, látszerészsegéd (optikus). A budapesti Juszt Optika tulajdonosának, Juszt Gyulának a fia, aki az érettségi után a család üzletében dolgozott. Korabeli naplói és versei fennmaradtak. – 227, 232, 261, 264, 308, 330, 331, 588
Juszt Gyuláné Juszt László bori munkaszolgálatos anyja. – 232

Kövesi Ervin (a. n. Fischer Bella; Debrecen, 1925. 11. 26.–) bori munkaszolgálatos, Budapesten élô tisztviselô. – 24, 77, 80, 85, 108, 206, 227, 322, 419, 557
Kacz József *lásd* Katz József
Kádár [Csermanek] János (a. n. Csermanek Borbála; Fiume, 1912. 05. 26.–Budapest, 1989. 06. 06.) kommunista politikus. 1956 novemberétôl 1988 májusáig az MSZMP és Magyarország elsô számú politikai vezetôje. – 96
Kádár [Krausz] István (a. n. Schwarcz Margit; Miske, 1921. 07. 04.–2007. 09. 07.) bori munkaszolgálatos, közgazdász. – 103, 178, 179, 210, 217, 218, 293, 300, 308, 310, 324, 326, 349, 351, 354

Kádár László (Újpest, 1909. 12. 23.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 56, 57, 62, 64, 92, 104, 154, 157, 373, 376, 436, 558, 563
Kajcsa Andor jogász, tanácsvezetô bíró. – 434
Káldor Adolf (1882–1944) orvos, a bori munkaszolgálatos Káldor Imre apja. – 92
Káldor Imre [Imre Kaldor] (1920–Ausztrália, 1982) bori munkaszolgálatos, orvos, fiziológus, az ausztráliai perthi egyetem docense. – 92
Kállai Gyula (a. n. Kiss Eszter; Berettyóújfalu, 1910. 06. 01.–Budapest, 1996. 03. 12.) kommunista politikus, országgyûlési képviselô, majd külügyminiszter. Miniszterelnökségi államtitkár volt 1945. 06. 15. és 1947. 05. 27. között. 1945-ben a *Szabadság*, majd a *Szabad Föld* szerkesztôje. Késôbb miniszterelnök. – 499, 506, 547
Kallós Magdolna *lásd* Gerô Józsefné
Kálmán [Maracsics] József (a. n. Maracsics Emerika; Eszék, 1900. 12.–Hódmezôvásárhely, 1958. 10. 19.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó, bori munkaszolgálatos, nyomozó, rendôr, lelkész, kereskedô, raktárvezetô. – 585
Kálmán Józsefné született Németh Lívia (a. n. Jankovics Ilona; 1975. 10. 20.–) Tarjánpuszta polgármestere. – 240, 333, 582, 585
Kálmán László (1912. 06. 09.–?) bori munkaszolgálatos, vezérôrnagy, katonai fôügyész, budapesti lakos. – 195, 218, 223, 227, 229, 230, 234, 235, 242, 308, 310, 318, 329, 330, 449, 514, 515, 549
Kálnai Sándor (a. n. Tender [Tenner / Benner] Sarolta; Szeged, 1921. 01. 23.–?) bori munkaszolgálatos. – 216, 357, 575
Kanner Pál (a. n. Weisz Eszter; Budapest, 1904. 02. 16.–Izrael, ?) bori munkaszolgálatos, budapesti textil- és fonalkereskedô. – 82, 110, 575
Karácsony Rozália *lásd* Adamovics Jenôné
Kardos József (a. n. Deutsch Irén; 1914. 05. 02. vagy 1914. 05. 05.–?) bori munkaszolgálatos, a *Heidenau*-altábor szakácsa, budapesti tisztviselô. 1946-ban a HM Katonapolitikai Osztályának nyomozója, késôbb az állambiztonsági szolgálat hivatásos tisztje lett. – 218, 227, 230, 233, 234, 240, 242, 294, 308, 318, 329, 330, 333, 350, 375, 435
Kárpáti [Klein] József (a. n. Horn Berta; Újpest, 1910. 01. 26.–?) bori munkaszolgálatos, rákospalotai tisztviselô, raktárvezetô. – 215, 358, 389, 440
Karsai Elek (a. n. Mandl Malvin; Putnok, 1922. 07. 14.–Budapest, 1986. 05. 23.) történész, levéltáros, levéltári vezetô, egyetemi docens. – 203, 221, 492, 558
Karsai László (a. n. Widmar Lucia; Budapest, 1950. 09. 20.–) történész, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, Karsai Elek történész fia. – 225, 492, 493, 542, 558
Kassovitz Arthúr jogász, tanácsvezetô bíró. – 434
Kaszó [Koszó] Tamás (Székcsô, ?–?) tizedes, bori keretlegény. – 453
Katona Jenô bori munkaszolgálatos, aki comblövéssel került Szentkirályszabadjáról szombathelyi kórházba. – 216, 326
Katonáné Erzsébet a Kozma utcai zsidó temetô dolgozója. – 540
Katus Sándor [Mihály] (Kiskunhalas vagy Baja, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 453
Katz [Kacz] József (a. n. Hajosovits Borbála; Pestszentlôrinc, 1915. 04. 26.–Budapest, 1945. 07. 21.) szakaszvezetô, bori keretlegény, hentes és mészáros, pestszentlôrinci lakos. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 206, 322, 364, 394, 395, 399, 402, 441, 453, 456, 570

Katz Gyula (Bakonya, 1920. 09. 03.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti vámkezelô. – 307, 353, 376, 377, 436
Katzer bori munkaszolgálatos, orvos a *Vorarlberg*-táborban. – 62
Kelin István bori munkaszolgálatos, budapesti ügyvéd, a Deportált Magyarok Egyesületének egyik vezetôje. – 201
Kelin József *lásd* Klein József
Kellermann bori munkaszolgálatos, a *Heidenau*-altábor foglya. – 200
Kemény Zsuzsa *lásd* Ortutay Gyuláné
Kenesei [Kenessei] Tamás (a. n. Kenesei Ilona; Budapest, 1926. 11. 09.–) bori munkaszolgálatos, BM tiszt, százados, tisztviselô, ny. külkereskedô. – 81, 110
Kerényi József Péter (Kispest, 1939. 11. 27.–) szobrászmûvész, építész, egyetemi tanár, Kossuth-díjas, a Gyôr határában lévô Radnóti-szobor egyik alkotója. – 551
Keresztény Lászlóné született Szûcs Teréz (a. n. Szûcs Anna; Écs, 1929. 02. 05.–) écsi tanácstitkár, kirendeltségvezetô, écsi lakos. – 253, 255–257, 336, 337
Kersztenbaum [Kesstenbaum / Kestenbaum] Ignác (1920–Szentkirályszabadja, 1944. 10. 22.) bori munkaszolgálatos. – 213, 324, 325, 355, 397
Kertai N. [Németh] Mária szerkesztô, a Kôbányai Írók, Költôk Asztaltársaságának tagja. – 340, 561
Kesserû Zsuzsanna *lásd* Haynal Lajosné
Khün Pál (1893–1975) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 542
Kinsker Márta *lásd* Kurtág Márta
Király Péter öttevényi polgármester. – 583
Kis Eszter (a. n. Fodor Zsófia; Bácskossuthfalva [Ómoravica], 1918. 04. 03.–Palics [Palić, Szerbia], 2010. 07. 28.) újvidéki nôvér, mûtôsnô. Az Újvidéki Tartományi Kórházból ment nyugdíjba 1979-ben. – 190, 191, 316
Kisbarnaki Farkas Ferenc *lásd* Farkas Ferenc, kisbarnaki
Kispap László [Kis Pap János] (1920. 05. 14.–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, borsodbókai lakos. – 326, 358
Kiss bori munkaszolgálatos. – 503, 504, 546
Kiss Ernô bori munkaszolgálatos. – 503
Kiss Pál (Kiskunmajsa, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 453
Kiss Sándor, M. (a. n. Kiss Irén; Budapest, 1943. 06. 25.–) történész, egyetemi tanár. – 599
Kiss Tibor jogász, ügyész. – 503
Klein [Kelin] József (a. n. Szoffer Matild; Zenta [Senta, Szerbia], 1920. 03. 12.–?), bori munkaszolgálatos. – 358
Klein Dezsô [Ben Tzion Klein / Klein Ben Cion] (a. n. Jakubovics Szidónia; Királyhelmec [Král'ovský Chlmec, Szlovákia] 1919. 11. 26.–?) bori munkaszolgálatos, a *Berlin*-tábor foglya, aki német koncentrációs táborban szabadult fel. Késôbb a részben magyar bevándorlók által Közép-Izraelben alapított Yesodot falu rabbija lett. – 214, 215, 325
Klein György *lásd* Korányi György
Klein József *lásd* Kárpáti József
Klein László bori munkaszolgálatos, orvos a *Berlin*-lágerben. – 53
Klein Miklós (1903–?) bori munkaszolgálatos. – 479, 485, 538
Klein Miklós (1908–Abda, 1944. 11. 09. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, zenetanár, Abdánál exhumált személy. – 479, 484, 485, 487, 538

Klein Miklós (a. n. Fürer Gizella; Eger, 1912. 11. 05.–1945. 01. 15.) bori munkaszolgálatos, cipôkereskedésben segéd. – 478, 479, 485
Klein Miklós (a. n. Jeremias Regina; Budapest, 1903–?) bori munkaszolgálatos. – 479, 485, 538
Klein Miklós (a. n. Kress Ráchel; Bertmihály, 1920. 04. 09.–?) bori munkaszolgálatos. (Bertmihály település ismeretlen. Talán a romániai Szeben megyében lévô Mihályfalva [Boarta] faluról lehet szó.) – 62, 479, 485, 538
Klein Róbert *lásd* Szigeti Róbert
Klein Rudolfné Recht Éva (Budapest, 1919–?) háztartásbeli, Budapesten bujkáló személy. – 370
Kocsis Sándor (Budapest, 1929. 09. 21.–Barcelona, 1979. 07. 22.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
Kohn László [Vladislav Kohn] (Kassa, 1912–Rijeka, ?) szabadkai orvos, katonaorvos. Grazban szerzett orvosi diplomát (1938). A Jugoszláv Népköztársaság II. sz. Egészségügyi Központjának igazgatója. Nyugdíjasként Rijekában telepedett le, és ott folytatta orvosi hivatását. – 49, 50
Kollár Károly ôrvezetô, bori keretlegény. – 453
Koncz Erzsébet, S. Sós Endre író, publicista, költô, szerkesztô felesége. – 335
Koncz Pál (a. n. Tóth Erzsébet; Vásárosnamény, 1900. 12. 17.–?) bori keretlegény. – 453
Kopp Mária orvos, pszichológus, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgató-helyettese. – 29
Korányi [Klein] György (a. n. Révai Erzsébet; Budapest, 1926. 04. 01.– Budapest, 2012. 08. 31.)) bori munkaszolgálatos, orvos, honvéd ôrnagy, sportorvos, sebész fôorvos. – 95, 113
Korecz Béláné [Sipos Mihályné] született Török Rozália (a. n. Löfler Berta; Gyulafehérvár, 1908. 05. 09.–?) háztartásbeli, budapesti házmester. – 370, 617, 631, 636
Kornfeld, Tibor [Konfeld Tibor] a Dunaszerdahelyi Izraelita Hitközség egyik elöljárója. – 352
Kosáry Domokos (a. n. Réz Eleonóra; Selmecbánya, 1913. 07. 31.–Budapest, 2007. 11. 15.) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja és elnöke. – 500, 545
Koszó Tamás *lásd* Kaszó Tamás
Kotroczó [Kotrocó] Ignác (a. n. Ónodi Anna; Kevermes, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, a *Heidenau*-altábor ôrségparancsnoka. Bûnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást. – 230, 240, 289, 333, 364, 365, 431, 453, 456
Kovách Géza (Székelyudvarhely, 1925. 12. 22–Arad, 2004. 10. 10.) történész. – 139, 558
Kovács Anna *lásd* Földi Tamásné
Kovács Dénes (a. n. Doman Róza; Budapest, 1926. 09. 21.–) bori munkaszolgálatos, újságíró, szerkesztô, író. – 81, 110, 122, 123, 136, 137
Kovács Erzsébet *lásd* Tóth Gyuláné
Kovács Ferenc (a. n. Hauser Klára; Budapest, 1920. 08. 11.–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. Bûnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették a nyomozást. – 239, 246, 311, 318, 328, 333, 364, 365, 431, 432, 453
Kovács Géza (a. n. Takács Julianna; Szentkirályszabadja, 1929. 06. 18.–) nyugdíjas, a szentkirályszabadjai tanács volt VB-titkára. – 208, 214, 323, 582

Kovács György (a. n. Gémes Julianna; Szeged, 1909. 09. 11.–Atkarszk [Oroszország], 1945. 03. 18.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, seprûkötô. – 89, 90, 585
Kovács Ilona Kovács István Jehova Tanú bori munkaszolgálatos lánya. – 111
Kovács István (Baja, 1900–Bátaszék, 1963. 02. 19.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, felcser, bányagépész. – 85, 111
Kovács Jenôné született Horváth Anna (a. n. Friss Zsófia; Malomsok, 1953. 08. 29.–) malomsoki lakos. – 441, 587
Kovács József orvos, bioetikus, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgató-helyettese. – 29
Kovács Károly a Budapesti XIII. kerületi Politikai Bizottság elsô titkára. – 425
Kovács Nóra tudományos kutató. – 166, 182
Kovács Sándor mosonmagyaróvári helytörténész. – 334, 348, 352, 558, 583
Kovács Sándorné Back Irén mosonmagyaróvári helytörténész. – 334, 348, 352, 558, 583
Kovács Tamás (1979. 06. 26.–) történész, levéltáros, tanár. – 104
Kovács Tibor bori munkaszolgálatos, akit Horváth József tizedes megvert, és aki belehalt sérüléseibe. – 388
Kovacsevics bácskai származású szerb orvos, a csetnikek katonaorvosa. – 72
Kováts [Kovács] Zoltán gyôri törvényszéki jegyzô. – 463, 473, 536
Kozák János (a. n. Sipôcz Anna; Pusztacsalád, 1934. 01. 22.–) écsi esperesplébános. 1967-ben került az écsi plébániára. A második világháború idôszaka alatt Szûcs Géza (1883–1955) volt az écsi plébános. – 253, 256, 336
Kozák Lajosné született Csendes Ilona (a. n. Méhes Matild; Ásványráró, 1925. 09. 26.–) könyvelô, Écs község írnoka 1948-ig. – 337
Kônig Samu a gyôri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
Königsberg Margit a gyôri hitközség vezetôsége tagjának, Erdély Ernônek a felesége. – 543
Königseder, Angelika német holokauszt-kutató. – 549, 554
Kôszegi Ábel (a. n. Rommel Erzsébet; Budapest, 1940. 07. 14.–) magyar–történelem szakos tanár, író, szerkesztô. – 20, 24, 195, 206, 210, 216, 222, 225, 228, 235, 238, 257, 261, 263, 276, 279, 282, 306, 317, 318, 321, 322, 327–329, 337, 386, 408–410, 419, 422, 445, 449, 450, 461, 463, 465–467, 470, 473–475, 481, 531–534, 536, 558
Kövesdi István (a. n. Mailander Margarete; Budapest, 1918. 10. 19–?) bori munkaszolgálatos, textilmunkás. – 206, 218, 227–230, 308–310, 322, 323, 329, 330, 354, 418, 419, 449, 450
Kövesi Margit lásd Gondos Margalit
Kövesi Tibor (a. n. Schischa Karolin; Zalaegerszeg, 1924. 10. 22.–Budapest, 1997. 11.) a flossenbürgi KZ foglya, a BM Korvin Kórház volt gazdasági igazgatója. – 291, 307, 349
Kövesné Terstyánszky Edit orvos, orvostörténész. – 98, 99, 559
Kramer Béla (a. n. Weisz Katalin; Budapest, 1908. 03. 14.–Bor, 1944. 07. 05.) bori munkaszolgálatos. – 85, 114
Krämmer [Dömmel] Ignác Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
Krámmer Miklós (Tiszaboda, 1906–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedelmi utazó. – 298, 350, 376, 435

Kránicz [Kránic / Gránicz] József (a. n. Borbély Margit; Lébény, 1921. 08. 13.–1974. 02. 18.) szakaszvezetô, aki nem a bori keret tagja. A népbíróság zsidó munkaszolgálatosok meggyilkolása miatt halálra, majd másodfokon tizenöt év kényszermunkára ítélte. – 277, 278, 342, 571
Kránicz Józsefné a gyôrladoméri Kránicz József szakaszvezetô felesége. – 342
Kratochfill Dezsô *lásd* Baróti Dezsô
Krause Gusztáv (a. n. Ruppert Mária; Debrecen, 1904. 11. 09.–?) honvéd, bori keretlegény. Bûnügyében bizonyítékok hiányában megszüntették ellene a nyomozást. – 364, 365, 431, 453, 456
Krausz Béla *lásd* Bodor Béla
Krausz bori munkaszolgálatos. – 57
Krausz István *lásd* Kádár István
Krausz Zsigmond bori munkaszolgálatos, akit Hegyeshalom elôtt Sisák György tizedes agyonvert. – 297, 302, 397
Kresztyankó János (1901–?) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, nyíregyházi kovács. – 326, 359
Kristóf Attila újságíró, író. – 341, 559
Kubanji, Mirko orvostanhallgató, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316
Kugler Sándorné született Nagy Ilona (a. n. Szabó Erzsébet; Abda, 1919. 10. 05.–?) abdai lakos. – 257–259, 261, 274, 276, 278–281, 337
Kukorelli Károly (a. n. Kukorelli Karolina; Tét, 1901. 05. 05.–Gyôr, 1985. 05. 29.) gyôri kórházi orvos. Gyôr-Moson-Sopron megye tiszti fôorvosa és a Járványügyi Állomás igazgató fôorvosa, valamint gyôr-szabadhegyi háziorvos. – 474
Kukorelli Katalin *lásd* Balázs Lórántné
Kummer Károly [János] honvéd, bori keretlegény. – 454
Kun Miklós (a. n. Szabó Jolán; Szeged, 1908. 11. 13.–Budapest, 2005. 08. 01.) orvos, pszichiáter. Radnóti Miklós barátja. – 504
Kunos Sándor (a. n. Veres Mária; Zsáka, 1918. 03. 17.–?) ôrvezetô, bori keretlegény, rendôr, kecskeméti rokkantnyugdíjas. – 400, 406, 411, 412, 420–422, 424, 425, 427, 434, 454, 587
Kupfer Ádám [Raffy Ádám / Réz Ádám] (a. n. Czeizel Erzsébet; Arad, 1926. 06. 04.–Budapest, 1978. 09. 13.) mûfordító, író, publicista, szerkesztô. – 132
Kurtág György (a. n. Weiszberger Blanka; Lugos [Lugoj, Románia], 1926. 02. 19.–) kétszeres Kossuth-díjas, világhírû zeneszerzô, zongoramûvész és kamarazene-tanár. – 132, 139
Kurtág Márta született Kinsker Márta (a. n. Stern Borbála; Esztergom, 1927. 09. 30.–) zongoramûvész, szólista, kamaramuzsikus és zongorakísérô. Kurtág György zeneszerzô felesége, Kinsker László (a. n. Zimmer Berta; Nagyszeben, 1912. 07.?–Cservenka, 1944. 10. 07.) kivégzett bori munkaszolgálatos féltestvére. – 617, 618
Kutas Sándor szakaszvezetô, bori keretlegény. – 454
Kuti [László] István abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
Kühn Pál (1893–1975) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 543
Kürti Pál (Budapest, 1897. 08. 04.–Budapest, 1966. 11. 17.) színikritikus, szerkesztô, dramaturg, rendezô. – 217

Laczkó bori keretlegény. – 377, 454
Lajos Lipót Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
Lakó János (a. n. Szécsi Borbála; Olaszliszka, 1922. 06. 24.–) segédmunkás, kórházi ápoló. – 112
Lalić, Janko a laznicai általános iskola volt igazgatója, – 582
Lampics Károly (?–Budapest, 1972. 02.) ôrvezetô, bori keretlegény. – 311, 454
Landesmann [Landeszman] László [Landesmann Ladislaus] (a. n. Fuchs Erzsébet; Budapest, 1913. 01. 17.–Buchenwald KZ, 1945. 01. 17.) pestszentlôrinci kôfaragó és szobrász. – 190, 316, 354
Landesmann György (Budapest, 1944. 09. 17.–) volt budapesti fôrabbi, Landesmann László kôfaragó és szobrász fia. – 316
Landler [Ländler] Iván [Yvan Landler] (a. n. Grünwald Anna; Kaposvár, 1919. 08. 30.–Párizs, 2009. ôsz) bori munkaszolgálatos, kémikus, mérnök, vállalati igazgató, az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetének (UNIDO) tanácsadója. 1938-ben Brünnben, 1939-ben Toulouse-ban járt egyetemre. A *Heidenau*-altáborban volt munkaszolgálatos. – 24, 93, 113, 196, 308, 310, 319, 502–504, 546
Lantos Béla *lásd* Liebermann Béla
Lantos Erika *lásd* Radó Lászlóné
Lányi László újvidéki lakos. – 316
László Imre bori munkaszolgálatos. – 83
László Károly écsi lakos, László Margit apja. – 252–254
László Magdolna *lásd* Marányi Edéné
László Margit (Écs, 1942. 04. 28.–) László Károly lánya, écsi lakos. – 253, 336
László Pál (Budapest, 1909. 02. 23.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselô. – 255, 337, 389, 439
Laufer György (a. n. Somogyi Rózsi; Budapest, 1920. 08. 09.–Budapest, 1980. 08. 08.) bori munkaszolgálatos, autószerelô, fényképész. – 53, 54, 100, 178, 179
Lebovits Lajos *lásd* Lugosi Lajos
Lederer József *lásd* Révai József
Lefkovits Jenô (a. n. Herman Fáni; Szikszó, 1921. 05. 10.–Budapest, 1980. 06. 22.) bori munkaszolgálatos, kántor és metszô. – 584, 585, 586
Lefkovits Péter a bori munkaszolgálatos Lefkovits Jenô fia. – 584, 586
Legányi Béla Norbert (a. n. Piros Mária; Pestszentlôrinc, 1906. 05. 24.–Pannonhalma, 1987. 05. 13.) 1950 és 1958 között volt fômonostori perjel, majd 1958-tól 1969-ig töltötte be a fôapáti tisztséget. Ekkor politikai nyomás hatására lemondott. – 243, 334
Légmán Anna szociológus – 489, 541, 559
Lehár Antal (Sopron, 1876. 02. 21.–Bécs [Wien], 1962. 11. 12.) ezredes, báró, legitimista politikus. – 147
Lelkes [Lieberman] Iván [Livi / Morzsa] (a. n. Zoltán [Schlézinger] Erzsébet) Budapest, 1926. 11. 24.–Pozsony [Bratislava] 1962. 08. 16) bori munkaszolgálatos, felcser a *Westfalen*-táborban, közgazdász, MADISZ-funkcionárius. – 69, 70, 106
Lendvai Pálné *lásd* Árvai Vilmosné
Lengyel György bori munkaszolgálatos. – 318
Lévai Szilveszter (a. n. Vörös Erzsébet; Kiskundorozsma, 1913–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 263, 383, 417, 454

Levendel László (a. n. Glasz Ilona; Budapest, 1920. 03. 16.–Budapest 1994. 09. 11.) bori munkaszolgálatos, orvos, tüdôgyógyász, közéleti személyiség, c. egyetemi tanár. – 51–53, 100, 559
Leviar Artúr Mosonmagyaróvárra vitt érsekújvári munkaszolgálatos. – 352
Lieberman Iván *lásd* Lelkes Iván
Liebermann [Lantos] Béla (a. n. Klein Amália; Budapest 1901. 12. 02.–Tel-Aviv, 1974. 12. 22.) bori munkaszolgálatos, építészmérnök, mûszaki osztályvezetô. – 24, 64, 65, 84, 559
Liebscher, Monika a sachenhauseni koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 347
Lilling Tamás fôszerkesztô, filmes szakember. – 567
Lindner László (Budapest, 1916. 12. 23.–Budapest, 2004. 08. 22.) bori munkaszolgálatos, jogász, újságíró, magyar sakknagymester, nemzetközi sakkmester, sakkszakíró, versenybíró. – 557, 558, 563
Lipovics Gyula *lásd* Lóránt Gyula
Lippai Imre, id. (a. n. Masa Anna; 1876. vagy 1879. 05. 23.–Szeged, 1961. 01. 25.) szegedi üzletember, mozitulajdonos és filmproducer. – 133, 559
Lippai Imre, ifj. (1906–?) bori munkaszolgálatos, külügyminisztériumi sajtóelôadó, követségi tanácsos. – 119, 133
Lónyai Péter (a. n. Übscher Zsuzsanna; Gyôr, 1950. 02. 11.–) számítástechnikus, Lónyai Sándor fia. – 24, 496
Lónyai Sándor (Gyôr, 1921. 06. 30.–Gyôr, 2007. 06. 30.) újságíró, író, helytörténész, a *Kisalföld* címû napilap fôszerkesztôje. – 495, 496, 543, 544, 559, 568, 583
Loór Ferenc (a. n. Winkle [Vinke / Vinkle] Gizella; Detta, 1894. 10. 31.–?) tartalékos hadnagy, törvényszéki bíró, hódmezôvásárhelyi lakos. A péti keret egyik parancsnoka. Háborús bûncselekmények vádja alól a kalocsai népbíróság felmentette. – 247–249, 334, 569, 570
Lóránt [Lipovics] Gyula (Kôszeg, 1932. 02. 06.–Szaloniki, 1981. 05. 31.) válogatott labdarúgó, az aranycsapat tagja. – 94
Losonczy Nándor (Békéscsaba, 1899–?) orvos. Budapesten 1926-ban szerzett orvosi diplomát és 1929-tôl praktizált Szolnokon. A 101. gyalogezred katonájaként harcolt az orosz fronton, ahol megsebesült. – 480
Lovas Andrea (a. n. Schön Éva; Budapest, 1948. 01. 25.–) orvos, Lovas István bori munkaszolgálatos lánya. – 100
Lovas István (a. n. Zonnenschein Józsa; Budapest, 1920. 04. 15.–Budapest, 1995. 04. 30.) bori munkaszolgálatos, egyetemi hallgató, külkereskedelmi raktárvezetô. – 100, 154, 178
Löffler Gyula feltehetôen az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsma közelében kivégzett bori munkaszolgálatos. – 255, 302, 389
Lôvy [Lôwy] Sándor (talán 1908–Szombathely, 1944. 12. 05.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
Löwi *lásd* Guttmann
Löwin Miklós (a. n. Deutsch Olga; Moson, 1926. 04. 23.–) a Mosoni Izraelita Hitközség elnöke (1970–1987). – 352
Löwinger Avraham szerkesztô. – 351, 559

Löwinger György bori munkaszolgálatos, géplakatos, majd orvos. 1948-ban az Exodus hajón érkezett Izraelbe, harcolt Izrael háborúiban, majd orvosfizikusként dolgozott. – 94, 95
Löwinger Imre (Aszód, 1936. [?] 05. 31.–) munkaszolgálatos, aki bori munkaszolgálatosokkal együtt dolgozott német koncentrációs táborokban. (A DEGOB-jegyzôkönyvben látható 1936-os születési év nyilván téves, feltehetôen 1926-ban született.) – 508, 509, 547
Lôwy Károly (a. n. Stern Malvin; Budapest, 1918. 08. 22.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 478, 484, 485, 487
Lôwy Vladimír *lásd* Farkas Vladimír
Lugosi [Goldenberg / Lebovits / Lebovics] Lajos (a. n. Lebovits Regina; Budapest, 1919. 04. 08.–) bori munkaszolgálatos, textilkereskedô-segéd, közgazdász, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének (MEASZ) munkatársa. – 24, 291, 307, 349, 354
Lukács András bori munkaszolgálatos. – 119
Lukács Borbála, H. [Horváth Lukács Borbála / Horváth-Lukács Borbála] (a. n. Rochlitz Katalin; Budapest, 1932–?) irodalomtörténész, Lukács László lánya. – 67, 105, 559
Lukács Ferenc kivégzett személy. – 433
Lukács László (Szamolnokhuta, 1906. 03. 31.–Bor, 1944 nyara) költô, mûfordító, munkásmozgalmi harcos. – 18, 40, 54, 55, 66, 67, 85, 100, 559
Lukács Tibor büntetôjogász. – 559

Madarász Károly mérnök, altábornagy, a Katonai Felderítô Hivatal fôigazgatója 2007. 01. 01. és 2010. 06. 05. között. – 163, 181
Madzsar József (Budapest, 1876. 03. 12.–Arhangelszk [Szovjetunió], 1940. 09.) orvos, könyvtáros, radikális szocialista–kommunista politikus. – 104
Magyar Antal (a. n. Somogyi Erzsébet; Abda, 1950. 11. 24.–) gyôri helytörténész. – 347, 559
Magyar Gyula abdai volt nyilas párttag. – 475
Magyar N. Attila filmrendezô és forgatókönyvíró. – 567
Mahler György Iván (a. n. Bíró Ilona; Budapest, 1924. 03. 01.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, szûcssegéd. – 484, 485, 487–489, 588
Mahler Lívia *lásd* Bérci Pálné
Major Ákos (1908–1987) jogász, tanácsvezetô bíró. – 559
Malakuczi János (a. n. Hegedûs Piroska; Nyírpazony, 1919. 05. 31.–?) honvéd, bori keretlegény, budapesti üzletvezetô. – 263, 298, 305, 306, 351, 352, 400, 406, 411, 412, 417, 418, 420, 421, 424, 425, 427, 434, 454, 587
Maljković, Igor orvos, traumatológus Borban. – 98, 559
Malkovics Anna *lásd* Sári Józsefné
Malkovics Ferenc (a. n. Vígh Mária; Écs, 1911. 12. 03.–Écs, 1988. 08. 23.) écsi fogatos. – 253, 258, 337, 338
Manheim péti munkaszolgálatos, aki Abdánál megszökött. – 247
Marafkó László író, újságíró. – 433, 559
Marányi [Matkovcsik / Matkocsik / Murányi / Morányi / Matusek] Ede (a. n. Dörgô Katalin; Pétervárad, 1896. 10. 07.–Markdorf [Németország], 1985. 09. 20.). Hamis adatai: Fehér Antal / Antal Fehér, Komárom, 1900. 03. 15.,

valamint Komárom, 1900. 10. 07.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka. – 16, 17, 19, 23, 26, 49, 63, 87, 89, 141, 144–168, 169, 170–174, 176–183, 204–206, 213, 214, 322, 387, 389, 390, 396, 401, 406, 415, 429, 442, 448, 555, 561, 564, 569, 570, 572, 574, 582, 585, 587, 590, 591, 594, 595, 598

Marányi Edéné született László Magdolna [Magdalena Maranyi / Magdalena Fehér] (Nagykanizsa, 1905. 06. 13.–Melbourne, 1986. 03. 04.). Marányi Edével 1933-ban kötött házasságot. – 148, 162, 164, 165, 172, 174, 181, 574

Marányi Katalin (a. n. László Magdolna; Budapest, 1935. 12. 13.–) adminisztrátor, titkár. (Férjezett nevét személyiségvédelmi okokból nem közlöm.) – 164, 165, 172, 181, 574

Mária [Müller] Béla (a. n. Eiler Antónia; Budapest, 1903. 02. 15.–Budapest, 1975. 08. 10.) bori munkaszolgálatos, orvos, ideg- és elmegyógyász, költô, az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet igazgatója. – 54, 65–68, 80, 105, 117, 126, 127, 129, 131, 132, 138, 139, 546

Markovits Lajos (1906 vagy 1926–?) bori munkaszolgálatos. – 484, 485

Markovits Pál (a. n. Deutsch Erzsébet; Sárbogárd, 1917. 10. 06.–Budapest, 2010. 06. 26.) bori munkaszolgálatos, állatorvos, kutató orvos. 1965 és 1990 között Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban élt és folytatott biológiai, valamint orvosi kutatásokat. A rendszerváltás után tért vissza Magyarországra. – 72–74, 80, 107, 559, 597, 563

Márkus Ferenc (a. n. Weisz Frida; Adács, 1914. 07. 28.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti asztalosmester. – 389, 440

Marosán György (a. n. Lôrincz Mária; Hosszúpályi, 1908. 05. 15.–Budapest, 1992. 12. 20.) pék, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, az MSZMP Központi Bizottságának titkára, államminiszter. – 134

Marót Károly (Arad, 1885. 03. 02.–Budapest, 1963. 10. 27.) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 501, 545

Marton József a pannonhalmi Gyümölcsoltó Boldogasszony Plébánia plébánosa. – 333

Máté (család) tulajdonában volt a Radnóti-emlékmúzeumnak helyet adó szentkiályszabadjai kisnemesi lakóház. – 218, 219

Máté György újságíró. – 327, 560

Matijević, Vlaho orvostanhallgató, aki 1944 ôszén az újvidéki kórházban dolgozott. – 316

Matkovcsik / Matkocsik Ede *lásd* Marányi Ede

Matkovcsik Károly [Karl Matkovcsik] (Selmecbánya [Schemnitz], 1867. 01. 06.–Gyôr, 1951. 04. 08.) tüzér ôrmester, tüzérszertári fôtisztviselô, Marányi Ede alezredes apja. – 146, 176

Matolay, Veronika [Szilas Györgyné született Cukor Panni] (a. n. Spitzer Jolán; Baja, 1923. 08. 23.–) Kanadában élô ingatlanügynök, Szilas György bori munkaszolgálatos felesége. – 63, 104

Matusek Ede *lásd* Marányi Ede

Mayer Rudolf (a. n. Vigdorovits Szeréna; Újradna [Şanţ, Románia], 1920. 03. 10.–) bori munkaszolgálatos, kolozsvári operaénekes, aki jelenleg Budapesten él. – 199, 205, 210, 293, 294, 299, 307, 597, 554

Mayerbeck László (?–Mosonmagyaróvár, 2002) mosonmagyaróvári sportember. – 291, 348

Mayerffy [Mayerffi] Tibor (a. n. Mayerffi Irma; 1912. 07. 14.–?) kertészmérnök, tanár. Ismeretlen módon és idôpontban került haza a szovjet hadifogságból. – 545
Meister Éva kolozsvári könyvtáros-bibliográfus. – 132, 139
Meister Róbert kolozsvári könyvtáros-bibliográfus. – 132, 139
Méliusz József (Temesvár, 1909. 01. 12.–Bukarest [Bucureşti], 1955. 12. 05.) író, költô, mûfordító, szerkesztô. – 68, 131, 134, 140
Melocco Miklós (a. n. Schuster Dóra; Róma, 1935. 04. 03.–) szobrászmûvész, Kossuth-díjas, a Gyôr határában lévô Radnóti-szobor egyik alkotója. – 551
Mészáros Ibolya Margit *lásd* Simándi Ágnes
Mészáros József (a. n. Gulyás Sára; Büdszentmihály; 1915. 03. 26.–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
Meszlényi János (Németbóly, 1939. 11. 12.–) szobrászmûvész, tanár, a Pannonhalmán lévô Radnóti-szobor egyik alkotója. – 332
Mezei Árpád (a. n. Gibsz Hermina; Budapest, 1902. 07. 02.–Glastonbury [Connecticut, USA], 1998. 07. 07.) pszichológus, filozófus, mûvészettörténész, író. – 504, 505
Mihályuk [Mihalik] János kárpátaljai származású Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 86
Miklós János (a. n. Strasszer Paula; Debrecen, 1906. 05. 16.–?) bori munkaszolgálatos, SZTK ügyvezetô. – 126
Miklósi István bori munkaszolgálatos. – 178, 179
Molnár bori keretlegény, orvos-zászlós. – 51
Molnár Edit (Genk, 1933. 07. 30.–) fotómûvész, a Magyar Mûvészeti Akadémia tagja. – 97
Molnár István [Stevan Molnar] (a. n. Weisz Terézia; Titel, 1937. 06. 28.–) fogtechnikus, bori költô és fordító. Radnóti Miklós szerb fordítója. – 101, 121, 581, 582
Molnár Lajos rendôr ôrnagy. – 425, 451
Morányi Ede *lásd* Maránya Ede
Morvay [Morvai] István (a. n. Dancz Margit; Kolozsvár [Cluj], 1920. 09. 01.–Kolozsvár [Cluj-Napoca], 2008. 05. 08.) bori munkaszolgálatos, kolozsvári fuvolamûvész, zenei író. – 24, 40, 50, 199, 210, 211, 299, 307, 555, 560, 597
Murányi Ede *lásd* Maránya Ede
Muray [Mutz] Lipót (a. n. Hatuska Jozefa; 1886. 06. 15.–Budapest, 1945. 05. 01.) alezredes. Nagykátán és Tápiósülyben mûködô bevetési központok parancsnokaként munkásszázadok felállításával foglalkozott. A keretlegényeknek meghagyta, hogy a munkaszolgálatosok közül egy sem kerülhet haza élve. – 146, 175, 570
Muth László (Budapest, 1910. 10. 09.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti tisztviselô. – 85
Mutz Lipót *lásd* Muray Lipót
Müller Béla *lásd* Mária Béla
Müller Miklós (Kôrösmezô, 1921. 12. 20.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti fodrász. – 216, 356, 388, 439
Müller, Clementine *lásd* Tschiedel, Klementine
Müller, Fritz Erich német rendôr ôrmester, Clementine Müller (Tini) férje. – 510

Nagy Béla térképész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. – 29, 581
Nagy Dezsô [Nagy „Luka” Dezsô] (a. n. Sárközi Teréz; Écs, 1913. 05. 05.–Écs, 1970. 12. 08.). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. – 258
Nagy Ferenc (a. n. Belecz Anna; 1955. 04. 10.–?, 1989. 06. 09.) écsi lakos. Szüleivel együtt lévô sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. – 257–259, 279
Nagy György (?–Szabadka [Subotica], 1989. 08. 31.) bori munkaszolgálatos, szabadkai tisztviselô. – 55, 57, 59, 63, 83, 101, 144, 160, 166, 203, 363, 364, 560
Nagy Ilona *lásd* Kugler Sándorné
Nagy István (a. n. Szabó Mária; Écs, 1912. 09. 21.–Écs, 1956. 09. 09.) écsi lakos. Feleségével, Palikovszki Irénnel közös sírját az écsi Felsô temetôben azonosítottam. – 257, 259–261
Nagy István (Écs, 1886. 12. 23.–?) écsi lakos. Ismeretlen helyen halt meg. – 257–261, 337
Nagy István [Nagy „Luka” István] (a. n. Sárközi Teréz; Écs, 1914–Gyôr, 1957. 08. 04.). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. Nagy Istvánné [Luka Istvánné] született Sárközi Teréz (Écs, 1881. 10. 09.–Écs, 1957. 12. 20.), akinek elsô férjétôl született gyermeke Luka Mihály, míg második házasságából született gyermekei Nagy „Luka” Dezsô és Nagy „Luka” István. – 259
Nagy István Károly [„Pikoló”] (a. n. Palikovszki Irén; Écs, 1947–Gyôr, 1989. 12. vége) gyôri és pannonhalmi vendéglôkben üzletvezetô. – 259
Nagy István ôrmester, bori keretlegény. – 454
Nagy József (a. n. Megyesy [Medgyesi] Anna; Ungvár, 1910. 08.–?) tartalékos zászlós, bori keretlegény, MÁV-tisztviselô. Az *Innsbruck*-altáborban volt gondnok, a visszavonulás során Baján részt vett a bori munkaszolgálatosok átvételében. Népellenes bûncselekmények elkövetése miatt indult ellene nyomozás 1945-ben, de ezt megszüntették. – 16, 311, 364, 365, 431, 454, 456, 571
Nagy József (Gyöngyösszôlôs, 1901. 12. 16.–Gyôr, 1984. 02. 26.) újságíró, fotómûvész, az Ortutay Gyula elnökségével mûködô Magyar Központi Híradó gyôri kirendeltségének vezetôje. Aranytollas újságíró (1980). – 462–465, 467–470, 473, 484, 497, 532, 535, 540, 541, 560
Nagy Károly (Écs, 1873–Écs, 1945. 03. 27.) écsi fuvaros. Feleségével közös sírja az écsi Felsô temetôben található, de azonosítanom nem sikerült. – 258, 260
Nagy Lajos (Écs, 1895–Écs, 1982) écsi fuvaros. Feleségével közös sírját az écsi Felsô temetôben azonosítottam. – 258, 260, 261
Nagy Lajos (Écs, 1897–1964) écsi lakos. Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. – 155, 260, 261
Nagy László (a. n. Palikovszki Irén; Écs, 1955. 05. 16.–) pannonhalmi cukrász és vendéglôs. – 259, 260, 338
Nagy László Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 359
Nagy Mária (a. n. Varga Anna; Esztergom, 1928. 02. 28.–) gyôri textiltechnikus, szövô, Hulesch Ernô hagyatékának egyik gondozója. – 333
Nagy Mariann irodalomtörténész. – 560
Nagy Olga *lásd* Pénzes Lajosné

Nagybali Sándor (Délvidék?, 1920 vagy 1921–?) honvéd, bori keretlegény. – 397, 454
Ne(u)stetner Ábrahám (?–1945. 01. 07.) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 543
Nemes [Neumann] Sándor (Karcag, 1908. 11. 29.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedô. – 255, 336, 388, 439
Nemes György újságíró. – 433, 560
Nemeskürty István Dezsô (a. n. Keleti Ágnes; Budapest, 1925. 05. 14.–) M. kir. hadnagy, szerkesztô, író, irodalom- és filmtörténész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 150, 177, 560
Németh Árpád (a. n. Cziprián Valéria; Zombor, 1945. 12. 23.–) operatôr-rendezô, az Újvidéki Televízió munkatársa, többek között az *Erôltetett menet* címû dokumentumfilm rendezôje. – 41, 560, 567
Németh Imre abdai gátôr. – 582
Németh István abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
Németh János bori századparancsnok, tartalékos fôhadnagy, tápiószelei tanító. A háború után népbíróság elé állították. – 55–57, 101
Németh Lívia *lásd* Kálmán Józsefné
Németh Vilmosné született Jankovics Ilona (a. n. Lendvai Rozália; Gyôr, 1936. 12. 21.–) tarjánpusztai lakos. – 333
Németh Zoltán újságíró. – 316, 560
Neszlényi [Meszlényi] László abdai volt nyilas párttag. – 475
Neu György *lásd* Békés György
Neugeboren Dániel *lásd* Görgényi Dániel
Neumann György (a. n. Szelényi Margit; Budapest, 1925. 10. 02.–Budapest, 2001. 09. 02.) bori munkaszolgálatos, aranymûves, mûszaki kereskedô. Jehuda Deutsch bori könyvének magyarra fordítója. – 555
Neumann Sándor *lásd* Nemes Sándor
Neyer, Wilhelm német tiszt, *OT-Hauptfrontführer*, az *Organisation Todt* szervezet magyarországi képviselôje. – 144
Nirco szerb szanitéc Borban 1944-ben. – 48, 53
Noéh György (Budapest, 1921. 04. 03.–?) bori munkaszolgálatos, orvostanhallgató. – 216
Nyíri Tibor (Újfehértó, 1906. 12. 16.–Budapest, 1977. 12. 30.) bori munkaszolgálatos, író, újságíró, színpadi szerzô. – 217, 218, 318, 326, 357, 506

Ohrenstein [Ohrnstein] Miklós (Hajdúböszörmény, 1925. 11. 30.–?) munkaszolgálatos, aki bori munkaszolgálatosokkal együtt dolgozott német koncentrációs táborokban. – 508, 509, 547
Olajos Anna Kis Eszter újvidéki nôvér, mûtôsnô ismerôse. – 316
Opitz *lásd* Juszt László
Orbán Miklós (a. n. Breirer Terézia; 1922. 11. 28.–?) szociáldemokrata rendôr százados, a Gyôr Városi Fôkapitányság Politikai Osztályának vezetôje volt 1946. 03. 21-étôl, késôbb államvédelmi ôrnagy, alezredes. – 463, 468, 532
Orosz Mihály [Mihály Orosz] agrármérnök, aki 1956-ban Németországba emigrált. – 171, 183, 582
Ortutay Gyula (a. n. Borsodi Ilona; Szabadka, 1910. 03. 24.–Budapest, 1978. 03. 22.) néprajzkutató, politikus, az MTA tagja, 1945. 01. 20. és 1947 között

a Magyar Rádió és társvállalatai (Magyar Központi Híradó, Magyar Országos Tudósító) elnöke. 1945 februárjától a kisgazdapártban különbözô vezetô tisztségeket tölt be. 1945. 04. 02-tôl az Ideiglenes Nemzetgyûlés képviselôje. Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja. – 19, 20, 24, 187, 189, 193, 217, 270, 283, 292, 315, 349, 381, 413, 463, 465, 467, 468, 472, 475, 483, 493, 498–500, 507, 511, 515, 520, 532, 533, 544–550, 560, 561, 574

Ortutay Gyuláné született Kemény Zsuzsa [Ortutay Zsuzsa] (Budapest, 1913. 02. 13.–Budapest, 1982. 02. 12.) táncmûvész, szakíró, a Táncszövetség elnöke. Ortutay Gyula felesége, akivel 1938-ban kötött házasságot. – 515, 535, 549

Ortutay László (a. n. Borsodi Ilona; Szeged, 1916–Budapest, 1946) Ortutay Gyula öccse. – 511

Ortutay Tamás (a. n. Kemény Zsuzsa; Budapest, 1946. 02. 19.–) keramikus és szobrász, Ortutay Gyula fia. – 24, 544

Ortutay Zsuzsa *lásd* Ortutay Gyuláné

Ostváth [Osváth] István (a. n. Hahn Erzsébet; 1892–?) vezérkari ezredes. – 151

Otoltics Lászlóné született Sipák Aranka (a. n. Pulai Rozália; Écs, 1937. 10. 08.–) háztartásbeli, écsi lakos. – 255, 337

Ozorai István (a. n. Stomf Ilona; Budapest, 1926. 06. 07.–) bori munkaszolgálatos, okl. közgazdász, minisztériumi fôosztályvezetô-helyettes, FAO fôtisztviselô. – 128, 129, 132, 138, 139

Ozsváth Zsuzsa az Egyesült Államokban élô irodalomtörténész, Radnóti-kutató, egyetemi tanár. – 24

Ördögh Mária (a. n. Tóth Mária; Szeged, 1926. 05. 17.–) kémikus, az MTA doktora, Gál Dezsô bori munkaszolgálatos felesége. – 32

Ôri Lászlóné pannonhalmi lakos. – 332

Österreicher György *lásd* Pálffy György

Pajić, Tomislav [Pajics Tomislav] (Negotin [Szerbia], 1928. 07. 21.–Belgrád [Beograd], ?) filozófus, történész, a politikatudományok doktora, a bori mûszaki fôiskola tanára. – 47, 97–99, 554, 560, 597

Pál József [László] (Baja vagy Rinyica [Bácska], 1920–?) zászlós, bori keretlegény, aki a Dél-Bácskában lévô Szépliget [Gajdobra, Szerbia] településen lakott. Jugoszláviában fogták perbe, ám annak eredménye nem ismert. – 311, 363, 431, 432, 454, 456, 570

Pál László [Pal Ladislav] (a. n. Lengyel Zsanett; Szabadka [Subotica], 1920. 03. 01.–Naharija [Izrael], 2009. 10. 27.) bori munkaszolgálatos, orvos, gyermekorvos. Szabadkai bajtársa, majd Izraelben barátja Potasman [Pottesman / Potesman] Vilmos [Willy Potasman] (a. n. Rotschild Lujza; Szabadka [Subotica], 1921. 12. 03.–Naharija [Izrael], 2011. 01. 17.) bori munkaszolgálatos, erdômérnök, mérnök, akit a cservenkai mészárlás során a téglagyári gödörbe lôttek, de a kivégzést túlélte. – 86, 87, 111, 214, 325

Palásti [Palásthy / Palasthi] László (a. n. Petyán Gizella; Budapest, 1903. 04. 03.–Budapest, 1979. 09. 15.) bori munkaszolgálatos, újságíró, író. – 54, 62, 63, 159, 160, 166, 182, 203, 410, 561

Palásti Éva *lásd* Brown, Eva

Pálffy [Oesterreicher / Österreicher / Pálffi] György (a. n. Stáb Paula; Temesvár, 1909. 09. 16.–Budapest, 1949. 09. 24.) altábornagy, honvédelmiminiszter-helyettes. 1944-ben a KMP Katonai Bizottságának, 1945-tôl a HM

Katonapolitikai Osztályának a vezetôje. A Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték. – 472, 499, 507, 517, 544
Pálinkás György jogász, a Legfelsôbb Bíróság bírói tanácsának elnöke. – 437
Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. 11. 26.–) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, gépkocsivezetô. – 24, 91, 112, 155, 179, 558, 561, 563, 585
Papp Lajos (a. n. Kovács Mária; Gyenesdiás, 1921. 09. 14.–Baja, 2012. 02. 05.) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, vasutas, váltókezelô. – 155, 179, 306, 413, 435, 555, 585, 597
Pásztor József a DEGOB titkára. – 547
Pataki [Pataky] Ferenc (a. n. Horváth Rozália; Szentes, 1913–?) tartalékos fôhadnagy, bori keretlegény, az egyik dunántúli menet parancsnoka. – 224, 311, 382, 385, 406, 416, 421, 429, 438, 449, 454
Pedanov, Georgije bori kórházigazgató (1930–1945), késôbb Kragujevacra és Pećre került. – 47, 98
Pélfi [Pálfi] bori keretlegény, egészségügyi ôrvezetô. – 156
Pénzes Lajos (Écs, 1894. 11.–Écs, 1952. 11. 28.) écsi vezetô jegyzô. – 253, 255
Pénzes Lajosné született Nagy Olga (a. n. Dobos Anna; Écs, 1908. 03. 12.–Écs, 1988. 03. 12.). 1944-ben az écsi posta hivatalvezetôje. Pénzes Lajos és Pénzes Lajosné közös sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. – 254–256, 258, 336, 337
Pénzes Mihály (a. n. Nagy Olga; Gyôr, 1941. 07. 04.–) mérnök, écsi lakos. – 255, 256, 337
Perez, Hugo az Egyesült Államokban élô kubai filmrendezô.– 343, 567
Perl Miklós (a. n. Rózenberg Róza; Tállya, 1924. 04. 03.–) bori munkaszolgálatos, okl. gépészmérnök. – 75, 108, 558, 563
Perlawi Andor író, szerkesztô. – 340, 561
Petényi Géza (Budapest, 1889. 10. 28.–Budapest, 1965. 09. 04.) orvos, gyermekgyógyász, a SOTE II. sz. Gyermekgyógyászati Klinika vezetôje, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 87, 111
Péter Gábor [Eisenberger Benjamin] (a. n. Metzner Róza; Újfehértó, 1906. 05. 14.–Budapest, 1993. 01. 23.) kommunista politikus, 1945 januárjától a Magyar Államrendôrség Budapesti Fôkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának, majd az ÁVO-nak, illetve ÁVH-nak a vezetôje. – 499, 545
Péter György *lásd* Pikler György
Péter László (a. n. Cselenák Ágnes; Jánoshalma, 1926. 01. 21.–) szegedi irodalomtörténész, várostörténész, nyelvész, folklorista, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 335, 525
Péteri György *lásd* Pressburger György
Pethô Tibor újságíró. – 599
Petô Gábor Pál [Petô Gábor] (a. n. Kornfeld Ilona; Budapest, 1926. 06. 27.–Budapest, 2008. 09. 25.) bori munkaszolgálatos, újságíró, író. – 124, 154, 178
Petôcz Miklós (a. n. Vaskó Margit; Komárom, 1920. 06. 18.–Gyôr, 2008. 07. 07.) jogi elôadó, bírósági fogalmazó, gyôri író, költô, újságíró, helytörténész. – 473, 536, 561
Petrezselyem János tizedes, bori keretlegény. – 454

Petz Aladár (Gyôr, 1888. 12. 10.–Gyôr, 1956. 02. 27.) orvos, sebész fôorvos. 1922 és 1950 között a késôbb róla elnevezett gyôri kórház igazgatója volt. – 266, 338, 339, 561, 574
Pézsa Sarolta a kötet tördelôje. – 584
Pikler [Pickler / Péter] György (a. n. Fekete Ilona; Budapest, 1903. 03. 30.–Budapest, 1969. 01. 04.) illegális kommunista, majd kommunista vezetô, közgazdász, statisztikus, könyvtáros, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke. – 134
Pilcz Károly építômester. – 582
Pintér Imre (a. n. Szabó Ágnes; Kecel, 1919–?) ôrvezetô, péti keretlegény, keceli lakos. – 246, 334
Piróth Endre (Tiszanána, 1902. 03. 23.–Gyôr, 1979. 11. 23.) orvos, a gyôri megyei kórház ideg- és elmeosztályának osztályvezetô fôorvosa 1941 és 1971 között. – 264, 265
Platthy [Plathy] Pál (a. n. Stamcsek [Stancsák] Elma; 1891. 11. 27.–1977) altábornagy, szegedi hadtestparancsnok. – 499
Pokorny [Pokornyi] Herman [Hermann] (a. n. Sehnal Amália; Kremsier [Kroměříž, Csehország], 1882. 04. 07.–Budapest, 1960) vezérezredes, a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány munkájában vett részt, majd hadifogoly- és kárpótlási ügyekkel foglalkozott. – 499, 501, 545
Polgár Sándor a gyôri népbíróság elé állított személy. – 346
Policzer [Politzer] László (a. n. Weisz Emilia; Szemcséd, 1920. 02. 10.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti autószerelô. – 308, 376, 377
Pollák (kb. 1894–1944) bori munkaszolgálatos, gépszerelô. – 49
Pollák László (a. n. Strasser Zelma; Szeged, 1920. 06. 24.–Szeged, 2003. 03. 15.) bori munkaszolgálatos, jogász, külkereskedelmi vállalat munkatársa és képviseleteinek vezetôje, a szegedi hitközség elnökhelyettese. – 24, 597
Popa, Vasko (Gerebenc [Grebenac, Szerbia], 1922. 06. 29.–Belgrád [Beograd], 1991. 01. 05.) szerb partizán, német koncentrációs tábor foglya Nagybecskereken, filozófus, költô, szerkesztô, az abszurd líra szerb megteremtôje. Az elsô versesköteté Weöres Sándor fordította magyarra. – 121
Popović, Jovan, P. jugoszláv történész. – 431, 566
Práger Antal [Endre] bori munkaszolgálatos. – 442
Práger Endre bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 397
Pressburger György [Péteri György] (a. n. Thein Ilona; Budapest, 1914. 09. 08.–?) bori munkaszolgálatos, fôkönyvelô. – 53
Prevenka Sándor népbíróság elé állított személy. – 285, 286, 347, 569
Purczeld Ferenc *lásd* Puskás Ferenc
Purussi [Puruszi] fôhadnagy. Nem azonos Puruczki [Purucski / Purucki] Pál (a. n. Kamenyi Mária; Ôrszállás [Stanišić, Szerbia], 1921. 03. 29.–?) honvéddal, bori keretlegénnyel, asztalossal, aki Dániában esett angol fogságba. – 284–286, 288, 347
Puskás [Purczeld] Ferenc (Budapest, 1927. 04. 01.–Budapest, 2006. 11. 17.) válogatott labdarúgó, az Aranycsapat tagja. – 94
Puskin, Georgij Makszimovics (1909. 01. 01.–1963) szovjet diplomata, a Szövetségi Ellenôrzô Bizottság (SZEB) politikai tanácsadója 1945 és 1948 között, majd a Szovjetunió budapesti követe. – 499, 500

Rácz Balázs fôlevéltáros. – 182
Rácz László bori munkaszolgálatos, Jugoszláviában partizán, budapesti fogorvos. – 69, 71, 74, 75
Rácz Pál (a. n. Kiss Piroska; 1928. 01. 24.–Budapest, 1986. 03. 22.) fôcsoportfônök, belügyminiszter-helyettes. – 425
Radányi György mohácsi vasutas. – 207
Radau, Helga a barthi koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 349
Radnóti [Glatter / Radnóczi / Radnóthy] Miklós (a. n. Grosz Ilona; Budapest, 1909. 05. 05.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) tanár, fordító, költô. – 17–20, 27, 40, 41, 45, 55, 59, 66–68, 91, 94, 97, 98, 100, 105, 119, 126, 127, 139, 157, 187–189, 193, 195, 196, 198, 208, 216–219, 223, 224, 227–229, 235, 240, 241, 242, 244, 248–250, 254, 258, 259, 261, 264, 265, 268, 270, 272, 281, 283, 284, 289, 292-294, 295, 296, 311, 312, 315, 317, 319, 329, 331, 332, 335, 344, 349, 365–369, 385, 386, 393, 396, 400, 402, 407–409, 413–415, 417, 418, 428, 434, 436, 437, 445, 446, 451, 462, 464, 465, 468, 469, 471, 472, 474, 475, 477, 480, 481, 483–486, 489–493, 497, 498, 500–511, 513–529, 531–533, 536, 539, 540, 545, 546, 549–553, 555–568, 572, 575, 587, 590, 591, 594, 595, 597, 598
Radnóti Miklósné született Gyarmati Fanni (a. n. Weisz Aranka; Budapest, 1912. 09. 08.–) középiskolai és fôiskolai tanár, akit Radnóti Miklós 1935-ben vett feleségül. – 21, 24, 188, 189, 193, 217, 218, 315, 326, 381, 413, 463, 464, 468, 470, 472, 481, 483, 487, 493, 497–499, 501, 504, 507, 511–513, 515–517, 519, 520, 529, 533, 535, 536, 539–541, 544–550, 560, 561, 574, 583
Radó Gyula filmrendezô. – 568
Radó Lászlóné született Lantos Erika (a. n. Repper Hermin; Budapest, 1933. 02. 07.–) személyzeti tanácsadó, Libermann [Lantos] Béla bori munkaszolgálatos leánya. – 32
Raffy Ádám *lásd* Kupfer Ádám
Rajk [Firtos] László (a. n. Mészáros Vilma; Székelyudvarhely, 1909. 03. 08.–Budapest, 1949. 10. 15.) kommunista politikus, belügyminiszter, majd külügyminiszter. 1949. 05. 30-án letartóztatták, és koncepciós perben, koholt vádak alapján elítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták. – 18, 68, 117, 118
Rajna István bori munkaszolgálatos, budapesti orvostanhallgató, a háború után orvos, Tolnai Gábor egyik adatközlôje. – 60
Rapcsák Vilmos (a. n. Kránitz Szerén; Baja, 1921. 06. 13.–Szeged, 2006. 01. 24.) bori munkaszolgálatos, orvos, szülész-nôgyógyász fôorvos. – 52, 93
Rapcsák Vilmosné született Schwartz Mária [Rapcsák Mária] (a. n. Laufer Erzsébet; Budapest, 1930. 05. 28.–Budapest, 2010. 07. 17.) titkárnô, gyors- és gépíró, Rapcsák Vilmos bori munkaszolgálatos felesége. – 52, 100
Ratner, Steven R. az Egyesült Államokban élô jogász, egyetemi tanár, ENSZ-szakértô. – 180, 561
Rechnitzer Ernô bori munkaszolgálatos, zalaegerszegi lakos. – 291, 348
Récsey Zoltán bori munkaszolgálatos, budapesti orvos, aki megszökött a dunántúli menetbôl. – 91, 113
Redô Ferenc (a. n. Pollák Leona; Budapest, 1913. 08. 29.–Budapest, 2012. 10. 01.) bori munkaszolgálatos, kultúrpolitikus, a Szépmûvészeti Múzeum fôigazgatója, tanár, festô, grafikus, gobelinkészítô mûvész. – 65, 104, 585

Rehberger Imre (a. n. Steiner Teréz; 1912–?) asztalos, munkaszolgálatos, aki Mosonmagyaróváron találkozott bori munkaszolgálatosokkal. – 291, 348
Reich István (Hajdúböszörmény, 1917–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 92
Reich Lázár bori munkaszolgálatos, pesti fôkántor. – 84
Reichberger Imre Mosonmagyaróvárra vitt mosoni születésû, szolnoki munkaszolgálatos. – 352
Reisz Miklós (1920–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos. – 212, 324, 355
Reiszfeld József (1867–1944) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 542, 543
Reitzer Béla (Szeged, 1911. 12. 05.–Sepetovka [Ukrajna], 1942 vége vagy 1943 eleje) jogász, szociológus, a Szegedi Fiatalok Mûvészeti Kollégiumának tagja. – 500
Rejtô Tamás [Thomas Rejto] (Budapest, 1926. 04. 26.–Greenwich [USA] 2002. 11. 27.) bori munkaszolgálatos, feltaláló, diplomata, író. – 159, 160, 180, 561
Resnyeky Mihály *lásd* Rezsneky Mihály
Ress József Gyôrszentmártoni telektulajdonos. – 241
Reszegi [Reszegh] István (a. n. Kovács Zsófia; Büdszentmihály, 1914–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, könyvelô. – 411–413, 420, 424, 427, 454
Reszneki / Resznyeki Mihály *lásd* Rezsneky Mihály
Réti Rudolf abdai volt nyilas párttag. – 475
Rétsági György (a. n. Reiss Sarolta; Budapest, 1925. 05. 13.–Budapest, 1996. 12. 28.) bori munkaszolgálatos, orvos, belgyógyász, a Kútvölgyi úti Központi Állami Kórház fôorvosa, egyetemi tanár. – 94, 96
Révai [Lederer] József (Budapest, 1898. 10. 12.–Budapest, 1959. 08. 04.) Kossuth-díjas író, szerkesztô, kommunista politikus, miniszter, az MTA tagja. A 1945 ôszétôl Magyar Kommunista Párt (MKP) Központi Vezetôség Propaganda és Sajtó Osztályának vezetôje. – 512
Révész Béla jogász, szociológus, történész, szerkesztô. – 452, 561
Révész Ferenc (a. n. Katz Irén; 1912–Szentkirályszabadja, 1944. 11. 06.) bori munkaszolgálatos, kereskedô. – 212, 213, 324, 325, 355
Révész József (Budapest, 1924. 10. 03.–?) péti munkaszolgálatos, budapesti orvostanhallgató. – 247
Révész László (Budapest, 1957. 05. 27.–) képzômûvész, Juszt László bori munkaszolgálatos unokaöccse. – 330, 331, 588
Révész Sándor író, újságíró, történész. – 553
Réz Ádám *lásd* Kupfer Ádám
Rezsneky [Resnyeky / Resznyeki / Rezsnyeky / Reszneki] Mihály (a. n. Tokodi [Tokody] Teréz; Baja, 1908. 09. 17.–?) honvéd, bori keretlegény, budapesti hentessegéd. Háborús bûntett miatt életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. 1956. 07. 23-án szabadult. – 239, 289, 333, 364, 365, 390, 394, 399, 402, 406, 431, 432, 440, 443, 444, 454, 456, 570
Ribai M. Elma szerzetes nôvér. – 339, 561
Riedel, Dirk levéltáros és tudományos kutató, a dachaui koncentrációs tábor archívumának levéltárosa. – 549
Ries [Riesz] István (a. n. Hermann Mária; Küngös, 1885. 11. 14.–Vác, 1950. 09. 15.) ügyvéd, szociáldemokrata politikus, igazságügy-miniszter 1945. 07. 27. és 1950. 07. 17. között. Koncepciós per vádlottjaként került börtönbe, ahol meghalt. – 499

Ristić, Danijela a Bori Bányászati és Kohászati Múzeum munkatársa. – 581
Roboz Ágnes *lásd* Békés Györgyné
Román György (Budapest, 1907. 04. 05.–Budapest, 1982) bori munkaszolgálatos, a Központi Honvéd Kórház orvos ezredese. – 61, 69–74, 76, 80, 103, 105–108
Róna László bori munkaszolgálatos. – 438
Rosenbaum Mihály bori munkaszolgálatos, mosoni lakos. – 291, 348
Rosenberger József (a. n. Kunge Magdolna; 1910. 08. 01.–Izrael,?) munkaszolgálatos Mosonmagyaróváron. – 291, 348
Rosenzweig György Rosenzweig Pál bori munkaszolgálatos Kanadában élô fia. – 316
Rosenzweig Pál bori munkaszolgálatos, aki Újvidéken szökött meg a bori menetbôl. – 193
Rostás János (a. n. Juhász Mária; Hódmezôvásárhely, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 454
Róth Emil (Kunszentmárton, 1907. 09. 21.–Auschwitz, 1944. 06.) történész, fôrabbi, publicista. A gyôri neológ hitközség fôrabbija volt 1935. 12. 15-tôl. – 474
Róth Ferenc az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosa, Róth Juliska férje. – 316
Róth Juliska az újvidéki REX bélyegüzlet tulajdonosának, Róth Ferencnek a felesége. – 316
Rózsa István (a. n. Miklós Lívia; Nagykôrös, 1938. 10. 04.–) órásmester. Id. Bedô István orvos feleségének, Rózsa Saroltának az unokaöccse. – 99
Rozsos Katalin mérnök, építész. – 583
Rôder Jenô Antal (a. n. Held Gabriella; 1889. 06. 12.–1974) vezérôrnagy. A munkaszolgálatosok Borba vitele ellen tiltakozó nagybaczoni Nagy Vilmos (a. n. Herman Vilma; Parajd, 1884. 05. 30.–Piliscsaba, 1974. 06. 21.) honvédelmi miniszter ideje alatt a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bánásmód teljhatalommal felruházott ellenôre (1942. 09. 24.–1943. 06. 12.). Ezt a tisztségét Csatay Lajos honvédelmi miniszter ideje alatt is megtartotta (1943. 06. 12.–1944. 10. 16.). – 62
Rubányi Pál (a. n. Kohn Boriska; Budapest, 1904. 07. 20.–Budapest, 1984. 12. 25.) bori munkaszolgálatos, orvos, sebész szakorvos, egyetemi tanár. – 44, 48, 51, 53, 54, 68, 75, 76, 82, 98–100
Rubin Péter (a. n. Färber Zelma; Szeged, 1918. 11. 14.–Budapest, 1980. 01. 03.) bori munkaszolgálatos, mûfordító, újságíró, diplomata. Markovits Pállal együtt szökött meg, és partizán lett. – 72, 107, 109, 561
Ruff Tibor mohácsi lakos. – 318
Rutar, Sabine Németországban élô történész, a bori munkaszolgálat kutatója. – 97, 562
Ruzsovits József gyôri lakos. – 252
Rübner József (a. n. Krausz Cecília; Námesztó, 1879–Auschwitz, 1944) a csornai téglagyár igazgatója. – 332

Salamon Árpád bori munkaszolgálatos, szegedi vas- és edénykereskedô. – 100
Salgó [Beöthy / Beöti] Ottó (a. n. Stein [Steipi] Róza; Budapest, 1904. 05. 22.–Budapest, 1985. 03. 01.) bori munkaszolgálatos, könyvkereskedô, könyvtáros. 1945 márciusától az Országgyûlési Könyvtár igazgatóhelyettese, majd igazgatója. Koholt vádak alapján elítélték, és Recskre került. Késôbb a Magyarok Világszövetségének fôtitkára. – 513–515, 548, 557

Saly Géza (a. n. Czipauer Erzsébet; 1913. 07. 19.–1958) medikus, jogi doktor, a kijevi rádió magyar részlegének tudósítója, haditudósító hadnagy, az ellenállási mozgalom tagja. 1955 márciusában tér vissza szovjet hadifogságból. – 545
Sándor Géza bori keretlegény. – 351
Sándor József (Szolnok, 1902 vagy 1907–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos. – 477, 492
Sándori Tibor (1907–Szombathely, 1944. 11. 14.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
Sári János (a. n. Tóth Julianna; Szeged [Balástya], 1908. 04. 21.–Belorecsenszk [Oroszország], 1947. 02. 27.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. – 89, 90, 585
Sári Józsefné született Malkovics Anna (a. n. Füredi Anna; Écs, 1939. 07. 09.–) écsi lakos. – 256, 258, 338
Sári Péter a szombatista bori munkaszolgálatos, Sári József öccse. – 90
Sarkady Sándor, ifj. történész, könyvtáros. – 177, 562
Sárközi Teréz *lásd* Nagy Istvánné
Sárközy Pál Endre (a. n. Szondi Mária; Jánosháza, 1884. 12. 03.–Pannonhalma, 1957. 05. 10.) matematikatanár, 1947–1957 között pannonhalmi kormányzó, illetve fôapát. – 243
Sarmann Ferenc Sarmann Ferencné férje, abdai lakos. – 343
Sarmann Ferencné (a. n. Galambos Julianna; Abda, 1929. 04. 04.–) háztartásbeli, abdai lakos. – 278, 282, 343, 475, 526, 537, 551, 555, 598
Sarusi [Sarus] Ferenc ôrvezetô, bori keretlegény. – 397, 454
Sas [Schichtanz] Miklós (a. n. Goldberger Melánia; Eger, 1921. 04. 01.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti szabómester. – 213, 325, 443
Sávos Ferenc bori munkaszolgálatos, Battyán György bori bajtársa. – 319
Schabl László *lásd* Schnabl László
Schäffer [Schaffer] Gusztáv (a. n. Weisbäcker Paula; Kôszeg, 1910. 05. 23.–Kôszeg, 1998. 04. 17.) tartalékos fôhadnagy, bori keretlegény, textilkereskedô. A Szombathelyi Népbíróság népellenes bûntett elkövetése miatt 2,5 év börtönre ítélte, amit a NOT hat hónap börtönre változtatott 1949. 04. 20-án. – 127, 575
Schaffer [Schäffer] László (a. n. Robicsek Szerén; Apatin, 1912. 03. 08.–?) bori munkaszolgálatos. – 57, 64, 65, 101
Schárreisz Ferenc ravazdi lakos. – 242, 332
Schermann Lajos (a. n. Kóbor Etelka; Gerse, 1918–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
Schichtanz Miklós *lásd* Sas Miklós
Schlesinger / Schlésinger Miklós *lásd* Szigetvári Miklós
Schlesinger Adolf (a. n. Schönberger Jozefin; Dör, 1890–Auschwitz, 1944.) csornai földbirtokos és téglagyáros. – 235, 332
Schlesinger László (a. n. Schönberger Riza; Budapest, 1921. júl. 18.–?) bori munkaszolgálatos. – 235, 307, 332, 353
Schnabl [Schabl / Schnabel] László bori munkaszolgálatos, sárvári költô, mûfordító, aki a dunántúli menet alatt halt meg. – 302, 351, 562
Schosberger Pál *lásd* Sosberger Pál
Schönstein Sándor (Sátoraljaújhely, 1898. 08. 05.–Bergen-Belsen, 1945. 01.) orvos, szociáldemokrata, majd kommunista aktivista. – 104

Schpitzer Ferenc (a. n. Kaufmann Janka; Szabadka, 1910. 03. 02.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 102
Schreiber, Horst német történész. – 182, 562
Schuszter Richárd filmrendezô, riporter. – 157, 567
Schwartz Aladár *lásd* Székely István
Schwartz Albert (Makó, 1926. 08. 18.–?) péti munkaszolgálatos, zeneakadémiai hallgató. – 247, 248
Schwartz György bori munkaszolgálatos. – 233, 234, 244, 302, 303
Schwartz Jenô (1921–1944. 09.) bori munkaszolgálatos. – 84
Schwartz Mária *lásd* Rapcsák Vilmosné
Schwartz Miksa (Beregszász, 1909. 08. 15.–?) bori munkaszolgálatos, orvos. – 92
Seregy alezredes. – 151
Sielberberg / Silberberg Imre *lásd* Somogyi Imre
Sík [Sik] Sándor (a. n. Winternitz Flóra; Budapest, 1889. 01. 20.–Budapest, 1963. 09. 28.) piarista szerzetes, tartományfônök, tanár, költô, mûfordító, irodalomtörténész, Kossuth-díjas. – 217, 506
Simándi Ágnes [Mészáros Ibolya Margit] (Budapest, 1954.–) Kanadában élô költô, teológus. – 113, 562
Simó Ernô (a. n. Markovics Malvin; Budapest, 1915. 12. 24.–?) bori munkaszolgálatos. – 357
Simon Lajos (a. n. Piricz [Pirinczi] Piroska; Kartal, 1935. 01. 31.–Nagykôrös, 2008. 03. 20.) költô, újságíró. – 410, 562
Simon Mária (a. n. Kertész Éva; Budapest, 1947. 07. 09.–) tanár. – 111
Singer Ignác a Gyôri Izraelita Hitközség Exhumálási Bizottságának tagja 1946-ban. – 537
Singer Pál *lásd* Bodor Pál
Sipák Aranka *lásd* Otoltics Lászlóné
Sipos Mihályné *lásd* Korecz Béláné
Sisák György, ifj. (a. n. Mátyás Ilona; Csanádpalota, 1920. 03. 27.–Budapest, 1947. 07. 31.) tartalékos tizedes, bori keretlegény, földmûves. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetésért halálra ítélte és kivégezték. Sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található. – 213–216, 297, 307, 325, 350, 364, 365, 394–399, 402, 403, 406, 407, 432, 442, 443, 454, 456, 569, 570
Snyders Jakab gyôri ortodox fôrabbi. – 474
Soldatović, Nikola belgrádi pedagógus. – 582
Soltész Pál (a. n. Schultheis Teréz; Budapest, 1905. 11. 19.–?) bori munkaszolgálatos. – 358
Sólyom [Steiner] Gábor (a. n. Fleischman Borbála; Budapest, 1926. 03. 13.–) bori munkaszolgálatos, okl. építészmérnök. – 123, 128, 137, 139
Sólyom László (a. n. Kirchner Antónia; Muraszombat, 1908. 12. 17.–Budapest, 1950. 08. 19.) altábornagy, vezérkari fônök, Budapest felszabadulása után a fôváros rendôrfôkapitánya, 1946 ôszétôl a Honvédelmi Minisztérium katonai fôcsoportjának fônöke. Koholt vádak alapján halálraítélték és kivégezték. – 499, 515, 544, 549, 558, 562, 563
Somogyi [Sielberberg / Silberberg] Imre (Budapest, 1911. 04. 10.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti ékszerkészítô. – 308, 384, 438

Somogyi Éva (a. n. Cziráki Magdolna; Rábapatona, 1941. 04. 17.–) dekoratôr, újságíró, szerkesztô, helytörténész, az *Abdai Hír-Lapok* címû havilap fôszerkesztôje. – 24, 277, 341, 343, 466, 533, 534, 537, 562, 583
Somogyi J. rajzoló, Abdára vezényelt munkaszolgálatos 1944-ben. – 287
Somogyi Lajos Horváth József tizedes malomsoki nagybátyja. – 392, 393
Somogyi Rudolf (a. n. Pelván Teréz; Abda, 1929–Abda [?], 1984) abdai kômûvesinas, késôbb az abdai Hazafias Népfront titkára. – 273, 274, 276, 278, 342
Soós Péter (a. n. Kellert Ilma; Budapest, 1926. 05. 25.–Budapest, 2006. 07. 15.) bori munkaszolgálatos, okl. közgazdász, újságíró, szerkesztô, számos idegenforgalmi és turisztikai könyv szerzôje. – 60
Soós Péterné született Bata Margit (a. n. Rácz Margit; Budapest, 1929. 07. 07.–) élelmezési osztályvezetô. – 60, 102
Sós [Soós] Endre (Budapest, 1905. 07. 18.–Budapest, 1969. 07. 12.) péti munkaszolgálatos, író, publicista, költô, szerkesztô, a *Magyar Nemzet* fômunkatársa és az *Új Élet* fôszerkesztôje. – 248–251, 335, 410, 562
Sós Csaba (a. n. Fischer Gizella; Baja, 1944. 02. 16.–) közgazdász, jelenleg Pécsett élô bonyhádi helytörténész. – 203
Sosberger Pál [Schosberger Pál / Pavle Šosberger] (a. n. Feith [Fajt] Paula; Budapest, 1920. 09. 21.–Novi Sad, 2012. 03. 27.) bori munkaszolgálatos, építômérnök, a jugoszláv hadsereg századosa, író, kutató, hitközségi elnök. – 24, 49, 50, 88, 99, 100, 111, 113, 190, 193, 316, 562, 586
Sömjénné Csécsy Magdolna (?–2007. 08. 11.) nyelvész, egyetemi tanár. – 136
Spiegel Károly (a. n. Krausz Berta; Horvátkimle, 1902. 10. 25.–Gyôr, 1991. 05. 13.) építési, beruházási, pénzügyi vezetô, fôkönyvelô. A budapesti gettóban szabadult fel, majd visszatért Gyôrbe, ahol az Elhagyott Javak Állami Szervezetének irodáját vezette, és 1946. 01. 09-tôl a Gyôri Izraelita Hitközség egyik tisztségviselôje lett. Különbözô gyôri kereskedelmi vállalatoknál fôkönyvelô (1949–1969), és idôközben a Gyôri Izraelita Neológ Hitközség – kétszer is megválasztott – elnöke volt (1949–1953 és 1959–1962). – 466, 467, 474–476, 493, 526, 539, 541
Spiegel Mariann (a. n. Sümegi Alice; Gyôr, 1946. 08. 08.–) zongoratanárnô, Spiegel Károlynak, a gyôri hitközség elnökének a lánya. – 466, 468, 475, 534, 537, 539, 583
Spira György (a. n. Hamburger Ilona; Budapest, 1925. 04. 04.–Budapest, 2007. 12. 03.) bori munkaszolgálatos, történész, az MTA doktora. – 19, 24, 77, 189, 191, 193, 316, 563
Spitzer Olga (a. n. Lovas Lilla; Gyôr, 1947. 10. 22.–) építôipari technikus, vállalkozó, a Gyôri Izraelita Hitközség irodavezetôje. – 494, 583
Spitzer péti munkaszolgálatos, szakács, aki Abdánál megszökött. – 247
Stark Andor (a. n. Schwartz Regina; Mezôkeresztes, 1916. 03. 03.–Szombathely, 1944. 11. 12.) bori munkaszolgálatos. – 215, 357
Stein Emil temesvári lakos, Kurtág György diáktársa. – 132, 139
Steiner Gábor *lásd* Sólyom Gábor
Stenger bori munkaszolgálatos. – 377
Sternberg Valter (1909. 09. 20.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 492
Sternfeld Imre a Gyôri Izraelita Hitközség Exhumálási Bizottságának tagja 1946-ban. – 537

Stinner [Stimmer] László abdai volt nyilas községvezetô. – 475
Strahlendorf [Stráhlendorf / Strahlendorff] Gyula (a. n. Rácz Ferdinanda [Gerdánia]; Kerepes, 1900. 12. 06.–?) gróf, báró, mûszaki nagykereskedô, nyilas különítmények vezetôje. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. – 285
Strausz Zoltán [Zoltan Strauss] (a. n. Stein Jolán; Szabadka, 1921. 01. 04.–) bori munkaszolgálatos, Izraelben élô orvos. – 53, 100
Sugár Béla bori munkaszolgálatos. – 318
Sulin György (a. n. Jakab Mária; Tótújfalu, 1919. 01. 10.–?) szakaszvezetô, ôrmester, bori keretlegény, halász, termelôszövetkezeti elnök. A népbíróság népellenes bûncselekmények elkövetéséért 1950-ben jogerôsen 10 hónap börtönre ítélte. – 285, 286, 346, 569
Surányi Boldizsár ôrvezetô, bori keretlegény. – 454
Sürü [Sûrû] Árpád (Kisköre, 1923. 08. 01.–Budapest, 1992. 08. közepe) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, kiskörei földmûves. – 90, 91, 112
Szabó Andrásné született Blazsovits Margit (a. n. Fûzfa Teréz; Abda, 1923. 03. 23.–Abda, 2009. 12. 01.) abdai lakos. – 287, 347
Szabó Barla Zoltán [Szabó Imre Zoltán] (a. n. Nagy Mária; Miskolc, 1916. 02. 19–?) szakaszvezetô, bori keretlegény, mezôgazdász. – 415, 448
Szabó Beáta tanító. – 332, 563
Szabó Géza *lásd* Baróti Géza
Szabó Géza zászlós, bori keretlegény. – 383
Szabó Gyula fôhadnagy, gyôri rendôr. – 391
Szabó Imre [Furtai Szabó Imre] (a. n. Ladányi Róza; Dévaványa, 1921. 08. 03.–Békéscsaba, 1991. 01. 06.) nazarénus katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, cipész. A szovjet fogságból 1948. 10. 08-án szabadult. – 91, 585
Szabó Imre Zoltán *lásd* Szabó Barla Zoltán
Szabó József (a. n. Láda Zsófia; Vasmegyer, 1906–?) bori keretlegény. – 454
Szabó László, Cs. (a. n. Hann Jozefa; Budapest, 1905. 11. 11.–Budapest, 1984. 09. 27.) író, esszéíró, Kossuth-díjas. – 525, 551, 563
Szabó Margit *lásd* Balogh Sándor Tiborné
Szabó Péter történész. – 177, 562
Szabó Sándor (a. n. Kovács Mária; Kiskunfélegyháza, 1919–?) ôrvezetô, bori keretlegény. – 454
Szabó Zsolt abdai polgármester. – 446
Szabolcsi László (a. n. Kellermann [Kellerman / Gellermann] Gizella; Budapest, 1921. 11. 19.–Budapest, 2005. 05. 20.) bori munkaszolgálatos, kereskedô, az AUTOKER Vállalat igazgatója. – 213, 297, 307, 350, 353, 385, 395, 397, 449, 477, 478
Szakály Sándor (Törökkoppány, 1955. 11. 23.–) történész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 437, 563, 599
Szakasits [Szakasics] Árpád (a. n. Goreg Mária; Budapest, 1888. 12. 06.–Budapest, 1965. 05. 03.) újságíró, politikus, majd köztársasági elnök. A Szociáldemokrata Párt pesti fôtitkára 1945. 02. 15-tôl, majd 1945. 11. 15-tôl államminiszter. – 499
Szalai Sándor (a. n. Glasner [Glasuck] Piroska; Budapest, 1912. 10. 22.–Budapest, 1983. 05. 18.) bori munkaszolgálatos, filozófus, szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Radnóti Miklós barátja. – 18, 21, 67, 68, 105, 126, 127, 129, 131–133, 320, 492, 505, 523, 552, 555, 563, 597

Szálasi [Szalosján] Ferenc (a. n. Szakmári Erzsébet; Kassa, 1897. 01. 06.–Budapest, 1946. 03. 12.) ôrnagy, szélsôjobboldali politikus, a Nyilaskeresztes Párt megalapítója, a hungarista állam „nemzetvezetôje". A népbíróság háborús bûncselekmény elkövetéséért halálra ítélte és kivégezték. – 17, 144, 158, 165, 168, 170, 173, 174, 194–196, 199, 201, 283, 381, 433

Száll Antal (a. n. Bocskor Teréz; Budapest, 1911. 01. 12.–Budapest, 1997. 07. 05.) tartalékos hadnagy, bori keretlegény, a *Heidenau*-altábor parancsnoka. Mezôgazdász, a budapesti Magértékesítô Vállalat vezetô beosztású tagjaként ment nyugdíjba. – 16, 211, 318, 445

Szállási Árpád orvos, történész, író. – 350, 563

Szántó Elemér (Nagymuzsaly, 1903. 05. 08.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti lakatos. – 396, 442

Szarka Klára újságíró, fotótörténész. – 539, 563

Szász István újságíró. – 340, 563

Szauer László (a. n. Grosz Hermina; Seregélyes, 1919. 03. 28.–Budapest, 2010. 12. 16.) bori munkaszolgálatos, lakatos, vállalati termelési osztályvezetô. – 558, 563, 558, 563

Szávai Endre (Kaposvár, 1903. 05. 27.–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselô. – 298, 350

Szeder [Fedelényi] Ferenc (a. n. Fenyvesi Zsuzsa; Szentes, 1881. 01. 31.–Budapest, 1952. 06. 12.) a Szociáldemokrata Párt fôtitkára, az Ideiglenes Nemzetgyûlés tagja. 1950-ben letartóztatták, és életfogytiglani börtönre ítélték. – 158, 162

Szedmina Dezsô zászlós, bori keretlegény. – 383

Szegedy-Maszák Mihály (Budapest, 1943. 06. 23.–) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. – 563

Székely Gábor történész, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 557

Székely István [Stephen Szekely / Schwartz Aladár] (a. n. Engel Olga; Kalocsa, 1921. 01. 30.–) bori munkaszolgálatos, magántisztviselô, biztosítási fôelôadó. 1956-ban hagyta el Magyarországot, jelenleg Kanadában él. – 298

Székely József bori munkaszolgálatos. – 124

Szekfû Gyula (Székesfehérvár, 1883. 05. 23.–Budapest, 1955. 06. 29.) történész, publicista, politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945. október 15-én rendkívüli követté és – meghatalmazott miniszteri rangban – moszkvai követté nevezték ki. – 501, 519, 545, 549

Szele Anna szerkesztô. – 322, 326, 349, 351, 354, 558, 562, 563

Szele György szerkesztô. – 322, 326, 349, 351, 354, 558, 562, 563

Szemzô Miklós (a. n. Berstein Ilona; Kishegyes, 1914. 05. 09.–Izrael, 1983. 04. 23.) bori munkaszolgálatos, orvos. Az elsô lépcsôben elindított bori menetbôl Újvidéken szökött meg. – 63

Szép Lajos (a. n. Zombori Erzsébet; Algyô vagy Sövényháza, 1893. 09. 15.–Szeged, 1969. 12. 25.) törzsôrmester, bori keretlegény. – 16

Szepesi Gábor operatôr és producer. – 567

Szerb Antalné született Bálint Klára (a. n. Roth Edit; 1913–1992) irodalomtörténész. Szerb Antal (a. n. Herzfeld Elza; Budapest, 1901. 05. 01.–Balf, 1945. 01. 27.) író, irodalomtörténész, esszéista második felesége, akivel 1935-ben kötött házasságot. Férjét többször behívták munkaszolgálatra, majd a Fertô-parti Balfra vitték, ahol meghalt. Férje végsô nyughelye a Kerepesi temetôben található. – 523

Szigeti [Klein] Róbert [Robert Szigeti] (a. n. Adler Borbála; Budapest, 1942. 03. 31.–) Stockholmban élô gyermekorvos, az 1912-ben született Klein Miklós bori munkaszolgálatos fia. – 478, 479, 538
Szigetvári [Schlésinger / Schlesinger] Miklós [Sigetvari Mikloš] (a. n. Moór Regina; Budapest, 1923. 04. 18.–) bori munkaszolgálatos, rendôr ny. ezredes, BM alosztályvezetô. – 326
Szilágyi Pál (a. n. Rosenberg Ida; Budapest, 1905. 06. 26.–?) bori munkaszolgálatos, a budapesti Konsumex Árucsereforgalmi Vállalat igazgatója. – 119, 126
Szilas György (a. n. Rosenberg Réka; Rákospalota, 1914. 02. 04.–Spring Valley [USA], 1963. 09. 10.) bori munkaszolgálatos, orvos, kereskedô. – 57, 63
Szilas Györgyné *lásd* Matolay, Veronika
Szinger Ádám (a. n. Bekker Teréz; Baja, 1922. 09. 29.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, paksi földmûves. – 24, 56, 86, 101, 111, 558, 563, 585, 586
Szita Szabolcs (a. n. Velcsov Margit; Sopron, 1945. 05. 31.–) történész, holokauszt-kutató, egyetemi tanár, az MTA doktora. – 113, 181, 203, 221, 225, 284–286, 321, 351, 493, 558, 564
Szóbel [Szober] Aurél (a. n. Langer Aranka; Budapest, 1919. 11. 24.–?) bori munkaszolgálatos, bôrkesztyûszabász, hangversenyrendezô. – 298, 307, 350, 376, 436
Szobor Albert orvos, Czigány Jenô gyôri orvos évfolyamtársa. – 338
Szokolits [Szokolics] Ferenc (a. n. Józsa Mária; Gyôr, 1912. 03. 25.–Budapest, 1947. 04. 25.) szakaszvezetô, bori keretlegény. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírhelye a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található. – 215, 218, 439
Szôke László szakaszvezetô, bori keretlegény. – 454
Szukits Veronika fordító. – 136
Szurmay Ernô (Szolnok, 1923. 01. 19.–?) szolnoki könyvtárigazgató. – 479, 564
Szûcs Gyula (a. n. Nagy Anna; Abda, 1919. 11. 27.–Gyôr, 1995. 11. 07.) abdai rendôr. – 470, 475, 476, 538
Szücs István (Budapest, 1920. 08. 03.–?) bori munkaszolgálatos, zenemûvész. – 297
Szücs Lajos (a. n. Buránki Marcella; Abda, 1929. 06. 11.–Gyôr, 1993. 05. 25.) abdai kertész. – 273, 274, 276, 277, 342
Szûcs Lajos honvéd, bori keretlegény. – 454
Szûcs Teréz *lásd* Keresztény Lászlóné
Szûts László bori munkaszolgálatos, író. – 122–124, 136–138, 320, 564

Tabák András (a. n. Torma Margit; Kecskemét, 1938. 12. 15.–Budapest, 1967 vagy 1968) író, újságíró, szerkesztô. – 479, 539, 564
Tabák Endre (a. n. Klein Léni; 1908–1994) labdarúgó játékvezetô, sportvezetô, újságíró. – 479, 480, 539
Tabák Hermanné Tabán Gyula hozzátartozója. – 480
Tabák Lajos (a. n. Klein Léni; Kecskemét, 1904. 02. 28.–Szolnok, 2007. 11. 20.) orosz fronton munkaszolgálatos, fotómûvész, cukorgyári igazgató. – 479, 480, 539, 563
Tabák Sándor (a. n. Klein Léni; 1906–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselô. – 479, 539

Tabán [Tabák] Gyula (a. n. Klein Léni; Kecskemét, 1909. 12. 20.–1944) bori munkaszolgálatos, költô, középiskolai tanár, szerkesztô. – 479, 480, 564
Tábori Szabó Zoltán történész, szerkeszô, holokauszt-kutató. – 204, 321
Tálas [Tálos] András (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; Demecser, 1915. 01. 04.–Budapest, 1947. 02. 27.) hadapród ôrmester, bori keretlegény, magántisztviselô, demecseri lakos. A népbíróság háborús bûncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemetô 298-as parcellájában található. – 16, 20, 27, 63, 104, 153, 227, 228, 230, 239, 263, 264, 293, 296–298, 303, 306–309, 313, 329, 333, 350, 364–386, 391, 394, 399, 400, 402, 403, 406, 407, 415, 417, 418, 420–423, 429, 433–438, 454, 456, 569, 570, 587, 598
Tállas [Tálas] Anna (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; 1919–Budapest, 2007. 03.15.), Tálas András bori keretlegény testvére. – 381, 382, 437
Tamás Tibor Abdánál exhumált személy. – 535
Tamaskovics Szonja *lásd* Virághné T. Szonja
Tarjányi Imre, ifj. [Imre Tarjanyi, ifj. / Tarjányi Tatár Imre / Tarjányi-Tatár Imre] (Markdorf, 1957. 11. 24.–) Németországban élô gazdálkodó. – 168, 170, 176, 182, 183, 564, 582, 587
Tarjányi Tatár Imre, id. [Tarjányi-Tatár Imre / Tatár Imre] (a. n. Boldog Lídia; 1903. 06. 07.–Markdorf [Németország], 1995. 08. 14.) tiszakürti nagybirtokos, országgyûlési képviselô, Szálasi Ferenc koronatanácsának tagja, az *Út és Cél* címû hungarista folyóirat szerkesztôje, a Hungarista Mozgalom vezetôje (1980–1995). – 165, 168, 170, 172, 174, 183, 565
Tarjányi Tatár Imréné, id. [Tarjányi Margit] (?–Markdorf, 2005). – 170–172, 174
Tauber, Julie orvos Borban 1944-ben. – 48, 98, 565
Teleki Pál (Budapest, 1879. 11. 01.–Budapest, 1941. 04. 03.) geográfus, egyetemi tanár, miniszterelnök, az MTA tagja. – 296, 563, 566
Tildy Zoltán (a. n. Farbriczy Anna [Emma]; Losonc, 1889. 11. 18.–Budapest, 1961. 08. 04.) református lelkész, államminiszter, köztársasági elnök. – 499, 606
Tito, Josip Broz (Kumrovec, 1892. 05. 07.–Ljubljana, 1980. 05. 04.) horvát származású jugoszláv partizán, kommunista politikus, a párt vezetôje haláláig; Jugoszlávia miniszterelnöke (1945–1963), illetve elnöke (1953–1980). – 21, 41, 72, 74, 117, 128, 133, 587, 591, 592, 595, 596
Tolnai Gábor (a. n. Schwarz Irén; Kunszentmiklós, 1910. 12. 29.–Budapest, 1990. 02. 16.) író, irodalomtörténész, esszéíró, diplomata, szerkesztô, egyetemi tanár, az MTA tagja. Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa, barátja, életének és költészetének kutatója. – 20, 41, 60, 97, 102, 131, 188, 195, 196, 206, 210, 211, 216, 223, 225, 227–230, 234, 235, 238, 240, 242, 257, 262, 263, 267, 268, 274, 276, 279–283, 306, 308–310, 315, 318, 321–324, 328–332, 337, 338, 341, 343, 344, 353, 354, 368, 369, 381, 408–411, 414, 419, 422, 433, 445, 446, 449, 450, 451, 468, 470, 475, 499, 505, 507, 514, 517, 519–526, 533, 535, 537, 538, 541, 547, 549, 550, 555, 559, 565, 581, 597
Tolnai Márton közgazdász, Tolnai Gábor fia. – 24, 535
Tombor Jenô (Nyitra, 1880. 03. 03.–Budapest, 1946. 07. 25.) vezérezredes, vegyészdoktor, újságíró, kisgazdapárti politikus, nemzetgyûlési képviselô. 1945 novemberétôl haláláig honvédelmi miniszter. – 499, 545
Torma Frigyes bori keretlegény, zászlós, századparancsnok, drogista. – 64
Torma Lajos abdai születésû személy. – 347, 565

Tóth Bertalan (a. n. Zay Rozália; Födémes, 1907–Atkarszk [Oroszország], 1945. 03. 06.) szombatista katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, asztalosmester. – 89, 90, 585
Tóth Ferenc (a. n. Tóth Rozália; Miske, 1920–?) ôrvezetô, bori keretlegény, miskei tsz-tag. – 390, 440, 454
Tóth Gyuláné született Kovács Erzsébet (a. n. Pákozdi Regina; Écs, 1931. 02. 26.–) háztartásbeli, écsi lakos. – 253, 254, 336, 338
Tóth István (a. n. Németh Mária; Kistelek, 1935. 03. 22.–) asztalos, közgazdász, külkereskedô, Tóth Bertalan szombatista bori munkaszolgálatos fia. – 89, 112
Tóth J. Zoltán büntetôjogász. – 565
Tóth János (a. n. Bátori Mária; Jászberény, 1911. 08. 16.–?) hivatásos és hadtáp törzsôrmester. – 345
Tóth László jászberényi közgazdász. – 270
Tóth Tamás (a. n. Hegyesi Terézia; Szeged, 1968. 10. 29.–) temetôkutató, temetô-dokumentátor. – 565
Tóth Tibor történész. – 182, 565
Török Károly (a. n. Csonka Erzsébet; Kistoronya, 1920. 04. 23.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos. Szlovákiában élô munkás, raktáros. – 567
Török Rozália *lásd* Korecz Béláné
Traumen bori munkaszolgálatos, orvos a *Laznicai* altáborban, majd partizán.– 78–80
Trebitsch Gyula [Gyula Trebitsch] (a. n. Rosenbaum ?; Budapest, 1914. 11. 03.–Hamburg, 2005. 12. 12.) bori munkaszolgálatos, rendezô, hamburgi film-és tv-producer, filmmogul, médiaprofesszor. – 309, 354, 567
Tschiedel, Klementine [Clementine Müller] (a. n. Marie Antonie Siegmundová; Bullendorf [Bulovce, Csehország] 1910. 12. 28.–Kraiburg am Inn [Németország], 2003. 06. 08.) gépíró és fogászati asszisztens, Radnóti Miklós Tini néven ismertté vált szerelme. – 510, 548
Tuboly István barlahidai malomtulajdonos. – 388
Túry Ferenc orvos, pszichiáter, egyetemi tanár, a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgatója. – 29
Tusori József (a. n. Fejes Veronika; Kecel, 1919. 11. 15.–?) tizedes / ôrvezetô, bori keretlegény. A népbíróság népellenes bûntett miatt 1949-ben 6 év kényszermunkára, majd jogerôsen 2 év börtönre ítélték. Szabadságvesztését kitöltötte, 1951. 03. 03-án szabadult. – 246, 311, 364, 365, 397, 432, 442, 454, 457
Tutzentaller Lajos *lásd* Csatay Lajos

Ungár Jenô (a. n. Brukács Józsa; Budapest, 1925. 06. 13.–) bori munkaszolgálatos, könyvelô. – 567
Ungvári Sándor (a. n. Bökönyszegi Mária; Újfehértó, 1904–?) honvéd, bori keretlegény. – 454
Ungvári Tamás (a. n. Weisz Szeréna; Budapest, 1930. 09. 25.–) író, mûfordító, kritikus és irodalomtörténész. – 520, 566

Vadász Pál (?–Gyôr, 1944. 12. 03.) a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 495
Vági József, id. (a. n. Tamás Sári; Ugod, 1896. 12. 19.–Gyôr, 1964. 12.) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, ugodi földmûves. – 86

Vági József, ifj. (a. n. Tál Bernadett; Ugod, 1921. 01. 30.–) Jehova Tanú, katonai szolgálatmegtagadó bori munkaszolgálatos, ugodi földmûves. – 86, 111
Vágó László (a. n. Weisz Józsa; Budapest, 1920. 07. 23.–Budapest, 2007. 12. 17.) bori munkaszolgálatos, katonatiszt, BM-tiszt. – 70, 106
Vágó Tibor (1920–2011) újságíró. – 566
Vajna Géza népbíróság elé állított személy. – 431, 570
Vajnak Kálmán ôrnagy-orvos. – 151
Valler [Waller] Károly (a. n. Hindler Mária; 1923. 04. 23.–) hadnagy. – 165, 181
Váradi Andor a gyôri exhumálási bizottság tagja 1946-ban. – 537
Váradi bori munkaszolgálatos, fogorvos. – 71
Varga Béla (Szolnok, 1930–) szállodavezetô, helytörténész. – 539, 566
Varga Domokos Péter újságíró. – 327, 566
Varga Endre (a. n. Barta Lujza; Kaposvár, 1909. 12. 06.–Göteborg, 1993) bori munkaszolgálatos, közgazdász, üzletember, emlékiratíró. A Népjóléti Minisztérium nemzetközi segélyekért felelôs osztályának vezetôje 1945-tôl. A Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték (1950), öt évet töltött börtönben, majd 1956 után Svédországban telepedett le, és üzletember lett. – 54, 100, 202, 320, 507
Varga György (a. n. Barta Lujza; Ercsi, 1912. 02. 01.–Budapest, 1999. 03.) bori munkaszolgálatos, vasutas, 1944-ig MÁV-tiszt, 1945 után MÁV szakszervezeti vezetô, a Közlekedési Minisztériumban fôosztályvezetô, MÁV-fôigazgató. – 202, 320
Varga Gyula abdai volt nyilas körzetvezetô. – 475
Varga Imre (Siófok, 1923. 11. 01.–) szobrászmûvész, a bori Radnóti-szobor alkotója. – 59
Varga József abdai volt nyilas párttag. – 475
Varga Katalin irodalomtörténész, szerkesztô, kiállításrendezô, a Petôfi Irodalmi Múzeum munkatársa. – 534, 546, 566, 568
Varga Lajos [Varga Lajos Dániel] (a. n. Németh Rozália; Sobor, 1946. 03. 07.–) hírlapíró, szerkesztô, médiatanár, 1973 és 2003 között a *Kisalföld* fôállású munkatársa volt. – 271, 340, 566
Varga László (a. n. Barta Lujza; 1911–?) a budapesti Utasellátó Vállalat alapítója és haláláig munkatársa. Nem Borban, hanem Ukrajnában volt munkaszolgálaton. – 201, 202
Varga László (Budapest, 1946. 10. 07.–) történész, Varga György bori munkaszolgálatos fia. – 320
Varga Mór (Kaposvár, 1882–?) MÁV-tisztviselô, különbözô állomáshelyeken állomás- vagy raktárfônök. Két fia, Endre és György Borból, László fia pedig Ukrajnából tért haza. – 202
Varga Sándor kutató. – 351, 566
Varga-Petô Péter [Varga Ferenc] (a. n. Kéri Regina; Gátalja, 1919–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 454
Várkonyi Endre újságíró. – 566
Várnai [Worstein] Olivér (a. n. Lánger Ilona; Budapest, 1921. 03. 19.–Budapest, 2008. 05. 13.) munkaszolgálatos, könyvvizsgáló, a Fôvárosi Adóügyi Hivatal volt vezetôje. – 208, 210, 211, 323, 324, 582
Varró Vince (a. n. Glancz Berta; Budapest, 1921. 10. 13.–) bori munkaszolgálatos, orvos, belgyógyász, gasztroenterológus, a szegedi I. Belklinika tanszékvezetô egyetemi tanára. – 71, 72, 75, 86, 106, 566

Várszegi Asztrik Imre (a. n. Horváth Rozália; Sopron, 1946. 01. 26.–) tanár, püspök, pannonhalmi fôapát. – 334, 566
Vasche / Vase József *lásd* Wasche József
Vaszari András (Écs, 1926. 12. 25.–Écs, 1987. 11. 25.) écsi lakos. Feleségével, Tatai Terézzel (Écs, 1934–?) közös sírját az écsi Felsô temetôben azonosítottam. – 254, 336, 566
Vaszari Károly (1902–1979). Feleségével közös sírját az écsi Alsó temetôben azonosítottam. – 258, 260, 261
Vaszari Károly (a. n. Ikó Piroska; Écs, 1954. 05. 08.–) écsi lakos. – 260, 338
Vaszari Károly (Écs, 1871–Écs, 1945). Feleségével közös sírját az écsi Felsô temetôben azonosítottam. – 260
Vaszari Károly (Écs, 1912. 02. 10.–Écs, 1987. 07. 22.). Feleségével, Ikó Piroskával közös sírját az écsi Felsô temetôben azonosítottam. – 258, 260, 261
Vaszari László (a. n. Ikó Piroska; Écs, 1948–?). – 338
Vécsei Zoltán bori munkaszolgálatos, orvos a *Heidenau*-táborban. – 60
Véghelyi István zászlós-orvos a szentkirályszabadjai Reptér-táborban. – 87, 214
Végvári József ôrmester, bori keretlegény. – 454
Velegi László (1928–Szentkirályszabadja, 2008) szentkirályszabadjai lakos. – 208, 323
Velfért Zoltán (Hajdúböszörmény, 1919. 11. 03.–?) kôvágóôrsi lakos, katona, aki együtt szolgált Szentkirályszabadján Sulin György bori keretlegénnyel. – 346
Velfért Zoltán munkaszolgálatos Szentkirályszabadján. – 356
Velis [Vellis / Vellisz / Wellisz] Tibor (Budapest vagy Kistelek, 1920. vagy 1921. 09. 28.–?) bori munkaszolgálatos, kisteleki fogtechnikus. – 325
Velles Béla *lásd* Wellesz Béla
Veres Denise Györgyi *lásd* Árvai Vilmosné
Veres Pál (a. n. Marmorstein Emma; Újpest, 1918. 06. 10.–Budapest, 2006. 02. 22.) bori munkaszolgálatos, orvos, szexológus, író, Aranytoll-díjas újságíró (1987). – 68, 91, 93, 566
Veress D. Csaba (Villány, 1933. 09. 23.–) tanár, történész, író. – 196, 207, 212, 213, 221, 222, 566
Vértes Árpád (1919–Gyôr, 2003.) Gyôr és egyben Észak-Dunántúl fôrabbija. – 467, 493, 542
Vida István (a. n. Frunda Emilia; Jászberény, 1907–?) tartalékos zászlós, bori keretlegény. – 454
Vida József abdai volt nyilas pártszolgálatos. – 537
Vida Miklós pesti osztályvezetô, a JOINT vagy/és a DEGOB elnöke. – 507, 508, 547
Vihar [Weisz] Béla (Hajdúnánás, 1908. 05. 23.–Budapest, 1978. 11. 24.) író, költô, szerkesztô. A második világháború alatt munkaszolgálatos, utána iskolaigazgató, majd a Rákosi-korszakban a Népmûvelési Minisztérium nemzetiségi mûvelôdésügyi referense, késôbb különbözô lapok szerkesztôje. – 203, 321, 566
Villányi Tibor a Gyôri Izraelita Hitközség elnöke. – 492, 494, 541, 582, 583
Virághné T. Szonja [Virágh Józsefné / Egri Zoltánné / Egriné T. Szonja] született Tamaskovics Szonja (a. n. Bácsay Zsófia; Réte [Reca, Szlovákia], 1947. 06. 06.–) tanár, irodalom- és helytörténész. – 510, 548, 555, 566
Visnyei János (Délvidék, 1922–?) szakaszvezetô, bori keretlegény. – 454

Vitorla Jób (Marosludas, 1911–?) bori munkaszolgálatos, budapesti ékszerész. – 308, 376, 377
Vozner Jenô *lásd* Wohl Jenô

Wagner Edith [Wágner Edit] (a. n. Freund Klára; 1912–1989) szociáldemokrata politikus, tisztviselô, idegen nyelvû levelezô. Justus Pállal 1936-ban kötöttek házasságot. Férje letartóztatása után négy évre Kistarcsára internálták. – 118, 136, 138
Waldmann Herbert (1904–?) bori munkaszolgálatos, tisztviselô. – 119
Waller Károly *lásd* Valler Károly
Wasche [Vasche/Vase] József (a. n. Graszl [Csrászly] Borbála; Katalinfalva, 1894. 01. 01.–?) hadnagy, a péti keret egyik parancsnoka. A Kalocsai Népbíróság népellenes bûntett miatt hat év börtönbüntetésre (fôbüntetés) és tíz év politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére (mellékbüntetés) ítélte. – 247, 311, 334
Wég Gabriella bírósági irattárvezetô. – 346
Weil Emil (Dombegyháza, 1897. 02. 19.–Budapest, 1954. 11. 02.) orvos, egyetemi tanár, illegális kommunista. – 104
Weiler Pál a Gyôr-Szigeti izraelita temetôben nyugvó személy. – 543
Weinberger vagy Weintréger bori munkaszolgálatos, orvos a *Laznicai* altáborban. – 78–80
Weisz Béla *lásd* Vihar Béla
Weisz Lajos [Ferenc] bori munkaszolgálatos, akit Cservenka elôtt Sisák György tizedes bántalmazott vagy lelôtt. – 398, 443
Wellesz [Velles] Béla (Felsôzsolca, 1903. 06. 18.–?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedô. – 308, 385, 396, 438, 443
Wellisz Tibor *lásd* Velis Tibor
Wieselmann László (1903–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) bori munkaszolgálatos, budapesti lakos. – 477, 484, 488, 541
Wiezner László (?–Milánó, 1998) bori munkaszolgálatos, fogorvos. – 63, 104
Wintergrün bori munkaszolgálatos, akit szerb területen lôtt le Juhász Pál fôhadnagy. – 437
Wittmann Ottó bori munkaszolgálatos, mosoni lakos. – 291, 348
Wix Vilmos (Rákoskeresztúr, 1902. 08. 03.–Abda, 1944. 11. 08. vagy 1945. 02.) Abdánál exhumált személy. – 484, 492
Wohl [Wosner / Vozner] Jenô feltehetôen az écsi Aranyfácán vagy más néven Blazsovits-kocsma közelében bori munkaszolgálatos. – 255, 302, 389
Wolf Vladimír *lásd* Farkas Vladimír
Worstein Olivér *lásd* Várnai Olivér

Zakar András író, történész. – 350, 566
Zalai [Goldschmid] Sándor (a. n. Kopp Jozefin; Csabrendek, 1906. 07. 06.–) bori munkaszolgálatos, fôosztályvezetô. – 71
Zecević, Miodrag D. jugoszláv történész. – 431, 566
Zehtner Nándor (a. n. Lichl Terézia; 1907. 08. 17.–?) a gyôri népbíróság elé állított személy. – 346, 347
Zelk Zoltán (Érmihályfalva, 1906. 12. 18.–Budapest, 1981. 04. 23.) író, költô, Kossuth-díjas. – 541, 566

Ziltzer, John [George J. Ziltzer / Ziltzer János György] (a. n. Blum Etel; Budapest, 1925–) bori munkaszolgálatos, látszerész, könyvelô. 1947-ben disszidált Belgiumba, és 1951 óta él Ausztráliában. Magyarország tiszteletbeli konzulja. – 123, 137

Zima Péter (a. n. Hugyecz Erzsébet; 1930. 08. 20.–?) rendôr alezredes a Belügyminisztérium III/III. Csoportfônökségén. – 451

Zinner, L. budapesti fotográfus. – 587

Zinner Pál János Ervin (a. n. Kohn Rózsi; Dömös, 1903. 05. 16.–Németország, ?) fôkönyvelô és bélyegkereskedô, az ifj. Csenda István budapesti bélyegkereskedô cég elôadója. A sachenhauseni koncentrációs táborba vitték, és valamelyik német koncentrációs táborban halt meg. – 190, 308, 354

Zinner Tibor (Sátoraljaújhely, 1948–) történész, fôszerkesztô, tanár, a Legfelsôbb Bíróság tudományos osztályvezetôje. – 567

Zobay András (a. n. Kraktun Jolán; 1912. 11. 27.–Gyôr, 1987. 11. 04.) gyôri aljegyzô 1940-ben, majd a következô évben törvényszéki vizsgálóbíró. „Zobay Endre Dr." néven szerepel a gyôri Nádorvárosi köztemetô nyilvántartásában. – 275, 463, 470, 473, 475, 476, 526, 536, 537

Zobay András (a. n. Valgóczky Irén; Öttevény, 1944. 06. 25.–) mérnök. – 341, 473, 536–538, 551

Zolnai Béla Gábor Károly (a. n. Szladits Ilona; Székesfehérvár, 1890. 03. 10.–Budapest, 1969. 05. 26.) irodalomtörténész, nyelvesztéta, egyetemi tanár, az MTA tagja. A kolozsvári egyetem Francia Filológiai Intézetét vezette 1940 és 1945 között. – 504, 546

Zoltán László (a. n. Pollack Mici; Budapest, 1904. 09. 19.–Budapest, 1976. 04. 02.) bori munkaszolgálatos, orvos, idegsebész, c. egyetemi tanár. – 44, 51, 53, 54, 82, 92, 100, 294, 296, 328, 395, 441

Zöld Márton (Szekszárd, 1865. 04. 25.–Budapest, 1946. 11. 22.) a Magyar Királyi Honvédség egyetlen zsidó tábornoka, akit 1944 tavaszán koncentrációs táborba vittek. – 502

Zub Ferenc (a. n. Zub Mária; Polgár, 1918–?) honvéd, bori keretlegény. – 454

Zuckermann Ignác Mosonmagyaróvárra vitt salgótarjáni munkaszolgálatos. – 352

Zuroff, Efraim (New York, 1948. 08. 05.–) amerikai származású izraeli történész, a Simon Wiesenthal Center–Israel Office vezetôje. – 182

Zsegova Csaba (a. n. Ladvenszky Edit; Gyôr, 1951. 05. 14.–) pedagógus, helytörténész, a gyôri Kálvária utcai Általános Iskola igazgatója. – 267, 567

CSAPODY TAMÁS

BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

Csapody Tamás jogász-szociológus könyve a második világháború alatt a szerbiai Borba vitt magyar munkaszolgálatosokról szól. A szerzô a zsidó és a katonai szolgálatot megtagadó (Jehova Tanúi, szombatista, nazarénus) munkaszolgálatosok és az ôket kísérô katonai keret máig ható történetének egyes fontos eseményeit mutatja be.

A kötet foglalkozik a Borban és környékén dolgozó hatezer kényszermunkás között tevékenykedô orvosokkal, akik Radnóti Miklós és Lukács László költôket, valamint Justus Pál szociáldemokrata politikust is gyógyították.

A bori munkaszolgálatosok élete alapvetôen megváltozott Marányi Ede alezredes táborparancsnoksága idején. Az alezredes parancsára számos zsidó munkaszolgálatost kivégeztek. A táborparancsnokot sohasem vonták felelôsségre, míg katonai alárendeltjei közül többeket a népbíróságok halálra ítéltek. A könyv a fellelhetô források széles körét egymással összevetve tárja fel a munkaszolgálatosok és a keret sorsát Szerbiában, valamint a menetek során.

A munkaszolgálatosok Borból 1944 ôszén induló elsô csoportja nagy veszteségek árán érkezett el Cservenkán át Mohácsra és Bajára, majd pedig Szentkirályszabadjára. Az innen induló és az ausztriai Zurndorfig gyalogoló bori munkaszolgálatosok dunántúli menete Abdánál ismét elveszítette több tagját. Radnóti Miklós és társai utolsó idôszakával, kivégzésükkel, exhumálásukkal és nyughelyeikkel kapcsolatban a kötet számos, irodalomtörténetileg is jelentôs új megállapítást tesz. A tömegkivégzések nyomán létszámukban felére csökkent munkaszolgálatosok közül alig pár százan élték túl a német koncentrációs táborokat. A munkaszolgálatosok Borból induló második csoportját a szerb partizánok felszabadították, és közülük többen partizánok, katonaorvosok, késôbb pedig a magyar és az egyetemes kultúra és tudomány jeles alakjai lettek.

ISBN 978-963-303-048-6

5495 Ft